

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક C-૮-૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૬-૮૧ પ્રલોદ્ય ૩૮-૫૬૫

વિષય પૃ: ૫૨

શ્રીમંત સકલગુણાલંકૃત અખંડિતલક્ષ્મી રાજમાન્ય
 રાજશ્રિયા વિરાજીત “સર પ્રભાશંકર દલપતરામ
 પટણી કે. સી. આર્ષ. ધ.” ભાવનગર
 કાઉન્સીલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનના પ્રમુખ
 સાહેબ એમને, તેમની ધર્મશીલતા તથા
 ભક્તિજ્ઞાનાદિ સદ્વિદ્યાભિરૂચી જોઈને,
 ગ્રંથકર્તાએ આ પુસ્તક પરમ
 આદરપૂર્વક પ્રીતિયુક્ત
 અંતઃકરણથી અર્પણ
 કર્યું છે !

ગ્રંથકર્તા.

દત્તાત્રય જીવા.

सर प्रभाशंकर दलपतराम पटणी,
के. सी. आइ इ.

भावनगर काउन्सिल ऑफ अॅडमिनिस्ट्रेशन के
प्रमुख साहेब.

“કીર્તનાચાર્ય મહારાજ શ્રી દત્તાત્રેયજીવા વિરચિત”

શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ

પ્રથમ અને ક્રિતીયસ્કંધ.

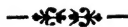
—: પ્રકાશક :—

રામચંદ્રરાવ દત્તાત્રેય તાંબે,

ટ્રેઝરી ઓફિસર-ખંભાતસ્ટેટ.

(સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુરત.

મિતી ચૈત્ર શુક્લ ૯ સંવત્ ૧૯૭૮ સન ૧૯૨૨.

કિંમત રૂ. ૪ આર.

(ટપાલ બી. પી. ખર્ચ જુદો.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૬૬૫૪
૫૨૪૨

પ્રથમ સ્કંધ સુરત “જૈન વિજય” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં ૨૧૧૦ શુભચંદ
કરશનદાસે છાપ્યો.

દ્વિતીય સ્કંધ તથા પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા ચક્રાના પુત્રપર
ટાંકી પાસે આવેલા “શંકર” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં નારાયણરાવ
સક્ષમજીરાવ નીકળે છાપ્યો.

પ્રકાશકના બે બોલ.

ધણું વર્ષોથી મહારાજશ્રીના રસિક, પ્રેમી, જ્ઞાસુ શ્રાવણની એવી ઇચ્છા હતી કે આપ જેમ નિરંતર વિવિધ વિષયોનાં વ્યાખ્યાન કરો છો તે પ્રકારનો ગ્રંથ તૈયાર કરીને પ્રકટ કરો તો ધણું ઉત્તમ થાય. એટલુંજ નહિ પણ હરેક શહેરમાં તેમના ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કેટલાક લોકો લખીને પણ સંગ્રહ કર્યા કરતા હતા. એ પ્રમાણે ધણા લોકોની ઉત્સુકતા જોઈને મહારાજશ્રીએ વખતો વખત સંભળાવેલા અનેક વિષયોનોજ સાર સંગૃહીત કરીને, સામાન્ય જનતા પણ સમજી શકે એવી શૈલી રાખીને એમણે આ ગ્રંથ લખેલ છે. એમાં એકજ વિષય બિન્નબિન્ન રીતિથી અને બિન્નબિન્ન ગ્રંથોનાં પ્રમાણભૂત શ્લોકોથી તથા દૃષ્ટાંતોથી વિસ્તાર પૂર્વક અનેકવાર ચર્ચામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ તે વિષયની દૃઢતા અને સુલભતા આજે એજ છે. જે પ્રમાણે ગણિતનું એકજ ઉદાહરણ બિન્નબિન્ન રીતિથી છોડાવાય છે તો કદી પછી તેની કફીણતા રહેતી નથી. સમગ્ર ગ્રંથ (દ્વાદશ સ્કન્ધ) પ્રકટ થશે, ત્યારેજ લોકોની ખાતરી થશે કે કેટલા પ્રકારના વિષયો એમાં ચર્ચ્યા છે? કેવી સુલભતાથી વર્ણન કરેલું છે? તથા સર્વ સામાન્ય જનતાને ઉદ્ગૃહ રહસ્યાત્મક અનેક શાસ્ત્રેક્ષગ્ઞાન કેવી ખુબીથી મહારાજશ્રીએ સમજાવેલું છે? પ્રસંગોપાત્ત કહેવામાં આવે છે કે આ “શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ” ગ્રંથ કેવળ બોધાત્મક છે. પરંતુ એના સકળ ભાગ પ્રકટ થયા બાદ (અગર જનતાની ઇચ્છા હશે તો વચમાંજ) રામાયણ, બારત, ભાગવતનાં વ્યાખ્યાન તાત્વિક રહસ્યાર્થસમેત પ્રકટ કરવા વિચાર છે. જેથી તેમના વાંચનવડે સ્ત્રીવર્ગ તથા બાલકોને આપણા અખિલ પુરાણદિકોનું તથા ધર્મનું પણ સાથે સાથે જ્ઞાન થઈ શકે અને આનંદ પણ ઉપજે. પરંતુ એ વાત લોકોના આશ્રય ઉપરજ અવલંબન કરે છે.

સ્વેચ્છામેવ જ્ઞાનાનાં વિદ્યાદાનં પરં સ્મૃતમ્ ।

વિદ્યાયા પ્રાપ્તિર્નાં મુક્તિસ્તસ્માક્ષદ્વામમુષમમ્ ॥ સુ૦ સં૦ ॥

સર્વ જ્ઞાનોમાં વિદ્યા (બ્રહ્મજ્ઞાન)નું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. વિદ્યા શબ્દના અર્થનો વિચાર કરો! ‘વિવિધં વાસનાજ્ઞાનં જ્ઞાનમ્ યતિ સંહય- સીતિ વિદ્યા.’ નાનાવિધ વાસનાઓનું મૂળ જે અજ્ઞાન તેનો નાશ જે કરી દે છે, તે વિદ્યા. જેનાથી પ્રાપ્તિએનો આ દુઃખ સંસારમાંથી છૂટકો થાય છે, તો તે પરમ શ્રેષ્ઠ કેમ નહિ હોવી જોઈએ? તોપણ, ધર્મને ખાતર

ભક્તિને માટે, ધન પ્રાપ્તિને અર્થે પણ વિદ્યાની આવશ્યકતા નથી શું ? હેન. વિદ્યા વગર કર્મભૂષાનનું જ્ઞાન, તથા ભક્તિમાર્ગમાં ભગવદ્ગુણુદિકાનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ? સારાંશ, વિદ્યા સકલ પ્રાણીઓની હિતકારિણી હોઈ આવશ્યક છે. એ વિદ્યાનું મૂળ પુસ્તક છે. પુસ્તક વગર કોણ કંઈ વિદ્યા સંપાદન કરી શકે તેમ છે ? કોઈ પણ નહિ. પરંતુ એ પુસ્તકદ્વારા વિદ્યાનું જ્ઞાન (પ્રસાર) થવા માટે આજકાલ ધનની કેટલી આવશ્યકતા અને સહાયતાની જરૂર છે તે સઘળાજ પુસ્તકકાર જાણે છે, અને સહાય પણ માંગે છે. તે પછી આજ પુસ્તક શું અપવાદાત્મક રહેશે ? નહિજ. એને પણ સહાયતાની જરૂર છે, તે ધર્માભિમાની, પ્રેમી, વિદ્યામિત્રાની જન ધ્યાનમાં રાખીને (પુસ્તકોની નકલ એકથી અધિક ખરીદ કરીને એ રીતે અગર પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય પ્રદાન કરીને) શક્યતુસાર આ ધાર્મિક વિદ્યાના કામમાં સહાય કરશે તોજ ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય, પ્રસિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે ત્વરિત સિદ્ધ થશે એવી અમોને ઉમેદ છે. અસ્તુ ! આ અંથમાં સ્વાભાવિક તથા આગંતુક (ભાષાન્તર કર્તાથી ભાષાન્તરમાં અને પ્રેસના છાપવામાં) ‘કાનામાત્ર, અનુસ્વાર વિસર્ગ, રેફ, હસ્તવદીર્ઘ, વિરામચિન્હ, લિંગવચનવિભક્તિ, પ્રયોગ, કાળ ઇલાદિ અનેક દોષ નજર બૂલથી રહ્યા હશે અને છે પણ ખરા, તોપણ ‘ગચ્છતઃસ્થલનં કાપિ’ એ ન્યાયે મનુષ્યમાત્ર બૂલનેપાત્ર છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યે ધ્યાન નહિ આપતાં:—

પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં ।

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

એ વચનાનુસાર સજ્જન પોતાનું સુસૃત્વ દેખાડશે અને ભ્રમરતુલ્ય સારગ્રહી બનશે એવી આશા છે. તથા આ કૃતિમાં જે કાંઈ વધતો ઓછો ફેરફાર કરવો યોગ્ય લાગે તે સુસજ્જન વિદિત કરશે, તે અગ્નિમ ભાગમાં અને આની દ્વિતીયાવૃત્તિના સમયે બરાબર તેવી સૂચના અમલમાં મૂકવામાં આવશે. કેટલાક લોકોએ આમાં ભગવાન ‘શ્રીદત્તાત્રયનું વિસ્તૃતચરિત્ર, ઉપાસના, સ્તોત્રપાઠ વગેરે પ્રગટ કરો’ એવી સૂચના કરી હતી, પરંતુ તે પ્રમાણે કરવાનો અવસર નહિ હોવાથી, કહ્યું નથી. હવે પછી પ્રસંગોપાત્ત એકાદ ગુચ્છમાં ચરિત્રાદિનું નિર્ણય કરવામાં આવશે. ઉપાસના, સ્તોત્રપાઠ વગેરે લખવાં એ ‘અન્યવિષય’ હોવાથી અને સર્વ લોકોની પ્રિયાપ્રિયતા કેવી હોય, તે વાતની આશંકા રહેતી હોવાથી, વાંચકવર્ગ ઉપરજ એ વાત સોંપી દેવી હમે ઉચિત સમજીએ છીએ. અસ્તુ !

પહેલાં આ પુસ્તક હિન્દી ભાષામાં એક એક સ્કન્ધના રૂપમાં પ્રગટ કરવા વિચાર હતો. પરંતુ સર્વ સાધારણ જનતા સમથ ન શકે, તેથી ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરો, એવી કેટલાક લોકોની સૂચના થયેલી હોવાથી આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તથા (૫૦૦) પાંચસો સુધી પૃષ્ઠ સંખ્યા થાય તો કાંઈ હરકત નહિ. કેમકે સારી પેઢે વાંચવા સાર એટલું મોટું તો નોંધએજ. એ શિવાય, દરેકવાર લોકોને ગ્રંથેર ખર્ચર આપવામાં અને બાધાનિર્ગમ વગેરે જૂઠા જૂઠા કરવામાં ખર્ચ પણ વધુ થાય, તેમજ લાયઘેરી-એને માટે નાનું પુસ્તક શોભે નહિ, મોટુંજ હોયું નોંધએ, એવી કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોની સંમતિ મળી, તેથી અહીં સ્કન્ધ એકત્રિત કરીને, એક એક પુસ્તક ૫૦૦ પૃષ્ઠ સંખ્યા સુધી છાપવાનો વિચાર કાયમ રાખ્યો. પરંતુ એમાં કદાચિત્ સામાન્ય લોકોને ખરીદ કરવામાં કિમ્મત ભારે લાગવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેનો ઇલાજ નથી. અગ્રિમ પુસ્તક છપાતાં પહેલાં, લોકોને જો આ વખતના અનુભવથી કેવળ કિમ્મતની અદ્યતાને ખાતર નાનું પુસ્તકજ પ્રગટ થાય એમ પસંદ હોય, તો તેઓ સૂચના કરશે તો તેપર ધ્યાન આપવામાં આવશે; અને એકલો તૃતીય સ્કન્ધજ ૨૫૦ પૃષ્ઠ સંખ્યા સુધીનો છપાવીશું, કે જે લોકોને અદ્ય કિમ્મતમાં મળી શકશે.

આ પુસ્તકને, કેટલાક ગ્રેમી ગૃહસ્થોએ વધુ નકલ ખરીદ કરવાના રૂપથી તથા કેટલાક ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યદ્વારા પણ સહાયતા કરી છે, તેમજ કેટલાક તરફથી આશ્વાસન પણ મળ્યું છે, એટલા માટે એ સધળાંએનું અભિનન્દન કરીએ છીએ. અને હાલના આવા મોંઘવારીના સમયમાં પણ આ પુસ્તકની કીમ્મત થોડી રાખવામાં આવી છે, તેનું કારણ પણ એજ છે. એ વાતની ખાતરી આ પુસ્તકને બીજા કેટલાક પુસ્તકોની સાથે સર્વ પ્રકારે સરખાવી જોતાં થયા વિના રહેશે નહિ. રસિક ગ્રેમીલકોતોદ્ધારા જેમ જેમ મદદ મળતી જશે, તેમ તેમ કિમ્મત કમી કરવામાં આવશે. કેમકે આવા પુસ્તકોનો સર્વત્ર વાંચનને સાર ખૂબ ફેલાવો થાય, એજ હેતુ છે, બીજો કાર્ક નથી.

એજ પ્રમાણે જેમણે એના ભાષાન્તર તથા બીજી ગતના કામોમાં પણ સહાય કરી છે, તેઓનું પણ પ્રેમ અને આદરની સાથે અભિનન્દન કરીએ છીએ. એજ.

રામચંદ્રરાવ કલ્યાણેશ તાંબે.

ટ્રેઝરી એજીસ્ટર ખંભાત ૨૮૮.

અંતકારનો હેતુ.

પ્રારંભમાંજ કહેવામાં આવે છે કે ભાષ્યો ! આ પુસ્તકમાં આધુનિક પ્રચલિત પુસ્તકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે હુબર ધંધાતું શિક્ષણ વગેરે વ્યાવહારિક, અર્થપ્રાપ્તિના સાધનભૂત, વિષયોનું જ્ઞાન નથી. તેમજ મન્ત્ર, તન્ત્ર, યન્ત્ર, જડીયુટી વગેરે વિષયક વર્ણન પણ એમાં નથી કે જેનાથી જગતમાં લાભ પૂજન, ખ્યાતિ વગેરે થઈ શકે છે. તે અનર્થાવલ સંસારમાં નાનાપ્રકારનો ઉદ્ધમ કરવા છતાંય જેમને સ્વાસ્થ્યની પ્રાપ્તિ થએલી નથી, અને થતી નથી, એવા ભોંકોને પારમાર્થિક જ્ઞાન સુલભતાથી શી રીતે થઈ શકે ? તે એમાં, ‘શાંતિ પર્વ, યોગવાસિષ્ઠ, પંચતન્ત્ર, કથા સરિત સાગર ઇત્યાદિ’ ગ્રંથોની દબ પ્રમાણે કથન કરેલું છે. નથી કેવળ વાર્તા, કે નથી કેવળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ એમાં; કિન્તુ ઉભયવિધ છે. **પરમાર્થ** (શબ્દ) માંથી **અર્થ** (શબ્દ) નીકળે છે, યાને પરમાર્થમાં અર્થ અંતર્ભૂત થયો છે. પરંતુ અર્થમાં કયાં પરમાર્થ દેખાય છે કે હમે તે માંહેથી તેને કાઢીને બતાવીએ **પરમ+અર્થ = પરમાર્થ**. પરમાર્થ (મોક્ષ)માં અર્થ (દ્રવ્ય) સમાએતો હોવામાં શાસ્ત્ર તથા મહાત્માઓની સંમતિ છે; અને આપણે પણ કયાં જેમ શકતા નથી ? કે જે પુરૂષે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે તેની પાસે મોટા મોટા શ્રીમન્ત અને રાજા ભોક્ષ પણ શિર ઝુકાવે છે તથા તેનું વચન માન્ય કરે છે. રાજા શિવાજીએ તો પોતાના ગુરૂ ‘શ્રી સમર્થ રામદાસને’ સકલ રાજ્ય સુધ્ધાં અર્પણ કરી દીધું હતું. પરંતુ અર્થમાં કયાં પરમાર્થનો સમાવેશ થાય છે ? શબ્દમાંજ તેનો પ્રવેશ થતો નથી તો પછી યથાર્થત્વમાં કયાંથી થવાનો હતો ? એથી કરીને જ્ઞાસુ પ્રેમી ભક્તજનોને ખાતર આ કૃતિ બનાવવામાં આવેલી છે, એમ સમજવું. તેજ અનધિકારીઓને એના પ્રત્યે કોષપણ પ્રકારની શંકા, કુશંકા, લઘુ (અલ્પ) શંકા, દીર્ઘ (મોટી) શંકા વગેરે કરવાનો અવકાશ રહેશે નહિ. નાનાપ્રકારના ઉદ્ધમ ધંધા કરતાં કરતાં (ચોર્યાશી લક્ષ યોનીને વિષે કરતાં કરતાં) આપણને જે આ નર દેહનો લાભ (નોફા) થયો છે, તેમાં કોષપણ પ્રકારે નુકસાન નહિ નડતાં, અધિક સંપત્તિ (અહમધનાદયતા) શી રીતે થઈ શકે ? એ વિષયસંબંધી જ્ઞાનનું આ પુસ્તકમાં કથન કરેલું છે. અસ્તુ !

હે ભાષ્યો ! મનુષ્ય જન્મમાં કેવળ સાંસારિક વિષયો (પદાર્થો)નીજ શોધ, વિચાર અને તેની પ્રાપ્તિ કરીનેજ કૃતાર્થતા માની લેવાની નથી. પરંતુ પારમર્થિક વસ્તુ વિષયક શોધ તથા વિચાર કરવો એ આવશ્યકીય

તેમજ પરમ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રને તથા મહાત્માઓને પણ સંમત છે. મહાનુભાવ નરહરિનાથ કવિએ સાંખ્ય વૈશેષિક (એમાંજ આજ કાલના આપણા નૂતન પદાર્થવિજ્ઞાનવેત્તા વગેરેનો અન્તર્ભાવ સમજવો) વગેરે શાસ્ત્રવેત્તાઓને માટે એક સ્થાનપર જે વર્ણન કરેલું છે, તે મૂળ શ્લોકજ અતાવવામાં આવે છે, જે ઉપરથી ઉપર વર્ણવેલો સિદ્ધાન્ત પ્રમાણભૂત કરીને તેની પ્રતિતી પણ થઈ શકશે.

નહિ નહિ ચતુરાસ્તે યૈર્નબુદ્ધં વિશુદ્ધમ્ ।
 નહિ નહિ કૃત્તિનસ્તે યે ન પારં પ્રયાતાઃ ।
 નહિ નહિ તુ કુલીના યૈર્ન તદ્વં વિવિક્તમ્ ।
 નહિ નહિ નયસ્તે યૈર્ધૃતા લોભવાર્તા ॥

તેઓ (પદાર્થ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ વગેરે) ચતુર નથી, કે જેઓએ નિર્વિકાર ચિન્માત્ર સ્વરૂપ (બ્રહ્મ)ને યથાવત્ જાણખ્યા નથી. તેઓને જોકે 'બુદ્ધિમાન' (જ્ઞાની) કહેવામાં આવે છે, તોપણ હેમનું એ જ્ઞાન આન્તઃજ્ઞાનજ સમજવું. એમ હોવા છતાં તેઓ કેમ પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે ? એવી શંકાના સમાધાનમાં જાણવું જોઈએ કે એ પણ હેમની મૂઢતાનોજ એક વિલાસ છે. કેમકે, તેઓ જોછાજ સંસારસમુદ્રના અન્તને (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત થયા છે ? વેદાન્ત શ્રવણાદિકર્મ તેઓને અવશિષ્ટ રહેલું હોવાથી, તેઓ કૃતકૃત્ય શી રીતે થઈ શકવાના હતા ? જુઓ ગીતા પંચદશાધ્યાય ! 'ઇતદ્વૃદ્ધ્વા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યઃ સ્વભારત.' સર્વાન્તર્યામી બ્રહ્મરૂપ આત્માને જાણખનારાનેજ કાંઈપણ કૃત્ય (કર્મ) કરવાનું બાકી રહેતું નથી. અસ્તુ ! એનાપર એમ કહેવામાં આવે કે, હેમને સંસાર સમુદ્રપાર (બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિના પ્રયાસની શી ગરજ હોય ? કુલીનતાથી ઉત્તમ થનારા સુખવડેજ કૃતાર્થતા થઈ જશે. તેજ તેમ પણ નથી, એમ સમજવું. કુ બાને પૃથ્વી જે પ્રમાણે ખીજ ઉગવાનું સ્થાન છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ સંસારખીજમૂત અગ્નિનું સ્થાન છે. એટલા માટે, કે સખ્દનો લક્ષણગુણતિથી બ્રહ્મ અર્થ મહણ કરવો. તેમાં જીન નહિ થવાથી તજ્જન્ય સુખ પણ શી રીતે મળી શકવાનું હતું ? માટે 'હેમ કુલીન છીએ' એવું એ લોકોનું અભિમાન પણ બર્ષ છે. તોપણ હેમને કેટલાક 'એ મોટા મુની (મનનશીલ, વિચારશીલ) છે' એમ કેમ કહે છે ? બાઈ ? એ પણ એક અજ્ઞાનનો ખેલ છે, ખીજું શું ? શી રીતે ? તો ખ્યાલ કરો ! એમણે લોભની કથા ક્યાં છોડી દીધી છે ? વિષય ભોજેછાનો તો અધિકાર કયો છે. વાસ્તવિક મનન કરનારાઓમાં યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાન હોવાથી વિષય-

સુખેચ્છાનો અભાવ હોય છે. કેમકે, હેમને પરિપૂર્ણ (અપરિચ્છિન્ન) બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થએલું હોય છે. સારાંશ કે, ન્યાસિધી મનુષ્ય જન્મમાં આત્માખ્ય વસ્તુની શોધ તથા તેની પ્રાપ્તિ નથી થઈ, ત્યાંસુધી 'ચતુર, કૃતકૃત્ય, કુલીન, મુની, (વિચારશીલ) એમ નહિ કહી શકાય. જે એની ઇચ્છા હોય તેા નીચે લખેલા મહાત્માઓના વચનાનુસાર પોતાની કૃતિ રાખવી જોઈએ:—

सर्वज्ञतां यदि समिच्छसि सर्वमान्याम् ।

सद्वृत्त्यवाचनपरो भव मित्र नित्यम् ॥

હે ભાઈ ! યથાર્થ અને સર્વને સંમત એવી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની જે ત્હમારી ઇચ્છા હોય તેા, સર્વજ્ઞ સત્પુરુષોના સદ્ગુણો (સદ્રૂપ પરમાત્માના રૂપગુણવર્ણનસહિત રચાયેલાં પુસ્તકો)નાં વાંચનને વિષે નિરન્તર તત્પર થાઓ; તેજ ક્રમે સર્વજ્ઞતાનો લાભ થઈ શકશે. વ્યાવહારિક સર્વજ્ઞતા પણ તે વિષય સંબંધી ગ્રંથોના અભ્યાસ કરનારાઓમાંજ જે પ્રમાણે જણાઈ આવે છે, તેજ પ્રમાણે ત્હમે પણ જે પારમાર્થિક સદ્ગુણોનાં વાંચન ના રાખો તેા, તાત્વિક સર્વજ્ઞતા પણ શીરીતે પ્રાપ્ત થઈ શકવાની હતી ? નહિજ. એટલા માટે, પરમાનંદની પ્રાપ્તિને અર્થે સદ્ગોષ્ઠાચિત ગ્રંથોનાં વાંચન રાખવું.

સ્વધર્મ અને સદાચાર ઉપર જેમની પ્રીતિ છે એવા ધણા લોકો આજ-કાલ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવા સાર પ્રયાસ કરે છે. કેટલાક વર્ષ ઉપર અગાઉ, આર્યધર્મના પ્રત્યે લોકોને જેવી ઉદારીનતા હતી તેવી સાંપ્રત સમયમાં નથી, એ સમાધાનની વાત છે. આપણા ધર્મમાં અત્યંત મૂઢથી આરંભીને અતીવ જ્ઞાનસંપન્ન મનુષ્ય પર્યન્ત, સર્વ કોષ્ટને પોતપોતાના અધિકારને અનુસરીને સુખ સમાધાન પ્રાપ્ત થવા સાર, જે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તેવી વ્યવસ્થા ભાગ્યેજ અન્ય કોષ્ટ ધર્મને વિષે જોવામાં આવશે. એ સઘળું ઉપનિષદગ્રંથ, તથા ભારત, ભાગવત, રામાયણ, યોગ-વાસિષ્ઠ ઇત્યાદિકોના પરિશીલનથી સમજી શકાશે. પરન્તુ એ ગ્રંથો જોવાની પ્રવૃત્તિ ત્યારેજ થશે અને થાય છે, કે જ્યારે આ જગતની તેમજ તદન્તર્ગત (તેને વિષે સ્હેલા) વિષયસુખની નશ્વરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તથાપિ તેમાં (દૃગોચર જેમને થાય છે એવાઓમાં) પણ વિવેકી પુરુષનું મન 'નિત્યસુખ શાથી થશે ? આ દૃશ્ય વિશ્વનો કર્તા કોણ છે ? મનુષ્ય મરી ગયા બાદ હેનું શું થતું હશે ? જગત જેવું જણાય છે તેવુંજ છે કે કાંઈ જુદાજ પ્રકારનું છે ?' ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

कीर्तनाचार्य महाराज

श्री दत्तात्रयबुवा तांबे सातारकर

વિચાર કરે। મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક સુખને સાર થાય છે; અને દરેક મનુષ્ય પોતાને સુખની પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે તેનાજ વિચારમાં રાતદિવસ પડેલો રહે છે. દુઃખની કોઈ ઈચ્છા કરતું નથી, તેમ છતાં સંસારમાં સુખના કરતાં દુઃખજ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના અનુભવ પણ થણા લોકોને થાય છે. તો હવે, સત્ય સુખ કયો ઉપાય યોગવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, એ પ્રશ્ન અંહી સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. એનો ઉત્તર એ છે કે વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયોથીજ નિરતિશય (અત્યંત) સુખનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેને માટે સાધન ચતુષ્ટય અધિકારીની આવશ્યકતા છે, તોજ તહેને તેમાં કહેલા ફલની પ્રાપ્તિ થશે. એટલા માટે, પ્રથમ મનુષ્યે નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, ઈદામુત્રાર્યફલભોગવિરાગ, શમદમાદિસાધનસંપન્ન અને મુમુક્ષુત્વ એ ચારે ગુણોવડે યુક્ત થવું. આપણને જે સત્ય સુખની ઈચ્છા હોય તો, જે નિત્ય છે તેનુંજ જ્ઞાન થવું જોઈએ; અને સર્વ જગતનું આદિ કારણ જે બ્રહ્મ તેના શિવાય બીજું કંઈ પણ નિત્ય નથી; એને જે જાણે છે તેજ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટીને સુખી થાય છે. બ્રહ્મ ચમરની બીજી સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે, તેમની પ્રાપ્તિથી શાશ્વત સુખ મળશે નહિ, એ પ્રમાણે નિત્ય વસ્તુ જે બ્રહ્મ તેનાથી અનિત્ય વસ્તુઓનું જે વિવેચન, તેનેજ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક કહ્યો છે. ‘નિત્યવસ્ત્વેકં બ્રહ્મ તદ્વ્યતિરિક્તં સર્વમનિત્યં અયમેવ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ’ છાંદોગ્યોપનિષદમાં સનતકુમારે પણ નારદને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે કે ‘યો વૈ ભૂમાં તદ્મૃતં તતોન્યદાર્તમ્.’ જે ભૂમા (બ્રહ્મ) તેજ નિત્ય, તેના શિવાયની બીજી સર્વ વસ્તુ અનિત્ય હોવાથી તુચ્છ છે.

આ લોક અને પરલોકનું અખિલ ઐશ્વર્ય નશ્વર હોવાથી, તેના લાભથી અક્ષય સુખ થવાનું નથી, એટલા માટે તે વ્યર્થ છે; એમ સમજીને તેનાથી વિરક્ત થઈ જવું, તેનું નામ, ‘ઈદામુત્રાર્યફલભોગવિરાગ’ છે. ‘ઈદં સ્વર્ગ મોગેષુ ચ રૂચ્યં તાંત્યમ્.’ શ્રુતિમાં પણ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે કે, ‘તદ્વચે કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે પવનમોમુક્ત વચાચિતો લોકઃ ક્ષીયતે.’ જે પ્રમાણે કૃષિ (ખેતી) વગેરે કર્મોથી મેળવેલી ધાન્યાદિક ઐહિક સંપત્તિ નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે યજ્ઞમાદિ પુણ્યકર્મોવડે સંપાદન કરેલા સ્વર્ગભોગ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. સારાંસ કે, બન્ને અનિત્ય છે.

શમ,^૧ દમ,^૨ ઉપરતિ,^૩ તિતિક્ષા,^૪ સમાધાન,^૫ શ્રદ્ધા,^૬ એ છ સાધનોનું શમદમાદિસાધનસંપન્ન એવું નામ છે. મુક્ત થવાની ઇચ્છાનું નામ મુમુક્ષુત્વ. અધિકારીનામાં ઉપર કહેલા ગુણો હોવા જોઈએ, એ પ્રમાણે અનેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે; તેજ કારણ સહિત સંસારનિવૃત્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ થશે.

આનાપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે એ પ્રકારના અધિકારી જગત્માંથી મળી આવવા મુશ્કેલ છે. કેમકે બધા મનુષ્યો એવું ઇચ્છે છે કે હમારા જિવિંધ દુઃખો નારા પામે, અને તેઓ તે આધિઓવડે નિવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કારણે લીરે, કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિની ઇચ્છા કોઈને પશુ થતી નથી. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને અનુભવેલા વિપોતીજ ઇચ્છા થાય છે; નહિકે નહિ અનુભવેલા વિપોતી. વેદાન્તમનાનુસાર જેને બ્રહ્મનો અનુભવ થયો છે, તેને ઇચ્છાદિકોનો અભાવજ રહે છે; કેમકે, તે બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ કૃતાર્થ હોય છે. હવે, જે અનુભવ નથી તેને પશુ ઇચ્છાનો અસંભવ રહેવાનો; દૂરદેશમાં અજ્ઞાત પદાર્થ અનંત હોય છે, પરંતુ તેમની ઇચ્છા કોઈને થતી નથી. એથી કરીને કારણસહિત જગન્નિવૃત્તિ અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષની ઇચ્છા કોઈ પુરૂષને હોતી નથી. પરંતુ કોઈને ધર, કોઈને સ્ત્રી, કોઈને પુત્ર, દ્રવ્ય ઇત્યાદિ અનેક વિષય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે; કેમકે તેમનાથી પ્રત્યક્ષ સુખ થાય છે. એ અનુભવ ઉપરથી સર્વો વિષયસુખની

૧ વેદાન્ત શ્રવણ શિવાય બીજા વિષયોમાંથી મનને હઠાવવું તે. ૨ આત્મજ્ઞાનના સાધનમૂલ શ્રવણપઠનાદિકથી અન્ય એવા જે બાહ્યેન્દ્રિયોને ગોચર થનારા શબ્દાદિ વિષયો છે, તે માંહેથી બાહ્યેન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી તે. ૩ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની અર્થે વેદવિહિત નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ. ૪ શીતોષ્ણ સુખદુઃખાદિકોને સહન કરવાં તે. ૫ નિદ્રા, આળસ છોડીને શ્રવણના તરફ મનને સ્થિરીભૂત કરવું તે. ૬ ગુરુ તથા વેદાન્તવાક્યોપર વિશ્વાસ.

૭. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક. (૧) આધ્યાત્મિક દુઃખ એ પ્રકારનાં છે, એક શારીરિક અને બીજું માનસિક. વાત પિત્તાદિકોના ક્ષોભથી થનારા જ્વરાદિક શારીરિક કહેવાય છે; અને ઇષ્ટ વસ્તુઓના વિરહવડે થનારાં ચિંતાદિક માનસિક છે. (૨) પંચમહાભૂતોના ક્ષોભથી થનારાં ધરણ્ણિકંપાદિ અથવા ચતુર્વિંધ પ્રાણીઓવડે થનારાં જે દુઃખ તે આધિભૌતિક. (૩) દેવતાઓના ક્ષોભથી થનારાં વિદ્યુતપતનાદિ તથા રોગોની પરંપરા વગેરે આધિદૈવિક.

ધમ્મ છે, અને તે સૌખ્ય મોક્ષમાં નથી; તો પછી તે મોક્ષની ધમ્મ શરીરને જવાની હતી ! કદીયે કોઈને થશે નહિ.” તો, એનું સમાધાન આ પ્રમાણે સમજવું.

“સર્વ પુરૂષોને ત્રિવિધ દુઃખનાશની ધમ્મ છે, અને તેમને નાશ ઔપધિઓવડે થાય છે; તેથીજ કોઈ કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિની ધમ્મ કરતું નથી” એમ કહેવું અયુક્ત છે. કેમકે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જે સંસાર તેમના નાશ વગર ત્રિવિધ દુઃખોની શાંતિ અસંભવનીય છે. મૂલભૂત જે અવિદ્યા તેના નાશવડે સર્વ દુઃખો અને તેમનાં કારણ રોગાદિક તથા રોગ-દિકોનાં આશ્રય શરીરાદિ, એ સધળાનો નાશ થાય છે. એટલામાટે ત્રિવિધ દુઃખ નાશાર્થ (કારણ સહિત જગન્નિવૃત્તિ રૂપ) મોક્ષની ધમ્મ સર્વને છે. એ સિદ્ધ થયું. વિચાર કરો, કે જે પુરૂષ સર્વ ઔપધાદિ ઉપાય કરવાને સમર્થ છે, તેનું પણ દુઃખ નિશ્ચયાત્મક નિવૃત્ત થતું નથી, યાને કદિ નિવૃત્ત થાય છે, અને કદી નથીયે થતું. તેમજ જેમને એ ઔપધિઓનો ગુણ થયાનો અનુભવ છે, તેમને પણ ફરી રોગાદિક ઉત્પન્ન થાય છેજ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઔપધિઓથી રોગાદિકોની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી. તે અત્યંત નિવૃત્તિ તેના કારણનો નાશ થયા વિના થતી નથી, એ વાતનું કથન યોગવાસિદ્ધાદિ અનેક ગ્રંથોમાં કરેલું છે, તે ત્યાંજ જોઈ લેવું.

હવે પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ધમ્મ થતી નથી, એમ જે કહ્યું તેને માટે પણ ખ્યાલ કરો. કે સર્વ પુરૂષોએ સુખનો અનુભવ લીધો છે, અને ‘બ્રહ્મ સુખરૂપ છે’ એવું શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું પણ છે; એ ઉપરથી એની ધમ્મ થતી નથી, એવું નથી. આના ઉપર એમ કહેવામાં આવે કે ‘બ્રહ્મનો અનુભવ જેને પ્રત્યક્ષ છે તેને ધમ્મ થશે નહિ એ સત્ય છે, તોપણ બીજા લોકોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ હોવાથી, તેમને ધમ્મ નહિ થાય’, એમપણ નહિ સમજવું. સ્વર્ગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ હોવા છતાં શાબ્દિક અનુભવથી સ્વર્ગની ધમ્મ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ લોકમાં પણ દૂર પ્રદેશના રમણીય સ્થળો તેમજ પદાર્થોના દર્શનની, આત્મપુરૂષોના વાચ્ય ઉપરથી મનુષ્યને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં, ધમ્મ થાય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સર્વ પુરૂષો-દ્વારા બ્રહ્મરૂપ આત્મસુખાનુભવ લેવાય છે, અને ‘બ્રહ્મ સુખરૂપ છે’ એવું

૧. એક વખત નિવૃત્તિ થયા બાદ, ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેનું નામ અત્યંત નિવૃત્તિ.

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે પણ ખરું; એ ઉપરથી જીવને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોવા છતાંય તેને 'વિષય સુખની ઇચ્છા છે' એવું કહેવું યુક્ત કરવું નથી. જીવ સુખની ઇચ્છા કરે છે, પછી તે વિષયોવાળું હોય અથવા તેમના વગરનું હોય. વિષયસુખનીજ એકલાની ઇચ્છા થતી હોય તો, નિદ્રાસુખની ઇચ્છા કોઈ કરે નહિ; અને સુષુપ્તિકાળમાં સર્વ વિષયોનો અભાવ હોવાથી, તે સુખ વિષયજન્ય નથી. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, 'સુખની ઇચ્છા સર્વને છે,' વિષય સુખનીજ નથી. એથી ઉલટું બ્રહ્મદેવથી મશકાવણિ કોઈને ઓછા વધતાં પ્રમાણમાં વિષયસુખ પ્રાપ્ત થએલું હોવા છતાં, તેઓ ઇચ્છે છે કે "હમને એવું સૌખ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ કે જેનો નાશ કદિપણ થઈ શકે નહિ." અને એવું સુખનો બ્રહ્મરૂપ મોક્ષજ છે. એટલા માટે, સર્વ પ્રાણીઓ કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિ તથા પરમાનંદ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનીજ ઇચ્છા કરે છે, એમ સિદ્ધ થયું. પરંતુ ત્હેમને એ જ્ઞાન નથી (અને જગત્માં એવાજ પુરૂષોની સંખ્યા વિશેષ છે) તેથીજ, કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિ તથા પરમાનંદ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ' એ વાક્ય તેઓને ચમત્કારિક લાગે છે એટલુંજ. ફીક !

હવે પૂર્વોક્ત સાધનસંપન્ન થવા સારું શું કરવું ઉચિત છે ? તો, વર્ણધર્મ આશ્રમધર્મસહિત નિષ્કામયુદ્ધિથી આચરણ રાખીને પરમેશ્વરને સમર્પણ કરવાં. તેમ કર્યાથી ત્હેમની પ્રસન્નતા થતાં સદ્ગુણો લાભ અને ત્હેમની પાસે વેદાન્તાદિકોનું શ્રવણ થઈને મનનનિદિધ્યાસનદ્વારા પરમાનંદરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. ગુરૂ વિના શાસ્ત્રરહસ્ય સમગ્રજ નહિ અને ઇચ્છિત સિદ્ધિ થાય પણ નહિ. તેમજ ઇશકૃપા વિના સદ્ગુરૂ અલબ્ધ હોવાથી પ્રથમતઃ પરમાત્માની, વિશેષતઃ સગુણરૂપની વૈધી ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. યથાર્થભક્તિ ત્યારેજ થઈ શકે છે કે બ્યારે ત્હેમના રૂપગુણાદિકોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અને તે જ્ઞાન સત્સમાગમ તથા તેના અભાવમાં એવા મહાત્માઓએ રચેલાં પુસ્તકોનું પઠન, શ્રવણ કર્યાથીજ થાય છે. એટલા માટે ઇશચરિત્ર વર્ણિત ભારત, ભાગવત, રામાયણાદિ સદ્મન્યોના પઠન શ્રવણનો રીવાજ આ ભારતવર્ષમાં અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. ખીજાં જો કે અનેક પુરાણો છે, તો પણ એ ત્રણેની બરાબરી કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં પણ ભાગવત મહાપુરાણ સત્વગુણ પ્રધાન હોઈ સત્વપ્રિય જોનોને અવરૂપ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. એ મન્યની રચના કરીનેજ મહર્ષિ બ્રહ્મસત્ત્વ મન પરમશાન્ત થયું હતું. તો પ્રજા તેનું રહસ્યાત્મક પઠન શ્રવણ કરીને આપણે કેમ અશાંત રહી શકીએ ? સારાંસ કે, મનુષ્યે ધણાં તપ, યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા, અધ્યયન, જ્ઞાનસંપાદન, દાન ઇત્યાદિ કરું હશે, પરંતુ

ઉત્તમ શ્લોક (શ્રવણ કરનારાઓને ઉત્તમગતિ દેનારી છે કીર્તિ જેની એવા) પરમાત્માને માટે નિરતિશયપ્રીતિરૂપ બકિત ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય તો, તેનાથી પરમશાન્તિ થોડીજ મળવાની હતી ? તેને માટે તો તદ્યશવર્ણિત અન્યોનું નિરન્તર પરિશીલન કરવું જોઈએ.

આનાપર એવી શંકા થશે કે, ભારત ભાગવતાદિ સદ્અન્ય જો પદ્મ-શ્રવણને માટે વિદ્યમાન છે, તો પછી આ અન્યની શી જરૂરીઆત હતી ? કે આટલા પરિશ્રમ અને સમયનો અપવ્યય કરીને એને પ્રકાશિત કર્યો. એના કરતાં એકાદ સ્વદેશહિતનું કાંઈક કાર્ય કર્યું હોય અગર અન્ય પણ લખ્યો હતો તો કેટલો બધો ઉપકાર થાત અને તે કૃતિ લોકપ્રિય થાત ? એમાંની પ્રથમ શંકાના સમાધાનમાં સમજવું યુક્ત છે કે:—

ગંગાજલૈર્ભુવિ મગીરથયત્નલબ્ધૈ .

કિં તર્પણં ન વિદધાતિ નરઃ પિનૃણામ્ ॥

રાજા ભગીરથે પ્રયત્ન કરીને આ જ્વલિ ઉપર પોતાના પિતરોના ઉદ્ધારને ખાતર તહેમને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવવા સારૂ આકાશમાર્ગમાંથી આણેલી ગંગાના જલથી, મનુષ્ય પોતાના પિતરોને જલાંગરણિ (તિલાંગરણિ) આપીને શું તૃપ્ત કરતા નથી ? કહેજ છે. તેજ પ્રમાણે અમે પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, નારદ, શુક ઇલાદિકોએ આ જ્વલિના ઉપર આણેલી જ્ઞાનગંગાના જલકણ્થી સ્વાન્તઃકરણને, તથા પિતરોને તેમજ રસિક પ્રેમીજનોને સંતુષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એમાં આશ્ચર્ય અગર અસંભાવનાને ક્યાં અવસર છે ? જરા વિશેષ જુઓ ? ભારત, ભાગવત, રામાયણાદિ, સદ્અન્ય સર્વને વાંચવા શું સુલભ છે ? તથા જેઓ વાંચે છે તેમાં પણ ઘણા એવા નીકળશે કે તે પુસ્તકોની વચ્ચે કેટલાક વિષયો વિસ્તૃત અને ગહન હોવાથી વાંચતાં કંટાળો ખાય છે. આ અન્યમાં, અનેક અન્યોનું મથન કરીને, તેમના સારજૂત વિષયોને એવી શૈલીથી વર્ણવ્યા છે કે વાંચતી વખતે મનને આનંદજ ઉપજે.

હવે દ્વિતીય પક્ષની શંકાને સારૂ કહેવામાં આવે છે કે, આ પણ એક સ્વદેશ હિતનુંજ કાર્ય છે. અખિલજનોમાં ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થવા સારૂ આજકાલ ઘણાખરા લોકો જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેટલા ખાતર આવા અન્યના વાંચનની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે સુઝળ જણે છે. ભાઈ ભાઈનો પ્રેમ કેટલો અને કેવો હોય છે, તે શું કોઈને અજ્ઞાત છે ? નહિજ. આપણો ધર્મ અખિલ પ્રાણીઓને વિષે ભ્રાતૃભાવજ નહિ, પરંતુ ભગવદ્ભાવ જેવાનું શીખવે છે. અર્થાત્ પુન્યભાવ રાખવાનો ઉપદેશ કરે છે. ક્યાં પુન્યભાવ

હોય છે. ત્યાં રાગદ્વેષ ઇર્ષ્યા આદિ મલિનવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ જ્યાં એવી વૃત્તિઓની સ્થિતિ છે, ત્યાં આગળ પૂજ્યતા, પ્રેમભાવનો અભાવ હોય છે, તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આપણને સુખદુઃખ જે પ્રમાણે પ્રિય અપ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે સકલ પ્રાણીઓને પણ હોય છે, એ પ્રકારના જ્ઞાન લાભને ખાતર અધ્યાત્મગ્રન્થોનું નિરંતર પઠન, શ્રવણ કર્યાં કરવું જોઈએ. જેમ કર્યાંથી આપણે કોણ છીએ? આપણું સ્વરૂપ કેવું છે? હત્યાદિ સમજવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં પણ જે મનુષ્ય પોતાને જાણતો નથી, જ્ઞાને પાગલ ભ્રમિત થએલો હોય છે, તે ક્યાં બીજાને યથાર્થ પીછાણી શકે છે? તેજ પ્રમાણે પરમાર્થમાં પણ સમજી લેવું કે, જેણે પોતાની જાતને જાણખી નથી, પોતાના દેશને જાણખ્યો નથી, પોતાના રીતરીવાજને સમજી લીધા નથી, તે બીજાને શી રીતે જાણખવાનો હતો અથવા જ્ઞાન આપી શકવાનો હતો? અંદરથી તો છિન્ન ભિન્ન (પ્રેમથી ડુટાડુટા) છે. પરંતુ બહારથી કેવળ એક છે, એ પ્રમાણે બતાવવું જોઈએ સુલભ અને સ્વાધીન છે, તેટલું સત્યપ્રેમ ઉદ્ભૂત થવાનું અને કરવાનું કામ સુલભ અને સ્વાધીન નથી. એથી કરીને આ પ્રકારના ગ્રન્થોનું પરિશીલન કર્યા વિના મનુષ્યમાં પોતાનું તેમજ પોતાના દેશસંબંધી યથાર્થજ્ઞાન અને પ્રેમ શી રીતે થઈ શકે તેમ હતું? તે વિચાર કરીને સર્વ કોઈએ જોઈ લેવું. અને એવા સ્વ (આત્મરૂપ) દેશને જોણે જાણ્યો છે, તેજ બીજાને સ્વદેશનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી દઈને, તેનામાં તત્સંબંધી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એ વાતની પ્રતીતિ ઇતિહાસનું અવલોકન કર્યાંથી પણ થઈ શકે તેમ છે. એને માટે પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ જોવું હોય તો, 'શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી અને રાજા શિવાજી'જ છે. અસ્તુ ! કહેવાનો આશય એ છે કે, આ પ્રકારના અધ્યાત્મગ્રન્થના પઠન, પાઠન, શ્રવણપઠે મનુષ્યની અંતરમલિન વાસના નષ્ટ થઈને, સર્વત્ર નિર્મલ પ્રેમ આપોઆપજ આવિર્ભૂત થાય છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં આ ગ્રન્થ માટેનો પરિશ્રમ સફળ છે તથા લોકોને પણ એ પ્રિય થઈ પડશે, એમ હમે માનીએ છીએ.

ઈશ્વરપાત્રી આપણને આ ભારતવર્ષમાં, આર્યજાતિમાં જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે, પરંતુ જ્યારે આપણે 'મા-રત્ન' થઈશું તથા આર્યલક્ષણાનુસાર વર્તીશું ત્યારેજ સત્ય ભારત તેમજ આર્ય થઈશું, તે વગર નહિ. કવિ કહે છે કે:—

‘સમારતો યઃ પુરુષઃ સ પવેદુઃજ જ જાન્યયા ।’

જે પુરુષ ભારત સહિત થયો છે, જાને ભારતાદિ ગ્રન્થોનું પરિશીલન કરે છે અને 'મા'-લક્ષણવિદ્યા તેમાંજ 'રત્ન' થાય છે, તેજ 'મારત્ન'—ભરત

વર્ષમાં થએલો—એ પ્રમાણે કહી શકાય; નહિ તો નહિ. જે ભરતરાગના નામ ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે, તેજ પોતે જાને કદાચ મા—રત્ન (શ્રદ્ધાવિધાનિરત) નહિ હત, તો આ જમિની ત્હેના નામથી આટલી પ્રસિદ્ધિ થાત કે નહિ એજ શક ભરેલું છે. આજ પૃથ્વીપર મોટા મોટા મહર્ષિ, સન્ત મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થઈને તેમણે મા—રત્ન થઈને, તે બોધામૃતનો વરસાદ ધણા મનુષ્યોપર વરસાવીને પોતાનું ‘ભારતવર્ષીયત્વ’ સાર્થ કર્યું છે. આજ જમિ આર્યોનું નિવાસ સ્થાન હતી, એથીજ એને આર્યતા (શ્રેષ્ઠતા) પ્રાપ્ત થઈ છે. આર્યનું લક્ષણ કેવું હોય છે તે જગવાન વસિષ્ઠજીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે.

કર્તવ્યમાચરન્કામમર્તવ્યમનાચરન્ ।

તિષ્ઠતિ પ્રાકૃતાચારો યઃ સ આર્ય इति स्मृतः ॥

યથાચારં યથાશાસ્ત્રં યથાચિત્તં યથાસ્થિતમ્ ।

व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥

જે પુરૂષ અખિલ વેદોક્ત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કરે છે તથા નિષેધનું પાલન કરીને લોકિકાચારમાં સ્થિત થાય છે, ત્હેને આર્ય કહે છે. તેમજ જે વૃદ્ધપુરૂષોના આચારને અનુસરે છે અને યથાશાસ્ત્ર વર્તે છે, તથા જે કર્મ કર્યાથી ચિત્તને પરિતાપ થાય નહિ એવો જેનો વ્યવહાર નિઃસંદેહ થાય છે, તે આર્ય કહેવાય છે. એવી આર્યતાને જોઈને મૃદુચુદ્ધિ પુરૂષોને મુમુક્ષુતા ઉપજે છે અને અબ્યુદય નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્તિને સાર સમીપ જમન કરવા તેયોગ્ય બને છે. ‘અર્તુ યોગ્યઃ આર્યઃ’ એ પ્રકારની આપણી આર્યતા અને ભારતતા નષ્ટ થઈ રહી છે, તેથી ખીજા લોકોનું આપણી પાસે આવવું તો દૂર રહ્યું, પરન્તુ આપણે જો ખીજાઓની પાસે જઈએ છીએ તો, તેઓ આપણો ધીક્કાર કરીને પાસે આવવા પણ દેતા નથી, એવી હીન દીન સ્થિતિ ઉપસ્થિતિ થઈ છે; અને જ્યાંસુધી યથાર્થ આર્યત્વ, ભારતત્વ આપણમાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી આપણી આવીજ દુઃખદ સ્થિતિ બની રહેશે. મીમાંસામાં આર્યમતિનું લક્ષણ કહ્યું છે કે:—

“उमयोपेता आर्यजातिः । तद्विपरीता अनार्याः ”

જે જાતિ ચારે વર્ણધર્મ તેમજ ચારે આશ્રમધર્મવડે યુક્ત હોય છે, તે આર્ય જાતિ સમજવી; અને તેનાથી વિપરીત (અતુર્વર્ણાશ્રમધર્મ શૂન્ય) તે અનાર્ય જાણવી. તો હવે આપણે વિધ્યુક્ત નિષ્કામ કર્મ કરીને, દેવીસંપત્તિ,

યુક્ત ધર્મ, સદ્ગુરુને શરણે જઈને જ્યાં સુધી બ્રહ્મવિદ્યાસંપન્ન થઈશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણા અંતર્યામી શત્રુ (કામાદિ અને નાસ્તિક અનાર્યાદિ) આપણને હસશે અને કષ્ટજ આપતા રહેશે; તથા આપણે આર્યભૂમિમાં, ભારતવર્ષમાં જન્મ ધારણ કરેલો વૃથાજ નીવડશે. એટલા માટે, પુણ્યકારક અને જ્ઞાન પરિપૂર્ણ અંધોનું નિરંતર પરિશીલન કરવું. જેથી મનુષ્ય વ્યવહારકાર્યક્ષમ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન, પરમાત્મભક્તિસંપન્ન થઈને, પોતાના તેજથી અંતર્યામી શત્રુઓને જીતીને આનંદ સામ્રાજ્ય કરશે.

આજકાલ લોકોની વાચનાભિરૂચિ વૃદ્ધિગત થઈ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ જેના વાંચનથી ધર્મવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને પરમાત્મભક્તિ પણ અન્તઃકરણને વિશે અંકુરિત થઈને, સંસારમાં શાન્તિનો લાભ મળે એવા અંધોનું વાંચન ઘણું ઓછું થાય છે. કાવ્ય, નાટક, કાદંબરી વગેરે અંધોનાં વાંચનથી જે કે ચિત્તારંજન થતું હશે, તોપણ તેમનાથી રવાબાધિક વિપયાસકિતજ ઉત્તેજિત થાય છે. એથી કરીને નાનપણથી સુલભ સુલભ ધાર્મિક અને ભગવદ્ભક્તિપ્રતિપાદક અંધોનું વાંચન અતીવ યુક્ત છે. જેમ ક્યારેય મનુષ્ય સંસારમાં નાનાપ્રકારના દુઃખદાયી સંકટ પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ ધીરતાથી તેમાંથી પાર ઉતરે છે, અને મનને શાંતિ પણ મળે છે. આજકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં અશાંતતાજ ફેલાઈ રહેલી જણાય છે, અને લોકોની મનોવૃત્તિ ચિન્તાચરત ધર્મ રહેલી છે. એનું કારણ પૂછતાં જાની તો એમજ કહેશે કે, બાઈ ! ધર્મનો અભાવ અને પરમાત્મભક્તિનો લોપજ એનું મૂળ છે. સંસારને જેણે ધારણ કર્યો છે તે ધર્મ પરમાત્માની સાત્વિક મૂર્તિજ છે, એમ કહેવું છે. તેની ઉપાસના નિરંતર કરવામાં આવે તો અન્તર્યામી ઉન્નતિ થયા વગર રહે નહિ. જ્ઞાનમુલક પરમાત્મભક્તિ અને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાનવડે અબ્યુદય નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળ શુદ્ધજ્ઞાન અહંકારનું કારણ અને જ્ઞાનશૂન્યભક્તિ આલસ્યનું મૂળ તથા કેવળ કર્મોનું આચરણ દંભનો હેતુ થાય છે. જાનીને કેટલો અહંકાર હોય છે, ઉપાસકોમાં આલસ્ય કેટલું ફેલાયું છે તથા કર્મકાંડી કેટલા દાંભિક હોય છે તે આજકાલના કલિયુગમાં જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવશે. એથી કરીને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો દંભ ભાગ જતો રહે અને તેની સાથે ઉપાસના હોય તો, આલસ્યને શી રીતે આશ્રય મળી શકે ? અને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય તો અહંકાર મ્હોં બતાવે નહિ. તાત્પર્ય કે, આ પ્રકારનાં અંધોનું નિરંતર પરિશીલન કરવાથી મનુષ્ય નિર્મલશીલ બને છે. ઉપદેશ, વ્યાખ્યાન વગેરે અવણ કરીને પુસ્તક

જાન્યારી પણ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ ઉપદેશક વ્યાખ્યાતાએ કરેલો ઉપદેશ નિરંતર ચિત્તમાં જાગૃત રહે, તો મનનને માટે યોગ્યતા થાય છે. એવી યોગ્યતા સર્વને સુલભતાથી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી તેવાજ ઉપદેશમયિત ગ્રંથોનું વાંચન એ ઉત્તમ સાધન છે. જેની સહાયતાથી મુખ્ય મનન કરે તો નિદિધ્યાસનદ્વારા અંતમાં સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ‘શ્રીવક્ત્રપ્રબોધકલ્પદ્રુમ’ નિખિલ ગ્રંથમાં કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરેનો ઉપદેશ વિવિધ રીતિથી દૃઢાન્ત સિદ્ધાન્ત સહિત કરેલો છે. વેદાન્ત જો કે શુષ્ક લાગે છે. તોપણ તેનેજ અલંકારિક ભાષા અને દૃષ્ટાન્તાદિથી જો શણુગારવામાં આવે તો સર્વને સમજવામાં સુલભતા થાય છે, અને મનોરંજનની સાથે સાથે જ્ઞાન લાભ પણ થાય છે. આ પુસ્તકની રચના એવી ઢબથી કરેલી છે.

આજકાલ યુર અને શિષ્ય, એમના સંવાદરૂપેજ ધણું ખરાં પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તથા કેવળ ગદ્યાત્મક લખાણુજ રાખવામાં આવેલું હોય છે. તે પ્રમાણે આ ગ્રંથની પદ્ધતિ રાખી નથી, અને તે તે ગ્રંથોના પ્રમાણુભૂત શ્લોકો પણ આપવામાં આવ્યા છે. ગદ્યાત્મક પુસ્તક લખનારા આધુનિક સુશિક્ષિત પણ ‘મોક્ષમુલર’ આ પ્રમાણે કહે છે, ‘સ્ટોન’ સાહેબનું એવું કહેવું છે, ‘વુડ’ સાહેબની આવી સમિતિ છે, એ પ્રમાણે જો તેઓના ગ્રંથના પ્રમાણુભૂત વાક્યો લખી દે છે, તો હમારા પુસ્તકમાં પણ ‘મનુ’ આમ કહે છે, ‘વ્યાસ’નું આ પ્રમાણે વચન છે, ‘નારદ’ શુક, વસિષ્ઠ, ‘પરાશર’ ‘તુકારામ’ રામદાસ, ‘તુલસીદાસ’ આ પ્રમાણે કહે છે, એ પ્રમાણે લખીને જો તેઓનાં પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યાં હશે, તો તેનાથી શી હાનિ થવાની હતી ? કાંઈપણ નહિ; તેનાથી તો ઉલટું અંતરનું સંશયિત પાણું દૂર થઈને દૃઢ બદા થશે. અસ્તુ ! ગ્રંથની રચના સર્વ સામાન્ય જનતાને માટે છે, વિદ્વાનોને માટે નથી. કેમકે તેઓ તો અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન કરી શકે છે. કીર્તનકાર, વ્યાખ્યાનકાર, સર્વપ્રકારના ઉપદેશક, પુરાણિક વગેરે લોકોને તો, સમજે કે એ પોતાના નામ પ્રમાણે કલ્પિત વિષયની કામના પૂર્ણ કરીને આનંદ આપશે. આટલા વિષય એકત્રિત કરીને છપાએલો આ ગ્રંથ પ્રથમ સીડીનો થશે. ગૃહસ્થ લોકોના ઘરમાં, બાળક તથા સ્ત્રી વર્ગને વાંચવા સારૂ આ ગ્રંથ ઉત્તમ સંગ્રહ થશે. આ ‘દન્તપ્રણેષિકલ્પદ્રુમ’ ગ્રંથના પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કન્ધના બન્ને ગ્રન્થ, અને દરેક ગ્રન્થમાં આઠ આઠ પુણ્ય પ્રકૃષ્ટિત થયાં છે. એ પ્રમાણે એકદંર દ્વાદશ સ્કન્ધ પ્રગટ થઈને

તેમાં બધું મળીને બસો પુખ્તો ખીલશે અને લગભગ ત્રણ હજાર પૃષ્ઠ થશે ત્યારે અંથપૂર્ણ થશે, એવો હાથ અંદાજ થાય છે. એના વાંચનથી ચિત્ત સુપ્રસન્ન થઈને બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થશે, કેટલાક સ્થાનોપર જોકે કઠણતા લાગે તોપણ કંટાળો ખાઈને છોડી ન દેવું. વિચારપૂર્વક એકાદ બે વખત વાંચવાથી સમજવામાં આવશે. નવિન કપો વિષય કોનાથી એકાએક સમજી શકાય છે ? આનું નામ જોકે ‘કલ્પદ્રુમ’ (કલ્પિતવૃક્ષ) છે, તોપણ અત્યંત આદરપૂર્વક તેમજ મનનયુક્ત વાંચનારાઓને એ ‘નિર્વિકલ્પ’ (અલ્પ) ફલ પ્રાપ્ત કરી દેવાને સમર્થ છે, એમ સમજવું.

કોઈપણ ભાષાના અંથનું ભાષાન્તર થાય, તો મૂલ અંથનું સ્વરૂપ કાંઈક કમીજ થાય છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે; પછી તે ગમે તેટલા ઉત્તમ પ્રકારે ક્યાં ન કર્યો હોય. તેજ પ્રમાણે આનું પણ થવું સ્વભાવિક છે. તથાપિ બની શક્યું છે ત્યાંલગી મૂળના ભાવને જવા દીધો નથી. અંથ તૈયાર થયો ન હતો ત્યારથીજ ધણા લોકની પૂછપરછ ચાલી રહી હતી, પરંતુ ભાષાન્તરમાં અને છાપવામાં ધણો વખત લાગવાથી કેટલાક નિરાશા ભરિત પણ થયા હતા. પરંતુ ગુરૂ તેમજ ઈશકૃપાથી એ સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું અને રસિક પ્રેમી જનોના હાથમાં આ કૃતિ, પછી તે વિલંબથી ક્યાં ન હોય ? પણ આપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, તે ખાતર હૃદયનો અનંત ઉપકાર માનીએ છીએ. આખરે આટલુંજ કહી વિરામ પામું છું કે:—

यदत्र सौष्ठवं किञ्चिज्जगद्गुरोरेव मे न हि ।

यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममै- गुरोर्न हि ॥

આ અંથમાં જે કાંઈ અને જેટલું ઉત્તમત્વ હશે તે અને તેટલું સદગુણનું છે, મ્હારું નથી, એમ સમજી લેવું. તથા જે કાંઈ અને જેટલી પુરાઈ હશે તે અને તેટલી મ્હારીજ છે, સદગુણની નથી, એમ માનવું.

“इत्यलं पल्लवितेन.”

મુકામ—મુરેત.
મિતિ ચૈત્રશુદ્ધ ૯ ગુરુવાર
શકે ૧૮૪૪ ફાલ્ગુનનામ
સંવત્સરે સંવત્ ૧૯૭૮.

શ્રી ગુરૂદત્તાત્રયપાદપદ્મભિલિન્દ
દત્તાત્રયવા.

પ્રથમ સ્કંધ પ્રારંભ

આ 'શ્રી દત્તપ્રભોધકલ્પદ્રુમ'ના દ્વાદશ સ્કન્ધોમાં જે જે ગ્રન્થોના પ્રમાણો લખવામાં આવ્યા છે, તે માહેના મુખ્ય ગ્રન્થોના નામનો નિર્દેશ નીચે કરવામાં આવે છે; જે ઉપસ્થી વાંચકવર્ગે યરાચરે સમજી શકશે.

૧ ઇશકેનકકમ્બુડકાદિ ઉપનિષદ્	૨૭ શંકર દિગ્વિજય
૨ અલ્લસૂત્ર	૨૮ પ્રભોધ ચન્દોદય
૩ મનુસ્મૃતિ	૨૯ શતશ્લોકી
૪ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ	૩૦ વિવેકચૂડામણિ
૫ યોગવાસિષ્ઠ	૩૧ ભક્તિરસાયન
૬ આત્મપુરાણ	૩૨ વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા
૭ ગીતા	૩૩ ગીતગોવિન્દ
૮ પંચદશી	૩૪ ભક્તિતત્ત્વામૃત
૯ સાંખ્યકારિકા	૩૫ વિશ્વગુણાદ્યૈ
૧૦ પાતંજલ યોગસૂત્ર	૩૬ સુશ્લોકલાઘવ
૧૧ સૂતસંહિતા	૩૭ રામાયણચંપૂ
૧૨ બોધસાર	૩૮ ભારતચંપૂ
૧૩ ભારત	૩૯ ભાગવતચંપૂ
૧૪ ભાવાર્થ રામાયણ	૪૦ નૈષધીય
૧૫ અધ્યાત્મ રામાયણ	૪૧ માધ
૧૬ વિષ્ણુભાગવત	૪૨ પંચતંત્ર
૧૭ દેવીભાગવત	૪૩ કથાસરિત્સાગર
૧૮ વિષ્ણુપુરાણ	૪૪ કથાકલ્પતરુ
૧૯ માર્કંડેયપુરાણ	૪૫ ભક્તવિજય
૨૦ બૃહન્નારદીય	૪૬ હરિવિજય
૨૧ કાશીખંડ	૪૭ ભક્તિલીલામૃત
૨૨ જીવન્મુક્તિ	૪૮ સ્વાનુભૂતિ
૨૩ સમશતી	૪૯ દાસબોધ
૨૪ લલિતાસહસ્રનામ	૫૦ યથાર્થદીપિકા
૨૫ મહિમ્ન	૫૧ એકનાથી ભાગવત
૨૬ ભર્તૃહરીત્રિશતી	૫૨ ગાનેશ્વરી

ઇત્યાદિ ગ્રન્થોના શિવાય પણ ખીજા ધણા છે. તેમનાં નામ પ્રસંગોપાત્ત તેતે સ્થળે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવશે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ સ્કંધ—પ્રથમ ગુચ્છ.

પુખ્ત. વિષયો અને તેમાંના દષ્ટાન્ત. પૃષ્ઠ.

મંગલાચરણ.

૧

- ૧ સદ્ગુરુદ્વારા સચ્ચાસ્ત્રલાભ તથા ભેદભ્રમનિરાસ—રાજા અને માળીપુત્ર, સંજીવીની વિદ્યાની પ્રાપ્તિ... ... ૨
- ૨ સદ્ગુરુનું લક્ષણ તથા શરણાગત રીતિ—જનકશુક સમાગમ, એકલવ્ય કિરાતવ્રત... ... ૨૧
- ૩ સંસારવ્યાધિનાશક સદ્ગુરુધ્વંતરીની આવશ્યકતા—શ્રી કૃષ્ણ-ગુરુહનિવાસ, રામાનંદ અને કપીર... ... ૪૦
- ૪ આત્મારામને વિષે સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવેશ—ત્રિપુરવધ વ્રત, યાંગદેવ અને યાનેશ્વર... ... ૫૨
- ૫ સદ્ગુરુવચનના પ્રત્યે વિશ્વાસ એજ મોક્ષનો અઢીકિક ઉપાય—ગાંધારદેશસ્થ આંધળો, શ્રીરામને વસિષ્ઠોપદેશ... ... ૭૧
- ૬ સદ્ગુરુકૃપારૂપી અંજનવડે વાસુદેવમય નિર્મલ દષ્ટિ—નામદેવ—વિસોબાખેચર વ્રત... ... ૮૫
- ૭ યાનરૂપ ગંગા સમૂહ પાપનાશિકા—વિશ્વામિત્ર વ્રત, તુકારામની વીણાની કાશીયાત્રા... ... ૯૯
- ૮ મોક્ષાર્થની સમતા આવશ્યક છે—કુતરાની પૂછડી, જમદેવપંડિત... ૧૧૦

પ્ર૦ સ્કંધ દ્વિતીય ગુચ્છ.

- ૧ દુઃખનું મૂળજ ચિત્ત તથા તેના નાશના દ્વિવિધમાર્ગ—વૈસ્વપુત્ર અને રાજકન્યા... ... ૧૨૮
- ૨ બંધમોક્ષનું કારણ મનજ છે—જડભરત અને રક્ષગણ, એક મૌની સાહુકાર, અવધૂત કુમારીવ્રત... ... ૧૩૮
- ૩ મનોનિગ્રહની યુક્તિઓ—તુકારામ અને ચિંતામણીદેવ, એક હઠનિગ્રહી બ્રાહ્મણ... ... ૧૪૮
- ૪ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર—રાજા બર્તુહરી... ... ૧૬૪
- ૫ અભ્યાસનું સ્વરૂપ તથા તે ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે કરવો—ટિલિખપક્ષીની વાર્તા. એક મૂક બ્રાહ્મણ... ... ૧૭૯
- ૬ મલિનવસિનાના ભેદ તથા સ્વરૂપ—શંકરપાર્વતીસંવાદ, ત્રિવર્ત, દુર્વાસ, મિદાધ, દાસ, અને પૂતનાનો વ્રતાંત... ... ૧૮૯
- ૭ શુભવાસનાનું સ્વરૂપ તથા ભેદ—એક વેદાંતી, મહાત્મા એક-નાથની સમતા, ભત્તું મંત્રીવ્રત... ... ૨૦૫
- ૮ વિષયસ્વરૂપવિચાર—વેસ્મા અને કામી પુરૂષ, રાજા પુરુષવા અને ઉર્વશી-૨૧૪

શુદ્ધિ પત્ર.

સૂચના:—છાપવામાં કોઇ ઠેકાણે કાના, માત્રા, અનુસ્વાર તથા ફેટલેક ઠેકાણે અક્ષરો ભાંગી ગયા છે અગર બીજે ગમે ત્યાં ઠેકાણે જઈ પડેલાં છે તે અશુદ્ધિ સહજ સમજી શકાય માટે તેમનો સમાવેશ નીચે કરેલ નથી; મુખ્ય મુખ્ય આપેલાં છે. તથા અશુદ્ધ ન લખતાં કેવળ શુદ્ધ શબ્દોજ લખ્યા છે તો તેને પૃષ્ઠ અને પંક્તિમાં શુદ્ધ કરીને વાંચવું.

પ્રથમ સ્કંધ.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ	પંક્તિ.	શુદ્ધ.
૧	૧૭	દેકાગ્રમાનસઃ	૧૬	૧૪	બાદ
૧	૨૦	વદામ્યહમ્	૧૬	૧૫	શુકે
૧	૨૨	પરમ	૧૭	૧	શીખવવાનો
૨	૨	અભિન	૨૪	૪	પ્રણિપાત
૨	૧૦	દ્વંદ્વોનો	૨૮	૩	તેમના
૪	૨૫	યત્પદમામનંતિ	૩૦	૪	પડવાનું
૭	૧૮	તિર્યક્	૩૨	૩	શુક
૭	૨૨	હોવાથી	૩૭	૧૬	પ્રાતેમાર
૧૨	૨૦	વિસ્મરણ	૩૮	૨	તને
૧૨	૨૧	ત્વાચ્છુકઃ	૩૯	૧૯	હારો
૧૩	૩	દેત્યોને	૪૦	૧૬	પ્રયત્નેન
૧૪	૧૭	શુકાર્યાર્થનામાં	૪૨	૬	પ્રારબ્ધ
૧૪	૨૯	વિચારથી	૫૧	૩૧	કથું
૧૫	૨	સાધી	૫૪	૧૬	દ્વંદ્વોને
૧૫	૩૦	સાધી	૫૪	૨૧	સામર્થ્ય
૧૫	૩૧	ભસ્મ	૫૭	૬	ચો
૧૫	૩૩	આનંદિત	૫૮	૧૨	પ્રમદ
૧૬	૧૨	અભિવૃદ્ધ	"	૧૮	પુખ્પ

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	શુદ્ધ.
૬૪	૨	ઘનકાજા	૧૦૯	૯	નિરીક્ષણમાં
૬૪	૧૩	પરંબ્રહ્મ	૧૦૯	૨૦	અગાધ
૬૪	૧૮	અંતર્યામિ	૧૧૨	૧૭	ડસત
૬૪	૨૯	સમીપ	૧૧૬	૧૪	અમૃત
૬૬	૧	મૃત્યુના	૧૧૬	૨૪	મહારા
૭૦	૧	ભાષ્યોએ	૧૨૮	૧૧	વાસનાશૂન્ય
૭૧	૧	પંચમ	૧૨૮	૧૬	કહેલી
૭૧	૨૬	શ્લિષ્ઠાર્થ	૧૨૯	૧૨	રાઘવ
૭૫	૧૬	ત્રિતાલા	૧૨૯	૨૭	આત્માનાત્મ
૭૭	૩	છોડીને	૧૩૪	૧૨	સમજવું
૭૯	૯	સક્ષોક્તા	૧૫૩	૫	વન્ય
૭૯	૧૦	સાયુજ્ય	૧૬૮	૨૩	વિપચાદિકોના
૭૯	૧૭	ચાપ	૧૭૫	૨૯	જહાસા
૮૦	૭	આત્મધાતી	૧૯૪	૯	મુમુક્ષુએ
૮૭	૨	ધ્યાનમસ્ત	૧૯૫	૧૦	જગત્માં
૮૮	૩	હૃત્પ્રદેશના	૨૦૫	૨૨	અંતરના
૮૮	૪	અનુકૂલતા	૨૦૮	૧૭	થયો
૮૯	૧૨	ગણીને	૨૧૧	૩૦	તેમને
૮૯	૧૫	ગાનેશ્વર	૨૧૧	૩૧	દક્ષિણ
૯૦	૧૩	ગુરુનો	૨૧૭	૧૭	સ્વાભાવિક
૯૪	૩	ફરી	૨૧૮	૨૬	તહેમના
૯૪	૨૬	કાપીને	૨૨૨	૬	પિશાચીને
૯૭	૫	વિસોળાએશ્વર	૨૨૫	૧૫	પ્રાપ્તિ
૯૮	૨૪	એવો	૨૨૫	૧૬	વિરક્તતા
૧૦૦	૬	તહેને	૨૩૦	૨૭	છતાં
૧૦૨	૧૭	આત્મજ્ઞાનજ	૨૩૧	૧૮	વિસ્તૃત
૧૦૩	૨૧	હૃત્પ્ર			

दत्तात्रेय पंचक.

जगदुत्पत्तिकर्त्रे च स्थितिसंहारहेतवे ।
भवपाशविमुक्ताय नमोस्तु ते ॥ १ ॥
जराजन्मविनाशाय देहशुद्धिकराय च ।
दिगंबर दयामूर्ते दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ २ ॥
आदौ ब्रम्हा मध्ये विष्णुरन्ते देवः सदाशिवः ।
मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ३ ॥
अवधूत सदानंद परब्रम्हस्वरूपिणे ।
विदेहदेहरूपाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ४ ॥
सैत्यरूप सदाचार सत्यधर्मपरायण ।
सत्याश्रय परोक्षाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ५ ॥

श्री दत्तात्रय

। कर्पूरकांतिदेहाय ब्रह्ममूर्तिधराय च ।
। वेदशास्त्रपरिज्ञाय दत्तात्रेय नमोस्तु ॥

। ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीदत्त प्रबोध कल्पद्रुम

प्रथम स्कंध—प्रथम गुरुर्छ.

भंगलाथरञ्जुम

श्री गणेशाय नमः श्री सरस्वत्यै नमः

श्री कुलदेवतायै नमः श्री गुरुभ्यो नमः

दिगंबरं मर्मविलेपितांगं बोधात्मकं युक्ततमं प्रसन्नम् ।

निर्बाणसंश्यामतनुं भजेऽहं दत्तात्रयं ब्रह्मसमाधिपुक्तम् ॥

पद राग-ऊभौद, ताळ ऊँपा.

गुरुदत्त आत्रेय त्रैभूति^१ अवतार, अवधूत सुणकार त्रैगुण्य
आधार, टेक. आनंदवन^२ स्नान, करवीर^३ शिक्षा, भादूरकर^४
शयन, स्थिति ङकि गिरनार, (१) पद गुरुत्रय वदन, लक्ष्म
अर्चित सुतन, यज्ञोपवीत डर, सिरपे^५ जटाभार, (२) जे मन तु
सज्ज लांति, सुज आडे नितडी, तो ध्याय दिन राति यति पति
भनहार. (३)

गुरुस्तवमधीयानो विजयी सर्वदा भवेत् ।

गुरुसायुज्यमाप्नोति गुरुनाम पठेद्बुधः ॥

कल्लिदोषविनाशार्थं जपेदेकाग्रमानसः ।

श्रीगुरुं परमानंदं दत्त इत्यक्षगृह्यम् ॥

गुरुस्तवं न जानाति गुरुनाम मुखे न हि ।

पशुतुर्यं विजानोयात्सत्ये सत्यं बहाम्यहम् ॥

जेनी कृपा आध्यात्मिकादि त्रिविध तपोपुं^६ निवारण करनारी छे,
तेमज अपरिच्छिन्न^७ भूमानंद^८पी^९ जलपान करना साइ प्रपा अर्थात् परण-

૩૫ છે, અને જે સર્વને હિતોપદેશ કરે છે એવા પરમાનન્દરૂપ પરમાત્માથી અભિન્ન (જુદા નથી) સદૃશ્યરૂપ હું પ્રણામ પૂર્વક સ્તવન કરું છું મધુ-કેટલ દેવના જેવા અત્યન્ત દુર જે અહંકાર તથા મોહ પ્રાણી માત્રને પોતાને વશ કરી અત્યન્ત પીડી રહ્યા છે, તેના વિપ્લવ સમાન નાશ કરનારા તથા મોક્ષ લક્ષ્મીરૂપ નિવાસ સ્થાન, એવા સર્વવ્યાપી વિષ્ણુરૂપ શુર-દત્તાત્રય-ને હું વારંવાર નમન કરું છું. ત્રિપુરાસુર અને અન્તકેના નાશ સંકરે ક્યો હતો, કંસ તથા કેશિદેવનો નાશ વિષ્ણુએ ક્યો હતો ચંડિ-કાએ ચંડ અને ચુંડનો નાશ ક્યો હતો, પરંતુ સદૃશ્ય તે અખિલ દુઃખને અર્થાત્ સુખ દુઃખ, માન અપમાન દેવદિકાનો પણ નાશ કરવાને સમર્થ છે. કારણ દિ પુણ્ય ક્ષેત્ર જૂમી સિવાય અન્દર કુઆમ, કુત્સિત રથળ, કોક-ટાદિ પુણ્ય રહિત પ્રદેશમાં પણ કેવળ શુર રૂપાથી મોક્ષ મળી શકે છે આપું ઉત્તમ જેવું માહાત્મ્ય છે, એવા સદૃશ્યરૂપ ધ્યાન તથા રમરણ કરીને હું મનુષ્યત્વ સાર્થક કરીશ. કેમકે શુર નામ જેના મુખમાં નથી, શુર સ્ત-વન જે કદી ટરી જાયતો નથી, તેવાને પશુતુલ્ય સરજવાતું ઉપનિષદોમાં પણ કહ્યું છે. એથી કરીને, ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને, પરમાનન્દ ૩૫ સદ-શુરરૂપ 'દત્ત' એવા બે અક્ષર વડે વટણ કરીશ, જેથી અદ્વય અક્ષર (બ્રહ્મ) પદની પ્રાપ્તિ થશે. અન્ત શક્તિ સંપન્ન મૂલ શક્તિ વડે પૂર્ણ, દાર્પ કારણા-તીત એવી પરમાત્માની સદૃશ વિધન નાશક, જે ગણ્યપતિ ૩૫ શક્તિ છે, તે શક્તિરૂપ 'દત્ત પ્રબોધ કુલપદ્મ' ગ્રંથની નિર્ધિન પરિ સમાપ્તિને અર્થે અન્તરમાં ધ્યાન કરી, રાત્રિચંદાનંદ ધનના વિષે અભિજ્ઞતાથી સ્થિત થઈ રહેલી, સર્વ જ્ઞાન પ્રકાશક સામર્થ્ય વતી સરસ્વતિ નાગક જ્ઞાન શક્તિરૂપ રમરણ કરીને આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરું છું.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ૐ આધ્યાત્મિક, આધિ દેવિક તેમજ આધિભૌતિક તાપોની શાન્તિ થાઓ !

પ્રથમ પુલ્ક.

ૐ નમો ભગવતે દત્તાત્રયાય.

સદૃશ્ય દ્વારા સન્ધ્યાસ્થ લાલ તથા ભેદ જ્ઞાન નિરાસ.

યાવજ્ઞાનુગ્રહઃ સાક્ષાન્જાયતે પરમેશ્વરાત્ ।

તાવજ્ઞ સદ્ગુરું કશ્ચિત્સચ્છાત્ત્વં વાપિ નો લભેત્ ॥ યો. વા. ॥

પરમેશ્વરે પોતાની શક્તિ જન્મ રહિત માયાવડે પ્રથમ વક્ષ, સર્પ,

પશુ-પક્ષી, મચ્છાદિ નાનાં પ્રકારનાં શરીર નિર્માણ કર્યાં. પરંતુ એ અનેક જાતિઓનાં શરીર જોઈને ત્હેમને સંતોષ ન ઉપજે. કેમકે, તેમના વિષે આત્મપ્રાપ્તિ કરી શકે, તેવું અધિકારી પ્રાણી કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. આખરે, ત્હેમણે “ જોનામાં અક્ષસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવાની ઉચિત યુદ્ધિ છે, એવો ” પુરૂષ (મનુષ્ય) દેહ નિર્માણ કર્યો, ત્યારે ત્હેમને આનંદ થયો. આ પ્રમાણે પરમાત્માએ પુરૂષને આત્મદર્શનને સારૂ ઊચિત એવું અંતર (યુદ્ધિ) આપ્યું; પરંતુ એ પુરૂષ પોતાનાં અંતરને ‘ ધ્યયિત ’ કરે છે. પુરૂષ શબ્દનું અંતર (મધ્ય) જે ઉદારયુક્ત છે, અર્થાત્ ‘ ૨ ’ માં ઉ મળીને ‘ ૩ ’ થાય છે.) તે (‘ ૨ ’ અક્ષર) જો, ‘ ધ ’ કાર ચુકાર થાય તો, ‘ પુરૂષ ’ એવો શબ્દ થાય છે, અને તેનો અર્થ ‘ મેત્ર ’ ‘ વિષ્ણુ ’ એ પ્રમાણે થાય છે. તથા, બીજા અર્થમાં (‘ ૩ ’ યાને કામ, તથા ‘ ૩ ’ એટલે, લક્ષ્મી.) પોતાનું અંતર ‘ ધ્યયિત, ’ યાને નાના પ્રકારના કામયુક્ત તથા, લક્ષ્મીયુક્ત કરે છે. તેજ પ્રમાણે પુરૂષ જો, સ્વરૂપ નિરીક્ષણ યોગ્ય અંતર (યુદ્ધિ) નો પરિચય કરી અનેક કામનાયુક્ત અંતર કરશે તો, પરમાત્માની અપ્રીતિનો વિષય થયા વગર કેમ રહેશે ? કેમકે, જે આતર એને નિર્માણ કર્યો છે, તે કાર્ય તો તે કરતો નથી, પણ પ્રસિદ્ધ શરીરને શુદ્ધ શકે ? કેમકે, ખ્યાલ કરો ! કોઈ રાત્રીએ કોઈ મનુષ્યને અધિકારી બનાવી કાંઈ એકાદ ખાસ કાર્ય કરવા સારૂ તેની નીમણુંક કરી છે; પણ તે જો, હવે પોતાનું નિયુક્ત (સોંપેલું) કાર્ય ન કરે તો, ત્હેનાં રાત્રીકાળે બદલે રાજ્ય થાય; બ્યવહારમાં એજ પ્રમાણે અનુભવવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે પુરૂષ ઊચિતાંતરનો (યોગ્ય યુદ્ધિનો) ઉપયોગ વિષય-સેવનમાંજ કરે, તથા ધર્માનુષ્ઠાન, અને શ્રવણમનનાદિ કરી પોતાના સ્વ (આત્મ) પદપર સ્થિત ન થાય તો, ત્હેના ઉપર આનંદરૂપ-પરમાત્માની અવકૃપા થયા વગર કેમ રહે ? ત્હેની યોગ્યતા કેવી થાય છે ? તે આપણે જોઈએ.

ઉપર કહ્યાંઆ પ્રમાણે ‘ પુરૂષ ’ શબ્દનું અંતર ‘ ધ ’ યુક્ત થતાં ‘ પુરૂષ ’ થાય છે. ત્હેની યોગ્યતા એ ‘ પુરૂષ ’ અર્થાત્ વિષ્ણુ જેવીજ શુદ્ધ એમ સમજવું. બ્યવહાર ત્રિયે પણ જોવામાં આવે છે કે, નિરંતર આમોહ (મુગ્ધ) યુક્ત તેમ વગેરે શરીરપર લગાડી સ્નાન કરનાર મીમાન્સ શુદ્ધ પુરૂષ (વિષ્ણુ) ને પ્રેમવડે નીહાળતો નથી, તે સંબંધી વાત પણ ત્હેને સાંભળવી ગમતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું સ્મરણ પણ ત્હેને અપ્રિય છે. તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા નિરંતર આમોહ (મુગ્ધ તથા આનંદ) યુક્ત હોવાથી, ‘ અખિલ પ્રાણીઓના વિશે અંતર્મામીરૂપવડે જેની

સુ-વાસ-ઉત્તમસ્થિત છે, અને આનંદ તો, જેવું રૂપજ એવું શ્રુત્યાદિમાં વર્ણન છે, તે કારણને લીધે ' જે પુરૂષનું અંતર અનેક પ્રકારના કામ રૂપી મલ વડે યુક્ત છે, તેવા પુરૂષના તરફ કદી પ્રેમ દૃષ્ટિ કરતા નથી, તેવાનું સ્મરણુ લેખને થતું નથી અને તદ્વિષયક સ્તવનાદિ પણ સાંભળતા નથી એમ સમજવું. એટલા માટે, એ 'ધ્યયિત' કામ યુક્ત અંતરનો સર્વથા ત્યાગ કરીને, પુરૂષે સ્વરૂપાવલોકને સાર યોગ્ય અંતર કાયમ રાખવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરૂષે શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે વેદાન્તાદિકનું મનન યુક્ત શ્રવણુ કરી, ઇંદ્ર સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરવો તેમજ સ્વરાજ્ય પદમાં સ્થિત થઈ, પરમાનંદનો ઉપભોગ કરવો; વિષય સેવનાદિકથી તેનો (અંતરનો) અધઃ-પાત ન થવા દેવો. પુરૂષત્વની સફલતા પણ ત્યારેજ થવાની. સ્વરાજ્ય પર આરૂઢ થવાને માટે વેદાન્તાદિકનું જે શ્રવણુ કરવાનું કહ્યું છે, તે સદગુરુ વિના થતું નથી; કેમકે: —

શ્રુતિ અર્થાત્ વેદોમાં નાના પ્રકારના કર્મો તથા તેમના ફલનું વર્ણન કરીને કર્મનું મહત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ કોઈ સ્થળો પર ઉપાસના તથા તેના ફલનું કથન છે. કેટલેક સ્થળે જીવ તથા ઇન્દ્રનો ભેદ વર્ણવેલો છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ બ્રહ્મ સગુણુ છે, એમ કહી સગુણુ બ્રહ્મનું આહારમ્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે. તો કોઈ કોઈ સ્થાન પર નિર્ગુણુ બ્રહ્મનું કથન કરી તદ્વિષયક (નિર્ગુણુ બ્રહ્મ સંબંધી) જ્ઞાનની પ્રશંસા કરેલી છે. આ પ્રકારે કોઈ સ્થાન પર વિધિ તો કોઈ સ્થળે અર્થવાદ, કોઈ જગ્યાએ ઉપાસના તો અન્યત્ર આત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન આવી રહ્યું છે. આવા પરસ્પર વિરોધના શ્રવણુથી મનુષ્યોના મનમાં સંશય ઉપજે છે કે આ બધાને પ્રધાન સમજવાં, અથવા સગુણુ કે નિર્ગુણુને ? કિંવા એ બંનેને ? કર્મ કરવું કે નહિ ? આત્મા કર્તા છે કે અસંગ ચિદાત્મક અકર્તા ? હૈત સાચું કે અદૈત સાચું ? આ પ્રકારે અનેક સંશયોથી ઘસ્ટ થઈને બુદ્ધિને જ્યારે શ્રુતિ સ્મૃતિ યુક્ત શુદ્ધ ઉપદેશથી, ' સર્વે વેદા યત્યદમામનન્તિ ' અર્થાત્ જાગાદિ સર્વ વેદ જે પરબ્રહ્મ રૂપ પદનું કથન કરે છે તે પ્રમાણે, સકલ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એક અદ્વિતીય નિર્વિશેષ પર બ્રહ્મમંજ પર્વવસિત થાય છે, એ પ્રકારે જ્ઞાન થશે ત્યારે તે તિશ્વલ થશે તથા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિશ્ચલ થઈ, જીવ પરમાત્માના બૈક્ય બાવની પ્રતીતિ (સ્વાનુભવ) કરશે. શાસ્ત્રમાં એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

શાસ્ત્રાણાં ચ દ્યનૈતસ્વાત્સંશયોનાં બદ્ધત્વતઃ ।

ઉપાત્સીનામનેકત્વાત્સન્માર્ગો ન ગુરું વિના ॥

અપૂર્વ અર્થનો બોધ કરનારા ઋગદિ વેદ તેમજ તેમના આધારે ઉપર રચાએલાં સ્મૃતિ પુરાણાદિ અનંત હોવાથી તથા તે સધળામાં પ્રતિ-
પાદન કરેલી કર્મોપાસના અનેક પ્રકારની હોવાથી, સંશય પણ્ય પુષ્કળ થયાંજ
કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અમુકજ સન્માગ^૧ છે એમ ગુરૂ વિના કોણ
કહી શકે અગર સિદ્ધ કરી આપી શકે ?

મહાત્મા કૃતીરજીએ પણ એજ આશયથી કહ્યું છે કે, હે ભાઈ હો !

૫૬-રાગ-હમીર તાલત્રિતાલા.

ગુરૂ મિન કૌન બતાવે ખાટ; બડા મિકટ ચમઘાટ ધ્રુવ.

ભ્રાન્તિકી પહારી નદિયાં બીચમો અહંકારકી લાટ^૧ (૨)

મદ મત્સરકા મેહુ બરસત માયા પવન વહે દાટ.^૨ (૨)

કંડત કળીશ સુનો ભાઈ સાધો કયોં તરના ચહ ઘાટ. (૩)

આ સંસાર સમુદ્રને પેલે પાર જવાનો માર્ગ ગુરૂ વિના અન્ય કોણ
બતાવો શકે તેમ છે ? કુપ યંત્ર ઘટિકા ન્યાય પ્રમાણે સહગુરૂજી અમૃત રસ
(જન્મ મરણ શત્રુ આનન્દ રસ રૂપ બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. અને
એ અમૃત રસના પાનથી પૂર્ણ વૈતૃષ્ણ્ય અર્થાત્ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે.
જેવી રીતે ગરગડી (રેહેટ) ની સાથે દોરી વળગાડીને તે દોરી સહિત ધડાને
મંબીર દ્વારાની અંદર ઉતારવાથી, તેમાંહેનો રસ-ઉદક તે ધડામાં સમાય
છે એટલે તેને બહાર કાઢીને પીવાથી જેમ તૃપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે વેદ
શાસ્ત્ર પુરાણાદિ ગંબીર દ્વારા સમાનજ છે; અને તેમાંહે જે રસ-બ્રહ્મ છે
(કૃતિમાં બ્રહ્મને રસ રૂપ વર્ણવ્યો છે; 'રસોવૈષઃ' તે પરમાત્મા આનન્દ રસ
રૂપજ છે) તે આપણને પ્રાપ્ત કરાવી સર્વ પ્રકારે તૃપ્તિ થાય તેટલા ખાતર
રેહેટ અર્થાત્ ગુરૂ રૂપી ગરગડી સાથે સંયુક્ત થએલા ઉપદેશ રજગુથી
અન્તઃકરણ રૂપી ધડાને બાંધી, ઉપરોક્ત (વેદ શાસ્ત્ર રૂપી) કુવામાં ઉતારીશું
એટલે તે અન્તઃકરણ રૂપી ધડામાં બ્રહ્મ રૂપી રસ હશેજેલ બરાબ જશે,
અને તેના પાનથી તૃપ્તિ થતાં કાંઈવાર પછી વૈષયિક પિપાસા-વિષય સંબંધી
જંખના થશે નહિ. નહિતર તે રસ કો દુષ્ટિગોચર થશેજ નહિ. તો પછી
તેની પ્રાપ્તિ, તેનું પાન અને તેમ કર્યાથી થતી તૃપ્તિ તો દૂરજ રહ્યાં
સહજ ખ્યાલ કરો. નેત્રમાં સ્પષ્ટ પદાર્થ જોવાની શક્તિ રહેલી છે, તથા
પદાર્થ પશુ સિદ્ધ છે, તેમ છતાંય સૂર્યની સહાય વગર અંધારમાં
તે શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે મુક્તિ કુશલ છે, અને

બ્રહ્મ રૂપ વસ્તુ જે આત્મા તે પણ સિદ્ધ છે, તોપણ અવિદ્યા રૂપી અન્ધકારમાં તેની શક્તિ કુંડિત થઈ જાય છે તેનું કૌશલ્ય કાંઈ કામમાં આવતું નથી. પરંતુ સર્વના પ્રકાશ સમાન ગુરૂના ઉપદેશ વડે અવિદ્યા રૂપી અન્ધકારનો નાશ થયા બાદ, અત્યન્ત નિકટ વર્તી આત્મ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. અથવા નૌકા (હોડી) ખરીદ કરી તે માંહે કે.ઈ ધનાદય સમર્થ પુરૂષ બેઠેલો હોવા છતાં તે જેમ નાવિક (ખલાસી) ની સહાયતા વિના સામો ઠીનારો દેખી શકતો નથી; સાદસ કરવા જાય છે તો વિપરિત પરીણામ આવે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા સંસાર સમુદ્ર તરી જવાને માટે નૌકાના જેવીજ સમર્થ છે, અને રત યુદ્ધિવડે પોતાની મેળે બેસી ગએલો મનુષ્ય પણ સમર્થ હશે (એ બ્રહ્મવિદ્યાનો વ્યાસંગ કરનારો હશે) તેમ છતાંય દર્જુદાર ગુરૂની સહાયતા વગર તેનાથી સંસારને પેલેપાર તિથત એવું જે બ્રહ્મ છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ આદ્યેથીએ પેલેપાર તેની દૃષ્ટિ ધ્રોંચશે નહિ. સાદસ કરવા જશે તો વિપરીત થવાતું. અર્થાત આ સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. કિંવા વરસાદથી ખેતરની જમીન ગમે તેટલી પલળીને પોચી થઈ હશે; તેમજ વાવવાને બીજ પણ પાશે પુષ્ટગ હશે, પરંતુ વાવણી કરનારો ચાંતા પુરૂષ નહિ હોય તો અનાજનો પાક ધૂળ ધાણી થઈ જશે, તેજ પ્રમાણે આ શરીર ક્ષેત્રની જમીન-અન્તઃકરણ-દેવી સંપત્તિના ગુચ્છ વર્ષાવદા આદ્ર વ કામલ થઈ હશે, તથા બ્રહ્મ જ્ઞાનનાં બીજ પાસે ઘણાં હશે, તોપણ સદ્ગુરૂ રૂપી હાથ તેમાં બીજ વાવવા સારૂ હાથ લાગશે નહિ તો બ્રહ્મરસનો પરિપાક તથા બ્રહ્મ રસ પાનની વાતો પણ તેનીજ વ્યર્થ જાયવી. ખેતરમાં અનાજ વાવવા સારૂ કુશલતાની ખાસ અપેક્ષા રહે છે. ઉંચે જોયાં ના કરવું જોઇએ તેમજ છેક ઉંડા પણ ન ઉતરી જવાવું જોઇએ. અને એ વિષયનો ચાંતા, સદ્ગુરૂજ તેવી કુશલતા વાપરી શકે, એ દેખીતું છે. જે કદાપિ દિવ્યયોગથી રત્ન હાથમાં આવતાં તેના ખરા ખોટાપણા વિષે સંશય ઉપજવાથી, ઝંઘેરી પાસે પરીક્ષા કરાવતાં, તે એની કીર્તિમતની ખરી માહિતી આપી શકે છે અને ભોક્ષો પછી તેવી માહિતીવાળા મતને વજનદાર ગણી તે રત્નને ખરીદે છે તો વાસ્તવિક કીર્તિમત મળી એમ જાયવી, મનુષ્યને કેટલો બધો આનંદ થાય છે; જ્યારે તે કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે કે કું તો આ રત્નને ખોડું સમજતો હતો, પરંતુ પરીક્ષા કરાવી તો આટલું મૂલ્ય ઉપજાયું. મહેં જે એને ફેંકી દીધું હત તો ખરેખર કું કુખીજ થાત. તેજ પ્રમાણે આત્મારૂપી-રત્ન આપણી પાસે છે. પરંતુ તે ખરું છે ના

ખોટું છે ? અર્થાત્ બ્રહ્મત્વરૂપી સત્યતા એમાં છે કે અનાત્મરૂપી-મિથ્યાત્વ છે, એવા સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ, સત્ત્વ-પરીક્ષક ઝવેરી જે સહ-ગુરુ છે તેને આપણે જો એ રત્ન ખતાવીશું, અને તેની પાસે પરીક્ષા કરાવીશું તો તે આપણને એ આત્મરત્નના બ્રહ્મરૂપ સત્યત્વની ચર્ચા પ્રતીતિ કરાવશે. જેમ થવાથી આનંદરૂપ ધનની સંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થશે અને દુઃખ દરિદ્રતા પછી કદીપણ નજરે પડશે નહિ. આપણી સાંપ્રત-સ્થિતિ એવી છે કે, આપણે આત્મારૂપી-રત્ન કુંભને કાચના કકડાતુલ્ય સમજી તેના અનાદર કરીએ છીએ. કુંભમાં બ્રહ્મ આત્મરૂપત્વેજ સ્થિત હોઈ સિદ્ધ છે. તથાપિ શ્રદ્ધાપૂર્ણ અન્તઃકરણરૂડે સહગુરુના શરણમાં જઈને અનેક લોકો ગુરૂપાદ્વારા એ આત્મરત્નની સત્યતા અનુભવીને કૃત-કૃપ થઈ ગયા છે. આપણે પણ તેટલા ખાટે એવા સહગુરુનાં શરણ લઈ આત્માનાં આત્મ-ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ચરિતાર્થની સફળતા સંપાદન કરવી જોઈએ. મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્બ્રહ્મણો નિર્વેદમાયાનાસ્ત્યક્તઃ કૃતેન ।

તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ્વ ગુરુમેવાભિગ્ન ઉત્સન્નિત્વાજિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥

કર્મ તથા ઊપાસનાનાં અનુષ્ઠાનથી મળનારા દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાર્ગ રૂપલોક, તેમજ નિહિતકર્મોના પતિતાગ તથા નિષિદ્ધકર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને લઈને સદ્ય એવા નરક, તિર્થંક્ર પ્રેત ઇત્યાદિ રૂપ-લોક એ સદ્યગા અસાર છે એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુભવ, ઊપમાન, અને આગમ એ પ્રમાણોદ્વારા સારીપેટે સમજી, બ્રહ્મણે તેના તરફ વૈરાગ્યવૃત્તિજ ધારણ કરવી ધટે છે. આ સંસારમાં અદૃતપદાર્થ એક પણ નથી. નિખિલ-લોક કર્મચિત્ત ચાને કર્મકૃત હેવાથી અનિર્ણય; અને હું તો નિત્ય, અમૃત, અબળ એવા પદાર્થની લાલસા ધરાવનારો છું. જે કર્મો અનર્થોનુંજ સાધન છે, અને જેમાં આયાસ પણ ધણો વેઠવો પડે છે, એવા કર્મોનું ચ્છાદે શું પ્રયોજન હોવું જોઈએ ? અનુભવે એ પ્રમાણે વિચાર કરી, નિત્યપદ્ધતું વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવા સાર, હાથમાં સમિધ અર્થાત્ ઉપાયન મહણ કરીને શમ, દમ, દયાદિ સંપન્ન એવા શ્રોત્રિય વેદ શાસ્ત્ર પારંગત તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના શરણમાં જવું જોઈએ. ‘શાન્તજોડવિ રાજાન્ત્રેણ બ્રહ્મજ્ઞાના મેવં ન કુર્વાત્’ સુસુક્ષ્મ બ્રહ્મણુ શાસ્ત્રને જણાવવાથી હોવા તોપણ તેણે સ્વતન્ત્રતાથી (ગુરુની સહાયતા વગર) બ્રહ્મજ્ઞાનની શોધ કરવાની પ્રવૃત્તિ ન આદરવી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિષ્ઠાપ્ત થાય છે કે, જોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તેવાને પ્રત્યગાત્મ વિષયક વિજ્ઞાન અશ્વ

કરવાનો અધિકાર છે. કેમકે તેવા મનુષ્યનામાં શ્રવણ કરેલા વિજ્ઞાનનું મનન કરી તેનું રહસ્ય સર્વિશેષ સમજવાનું સામર્થ્ય આવે છે. ગુરૂની પાસે જઈ પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ રૂપજ છે, એવું વિજ્ઞાન થવાથી સંસારનું બીજ ભૂત અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. 'તરતિ શોકમાતમ્ભિત્.' આત્મ જ્ઞાન સંપન્ન પુરુષ શોક સમુદ્રને તરી જાય છે. 'તત્ર કોમોદઃ કઃ શોક એકત્વમનુવચતઃ' આત્મૈક્ય જ્ઞેનારાને મોહ કેવો ? શોક પણ તેવાને શી રીતે પ્રાપ્ત થવાનો હતો ? એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એથી કરીને આચાર્યને શરણુ જઈ, તેની પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરી આત્મ વિજ્ઞાન સંપન્ન થવું તથા નિત્ય આનંદ રૂપ બ્રહ્મમાંજ એક નિષ્ઠા રાખવી. એના પર એક દૃષ્ટાન્ત આપીશું.

એક રાજાનો સેવક માળી દરરોજ બગીચામાંથી ફૂલ લઈ આવતો તેનો એક દાર તથા બે ગજરા બનાવી રાજાના ગળામાં પહેરાવી જતો. એક દિવસ તે માળીને કાંઈક ધરકામને વાસ્તે બહારગામ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. જતી વખતે તેણે પોતાના છોકરાને રાજાના નિયમ મુજબ રોજ મંદિર જઈને રાજાને હાર ગજરા આપી આવવા કહ્યું. બીજે દિવસે જે વખતે દાર લઈ માળીનો છોકરો આવ્યો, તે વખતે રાજા પોતાના કાચ મહેલમાં બેઠો હતો. જેથી તેનાં સ્વરૂપનાં આસામાં અનેક પ્રતિબિંબ પડેલાં હતાં. માળીનો છોકરો એકની જગ્યાએ અનેક રૂપો જોઈ મહા વિમાસણમાં પડી વિચારવા લાગ્યો:—હાર તો મારો પાસે ફક્ત એકજ છે, અને અહીં તો ઘણા રાજાઓ દેખાય છે તો મારે હાર કોના ગળામાં પહેરાવવો ? એકના ગળામાં પહેરાવવો ? એકના ગળામાં પહેરાવવાથી, બીજાને સ્વાભાવિક અવમાન જન્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે. હવે મ્હારે શું કરવું ? આવા વિચારમાં ગરક થઈ જવાથી શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. માળીનો છોકરો દાર લઈને આવેલો હોવા છતાં, આગળ આવી મ્હને પહેરાવવાને બદલે સ્તબ્ધ થઈને બેઠો થઈ રહ્યો છે, તે જોઈ ચતુર રાજા તેનો અંતરગત બાવ જાણી ગયો. પોતે બેઠો હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ તે માળીના છોકરાની પાસે ગયો. રાજા પોતાની જગ્યાથી ઉઠતાં સઘળાં પ્રતિબિંબ માંહેના રાજાઓ પણ ઉઠ્યા; રાજાએ ચાલવા માંડતાં તેઓ પણ ચાલતા હોય એમ જણાયું. રાજાનો હાથ ઉપર નીચે થતાં તેમના પણ હાથ તે મુજબ થવા લાગ્યા. સારાંસ, રાજાની સર્વ ચેષ્ટાની આબેહુલ્ય તેમની પણ ચેષ્ટા થવા લાગી. એ જોઈ માળીના છોકરાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એવામાં રાજાએ એકાએક તેને પૂછ્યું:—“ કેમરે ! તું હાર ગજરા લાવ્યો છે કે ? ત્હારો બાપ ક્યાં ગયો છે ? ” છોકરાએ જવાબ આપ્યો:—“ હજાર ! એ તો કાંઈક ધરના કામને

વાસ્તે બહારગામ ગયા છે. કાલે પાછા આવશે. રાજાએ કહ્યું:—“હીક પશુ તું હાર ગજરા લાવ્યો છે તે મને પહેરાવવાને બદલે આશ્ચર્યચકિત થઈ, આમ તેમ શું જોયાં કરે છે?” ઊકરાએ જવાબ દીધા:—મામ જતી વખતે મારા બાપાએ કહ્યું છે કે રાજના નિયમ પ્રમાણે સારાં સુમંધીદાર કુલેના હાર ગજરા લઈ, રાજને પહેરાવી આવજો. તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે એ સધળું લઈને હું અંહી આવ્યો છું, પરંતુ અંહી તો ઘણા રાજાઓ દેખાય છે, તેથી હું ભ્રમિત થઈ ગયો છું અને મહા વિચારમાં પડ્યો છું કે મ્હારે હાર ગજરા કેને પહેરાવવા? એકને પહેરાવવાથી બીજા સધળા મ્હારા ઉપર કોપાયમાન થઈ જશે, એ ડરથી હું ચૂપચાપ થઈ રહ્યો છું. માગીના ઊકરાનું આવું કથન સાંભળીને રાજાને ખાતરી થઈ કે મ્હેં જે કલ્પના કરી હતી તે ખરી છે. તેથી તેનું અગાન અને તેનાથી ઉપજેલો બ્રમ કરવાના ધરાદાથી રાજાએ તે ઊકરાને કહ્યું—“અરે! ઊકરા! તારે આરા સંબ્રમમાં ન પડવું જોઈએ. મારાજ મળામાં હાર અને હાથ પર ગજરા બાંધી દે, જેથી કરીને એ સધળા પ્રતિબિંબભૂત રાજાઓના મળામાં તથા હાથમાં આપો આપ અનાયાસે આવી જશે. રાજાનું વચન સાંભળીને ઊકરાએ તેના મળામાં હાર તથા હાથ પર ગજરાં પહેરાવી દીધાં ત્યાર બાદ રાજા ત્યાંથી ચાલીને પોતાની અસત્ત જગ્યાએ જઈ બેઠો અને તે માગીના ઊકરાને પાસે બોલાવી કહેતા લગ્યો:—“જો, હવે આ સધળા પ્રતિબિંબમાંડેના રાજાઓના મળામાં હાર આવી મયા છે કે નહિ? અરે, હું તો અંહિયાં એકસોજ બેઠો છું, છતાં તને અનેકવનો બ્રમ પડ્યો છે. તેનું કારણ આ આરસાની ઉપાધિ સમજરી. એ આરસાના મિન-બૂન મ્હારા મળામાં હાર અને હાથમાં ગજરા મળતાં પ્રતિબિંબ બન થઈ રહ્યાભાવિક રીતેજ તને એ પ્રમાણે દેખાયાં. એ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને જો તું જોઈશ તો તને જણાશે કે હું એકજ છું. જ્યાં સુધી હું આ કાચ મડેલમાં છું, ત્યાંસુધી મ્હારાં અનેક રૂપ ત્હારી નજરે પડશે. પરંતુ હું બહાર આવતો રહીશ એટલે મ્હારામાં અનેકવનો બાસ અને બ્રમ ત્હને રહેશે નહિ. રાજાનું આવું વચન સાંભળીને તે માગીના ઊકરાએ વિચાર કરી જોતાં તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવ્યું કે આરસાને લીધેજ એક રાજામાં અનેકવનો બ્રમ ઉત્પન્ન થયો હતો. ઉપાધિનું વચાર્થ ગાન થતાં એ બ્રમ-કલ્પિતું નિરસન થઈ ગયું. અહીં તાત્પર્ય એ સમજવાનું છે કે એકજ પ્રમક્ષતા પ્રાપ્તોપાધિને લીધે આપણને અનેક રૂપો વડે બાંધી રહ્યા છે. તેટલા પ્રમક્ષ આપણને, અજ્ઞેયનો બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપાધિનિર્મુક્તા સદ-

શુરના શરણમાં જઈ, તેના ઓમુખે શ્રુત્યાદિકાતું યથાર્થ શ્રવણ મનન થાય તો ઉપાધિતું જ્ઞાન થતાં તેના પરિવાગની સાથે, એક અદ્વિતીય નિરંજન પરમાત્માતું વિજ્ઞાન થઈને નિત્ય સુખાનુભવમાં સ્થિતિ રહેશે. આ આત્મસ્થિતિનો માર્ગ સદ્ગુર વિના ખીજો કોણ બતાવી શકે તેમ છે? કારણ કે ખીજા સધળા ઉપાધિઓથી અસિત છે, પરંતુ સદ્ગુરજ એકલા ઉપાધિ નિર્મુક્ત હોઈ સર્વદા નિરંજનપદમાં સ્થિત રહી શકે છે. એટલા માટે માર્ગદર્શક બોમીયાની ગરજ સારવાને તેઓજ યોગ્ય છે. જેણે જે ગામનો રસ્તો કદી દોડો નથી, તે મનુષ્ય ખીજાને શી રીતે તે ગામનો માર્ગ બતાવી શકશે? સંસારનો માર્ગ બતાવનારા તો ધણા મળી આવે છે પરંતુ મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ દર્શક ખરા બોમીયા તો પરમ દુર્લભજ સમજવા. વસંત ઋતુમાં જ્યોત્સને નવિન પક્ષવ ફૂટે છે તથા પુલ શલાદિકાની વૃદ્ધિ થઈ રહે છે અને બગીચાની સુંદરતા પૂર ખંડારમાં જણાઈ આવે છે. તેજ પ્રમાણે મુક્તિને માટે જણાવવામાં આવેલા સાધનરૂપ બગીચામાં સદ્ગુર રૂપી વસંતનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તો તેની શોભાની વૃદ્ધિ થતાં મોક્ષ શક્તિ પ્રાપ્તિ થશે. નહિં તો વસંત વિના માળીનો શ્રમ જેમ વ્યર્થ જાય છે, તેજ પ્રમાણે સદ્ગુર વગર મોક્ષાર્થીનાં સાધન તેમજ શ્રમ વ્યર્થજ નીવડવાનાં. પૌર્ણિમા (પૂનમ)ના સંયોગથી ચંદ્રને સકલ કલાઓની પ્રાપ્તિ થતાં તે જેમ પૂર્ણ બને છે, તેજ પ્રકારે સદ્ગુરરૂપી પૌર્ણિમાનો જે યોગ થાય તો સાધક ચિત્કલા પૂર્ણ બનીને આનંદમાં નિરંતર સ્થિત રહી શકે. જ્યાં સુધી સમુદ્રનો સમાગમ નથી થયો ત્યાં સુધી ગંગાનો વેગ ખૂબ હોય છે, તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી સદ્ગુરનો સમાગમ નથી થયો ત્યાં સુધી સાધક નાના પ્રકારની સાધનાઓની ચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પરંતુ દેવયોગથી સદ્ગુરનો સમાગમ થતાં તેની સધળી પ્રવૃત્તિઓ કુટિત થઈ જાય છે. એથી કરીને સદ્ગુરની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન શીઘ્ર થવાની આવશ્યકતા છે. બોધસારમાં કહ્યું છે કે:—

તત્તદ્વિવેકવૈરાગ્યયુક્તવૈદાન્તયુક્તિભિઃ ।

શ્રીગુરુઃ પ્રાપયત્યેવ નપદ્મમપિ પદ્મતામ્ ॥

પ્રાપય્ય પદ્મતામેનં પ્રબોધયતિ તત્ક્ષણાત્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન સેવ્યઃ શ્રીગુરુમાત્કરઃ ।

સાધક પુરૂષ મુક્તિને માટે, બન્ને ગમે તેટલો અયોગ્ય હશે, પણ તે જ સદ્ગુરનો આશ્રય લેશે તો તેને તેના અધિકારાનુરૂપ યથાયોગ્ય વૈરાગ્ય યુક્ત વૈદાન્તિક યુક્તિઓના કથનદ્વારા સદ્ગુર અધિકાર સંપન્ન બનાવશે; અને તત્ક-

જ્ઞાનના ઉપદેશરૂપે પદ્મની પેડે તેને પ્રકૃષ્ટિ કરશે. એથી કરીને શ્રીગુરુશ્રી સૂરની પ્રયત્ન પૂર્વક સાધકે આરાધના કરવી ઉચિત છે. દૈાકિક સૂર્ય તો પદ્મનેજ પ્રકૃષ્ટિ કરે છે, નહિ કે બીજા બધાં પુણ્યો ને. પરંતુ શ્રીગુરુસૂર્ય તો અલૌકિક હોવાથી જે પદ્મ નથી તેને પણ પદ્મ જેવો બનાવીને પ્રકૃષ્ટિ કરે છે. સારાંશ એ છે કે—અશુદ્ધ અંતર હોવાથી, આનંદપૂર્ણ બનવાને માટે જે (પુરુષ) અયોગ્ય અનાધિકારી છે, તેવાને પણ યોગ્ય બનાવી પદ્મની પેડે આનંદથી પ્રકૃષ્ટિ કરી દે છે. મનુષ્યે અનેક શાસ્ત્રોતું અધ્યયન કર્યું હશે તો તેથી શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત સમજવાની શક્તિ તેનામાં આવશે ખરી; પરંતુ એ સધળા સિદ્ધાન્તોની એકવાક્યતા થતાં જે આનંદ હાણુ થાય છે, તે આનંદની પ્રાપ્તિ તેને થશે નહિ. શાબ્દિક જ્ઞાનથી તો ઉલટું જ્ઞાન-ભિભાવ થઈ, મનુષ્ય બીજાં બધાંની સાથે વિવાદ-વિખર્ચના ક્ષણ કર્યાં કરે છે. તેમાં જ્ય મળે તો તે પોતાને કૃત કૃત્ય થયેલા માને છે, અને પરા-જ્ય મળે છે તો હતાશ થઈ મહા શોકગ્રસ્ત બની જાય છે. પરંતુ દૈવયોગથી સદ્ગુરુનો સમાગમ તેવાને થાય છે તો, તે હેતુ સધળું અભિમાન બિતારીદમ્, નિષ્પક્ષશાસ્ત્રોતું રહસ્ય બરાબર સમજીને અપરોક્ષઅનુભવીની આનંદપૂર્ણસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. કવિ કહે છે કે:—

સર્વદાનવચિન્તાયાં રતસ્ય મહતઃ કવેઃ ।

અન્તર્ગતં વિજાનાતિ ગુરુપુત્રસ્તુ કેવલમ્ ॥

મહાકવિને હમેશાં નવી નવી ચિન્તા થયાં કરે છે. કવિતામાં કેવાં કેવાં પદ ને અર્થ આણવા જેઠાએ તથા ક્યાં સ્થાનમાં કેમ રસાવિર્ભાવ કરવો જેઠાએ, આવા વિચારમાંજ તે હરહમેશ મગ્ન થઈ રહે છે. તેની બનાવેલી કવિતાનો અન્તર્ગત અભિપ્રાય જે એનો શિષ્ય હશે તેજ જાણશે બીજા કોઈ નહિ. કિંવા સર્વ જ્ઞાનવેદી બિભતિ કેવા પ્રકારે થાય ? એવી ચિન્તામાં રત એવો જે કવિ શુક્રાચાર્ય, તેનાં “અન્તઃકરણમાં અર્થોત ઉદરમાં જે કાંઈ હવું તે ગુરુશ્રુતરૂપિતાના પુત્ર કય રિના બીજું કોણ જાણતું હવું ? અર્થોત એકેસી કયજ. દૈત્યોએ મારીમારીને કબનાં શરીરને ભસ્મીભૂત બનાવો દીવા પછી તે ભસ્મ મલમાં મેળવીને જ્યારે શુક્રાચાર્યને ખવડાવી દીધી ત્યારે કય શુક્રનાં શરીરમાં ભરાવવાથી તેના ઉદરમાં જે કાંઈ હવું તે એનાથી કેળી શકાયું. એજ પ્રકારે સર્વદા નવ એવો જે આત્મા તેનાજ ચિન્તન ધ્યાનમાં નિમગ્ન એવો જે કવિ-જ્ઞાની વિજ્ઞાનદર્શી સદ્ગુરુ-તેમના શુદ્ધિગત-સ્થિત-આત્માને તથા પોતાનાં તેમજ પ્રાણીમાનનાં આત્માને આત્મત્વરૂપે એક

રૂપતામાં ધટાવવા માટે તેવા સદ્ગુણો જે પુત્ર અર્થાત્ શિષ્ય હશે તેજ સમર્થ થશે. શિષ્ય ગુણે પુત્ર તુલ્યજ હોય છે. (આ મ્હોકમાં શિલ્પા-ર્થથી તથ્ય પ્રકારે અર્થ કર્યો છે.) શુકનાં ઉદરમાં કમ કેવા પ્રકારે જવા પામ્યો તેનું જ્ઞાતાન્ત ભારતનાં આદિપર્વમાં વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવ્યું છે. અહીં તેપર થોડુંક દિગ્દર્શન કરવામાં આવશે.

સંજીવિની વિધાના પ્રભાવવડે દૈત્યોએ દેવોને જ્યારે પરાજય પમાડી પમાડી જર્જરીભૂત કર્યા ત્યારે તેઓ સુધળા મહાદેવની પાસે જઇ તેમનું સ્તવન અને પ્રાર્થના કરતા કહેવા લાગ્યા કે:—“હે પ્રભો ! શુકાચાર્યની સંજીવિની વિધાના પ્રભાવથી દૈત્યો નિરન્તર અમારી સાથે સંઘામ કરીને અમારો પરાજય કરી રહ્યા છે. અમે તેટલા માટેજ આપને શરણુ આપ્યા છીએ. અમારું તેમનાથી રક્ષણ કરે. દેવોની આ પ્રભાણે પ્રાર્થના સાંભળી મહાદેવે સંતોષ થઇ, પોતાના નન્દીને આજ્ઞા કરી કે તું જઇને શુકને મારી પાસે જીવતો પકડી આણુ. ત્યારબાદ નન્દી પોતાના માલીકની આજ્ઞા સિર-સાવધ ગણી, પૂર વેગમાં નીકળી પડ્યો અને શુકાચાર્ય જ્યાં આગળ તપ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇને બેસી રહ્યા હતા તે રથજ આગળ આવી પહોંચ્યો. ધ્યાનરથ શુકને મ્હોમાં પકડીને નન્દી મહાદેવની પાસે લઇ આવ્યો. અમ-રત્ય ક્રપિએ જે પ્રકારે સુસુદ્રુષ્ટ પાન કર્યું હતું તે પ્રભાણે મહાદેવે તેને પકડીને મ્હોમાં નાંખી દીધો, અને દેવતાઓને અભયવર આપી માર્ગરથ કરી દીધા. શુક મહાદેવના પેટમાં ઘણા વરસ સુધી રહ્યા બાદ મહાદેવને તેનું વિસ્મય થતાં, તે મહાદેવના શુકદ્વારથી બહાર નીકળીને બાગી ગયો તે દિવસથી તેનું ‘શુક’ એવું નામ પડ્યું. ‘માહેશ્વરશુકદ્વારાનિર્ગત ત્વાચ્છુકઃ’ એ પ્રભાણે શુકની વ્યુત્પત્તિ છે. બહાર આવ્યા બાદ એણે પહેલાંની માફક દૈત્યોને સહાય કરવા માંડી અને ધન્વાદિક દેવોની સાથેદૈત્યો પહેલાંના જેવાજ જુરસાથી લડવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં મરણ પામેલા દૈત્યોને પોતાની સંજીવિની વિધાના પ્રભાવથી ફરીથી જીવતા કરી, શુક રણસંઘામમાં ફરી ફરી મોહકમાં કરતો. સર્વ દેવોને મન ફરીથી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ, પરન્તુ શું કરવું તેની કોઇને સજ્ઞ ન પડી. કોઇ કહેવા લાગ્યા કે આપણે એવો ઐકાદ ચતુર પુરુષ મોકલી આપવો જોઇએ કે જે ત્યાં જઇ શુકના કંઠમાં રહેલા વિદ્યારૂપી દુર્ગ (દિશ્લા)ને બેઠી દેવોને બંધ કર્દમમાંથી બહાર કાઢે. આવો ઉપાય યોજી-શું તો દૈત્યો જરૂર મર્યા વગર રહેશે નહિ. એ વખતે કેટલાકે બહરપતિ ઉપાધ્યાયના પુત્ર કચનું નામ એ કાર્યને સારૂ સૂચવ્યું. કચને જે ત્યાં આગળ મોકલવામાં આવે તો ગમે તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એ તેની વિદ્યા

અવસ્થ સંપાદન કરશે, અને તેથી આપણે પણ પ્રબલ થશે અને આપણે દૈત્યોત્તુ' બલ હરણ કરી તેમનો સહજ પરાભવ કરી શકીશું. જ્યાં સુધી શુકના હૃદયમાં રહેલી સંજીવિની વિદ્યારૂપી દુર્ગતિ દૈત્યોને આશ્રય છે, ત્યાં સુધી તેમને પરાસ્ત કરવાનું કામ કઠણ છે. સર્વની સંમતિ મળતાં, ગુરુપુત્ર ક્યને વિદ્યાર્થી બનાવીને શુકની પાસે મોકલવાનું નિશ્ચિત થવાથી ઇન્દ્રે તેને પોતાની પાસે બોલાવી પ્રાર્થના પૂર્વક કહ્યું:—“હે ગુરુપુત્ર કય ! અમારા ઇન્દ્ર પદના રક્ષણને અર્થે તથા તમારો પુરોહિત ઇન્દ્રિની રક્ષાને સાર તમને એક નીચ કામ મારે સોંપવું પડે છે. શુકની પાસે સંજીવિની વિદ્યા છે, તેથી કરીને જે જે દૈત્યોના સંગ્રામમાં અમે સંહાર કરીએ છીએ તેમને સર્વને પોતાની એ સંજીવિની વિદ્યાના પ્રભાવથી ફરીથી જીવતા કરી દે છે અને એથી તેમનો પણ પ્રબલ થઇ અમારો પરાભવ કરે છે. એટલા માટે અમે તમને શુકની પાસે વિદ્યાર્થી બનીને જવા સાર વીનવીએ છીએ. તમે તેમની સેવા કરી તેમને પ્રસન્ન કરશો તો તે તમને નિઃસંદેહ પોતાની વિદ્યા શીખવ્યા વગર રહેશે નહિ. બીજાની પાસેથી વિદ્યા મહણ કરવાને સાર ત્રણ સાધન મળ્યાવેલાં છે. એક તો દ્રવ્ય આપીને વિદ્યા સંપાદન કરી શકાય છે બીજો ઉપાય પોતાની વિદ્યા કોઇને આપી, તેના બદલામાં તેની પાસેથી વિદ્યા શીખવાનો છે. અને સેવા શુશ્રૂષા કરી વિદ્યા સંપાદન કરવી એ ત્રીજો ઉપાય છે. અગર જો કે દ્રવ્ય આપીને તેમજ વિદ્યાદાનના બદલામાં બીજા પાસેથી વિદ્યા મહણ કરી શકાય છે તો પણ સેવા કરી ગુરુ પ્રસન્ન થવાથી જે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો ચમત્કાર કાંઇક અલૌકિકજ છે. અનુસ્મૃતિમાં એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

યથા સ્વનક્ષત્રિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગત્તાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥

અનુખ્ય જે પ્રભાણે હાથમાં કોઢાળી વગેરે લઈ જમીન ખોદે છે તો તેને તેમાંથી પાણી મળે છે તેજ પ્રભાણે ગુરુ હૃદયસ્થ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સિખ્ય સેવા શુશ્રૂષા દ્વારા કરી શકે છે. હે કય ! તેટલા માટે તમારે આ બાબતમાં અમારે માટે પરિશ્રમ વેઠતાં પાછીપાની કરવી જોઇતી નથી. નીચ અવસાય વેડીને જે મહાન કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સાધકની કોઇપણ પ્રકારે અપ્રતિષ્ઠા થતી નથી. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા સાર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ્યેવાને પણ સ્કન્દ અર્થાત્ વશીષ્ઠનો અવતાર ભારણ કરવો પડ્યો હતો. એમ ક્યાંથી શું એમની પ્રતિષ્ઠા કોઇપણ આંશે ઝાઝી થઇ હતી ? નહિજ. કૃપા કરી તેટલા માટે ત્યાં જઇને સંજીવિની વિદ્યા સંપાદન કરો. ગુરુ પુત્રમાં કોઇ પ્રક-

રતો દુરાચક ન હતો. ઇન્દ્રના વચનાનુસાર શુકની પાસે જઈ, સંજીવની વિદ્યા સંપાદન કરી આવવાનું તેણે કહ્યું. ઇન્દ્રે વસ્ત્રાલંકારથી ક્યનું પૂજન કર્યાબાદ, તે પોતાના પિતાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ લઈ અમરાવતીથી નીકળ્યો. વૃષપર્વા રાજની રાજધાની હતી ત્યાં આગળ પૃથ્વીપર આવી પહોંચ્યે. શુકાચાર્યના આશ્રમમાં જઈને જુએ છે તો, સર્પાદિકાથી વીંટલાએલા ચન્દનવૃક્ષની પેઠે દેવોથી ઘેરીવળાએલા શુકાચાર્ય તેની નજરે પડ્યા. તેની ચંદ્રસમાન બળ્યમૂર્તિ જોઈને ક્યે તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. શુકે તેને પુછ્યું:—“ તું કોણ છે ?” ક્યે કહ્યું:—“ હું બ્રહ્મસ્પતિનો પુત્ર છું. હે ગુરો ! મારા પિતાની સાથે તમારે મમે એટલા વિરોધ હશે પરંતુ એમને મારે જોડે કોઈપણ પકારનો સંબંધ હવે રહ્યો નથી. આપને શરણાગત થઈ સદૃશ વર્ણપર્ણિત આપની સેવા કરવા આપની પાસે આવ્યો છું. કૃપાકરી આપ મને આશ્રય આપો.” બ્રહ્મસ્પતિનો પુત્ર મ્હારો શિષ્ય થવાથી તથા પિતા અને પુત્ર એકરૂપ હોવાથી, બ્રહ્મસ્પતિ પણ મ્હારો શિષ્ય થયા જેવુંજ થાય છે. શુકે એવો વિચાર કરી ભને પોતાની સેવામાં રાખી લીધો. ચન્દનને જો કે સર્પાદિક નિરંતર વીંટલાએલા રહેતા હોવા છતાં, તેમના સંસર્ગથી ચન્દનતામાં કોઈપણ પ્રકારની વિકૃતિ-મારફત-નો ચેપ પ્રવેશતો નથી. શુકચાર્યનામાં પણ એજ ન્યાયે કોઈપણ પ્રકારની વિકૃતિ આવી નહતી. તેથીજ ક્ય શત્રુવંદી. છે એમ કરી તેની ઊપેક્ષા કરી નહિ. ક્ય જપારથી ત્યાં રહ્યો ત્યારથી વહેલી સવારમાં ઉઠી, ગુરનાં નિત્યકર્મ-સ્નાન-સન્ધ્યાદિકની સર્વ સામગ્રી-સાહિત્ય તૈયાર કરીને ત્યારબાદ તેની કન્યા - દેવયાનીને ગૃહકાર્યમાં સહાય કરતો. ક્યની વિનય નમ્રતા, તેનું સૌન્દર્ય વિગેરે સદ્ગુણોવડે આકર્ષણ, દેવયાનીનો તેનાપર સવિશેષ રોહ બંધાયો. તેણે મનમાં નિશ્ચિત કયું કે, એની વિધાની કામના પૂર્ણ થયાબાદ, એની સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઈ નિત્ય રહીશ. દેવયાનીનો એનાપર પ્રેમ બંધાયો જોઈ વૃષપર્વાદિક દેવો ખખળી ઉઠ્યા. દેવોએ જેને સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા સારુ ગુરની કપટ સેવા કરવા મોકલ્યો હશે, એ વિધારથી તેઓ સધળા મળગી ઊઠ્યા. દેવયાનીના ઉપર શુકાચાર્યની પ્રીતિ છે, તથા દેવયાનીની ક્ય ઉપર પ્રીતિ છે, તે અમારા નાશનો હેતુ નીવડશે, એમ તેઓ ચેતીશ્યા. દેવયાનીની ખાતર આ કપટી. ક્યને ગુર નક્કી સંજીવની વિદ્યા આપ્યા વગર રહેશે નહિ. તો હવે તેના પ્રતિકારને સારુ શા ઉપાય યોજવો ? તેના વિચારમાં સર્વ દેવો પડ્યા.

એક દિવસ ગુરએ ક્યને પોતાની માથે ઘરાવવા સારુ વસ્ત્રમાં જવાની

આજ્ઞા કરો. તે ઉપરથી ગોરક્ષણ કરવા સાર કય અધી ગાયોને લઈને આ-
શ્રમથી ધણે દૂર વનમાં ચલ્યો ગયો. દેત્યોએ એ તક સાંધી, અરણ્યમાં
જઈ તેના વધ કર્યો અને તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી, માંસાદિકના ટુકડા
અરણ્યના પશુઓને ભક્ષણ કરવા સાર નાંખી દીધા. સર્પ અસ્ત થતાં અધી
ગાયો ઘેર ચાલી ગઈ, પરંતુ કય ન આવાથી દેવયાની ધમરાઈ. જમણી
આંખ શરકવાના વગેરે અપશુકન પશુ તેને થયા. તેથી તેની ખાતરી થઈ
કે કય જો જીવતો હત તો અત્યાર લગી આખા વગર ન રહ્યો હત.
દેવયાનીએ આ વૃત્તાન્ત પોતાના પિતાને નિરેદન કરતાં, જ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેની
અવસ્થાનું પામી જઈ, દેત્યોએ એને મારી નાંખ્યો છે એ પ્રમાણે શુકાચાર્ય
કહ્યું. “મહારા પ્રાણુ એના વગર જાકુળ છે, માટે આપ એને આપની સંજ્ઞા-
વિની વિધાના પ્રભાવ વડે જલદી જીવતો કરો.” એ પ્રમાણે પિતાની આગળ
દેવયાની હક લઈ બેઠી. શુકે વાતસલ્ય ભાવથી વશ થઈ, બીજા ન્યાસ સહિત
મન્ત્રનો જપ કરી કયને બોલાવ્યો. “કે કય, આવો!” એમ કહેતાં વારને
કયના શરીરનાં માંસના ટુકડા જે જે પશુઓએ ખાયા હતા તે સર્વના
પેટ ફાટી જઈને કયની પહેલાના જેવી દેદીપ્યમાન મૂર્તિ બની ગઈ.
પછી તે ઝટ પોતાના ગુરૂજીની પાસે આાને હોમો અને તેના
ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ગુરૂએ વિશ્વંતનું કારણ પૂછતાં દેત્યોએ તેને
વનમાં મારી નાંખ્યાની સર્વ હકીકત તેણે કહી. ત્યારમાદ વળી પાછો એક
દિવસ ગોરક્ષણને સાર અરણ્યમાં કય ગયો હશે, તે તકપણ દેત્યોએ ગુમાની
નહિ. તે વખતે પણ તેઓ તેની પાછળ પાછળ વનમાં ગયા અને તેને મારી
નાંખીને તેના શરીરના ટુકડા સુસુદ્રમાં ફેલી દીધા. સાયંનાં ગાયો ઘેર
આવેલી હોવા છતાં કયને નહિ જિજ્ઞાસી દેવયાનીનું ધૈર્ય મંત્રિત થયું. રાત્રી
કુળગતી તે પોતાના પિતા શુકની પાસે આવી, અને કય નથી આવ્યો. તે
તેની શી સ્થિતિ થઈ હશે તે જોવા કહ્યું. તેને મની ગએલો બાપૂ શુકે
કન્યા પ્રત્યેના મમતને ખાતર તેને ફરીથી જીવતો કર્યો. દેત્યો વિચાર કરતા
લાગ્યા કે આમ તો કંઈ નહિ પત્તો ખાય. આપણે એને જેટલી જેટલી વાર
મારીશું તેટલી વખત ગુરૂ પોતાની વિધાના પ્રમાણે એને જીવતોજ કર્યા
કરશે. માટે આ વખત તો કોઈ એવી યુક્તિ લગાડવી કે જેથી કરીને એને
ફરીથી જીવતો કરવાનું ગુરૂજીને કડક થઈ પડે. એક વખત દેવયાનીએ કયને
પુણ્ય વગેરે લાવવા સાર મોકલ્યો હશે, તે તક સાંધી દેત્યોએ તેને મારી નાંખ્યો
અને તેનાં શરીરને કુંડો મુકી તેની મરમ થવામાદ, ગુરૂજી મઘમાં મેળ-
વીને તે પાછ દીધી. હવે એ હુલ ફરીથી જોડવા પામશે નહિ એ વિચાર-
થી તેઓ આમંહિત થયા.

શૈલજના નિયમ પ્રમાણે કય જ્યારે આવ્યો નહિ, ત્યારે દેવયાનીને તેને માટે બહુજ ચિન્તા થઇ અને તે પિતાની પ્રાર્થના કરવા લાગી:—
 “હે પિતા ! મ્હને કય વગર આ દુનિયા ઝેર જેવી તેમજ શતકાર લાગે છે. એની સ્થિતિ શી થઇ હશે ? તે આપ જલદી જુઓ.” પિતાએ કહ્યું:—“હે કન્યા ! હું એને વારંવાર સંજીવન કર્યાકરં છું તે છતાં એ મરે છે; માટે તું એનો મોઢ છોડી દે.” દેવયાની બોલી:—“જો આપને પુત્રીનો ખપ હોય તો કયને જીવો કરો અને મારી સમજ આણી આપો; નહિતર મારી પશુ એના જેવીજ સ્થિતિ થયા વખર રહેવાની નથી.” શુક્રાચાર્યે યાનદૃષ્ટિથી જોઇને કહ્યું:—“હે કન્યા ! કય તો મારા ઊંડર (પેટ) માં છે; માટે એની આશા તું છોડીદે, નહિતો મારી આશા છોડી દે. કેમકે જો હું અને સંજીવન કરં છું તો મારા પ્રાણ જાય છે. કન્યાએ કહ્યું:—“મનનેના વિયોગ મ્હને અગ્નિતુલ્ય દહન કરશે, માટે એક કામ કરો. જે સંજીવિની વિદ્યા આપની પાસે છે તે મ્હને શીખવો; જેથી ક્યને જીવતો કર્યા પાઠ આપનું મરણ થશે તો તે વખતે હું આપને ફરી જીવતા કરી શકું.” શુક્રે કહ્યું:—“એમ કર્યાથી તો વિદ્યાપટ્ટકર્ણ થઇ, આપણા ઘરમાંથી જતી રહે. આવી જાતની વિદ્યા ચાર કાન પર ન પડતી જોઇએ. અર્થાત્ત એ મનુષ્યના જલ્પવામાં ન આવતી જોઇએ; તો પછી ત્રણ માણસની તો શી વાત ? હું તને શી મવું તો ઉદરમત (પેટમાં રહેજ) કય ! જલ્પવામાં તે અઝ્યા વિના રહે નહિ. વળી તું સ્ત્રી છે તેથી આવી જાતનો મહામન્ત્ર તને ન શીખવી શકાય. શાસ્ત્રની આવી આજ્ઞા છે. તેટલા માટેજ હું તને કહું છું કે તું એનો મોઢ છોડી દે.” પિતાએ બહુ બહુ કહ્યું, પણ દેવયાનીને ગણે તે કાંઇ કિતરું નહિ. માત્ર તેણે છાતી ફાટ રૂદન કરવા માંડ્યું. પિતાને આખરે વીનવવા લાગી:—“હે તાત ! કય કુલીન છે, તથા ગુરુ ભક્ત છે. જેણે પોતાના પ્રાણની પશુ પરવા રાખ્યા વગર આપની પાસે આટલોખપો વખત રહી આપની સેવા કરી છે, તેવા ગુરુભક્ત-શિષ્યની ઇચ્છા આ વિદ્યાદાન કરી પૂર્ણ નહિ કંશે! તો આપની અપકીર્તિ થશે. સન્નિધ્યને સદ્વિદ્યાનું દાન કર્યાથી વિદ્યા તેમજ ગુરુ ઉભયનું શ્રેય-સાદૃશ્ય-શ્રાવ્ય છે. હું સ્ત્રી હોવાથી જો આપના ઉપદેશને માટે અયોગ્ય હોઉં, તો આપ પ્રથમ ક્યને જીવતો કરો, અને એને સંજીવિની વિદ્યા શીખવો. આપના ઉદરમાંથી બહાર આવ્યા બાદ, એ આપને સંજીવન કરશે.” દેવયાનીનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળીને શુક્રનું હૃદય ફાવાથી આદ્ર થયું. કન્યા પ્રત્યેના રોહ-વાત્સલ્યભાવને લઇને તેમજ એક હજાર વર્ષ પર્વન્તની નિષ્કપટ સેવાને ખાતર

તેને સજીવન કરવાનો તેમજ સંજીવિની વિદ્યા શીખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર બાદ શુકાચાર્ય હસ્તપાદ પ્રદક્ષાન કરી, આસન પર બેઠા અને બીજાન્યાસ સહિત સંજીવિની મન્ત્રના જપ વડે ક્યને સજીવન કર્યો. અને તેને પૂછ્યું:—
 “હે ક્ય ! હમણું તું ક્યાં છે ?” ક્ય બોલ્યો:—“હે ગુરો ! આપના ઉદરમાં નિર્ભયપણે હું સ્થિત થઈ રહ્યા છું. જોકે દૈત્યોએ તો મ્હને મારી નાંખ્યો હતો, તો પણ મ્હારું પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોવાથીજ એ લોકોને એવી બુદ્ધિ સૂઝી હતી જેથી આપની સાથે મ્હારો એકવચ્ચ થયો છે. મ્હારી કરેલી સર્વ સેવાઓ હવે સફલ થઈ છે. હવે હું અહીંજ રહીશ.” ગુરુ શુકાચાર્યે કહ્યું
 “હે વત્સ ! ત્હને દુષ્ટ દૈત્યો મારતા હતા, તે છતાં પણ ત્હેં ત્હારા પ્રાણની પણ પરવા રાખ્યા વગર નિષ્કપટ ભાવથી મ્હારી સેવા કરી છે, તેનું ફલ ત્હને મળવુંજ જોઈએ. એટલા માટે હું ત્હને પ્રથમ સંજીવિની મન્ત્ર આપું છું તે તું યદ્યપ્યુ કર; અને મ્હારા શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ એજ મન્ત્ર વડે મ્હને સજીવન કરજો.” એટલું કહીને ગુરુએ તેને એ મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો, અને ક્ય તેના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ગુરુની મૃત સ્થિતિ જોઈને ક્ય બહુ બ્યાકુલ થયો. તેણે ઝટ યુચિ રનાત થઈ, એજ સંજીવિની મન્ત્રના જપ વડે ગુરુને સજીવન કર્યાં. ત્યાર પછી આનંદ બેર તેણે ગુરુનું સ્તવન કરવા માંડ્યું અને પિતા પાસે જવાની આગ્રા માંગી. ગુરુને ઘેર-એક હજાર વર્ષ પર્યન્ત શુદ્ધ મનોભાવથી ક્યે જ્યારે ગુરુની સેવા કરી ત્યારેજ ગુરુએ તેના પર પ્રસન્ન થઈ સંજીવિની મન્ત્રનો તેને ઉપદેશ કર્યો હતો. શુકાચાર્યે સઘળા દૈત્યોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું:—“હે દુષ્ટ લોકો ! જે પ્રકારે હું વિપ્ર તમારો ગુરુ તથા પૂજ્ય છું તેજ પ્રકારે આ ક્ય પણ બ્રાહ્મણ છે તથા મ્હારો શિષ્ય હોવાથી તમને પૂજ્ય હોવો જોઈએ. તે છતાં ત્હમે તેનો વારંવાર ઘાત કર્યો, આખરે એના શરીરની ભરમ કરીને ત્હમે મ્હને મધમાં પીવડાવી. ત્હમે મ્હને બ્રાહ્મણુત્વમાંથી બદલ કરતાં પણ ડગ્યા નહિ. એથી હું ત્હમને સઘળાને આપ આપું છું કે બહુ દ્રેષ કરનારા ત્હમે સઘળા અસુરો શ્રીવિષ્ણુના હાથે યુદ્ધમાં નાશ પામશે. ત્યાર બાદ શુકના મનમાં એ વિચાર સ્ફુર્યો કે સુરાપાનથી મ્હારી સંગા નહ થઈ ગઈ અને હું હસાઈ ગયો છું તેથી હું એવી મર્યાદા સ્થાપન કરું છું કે, “જે વિપ્ર મધપાન કરશે તે ધર્મથી મ્યુત (બદલ) થશે અને તેને બ્રહ્મહત્યાસમાન પાપ લાગશે.” મ્હારું આ કથન સન્ત, વિપ્ર, ગુરુસેવાપરાયણશિષ્ય, દેવ તથા બીજા બધા લોકો પણ સક્ષમાં ભેશે.

પિતાને ઘેર જવાને ક્ય જ્યારે નીકળ્યો ત્યારે દેવતાનીએ તેને પ્રાર્થના

કરી કે:—“ હે કચ ! તું મ્હારી એક વાત સાંભળ. આજ્ઞાદિન સુધી ત્હારે અભ્યર્ચ્ય પાળી ગુરુસેવામાં રોકાયલા રહેવું પડતું હતું તેથી મ્હેં તને મ્હારો મનો-મત અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ન હતો; પરન્તુ હવે, તું કૃતાર્થ થયો છે, તેથી મ્હારી સાથે પાંછી ગ્રહણના સંબંધથી જોડાઈ જા. આપણે બન્ને આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવીશું. આટલું સાંભળતાંવારને કચના તો હોંસ કેસજ બેડીગમાં અને તે કહેવા લાગ્યો કે:—“ હે દેવયાની ! ત્હારું વચન માન્ય કરવામાં ધર્મહાનિ આડે આવે છે. ત્હારા પિતા મ્હારા ગુરુ થાય છે તેથી તેમની કન્યા તું તે મ્હારેમન તેમના જેવીજ પૂજ્ય તથા વન્ધ છે તેથી તું આ ત્હારી વિપરીત ઇચ્છા છોડીદે. ” દેવયાનીએ કહ્યું:—“ હે કચ ! મ્હારા જેવું ઉત્તમ સ્ત્રીરત્ન ત્હારાં સદ્ભાગ્યને લાભને ત્હને સદજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિત્યાગ જે તું કરશે તો ત્હારા જેવો મૂઢ બીજો કોણ કહેવાશે ? અરે ! જરા વિચાર તો કર ! દૈત્યો ત્હને વારંવાર મારી નાંખતા હતા અને હું પિતાને પ્રાર્થના કરી ત્હને વારંવાર સજીવન કરાવ્યાંકરતી હતી. તેથી મ્હારા ઉપકારની ત્હારે કદર કરવી જોઈએ અને મ્હારો અંગિકાર કરવો જોઈએ. તું આગળ મ્હારો પતિ થશે તેથીજ મ્હેં ત્હને જીવતો કરાવ્યો. તું તો અંગિનાના પુત્ર બૃહસ્પતિનો પુત્ર છે મારા પિતાનો કાંઈ તું પુત્ર નથી થતો. તેથી મ્હને વરવામાં ત્હને શી અડચણ છે ? ” કચે કહ્યું: “જે ઉદરમાં ત્હારો નિવાસ હતો તેજ ઉદરમાં મ્હારો પણ નિવાસ થયેલો હોવાથી તું તો મ્હારી મોટી બહેન થાય. ત્હારો સ્વીકાર કરવો એ ધર્મ તેમજ શિષ્ટસંપ્રદાયની આડે આવે તેમ છે. તેથી હું આસ્થાજનક છું. ” દેવયાની કોપાયમાન થઈ બોલી:—તું આવો કૃતધ્વી થાય છે તો હું ત્હને શ્રાપ દઉં છું કે, “આજ્ઞાતક સેવા કરી ત્હેં જે સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્હને ક્ષણરૂપ નહિ થાય; વન્ધ્યાસ્ત્રીવત્ નિષ્ફળ જશે. આટલા આટલા હું ત્હને કાલાવાલા કરું છું પરન્તુ ત્હારાં મનમાં જરાપણ આર્દ્રભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી અને સમજાય છે કે જેવું ત્હારું નામ છે તેવાજ ત્હારામાં ગુણ છે. જે પ્રમાણે કચ (વાળ) કાળા હોય છે, વાંકા હોય છે, તથા નીરસ (શુદ્ધ) તથા જડ હોવાથી વારંવાર કાઢી નાંખતા છતાં ફરી ફરી ઉગ્યાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે તું કચ પણ તેની માફક મલિન (અન્તરમાં કાળો-કપટી) કુટિલ (વક્ર), નીરસ (પ્રેમ શૂન્ય), જડ (મૂઢ) તથા પુનર્ભવ (વારંવાર જન્મ) યુક્ત છે. એ કચ (વાળ) ને શિરપર ધારણ કરવામાં આવે છે તથા સ્નેહ (તેલ) થી વર્ધિત કરવામાં આવે છે તેમ પણ તેની પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ક્યાં છૂટે છે ? તે પ્રમાણે મ્હેં પણ સ્નેહ (પ્રીતિ) વડે

હાર' પાલન કર્યું, ત્હને શિર ઉપર ચઢાવ્યો, પરન્તુ ત્હે' હારા નામ પ્રમાણેના પ્રકૃતિ ધર્મ છોડયો નહિ. જા! હવે હારી સંપાદન કરેલી વિધા કેમ સફલ થાય છે તે પશુ હું જ્ઞેઉં છું." ક્યે કહ્યું:—"હિ ગુર પુત્રી! અવિવેકથી તમોગુણને વશીભૂત થઇ ત્હે' મ્હને નાહક આપ દીધો છે. હારા ઉપર મ્હારો નિષ્કામ પુજ્યત્વનો પ્રેમ હતો, પરન્તુ મ્હારા પ્રત્યેના તારો પ્રેમ કપટી તથા ઉપભોગ કામ પ્રેમ હતો. મ્હે' ધર્મ તથા નીતિના કારણને લઇને તારો અંગીકાર ક્યો નથી. એમ હોવા છતાં પશુ ત્હે' મ્હને આપ દીધો છે તે અન્યાય થયો છે. એ વિધા મ્હને સફલ ન થઇ તો બન્ને પશુ હું જ્ઞેને આપીશ તેને અવસ્ય ફલ આપ્યા વગર રહેશે નહિ. હું પશુ ત્હને આપ આપું છું કે ત્હને કોઇ ઋપિ પુત્ર પતિ તરીકે મળશે નહિ. એ પ્રકારે હાર' પાપ પશુ ત્હને ફળો." એમ કહી તે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. દેવતાઓને ખબર ચતાંતારને તેઓ ઉત્સાહ ભર્યા ક્યને વધાવવા ગયા. તેને સભામાં લઇ આવ્યા અને સર્વ હકીકત પૂછી. ક્યે સર્વ આઘોપાન્ત (આગલી પાછલી) હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે કેટલાક દેવયાની, તો કેટલાક દૈત્યોના વિષે તો કેટલાક ગુર શુક્રાચાર્ય વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. દેવયાનીનો જ્ઞે કચ પ્રત્યે આટલો પ્રેમ ન હત તથા દૈત્યો એને મારી નાંખીને મદ્યમાં ગુરને પીવડાવી ન દેત તો આ કામ (સંજીવિની વિધા પ્રાપ્તિ) ન ખનત. તથા શુકે પશુ સમિચ્છ્ય જાણી, પિતા સાથેના વેરને ખ્યાલ ન કરી, ક્યને વિધાદાન કર્યું ખર'. એ પ્રમાણે એ સર્વે વર્ણન કરવા યોગ્ય જણાયા. ત્યારબાદ ક્યે તે મન્ત્ર પોતાના પિતા ગૃહસ્પતિને આપી દીધો, અને તેને લીધે દેવેની જીત થઇ.

તાર્પર્ય, એ કે ક્યની પેઠે સાધકે અમૃત સંજીવિની—જેની પ્રાપ્તિથી જન્મ મરણ યુક્ત સંસારની નિવૃત્તિ થઇ સદા અમરત્વ રહે છે તે—આત્મ વિધાની પ્રાપ્તિને માટે સહગુરના આશ્રમમાં રહેવું જોઇએ; તથા વિષયા-રસમાં પશુ વૃથા વિચરનારી ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ (સંયમ) કરવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ગો-ઈન્દ્રિય-ના રક્ષણપૂર્વક ગુર સેવા કરનારાને અસુર-કામ કોષાદિ વિકાર-વચ્ચે વિશન રૂપ થઈ પડે છે. કારણ કે આત્મવિધાની પ્રાપ્તિ અવાધી અસુરકુલ-અસુરી સંપત્તિઓને સમૃદ્ધ-નષ્ટ થઈ જાય છે તેથી કરીને તે કુઃખ અવસ્થા ટે છે. પરન્તુ અણુ ધર્મ રાખી, તેના વેગ સહન કરી નિશ્ચય પૂર્વક નિષ્કપટ ગુરસેવા કરવી આવશ્યક હોઇ સર્વથા ક્ષમિત છે. આ પ્રમાણેની સાધકની સેવા જ્યારે પરિપૂર્ણ થશે ત્યારે સહગુર તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ, તેને આત્મવિધાનું જ્ઞાન કરશે, અને અભયશક્તિમાં તેની સ્થિતિ થાય એવી

ચોજના કરશે. ક્યે જો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી શુકાચાર્યની સેવા ન કરી હત, તો દેવયાનીનો તથા ગુરનો તેના ઉપર આટલો પ્રેમ ન બંધાત. દેવો જોને મારી નાંખત નહિ અને મધમાં નાંખીને ગુરને પીવડાવી દેત નહિ તો ક્ય જોના ઉદરમાં શી રીતે જન્મ શકત અને ગુર પાસેથી વિદ્યા પશુ જોને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકત ? જોની નિષ્કપટ સેવા તેમજ દેવયાનીનો જોના પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ જોમને દેવો ચેતી ગયા કે, આપણાં ધરની વિદ્યા જો નિઃસંશય લઈ જશે અને હમારા શત્રુ જે દેવો છે તેમને પ્રબલ બનાવી દેશે. જોજ કારણને લઈને તેઓ ક્યનો વધ કરવાને પ્રવૃત થયા હતા. જોથી કરીને આગળ જે કશું છે કે, કવિ-શુક-ના ઉદરમાં જે કાંઈ હતું તે જાણવાવાળો એક પુત્ર તુલ્ય શિષ્ય ક્યજ થઈ ગયો; તેજ પ્રમાણે કવિ-કાન્તદર્શી સદ્ગુર-નું અન્તર્ગત, યાને વેદાન્તાદિ અન્યોનું રહસ્ય-અભિપ્રાય-ને જે તેનો પુત્રતુલ્ય શિષ્ય હોય તેજ જાણી શકે છે. એવું રહસ્ય જાણવાથી ગુરના અન્તર્ગત-મુદ્ધયન્તર્વર્તી-આત્માનો, તેમજ પોતાના તથા સમસ્તજાતના આત્માનો ઐક્યભાવ સાધી શકાય છે, અનુભવમાં આણી શકાય છે અને સાધકની એ પ્રમાણે અદ્વિતીયતાથી સ્થિતિ થાય છે એ યથાર્થ લક્ષમાં રાખવું ઘટે છે. પરન્તુ એ પ્રમાણે સદ્ગુરનાં દર્શન, તેમની પાસેથી આત્મબોધની પ્રાપ્તિ અને નિરતિશય આનંદનો સાક્ષાત્ અનુભવ થવો એ વાત પરમાત્માની કૃપા વિના સુલભ નથી. ભગવાન કહે છે કે:-

यदा मम शिवस्यापि ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च ।

अनुग्रहो भवेन्नृणा सेव्यते सदगुरुस्तदा ॥

જ્યારે મહારે કિંવા શિવનો અથવા બ્રહ્મદેવ, અગર બ્રહ્મજ્ઞાન સંપન્ન બ્રહ્મજ્ઞનો અનુગ્રહ (કૃપા) થાય છે ત્યારેજ સદ્ગુરની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) તથા સેવા મનુષ્યના હાથથી થાય છે. વળી શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:-

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥

જે મનુષ્યની દેવનામાં અને જેવી દેવમાં તેવીજ ગુરના પ્રત્યે અત્યન્ત અતુરકિત રૂપ ભક્તિ હશે, તેજ મનુષ્યને ગુર વગેરેએ કહેલા અર્થ પ્રકાશિત થાય છે, અર્થાત્ રૂપ સમજાય છે તેમજ તેની સિદ્ધિ પશુ મળે છે. એટલા માટે નિઃશૈઃક (શૈઃક રહિત) અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા સાર પરમાત્માની અખંડ ભક્તિ કરવી જોઈએ. પરમાત્માનો પ્રસાદ અર્થાત્ અનુગ્રહ જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી સદ્ગુર તેમજ સમગ્રજાત નું રહસ્ય કોઈથી પશુ સમજી શકાય તેમ નથી.

। इतिशिवम् ।

દ્વિતીય પુષ્પ.

સદ્ગુરુનું લક્ષણ તથા શરણાગત રીતિ.

ગુરુમૂલં જગત્સર્વં ગુરુમૂલં પરંતપઃ ।

ગુરોઃ પ્રસાદમાત્રેણ મોક્ષમાપ્નોતિ સદ્ગુરોઃ ॥ રુ. યા.

જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયાબાદ મનુષ્યને શ્રીત, સ્માર્ત, લૌકિક વિગેરે કોઇપણ પ્રકારનાં કર્મ અવશિષ્ટ રહેતાં નથી, અને સૂર્યની પ્રભાથી અન્ધ-કારનો જેમ નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે અનન્ત જન્મનાં ભેગાં થએલાં સંચિત તથા આગામિકર્મ સુદ્ધાં નાશ પામે છે, તે અત્યુત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કયા સાધનવડે ત્વરિત થાય છે, તે આપ કહેા. અર્જુનની એવી ય્થાસા સાંભળી ભગવાન કહેવા લાગ્યા:—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

હે અર્જુન ! મોક્ષરૂપદ જ્ઞાન ગુરુને શરણુ જવાથી તેની કૃપાથી મળી શકે છે. એમની પાસે જવાથી તે તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. સન્ત મહાત્માઓ તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. એ પ્રમાણે પરમાત્માએ કહ્યું છે, પરન્તુ ‘ હું કહું છું. ’ એ પ્રમાણે નથી કહ્યું. એમાં ગુરુનું લક્ષણ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી શિષ્ય ગુરુને શરણુ જઇ, નમ્રતાપૂર્વક તેનાં ચરણમાં શિષ્ય નમાવતો નથી, ત્યાં સુધી ગુરુના મનમાં કૃપા ગમે તેટલી થઇ હોય તો પણ તેણે શિષ્યને ‘ હું તને જ્ઞાનોપદેશ આપું છું ’ એ પ્રમાણે કદી કહેતું નહિ. કેમકે સહજ ઉપદેશ આપી દેવાથી તો ગુરુના ગુરુત્વ તેમજ જ્ઞાનના મહત્ત્વમાં ન્યુનતા આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ શિષ્યના વિષે અહંકારનો આવિર્ભાવ થઇ જાય છે. જેની પાસે જે કાંઇ ચીજ હોય છે તેના વિષે તેના મનમાં એક પ્રકારનું અભિમાન રહે છે. બુદ્ધિશાળીને જ્ઞાનનું, ધનવાનને ધનનું, રૂપવાનને રૂપનું તથા બસવાન મનુષ્યને બસનું અભિમાન રહે છે. ધનાઢ્યની સાથે કોઇને સ્વાભાવિક મૈત્રી તથા પ્રીતિ બંધાઇ હશે, તો પણ તેના મનમાં એમ આવ્યા વગર રહેશે નહિ કે મ્હારી પાસે ધન છે તેની આશાથીજ એ મ્હારા પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખે છે. બુદ્ધિ-જ્ઞાનોના મનમાં એવો ગર્વ રહે છે કે મ્હારી બુદ્ધિ-જ્ઞાન-એકીને મ્હારા પ્રત્યે આકર્ષાઇને બોલો મેમ રાખે છે. રૂપવાન કહેશે કે મ્હારું સુંદર રૂપ જોઇને મોકો મ્હારા પર પ્રીતિ રાખે છે. પરન્તુ તેજ શિષ્ય જો જાતે

પોતાના સ્વાર્થને સાફ શરણુ આવે તો પછી તેના (શિષ્યના) અન્તઃકરણમાં અહંકારના સ્પર્શમાત્રને પણ અવકાશ રહેશે નહિ. સન્ત મહાત્માઓએ પોતે જાતે કદી એમ કહેવું નહિ કે “ મ્હારે શરણુ આવો, હું હમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીશ. ” કેમકે એમ જો કરે તો શિષ્ય જો ધનવાન હશે તો કહેશે કે મારી દ્રવ્ય સંપત્તિથી લોભાધને તેની લાલસાથી એ ગુરુજીએ પોતાની મેળેજ, જેમ મેધ વૃદ્ધિ કરે છે તેમ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી છે. શિષ્ય જો યુદ્ધિમાન હશે તો કહેશે કે મ્હારી યુદ્ધિ જોધને પોતાના ગુરુત્વની પ્રસિદ્ધિને ખાતર (આવા યુદ્ધિશાળીનો હું ગુરુ થયો) મ્હારા ઉપર જ્ઞાનોપદેશ કરવાની કૃપા કરવા ઇચ્છે છે; મ્હારાવડે એની પ્રખ્યાતિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે શિષ્ય પોતાની મેળે શરણુ આવીને જ્ઞાનની ભિક્ષા માંગે નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાનોપદેશ ન કરવો જોઈએ. કેમકે તેમ કર્યાથી ઉલટી અશ્રદ્ધા જન્મે છે. ભગવાન વસિષ્ઠજીએ એ હેતુથી કહ્યું છે કે:—

અશિષ્યાયાવિરક્તાય યત્કિંચિદુપદિશ્યતે ।

તત્પ્રયાત્યપવિત્રત્વં ગોક્ષીરં શ્વદૃતાવિવ ॥

મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયે સંસાર તરવા સાફ ગુરુભક્તિ ખાસ આવશ્યક છે, એવો ભાવ જે શિષ્યના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તે આશિષ્ય છે. જેના ચિત્તના વિષે વૈષયિક વાસના, સંસાર પ્રત્યે આસક્તિ, લોભેપણુ પર અત્યંત પ્રીતિ હશે તેને અવિરક્ત (માયામાં લુપ્ત) જાણવો. એવાને ઉપદેશ કરવો, એ કૃત્તાના ચામડાની મસકમાં ગાયનું પરમ પવિત્ર દૂધ ભરી રાખવા બરાબરજ છે. સમ્બિધ્યને (ઉત્તમ કોટીના શિષ્યને) તેના સદ્-ગુણની પરીક્ષા કરીને પરમ પાવન તથા ગુણ જ્ઞાન કથન કરનાર ગુરુનું ગુરુ-પદ ધન્ય તેમજ પરમ પવિત્ર છે, એમજ સમજવું. મનુષ્યને કૃતરાની ઉપમા કેમ આપવામાં આવી ? કૃમિ કૌટકાદિથી જેનું શરીર વ્યાપ્ત થયું છે, જેનું પૂછડું તથા કાન તૂટી ગયા છે, તથા નાના પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડિત થઈ રહ્યા છે, એવો કૃતરો પણ મલિન પદાર્થથી ખરડાએલું સૂકું હાડકું મ્હોંમાં રાખીને, તેની રક્ષાને ખાતર ખીજા બલવાન કૃતરાઓની સાથે વેર કરે છે, અને તેમ કરતાં પ્રાણાન્ત વ્યથા પામે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ અશિષ્ય તથા મલ્લ મૃત્તાદિકથી લિપ્ત તથા દુર્ગન્ધ યુક્ત આ માનવ દેહના વિષે અહંયુદ્ધિ ધારણુ કરીને તેના રક્ષણને ખાતર ખીજા પુરુષોની સાથે વેર વિરોધ ધારણુ કરી સર્વ કાલને માટે દુઃખી થાય છે. એવા પુરુષને વિષે જ્ઞાન, તે કૃતરાના ચામડાની મસકમાં ભરેલા ગાયના દૂધના જેવું કેમ ના ગણાય ? ‘ગો’ નામ વેદનું તથા ગાયનું છે. ગાયને વિષે જેમ દૂધ તેજ

પ્રમાણે વેદના વિષે દૂધ સમાન શુદ્ધ પવિત્ર આત્મ સંબંધી જ્ઞાન સમજવું. એ જ્ઞાન અમાનિત્વ (માન રહિતત્વ) વગેરે દેવી સંપત્તિવડે નિર્મલ અન્તઃકરણવાળા સન્નિષ્ઠાના વિષે રહે તે! વિદ્યારતે પામતું નથી, શુદ્ધજ રહે છે. મનુ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

નાષ્ટઃ કસ્યચિદ્ભૂયાન્નચાન્યાયેન પચ્છતઃ

જારક્ષપિ હિ મેધાવી જડવલ્લોક આચરેત્ ॥

અધર્મેણ ચ યઃ પ્રાહ યશ્ચાધર્મેણ પચ્છતિ ।

તયોરન્યત્તરઃ પ્રેતિ વિદ્વેપં વાધિગચ્છતિ ॥

શાસ્ત્રવેદના ગુદિમાન પુરૂષે કોમળપણે પુરૂષને તેના પૂછ્યા કહ્યા વગર શાસ્ત્રની વાતોનું કથન ન કરવું. તેમજ જે પુરૂષ શ્રદ્ધા ભક્તિ શત્રુ છે તથા દેવળ પરીક્ષા ને ખાતર અગર પોતાનું ગુદિ ચતુર્યે બતાવવાના હેતુથી પૂછે તો તેવાને પણ નહિ કહેવું. પોત ને કશું આવડતું નથી એ પ્રમાણે જડ મૂઢ તથા મૂક (મુંગા) ની પેડે ત્હેમણે બચવાર રાખવો. આ નિયમનું જો ઉલ્લંઘન (અતિક્રમણ) કરીને અધર્મથી પુછનારાને કહેવામાં આવે તથા જે અન્યાયથી પૂછે તો તેમાંથી એક પણ મર્્યા વગર રહેશે નહિ. અગર તેની સાથે વિદ્વેપ (વૈરભાવ) ને પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ એના પરથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપદન થાય છે કે શ્રદ્ધા ભક્તિ યુક્ત જ્ઞાત્રથી જ્યાં સુધી કોઇ પોતાની પાસે આવીને પૂછે નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાત્રી પુરૂષે કોમળે કાંઇપણ કહેવું નહિ. ભગવાનની શક્તિ હતી, પણ અર્જુને ખુદ્શા શબ્દોમાં “આપ તે જ્ઞાન કહો.” એ પ્રમાણે કહ્યું નહતું તેથી ત્હેના પ્રશ્નને અનુરૂપ અર્થાત્ અંધ ખેરતો (તે જ્ઞાન ચક્રને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળે એ પ્રશ્નને યોગ્ય) ઉત્તર આપ્યો કે સન્નોની પાસે જવાથી તે તમને એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અધિકારી પુરૂષ હોય પણ તેના મનમાં મોક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન ન થઇ હોય અને તેમ છતાં સન્ત (ઉપદેશ આપનાર મહાત્મા) ને જો એમ લાગે કે એના પર જ્ઞાનોપદેશની કૃપા કરવી જોઇએ તો સન્તે આત્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવી. જેમ ક્યાંથી તેનું ચિત્ત મોક્ષ માર્ગ તરફ વળશે. સન્નોને શરણ જવાનો રસ્તો પણ બતાવવો તેમજ કેવી રીતે તે રસ્તે જવું તે પણ તેના અધિકારી પુરૂષને સમજાવવું. અને એમ ક્યાંથી જો પોતાને શરણ આવી, નમ્રભાવથી પૂછતો હોય-જ્ઞાનોપદેશની યાચના કરતો હોય-તો તેના સદ્ભાવ જોઇને બ્રહ્માત્માના અનુભવનું તેને કથન કરવું. એજ કારણને લીધે ‘કિં તદ્વજ્રહ’ ઇત્યાદિ અર્જુને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછ્યા પછીજ ભગવાને અષ્ટમાધ્યાયમાં ઉપદેશ કથન કરી રહસ્ય

સમજવું છે. તે અગાઉ તો સામાન્ય દબથીજ ઉપદેશ કર્યો છે. હવે શરણ કેવી રીતે જવાય તેને માટે શરણે જવાની રીત પણ વર્ણવામાં આવે છે. પહેલું લક્ષણ પ્રણિપાત. શિષ્યે પોતાના મન સંગાથે એવી ભાવના ધારણ કરવી કે હું જડ તથા મૂઢ છું અને ગુરુદેવ સર્વશ છે. એમ સમજીને તેમને દંડવત્ પ્રણિપાત (પ્રણામ) કરવા; અર્થાત્ ગુરુદેવના ચરણમાં લાંબા છટ થઇને નમસ્કાર કરવા. અચેતન દંડ (લાટી) જમીન પર પડ્યો હશે તો જ્યાંસુધી સચેતન પુરૂષ તેને હાથમાં પકડીને ઉંચો કરશે નહિ ત્યાં સુધી પડી રહેશે. તેજ પ્રમાણે તો શરણાગત, કેમકે તે પણ જડ અચેતન શરીરના વિષે મોહ રાખી તેનેજ આત્મા સમજે છે એથી કરીને, આત્માને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણવાવાળો સદ્ગુરુ સચેતન છે, તેવા સદ્ગુરુના ચરણમાં જ્યાં સુધી તે કૃપા મસ્તક પર મૂકી ઉઠાવે નહિ ત્યાં સુધી શિષ્યે દંડવત્ (લાંબા છટ થઇને) જમીન પર પડી રહેવું. એવો ભક્તિ ભાવ જોઈ મહાત્મા ગુરુ કૃપા દ્રષ્ટિથી અભય હસ્ત ઉંચો કરશે, પરંતુ પૂછશે નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાનનું કથન કરશે નહિ. એટલા માટે વિનય પૂર્વક નમ્રતાથી પ્રશ્ન પૂછવો જોઇએ. એ પ્રમાણે બીજું લક્ષણ છે. પ્રશ્ન શું પૂછવો જોઇએ ? તો તે આ પ્રમાણે:—

કથં બન્ધઃ કથં મોક્ષો વિદ્યાવિદ્યે ડમે ચ કે ।

ક આત્મા કઃ પરાત્મા ચ તયોરૈકયં કથં વદ ॥

મહારાજ ! આ સંસાર બંધનમાં હું કેવી રીતે ફસાયો ? તેમાંથી કેમ અને ક્યારે મોક્ષ થાય ? વિદ્યા તથા અવિદ્યાનું લક્ષણ શું ? આત્મા તથા પરાત્માનો પરસ્પર સંબંધ શો છે ? છત્યાદિ આત્મ વિષયક પ્રશ્ન કરવા જોઇએ. તથા કહેવું જોઇએ કે આપના ચરણની નોકા બનાવીને સંસાર સમુદ્ર (બચાણું) તરી જવાની ઇચ્છા છે, માટે જે કાંઈ આ શિષ્યને શરમાવવું હોય તે માટે આજ્ઞા કરો. તમારો આવો પ્રશ્ન જોઈ સન્ત મહાત્મા કહ્યું કરીને ઉત્તર આપશે તોપણ તેજ વખતે મુખ્યોપદેશ-રહસ્ય કથન નહિ કરે. સેવામાં સંપૂર્ણ આદર દેખશે ત્યારેજ તે પ્રમાણે કરશે. કાર્યાર્થ પુરૂષ જેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી હોય તે પુરૂષને અનન્ય-ભાવથી સેવે છે એ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે. જેના મનમાં કાર્યની આતુર ઇચ્છા-ઉત્કંઠા નહિ હોય તે એ નીતિનું અવલંબન નહિ કરે. જેને અજીર્ણ થયું છે તથા પેટમાં જૂખપણ નથી તેનો રસોષ માટેનો ઉત્સાહ મંદ તથા શિથિલજ હોય છે. પરંતુ જે પુરૂષના પેટમાં કકડીને જૂખલાગી હશે તે પુરૂષ પાકકર્તા (રાંધનાર) જેને કામ સોંપશે-કે 'લાઇ લાકડાં લાવે,

બાઇ પાણી લાવે, બાઇ ફલાણું લઇ આવે ' તે બધું જટ લઇને તરિત મતિથી કરશે. તેજ પ્રમાણે જેને વિષયરસનું પાન કરીને અજીર્ણ થયું છે તથા પરમાર્થની ક્ષુધા લાગી નથી, તે સ્વયંપાકને માટે, અર્થાત્ પોતાની જાત સહિત અપિલ ચરાચર પરમાત્મરૂપ છે, એ પ્રમાણે અન્તઃકરણને પરિપાક થવાને માટે મન્દ ઉત્સાહ વાળોજ હોયછે. પરન્તુ જેને વિષયરસના પાનને માટે તિરસ્કાર, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઇ, પરમાર્થની બૂખ લાગી રહી છે, તે પાક કર્તા ગુરુ (કેમકે તેમની માર્ગદર્શન ' વાણ્ઠદેવઃ સર્વમિતિ ' એ પ્રમાણે અન્તઃકરણને પરિપાક થવાનો છે, માટે તેમને સ્વયંપાકી કહ્યા છે) જે જે સેવા કામકાજ કરમાવશે તે તે જટ કરતું કે કરશે; જરાપણુ ઢીલ કરશે નહિ. ધનાર્થી મનુષ્ય ધનવાનના પગ દાખે છે, કોઇ ઠેકાણે જવાતું હોય તો તેના જોડા હાથમાં લઇને ઉભો રહેશે તથા પગમાં પહેરાતી આપશે. લૌકિક ક્ષુદ્ર કામના પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ્યારે સકામ પુરૂષ આટલો બધો સાદર રહે છે, તો જે જ્ઞાનના પ્રભાવવડે પૂર્ણ કામ થવાય છે તે સંપાદન કરવા માટે ગુરુ સેવામાં કેટલો અને કેવો આદર રાખવો જોઇએ તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. એથી કરીને સંત મહાત્માની સેવા શુશ્રુષા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે નહિ. સેવા એ શર-લ્યાગતને માટે ત્રીજું લક્ષણ છે. શ્રમસાધ્ય કાર્યમાં આવસ્ય (પ્રમાદ) અને ધન ખર્ચતી વખતે મનને કલેશ ન થવા દેવો જોઇએ. સંપત્તિ હોય તોપણ પોતાની જાતને સેવામાં સર્વદા તત્પર રાખતી જોઇએ. હવે ઉપદેશક ગુરુ કેવા હોય છે તથા હોવા જોઇએ, જેથી કરીને પુનર્ભવ (વારંવાર જન્મ મરણની પ્રાપ્તિ) ની ભીતિ ન રહે તેને માટે કશું છે કે, ગુરુ અર્થાત્ ઉપદેશક જ્ઞાની-શાસ્ત્ર જ્ઞાન સંપન્ન તથા તત્ત્વદર્શી-અભિસાક્ષાત્કાર સંપન્ન એ બે ગુણોથી યુક્ત હોવો જોઇએ. કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાન ધારણ કરનારો ગુરુપદ ધારણ કરવાને યોગ્ય નથી. કેમકે વેદ શાસ્ત્રના પરિશીલનથી તે જો કે અદ્વિત તો બોલે છે, ઉહાપોહ (ચર્ચા) કરવામાં કુશળ છે, તોપણ તેનામાં જરાપણુ અનુભવ નથી. તેથી કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાનું હોવો જોઇએ. કેવળ આત્માનુભવી હશે તો તેવાથી શિષ્યના મનનો સંદેહ દૂર થઇ શકશે નહિ, માટે શાસ્ત્રગ્રંથ પણુ હોવો જોઇએ. તેથી કરીને શાસ્ત્રગ્રંથ તથા અનુભવી જે હોય તેનેજ ગુરુત્વ પદવી શોભે છે. ઉપદેશક પદને માટે તેજ સર્વથા યોગ્ય છે. રાજ્ય જનક ઉત્તમ ગુણુ સંપન્ન હોવાથી વ્યાસજીએ પોતાના પુત્રને તેની પાસે મોકલી સંશય મુક્ત કર્યો હતો. વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ જન્મથીજ સ્વાભાવિક મુક્ત હતા, તેમ છતાં વિશ્વપથી જે કાંઇ તકેમના જ્ઞાનનો નાશ થયો

હતો, તે શુદ્ધ વાક્યથી નીકળી જતાં તેને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ તથા પરમ વિશ્રાન્તિ થી રીતે મળી તેનું દ્રષ્ટાંત અત્રે કથન કરવામાં આવે છે.

શુકાચાર્ય વિવેક તથા વૈરાગ્ય વડે પરિપૂર્ણ હતા. પિતાશ્રીને પૂછ્યા વગર તથા ઉપનયન સંસ્કાર તેમજ પાણ્ડિત્યવશી વિધિ કર્યા વગર અને સંન્યાસ લીધા વગર સર્વ ત્યાગ કરી સ્વેચ્છાથી વનમાં ચાલ્યા ગયા. પુત્ર લાભના સુખને ખાતર વ્યાસજી તેની પાછળ પાછળ “હે શુક ! હે શુક !” એમ કહેતા કહેતા દોડવા લાગ્યા. એવું જોઇને ‘હું’ એકજ સ્થળના વિશે નથી, પરંતુ અખિલ જૂતોને વિષે મારો નિવાસ છે’ એ પ્રકારે તેમને અનુભવ દર્શાવવાને સારૂ વૃક્ષ પાષાણાદિક ખસેલી ‘ઓ ઓ’ એ પ્રમાણે ઉત્તર અપાવવા લાગ્યા. શુકનું નામ ભેતાંવારને વૃક્ષો પણ ‘ઓ ઓ’ કરીને જવાળ આવે છે એવું જોઇને વ્યાસજીના મનમાં પોતાના પુત્રના પૂર્ણત્વનો ખરાબર ખ્યાલ થયો. આ પ્રકારે અધિકાર સંપન્ન હતા, તે છતાં સ્ત્રી વાક્યના શ્રવણથી તેમના (શુકદેવના) પૂર્ણત્વમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો. શુકાચાર્યે એનું કદી સુખ પણ જોયું નહતું, મુલાકાત પણ લીધી ન હતી, પરંતુ તેમના વાર્તાલાપથીજ તેના મનમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો હતો. એટલા માટેજ કવિઓએ કહ્યું છે કે પ્રમદા-ઉન્મત સ્ત્રી-પોતાના ભાવજીથી વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી પુરુષોને પ્રમાદમાં નાંખી દે છે. સિદ્ધ સૌરાવર આગળથી શુકદેવજી જઇ રહ્યા હતા. ત્યાં આગળ અપ્સરાઓ નિર્લજ્જતાથી નગ્ન થઇને જલ ક્રીડા કરી રહી હતી. પહેલાં ત્યાં આગળથી શુકદેવ ગયા. પછી વ્યાસ ત્યાં આગળ આવ્યા ત્યારે તેમને જોઇને બધી સ્ત્રીઓ લજ્જાત થઇ ગઇ. એકે વસ્ત્ર આડું દર્યું તો બીજી પાણીમાં જઇને બેઠી તો કેટલીએક પોતાનાં વસ્ત્ર ઓઢવા મંડી ગઇ. આવો પ્રકાર જોઇને વ્યાસજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે મહારા પુત્ર શુક નગ્ન તથા તરણી આગળથી ગયો તેને જોઇને આ સ્ત્રીસમૂહ લજ્જાત નહિ થયો. પણ હું તો વૃદ્ધ તથા વસ્ત્ર સહિત આવ્યો હતો તે છતાં આ સ્ત્રીઓને લજ્જા કેમ ઉપજી હશે વાર ? એનું રહસ્ય એમને પૂછ્યા વગર સમજાશે નહિ એમ જાણી વ્યાસ તેમની પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે “હે અપ્સરાઓ ! નગ્ન શુકને જોઇને તમને શરમ ન આવી ત્યારે હું તો નગ્ન ન હતો છતાં મને જોતાં વારને કેમ તમે વસ્ત્ર પરિધાન કરી દીધું ? અપ્સરાઓએ ઉત્તર આપ્યો:—” હે યુનિ ! તમારાં યાન તથા દૃષ્ટિ ભેદ ભાવના યુક્ત છે અને શુકની અભેદ સ્થિતિ છે; અભેદ ભાવમાં લજ્જા હોતી નથી, ભેદ ભાવમાં હોય છેજ. જેમની જેવી અંતર વૃત્તિ હોય છે

તેમની સાથે અમારાં તેવોજ વ્યવહાર હોય છે. એ સાંભળી વ્યાસજી ૧૨ી પૂછવા લાગ્યા “હે સ્ત્રીઓ! શુકનો અભેદ તથા મ્હારો ભેદ બાવ તમે ક્યારે અને કેવી રીતે જોઈ શક્યાં ?” અમ્હારાઓ હસતી હસતી કહેવા લાગી:-“એને માટે વળી પ્રમાણની અપેક્ષા હોય ખરી કે ?” તમારા મનમાં ભેદ બાવ હતો અર્થાત્ આ સ્ત્રીઓ અને હું પુરુષ એવી ભેદ દૃષ્ટિ હતી તેથીજ તમે લજ્જાના સંબંધમાં અમને પ્રશ્ન કર્યો. પરંતુ શુકને તો સૂક્ષ્મ અભેદ જ્ઞાન હોવાથી સ્ત્રી પુરુષ ઇત્યાદિ વ્યક્તિ ભેદ તેને જાણતાજ નથી અને તેથીજ તેણે અમને કાંઈપણ પ્રશ્ન કર્યો નહિ. આ ઉપરથી આપની યુક્તિના વિષે ભેદ જ્ઞાન છે તે સિદ્ધ થયું કે નહિ ? અમ્હારાઓનું આ મતલબના બાપણની ખચર શુકદેવને કાને પડી, અને તેથી આ પ્રકારે એને જ્ઞાનાભિમાન થયું કે હું જ્ઞાતા છું અને વ્યાસ અજ્ઞાની છે. સ્ત્રી વચનનો કેટલો બધો ચમત્કાર ! જેનાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની શાન્તિ થવાની સાથે વિકલ્પની વૃદ્ધિ થઈ તથા “હું જ્ઞાની છું અને વ્યાસ અજ્ઞાન છે,” એવી સમજ ઉત્પન્ન થઈ. જ્યાં આગળ ‘હું જ્ઞાતા અને એ અજ્ઞાની’ એવું સ્ફુરણ સ્ફુરે છે ત્યાં આગળથી બ્રહ્મજ્ઞાન નાશી જાય છે, તથા કેવળ જ્ઞાનાભિમાન અવસ્થિત રહે છે. મોટો કાઠો અગર ઘડો મીઠા પાણીથી ભર્યો છે, તેમાં જો ઢિંગતો એકાદ માંગરો પડ્યો તો તે પાણીની મીઠાશ જતી રહી, તે જમ ઢિંગ ૩૫ બની જાય છે; અથવા તો દુધમાં જેમ લીંચુડું એકાદ ટીપું પડતાં તે જેમ બગડી જાય છે; અથવા તો કોઈ સારથ મનુષ્યે પશુ ધંતુરાનું બી જો ખાધું હશે તો ક્ષણ માત્રમાં તે જેમ બિપ્લવ થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે વિકલ્પ પેડો કે નિર્મલ જ્ઞાન નષ્ટ થઈ, જ્ઞાનાભિમાનજ રક્ત ખાકી થઈ શકે છે. દીવો ખુસાયા બાદ પાછળથી જે પ્રમાણે દુર્ગન્ધ છૂટે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન હુપ્ત થતાં અભિમાનની દુર્ગન્ધ છૂટે છે. સ્વયુક્તિથી વિચારપૂર્વક પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન વિકલ્પ માત્રથી ક્ષીણ થઈ જાય છે, પરંતુ ગુરુમુખદ્વારા થએલું જ્ઞાન પૂર્ણજ હોય છે, અને રહે છે. ક્ષય રોગી મનુષ્ય જેમ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતો જાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરુના ઉપદેશથી રહિત એવું જે જ્ઞાન હશે તે વિદ્ય ૩૫ ક્ષય રોગ વડે ક્ષીણ થઈ થઈને આખરે પ્રાણ છોડી દે છે. “આચાર્યશ્રી પુરુષો વેદ” એ શ્રુતિ વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે. શુકનું બ્રહ્મજ્ઞાન સ્ત્રી વાક્યના વિકલ્પથી ક્ષીણ થયું છે, એ વ્યાસના જણવામાં આવ્યું. અગર જો કે વ્યાસને ભેદ જ્ઞાન છે, તો પણ ભેદમાં પણ તેઓ સર્વજ્ઞ અભેદને જોઈ રહ્યા છે, એ એમની ખાસ વિભક્ષણતા શુકના સમજવામાં ન આવી, અને તેથીજ એણે

વિકલ્પ (સંદેહ) ધારણ કર્યો. વ્યાસ શુકની પાછળ “હે શુક ! હે શુક !” એ પ્રમાણે બમ પાડતા પાડતા તેની પાછળ જઈ રહ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે મહારો પુત્ર વિકલ્પ યુક્ત થયો છે એવું તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ‘પાછો ચાલ’ વગેરે કાંઈ પણ ન કહ્યું. તો પણ સંપૂર્ણ તથા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન એને થાય એ હેતુથી આ પ્રમાણે સુચના કરવા લાગ્યા. હે શુક ! તું સ્વેચ્છાથી જાણ છે તો બલે જા, પરંતુ:—

जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले ।

यथावद्वेत्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥

આ પૃથ્વી ઉપર જનક નામે રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે રાજ્ય કરતો હોવા છતાં વિદેહી છે, એની પાસે તું જા. જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન હોવાથી, તેની પાસે જે કોઈ મનુષ્ય જાય છે તેના મનના સંદેહ તે દૂર કરે છે. એની મુલાકાત લેવાથી, તું નિઃસંદેહ થઈશ તથા ત્હારા મનનું યોગ્ય સમાધાન થશે. વ્યાસે વિચાર કર્યો કે હું જો એનો સંદેહ દૂર કરવા સાર એને જ્ઞાનાપદેશ કરીશ, તો એ તો મૂઠને અજ્ઞાની સમજે છે, માટે એને જનક રાજાની પાસે મોકલવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એમ ધારી એ પ્રમાણે સલાહ આપી, અને પોતે પાછળ ચાલ્યા ગયા. પિતાનું વચન સાંભળીને શુકાચાર્ય મન સંગ્રામે વિચાર કરવા લાગ્યા કે પિતા વ્યાસજીની જ્ઞાનસ્થિતિ જોઈ, હવે વિદેહી જનક રાજાની પરિક્ષા કરીશું. ચાલતાં ચાલતાં આખરે જનક રાજાની નગરી આવી પહોંચી. એવામાં મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો કે થહેરમાં નગ્ન જવાથી લોકો હાસી કરશે. આમ તેમ નજર ફેરવતાં લોકોનાં ફેંકી દીધેલાં કપડાંના ટુકડા (ચીથરાં) જોવામાં આવ્યા, તેમાંથી એક ટુકડો લઈ, તેની લંગોટી બનાવીને પ્હેરી દીધી. વળી પાછો ખીજે વિચાર મનમાં આવ્યો કે “ રિક્તહસ્તેન નોપેયાદ્રાજાનં લેષતાં શુભઃ । ” અર્થાત્ રાજાના મંદિરમાં દેવગૃહમાં તેમજ શુરની પાસે કદી કોઈએ બેટ લીધા વગર ખાલી હાથે જવું નહિ. એ પ્રમાણે શિષ્ટસંપ્રદાય છે, અને ધર્મ શાસ્ત્રમાં પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે. જનક રાજા છે તથા જમદગ્નિ પણ છે, તો એની પાસે ખાલી હાથે કેમ જઈ શકાય ? એ પ્રમાણે ખાલી હાથે જનારો સ્વધર્મ મુકળ ગણાય. હવે જનકની દૃષ્ટિ ક્યાંના વિષયમાં ભોજ સંહિત છે તો હાથમાં શું લઈને જવું ? આમ તેમ નજર ફરતાં રાખોડી પડેલી રસ્તા ઉપર જોવામાં આવી તે ઉંચકી લીધી. રાજા મહેલના દરવાજા પાસે આવી પહોંચતાં કારપાલ તેને જોઈને વિસ્મય પામ્યો.

કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર (જનોષ્ઠ) વિના બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ, દંડ વગર સંન્યાસી પણ કેમ ગણાય ? લંગોટી છે તેથી દિગંબર પણ નથી, તો આવે વિચિત્ર વેષધારી કોણ છે ? એ પ્રમાણે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. શુકાચાર્ય આગળ વંધવા જતાં તેણે તેમને અટકાવ કર્યો. શુક ઉભા થઈ રહ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “ રાજ પાસે જઈને કહો કે હું શુક તમારી મુલાકાત લેવાને માટે આવ્યો છું.” શુકાચાર્યનો આશય એવો હતો કે હું બ્રાહ્મણ પુત્ર છું તેથી રાજા જાતે અંદી આવીને મને સન્માન પૂર્વક અંદર લઇ જશે; પછી દ્વારપાલ અંદરિયાં બસે મને રોકે. ત્યાં આગળ જનક રાજાને આપોઆપ ખબર પડી કે શુકના મનમાં યાનાભિમાને જગજગત ધ્રુવ ધાધ્રુવ છે. તેથી રાજા જનકે પોતાના મન સંગાયે એવો વિચાર કર્યો કે મ્હારે ત્યાં આગળ એની પાસે નહિ જતાં અંદર રહ્યા રહ્યા એની યોજના કરતી કે જેથી એના મનને કોરી ખાનારો વિકલ્પ (સંશય) રૂપી ટીકા દૂર થઇ જાય તથા પૂર્ણ વિશ્રાંતિ તેમજ પરિપૂર્ણ યાનાનુભવ પ્રાપ્ત થાય. એટલામાં દ્વારપાલ ત્યાં આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજા ! આપની મુલાકાતને વાસ્તે શુક નામનો કોઇ મનુષ્ય આવ્યો છે તો આપની જેની આગા.” રાજાએ તે સાંભળીને કહ્યું:—

હોહો—ખડા દ્વારપર શુકદેવ હે જો મહાનુભાવ

“સંગં ત્યક્ત્વા મુક્તી મવ” કહો જાય મમ ભાવ.

અરે ! દ્વારપાળ, જે મહાનુભાવ દરવાજા આગળ ઉભા થઇ રહ્યા છે, તેમને મારો આ પ્રમાણે સંદેશો કહેજે કે “ સંગં ત્યક્ત્વા મુક્તી મવ. ” રાજાનું આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને, દ્વારપાળ શુકની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, રાજાએ આપને કહાવ્યું છે કે, “ સંગને ત્યાગ કરો અને મુક્તિ થાઓ. ” આ શબ્દો સાંભળીને શુકાચાર્ય મનમાં ક્ષોભ પામીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હું કાંઇ રાજ્યનો ભોગને વડન કરું છું ? અથવા તો, મ્હને કાંઇ સ્ત્રી વગેરે વિષમનો સંગ થયો છે ? જા, જા રાજાને કહે કે હું તો નિઃસંગ આવ્યો છું તમારી ઇચ્છા હોય તો આવીને જોઇ જાઓ. ” આટલા શબ્દો કહી હાથમાંહેની રાખોડી ફેંટી દીધી તથા લંગોટી પણ કાઢી નાંખી. દ્વારપાળ શરીયી રાજાની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજા ! એ તો કહે છે કે હું નિઃસંગ છું. આપ આજે તો આવીને જોઇ જાઓ. ” રાજા શરીયી પાછો દ્વારપાળને ‘ સંગં ત્યક્ત્વા મુક્તી મવ. ’ એ પ્રમાણે એના એજ શબ્દોમાં સંદેશો લઇ જવા કહ્યું. દ્વારપાળ શુકદેવની પાસે આવી રાજાના એના એજ શબ્દો શરીયી બોલવા લાગ્યો.

શુક્રાર્થ ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, રાજ વારંવાર “ મને સંગને ત્યાગ કરે અને સુખી થાઓ ” એ પ્રમાણે કલાં કરે છે તો મને કેનો સંગ છે ? તે મ્હારે સદ્ગુણથી વિચાર કરીને નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. હું શુક્ર તે કોણ ? મ્હારું નામ ‘ શુક્ર. ’ એવું પાડવાનું શું કારણ ? વસ્તુ ? નામરૂપાતીત (નામ તથા રૂપરહિત) તથા પૂર્ણ છે. પરન્તુ દેહને લીધે શુક્રમાં શુક્રપણું આપ્યું છે. જે દેહના સંબંધના લીધે શુક્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તથા તેમાં હું કેવા પ્રકારનાં લક્ષણવાળો છું ? તેની શોધ કરવી જોઈએ. દેહ પંચમહાભૂતોનો આભાસ છે. તેમાં જડતા હોવાથી હું પૃથ્વી નથી. અધોગમનત્વ (નીચે જવાની ખાસીયત) હોવાથી હું પાણી પણ નથી; દાહકપણું (બાળીનાંબવાની શક્તિ) હોવાથી તેજ પણ નથી; તેમજ ચંચળતા હોવાને લીધે વાયુ પણ નથી. આકાશનું સ્વરૂપ શૂન્ય છે, માટે હું તે પણ નથી. સારાંશ, એ પંચભૂતોથી વ્યતિરિક્ત હું છું. તેમની સાથે મારે કંઈ સેવાદેવા નથી. દેહના મમત્વને લીધે ‘ હું ’પણું એ મારું રૂપ નથી. માયિકપણું હોવાથી ‘ તેજ હું છું. ’ એમ પણ મારાથી ન કહી શકાય. તો ‘ હું ’ અને ‘ તે હું છું. ’ એ બન્નેથી ભિન્ન એવું મ્હારું સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં સ્વરૂપમાં વૃત્તિ ઈરવા લાગી અને છાંદ્રો નિઃશ્વેટ (ચેદારહિત) થઈ જવાથી શુક્રદેવ જ્યાં આગળ ઉભા હતા ત્યાંજ આગળ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઉભા થઈ રહ્યા. એ પ્રમાણે રાજના દરવાજા આગળ સાત દિવસ સુધી એની એજ સ્થિતિમાં પૂતળાની પેઠે ઉભા થઈ રહ્યા. મન્થર, માકણ વિગેરે સુંદી ખાવા છતાં પણ તેમને કશી અસર થએલી જણાઈ નહિ. શુક્રની અહંબુદ્ધિ ગલિત થઈ, સમાધી લાગી ગયાના સમાચાર દારપાળે રાજને કલા ત્યારે તેને બહુ આનંદ થયો, અને તે તેજ કાણે ઉભો થયો અને શુક્રદેવની પાસે જઈ, તેને અન્તર્ગૃહમાં લઈ આગ્યો. ત્યાં પણ તેને સાત દિવસ સુધી નાના પ્રકારના ભોગ વિલાસની વચ્ચે રાખવામાં આગ્યો. સ્ત્રિપાદિકોની વચ્ચે રહેવા છતાં તેની નિર્લેપ સ્થિતિ તેમજ વિરેહ ભાવનો નાશ ન થયો. સ્ત્રિપાદિકોને મ્હોડેથી જ્યારે રાજને શુક્રાર્થની આ સ્થિતિનું પ્રમાણપત્ર મળ્યું ત્યારે તેને સહર્ષ સંતોષ થયો અને તેને સબાને વિષે આજી સિંહાસન પર બેસાડ્યો, અને બ્રહ્મ બાવથી રાજએ તેની પૂજા કરી. રાજ બોલ્યો, “ હું જનક તમારા દર્શનને સારૂ આગ્યો છું. ” એ સાંભળી શુક્રને આનંદ થયો, અને તેણે સર્વ બાવથી

રાજને પ્રજામાં કયાં. ધરી પાછા તટસ્થ વૃત્તિમાં રહ્યા. રાજને તેના આ લક્ષણ પરથી જ્ઞાનની તેનામાં અપૂર્ણતા છે એમ લાગ્યું. નિત્યમુક્ત એવું જે જ્ઞાન તે જો બધી ઇન્દ્રિયોના વિષે નિરત ન થાય તો તે જ્ઞાન સાક્ષાત્કિત (સંદેહ મુક્ત) છે એમ સમજવું. આંગા ઉપર કેરીઓને સાખ આવી ગઈ હોય, તો પણ જ્યાં સુધી તેને ઘાસમાં રાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તેનામાં પરિપક્વતા બરાબર નહિ આવે, તેમજ યેગ્ય મીઠાસ પણ નહિ પડે. તેજ પ્રમાણે નિઃશંકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા વગર તટસ્થતા, એ અપ-કવતા સમજવી. દહી વસોવીને માખણ કર્યું હશે તો પણ તેને જો એમને એમ રહેવા દેવામાં આવે તો તેમાં દુર્ગન્ધ આવશે; પરંતુ અગ્નિ સંયોગ વડે એને જો તપાવીને રાખવામાં આવશે તો તેમાં એક પ્રકારની સુગંધ આવી ધણા દીવસ સુધી રહી શકશે. તેજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ તટસ્થતા, અર્થાત્ દૃશ્ય દષ્ટા તથા દર્શન એ ત્રણેની ત્રિપુટી જેમાં હોય છે તે દશાને સંપ્ર-ગાત સમાધિ કહી છે, અને તે અપકવનાજ છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષે ચિત્તનું સમાધાન એવું અત્યંત નિર્મલ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રચંડ આ-ધાતમાંથી તારકાલિક તટસ્થતા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેને શું સત્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહી શકાય ખરી? દ્રવ્યની આશયી બહુ રૂપી-અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરનારા-પણ ચાલુનો નિરોધ કરે છે અને તેમ કરવાથી પણ તટસ્થતા આવી જાય છે. પરંતુ તેમના અંતરના વિષે વાસના રહેલી હોવાથી, તેમની એવી સ્થિતિને સમાધિ કોણ કહેશે? કેમ કે સાવધ થતાં વારંતે તે કહે છે કે હે રાજ! તું બહુ ઉદાર છે, માટે આપના નામ પ્રમાણે કાંઈ દાન કરો. એજ પ્રકારે સર્વ પાસે આવતાં બહારીની પણ સકળવૃત્તિ તટસ્થ થઈ જાય છે, પરંતુ તે કાંઈ સમાધિ નથી. મનુષ્ય જો એકાએક કાંઈ દિવ્ય-રૂપ જુએ છે તો આશ્ચર્ય પામી તે પણ સ્થિર થઈ જાય છે. પરંતુ એ દશામાં વૃત્તિઓ જાગૃત હોય છે, તેથી તે કાંઈ સમાધિ ન કહેવાય. તટસ્થતાને જો સમાધિ કહેવામાં આવે તો અજ્ઞાનવશાત્ જે સ્વપ્ન આવે છે તથા મૂર્છા પણ આવી જાય છે, તેને પણ સમાધિ કહેવી પડશે. પરંતુ તે પુરૂષ સ્વ-સ્વરૂપના બોધ વડે કાંઈ જાગૃત થયો હોતો નથી, તેથી તટસ્થતા એ સમા-ધિ નથી સિદ્ધ થઈ શકતી તો સમાધિ કોને કહેશે? એમ જો પૂછામાં આવે તો પ્રથમ સ્વ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં જે અનાવર વિરમય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે પણ નિઃશેષ થતાં જે દશા અવશિષ્ટ રહે છે તે સમાધિ છે. નિઃશેષ કદપના જ્યાં નહ થઈ જાય છે ત્યાં વિરમય થી રીતે સંબંધે અને સ્ફુરે પણ કેરી રીતે? જ્યાં સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે ત્યાં આગળ

હેહનું રકુરણ હોતું નથી. રાજ જનકે શુકાચાર્યને તટસ્થતાના ત્યાગ પૂર્વક શુદ્ધ ગાન સંપાદન કરાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું:—
 “ હે શુક ! તટસ્થ રિચિતિમાં તમારી વૃત્તિ ક્યાં છે ? ” શુક બોલ્યા:—આત્મ પ્રતીતિના સંયોગવડે મ્હારી વૃત્તિ સુખ-આનંદ-માં સ્થિત છે. રાજાએ કહ્યું:—
 એ પ્રમાણેની સુખ-આનંદ-રૂપ આત્મસ્થિતિની પણ સ્થિતિ ક્યાં છે તે વિચાર કરીને જુઓ. એમ કરવાથી દૃશ્ય, દ્રષ્ટા તથા દર્શન ઇત્યાદિ સર્વ-ચિન્માત્ર છે એ પ્રમાણે ત્હમને આત્મેક્યત્વનો અનુભવ થશે. અર્થાત્ એ આનંદ-રૂપ આત્મા એકજ હેહના વિષે સ્થિત નથી, પરંતુ અખિલ વિશ્વના અંતઃખાલના વિષે સ્થિત છે એવી પ્રતીતિ થઇને, જ્યાં જ્યાં મન દેડશે ત્યાં ત્યાં ચિત્તની એકાગ્રતાજ થશે. રાજાનું એ પ્રમાણે વચન સાંભળીને શુકાચાર્ય આનંદરૂપ આત્માની સ્થિતિ નીહાળતાં વિસ્મયથી ચક્રિત થઇ ગયા, અને સ્વહેહના નિરાસ પૂર્વક પૂર્ણ બ્રહ્મત્વના વિષે સ્થિત થઇ રહ્યા. દૃષ્ટિ વડે જોતાં સધળુંજ આત્મત્વ વડે પ્રતિત થવા લાગ્યું. ગુરવાક્યનું સામર્થ્ય કેવું છે તે જોયું ? સોનાને કસોટીપર ધસવાથી તેનો અન્તર્ગત સુશોભન વર્ણ પ્રતીત થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરના ઉપદેશ વાચ્યરૂપી કસોટી પર આ દૃશ્યરૂપ સુવર્ણનું સંઘર્ષણ થતાંજ તેમાં પરબ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે. સ્ત્રીપુરુષ, પશુપક્ષી, ઇત્યાદિ સમસ્ત વિશ્વના પદાર્થ માત્ર આત્મત્વવડે પ્રતીત થવાથી તેને પરમઆનંદ કયો અને તેણે સદ્ભાવથી રાજાને સાલંગ નમસ્કાર કર્યા. રાજાએ પણ તે વખતે એને ઝટ ઉઠાડીને દૃઢ આલિંગન કર્યું. શુકાચાર્ય કહેવા લાગ્યા:—“ હે રાજા ! આ સહજસ્થિતિ મ્હને ન સમજાવવાથી મ્હેં ચિત્તના વિષે વિકલ્પ ધારણ કર્યો અને મુખ્ય પૂજ્ય ભૂતિ શ્રીવ્યાપને પણ અગાની માન્યા. વ્યાસનામાં સ્ત્રી પુરુષના વિષે ભેદ દૃષ્ટિ છે. એ પ્રમાણે અપ્સરાઓનું બાપણ સાંભળીને જે ચિત્તના વિષે ભ્રાંતિ (વિકલ્પ) ઉત્પન્ન થઇ હતી તેનો આપના વચનથી સમૂળ નાશ થઈ જઇ હવે હું નિઃસંદેહ બન્યો છું. આપે વચનરૂપી તીક્ષ્ણ બાણવડે પ્રહાર કર્યા વગર પ્રાણચ્છેદ કરી, જીવપણું મારીને પૂર્ણત્વના વિષે મ્હને પૂર્ણ બનાવી દીધો છે. શુકનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળીને રાજાએ કહ્યું:—“ હે શુક ! આ પ્રમાણે ત્હમને જે સમાધાન પ્રાપ્ત થયું છે તેજ ગુણમાં ગુણ ગાન કિંવા બ્રહ્મ-સમાધાન સમજવું. પહેલાં ત્હમે યાની તો હતાજ અને સ્વયુદ્ધિવડે વસ્તુનું આકલન કર્યું હતું. હવે ગુર વાક્યવડે નિશ્ચિત એવી નિજાત્મસિદ્ધિ ત્હમે સંપાદન કરી છે, એ સિવાય બીજી કોઇ યાનની સિદ્ધિ નથી. ત્હમને જે

પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ થઈ છે, તેનીજ દશા નારદની, કૃષ્ણની, યાગ્યવલ્ક્યની, જડ ભરતની, વ્યાસની તથા મ્હારી પણ સમજાતી. દીપા જે કે તેજ બત્તી વગેરે વડે બિન્ન બિન્ન જણાય છે, તેા પણ તેથી શું પ્રમા (તેજ) માં કાંઈ ફરક પડે છે ? તે તેા એકત્વથી અભિનન્ન રહે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરૂષના વિષે કર્મનું વૈચિત્ર્ય જોવામાં આવશે તેા પણ જેવું જે જ્ઞાન છે તે તેા એકજ હોય છે. નારદ લગોટી વાળે છે ત્યારે કૃષ્ણ વૈભવસંપન્ન હોય સોળ હજાર સ્ત્રીઓના સંગમાં રહે છે તેા પણ બન્નેનો જ્ઞાનાનુભવ પણ એકજ છે તથા પુષ્ટિ પુષ્ટિ પણ એક સરખીજ છે- જડ ભરતને જડ કહે છે અને યાગ્યવલ્ક્યને જ્ઞાની કહે છે, પરન્તુ બન્નેનું જ્ઞાન એકત્વતર્પી દૃષ્ટિએ સમાનજ છે. જ્ઞાનના વિષે ન્યૂનાધિક ભાવ નથી. દેહ બુદ્ધિથી જોતાં સદ્આવધિ દોષો નજરે પડે છે, પરન્તુ આત્મત્વથી જોવામાં આવે તેા સકલ સૃષ્ટિ નિર્દોષજ બાસશે. એથી કરીને દેહના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખતી નહિ. જનકરામનું એ પ્રમાણે કથન સાંભળીને શુકને ધણોજ આનંદ થયો અને તે કહેવા લાગ્યાઃ—હે રાજા ! હવે મ્હને પરમ વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેના ઉપભોગ કરવાને માટે હું રમ લડું છું. ત્યાર બાદ શુકાચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા અને પરમ પવિત્ર ગંગાજીને કિનારે એકાન્ત સ્થળના વિષે નિર્વિકલ્પ તથા નિરલંકાર બનીને સમાધિના વિષે રિચત થઈ ગયા. આ સર્વ વ્રતાન્ત ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત થાય છે કે નિઃસંશય, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સદ્ગુરુનો આશ્રય કરીને, તેમના શ્રી મુખેથી વેદાન્તાદિકતું શ્રવણ કરવું જોઈએ તેમજ વિચાર કરવો જોઈએ. ક્યાં સુધી ? તેાઃ—

તાવદ્વિચારયેત્ત્રાજો યાવદ્વિશ્રાન્તિરાત્મનિ ।

સંપ્રયાત્યપુનર્નાશાં શાન્તિં તુર્યગદાભિષાં ॥

બુદ્ધિવાન પુરૂષે સદ્ગુરુ પાસે જઈ, ત્યાં સુધી આત્માનાત્મ વિચાર-પરાયણ થવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આત્મામાં પૂરેપૂરી વિશ્રાન્તિ થઈ નથી. તુર્યપદ-અદ્વૈતાખ્ય શિવપદ-૩૫ પરમ શાન્તિ થયા બાદ આ સંસારને વિષે પુનઃજાતિ (પુનર્જન્મ) થતી નથી. એ પરમ શાન્તિને મનુષ્ય જ્યાં સુધી પહોંચ્યો નથી ત્યાં સુધી તેણે ગુરુની પરિચર્યા (સેવા) તેનજ શ્રવણ મનનાદિ અવશ્ય કરવાં જોઈએ. શુકદેવનું વ્રતાન્ત યોગવાસિષ્ઠ, ભારત તથા દેવી ભાગવતાદિ અન્ય પુરાણોના વિષે વિસ્તાર પૂરેકે આપવામાં આવ્યું છે, માટે છતાંમુએ તે તે સ્થળના વિષે એક એવું વાત્પર્ક છે કે શ્રાવિષ

તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ઉભય શુભ સંપન્ન શુર વિના નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાશે નહિ. રાજ્ય જનકના વિષે એ બન્નેય શુભો હોવાથી, શુભ દેવને તહેમણે પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી. નહિ તો ત્હેનો વિકલ્પ દૂર થાત નહિ તથા 'સર્વ' બ્રહ્મ' એ પ્રમાણે અનુભવ પણ થઈ શકત નહિ. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમ ભક્ત ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

શ્ચકલદ્વયમ્હણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાયાત્પરે यदि ।

શ્રમસ્તસ્ય શ્રમફલો હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ ॥

વેદાદિના જ્ઞાનના વિષે પુરૂષે કુશલતા મેળવી હશે, પરંતુ ધ્યાન ધારણાદિ સાધનોના અતુષ્ઠાન વડે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર મેળવવાનો પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તેના શાસ્ત્રાભ્યાસનું ફળ શ્રમ માત્રજ ગણાશે. કોઈએ ધણા દિવસથી અપ્રસૂત-વીઆએલી નહિ એવી-ગાય ધરમાં રાખી હશે તો તેને બ્યર્થ પરિશ્રમ વિના બીજું શું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હતું? તેજ પ્રમાણે કેવળ શુષ્ક શાસ્ત્રજ્ઞાનીને શ્રમ વગર બીજું શું ફળ થવાનું હતું? ગાયના આંચળની પાસે રહેનારા ચાંચડોના મુખના વિષે દૂધ આવશે તો પણ તેઓ તેને ભેશે નહિ, કારણ કે તેઓ તો ફક્ત રક્ત પીનારા છે. તે પ્રમાણે વિદ્વાન જ્ઞાનનો વિકલ્પ કરીને અશુદ્ધ (રક્ત તથા અપવિત્ર) વિષયાદિકોના સંગ્રહ કરીને ઉપભોગ લે છે. માખી ચંદનની સુગંધ છોડીને મલ દુર્ગન્ધના પ્રત્યે દોડે છે તે પ્રમાણે વિદ્વાન વેદાન્તાદિ ગ્રંથમાં, ચંદનવત્ અલ્લાદિકારક પર-માત્માનું વર્ણન છે તેની સુવાસ (સુગંધ તથા ઉત્તમ રિચિતિ)નો ત્યાગ કરીને વિષય દુર્ગન્ધ તરફ ધસે છે. વિષયાદિકોના વિષે જે દુર્ગન્ધપાતું છે તે સમયાનુસાર સર્વ કોઈના અનુભવમાં આવે છેજ એથી કરીને તેના વિષે ખાસ વર્ણન કરવાનું અત્રે પ્રયોજન નથી. આગલ કોઈ પ્રકરણમાં કદાચ બતાવવામાં પણ આવે. કમળની પાસેજ દુદ્ધર અર્થાત્ દેહકાનું નિવાસ સ્થાન હોય છે, પરંતુ મકરન્દ (કમળનો રસ) નું પાન છોડીને તે તો કાદવજ ખાય છે, તથા ડરાંવ ડરાંવ શબ્દ કરે છે. તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન શાસ્ત્રી પણ વેદ રૂપી ઉદ્ધુદ્ધ કમલનો બ્રહ્મ રસ પીવાને બદલે વિષય કર્દમ અર્થાત્ સંસારના વિકાર જન્ય વિષય રૂપી કાદવનુંજ સેવન કરે છે, અને દેહકાની પેટે વૃથા શબ્દ મર્જના કરીને પેતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. વિષય ભરણ કરવાને માટે સંપાદિત શાસ્ત્ર વ્યુત્પત્તિ વન્ધ્યા ધેનુવત્ નિત્ય દુઃખદાયક થઈ પડે છે. જે પ્રમાણે આંધળો પેતાના પિતાની સાથે રહેવા છતાં તેનું મુખ જોઈ શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે ધન તથા જ્ઞાનનો ભૂખ્યો પંડિત સારાસારવિચાર શન્ય હોઈ આંધળા સમાનજ હરે છે; કારણ કે નિત્ય

વેદાન્ત સમરસમાં નિમગ્ન રહેતો હોવા છતાં, તે સમરસ સ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. બ્રાહ્મણને કોઈએ હાથીનું દાન કર્યું હોય, અને તેનું રક્ષણ પોતાને હાથે થશે નહિ એવું બ્રહ્મણે તેને જાણ્યું તે થોડી ક્ષીમતામાં વેચી દે છે, તેજ પ્રમાણે અદૈત શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિના લાભ હોવા છતાં જે તેને વિષયાર્થ વેચી દે છે, તેને મૂઢજ બ્રહ્મણે. જે પ્રમાણે હસ્તદંડ અર્થાત્ શેરડીના સાંકાને કાઢના રસ નિકાસક યંત્રના વિષે નાંખવામાં આવે છે તો તે સાંકો પીલા-ધને તેનો રસ નીચે પાત્રમાં પડે છે, અને કાષ્ઠ યંત્ર તો શેરડીના સાંકાને મ્હોંડામાં રાખીને “ કરકર કરકર ” શબ્દની ગળાના કરે છે. એજ પ્રમાણે વિદ્વાન પંડિત પણ કાષ્ઠયંત્રની પેઠે વેદાન્તાદિ ગ્રંથોના રસ તાલી કાઢે છે, પરંતુ તે રસ સત્પાત્રમાં અર્થાત્ શ્રદ્ધાયુક્ત રત્નિક જનના વિષે જાળીને ભરાય છે. અને એ તો શુષ્ક વાઙ્માર્યાર કરીને પેલા કાષ્ઠ યંત્રના “ કરકર કરકર ” શબ્દની પેઠે મિથ્યા શ્રમિત થાય છે. રસ તેની પાસે રહેતો નથી. કોઈ હી-જડાને પકિની કન્યા આપી હોય તો તે જામ જન્મજર રડયાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાનના ઘરમાં પણ વ્યુત્પત્તિ રાય છે કે દૈવે મૂકે આવો નપુંસક પતિ (પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને માટે શ્રમ નહિ કરનારો નપુંસકજ સમજવો) કેમ આપ્યો ? વેદશાસ્ત્ર સંપત્તિ થઈ ઉદર પૂર્તિ કરવાનું જ જો ધ્યેય રાખે તો તેને વેપારીજ બ્રહ્મણે. એવાને મોક્ષ કદી પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. તેવાનો પરિશ્રમ રત્ન આપી કોડી મેળવનાર અથવા તો અમૃત આપી કાંઈ પીના-રા જોવાજ છે. કેમકે એ તો ગાન વેચી વિષયોના સંગ્રહ કરનારો છે. હે ઉદ્ધવ ! અમૂલ્ય રત્નોને જો ધાંચીની ધાણીમાં નાંખવામાં આવે તો તેમાંથી નહિ તેલ મળે કે નહિ ખોળ મળે; રત્નોનો નાહક નાશ થઈ વ્યર્થ પરિશ્રમજ થવાનો. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે યોગ્ય વૃત્તિ સંપાદન ન કરે તો શુષ્ક વાતોથી શું વળવાતું હતું ? વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસનું દલ દક્તા અમૃત થા દુઃખજ નીવડવાનું. ભગવાન શંકરાચાર્યજ પણ કહે છે કે:—

ને ગચ્છતિ વિના પાત્રં કયાધિરોષમશ્વરહતઃ ।

વિનાડપરોક્ષાનુભવં બ્રહ્મ શબ્દૈર્ને મુચ્યતે ॥

અહરવા દુષ્કમલમમજ્જાવા લક્ષ્મ્યાત્મજા ।

વાદ્યશબ્દૈઃ કુતો મુક્તિરુક્તિનામકલેર્નૃણામ્ ॥

અહરવા શંત્રુસંહારમગત્વાડલિભૂમૃશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિશબ્દાબ્જો રાજા મધિતુમર્દસિ ॥

પીધા વગર કેવળ ઔષધિ શબ્દના નામોચ્ચાર વડે રોગની કદિ નિ-
વૃત્તિ થતી નથી તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ તથા આત્માના ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યા
વગર “અહં બ્રહ્મ અહં બ્રહ્મ” શબ્દોના ઉચ્ચાર માત્રથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. દૃશ્ય-
નો બાધ કર્યા વગર, બ્રહ્મ તથા આત્માનો અબેદ જાણ્યા વગર પરમાત્મના પ્રાપ્તિરૂપ
મુક્તિ કેવળ કથન માત્રજ જેવું કદાચ છે, એવા બાહ્ય શબ્દોચ્ચારજીથી યાને ગુરના
ઉપદેશ વગર, પોતાની મેળે શાસ્ત્રોત્તર અવલોકન કરીને, અથવા તો અર્ધપ્રમુદ્ધ
પુરુષની પાસેથી સાંભળીને, “અહંબ્રહ્મ-અહં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ શબ્દોના ઉચ્ચાર માત્રથી
શી રીતે મળવાની હતી ? શત્રુઓનો નાશ કર્યા વગર સંપૂર્ણ જગત્તી લક્ષ્મી,
યાને ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિ કદી થવાની નથી. અને તે વિના “હું રાજા છું”
એવા શબ્દોચ્ચાર માત્રથી કોઇ રાજા બનવાને યોગ્ય ઠરતો નથી. મનુષ્યની
જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રિચિતિ હોય છે ત્યાં સુધી તેને વિષયભોગને માટે લોકોને
તથા શાસ્ત્રનો ડર રહે છે. પરંતુ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા-
બાદ લોકોને કે શાસ્ત્રનો ડર રહેતો નથી અને યથેચ્છ ભોગો સંપાદન કરી
તેમને ભોગવવાને વિષે તેના શરીરની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે આ જગતમાં
ધણે ઠેકણે જેવામાં આવે છે. એજ આશયથી પંચાશીમાં પણ કહ્યું છે કે
વેદ શાસ્ત્રાદિના અભ્યાસથી તરોત્તુ જ્ઞાન થયા બાદ વિષયભોગની વાસના
જે ચિત્તમાંથી નષ્ટ ન થાય તો એવા પુરુષમાં અને કૃતરાંમાં શો ફરક ?
કેળાં, ખજૂર વિગેરે મળે જીટલા માટે બાળક જેમ જીટાદરી કરવા પ્રવૃત્ત
થાય છે, તેવીજ એવા વિષયલપટ વેદાન્તીની પ્રવૃત્તિ જાણી. પહેલાં કામ
કોષાધિ વિકારો પર જીવ મેળવી પ્રાર્થ જાની બનવું અને પોતે જાતે બવ-
સમુદ્ધ તરવાની શક્તિ સંપાદન કરીને પછી બીજાને તારવાને માટે ઉદ્યમ
(પ્રવૃત્તિ) કરવો. પોતે જાતે તો ડુબે છે, અને બીજાને તારવાની પ્રવૃત્તિ કદી
હોઇ શકે ? નહિજ. રાજપદ પર બેસીને બીખ, માંગવી જેમ અનુચિત ગણાય
તેજ પ્રમાણે મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, વેદશાસ્ત્રસંપત્તત્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં કામ
ક્રોધાદિ સંપત્તિઓ સંપાદન કરી, મોક્ષાનુભવ કરવાને બદલે વિષય પ્રાપ્તિને અર્થ
બીખ માંગવી એ શું ઉચિત છે ? સારાંશ, કે કેવળ શાસ્ત્રશ્રુતાથી ગુરુપદની
શોભતી નથી, તેની સાથે સાથે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર સંપન્નત્વ પણ હોવું જોઇએ.
જીટલા માટેજ જગવાને બે વિશિષ્ટો મૂક્યાં છે, ‘જાનિનઃ’ ‘તત્ત્વજ્ઞિનઃ.’

હવે કેટલાક શાસ્ત્રાભિમાનીઓ એમ કહે છે કે, જો આ વેદના અર્થ
સમજતા નથી તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કદી થતું નથી અર્થાત્ શાસ્ત્રની સહાય
વગર અનુભવ થતો નથી. પરંતુ, જીમીને તથા શૂદ્રોને વેદમાં અધિ-
કાર નથી; તથાપિ જ્ઞાનના વિષે છે એ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્ર તથા પુરાણોનો

સંમત અભિપ્રાય છે. વળી વેદાધ્યયન કર્યા વગર પણ સ્ત્રી, શૂદ્ર, તથા કેટલાક બ્રાહ્મણ પણ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા છે. એમાં વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે સમજવાની છે. ઉત્તમ ગુણો તો સંન્યાસી, અને અધમમાં રજસ્વલા સ્ત્રી. એ બંનેને પાઠક્રિયાને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ બંનેને સિદ્ધાન્ત જોજનનો અધિકાર છે. તેમ પ્રમાણે સ્ત્રી શૂદ્રાદિકોને વેદનો અધિકાર નહિ હોવા છતાં, સિદ્ધાન્ત જ્ઞાનનો અધિકાર તો છેજ. જે રસોષ કરે છે તથા જે જમે છે, તે સઘળાને નૃપ્તિ તો એક સરખા પ્રકારનીજ થાય છે. અનુભવને માટે કારણતા જ્ઞાનનેજ છે; સ્ત્રી શૂદ્ર બ્રાહ્મણને નથી. એમાં પણ જે ગુરુ સેવા તત્પર રહે છે તથા ગુરુનેજ સર્વેશ્વર સમજે છે તેણે વેદ શાસ્ત્રનું પઠન નહિ કર્યું હોય તો પણ પરમાત્મરૂપ ગુરુની પ્રસન્નતાથી સકલ શાસ્ત્રનું તેને જ્ઞાન થાય છે. જે પ્રમાણે આંખમાં અંજન નાખતા વારને ભૂગર્ભસ્થ નિધાન અર્થાત્ ધન સંગ્રહ દેખાય છે તે પ્રમાણે ગુરુની પ્રસન્નતાથી નિરક્ષરને પણ જ્ઞાન થાય છે. ગુરુ ગીતામાં તથા ભાગવતમાં પણ લખ્યું છે કે:—

ગુરૌ માનુષબુદ્ધિં તુ મન્ત્રે ચાક્ષરભાવનામ્ ।

પ્રમિમાસુ શિલાબુદ્ધિં કુર્વાણો નરકં વ્રજેત્ ॥

યસ્ય સાક્ષાદ્ભગવતિ જ્ઞાનદીપપદે ગુરૌ ।

મર્ત્યાસદ્ધીઃ શ્રુતં તસ્ય સર્વં કુંજરશૌચવત્ ॥

ગુરુના વિષે માનુષ બુદ્ધિ, મન્ત્રમાં અક્ષર બુદ્ધિ, તથા પ્રતિમા (મૂર્તિ) ના વિષે શિલા બુદ્ધિ કરવાવાળો નરકમાં જાય છે. સાક્ષાદ્ ભગવાન્ રૂપ તથા જ્ઞાન પ્રકાશ પૂરો પાડનારા ગુરુ દેવના વિષે જેની સાધારણ મનુષ્ય બુદ્ધિ હોય છે, તેની વિદ્યા હાથીના રનાનની માફક નિષ્ફળ જાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુ તથા પરમાત્મા એક રૂપજ છે, અને એવી ભાવના વડે જો તેમની સેવા કરે તો તેમની પ્રસન્નતાથી સકલ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થવું શું અસંભવિત છે ? એકલગ્ય નામના કિરાત-ભિક્ષુ-ને આચાર્ય શ્રેણીની પ્રતિમા પ્રત્યે કેવી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેમ થવાથી ગુરુતુલ્ય સરહરૂપ મનુર્વિદ્યાની તેને કેવી પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે હતિકાસ શ્રીમન્મહાભારતના આદિ પર્વમાં વર્ણવેલો છે.

હસ્તિનાપુરમાં શ્રેણ્યાચાર્યે મનુર્વિદ્યા સઘ્ર જ્યારે રાજે કર્યો ત્યારે કૌરવ પાંડવ શિવાય બીજા કેટલાક રાજાઓના પુત્ર પણ ત્યાં શીખવાને માટે આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે હિરણ્યધન્વા નામ ॥ કિરાતનો પુત્ર એક લગ્ન

પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવાના હેતુથી ત્યાં આવ્યો, અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યને પ્રણામ કરીને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. ગુરુએ કહ્યું કે તમને વિદ્યા શીખવવી એ મારે માટે ઉચિત નથી તેમજ તારે માટે પણ શ્રેયસ્કર નથી. રાજકુમારોએ પણ કહ્યું કે આ નીચ જાતિના કિરાતને અમારી સાથે રાખીને વિદ્યા પ્રદાન કરવું એ યોગ્ય નથી. ત્યારે દ્રોણાચાર્યે એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. પછી તે કિરાતે ગુરુ દ્રોણાચાર્યના પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ હોવાથી, તેમની ભૂતિ હૃદયના વિષે ધારણ કરી અને મહારણ્યમાં આવીને મુક્તિકાની ભૂતિ બનાવી, દરરોજ સ્નાન કરીને તે ભૂતિને ગંધ પુષ્પ, ધૂપ દીપાદિ ઉપચાર સમર્પણ કરીને તે મુક્તિકાની ભૂતિ પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા લાગ્યો. તેની આવી નિઃસીમ ગુરુભક્તિ જોઇને પરમાત્મા જાતે તે ભૂતિમાં પ્રવિષ્ટ થયા. એકલવ્ય હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઇ, તે ભૂતિને પૂછતો:—“ધનુષ્યને આ પ્રમાણે પકડું?” “બાણને આ પ્રમાણે રાખું?” “તેમ આ પ્રમાણે તાકું?” પરમાત્મા અંતર્યામી હોઇ, તેને યથાર્થ સંકૃતિ તે ભૂતિદ્વારા અપાવતા. આમ થતાં થતાં અનન્ય ભાવનાથી પરમાત્મારૂપ ગુરુની પ્રસન્નતાથી તેને ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

ગુરુવક્ત્રે સ્થિતા વિદ્યા ગુરુમત્તયાનુલભ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ગુરોરારાધનં કુરુ ॥

મંત્રે સીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે મેષજે ગુરો ।

યાદૃર્શી માવનાં કુર્યાત્સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ॥

કેવળ ગુરુભક્તિદ્વારાજ ગુરુ મુખના વિષે રહેલી પરમ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કરીને પૂર્ણ કાળજીથી ગુરુ ભૂતિની આરાધના કરવી. મંત્રમાં, તીર્થમાં, બ્રાહ્મણ તથા દેવના વિષે, જ્યોતિષી ગુરુ તથા ઔષધ એના વિષે મનુષ્યની જેવી ભાવના હશે તેવીજ તેને સિદ્ધિ મળવાની. પેલા કિરાતની ભાવનાજ તેને રળી. એક દિવસ શિકારને માટે ઠોરવ પાંડવો વનમાં ગયા હશે. શિકારી પશુઓની શોધમાં તેમણે પોતાના શિકારી કુતરાઓ આગળ મોકલ્યા હતા, અને તેઓ વનમાં જે એકાંત પ્રદેશમાં કિરાત પોતાના ગુરુનું ધ્યાન કરી રહ્યા હતા ત્યાં આગળજ બસવા લાગ્યા. કુતરાના બસવાથી કિરાતના ધ્યાનમાં અંગાણ પડ્યું. એથી તેણે કદ ઉભા થઇને ધનુષ્ય હાથમાં લઇને એવી ચાતુરીથી બાણ છોડ્યું કે તે કુતરાઓના મુખમાં ગયું, જેથી તેમનું બસવું બંધ પડ્યું પણ કોઇને કાંઈ ઇજા થઈ નહિ. કુતરા ત્યાં આગળથી પાછા ચાલ્યા આવ્યા ત્યારે તે જોઇ બધા સડકજ થઈ ગયા. ગુરુની

પાસે આપણે સધળા ધનુર્વિદ્યા તો શીખ્યા છીએ, પણ આપણાં કોષનામાં આવું કૌશલ્ય તો નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા એવો અદિતીય ધનુર્ધારી કોણ હશે તે જોવા સારૂ તેઓ બધા આગળ આવ્યા. બોળતાં બોળતાં આખરે તેનો પતો લાગ્યો. તેમણે તેને પૂછ્યું કે “આ તમારી કેવા પ્રકારની બાણ વિદ્યા છે કે કૂતરાઓને કાંઈ પણ ઈશ ન થતાં તેમનું ભસવાનું બંધ થઈ ગયું ? એ બાણ શું તમે માયું હતું ?” એકલવ્યે જવાબ આપ્યો કે:—“હા, એ કર્મ મહેંજ કયું છે.” તેમણે ફરી પૂછ્યું:—“તમારો ગુરુ કોણ છે ?” તેના જવાબમાં એકલવ્યે ગુરુ દ્રોણનું નામ જણાવ્યું. એ સાંભળતાં વારને તેમના મનમાં ઝોણું આવ્યું કે ગુરુએ આ કળા અમને નહિ શીખવતાં, આ કિરાતને અમારા કરતાં પણ વિશેષ વિદ્યાવિચારદ કીધી. ત્યાર બાદ તેઓ ગુરુ પાસે પાછા આવ્યા અને તેમને બધી હકીકત કહી. ત્યારે ગુરુને તેને જોવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યાર બાદ ગુરુ બધા શિષ્યોને લઈને ત્યાં આગળ આવી મહેંઝ્યા અને કિરાતને પૂછ્યું:—“કેમરે ! ત્હારો ગુરુ કોણ ?” એકલવ્યે ઉભા થઈને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“આપજ મારા ગુરુ થાઓ; આપે તો જો કે મહેં આપની પાસે રાખવાની ના પાડી હતી, પરંતુ મ્હારી ભાવના આપના શ્રીચરણના વિશેષ હતી; આ જુઓ ! મહેં આપની પ્રતિમા બનાવી છે તેની રાતદિવસ પૂજા કરું છું, અને ધ્યાન પણ નિરંતર તેનુંજ કરું છું. આપની આ મૂર્તિએજ મહેં સધળી વિદ્યા શીખવી છે.” આવું સાંભળીને આચાર્યને બહુ લાગી આવ્યું અને બોલી ઉઠ્યા:—“ધન્ય ! ત્હારો ભાવ !” એકલવ્યે પુષ્પફળાદિકોવડે તેમની પૂજા કરી રહેમનું પાઠોદક લીધું અને પ્રાર્થના કરી કે જો આપની ઇચ્છા હોય તો ગુરુ દક્ષિણ આવું. કૌરવ પાંડવાદિકોના કરતાં આ કિરાત ધનુર્વિદ્યામાં વિશેષ પ્રવીણ રહે તે યોગ્ય ના કહેવાય. એ પ્રમાણે ગુરુને લાગવાથી હેતુમણે કહ્યું:—“હે કિરાત ! ત્હેં મહેં ગુરુ માનીને વિદ્યા સંપાદન કરી છે તો મ્હારી ઇચ્છા છે કે, ત્હારે ત્હારા જમણા હાથનો અંગુઠો કાપી ગુરુદક્ષિણામાં તે મહેં આપવો.” કિરાતે કાંઈપણ આનાકાની કર્યા વગર અંગુઠો કાપી ગુરુના ચરણના વિશેષ અર્પણ કર્યો. તે વખતથી અઘાપિ પર્યંત કિરાતોમાં ધનુષ્યનું બાણ છોડતી વખતે અંગુઠા ઉપર હાથ નહિ લગાડવાનો રીવાજ છે. ગુરુએ આવી યુક્તિથી પાંડવાદિકોના કરતાં તેને ન્યુન બનાવ્યો. બાણ ચઢાવવામાં અને છોડાવવામાં અંગુઠાનું ખાસ કામ પડે છે, તે વિના હાથમાં કમજોરતા આવી જાય છે. અંગુઠા વગર બીજી બધી આંગળીઓ કેટલું કામ કરી શકે તે સર્વના અનુભવમાં છે. એકિરાતને ધન્ય કે, ગુરુના પ્રત્યે

આવે. ભાવ રાખી આવી અતર્ક્ય રીતે એણે ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવી અને અંશુદાનો છેદ કરી ગુરુને દક્ષિણામાં તે આપીને ભાવનાની પૂર્ણતા સિદ્ધ કરી બતાવી. એથી કરીને ગુરુગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ગુરોઃ કૃપાપ્રસાદેન આત્મારામો હિ લભ્યતે ।

અનેન ગુરુમાર્ગેણ આત્મજ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥

ગુરુકૃપાના પ્રભાવવડે આત્મારામપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુમાર્ગનું અવલંબન કરવાથી આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એટલા માટે આપણે પણ ગુરુનો આશ્રય કરી પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી જોઈએ. આ સકળ જગતનું મૂળ તથા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વનું પણ મૂળ ગુરુજી છે. જીતેન્દ્રિય શિષ્ય ગુરુના પ્રસાદ માત્ર વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. શ્રદ્ધામલાદિ અન્યોમાં ગુરુ-બકિતનું માહાત્મ્ય આ પ્રમાણે સર્વોત્તમરીતે વર્ણવ્યું છે.

। इतिशिवम् ।

તૃતીય પુષ્પ.

સંસાર વ્યાધિના નાશક સદ્ગુરુ ધનવન્તરીની આવશ્યકતા.

ગુરુચક્રે સ્થિતા રિચા ગુરુમન્ત્રયાનુલભ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નને ગુરોરારાધનં કુરુ. ॥

માયાના આવરણને કીધે મદજીવ, અનિત્ય વસ્તુને વિશે નિત્યતા, અપવિત્ર પદાર્થને પવિત્ર, દુઃખદાયી કામિની કાંચનમાં સુખરૂપના માની, અનાત્મતાને વિશે આત્મયુદ્ધિ રાખી, અનાદિકાળથી સંસારચક્રમાં ધટિત-ચંત્રની પેડે બ્રમણ કર્યાં કરે છે. વ્યવહારમાં પણ બ્રમણ કરનારાને ક્યાં સુખ હોય છે ? એવાં દુઃખદ સમયમાં પણ શ્રીગુરુનો સમાગમ થાય તો તે આ સંસારચક્રમાં ધુમયાનું પોતાનાં સામર્થ્યવડે બંધ કરીદે. અહીં કદાચ એવી શંકા કરવામાં આવે કે જીવ જો યથેષ્ટ પુરુષાર્થ કરે તો સંસારમાંથી શું તેની મુક્તિ ન થઈ શકે ? એમાં ગુરુની વળી આવશ્યકતા શી છે ? તેના સમાધાનમાં આટલુંજ બસ થઈ શકે કે, એકાદ રાગી પુરુષ પણ પોતાની ચિકિત્સા પોતાની મેળે નથી કરી શકતો. પછી પોતે જાતે વેધ હોય, તો પણ તેને બીજા વિકાર રહિત વેધને બોલાવવો પડશે. કારણ કે પોતે જાતે વિદ્યુતિથી વ્યાપ્ત હોવાથી પોતાની ચિકિત્સા પોતાના

હાથે બરાબર નહિ થઈ શકે. સામાન્ય કારીરિક રોગની પરીક્ષા વાસ્તે બ્યારે પોતાનાથી બિન્ન એવા બીજા વંદની જરૂર પડે છે તો અનાદિ કાલથી જીવનાં ત્રણે થરીરમાં ભવરોગનાં જે કંઈ મૂળ બાકયાં છે તેને ઘાટે, રોગાદિ વિકાર શૂન્ય, અમૃત પ્રદ ગાની ગુરૂ રૂપ વંદની આવશ્યકતા કેમ ન હોવી જોઈએ ? અવિદ્યા વિકારઘસત વિપરીતગાનસંપન્ન એવો જે જીવ તે પોતાની મેળે પોતાના વિકારની પરીક્ષા શી રીતે કરી શકે ? એટલા માટેજ ગુરૂનું જ્યાં ત્યાં ભવરોગ ધન્વન્તરી તરીકે વર્ણન કરેલું છે. જીવના બંધનતું કારણ અવિદ્યા છે. વિદ્યા અર્થાત્ ગાનદ્વારા અવિદ્યાનો નાશ થઈ, મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટેજ અપરિચ્છિન્ન તથા સંઘ્યાદિ દોષ રહિત ગાનમૂર્તિ ગુરૂના પ્રસાદ વગર મુગ્ધ જીવને પોતાની મેળે આપોઆપ ગાન થતું સંભવતું નથી. ગુરૂ પાસેથી સંપાદન કરેલી વિદ્યા અવિદ્યા તથા તેના પરિણામ-રૂપ કાર્યનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. કારણ કે વિદ્યા એ અવિદ્યાને બાળીને બાળ કરી નાંખનારો અગ્નિ છે. કહ્યું છે કે:—

આચાર્યોડરણિરાયઃ સ્યાદન્તેવાસ્યુત્તરાડરણિઃ ।

તતસંધાનં પ્રવચનં વિદ્યાસંધિઃ સુસ્વાવહઃ ॥

યમને માટે અરણિ? મંથન કરીને અગ્નિ પેદા કરવામાં આવે છે. એની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે રાખવામાં આવે છે; એક નીચેની અરણિ અને બીજી ઉપરની અરણિ તથા વચમાં મંથન કરવાતું લાકડું તેજ પ્રમાણે વિદ્યારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ ગુરૂ પ્રથમ (નીચેનું) અરણિ, શિષ્ય ઉત્તર (ઉપરનું) અરણિ અને ઉપદેશ તે એ બન્નેને જોડનાર મંથન કાઢ. એના સંયોગથી અગ્નિ તુલ્ય સુખદાયક વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગાનવિચારદ ગુરૂ પાસેથી નિપુણ શિષ્યે પ્રાપ્ત કરેલી અતિ નિર્મલ વિદ્યા—ગાન—ત્રણે ગુણો વડે જન્મી જાય એવા મોહક સંસારને દૂર કરી, અને એ ત્રણે ગુણોને પણ બાળી નાંખે છે તથા અગ્નિ જેમ મંથન (બાળવાનાં લાકડાં) વગરનો હોય છે તો શાન્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે એ નિર્મલ વિદ્યા પણ તેવીજ શાન્ત થઈ જાય છે. અને તેમ થવાથી દેહેન્દ્રિયાદિ કાર્ય તથા તેના કારણરૂપ અગાન તથા એમાંથી કોઈ પણ વ્યવધાન બાકી ન રહેવાથી, એવું નિર્મલ ગાન સંપાદન કરનારો મનુષ્ય પરમાર્નદ સ્વરૂપ બની જાય છે. ગીતાપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

૧ પશ્ચાત્ સંન્યન; સમીના ગ્રાહનાં લાકડાં.

યથૈવાસિ સમિદ્ગોર્નિર્મસ્મસાત્કુરુતૈઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતૈ તથા ॥

હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે નાનાં નાનાં કાષ્ઠ તથા પવન મળીને પ્રદીપ્ત થએલો અગ્નિ મોટાં મોટાં લાકડાંઓને પણ ખાળી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે નિરંતર ધ્યાન સમાધિ ઇત્યાદિ સાધનો વડે પ્રદીપ્ત થએલો જ્ઞાન અગ્નિ સર્વ પ્રકારનાં પુણ્ય પાપ મિશ્ર કર્મોને અથવા પ્રારબ્ધ વગર સંચિત ક્રિયાઓ કર્મોને ખાળીને ભસ્મ કરી દે છે. અર્થાત્ નિર્બીજ કરી દઇને કાષ્ઠપણુ પ્રકારનું ફલ આપવાને અસમર્થ બનાવી દે છે. શાંભલાને આઘેશી જેતાં તેના વિષે આ ચોર તો નહિ હોય એવી શંકા ઉપજે છે, અને એવી બ્રાન્તિથી ભય કંપાદિ પણ થાય છે. પરંતુ સ્થાણુ (શાંભલા) ના સત્ય સ્વરૂપનું આવરણ જે અજ્ઞાન, તેના જે એ સ્થાણુના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નાશ થઇ જાય, તો ચોર છે એવો ભ્રમ તથા તે વડે ઉપજેલાં ભય કંપાદિ પણ નષ્ટ થઇ જાય. તેજ પ્રમાણે નિષ્ક્રિય બ્રહ્માત્મત્વનું આવરક જે અજ્ઞાન છે, તે જે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાશ વડે નષ્ટ થઈ જાય તો આત્માના વિષે ઉપજેલો કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વાદિ ભ્રમનો પણ નાશ થઇ જાય અને તેથી સાથે સાથે સકલ કર્મોના પણ વિલય થઇ જાય. ગુરૂ ગીતામાં ક્લેપું છે કે:—

ગુરુર્જ્ઞાનપદો નિત્યં પરમાનંદસાગરે ।

ઉન્મજ્જયતિ જીવાન્સસ્તાંસ્તથૈવ નિમજ્જયન્ ॥

ગુરુસ્ત્રિતાપતપ્તાનાં જીવાનાં રક્ષિતા ક્ષિતૌ ॥

શિષ્યને જ્ઞાન પ્રદાન કરીને ગુરૂ પરમાનંદ સમુદ્રના વિષે ઉન્મજ્જન તથા નિમજ્જન કરાવે છે, આધ્યાત્મિકાદિ સાંસારિક તાપેથી સંતપ્ત થએલા છવોતી રક્ષા આ પૃથ્વીના વિષે એકલા ગુરૂ કરી શકે છે. તેથીજ કહ્યું છે કે:—

૫૯. રાગ-કાફી; તાલ દીપચંદી

માનવ દેહ તૂ પાયા; ગુરૂ પદમેં કર લીન હિ કાયા ॥૧॥
નીચ યોનિમેં । ફિરકે શ્રમિત હુવા ન હરિ જુન ગાયા; ગુરૂ પદમેં
॥ ૧ ॥ માત જઠરમેં । સોહં સોહંકર ફિર પયોં માયા । ગુરૂ
પદમેં ૦ ॥ ૨ ॥ ઉદર નિમિત્ત ધનવાનકું નમ, વિત્ત ન કુછ
લી કમાયા । ગુરૂ પદમેં ૦ ॥૩॥ દત્ત પ્રભુકે ધ્યાનપરાયણ
હો તજ ગૃહ સુત જાયા । ગુરૂ પદમેં ૦ ॥ ૪ ॥

હે જીવ ! આજ દિવસ સુધી નીચ યોનિના વિષે ભ્રમતાં ભ્રમતાં તથા કુમાર-
ભવ કરતાં કરતાં તને બહુ શ્રમ પડ્યો છે. ત્યારે કાંઈક સુરુતથી મનુષ્ય
યોનિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ મનુષ્ય યોનિના વિષે અત્યંતરિને તું જો હરિના
ગુણાનુવાદ નહિ ગાય તથા સદ્ગુરુને શરણુ જઈ ગાન સંપાદન નહિ કરે
તો લક્ષ યોગીશીની રેંટમાળમાં કરતાં કરતાં ત્હારો દુર્યો નીકળી જશે
માતાના ઉદરમાં સોહં સોહં જાપ જે જાપતો હતો તે તું જૂલી મથો છે,
તથા આ સંસારની માયાજાળમાં ફસાઈ પડ્યો છે. ઉદર પૂર્તિ માટે
અર્થાત પેટનો ખાડો પૂરવા માટે શ્રીમંત લોકોને પ્રણામ, આજીજી, કાલા-
વાલા વગેરે કરી તેમની ગુલામગીરી કરીને રીઝવવામાં નાહક શ્રમ વેડવા
છતાં પણ તું કાંઈ કમાયો નથી, માત્ર આયુષ્યજ્ઞ તથા ગુમાવ્યું છે. અર્થી
કરીને તું સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધર અને ધરખાર, પૈસોટકો, ઘેરાંછાકરાં વગેરે
વિષય જાનજની મમતા છોડી દઈ, ગાન સંપાદન કર. આત્માના અપ-
રેક્ષ ગાન વગર સંસાર નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ
તે વિના અશક્ય છે. એવું આત્મગાન સદ્ગુરુની કૃપા વગર બીજા કશા
સાધનવડે મળી શકે તેમ નથી. જો મળતું હત તો સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણ ભગ-
વાનને પણ સાંદીપનિ નામના ગુરુ કેમ કરવા પડ્યા ? ભાગવત તથા હરિ-
વંશમાં એ વૃતાન્તનું વિસ્તાર પૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અહિ
માત્ર સંક્ષેપમાં એ વૃતાન્ત આપવામાં આવે છે.

વસુદેવે બલરામ તથા શ્રી કૃષ્ણને ઉપનયન સંસ્કાર (જનોઈ દેવાનો
વિધિ) કર્યા બાદ તેમને ગુરુને ઘેર જઈ અધ્યયન કરવાની ઇચ્છા થઈ.
નિખિલ કલ્યાણોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન એવા જે વેદ તે જેનું શરીર છે, એવા
સાક્ષાત્ પરમાત્માને ગુરુને ઘેર જઈ શું શીખવાનું બાકી રહ્યું હતું ? પરંતુ
મનુષ્ય લોકનું અનુકરણ કરવાને માટે, તેમજ શ્રુતિમાર્ગ અપ્રાપ્તિત રાખવાને
માટે અવંતીપુરીમાં પોતે સાંદીપનિ નામના ગુરુને ઘેર મોટા ભાંઈ બલરામની
સાથે દક્ષા બલવિદ્યા જે પ્રમાણે પોતાનો આશ્રય કરનારાનું રક્ષણ કરે છે
તે પ્રમાણે તે પુરી (નગરી) અવંતી અર્થાત્ 'રક્ષણ કરનારી' હતી. પૃથ્વીના
ઉપર સાત મોક્ષ નગરીઓ છે, તે માંહેની એક અવંતી (અવનન) નગરી
છે. કથું છે કે:—

અયોધ્યા મથુરા માંડા કાશી કાંચી અવંતિકા ।

પુરી દ્વાસવતી ચૈવ સતૈસા મોક્ષદાયિકા ॥

અયોધ્યા, મથુરા, હરિદ્વાર, કાશી, કાંચી, ઉગ્રાવતિની (ઉગ્રાવત) તથા

દારકા એ સાત મેલે આપવાવાળી નમરીઓ છે. પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે જો કે અમારક કુલના આચાર્ય મર્ગમુનિ સુપ્રસિદ્ધ છે, તોપણ ગુરુસેવા અખંડ તથા નિષ્કપટ રીતે જેવી અન્યરથળમાં (અપરિચિત રથળમાં) થાય તેવી પોતાને ઘેર રહ્યા ન થઈ શકે, એટલા માટે અવન્તિ નગરીના વિષે તેઓ આવી પહોંચ્યા. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગુરુને એ વાતની ખબર પડતાં તેઓ ઝટ ઉડીને સામે આવ્યા. બગરામ તથા કૃષ્ણને જોઈને તેઓ ધણી ખુશ થયા; પ્રેમવડે ગળમળા બનીમયા. બન્ને ભાઈઓએ ગુરુને પ્રણામ કર્યા ત્યારે તેમણે તેઓને ઉઠાડીને દદાલિંગન કર્યું અને આસન ઉપર તેમને બેસાડ્યા. ત્યારબાદ પરમાત્મા કહેવા લાગ્યા કે, અભીષેક ફળ આપનારી વિદ્યા ગુરુની શુશ્રૂષાવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એટલા માટે અમે બન્ને જણાં આપની પાસે આવ્યા છીએ. ગુરુએ કહ્યું:—હે રામ ! હે કૃષ્ણ ! તમારું તાત્વિક-સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ? બે હું જાણું છું. તારા આદિ વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ એ સર્વ તમારા નિશ્વાસરૂપ છે. હું ત્હમને શું વિદ્યા શીખવવાનો હતો ? માયાનું અવલંબન કરીને તમે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે, અને તે બધું ત્હમે ચેટા કરેલ છે. તમે તો જગત્પત્તા ગુરુ છો. તેવા જગદ્ગુરુનું ગુરુત્વ મ્હને શીરીતે શોભવાનું હતું ? તેમ છતાં શ્રુતિનો માર્ગ તથા ગુરુનું મહત્ત્વ અગાધિત રાખવાને માટે તમે મ્હારી પાસે આવ્યા છો તો, મ્હને બહુઆવમાં કશી હરકત નથી. તમે ખુશિયાં અહીં રહો. ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરીને બન્ને જણાઓએ ગુરુની પાસે રહીને તેમની દેવતાની પેઠે આરાધના કરી અને સર્વ ભોક્ષીને ગુરુની સેવા કેમ થઈ શકે ? તેનું વ્યવસ્થા દટાવત પૂરું પાડી આપ્યું. ત્રિધુ-ચંદ્ર-ને સોળે કળાઓની પ્રાપ્તિને માટે પંદર દિવસ લાગે છે, પરંતુ આ ત્રિધુ-વિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણ-ને તો, ૬૪ બહીમાંજ ૬૪ કળાઓની પ્રાપ્તિ થઈગઈ. એક સમય ગુરુપત્નીએ કહ્યું હશે કે ઘરમાં બાળવાનાં લાકડાં નથી. એ સાંભળી બગરામ, કૃષ્ણ, તથા સુદામા વનમાં ગયાં. ત્યાંથી કાઢ લઈ પાછા આવતા હતા, એવામાં પ્રયંત્ર પવન છુટ્યો; વીજળી અમકવા લાગી, મેઘગર્જના શરૂ થઈ, સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, સર્વ દિશાઓ અંધકારવડે છવાઈગઈ, અને ખૂબ જોતથી મૂશળધાર વરસાદ એકાએક તૂટી પડ્યો. રસ્તો ન સૂઝવાથી આખીરાત તેઓએ અરણ્યમાંજ ગાળી. ગુરુએ પોતાની પત્નીને તેહલા માટે ઠપકો દીધો, પરંતુ તેઓ શું કરી શકવાના હતા ? આવ ધો ધો વરસાદમાં તેમનાથી અરણ્યમાં તો જઈ શકાય તેમ હતુંજ નહિ તેથી, તેઓ બીજી દિવસે પ્રાતાઃકાળમાં તેમની શોધ કરવા નીકળીપડ્યા. આણી તરફ રામ, કૃષ્ણ, સુદામા વિગેરે કાઢ લઈને ઘેર આવતા

હતા. બીનાં તરબોળ લુગડાં સાથે, માથે લાકડાંનો બારો, આવો તેમનો વેશ જોઇને ગુરૂને ઘણું લાગી આવ્યું. પાસે આવ્યાપાદ ગુરૂએ તેમને કહ્યું:—પ્રાણીમાત્રને પોતાનું શરીર અત્યંત પ્રિય હોય છે પરંતુ તે પણ તકમે તે ગુચ્છ માનીને, ગુરૂસેવાનેજ તમારું સર્વસ્વ ગણ્યું. તમને અનેકવાર ધન્ય છે ! આ કાષ્ટનો બારો માથા ઉપર ચઢાવેલો એ તમે ઉત્તમ કવ-સગાન અથવા તો કલ્પદ્રુમના પુષ્પગુચ્છના જેવો શોભાદાયક માની લીધો. હું પ્રસન્ન થયો છું અને તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તમે મારી પાસે જે અધ્યયન કર્યું છે, હાલ કરો છો તથા હવે પછી જે કરશો તે સર્વ નિરંતર નતનજ રહેશે એમ કહીને તેમને ઘેર લઇ આવ્યા. બે માસ પછી ગ્યારે ઘેર જવા સાથે નીકળ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે મનમાં વિચાર કર્યો કે—

અદક્ષિણો ગુરુર્યસ્ય સ સર્વત્રાપ્યદક્ષિણઃ ।

भवतीति विभाव्यैच्छत्कर्तुं तं स्वं सदक्षिणम् ॥

ગુરૂ જેના અદક્ષિણ થાય છે, અર્થાત્ જે શિષ્ય પોતાના ગુરૂને દક્ષિણ આપતો નથી, તે જ્યાં ત્યાં અદક્ષિણ-વક-થાય છે. તેની સાથે કોઈપણ સરલતાથી રહેતું નથી, આ પ્રમાણે હોવાથી પરમાત્માએ પોતાના ગુરૂને સદક્ષિણ અર્થાત્ દક્ષિણા યુક્ત-અને પોતાની જાતને પણ દક્ષિણ-સરલ-બનાવવાની ઇચ્છા કરી. ગુરૂને દક્ષિણ મંગવાનું બ્યારે કર્યું ત્યારે તેમણે વંશટક્ષિની ઇચ્છાથી પોતાનો પુત્ર જે સમુદ્રમાં ડુબી ગયો હતો તેની યાચના કરી. ભગવાન પોતે પણ વિચાર કરવા લાગ્યા:—

आत्मनातोदयकरी विद्यानेन प्रदर्शिता ।

तत्परीक्षामसंगोऽयं युक्त इत्याददे वचः ।

આત્મ વિવિધને ઉદય કરનારી વિદ્યા આ ગુરૂએ મૂકેને આપી છે, તેની પરીક્ષાને માટેજ આ પ્રસંગ ઉભો થયો હોય એમ જણાય છે. તો હવે મ્હારે પણ એમને આત્મજાત-પુત્ર-નો ઉદય કરવાવાળી વિદ્યા જાતાવવી જોઈએ, જેથી મ્હારી વિદ્યા સદૃશ થાય અને એમને સંતોષ ઉપજે, ગુરૂને એમણે 'તથાસ્તુ' એ પ્રમાણે કહ્યું. પ્રથમ પરમાત્માએ પોતે સમુદ્રના વિષે પ્રવેશ કરી, પંચ જન નામના અસુરને મારીને યમપુરીના વિષે આવ્યા, અને યમરાજ પાસેથી ગુરૂ પુત્રને લઈ આવ્યા. યમજેવે પરમાત્માનું પૂજન કરીને તે છોકરાને તેમને અર્પણ કર્યો. પછી પરમાત્માએ તે ગુરૂપુત્રને ગુરૂને સોંપી દીધો. આ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણાવડે ગુરૂને સંતુષ્ટ થયાં અને પોતે બંને બાઈએ મથુરામાં આવી પહોંચ્યા. તાત્પર્ય, એ છે કે પર-

માત્રાએ પોતાનું મહત્વ છોડી દઇ, ગુરુને ઘેર નિવાસ કરી, ધન્વિષ્ણેનો નિઅલ કરીને નિર્મલ અન્તઃકરણવડે ગુરુની સેવા કરીને તેમની પાસેથી વિદ્યા સંપાદન કરી, અને સર્વ લોકોને ગુરુપસતિનો-ગુરુને અરણ્ય જઇ ઉપદેશ અલ્પ કરવાના વિધિનો-દૃષ્ટાંત નિશ્ચય પૂર્વક કાચમને માટે સિદ્ધ કરી આપ્યો. કપિલ દેવજીએ પણ કહ્યું છે:—

‘પ્રણતિબ્રહ્મચર્યોપસર્વજ્ઞાનિ કૃત્વા સિદ્ધિર્નિહુકાલાત્તદ્વત્ ।’

જે પ્રમાણે ઇન્દ્ર બ્રહ્મચર્ય યુક્ત બનીને નમ્રતાથી બ્રહ્મદેવને શરણુ ગયા હતા અને પ્રણામ પૂર્વક સેવા કરતાં તેમને લાંબી મુદતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ નમ્રતા પૂર્વક ગુરુને શરણુ જઇ બ્રહ્મચર્ય યુક્ત રહી તેમની સેવા કરશે તેમને પણ આત્મ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. તેજ પ્રમાણે મહાદેવે વામદેવને કહ્યું છે કે:—

વેદાન્તતર્કોક્તિભિરાગમૈશ્ચ નાનાવિધૈઃ શાસ્ત્રકદંબકૈશ્ચ ।

ધ્યાનાદિભિઃ સત્કરણૈર્નગમ્યશ્ચિન્તામર્ણિર્દેવગુરુ વિદ્યાય ॥

હે વામદેવ ! વેદાન્ત, તર્ક, યોગ, મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોના પઠનથી તથા બીજા પણ નાના પ્રકારના પુરાણાદિ ગ્રંથ સમૂહો છે તેના પરિશીલનથી તેમજ સ્વમુદ્ધિ વડે ધ્યાન, પ્રાણાયામ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્મ ચિન્તામણિ રત્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સદ્ગુરુજી રક્ત તેને પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, માટે તેમનો ત્યાગ કરવો નહિ. ગુરુનો પરિત્યાગ કરી બીજા સાધન વડે આત્મ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારો, માતાના ખોળામાં સૂઇ રહેલો બાળક જેમ ચંદ્રની ઇચ્છા કરે છે તેના જેવોજ બાળક અર્થાત્ મુદ્ધ સમજવો.

આ કલિકાળને વિષે સંસારની માયાનો ત્યાગ કરી શોક રહિત બની શ્રી રામચન્દ્રજીના ચરણકમળમાં તથા શ્રી ગુરુના પદપદ્મના વિષે ભ્રમરની પેઠે રમમાણ થઇ, મહાત્મા કબીરે પરમાનંદ રસનો બાબ સંપાદન કર્યો અને સહસ્રાવધિ સાધુઓમાં પોતે સહુથી શ્રેષ્ઠ ગણાઇ ગયા. કવિ એમના માટે આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

બોહ્યાદિમયર્ણોત્તરસંગતોઽસૌ કુજન્મયપિ કબીરઃ ।

હુમમઃસહસ્રમધ્યે ઐશ્વર્યં ન સમાશ્રયેત્કથંકારમ્ ॥

જે કબીર કુજન્મી (કુત્સિત યોગિનના વિષે ઉત્પન્ન થએલો) હતો, તે પણ આશ્વિનજી આત્મજીને માટે યોગ્ય એવો ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મરસ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમને સહસ્રાવધિ હુમનસામાં (સાધુઓમાં) શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કેમ ન થઇ શકે ? અર્થાન્તર વડે જોતાં પણ જે કબીર કુ-જન્મી (પુરૂષીમાંથી જોતા

જન્મ છે એવું) ઝાડ છે. તે કેવું છે ? જેનો પહેલો વર્ણ 'ક' હોય તેના પછીનો વર્ણ 'ર' અક્ષરથી સંગત છે. અર્થાત્ કપીર એ શબ્દનો પહેલો વર્ણ જે 'ક' છે તેના પછી જે 'ર' અક્ષર ઉમેરીએ તો 'કરપીર' એ પ્રમાણે થશે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'વ' અને 'બ' નું સાવર્ણ્ય અર્થાત્ અભેદ માનેલો છે. એથી કરીને 'કરપીર' ની જગ્યાએ 'કરવીર' મૂકી શકશે. કરવીર વૃક્ષ (કરેણાનું) ઝાડ) તથા તેનું પુણ્ય સહસ્રાવધિ સુમનો (પુણ્યો)માં શ્રેષ્ઠ છે. પરમાત્માને મોગરો, બકુલ, ગુલાબ, ચમેલી છત્યાદિ અનેક પુણ્યોમાં કરવીર (કરેણા) નું પ્રથમ અત્યંત પ્રિય છે. અસ્તુ ! એજ પ્રમાણે કપીર કુત્સિત યોનિના વિશે જન્મ્યા હતા, તોપણ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન સાધુઓમાં તેમને સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતા હતા. કારણ એ છે કે, ગુરૂના પ્રસાદથી તેમને પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, અને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્મા રામચંદ્રના વિશે નિરતિશય અતુરકિતરૂપ ભક્તિ રાખીને તે હંમેશાં ભજનમાંજ મગ્ન રહેતા હતા. અમર જે કે કપીર અયોનિસંભવ હતા તો પણ તેમને વ્યવહારમાં ચવન કહેવામાં આરે છે, તેટલા માટેજ કવિએ પૂર્વોક્તિ શ્લોકમાં 'કુજન્મી' એવું પદ રાખેલું છે.

કપીરને ભાવિક ભેડો શુકદેવનો અવતાર ગણે છે. જેનાં સંસ્કાર પૂર્વ જન્મથીજ શુદ્ધ હોય છે તેજ સ્ત્રી પુરુષ જન્મથીજ પરમાત્મ ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પણ આ તો છવનુક્ત જ્ઞાની અને શુકદેવનો અવતાર, એટલે પછી એમનામાં અપૂર્વ ભક્તિ હોય તેમાં તે શું આશ્ચર્ય ? આસ્થાવસ્થામાંથીજ પરમાત્માના ભજનમાં તથા સાધુ સંતોના પ્રત્યે તેમને આટલી બધી આ સંકિત (અનુરાગ) થાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કંઈ નથી. એક વખત કપીર બળર આગળથી જતા હશે. ત્યાં આગળ કોઇ વાણિયાની સ્ત્રી ઘંટીમાં અનાજ ફળતી તેમના જોવામાં આવી. આ દેખાવ જોઈ કપીરજી ત્યાં આગળ જઈ રહ્યા લાગ્યા.

દોહા.

ચલતી ચકકી દેખકે કળિરા દીનો રાય.

યે દોહ પુટકે ભીતર સાળુત ન રહા કાય.

તેમના મનમાં એવો વિચાર રહ્યો કે આ ચક્રની વચમાં જે જે અનાજ પડે છે, તે તે સધળુંજ ફળાદિને ભુકો થઈ જાય છે. એમાંથી કોઇ પણ સુરક્ષિત રહેતું નથી. તેજ પ્રમાણે હું પણ આ માયાચક્ર (સંસાર) ને વિષે પડ્યો છું તો મારો પણ એજ પ્રમાણે નાશ થઈ જશે. રસ્તા આગળથી જતા આવતા ભોકોએ કપિરને જ્યારે આખો દિવસ રહતા દીઠા

ત્યારે તેઓ તેમની પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યા. બાઈ કબિર! તમને કેમ રડી રહ્યા છો? તમે અમને કારણ કહો તો અમે તમને તમારા દુખમાંથી મુક્ત કરીશું. એ પ્રમાણે ઘણા માણસો કબિરને પૂછતા હતા, પરંતુ કબિરે કોઈને કશો જવાબ આપ્યો નહિ. દુઃખીની પાસે દુઃખનું કથન કરવાથી સંતાપ વધે છે. દેડકા જે સાપની સહ્યે દારૂતી કરે તો તેને લેશ માત્ર પણ મુખ થશે નહિ. કોઈ ચતુર પંડિત દારૂદીયાને વિવેક નીતિના પ્રશ્ન પૂછવાને હતો? તર્કજ્ઞાની રોગી પાસેથી એવધ અદણુ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે માયિક, લોબા, અજ્ઞાની લોકો પૂછી રહ્યા હતા તો પણ કબિરે કોઈને ઉત્તર દીધો નહિ. કારણકે કબિરના મનમાં એમ હતું કે આ લોકો મ્હારા જેટલા કે તેથીયે વધારે દુઃખી છે. મ્હારું દુઃખ તેમને કહેવાથી કાંઈ દૂર થવાનું નથી. એકાદશીના ઘરમાં જે શિવરાત્રી જાય તો બન્નેતેજ અપવાસ પડે. તેજ પ્રમાણે આ લોકોને મ્હારું દુઃખ જણાવીશ તો મ્હને વધારે સંતાપ થશે. જેનામાં પારકાનું દુઃખ દૂર કરવાની તાકાત હોય અને જે જાતે દુઃખ રહિત હોય, તેવાને જે દુઃખ જણાવ્યું હોય તો તાપની શાંતિ થાય, એવો નિયમ છે. એથી કબિર કાંઈપણ જવાબ દેવાને બદલે વધારે ને વધારે રડવા લાગ્યા. લોકોને તે વખતે એમ લાગ્યું કે એ ગાંડો થઈ ગયો હશે. એટલામાં નિપટ નિરંજન નામના સાધુ અકસ્માત ત્યાં આગમ્ય આવી પહોંચ્યા, અને કબિરને રોતા જોઈ પૂછવા લાગ્યા:—“હું કબિર! કેમ શોક કરો છો?” કબિરને વેતાંવારને લાગ્યું કે આ જ્ઞાન-સમુદ્ર છે માટે એમને મ્હારું દુઃખ નિવેદન કરવાથી શાન્તિ થશે. સારા વૈદ્યને જોઈને રોગી જે પ્રમાણે ઉલાસમાં આવી જઈને મધું કહે છે અથવા તો કન્યા માતાની પાસે સામરાના ઘરનું દુઃખ જણાવતાં જેમ સંકોચાતી નથી તે પ્રમાણે કબિર બોલ્યા:—“મદારાજ! આ સ્ત્રી અનાજને સુટ્ટીમાં લઈને ઘંટીમાં નાંખે છે, તો તે સઘળાનો જૂકો નીકળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારી ગતિ પણ આ કાલચક્રના વિષે થવાની છે. એવા વિચારથી મ્હારા હૃદયને બ્યથા (અનુતાપ) થાય છે અને તેથી હું રડું છું. આપે કેવાવનંત થઈ, જે પ્રમાણે મ્હને પૂછ્યું તે પ્રમાણે મ્હને આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. ત્યારે નિપટ નિરંજન હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા:—પૂર્વના સૂકૃત (પુણ્ય) વિના આવો વિચાર મનમાં ન આવી શકે. તું મદાભાગ્યશાળી છે. સદ્ગત દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને જોશે તો એમાંથી પણ રક્ષા થઈ શકે છે તે તને સમજશે. એ સ્ત્રીના હાથે જે જે બાન્યકણ ઘંટીની અંદર પડે છે તે બધાંનેજ જૂકો થઈ જતો નથી. તો:—

હોહા.

ભાગા ભાગા જો ફિરે વો તો સહજ ખીસજાય;

ખૂંટેસે જો લપંટ રહ્યા વોના કહી ખીસ જાય.

આધાર (આશ્રય)ને છોડીને જે આમતેમ નાસતા ફરે છે, તે ઝટ કરતા કે દળાઈ જાય છે પરંતુ જેઓ વચમાંના આધાર ખૂન ખૂંટાને વગળી રહે છે, તેઓ બચી જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ સંસારચક્રને વિષે સદ્ગુરુ જે ખૂંટાની મારક ખરે આશ્રય આપનારા છે તેમનો ત્યાગ કરીને, જેઓ, ‘આ મારું રક્ષણ કરશે,’ ‘આ મને તારશે,’ ‘હવે ક્યાં જઈ?’ ‘હવે શું કરવું?’ એવા ભ્રમિત વિચારથી ચારે વરસ બટકતા રહે છે તેઓ નહીં આ કાલચક્રમાં દળાઈ ગયા વગર રહેતા નથી. પરંતુ ‘ધ્યેય’ અવલંબન કરીને જેઓ સદ્ગુરુ ચરણારવિન્દનો આશ્રય લે છે તેઓ અજરામર રહી શકે છે. આ પ્રમાણે કહીને તેઓ તો ચાલ્યા ગયા, અને કબિર પોતાને ઘેર આવ્યા. કબિર તે વખતથીજ વિચાર કરતા લાગ્યા કે કાન્તા વિના જેવો સંસાર છે, બાગક વિના જેવી ધરની દશા છે, કુંકુમ-તિલક શૂન્ય સ્ત્રીના અલંકાર જેવા જણાય છે, મેઘ વિનાની વર્ષાઋતુ જેવી લાગે છે, પ્રેમ વિનાનું કીર્તન જેવું તીરસ મનાય છે, દયા રહિત જ્ઞાન જેવું મણાય છે, વૈરાગ્ય વગરનો સંન્યાસ જેવો વ્યર્થ માનવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે સદ્ગુરુ વિના દેહ ધારણ પશુ પ્રેતપુત્ર સમજવું જોઈએ. માટે હવે હું રામાનંદ સ્વામીની પાસે જઈને, તેમના શરણમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કરીશ તથા જન્મ સફલ કરીશ. જનક રાજની સભામાં અનેક રાજપુત્રો હતા, પરંતુ જનકી શ્રી રામચંદ્રજીનેજ મનથી વરી હતી; બ્રહ્મણના મ્હોડેથી શ્રીકૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન સાંભળીને રૂકિમણી તેમને વરવાને ઉત્સુક થઈ હતી; તેજ પ્રમાણે જો કે કાશીક્ષેત્રના વિષે તે વખતે ઘણાં સાધુ સન્ત, મહાત્માઓ, સંન્યાસીઓ વગેરે વિરાજમાન થઈ રહ્યા હતા, તે છતાં કબિરની મનોવૃત્તિ રામાનંદ સ્વામીના ચરણારવિન્દમાંજ ચોંટી હતી. ત્યારબાદ એક દિવસ કબિર તેમના આશ્રમમાં જઈ, સાટાંગ પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા:—“હે સદ્ગુરુ! સ્વામી મહારાજ! આપ મ્હારા ઉપર કૃપા ફરી મ્હને કાંઈક ઉપદેશ કરે.” તેમની એવી વાણી સાંભળીને રામાનંદ સ્વામી કાનમાં આંગળી ધાલીને ત્યાંથી ઉઠીને આશ્રમમાં એકાન્ત સ્થાન પર આવીને બેઠા. કબીર કહેવા લાગ્યા:—“મહારાજ! હું દીન અનાથ શરણાગત છું. મ્હારા ઉપર આપ દયા કરીને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવીને મ્હારી જ્ઞાન પિપાસા તૃપ્ત કરે.” ત્યારે રામાનંદ બોલ્યા:—“તું તો મવનજાળમાં જન્મેઓ હોવાથી તને

ઉપદેશ આપવાનો મારો અધિકાર નથી. બૂમિ જોઇને ખીજ શાપાય છે, સત્પાત્ર જોઇને દાન આપવાનું છે, અને સારી વર જોઇને કન્યા આપવી, એ પ્રમાણે લોકો કહે છે. કબીરે કહ્યું:—ચકોરનું ધ્યાન જેમ ચન્દ્રના વિષે હસેલું હોય છે, તેજ પ્રમાણે મન, વચન, અને કર્મ વડે મહારા અનન્યભાવ આપના ચરણના વિષે છે. મૃતિકાની દ્રાણમૂર્તિ બનાવવાથી એક લબ્ધ કિરાતની કામના સર્જણ થઇ ગઇ, તેજ પ્રમાણે મહારી પણ તેવી બાવના હશે તો પરમાત્મા મહારી પણ ધ્રુવના સર્જણ કર્યા વિના રહેશે નહિ. એટલું કહી, નમન કરી કબિર પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા. એકાંતમાં બેસી કબિર વિચારવા લાગ્યા કે મહારાજ પ્રત્યક્ષ (ખુલ્લે ખુલ્લો) ઉપદેશ તો મહેને કાંઇ આપે તેમ લાગતું નથી. એમના ચરણનો સ્પર્શ થવો પણ મુશ્કેલ છે. તો મહારે એવી યોજના (યુક્તિ) કરવી કે જેથી મહારાથી એમના મ્હોરેથી રામ નામ સાંજળી શકાય તથા શરીરનો સ્પર્શ પણ થઇ શકે. રામાનંદ સ્વામી નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરવા સાર ગંગાજી જતા હતા. એમના જવાના માર્ગમાં કબિરે પહેલેથી જઇને, પોતાથી સઘ્ન શકાય તેટલો લાંબો પહોળો ખાડો ખોદ્યો અને તેમાં સઘ્ન રહ્યા રામાનંદ સ્વામીના આગમનની વાટ તેઓ આતુરતાથી ઉદ્ઘાસ ભર્યા જોઇ રહ્યા. તરસ્યો ચાતક જેમ વાદળોની તથા ચકોર પુનેમના ચન્દ્રની, દુકાળના સમયમાં પ્રજા જેમ વરસાદની તથા લુપ્તિ બાળક જેમ પોતાની માતાની અત્યંત ઉત્કંઠાથી રાહ જુએ તે પ્રમાણે કબિરની સ્થિતિ થઇ પડી હતી. એટલામાં રોજના નિયમ પ્રમાણે રામાનંદ ગંગાજી જવા નીકળ્યા. જે જગ્યાએ કબિર પડી રહ્યો હતો ત્યાં આગળથી પસાર થતાં તેમનો પગ કબિરના માથાપર પડ્યો ત્યારે સ્વામીજી “ રામ ! રામ ! રામ ! કોણ સઘ્ન રહ્યું છે ? ” એ પ્રમાણે બોલ્યા. આટલું સાંજળીને કબિર ઝટ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને ઉભો થયો અને બોલ્યો:—મહારાજ ! એ તો હું કબિર છું. આજ મહારા ઉપર આપની ઘણી કૃપા થઇ છે. જેની હું ઘણા દિવસથી યાચના કરી રહ્યો હતો તે મને આજ મળ્યું છે. આપનો ચરણ મહારા મસ્તક ઉપર તથા આપના મુખેથી રામ રામ મંત્રનો ઉપદેશ મળ્યો છે. તેથી હું મહારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજું છું. આપની ચરણરજનો સ્પર્શ થતાં અનેક જન્મનાં મહારાં પાપ બળીગયાં છે, અને હું જન્મમરણ બચાહિત બન્યો છું એમ સમજું છું. પ્રારબ્ધ સદાય હોય તો રેતીને પણ દિવ્યરત્ન જડે છે, અને દૂવાનું પાણી પણ અમૃતવૃક્ષ બની જાય છે. એટલું કહી કબિર આનંદથી નાચવા ગાવા લાગ્યા. બૂખ્યાને મિષ્ટાન્ન, મરતાંને જેમ અમૃત

પાન, અને નિર્ધન મનુષ્યને ધનનો દગલો મળી જાય અને તે જેમ આનંદઅધીર થઈ જાય, તેજ પ્રકારે કબિરના મનની સ્થિતિ પણ થઈ હતી. રામાનંદ હસતા હસતા મંગાણપર સ્નાન કરવાને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે કબિરના જેવો નિશ્ચય કોઈનો દોડો નહિ. હવે તો એનો છળ કરીને એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના મનની, શંકરે રાગ ત્રિયાગના મનની, રણુમાં પડ્યા પછી કણ્વીની જે પ્રભાણે શ્રી કૃષ્ણે આજ્ઞાસુના વેપે પરીક્ષા લીધી હતી તેજ પ્રભાણે રામાનંદ પણ કબિરની દૃઢ નિષ્ઠા તથા નિઃસીમ પ્રેમની કસોટી કરવાનાં સમયની વાટ જોવા લાગ્યા. એક દિવસ કબિર બજારમાં ધણી પ્રેમના આવેશમાં આવી જઈને રામ નામની ધૂમ લગાવી રહ્યા હશે. તે જોઈને ભેમા થએલા ભોકાએ પૂછ્યું:—“કબિર ! રામ નામનો ઉપદેશ કરનારા તમારા ગુરુનું નામ શું છે ?” કબિરે કહ્યું:—“મારા ગુરુ રામાનંદ સ્વામી છે.” એટલામાં રામાનંદ પણ ત્યાં આગળથી જઈ રહ્યા હતા, તેમને જોઈને ભોકાએ પૂછવા માંડ્યું:—“મહારાજ ! આપ સંન્યાસી થઈને મવનને રામ નામનો ઉપદેશ ક્યારથી આપવા લાગ્યા છો ?” રામાનંદ બોલ્યા:—“મહેં ક્યારે ક્યા મવનને ઉપદેશ કર્યો છે ?” ભોકો બોલ્યા:—“સાંભળો ત્યારે, આ કબિર આપને પ્રત્યક્ષ ગુરુ તરીકે જાહેર કરે છે.” ત્યારે રામાનંદ ઉપજ કીયા ક્રોધ બતાવવા સારૂ પોતાના પગની પાટુકા હાથમાં ધારણ કરી કબિરને ધમકાવવા લાગ્યા:—“કેમરે ! મારો શિષ્ય છે એમ કેમ તું નાહક કહે છે ? મહેં તને ક્યારે ઉપદેશ આપ્યો છે ? કોણ સાક્ષી છે ? જુઠું કેમ બોલે છે ?” એ પ્રભાણે મોટે સાદે કહી તેના માથા પર જોરથી પાવડીનો પ્રહાર કર્યો. તેના માથામાંથી રૂધિરનો સ્રાવ થવા લાગ્યો, તોપણ કબીર સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યા:—“મહારાજ ! ઉપદેશ આપે આપ્યો ત્યારે સાક્ષી આપનાર કોઈ ન હતું, તેથી આપે મ્હારી નિર્મર્ત્તના કરી છે; પરંતુ અત્યારે તો આપે બધા ભોંટાના દેખતાં, આપની ચરણપાટુકા મારા માથા ઉપર ખૂંટી છે.” ભોંટાને પણ કહેવા લાગ્યા:—“ભુજો ! તમારા દેખતાંજ હવે પાટુકા ચિર પર ધારણ કરી છે. હવે મ્હારે અને એમના ગુરુ શિષ્યના સંબંધમાં કોઈને શંકા રહે તેમ છે ? પંચ મહાભૂતોની તેમજ નારાયણ અંતર્ધામીની સાક્ષીમાં મહેં આ ચરણની શેવા કરી છે. તેનું આપું કશું સાંભળી રામાનંદને હર્ષ થયો અને કબિરની પાસે જઈ તેમણે તેને માથા ઉપર પોતાનો હસ્ત મુક્યો અને કહ્યું:—“તારો નિશ્ચય જોઈને ખાસ મનને સંતોષ થયો છે. આજથી તું ખુશીથી રામ મંત્રનો જપ કર્યો કરજે. ગુરુનું

વચન સાંભળીને કબિર ઘેર આવ્યા લોકિકમાન, વિષયધ્યાન, યાનાભિમાન છોડી કાશીક્ષેત્રમાં રામ ભજન કરતા રહ્યા. ગુરૂની પાસે જઈ, અધ્યાત્મગાન પણ સંપાદન કર્યું, અને નાનાં પ્રકારનાં કાવ્યો પણ રચ્યાં, જે અત્યારે પ્રસિદ્ધ છે. સગુણ ઉપાસના કર્યા પછીજ નિર્ગુણ ઉપાસનાનો અધિકાર આવે છે. કબિરનું ચરિત્ર તેનું દ્રષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. ગુરૂ કૃપા વગર ભવતરણ કઠણ છે, માટે જન્મ સફલ કરવા માટે ગુરૂ માર્ગનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે. ગુરૂ ગીતામાં એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

સંસારાપારપાથોધે: પારં ગંતું મહેશ્વરિ ।

શ્રીગુરોશ્ચરણાંભોજનોૈકૈવૈકાવલંબનમ્ ॥

અપાર સંસારરૂપ સમુદ્રને પેઢે પાર જવાને માટે હે મહેશ્વરી ! શ્રી ગુરૂનાં ચરણ કમળરૂપ એકજ નૌકા છે, તેનો આશ્રય કરવો. ગુરૂ સુખમાં સ્થિત વિદ્યાનો લાભ તેમની ભક્તિથી થાય છે, માટે સદગુરૂનું આરાધન કરો.

। इतिशिवम् ।

અતુર્થ પુષ્પ.

આત્મારામને વિષે સદગુરૂદ્વારા પ્રવેશ.

ગુરોઃ કૃપાપ્રસાદેન આત્મારામો હિ લભ્યતે ।

પ્રવાસી પુરૂષ માર્ગ પર ચાલવાથી અનિત થાય છે, સર્વના તીવ્ર તાપથી સંતપ્ત થાય છે, તેના શરીરમાંથી પરસેવો ઢૂટે છે, તથા ભૂખ તરશ વડે પણ પીડાય છે, પરંતુ એકાદ સુંદર બગીચો રસ્તામાં મળી જાય છે તો ત્યાં પ્રવેશ કરી આરામ મેં છે. ત્યાં આગળ થીતળ; મંદ પવનથી તથા સધન વૃક્ષોની છાયા વડે તેનું સંતપ્ત શરીર શાન્તિ પામે છે, તથા પરસેવો પણ બંધ થઈ જાય છે. જળપાન કરીને તથા વૃક્ષો પર ખેડેલાં શુક્ર, પિત્ત, કંસ તથા બનર વગેરેનાં મધુર ખનિના અવશુધી તેના ચિત્તને પરમ આનંદ થાય છે. તેજ પ્રમુક્તિ સંસાર માર્ગના વિષે અનાદિ કાલથી પ્રવાસ કરનારો જીવ આધ્યાત્મિક કાદિ ત્રિવિધ ઉન્ન તાપિથી તપામમાન થઈ, વિષય રસ પાનની તૃણથી પીડીત થઈ, વિશ્રામ સ્થાનની શોધમાં આમ તેમ ફાંફાં મારે છે. કેટલોક સમય બાદ સુંદર આરામમાં સહેલ કરે છે, પરંતુ ત્યાં જવાથી કેવળ

સ્થૂળ શરીરનો તાપ થોડા સમયને માટે શાન્ત થાય છે. માનસિક તાપ દૂર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી. બ્યવહારમાં એનો અનુભવ પ્રસંગાનુસાર સર્વ કોષ્ઠને થાય છે. માણસના ઉપર એકાદ વખત સખત આરત આવી પડી હોય, તો તે વખતે બગીચામાં જવાથી તેના મનનો તાપ દૂર થશે નહિ. અંતર્બાહ્ય તાપોને દૂર કરી, પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવવાને એક આત્મારામજ સમર્થ છે. આત્મા આનંદનું સ્થાન હોવાથી બગીચા તુલ્ય છે. એવા આત્મારૂપી આરામમાં ઋગાદિ વેદ શાસ્ત્ર આગમ (વૃક્ષ) તુલ્ય શોભા ધારણ કરી રહ્યા છે. પૂર્ણ તથા અર્ધ રસ પાન કરી વૃક્ષ જે પ્રમાણે બગીચાનું રૂપ ધારણ કરે છે, અર્થાત્ સૌન્દર્ય સંપન્ન બને છે તેજ પ્રમાણે વેદાદિ શાસ્ત્ર પણ પૂર્ણ તથા અર્ધ રસ (પ્રીતિ) સંપન્ન થઇ, આત્મારામના રૂપ ગુણાદિકનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. અને તેટલા માટે શુક (પોપટ તથા શુકદેવ) નીલકંઠ (મયુર તથા શિવ) કપીશ્વર (હનુમાન તથા વાનર શ્રેષ્ઠ) તથા હંસ (પક્ષી તેમજ પરમહંસ) વગેરે આવીને જેના પર બેસે છે અને સુંદર મધુર ધ્વનિ કરીને અધિકારી પુરોના ચિત્તને આનંદ ઉપજાવે છે. અર્થાત્ સંસારના તાપોની શાન્તિને માટે એક આત્મારામજ આશ્રય દેવા યોગ્ય છે. ત્યાં આગળ સ્થિત થવાથી દુઃખોનો નાશ થઇ, આનંદ મમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને “ અંહી આવો, અંહી આવો, અમે એના ત્રિપે સ્થિત થઇને અંતર્બાહ્ય પર શાંતિ અનુભવીએ છીએ.” એ પ્રમાણે પક્ષીઓના મધુર શબ્દની પેઠે તેઓ પોતાના સુંદર વચનો વડે ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. રાગના સુંદર બગીચામાં હરકોઇ પ્રવેશ કરી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા રૂપી બગીચામાં માત્ર યોગ્ય અધિકારી પુરોજ આવે છે અને તેમને ત્યાંની સ્થિતિ સિદ્ધિ આપે છે. આત્મારામનો યોગ સિદ્ધિ દાયક કોને થાય છે ? શંકરાચાર્યજી કહે છે કે:—

પરિપક્વં મનો યેષાં કેવલોડયં ચ સિદ્ધિઃ ।

ગુરુદેવતમક્તોનાં સર્વેષાં મુક્તયો મવાત્ ॥

જેનું મન શાગાદિ મળક્ષ્મ્ય છે, અર્થાત્ જેણે પારિપુરે છલ્યો છે, તેનેજ આત્માશમયોગની સિદ્ધિ થાય છે. જાને પ્રત્યગાત્રમાથી અભિન્ન બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઇ સ્વરૂપમાં અવસ્થાનરૂપ મુક્તિ થાય છે. અપરિપક્વ અન્તાક-રણુવાળા પુરૂષોને આત્માશમયોગના ત્રિપે પ્રવેશ થવો દુર્ભવ છે, તો ત્યાં આગળ સ્થિતિ થવી તો પશ્ચી દરજ્જા રહી. પરંતુ જેઓ ગુરુ તથા દેવની ભક્તિ કરે છે તેવાને આત્મન્ત મુક્તિવાથી તેમજ શીઘ્રતાથી આત્મા

રામમાં પ્રવેશ તથા સ્થિતિ થઇ શકે છે. જેનું મન પરિપક્વ થયું છે તેવાને જે દુઃસાધ્ય હોય છે તેને પણ ગુરૂપા પ્રભાવડે સુસાધ્ય થાય છે. આ બંધનને માટે વર્ણાશ્રમનિરપેક્ષ મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર હોવાથી 'સર્વેણાં' એવું પદ રાખ્યું છે. કોઇ મહાત્માએ મનને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે.

પદરાગ-સોરઠ. તાલ ચલતી.

રે મન દેખો મુલભ ઉપાવ; જનન મરન ચુકનેકુ સત્વર
ધર સદ્ગુરૂકે પાંવ ॥ ૧૦ ॥ શીતોષ્ણાદિક સહકર બનમે રહત
છોડકર ગાંવ; બસન ત્યાગ પંચાગ્નિ સાધન કર, ન જાને નિજ
ઠાવ ॥ ૧ ॥ શ્રદ્ધા ગુરૂ બચન પર રખકે કરો તરન પદ નાવ ॥
અન્ય સાધન કરકે હોવે તત્પદમે અટકાવ ॥ ૨ ॥ જીવ કરત
શિવ દેશિક ચહસિખ નિર્મલ અંતર્ભાવ; દત્તાત્રય પ્રભુ નાથ નિરં-
જન સકલ ગુરૂનકા રાવ ॥ ૩ ॥

હે મન ! જન્મ મરણ રૂપી ફેરા ચુકાવવાને માટે સુલભ સાધન જે સદ્ગુરૂનાં ચરણ છે, તેને શરણે જાઓ. પણ મનુષ્યો શીતોષ્ણાદિ (ઠાંડ તડકો) દેહને સહન કરે છે, ધરખહારને તજી, એકાંત વનમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપનું ઠામ ઠેકાણું તેમને માલુમ પડતું નથી. એટલા માટે ગુરૂવાક્ય પર શ્રદ્ધા રાખી, એમના ચરણના વિષે અનન્ય પ્રીતિ રાખી, સેવા પૂર્વક અવશ્ય મનનાદિ કરવામાં આવશે તો જીવને શિવ-બાવની પ્રાપ્તિ થશે. બીજા સાધનોના વિષે તત્પદ (જાત પદ) માં સ્થિતિ કરાવી દેવાનું સામર્થ્ય નથી. એવા અન્ય સાધનોનો આશ્રય કરી, કોઇ દુરા-ચલ પકડી એ પદના વિષે પહોંચવાનો પ્રયાસ કરશે તો રાજમંદિરના દાર-પાલની પેઠે ત્યાં આગળ અટકાવજ થશે. માટે શુદ્ધ બાવ ધારણ કરી, સકલ શુર્વાદિકોના ગુરૂ એવા જે દત્તાત્રય, તેમને શરણ જરી તો તમને નિરંજન મુખની પ્રાપ્તિ થશે. કવિ કહે છે કે :—

અધિજ્ઞાપિમિધાનદેહજનકસ્તાતસ્તથૈવ પ્રમુઃ ।

મૌર્ગાશામવર્તુમેવ હિ મુહુર્દુપાઃ સ્થાવામ્બવાઃ ।

સૈતઃસ્વાસ્થ્યહરી કલામિરવલા સર્વસ્વહારી મુતઃ ।

સ્થાદૈકઃ ધરમાર્યેવન્ધુરનધઃ શ્રીધામ્ગુરુમૌલકઃ ॥

આધિ અર્થાત્ માનસિક પીડા તથા બાધિ, નાના પ્રકારના શુદ્ધ અ

કમળાનું નિવાસ સ્થાન એવું જે શરીર, તેના ઉત્પાદક માતા તથા પિતા હોય છે. અર્થાત્ માતા પિતાથી પ્રાપ્ત થએલા દેહથી સુખ નથી. સર્વ કાલ આધિભ્યા-
ધિ વડે બ્યામ દુઃખોનીજ પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને માતા પિતા પણ પ્રીતિ પાત્ર નથી તેમજ દેહ પણ પ્રીતિ પાત્ર નથી. આપણે જેમને બાન્ધવ સમજીએ છીએ તે વાસ્તવિક હિત કર્તા નથી, બન્ધન હેતુજ તેમને બાધુવા. પોતાના સ્વાર્થને સારૂ સ્તેષભાવ આપણા પ્રત્યે દર્શાવી, આપરે દુષ્ટતા કર્યા વિના રહેતા નથી. અબ્રાહા માને સ્ત્રી અદ્ય બલવાળી હોવા છતાં, નાના પ્રકારના હાવ બાવની કળાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા હરી લે છે. પુત્ર પણ એજ પ્રમાણે સર્વસ્વનો નાશ કરનારો છે. વિચાર કરો:—

જાયમાનો હરેદ્વાર્યા વર્દમાનો હરેદ્વનમ્ ।

મ્રિયમાણો હરેત્પાણાન્નાસ્તિ પુત્રસમો રિપુઃ ॥

કવિ કહે છે કે જગતમાં પ્રીતિપાત્ર વિષય ત્રણ કહેવાય છે, સ્ત્રી, ધન તથા પ્રાણ. પુત્ર એ ત્રણેનું હરણ કરે છે. કેવી રીતે ? પુત્ર જન્મતાંજ સ્ત્રીનું બલ તથા ચૈતન્યનું હરણ કરે છે, અથવા કોઇ કોઇ વાર જન્મ સમયે પ્રાણ પણ લે છે. પુત્રનું લાલન પાલન કરી ઉછેરવામાં તથા વિદ્યાબ્યાસ તેમજ લગ્ન ક્રિયાદિને માટે દ્રવ્ય કાંઈ થોડું ખર્ચવું પડતું નથી. પિતા જો કે ખર્ચ કરે છે, તો પણ દ્રવ્ય ખર્ચતી વખતે મનમાં શોક તો થાય છેજ. જો કદાચ પુત્ર મરી જાય તો તેનો પિતા મૃત તુલ્ય બની જાય છે, અને મ્હોડેથી પણ કહે છે કે ‘અરે ! હું મરી ગયો, અથવા હું કેમ ન મરી ગયો ?’ એથી કરીને પુત્ર મરતાં બાપના પ્રાણ હરે છે એમ કવિએ કહ્યું છે. બીજો યત્ન તો એક એક વસ્તુનું હરણ કરે છે પણ આ તો એક સામટાં ત્રણેનું હરણ કરે છે. એટલા માટે પુત્ર સમાન બીજો કોઈ યત્ન નથી. સારાંશ, એ છે કે મોક્ષ લક્ષ્મી યુક્ત, મોક્ષપદ, નિષ્પાપ તથા સત્ય હિત-કર્તા એકલા ગુરુદેવજ છે. મનુસ્મૃતિ તથા બારતાદિમાં લખ્યું છે કે:—

ઉત્પાદકબ્રહ્મદાત્રોર્ગરીયાન્બ્રહ્મદઃ પિતા ।

બ્રહ્મજન્મ દિ વિપ્રસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥

શરીરમેઘી કુરુતઃ પિતા માતા ચ ભારત ।

બાચાર્યદક્ષા યા જાતિઃ સા નિત્યા સાઽજરાઽમરા ॥

આ સ્થૂળ શરીરની ઉત્પત્તિ કરનારા પિતા તથા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાત્મારા ગુરુ, એ બન્નેમાં બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ગુરૂષ પિતાને

અત્યંત શ્રેષ્ઠ સમજવા. કારણ કે અધિકારી પુરૂષને બ્રહ્મોપદેશક ગુરૂદ્વારા બ્રહ્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપી જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવિત અવસ્થામાં કાયમ રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ મરણ બાદ પણ સર્વ કાલને માટે નિત્ય રહે છે. અર્થાત્ એ જન્મનો કદી નાશ થતો નથી. તથા શાંતિ પર્વમાં બીજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે હે ભારત ! એક પ્રસિદ્ધ માતા તથા પિતા જે શરીર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જરા મરણ યુક્ત હોય છે. પરંતુ બ્રહ્મવેત્તાગુરૂ અધિકારી પુરૂષને જે જાતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તે જાતિ નિત્ય અજરામર રહે છે. એથી કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારા ગુરૂ લૌકિક માતા પિતાના કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. લૌકિક માતાપિતા આ શરીરરૂપી મિથ્યા આત્માની ઉત્પત્તિ કરે છે, જેનાથી બધા પ્રાણીમાત્રને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ગુરૂદ્વારા સુખ્ય આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનાવડે પરમાનંદ મળે છે. અહિં થંકા એવી થઈ શકે, કે એ પ્રકારના ઉત્તમ ગુરૂ પ્રાપ્ત થયા બહુ કંઠણ છે. બરાબર એમાં શો શકે ? દરેક પહાડમાં ક્યાં સિંહ મળી આવે છે ? કસ્તૂરી મૃગ શું દરેક વનમાં નિવાસ કરે છે ? હાથીના મસ્તકમાં મોતી રહે છે, પરંતુ તે ક્યાં જોવામાં આવે છે ? કદવતર તથા કામધેનુ અને રપર્બ મણિ કાણુ આપણને દેખાડી શકે તેમ છે ? તેજ પ્રમાણે મહાનુભાવ સદ્ગુરૂ પણ ઘેર ઘેર આપણા જોવામાં શી રીતે આવી શકે ? અમૃત્ય તથા સુંદર વસ્તુ જન્મતમાં ક્યાં સૂપડે ને ટોપણે ઉભરાતી આપણા જોવામાં આવે છે ? તેની તો દુર્લભતા (અછત) જ હોય છે. મહાદેવજી પાર્વતિને કહે છે કે :-

ગુરવો बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।

दुर्लभः सद्गुरुर्देवि शिष्यहृत्तापहारकः ।

હે દેવિ ! શિષ્યોના ધનનું હરણ કરનારા ગુરૂઓની આ કંઈ કાલમાં ખોટ નથી, પરંતુ શિષ્યને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી તેના અધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ તાપનો નાશ કરનારા સદ્ગુરૂ દુર્લભ સમજવા. આ શ્લોકના વિષે ગુરૂ તથા સદ્ગુરૂ એ બે પદ હોવાથી તેનું તારતમ્ય સમજવું. વેદાધ્યયન, વ્યાખ્યાન, જ્યોતિષ, આગમમંત્ર, વાયુચારણા, મહાયુદ્ધા, ઇત્યાદિ શીખવનારા ગુરૂઓ ધણા મળે છે અને મળવાનાજ. પરંતુ સદેવ સૌમ્યેદમ્ન આસીદેકમેવાદિ-તીચમ ' એ શ્રૌત વાક્યાનુસાર સત્ અદિતીય આત્માનો બોધ કરનારા તથા અનુભવ કરાવનારા એવા જે ગુરૂના ગુરૂ જે સદ્ગુરૂ કહેવાય છે તે તો દુર્લભ હોય છે. તેમ છતાં નહિ મળશે એમ ના સમજવું. શિષ્યના મનમાં જિજ્ઞાસાનો નાશ કરવાની ક્ષમતા બ્રહ્મ વિદ્યાન શ્રદ્ધા હોય અને તે સાદા તે

પોતાના માટે યોગ્ય અધિકાર સંપન્ન કરી લે તો નિઃસંદેહ સદ્ગુરુ તેને દર્શન આપ્યા વગર રહે નહિ. કેમકે સદ્ગુરુ તો પરમાત્માનું રૂપ જ છે એ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણોના વચનથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે ક્યાંપણ, કય જગ્યાએ દર્શન આપી દીક્ષાવડે શિષ્યનું કલ્યાણ કરશે તેને સાર કાંઈ નિષ્પન્ન નથી. ગુરુ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યો ગુરુઃ સ શિવઃ સાક્ષાયઃ શિવઃ સ ગુરુર્મતઃ ।

ગુરૌ મયિ ન મેદોઽસ્તિ મેદસ્તત્ર નિરર્થકઃ ॥

ગકારઃ સિદ્ધિદઃ પ્રોક્તો રેફઃ પાપસ્ય લાહકઃ ।

ઉકારઃ શંભુરિત્યુક્તસ્ત્રિતયાત્મા ગુરુઃસ્મૃતઃ ॥

જે ગુરુ છે તે શિવ-રૂપ છે અને જે શિવ છે તે ગુરુ-રૂપ છે. ગુરુ તથા મહાર્જી સ્વરૂપ, એ બેમાં ભિન્નભાવ વ્યર્થ છે. ગકારને સિદ્ધિદાયક તથા રક્ષારને પાપનાશક કહ્યો છે, અને ઊકાર શિવવાચક છે. એ ત્રણે શબ્દો મળીને ગુરુશબ્દ બને છે. 'ગ' તથા 'ઊ' મળીને 'ગુ.' અને 'ર' તથા 'ઊ' મળીને 'રુ.' એ પ્રમાણે ગુરુશબ્દ બન્યો. અર્થાત્ મોક્ષસિદ્ધિપ્રદાતા તથા પાપસંહર્તા શિવ એવો એ શબ્દનો અર્થ થયો. શંકરે જે પ્રમાણે ત્રિપુરને ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કર્યો તેજ પ્રમત્તે ગુરુરૂપ શિવ પશ્ચ અત્યંત દૃઢ સ્થાનુભવરૂપ ઉત્તમ ધનુષ્યના વિશે અતિ તીક્ષ્ણ એવાં બોધરૂપ બાણો લગાડીને શિષ્યનાં હૃદયના હેતુ જે ત્રિપુર—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, તથા કારણ શરીર—એ ત્રણેને ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કરીદે છે. અને તે વખતે તુર્યાતીતતા પ્રાપ્ત થઈ, સર્વકાલને માટે પરમાનંદ સ્થિતિ બની રહે છે. આ ત્રિપુરદહનનું વર્ણન પુષ્પદંત મંધવે કર્યું છે, તે આંહી કિચિત્ બતાવવામાં આવે છે

રથઃ ક્ષોણી યંતા શતધૃતિરંગેદ્રો ધનુરથો ।

રથાંગે ચન્દ્રાકૌં રથચરણપાણિઃ શર હતિ ।

વિધક્ષોસ્તે કોઽયં ત્રિપુરતૃણમાઢંચરવિધિ—।

વિધેયૈઃ ક્રીડંત્યો ન સ્વલુ પરતંત્રાઃ પ્રમુધિયઃ ॥

તારકાસુરના ત્રણ પુત્ર, નામે તારકાક્ષ, વિદ્યુન્માલી, અને કમળભોજન. એ ત્રણેએ અનંતકાળપર્યંત અક્ષતેવની આરાધના કરી હતી, જેથી અક્ષ-દેવે એમનાપર કૃપા કરી એમની રક્ષાને માટે અબેધ એવાં ત્રણ પુર (નગરો) નિર્માણ કર્યાં હતાં. જેમાંથી એક સુવર્ણનું, બીજું રૂપાનું તથા ત્રીજું

ભોખડતું હતું. એ ત્રણે નગરો દેવના એક હજાર વર્ષ વીત્યા બાદ અંતરિક્ષ
 મંડલમાં ફરતા ફરતા એક ક્ષણ માત્ર સમાન રેષા (સીધી લીટી) માં
 આવી જતાં. એટલા અદ્ય કાળમાં-એટલે વખત એ નગરોની સમરેષામાં
 સ્થિતિ હોય તેટલો વખત સુધીમાં-જે કે: ધનુર્ધારી એ નગરોને બેઠે તો
 તે નમરીઓનો નાશ થઈ શકે એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું વરદાન હતું. આવા
 વર પ્રદાનથી ઉન્મત્ત બનીને તેઓ જ્યારે ત્રૈલોક્યને દુઃખ દેવા લાગ્યા ત્યારે
 સમગ્ર દેવો અને મુનિગણ ભગવાન વિષ્ણુ સમેત મહા દેવ પાસે જઈ
 ત્રિપુર જ્વાલંતનું કથન કરવા લાગ્યા. મહાદેવ સર્વને અભયદાન આપી એ
 ત્રિપુરના નાશને માટે પ્રવૃત્ત થયા. તે વખતે કેવી તૈયારી કરી હતી તેનું
 ઉપરના મ્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે. પૃથ્વીનો રથ બનાવીને સૂર્ય ચન્દ્રને તે
 રથના પેડાં (ચક્ર) કરી, મંદરાચલ પર્વતને અક્ષ (ધરા) ની જગ્યાએ રા-
 ખ્યો. ચારે વેદરૂપી ઘોડા રાખી તેની લગામ (ત્રિશુલ) તરીકે શાસ્ત્રોની બ્ય-
 વરથા કરીને બ્રહ્મ દેવને સારથી બનાવ્યા. મેરૂ પર્વતનું ધનુષ્ય બનાવીને
 શેષની પ્રત્યંચા (દોરી) તેને લગાડી અને વિષ્ણુનું બાણ કરીને જોડી દીધું.
 એ પ્રકારની સામગ્રીઓ લઈને પરમાત્મા શંકર રથી બન્યા અને બાણમય
 પર પાશુપતાસ્ત્રની સ્થાપના કરીને એ ત્રણે પુર જ્યારે સમરેષામાં આવ્યાં
 તેજ વખતે તેમને બાળી નાંખ્યાં. ત્યાર બાદ દેવતા મુનિગણ વગેરે સર્વ
 આનંદિત થઈ શંકરનું સ્તવન કરવા લાગ્યા અને પુણ્ય વ્રતિ કરી. પુણ્ય-
 દંત સ્તુતિમાં કહે છે કે હે પ્રભો ! ત્રિપુરરૂપી તુલુ (ઘાસ) ને સળગાવવાને
 માટે આપે કેટલો બધો આડંબર કર્યો ! જેનો નષ્ટ વડે છેદ થઈ શકતો
 હોય તેને સાડા હાથમાં કુહાડો કોણ લેશે ? ઇચ્છામાત્રથી બ્રહ્માંડને બરમીભૂત
 કરવાવાળા આપની આગળ ત્રિપુરાસુર ઘાસ જેવાજ હતા. અગ્નિને ઘાસને
 સળગાવતાં કેટલી મહેનત ? પરન્તુ આપે આટલો બધો પ્રયાસ કર્યો તે પરથી
 સિદ્ધ થાય છે કે સમર્થ પુરૂષોની ઇચ્છા પરતંત્ર નથી હોતી. તેઓ સ્વેચ્છા-
 થી પોતાની સ્વાધીન વસ્તુઓની સાથે ચાહે તેવી કીડા કરે છે. જે
 પ્રમાણે શંકરે ત્રિપુરનો સંહાર કર્યો, તેજ પ્રમાણે આપણા દુઃખના હેતુ
 ત્રિપુરાસુરનો નાશ, “ શંકુસ્થં કતોતીતિ શંકરઃ ” મોક્ષ સુખ પ્રાપ્ત
 કરાવનારા ગુરૂરૂપ શંકર વગર બીજું કોણ કરવાનું હતું ? આપણે
 જ્યારે એમને શરણુ જઈશું ત્યારે એ (સહગુરુ) શરીર રથ ઉપર
 ધનુર્ધારી રથી બનીને બેસશે અને તત્કાલ ત્રિપુરને બાળી નાંખશે અને આપ-
 ãણને આનંદરૂપ બનાવશે. એને માટે તૈયારી પણ અનુપમ કરી જોઈએ.
 પૃથ્વીનો અંશ જેવામાં અધિક છે એવું આ શરીર રથ સ્થાનીય છે. શ્રુત્યા-

દિકામાં શરીરનું રથ રૂપે વર્ણન કર્યું છે. એ રથને ચંદ્ર સૂર્યની પેઠે ઉજ્જવલ શુભ કર્મ રૂપી ચક્ર (પેડું) જોડવું જોઈએ. કર્મ વડેજ સ્વર્ગમાં તેમજ નરકમાં જવાય છે. ચંદ્ર પર્વત તુલ્ય શુભકર્મન્યુત ન થવાય તેટલા માટે રથેય (દંડતા) જોઈએ; એજ આક્ષ (ધરી) સમજવી. વૈદિક-કર્માનુષ્ઠાન પરાયણ ઇન્દ્રિયો સુસિક્ષિત અધરથાનમાં તેમજ શાસ્ત્રીય વિવેક-યુક્ત મનની લગામ કરીને, અહમ્ મહારી પરમ ગતિ અને દેવ છે એ પ્રકારની નિશ્ચયાર્થિતા યુક્તિને સારથી બનાવવી જોઈએ. બાદ શંકરરૂપ ગુરૂ રથી થઇને મેરૂવત્ અચલ ભક્તિનું ધનુષ્ય બનાવીને, શેષ તુલ્ય વિશાલ વૈરાગ્ય-ઉભય લોકોના વિષય ભોગોના પ્રત્યે અનાસક્તિ-તેની પ્રત્યંચા (દોરી) બનાવીને તેમાં ગાનરૂપ વિષ્ણુ બાણ જોડીને છોડશે તો જગતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે પુરમાં નિવાસ કરનારા વિશ્વ, તેજસ તથા પ્રાણ-રૂપી ત્રિપુરાસુર બળીને બરમ થઇ જશે. અને ત્યારબાદ જીવ બાવ નષ્ટ થઇ જઇ, અહમરૂપતા (શિવ સાયુગ્ય) પ્રાપ્ત થઇ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ પૂર્વક આનંદના વિષે સર્વદા સ્થિતિ રહેશે. જગતિમાં દેહાદિ દસ્ય વિશ્વ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રતીત થાય છે એથી એને (જગતિને) સુવર્ણપુર સમજવું. સુવર્ણ-શોભન વર્ણ-દેહને જગતિમાંજ થાય છે. સુવર્ણના કરતાં રૂપાંને વર્ણ (ચક્રચક્રાટ) કમ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નના વિષે દેહાદિ વિશ્વ હોવાથી સ્વપ્નપુરને રૂપાતું પુર જાણવું. લોખંડનો વર્ણ કાળો છે. તેજ પ્રમાણે સુષુપ્તિના વિષે કેવળ અંધેર હોવાથી તેને લોહપુર સમજવું. એ ત્રણે અવસ્થાઓના અભિમાની જે વિશ્વ તેજસ તથા પ્રાણ જીવાત્મા કહ્યા છે તેમને ત્રિપુરાસુર સમજવા. જ્યાંસુધી તેમની સ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી સંસારની નિવૃત્તિ નહિ થાય અને પરમાનંદ સ્થિતિ પહોંચાત નહિ થાય. એથી કરીને સદ્ગુરૂ રૂપ શંકરને શરણુ જવાથી ગાનશર વડે તે તેમને (ત્રિપુરને) નાશ કરશે અને શિષ્યને તુર્યાની પ્રાપ્તિ કરાવશે. એ તુર્યાની જે પરિપક્વતા તેજ ઉન્મત્તની અથવા તુર્યાતીતતા સમજવી. તાત્પર્ય એ છે કે, શંકર અને ગુરૂ એ બન્ને એકજ સમિત્યાનંદ રૂપ છે, એમ સમજીને તેમની આરાધના કરવી. આ પ્રમાણે ત્રિપુરાસુર કલાતું રૂપક વર્ણન છે. ગુરૂ તથા પરમાત્મા એકજ છે, એ આશયનું ગીતામાં પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે:—

સર્વસ્ય ચાદં કૃદિ સમિવિહો મતઃ સ્મૃતિર્જાનમપોહનં ચ ।

વેદેશ્ચ સર્વેરહમેવ વૈશો વેદાંતકુલેદવિવેદ ચાહમ્ ॥

હે અર્જુન ! અહાદિ રતંબ પર્વન્ત પ્રાણી માનવી યુક્તિરૂપ ગુહામાં કું પરમેશ્વર ક્ષેત્રસરૂપથી પ્રવિષ્ટ થઇને રહેયો છું. આ વચન વડે નિખિલ પ્રાણી સમૂહ પરમાત્મરૂપ હોવાથી ભેદ હટિને અવશ્ય નથી, એ પ્રમાણે

ધ્વનિ નીકળે છે. તથા મારી ઉપાસનાથી શુદ્ધાન્તઃ કરણવાળા મનુષ્યને હું પરમેશ્વર વડેજ સાત્ત્વ તથા આચાર્યના અનુચ્છેદની સ્મૃતિ થાય છે. અર્થાત્ શ્રીગુરુદેવે જે કહ્યું કે 'નિર્વિશેષ પરિચ્છેદ શૂન્ય આત્મા તું છે,' તે આત્માના વિષે સ્વાત્માની સ્મૃતિ તથા આ સર્વ દૃશ્યજગત્ અને હું બ્રહ્મરૂપ છું એ પ્રમાણે બ્રહ્મમાનત્વ જ્ઞાન થાય છે. મારી ઉપાસના શૂન્ય મલિન બુદ્ધિવાળા પુરુષોને મહારાવડે એવી સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થવાં અસંભવિત છે. તેજ પ્રમાણે જગાદિ સર્વ વેદોદ્ધારા જ્ઞાતવ્ય એવો જે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધિ મુક્ત સ્વભાવ, સમ્યક્દર્શકેકરસ, અદ્વિતીય પરમાત્મા, તથા આ લોકના વિશે અધિકારી ક્ષિપ્રોના પ્રત્યે આચાર્યરૂપે વેદાન્તાદિકોના અર્થનો પ્રકાશ કરનારો પણ હુંજ છું. અને વેદવિત્-બ્રહ્મવેત્તા પણ હુંજ છું. (વેદનો અર્થ જે નિર્વિશેષ પર-બ્રહ્મ તેને, મારા તેમજ ગુરૂના અનુચ્છેદવડે જે આત્મત્વથી જાણે છે તેજ બ્રહ્મવેત્તા વેદવિત્ કહેવાય છે, કેવળ વેદના અક્ષરોને જાણવાવાળો નહિ.) પ્રથમ પરમાત્માએ સકલ પ્રાણીમાત્રને પોતાતું સ્વરૂપ દહી, પછી વિશેષ-તાથી વેદાન્તકૃત્ તથા વેદવિત્ પણ હુંજ છું એ પ્રમાણે કહ્યું. તેમાં આશય એ છે કે મૂઠ તેમજ જ્ઞાની પુરુષોએ બ્રહ્મવેત્તા અને વેદાન્તના ઉપદેશકના પ્રત્યે ઇશ્વર બુદ્ધિ અવશ્ય રાખવી જોઈએ. આ વચનથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિ-પાદન થાય છે. માટે કદી કોઇએ ગુરૂને પરમાત્માથી ભિન્ન ન જાણવા. ગુરુ-કૃપાથી આત્મારામમાં કોની સ્થિતિ થઈ હતી તે સાદું એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા ચાંગદેવ યોગીશ્વરની મુલાકાત થઈ, તેમને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. દક્ષિણમાં નગર જીક્ષ્મા નારાયણુડોઈ નામના ગામના તલાટી મુધોપત્ત બ્રાહ્મણને જે પુત્ર થયો હતો તે દેખાવમાં સુંદર (ચાંગલા) હોવાથી તેના મા બાપ તથા ગામના લોકો પણ તેને ચાંગદેવ કહીને બોલાવતા. એ મરૂદગણને અવતાર હોઈ, ધણીજ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો થયો. ઉપનયનસંસ્કારબાદ ગુરૂએ એને વિદ્યા શીખવવા માંડતાં ગુરૂ એકવાર બોલે એટલે એને મોડો ચઢી જાય અને અર્થ પણ સમજાય. એથી કરીને વેદ સાત્ત્વ પુરાણ ધર્મશાસ્ત્ર મંત્ર તંત્ર યોગાદિમાં એ કુંક સમયમાં પ્રવીણ બન્યો. અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ એને પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, લોકોને એ તેનો અમત્કાર બતાવવા લાગ્યો, અને લોકો એને મહાસિદ્ધ માની, એના શિષ્ય બની ગયા. કાલજંમના કરી ૧૪૦૦ (ચૌદસેઈ) વરસ સુધી એણે શરીર રક્ષા કરી હતી. જ્યાં સુધી યોગિની સમાધિમાં સ્થિતિ હોય છે ત્યાંસુધી કાલનો કશો પ્રભાવ આલતો નથી. દરેક ક્ષતકના વિષે કાલજંમના કરી આત્માને પાછો શરીરમાં લાવી વ્યવહાર ચલા-

વ્યાં કરતો હતો અને પોતાનું નામ તથા સ્થાન બદલી નાંખતો. આટલું સામર્થ્ય હોવા છતાં હજી એમણે સદ્ગુરુ ક્યો ન હતો. પરંતુ ભોક્ષાએ કૃપા પૂર્વક એને ગુરુપદ પર આરૂઢ કર્યો હતો. ફલતિના મોટું થએલું આત્મ વૃક્ષ જેમ નકાસું છે અથવા પાણી વગર સરોવરની જેમ શોભા જણાતી નથી, સંતાનવિના સ્ત્રીનો જન્મ જેમ નિરર્થક ગણાય છે, અથવા કૃપણનું મકાન સાતમાળનું બાંધેલું હશે તો પણ તેનો શો ઉપયોગ ? તેજ પ્રમાણે સદ્ગુરુને શરણુ જઈ આત્મગ્ઝાનનો અનુભવ સંપાદન ન કર્યો હોય તો આયુષ્ય વ્યર્થ છે. મોરનાં પીછાં પર ઘણી આંખો હોય છે, પરંતુ એકને પણ દૃષ્ટિ નથી; એ જેવાં નામનાંજ અને શોભાનાંજ નેત્ર છે તેજ પ્રમાણે અધ્યાત્મવિદ્યા શિવાય બાકીની બીજી બધી વિદ્યાઓ દૃષ્ટિ વગરની સમજવી. કેવળ શોભાની અને માન ખાટવાની. ચાંગદેવની સર્વ વિદ્યાઓના વિષે આટલી બધી પ્રતી-
ષ્ઠતા હોવા છતાં તેણે અધ્યાત્મગ્ઝાન સંપાદન ન કર્યું હોવાથી તથા યોગ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી તેના અહંકારાદિ વિકાર નાશ પામ્યા ન હતા. પરંતુ સિદ્ધાંતનો વિશેષ અહંભાવ તથા ડોળ હતો જેથી ભોક્ષા પાસે સેવા પૂજા લેતા. જે પ્રમાણે પૈંઘ આરોગ્યવાને માટે દરદીએને આહાર વિહારની નિય-
મિતતા જાળવી પથ્ય પદાર્થનેજ વળગી રહેવા કહે પરંતુ પોતે જાતે મનસ્વી અયોગ્ય વર્તન રાખે, કિંવા ક્ષેત્ર તીર્થાદિકમાં નહાયા વગરજ બટજી જેમ યાત્રાગુએને સંકલ્પ કરાવે છે, તેજ પ્રમાણે ચાંગદેવ પણ સદ્ગુરુવડે અંકિત થયા વગર ભોક્ષાને પોતાથી અંકિત કરી, તેમની પાસેથી સેવા લયાં કરતા હતા. પરંતુ તેની શાપ મુક્તિનો સમય સમીપમાં આવતાં તેમણે એક ચમ-
ત્કાર સાંભળ્યો અને આશ્ચર્ય ચક્રિત થયા. પરંતુ પ્રથમ તેના શાપનું કારણ આપણે ચર્ચાશું- ઇન્દ્રે પોતાના સેવક મરૂદ્ગણને કાંઈક કામ સોંપ્યું, જેના પ્રત્યે ફર્લક્ષ થતાં ઇન્દ્રે તેને શાપ દીધો કે તું મૃત્યુ ભોક્ષામાં મનુષ્ય જન્મ ખારણુ કરશે. ત્યારમાઠ ઘણા કાલાવાલા કરતાં ઇન્દ્રે અનુભવ કરતાં જણાવ્યું કે શાપની નિવૃત્તિ ત્યારે થશે કે જ્યારે તું, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ તથા આદિ-
શક્તિ સોપાનદેવ, દાનદેવ, નિવૃત્તિનાથ, તથા મુક્તાબાહુદું રૂપ ખારણુ કરી પૃથ્વી પર વિચરતાં, તેમને શરણુ જઈશ અને અધ્યાત્મગ્ઝાન સંપન્ન થઈ, સર્વ જગતને પરમાત્મરૂપે દેખીશ. આવા કારણને લઈને તેને ઇન્દ્રે શાપ આપ્યો હતો, અને તેમાંથી મુક્તિ પણ કેવી રીતે થશે તે પણ સ્પષ્ટ જણા-
વ્યું હતું. હવે એ શાપાન્ત કાળમાં એક પેઠણુ ક્ષેત્રરજ આજીણના મ્હોડેથી “ જાનેશ્વરે ભેંસને યગદિવેદનું પઠન કરાવ્યું છે તથા કોઈ બ્રાહ્મણને ઘેર સ્વર્ગસ્થ પિતૃત્રાને બોલાવી સાક્ષાત્ તેનાં ઠક્કન કરાવ્યાં હતાં ” એવી કહી-

કત સાંભળીને આંગદેવને બારે અન્નચપ્પી થઇ. મનમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા:—“હેં બહુ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરી, યોગ સિદ્ધિ પણ મેળવી, અને ચાહસો વરસ સુધી જીવતો રહ્યો પરંતુ મહારામાં આવું જ્ઞાનેશ્વર જેવું” સામર્થ્ય નથી. જ્ઞાનદેવની આવી અમરકૃતિનું વર્ણન સાંભળીને પહેલાં જેમ રીંછના મ્હોડેથી મુંદર ગાયન સાંભળીને નારદનો ગર્વ ગળી ગયો હતો, કિંવા અગરત્યનું પરાક્રમ જોઇને જેમ સમુદ્ર ગર્વ શૂન્ય બની ગયો હતો તેજ પ્રમાણે સિદ્ધાઇનો અહંકાર જે આંગદેવમાં હતો તે પણ તેજ પ્રમાણે ગળી ગયો અને પૂર્વશ્રાપનું સ્મરણ થયું. આંગદેવે તે વખતે શિષ્યોને કહ્યું, “હવે હું જ્ઞાનેશ્વર સદ્ગુણી પાસે જઇને જોમનો અનુગ્રહ લઉં છું.” શિષ્યો દહેવા લાગ્યા:—“બીજાના વચન પર વિશ્વાસ રાખી સ્થાન બદલ થયું યોગ્ય નથી; જોથી મહત્વની હાનિ થાય છે. માટે આપ પ્રથમ જોમને પત્ર લખો, અને જોમનો જે બરાબર જવાબ આવે તો પછી આપ જોમને સરણ જઇ શિષ્ય બનજો. કોઇપણ કાર્ય આપણી અગાઉથી ખાતરી મેળવીને કર્યું હોય તો, પછી તેમાં પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવા વારો આવતો નથી. ક્યાં આપ અને ક્યાં જ્ઞાનેશ્વર ! જોમને તો જમીન આસમાનનો અંતર જણાય છે.” શિષ્યોએ જો પ્રમાણે જોનામાં બુદ્ધિભેદઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; કેમકે આંગદેવની સંગતિથી તેમનો કુટુંબ નિર્વાહસારી પેઠે થઇ શકતો હતો. રોજ લાડુ, ખાસુંદી, શેખંડપુરી, માલપુત્ર, દૂધપાક, કઠી જલેબી તો કઠી ધારી, સાકરબાત મોતીચૂર ઇત્યાદિ નગદ માલ ઉડાવ્યાં કરતા હવે જો અમારા સદ્ગુણ જ્ઞાનેશ્વરને પોતાના ગુરુ બનાવી તેમની સેવામાં રહી પડશે તો અમારી સમ્પત્તિની શી સ્થિતિ થશે ? અમે ક્યાં જતા રહીશું ? એ વિચારથી તેમણે આંગદેવને પત્ર લખવાની યુક્તિ સૂઝાડી. આંગદેવે પણ વાત ઠીક છે એમ મનમાં વિચારો પત્ર લખવા સાર કાગળ તથા કલમ ખડીયો લાવવા શિષ્યને કહ્યું. કાગળ કલમ આવ્યા બાદ હાથમાં લઇ લખવાની શરૂઆત કરતી વખતે તેમના મનમાં એ સંકા ઉપજી કે મહારે જ્ઞાનેશ્વરને શું લખજી ? તીર્થસ્વરૂપ લખવું કે ચિરંજીવ લખવું ? પોતાના કરતાં વડીલ હોય તેમને તીર્થસ્વરૂપ તથા નાનાંઓને ચિરંજીવ લખવાનો રીવાજ છે. આંગદેવે વિચાર કર્યો કે તીર્થસ્વરૂપ લખું તો ? પણ એ તો મારા કર્તા નાના છે; અને ચિરંજીવ પણ કેમ લખાય ? મહારા કરતાં એ વધારે સમર્થ છે. તો હવે મારે શું કરવું ? આખરે કંઇ ન સૂઝવાથી કોરો કાગળજ મોકલવો તથા તેનો શા જવાબ મળે છે તે જોવું એવી જોમને રકુરણા થઇ. ત્યાર બાદ જોમણે કાગળ લખેડીને શિષ્યોને આપ્યો અને કહ્યું

કે આશંકી આમમાં જઈ ગાનેશ્વરની મુક્તાકાત લઈ, આ પત્ર તેમને આપજો અને જવાબ લઈ આવજો. શિષ્ય ચાંગદેવને પ્રમાણુ કરી આશંકી આમમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગાનેશ્વરનું ઘર પૂછતાં પૂછતાં તેમને સ્થાનકે જઈ પડેલા ન્યા. નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ તથા ગાનેશ્વર એ ત્રણે પાસ ખેંઠા હતા તેમને પ્રજ્ઞામ ક્યાં. ગાનેશ્વર તો તેમના કહેતાં પડેલાંજ ખેંટ્યા:—“ ચાંગદેવ સિદ્ધ કુયળ છે? તમે તેમની પાસેથી પત્ર લઈને આગા છો? ક્યાં છે તે પત્ર?” એટલા શબ્દ સાંભળીને શિષ્યો તો છક થઈ ગયા અને મનમાં તેજ ક્ષણે ચેતી ગયા કે આ આત્મનિષ્ઠ મહાત્મા સમર્થ સિદ્ધ પુરુષ છે. શિષ્યો-એ ચાંગદેવનો પત્ર અર્થાત્ કોરો કાગળ તેમની આગળ મૂકયો. ગાનેશ્વર ને કે જાણતા હતા તો પણ તેમણે કાગળ ખોલ્યો અને જોયું તો તેના પર એક પણ અક્ષર લખેલો ન હતો. ગાનેશ્વર પોતાના બાઇઓને કહેવા લાગ્યા:—બાઇ! ચાંગદેવ, યોગના સામર્થ્યથી ચૈદ્રસો વર્ષ છૂટ્યા તો ખરા, પરંતુ કોરાના કોરાજ રહ્યા; અને એટલા માટેજ આપણને એમની એ સ્થિતિ સમજાવવા સારૂ અર્થાત્ પોતે કોરાના કોરાજ રહ્યા છે, એવું બતાવી આપવા આ કોરો કાગળ મોકલ્યો હોય એમ લાગે છે. કાગળ ઉપર જ્યાં સુધી કાંઈ પણ લખ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેની શું કીમત? અક્ષરની પ્રાપ્તિ થયા બાદજ અક્ષરના અધિકાર પ્રમાણે તેની કીમત થાય છે. તેજ પ્રમાણે આ શરીર રૂપી કોરા કાગળને અક્ષર (શબ્દ) ની પ્રાપ્તિ નથી થઈ, ત્યાં સુધી તેની કાંઈ પણ કીમત કે યોગ્યતા હોય છે? ‘ અક્ષરં વ્રજાતમં ’ આ વચન પ્રમાણે ‘ અક્ષર ’ એકત્રે પરબ્રહ્મ. મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી ખાઇ, પીને ખેલવા શિવાય બીજું કાંઈ કર્યું નહિ અને જેવા આગ્યા તેવા ચાલ્યા ગયા તો પછી મનુષ્યજન્મની સાથેકતા શી?” નિવૃત્તિનાથે કહ્યું:—“ ગાનેશ્વર! એ ચાંગદેવને પોતાની સિદ્ધિનો ખુદ મર્વ છે, માટે એને ઉત્તર એવો લખવો કે જેથી એનો સંધળો અડકાર નટ થઈ જાય. ત્યારબાદ ગાનેશ્વર ચાંગદેવને પત્ર લખવા મડયા. નના મોટાની કલ્પના ઉપજ થઈ ‘ ચિરંજીવ લખું કે તીર્થ સ્વરૂપ લખું? ’ એ પ્રમાણે જે શંકા ચાંગદેવને થઈ હતી, તે સમજી જઈને તે પ્રમાણે તેમણે જરામ લખવો શરૂ કર્યો.

॥ ઓશી. ॥

સ્વસ્તિ શ્રી વટેશ્વર ચાંગયા અવધારી; પરબ્રહ્મ અસે ચરાચરી;
ત્યાજ વાંચૂન દુસરી પરી; દ્વૈતાચી વારી સ્વર્ણી નસે.

હે વટેશ્વર સિદ્ધ ચાંગદેવ! સાંભળો! આ ચરાચર વિશ્વમાં પરબ્રહ્મ વસ્તુ વિના બીજી કોઈ વસ્તુ છે એવો દ્વૈતભાવ સ્વપ્નમાં પણ ન આણવો.

एक एव हि मृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

એકજ ભૂતાત્મા પરમેશ્વર પ્રત્યેક પ્રાણીના વિષે રહ્યો છે. જે પ્રમાણે આકાશમાહેનો ચન્દ્રમા એકજ હોવા છતાં ઉદક પૂર્ણ અનેકપાત્રોના વિષે પ્રાતર્બિંબિત થઈ અનેક પ્રકારે દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે એ ભૂતાત્મા પણ એક તેમજ અનેક પ્રકારે જણાઈ રહ્યો છે. કિંવા,

एको हुताशो बहुधा समिध्यते एकः सूर्यस्तरसो योनिरेका ।

एको वायुर्वहुधा वाति लोके महोदधिश्चांमत्रां योनिरेकः ॥

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपः ।

અગ્નિ એક હોવા છતાં ઘણી રીતે પ્રકાશે છે; એકજ સૂર્ય પ્રકાશનું અદ્વિતીય નિધાન છે; એકજ વાયુ લોકમાં અનેક પ્રકારે વહી રહ્યો છે; એકજ સમુદ્ર અનેક જલતો આશ્રય છે; તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ પરમાત્મા વિશ્વરૂપ વડે પ્રકટ થયા છે. તે પરબ્રહ્મ નાના પણ નથી તેમજ મોટાએ નથી, એક નથી અને અનેક પણ નથી, હ્રસ્વ નથી તેમજ લીર્ધ પણ નથી; પાસેયે નથી તેમજ આધે પણ નથી.

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतિકે च तत् ॥

એ બ્રહ્મ અવ્યક્તથી સ્થૂળ પર્યન્ત સકલ જૂતોને અન્તર્ગત બધાની રહ્યો છે. સ્થાવરજંગમરૂપે સર્વ જૂતોનો જે આભાસ દર્શનમાં આવીરળ્યો છે તે ચાંદીનો આભાસ જેમ છીપ છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ છે. તો પછી એ સચળાને “આ બ્રહ્મ છે” એ પ્રમાણે કેમ માની લેતા નથી? આંધળાને જેમ સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ, આચાર્ય, અધિર પ્રસાદ અન્ય મલિન ભુદ્ધિવાળા પુરૂષોને એ બ્રહ્મ સર્વાત્મરૂપ, પરિપૂર્ણ તેમજ અદ્વિતીય હોવા છતાં, તેનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. વિવેક વૈરાગ્ય શમ દમાદિ સાધન અન્ય જનોને એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પોતે હોવા છતાં લોકાલોકપર્વત ન્યાય દૂરજ રહેવાનું; અર્થાત્ શતાવધિ જન્મોમાં પણ પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે. પરન્તુ તેજ બ્રહ્મ સદ્ગુણો અનુશ્ચલ સંપાદન કરનારા પ્રજ્ઞાતાત્મા પુરૂષોને સતીપ છે અર્થાત્ હૃદયમાં આત્મરૂપ વડે પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે. હે ચાંદ્રદેવ! શરીર કાનું છે? તેમાં કાણ રહે છે? એનો વિચાર તરે-કર્યો જણાતો નથી, માટે હવે કર. ધણા કટ વડે યોગાનુશાન ત્રિદ્ધ થતાં ઋદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત

થાય છે, પરંતુ સન્નિવહનદં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કાંઈ તેનાથી એટલીજ થાય છે! તેને ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ મેળવી છે. યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ ધારણા વિશેષથી પ્રાપ્ત થનારી આકાશગમનાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં કેવળ ચાતુર્ય માત્રજ છે. પરંતુ તે સ્વરૂપ સ્થિતિ રૂપ સિદ્ધિ અર્થાત્ મુક્તિ નથી. હે યોગસિદ્ધ! તું એકી વખતે અનેક દેહોને ધારણ કરે છે, પરંતુ એ પ્રમાણે અખિલ જીવોને પણ દેહ સમૂહની પ્રાપ્તિ થતી શું હર્વન છે? ભ્રમ જન્ય સ્વપ્ન તથા મનોરાજ્યમાં એનો સર્વેને અનુભવ થાય છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વડે સિદ્ધિ મળે છે પરંતુ તે તો ‘સિદ્ધિ’ એ શબ્દવડે “દેહ રહિત બ્રહ્મરૂપમાં અવસ્થાનરૂપ સિદ્ધિ” અર્થાત્ ‘મુક્તિ’ કહી છે. શરીરસમૂહ ધારણ કરી અનેક ભોગો ભોગવવાની સિદ્ધિ નથી કહી.

હે યોગસિદ્ધ જ્ઞાનાસિ પરકાયપ્રવેશનમ્ ।

પરંતુ નૈવ જ્ઞાનાસિ પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

યોગ ધારણાથી પોતાને સિદ્ધ માનનારા હે ચાંગદેવ! તું ખીજના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ જાણે છે, પણ તે તારું કેવળ અભિમાન માત્રજ છે. કેમકે ‘પર’વાને પરમબ્રહ્મને તો બાગ્યાગમ્યરૂપાવડે ઉપદેશ કરનારા જે તત્ત્વમર્યાદિમહાવાક્ય તેના વિષે દેહ મોક્ષની ઇચ્છા રાખી પ્રવેશ કરવાની તને અગત્ય જણાઈ નથી. “પરં પરમાત્માનં કાવતિ વક્તિ માગત્યાનલક્ષણપા તત્ત્વરકાયં તત્ત્વમર્યાદિ મહાશક્યજાતં તેસ્મિન્પ્રવેશનમ્” પિથાયાદિ તેમજ રોગજન્યરોગિ પશુ પરકાયાના વિષે પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ જાણે છે. જે જે યોનિઓને લાભદાયક એવાં ક્ષુદ્ર કર્મો કરવાથી તે તે યોનિમાં પ્રવેશ કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને માટે મદાન્ ચિત્તાવરોધરૂપ પ્રયાત કરવાની જરૂર પડતી નથી. પરકાયાપ્રવેશ એ સિદ્ધિ (મુક્તિ) નથી પરંતુ અંધનજ છે, એ પ્રમાણે સકલ શાસ્ત્રોમાં તેમજ વિદેહી જનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેટલા માટે તેને છોડી મોક્ષ સાધનભૂત વેદાન્ત શ્રવણાદિકના વિષે તું પ્રવૃત્ત થા. યોગ-સામર્થ્યથી તું લાંબો સમય સુધી જીવતો રહ્યો છે, પરંતુ જે ચિરજીવનમાં પણ મરણ અવસ્થ થાય છે, તેને ચિરજીવિતની સિદ્ધિ કેમ કહી શકાય? એકાદ પુરૂષ જન્મથી મરણ પર્વન્ત રોગી રહીને સો વરસ સુધી જીવતો રહ્યો તો તેવું જીવન તેને શાખપતું? ઐહિક તેમજ પારલૌકિક ભોગસાધન કર્મોનું આચરણ કરવાની તેનામાં અશક્તિ હોવાથી તેનું જીવન મરણ પુરૂષજ છે. તેજ પ્રમાણે મરણના ડરથી યોગ ધારણામાં સ્થિત થઈ તહે જે કે ચિરજીવિત સાધ્યું છે, તો પણ આખરે મરવાનું તો અવસ્થ છેજ; એથી કરીને પૂર્વોક્ત રાગીના ચિરજીવન જેવું તહારં ચિરજીવિત માને ચિર મરણ પણ છે, એમ

સમજી જીવી યોગધારણાઓના વિષે આદર ન રાખવો. કેમકે મૃત્યુના બચથી નિરંતર યોગધારણાના વિષે જેની સ્થિતિ રહે છે, તેની ઐહિક ભોગ સાધનોના વિષે પ્રવૃત્તિ થતી નથી માટે એ ભોગ વિલાસમય સ્થિતિ નથી. યોગ ધારણાનું દક્ષ જે ચિરજીવિત્વ તેના લાભ તો મળતોજ હોવાથી, એ ધારણાથી બીજું કશું જ મળતું નથી. અને એ ધારણા શિવાય અન્ય ધર્માનુષ્ઠાનનાં સાધનોનું આચરણ પણ થતું નથી માટે તેનું પારલૌકિક જળ પણ નથી. અને મોક્ષનું સાધન જે શ્રવણાદિકના અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ છે તે તેનાવડે થતી નથી. એવું ચિરજીવિત્વ એટલા માટે મરણ જેવુંજ જાણવું. હવે કદાચ એવી શંકા કરવામાં આવે કે મરણની નિવૃત્તિ એજ મોક્ષ છે તો યોગ ધારણાની નિન્દા શા માટે કરવી જોઇએ ? તો તેના સમાધાનમાં આટલુંજ બસ થશે કે સદૃપ અદૃત તથા અસદૃપ દૃત એ બંનેમાં પરસ્પર ધર્મોનું આરોપણ કરવું એ જન્મ અને વિવેકવડે એ બંનેને ભિન્ન જાણવા તેમજ અવલોકવા, એ મૃત્યુનું લક્ષણ છે. કિંવા ભોલ પ્રસિદ્ધ જન્મ મરણ ચક્ર કરવાં. તેનું તેમજ જરાદિકાનું નાશક જે જીવબલ્લેક્યસાક્ષાત્કારરૂપ વિગ્નાન અમૃત છે, તેનું તારે પ્રાપ્ત કરવું. સુસુ-હુઓને ઘટ જે મરણનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તે ગાનવડેજ સાધ્ય છે, અને તેજ અત્યંત મરણનિવૃત્તિરૂપ પરમ પુરુષાર્થ છે. એથી કરીને, એ એકદેશિક યોગધારણા વડે પ્રાપ્ત થનારી ચિરજીવિત્વની અભિલાષા છોડી દધ, વેદાંત શ્રવણના વિષે આદર રાખવો.

પરચિત્તસ્થિતં વસ્તુ ત્વયા જ્ઞાતં તત્તથ્ચ કિમ્ ।

સ્વચિત્તસંસ્થિતં વસ્તુ પરં બ્રહ્મ વિલોક્ય ॥

હે યોગી ચાંગદેવ ! તું ધારણાથી પરચિત્તમાં રહેલી વસ્તુને જાણે છે તો પણ તેથી શું જ્ઞાન થાય છે ? કારણ, પરમાત્માથી ભિન્ન જે ચિત્ત તે કલ્પિત છે, અને તેમાં સ્થિત રહેલી વસ્તુ પણ તેવીજ કલ્પિત (મિથ્યા) છે. એથી કરીને એ મિથ્યા વસ્તુને જાણીને કૃતાર્થ થતું તથા તેને સાર મહાન્ યોગરૂપ પ્રયાસ કરવો તે પણ બર્થજ છે. મારું એમ કહેવાનું છે તે તું માનશે તો હું તને કૃતાર્થ સમજાશ. તું ત્વંરા પોતાના વિષે સ્થિત એવી જે સત્વરૂપ પર બ્રહ્મ વસ્તુ છે તેનું સાક્ષાત્ અવલોકન કર અર્થાત્ કાર્યકારણથી રહિત દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદશ્ચ-ય આત્મ સ્વરૂપને જો. આપણાથી પૃથક્ રહેનારાં તથા અંતિ સિદ્ધ જે સમષ્ટિ? વ્યદિર અં-તઃકરણ, તેમાં રહેનારું અખિય જગદ્વિષયક શાન પણ અમરૂપ હોવાથી

તેના કાંધ ઉપયોગ નથી, તે પછી બાધિ અંતઃકરણનું એક દેશ^૩ એવું જે પરચિત્ત, તેના વિષે રહેલી વસ્તુઓના યાનરૂપી સિદ્ધિ વડે કાંધપણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, એ કહેવું પડે તેમ નથી. એથી કરીને તેના અનાદર કરીને સ્વચિત્તનો બાધ કર (મિથ્યા કલ્પિત છે એમ સમજી નાશ કર) અને તેમાં સ્થિત એવી જે સત્ય તથા નિત્ય બ્રહ્મરૂપી વસ્તુ તેનું સાક્ષાત્ યાન મેળવવા સારૂ વેદાંતશ્રવણના વિષે આદર રાખ. હે સિદ્ધ ! આત્મનું સમીપ-વર્તિ આત્મનું જે શ્રવણમન-નિદિધ્યાસનદ્વારા દર્શન ન થાય અને દૂરદે-શરથ ઉચ્ચારેલી વાણિનું શ્રવણ, તથા દૂરદેશરથ પદાર્થોનું દર્શન યોગ શાસ્ત્રની સિદ્ધિવડે થયાકરતું હોય તે પણ શા ઉપયોગનું છે ? દૂરદેશરથ શ્રવણદર્શન-સિદ્ધિ આત્મવસ્તુ વિષયક હોવાથી, તે મિથ્યા હોઈ, તે ખાતર યોગા-બ્યાસનો કરેલો શ્રમ પણ વ્યર્થજ છે. હે યોગીશ્વર ! તમને આકાશગ-મનાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તથા એકસ્થાનમાં અંતર્ધાન થઈ અન્યસ્થાને પ્રગટ થઈ શકે છે. પરંતુ:--

મવન્તિ વાયસાદીનામપિ સ્થેચરતાદયઃ ।

સિદ્ધિર્મિર્નેવ સિદ્ધ્યેત સિદ્ધિભિઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

આકાશમાં ગમન કરવું તથા અદૃશ્ય થઈજવું ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓ કાગડા, બાજ તેમજ ગરૂડાદિ પક્ષીઓ તથા જૂત વગેરેને પણ યોગધારણા વિના પ્રાપ્ત થએલી છે. અવિહિત કર્મોના અનુક્રાનનું ફક્ત એ પક્ષીઆદિ યોનિઓને ખેચરત્વ સહજ પ્રાપ્ત છે. યોગાબ્યાસના શ્રમની તેમને આવશ્ય-કતા નથી. હુદ્ડ કર્મવડે પણ એ યોની તથા એવી સિદ્ધિનો લાભ મળી શકે છે. પરંતુ તેવાં કર્મ, યોનિ તથા સિદ્ધિ ગુરુ હોઈ તેને સારૂ કોઈ આદર કરતું નથી. તારપર્ક એ છે કે એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધિઓ મેળવવા છતાં પણ સંસારમાંથી મુક્તિ થતી નથી, એ નકી સમજવું. એવી સિદ્ધિઓવડે ક્ષારીશબલ, વીર્યાંતિશય, પ્રતાપબાહુશ્ય, અંતર્ધાનતા, આકાશ શ્રમણ ઇત્યાદિ લાભર્થ આવે છે, પરંતુ વેદાંતમાં વર્ણવેલી સિદ્ધિ અર્થાત્ મુક્તિ, તેનાથી સંબંધી નથી. ખરી સિદ્ધિ તે 'બ્રહ્મથી બનિય એવા પ્રત્યગાત્માનું' પરિ-શાન થવું' તેનેજ કહી છે. એ શિવાયની જે બીજી બધી સિદ્ધિઓ છે તે તે આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે, એમ ધુનિ (મનનશીલ) સમજે છે, અને એવી સિદ્ધિઓનું શું પ્રયોજન છે ? એથી કરીને તું પણ બ્રહ્મતમ-

૩ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર ઇત્યાદિ અંતઃકરણના દેશો છે તેમાં ચિત્ત બિંદુ દેશ છે.

સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોમાં તત્પર રહેશે તો તેને જરા મરણુ શૂન્ય અમૃતત્વનો અર્થ લાભ થશે. વેદશાસ્ત્રનું મથન કરીને લખેલા આ પત્રના ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરી અનુભવમાં મૂકશે તથા જવાબ લખશે. પછી જ્ઞાનેશ્વર આંગદેવના શિષ્યોને પત્ર આપી એ ઉપરાંત મ્હોડેથી પણ સંદેશો કહાળ્યો કે તમે યૌદ્ધસો વર્ષ જીવતા રહ્યા છો તેનું સાર્થક ત્યારેજ સમજશે કે જ્યારે તમે આ પત્રમાં લખેલી વાતને અનુભવમાં મૂકશે. (જ્ઞાનેશ્વરે આંગદેવને લખેલો પત્ર મરાઠી ભાષામાં 'આંગદેવ પા સુદી' નામક ગ્રંથથી વિખ્યાત છે.) જ્ઞાનેશ્વરનો પત્ર લઈ શિષ્ય મંડળી આંગદેવની પાસે આવી નમન કરી, ત્યાંનો વૃત્તાન્ત તથા એમની સર્વ-વૃત્તાતું કથન કરી, પત્ર પણ આપ્યો. પત્ર ખોલી આંગદેવે વાંચવા માંડ્યો પરંતુ, કાંઈ અર્થ સમજ્યો નહિ; ત્યારે એમને ખાત્રી થઈ કે, આટલી નાની વયમાં આવું ગહન જ્ઞાન ! આ વિષય મારા હાથમાં હજી આવ્યોજ નથી. હવે તો એમની પાસે જઈ મારે આ પત્રમાં લખ્યું છે તેનો આશય સમજાવે જોઈએ. એ વિચારથી આંગદેવ તેમની પાસે જવા નીકળ્યા પરંતુ અહંકાર નષ્ટ થયો નહતો. પોતાની સિદ્ધિનો અમત્કાર ત્યાં આગળ પણ બતાવવાની ઇચ્છા થઈ. વાઘના ઉપર બેસીને હાથમાં સાપની ચાણુક બનાવીને રાખીકીધી. યૌદ્ધસો શિષ્યો પણ સંઘાતમાં રાખીકીધા. રસ્તાપર થઈને જતાં જે જે લોકો એને જોતા તે એની સિદ્ધિના અમત્કારની પ્રશંસા કરતા. આળંદી ગામ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે આંગદેવે એક શિષ્યને પોતાના આગમનની જ્ઞાનેશ્વરને ખજર આપવા મોકલ્યો; પરંતુ તેના આવતાં પહેલાંજ નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે, "આંગદેવને પત્રનો અર્થ સમજ્યો નથી માટે આપને મળવા સાર આવ્યો છે, પણ વાઘપર બેસીને હાથમાં સાપની ચાણુક રાખી પોતાની સિદ્ધિનો અમત્કાર હજી દેખાડીરહ્યા છે." એટલામાં શિષ્ય પણ ત્યાં આવીપહોંચી આંગદેવની સવારી આવે છે એમ કહેવા લાગ્યો. સોપાનદેવ બોલ્યા—“હે મોઢાભાઈ ! એવા સિદ્ધપુરુષને આપણે સામા જઈ ઘેર લાવવા એ ઉત્તમ છે.” જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા—“હીક.” આંગદેવ આથેથી આવે છે એમ જાણતાંવાર ને જે દિવાલપર પોતે બેઠા હતા તેને જ્ઞાનેશ્વરે આજ્ઞા કરી કે—“હે દિવાલ ! સિદ્ધયોગીશ્વર મહાત્મા અમારે ઘેર આવે છે તો એમની સન્મુખ આપણે જવું જોઈએ. પરંતુ એમના જેવું મારામાં કયા સામર્થ્ય છે ? એટલા માટે તુંજ મને લઈચાલ. આટલી આજ્ઞા થતાંવાર ને એકાદ હાથેજ જેમ આજ્ઞાતી હોય તેમ તે દિવાલ 'સર સર સર'

ચાલ્યા બાગી. ચાંગદેવે તેમને આવેથી આ પ્રમાણે આવતા જોયા અને તે શરમાઈ ગયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા. કે વાધ જે કે હિંસકપ્રાણી છે, તોપણ સહ્ય છે, સાપ પણ સહ્ય છે. એમને હાંથમાં ઝાલીને તથા તેપર બેસીને હું કેવો મૂર્ખ છું કે એમના દર્શનાર્થે જાઉં છું. નિર્જીવ ભીંતમાં જેમણે ચેતન આણ્યું એવું અદ્ભુતકર્મ કરવાની મારામાં સત્તા નથી; તેમજ કાંઈનામાં એવું સામર્થ્ય હોય એવું મેં દીઠું નથી. ‘ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! ’ એમ કહી વાધારથી ઊતરી પડ્યા, સાપને છોડી દીધો, અને આખે રસ્તે સાટાંગ પ્રણામ કરતા કરતા જ્ઞાનેશ્વરની પાસે આવીપહોંચ્યા. જ્ઞાનેશ્વરે તેમને ઊઠાડ્યા અને ચારોએ નમસ્કાર કર્યા તથા પ્રેમાલિંગન આપ્યું. પછી, ત્યાંથી બધા રિશ્રાન્ત વડની નીચે જમીને બેઠા. “ નિર્જીવ ભીંતને કેવીરીતે ચલાવી ? ” ચાંગદેવે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા:— ‘ પરમાત્મા શું ન કરી શકે ? પત્થરોને સમુદ્ર ઉપર તારીને વાનરોને લંકામાં લઈગયા. પંચમહાજૂનોને માહો માંહે પરસ્પર વેર હોય છે, છતાં તેમને પણ પોતાની સત્તાથી પરમાત્મા એકત્ર તથા સખ્યત્વમાં રાખી શકે છે. તેમની સર્વવ્યાપી શક્તિ ચાહે તે કરી શકે છે. આ પણ એ શક્તિનું જ સામર્થ્ય છે એમાં મારું શું છે ? ત્યાર બાદ સઘળાં ઘેર જઈ બોજન કરી રહ્યા પછી ચાંગદેવ પત્રનો અર્થ પૂછવા લાગ્યા ત્યારે જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું:— “ પહેલાં કોઈ શિષ્યને બલિપ્રદાનમાં આપશે તો એનો અર્થ બરાબર સમજશે ” ચાંગદેવે કહ્યું:— “ મારી પાસ ચાંદસો દિળો છે તેમાંથી એકાદ હું તમને આપીશ. ” રાત્રે ચાંગદેવે શિષ્યોને પૂછ્યું:— “ બલિને વારંતે તમારામાંથી કોણ તૈયાર છે ? ” ત્યારે તો બધાજ ગભરાઈ ગયા. ‘ આજ આપણા જીવ ઉપર આવી પડી છે, હવે શું કરવું ? ’ એ પ્રમાણે સઘળા વિચાર કરવા લાગ્યા પરંતુ મ્હોડેથી ‘ આપને માટે જીવ અર્પણ કરીશું ’ એ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી કહેવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ શુરને નિદ્રા આવી ગઈ એટલે પ્રાણજપના માર્યા સઘળા શિષ્યો રતેવઈ બાગી ગયા. એક પણ શ્લોક નહિ. બીજે દિવસ જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું:— “ કયા શિષ્યને બલિમાં આપી છે ? તેને બંદિ લાવે. ” ચાંગદેવે કહ્યું:— “ બધાજ નાસી ગયા છે; હવે તો આ દેડનો બસિ છે. હું તન, મનથી આપને શરણે આવ્યો છું. ” જ્ઞાનેશ્વરે આ મુક્તિથી એમનો શિષ્ય પાસે તોડાવી નાંખ્યો. કેમકે શુદરથને પરિવાર સમાન સાધુ મહાત્મા સંન્યાસીઓને શિષ્યપરિવાર પાસની પેઠે બંધન કરાજી થઈ પડે છે. ચાંગદેવનું અભિમાન ગળી ગયું, અને પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક તેણે પૂર્ણ વૈરાગ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, એકલે આદિમાયા

મુક્તાબાહને બાધઓને કહ્યું “ જીમને ઉપદેશ આપો. ” એ ઉપરથી મુક્તાબાહએ ચાંગદેવને પોતાની પાસે બેસાડી, તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. ચાંગદેવ એક માસ સુધી જ્ઞાનેશ્વરની પાસે રહ્યા, અને તેટલો બધો વખત તેમણે જ્ઞાનેશ્વર વગેરેની સાથે આત્મચર્યામાં ગાળ્યો. ત્યાર બાદ સર્વને પ્રણામ કરી, “ આપની કૃપાથી શ્રેષ્ઠસો વર્ષમાં મને જેવો આનંદ મળ્યો નથી તેવો આનંદ અહિં રહ્યા પ્રાપ્ત થયો છે, ” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલતા થયા અને પોતાના સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. ત્યારથી તેમના મનનો દૈત્યાવ નષ્ટ થઇ ગયો. જ્યાં ત્યાં એકજરૂપજ તેમને જણાવા લાગ્યું અને પરમાનંદ સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત થઇ. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

ધ્યાનમૂલં ગુરોર્મૂર્તિઃ પૂજામૂલં ગુરોઃ પદમ્ ।

મંત્રમૂલં ગુરોર્વાક્યં મોક્ષમૂલં ગુરોઃ કૃપા ॥

ગુરુની મૂર્તિ ધ્યાનનું મૂલ છે, ગુરુના ચરણ પૂજનું મૂલ છે, ગુરુનું વચન સંવળા મંત્રોના મૂળ જેવું છે, તથા ગુરુની કૃપા મોક્ષનું મૂળ (કારણ રૂપ) છે એમ સમજવું. અર્થાત્ જેણે ગુરુનું ધ્યાન, ચરણાર્ચન કરી ગુરુ મુખવચનનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું તેણે અનુક્રમે સંવળા દેવતાઓનું ધ્યાન તથા પૂજન, અને નિખિલમંત્રોનું જપાનુષ્ઠાન કર્યું છે એમ સમજવું. ગુરુની કૃપા શિષ્ય ઉપર થઇ એટલે મોક્ષ તો હાથ વેંતમાંજ છે એમ સમજવું. એટલા માટેજ ખીજ બધાં સાધનોનાં કરતાં ગુરુના આશ્રયને શુભમ તેમજ શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. સૌર પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

ગુશબ્દસ્ત્વંધકારઃ સ્યાદ્ગુશબ્દસ્તન્નિરોધકઃ ।

અંધકારનિરોધિત્વાદ્ગુરુરિત્યભિધીયતે ॥

‘ગુ’ શબ્દ અંધકાર વાચક છે, તથા ‘રુ’ શબ્દનો અર્થ ‘અંધકાર નાશક’, એવો થાય છે. એથી કરીને જે અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે, તે ‘ગુરુ’ કહેવાય છે. એવા સદ્ગુરુનો મનુષ્યે અવરૂપ આશ્રય કરેલોજ જોઇએ. કેમકે ગુરુના પ્રસાદથી અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશ થઇ, આત્મા-રાત્રને વિષે આનંદમય સ્થિતિ શુભમતાઓ સહજ સંપાદન કરી શકાય છે.

। इति शिवम् ।

પંચમ પુષ્પ.

અદ્વૈત વચનના પ્રત્યે વિશ્વાસ એજ મોક્ષનો અલૌકિક ઉપાય.

ગુરુરિત્યક્ષરં यस્ય જિહ્વાગ્રે દેવિ વર્તતે ।

તસ્ય કિં વિદ્યતે મોહઃ પાદૈર્નદસ્ય કિં વૃથા તં જ્ઞાત્ ।

પરબ્રહ્મ રૂપ પદને સર્વાવભાસક સૂર્ય ચંદ્ર તથા અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી; જેના વડે જે વસ્તુ પ્રકાશની હોય તેનેજ અર્થાત્ પોતાના પ્રકાશકનેજ તે વસ્તુ કેવી રીતે પ્રકાશ આપી શકવાની હતી? સૂર્યના પ્રકાશ વડે ઘટપટ્ટાદિ જડ વસ્તુઓ પ્રકાશી છે. એ ઘટપટ્ટાદિ, સ્વભાસક (પોતાને પ્રકાશિત કરનાર) સૂર્યની જ્યોતિને શી રીતે પ્રકાશ પૂરો પાડી શકવાની હતી? તેજ પ્રમાણે જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિ વડે સૂર્ય ચંદ્ર તથા અગ્નિ પ્રકાશિત થયા છે, તે પોતાના ભાસક (પ્રકાશ પૂરો પાડનાર) તેજને કદી પ્રકાશિત કરી શકશે? નહિજ. જેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ સંસારને વિષે જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી, અને જે સ્વયં પ્રકાશ તેમજ સર્વાવભાસક છે, તે પરમપદ (બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિને અર્થે, ઉત્તમ કૃષ્ણના વિષે જન્મ, બુદ્ધિમત્ત્વ, વયાધિક્ષ્ય વગેરે કષ્ટાની જરૂર નથી; કેવલ સદ્ગુરુજી એની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. શા પરથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન થાય છે તો, તેની પુષ્ટિમાં:—

इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्वना-

दुरुगुरु गुरुशब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥

ભગવાન વિષ્ણુએજ ‘ગુરુ વિના પરમ પદની પ્રાપ્તિ નથી’ એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી, પ્રહલાદને માટે સખાના સ્વંભ માહેથી નરસિંહ રૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયા, ત્યારે સર્વ લોકોને મુખમાંથી “ ગુરુ, ગુરુ, ગુરુ ” એવો ચામુંદોચ્ચાર કરી, ઉક્ત હેતુનું બાન કરાવ્યું હતું. ‘ગુરુ’ એટલે ‘આચાર્ય’ તથા ‘સિંહ જાતિનો મંદ-શબ્દોચ્ચાર’ એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થ સમજવો. ભગવાને સિંહના ચામુંદું અનુકરણ કર્યું હતું, જે તે રૂપને યોગ્યજ હતું; છતાં કવિએ શ્લિષ્ઠાર્થ વડે પરમાત્માનો હેતુ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. જે પ્રહલાદને માટે પરમાત્માએ નરસિંહ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તથા દર્શન આપી તેની રક્ષા કરી હતી, તે પ્રહલાદ શું ઉત્તમ કુશળાં જન્મ્યો હતો? તેનામાં શું ભારે બુદ્ધિમત્તા હતી? અરે તેની ઉમ્મર પણ ક્યાં મોટી હતી? પરંતુ તરવેતા નારદે ગર્ભમાંથીજ તેના ઉત્તર અનુગ્રહ કર્યો હતો, તેથીજ ભગવાને તેને દર્શન આપી, ‘ ગુરુ વિના બીજું સાધન નથી ’ એવું

સ્પષ્ટ દર્શાવી આપવા “ ગુરુ, ગુરુ ” શબ્દની ગર્જના કરતી કરતા તેઓ સર્વ લોકોની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થયા હતા.

હિરણ્યકશિપુ મંદાર પર્વત ઉપર તપશ્રયા કરવાને સાડ ગયો હતો ત્યારે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓએ નગર પર ચઢાઈ કરી, દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. દેવતાઓના હાથે પરાજય પામ્યા ત્યારે દૈત્યો, પ્રાણ બચના માયા, સ્ત્રી પુત્ર મિત્રાદિ પરિવાર વર્ગનો પરિભ્રમણ કરી, ઉભી પૂછડીએ નાશી ગયા હતા. ઇન્દ્રે રાજની સર્વ મીલકત લૂંટી લઈ, તેની સ્ત્રી કયાધૃતું હરણ કર્યું હતું. રસ્તામાં દેવર્ષિ નારદની મુલાકાત થતાં તેમણે ઇન્દ્રને કહ્યું:—“ હે દેવેન્દ્ર ! આ સ્ત્રીએ શો અપરાધ કર્યો છે કે, તું એનું હરણ કરીભય છે ? ” ‘ મુંબ મુંબ મહાભાગ છતી પરપરિગ્રહમ્. ’ ‘ આ પરસ્ત્રી તેમજ પતિવ્રતા છે, એ ધ્યાનમાં આણી તું એને છોડીમૂક. ’ ઇન્દ્રે કહ્યું:—મહારાજ એનાં હિરમાં દેવતા શત્રુનો ગર્ભ છે, તેથી પ્રજ્વલિત સમય ત્રીત્યાગ્યાદ તે ગર્ભનો વધ કરી એને છોડી મૂકીશ; ત્યાંસુધી એ મારી પામે રહેશે. નારદે કહ્યું:—

અયં નિષ્કિલ્બિષઃ સાક્ષાન્મહાભાગવતો મહાન્ ।

ત્વયા ન પ્રાપ્ન્યતે સંસ્થામનંતાનુચરો વલી ॥

એ આછનાં હિરમાં જે ગર્ભ છે, તે પાપશય, મહાભગાદમકત એથી કરીને તે મહાપરાક્રમશાળી નીકળશે; તેનો નાશ તમારે હાથે થઈ શકે તેમ નથી. એ ઉપરથી ઇન્દ્રે નારદનું વચન માન્ય કરી તેને છોડી મૂકીને પોતે ચાલતો થયો. ત્યારબાદ નારદે તેને અભય આપી પોતાના આશ્રમમાં રાખી. ગર્ભના કલ્પાણને ખાતર તે સાધવી સ્ત્રીએ ખાસ કળાશૂર્વક નારદ ॥ સેવા કરવાથી તે દયાળુ સમર્થ કાપિએ તે ગર્ભ (પ્રલસાદ) નો તરફ દૃષ્ટિ કરી, (અર્થાત્ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરવાના હેતુથી) કયાધૃતી ધર્મ-તત્ત્વ, બક્તિ તથા નિર્ભગજ્ઞાન (આત્માનાત્માવિવેક) નો ઉપદેશ કર્યો હતો. સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે એ જ્ઞાનોપદેશની તેને તો વિસ્મૃત થઈ ગઈ પરંતુ, કાપિના પ્રસાદથી પ્રલસાદને અર્પણ સ્મૃતિ રહી. તાત્પર્ય એ છે કે—નારદનાં મ્હોંએ ગર્ભમાંજ તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાથી પ્રલસાદમાં આગળ પડી જઈને પરમાત્મા પ્રત્યે નિરતિથય પ્રાપ્તિ હતી અને તેથીજ પિતાએ ગમે તેટલો છળ કરવા છતાં, તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહતો. ભગવાનનું સાક્ષાત્ દર્શન તે એ એકનિશ્ચયનું જ રાગ હતું. ગુરુના પ્રસાદ વગર એવી એક નિષ્ઠા થવી અસંભવ છે. ભાગવતના એકાદ્ય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

તસ્માદ્ગુરું પ્રવેષત મિજ્ઞાતુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।

છાઠ્ઠે પેરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશ્ચમાશ્રયમ્ ॥

પ્રમુદ્યોગો રાજ વિદેહને કહે છે કે “હે રાજા ! ત્રિપયાદિકો વડે સુખ નથી, એવું જાણી ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિને અર્થે મુમુક્ષુ પુરૂષે વેદાર્થજ્ઞ તથા અપરાધાતુભવમાં નિપુણ હોય એવા સદગુરને ઘરણે જવું. ધ્યાનિતું તે અદ્વિતીય સ્થાન હોવાથી આત્મા અને દેવ બુદ્ધિથી તકેમનું સેવન કરવાથી તે સદગુર પ્રસન્ન થઈ અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરાવશે. એના પર એ શંકા ઉપજે છે કે ‘ યન્મનસા ન મનુને, ’ ‘ યદ્વાચાનમ્બુદિતમ્ ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મા મન વાણીનો ત્રિપય નથી એમ કહ્યું છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં ગુર શી રીતે આત્માનુભવ કરાવશે ? શબ્દજ ન્યાં પહોંચતો નથી, મનની પશુ ન્યાં ગતિ નથી ત્યાં આગળ ગુર શા વડે સમજાવશે અને શિષ્ય શી રીતે સમજશે ? વાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—

ક્રમે ગુરુપદેશનાં પ્રવૃત્તે શિષ્યવોષતઃ ।

અનિર્દેશ્યોડ્પ્યદૃશ્યોડપિ સ્વમમાત્મા પ્રસીદતિ ॥

છાત્ત્વાર્થેર્નુધ્યતે નાત્મા ગુરોર્વચનતો ન ચ ।

નુધ્યતે સ્વયમેવૈવ સ્વવોધવશતસ્તતઃ ॥

શિષ્યને બોધ કરવા માટે ગુરનો ઉપદેશકમ પ્રવૃત્ત થયો હશે તો, અનિર્દેશ્ય અર્થાત્ ‘વાગાદિમિરિદં દત્તિ નિર્બંધુ અશક્યઃ’ અને અદૃશ્ય યાને વિશેષ ચિત્તદૃષ્ટિ વડે સાક્ષાત્કાર થવાને માટે અશક્ય—અર્થાત્ ‘આજ ત્દમારો આત્મા’ એ પ્રમાણે શબ્દાદિકોની સહાયથી ગુરદ્વારા પ્રતિપાદન થવાને માટે અશક્ય—એવો આત્મા પોતાની મેળેજ સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે, સ્વરૂપાનુસંધાનમાહાત્મ્યદ્વારા જાણી શકાય છે. તો પછી ગુર શાસ્ત્રાદિકોની શી આવશ્યકતા ? યદ્યપિ ગુર તથા શાસ્ત્ર જો કે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાડી શકતાં નથી, પોતાની મેળેજ એ તો જાણી શકાય છે, એમ હોવા છતાં ગુર અને શાસ્ત્રની સત્તાજ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ દેલાનો શકે છે.

ગુરુશાસ્ત્રાર્થશિષ્યાણાં ચિરસંયોગસત્તયા ।

અહનીવ જનાચાર આત્મજ્ઞાનં પ્રવર્તતે ।

દિગ્દશના વખતે સૂર્યની સમગ્ર જે પ્રમાણે ભોળોને વ્યવહાર શરૂ થાય છે તેજ પ્રમાણે ગુર, શાસ્ત્ર તથા શિષ્ય એમના જે ચિરકાલિક સંનિધિ-ક્ષતા છે તેના પ્રભાવથીજ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન તથા અનુભવ થાય છે,

સ્વેતકેતુએ આજ વિષય પેતાના પિતા ઉદ્દાત્તક મહર્ષિને પૂછ્યો છે, તેનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વર્ણન છે. સ્વેતકેતુ કહે છે:—“હે પિતા! વસ્તુનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયાદિકો વડે જો મદ્ય થઈ શકતું હોય તોજ તે વસ્તુનું કોઈ પણ ઇન્દ્રિય વડે જ્ઞાન તેમજ મદ્ય થઈ શકે, એવો સામાન્ય અનુભવ જોવામાં આવે છે. રસ (સ્વાદ) જો કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી છતાં રસના (જીભ) વડે તેનું મદ્ય થઈ શકે છે. પરંતુ આત્મા તો કોઈપણ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, તો તેનું કયા ઉપાય વડે જ્ઞાન થઈ શકે? પુત્રની શંકા દૂર કરવાના હેતુથી ઉદ્દાત્તકે કહ્યું:—“હે પુત્ર! ભોક્ત્રસિદ્ધ ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાયો વડે આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી, એ વાત યથાર્થ છે; તો પણ બ્રહ્મ-વેત્તા સદ્ગુણના ઉપદેશ રૂપ અત્રૌતિક ઉપાય વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એને માટે એક દુષાન્ત છે તે સાંભળ:—

ગાન્ધાર દેશના કોઈ એક ધનાઢય રહેવાશીને ચોરોએ પકડ્યો, અને તેના હાથ પગ તથા આંખ બાંધી નિર્જન વનમાં તેને લાવીને છોડી મૂક્યો. તે પુરૂષ ત્યાં આગળ ધણો દુઃખી થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે હું મ્હારે દેશ શી રીતે પાછો જઈ શકીશ? મોટે અવાજે તે ત્યાં પોકાર કરવા લાગ્યો કે “ચોરોએ મ્હારા હાથ પગ તથા આંખ બાંધી ગાન્ધાર દેશમાંથી મ્હને અંહિ આણીને છોડી મૂક્યો છે. આ બંધનમાંથી મ્હને મુક્ત કરી મ્હારે દેશ કોઈ મ્હને પહોંચાડો.” કર્મ ધર્મના સંયોગથી કોઈ મહાન દયાળુ પુરૂષના કાને આ શબ્દો પડ્યા, અને તે અરણ્યમાં એની પાસે દોડી આવ્યો, અને તેને પૂછવા લાગ્યો કે:—“ભાઈ! ત્હમારી આવી દશા કેમ થઈ છે?” ત્યારે તેણે જવાબ દીધો:—ચોરોએ મ્હને આ પ્રમાણે બાંધીને અંહિ છોડી મૂક્યો છે. આપ મ્હારા બંધ છોડાવી મ્હને મ્હારે દેશ પહોંચાડી આપો.” તે દયાળુ પુરૂષે તે ઉપરથી તેને બંધ મુક્ત કર્યો અને કહ્યું કે “આજ દિશામાં તું સીધો સીધો ચાલ્યો જઈશ તો તું ત્હારે દેશ પહોંચીશ. તે દયાળુ પુરૂષના વચન પર વિશ્વાસ રાખી, તેણે બતાવેલ રસ્તાએ થઈને જતાં થોડાજ સમયમાં તે પેતાને દેશ આવી પહોંચ્યો અને મુખી થયો. જો એણે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો ન હત અને તે પ્રમાણે કર્યું ન હત તો તે પેતાને ઇષ્ટ સ્થાન શી રીતે પહોંચી શકત? એજ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન આધિકારી પુરૂષ બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલા માર્ગે શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ જાય છે તો તે સ્વદેશમાં અર્થાત (આત્મદેશમાં) સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને રહે છે અને પરમાનંદનો ઉપ-ભોગ કરી શકે છે. સારાંશ એ છે કે જામ કે. ધાધિ દુષ્ટ ત્રિકાન્વરૂપ ચોરોએ છૂટને સ્વદેશમાંથી આણી, હાથ, પગ, આંખ વગેરે વાસનારૂપ પાશો વડે

તેને બાંધીને (અગ્નિ વડે આટલ કરી દહીને) આ બચાવે સંસાર અટ-
વીને વિષે છોડી મૂક્યો છે. એના વિષે તેને પણ બહુ દુઃખ થાય છે, સ્વદેશમાં
જવાની તેને પણ ઇચ્છા થાય છે ખરી, પણ તે જોર શોરથી આકંઠ કરી
બધે મુક્ત થયા માટે બરાડા પાડતો નથી. એથી કરીને કોઈ મહાત્મા પુર-
પતે કાને તેનો શબ્દ જતો નથી. પરંતુ પેલા મનુષ્યની પેઠે જીવ પણ મોટીથી
પોક રતો રહે તો તેને નિઃસંશય બ્રહ્મવેત્તા ગુરુનો લાભ થાય, અને તે એનો
વાસના પાશ તોડી, પોતાના અનુપમ ઉપદેશ વડે પોતાના સાન્નિધ્યમાં
અગ્નિ પાટા છોડાવી અદ્વિતીય આત્મરૂપ દેશનો માર્ગ બતાવી આપશે. જે
મનુષ્ય તેમના (મંદગુરુના) વચન પર વિશ્વાસ રાખી હૃદયે દર્શાવેલા માર્ગે
સીધો સીધો ચાલ્યો જશે તો પોતાને સ્વદેશ પહોંચશે અને સુખી થશે; એટ-
લુંજ નહિ પણ તેમના ઉપદેશ વડે કામ ક્રોધ મોહાદિ વિકાર મ્હારા સંસાર-
વનના બ્રમણના હેતુ છે, એમ સમજી પછી કોઈ વખત તેમને વશ થશે
નહિ. એથી કરીને બ્રહ્મવેત્તા ગુરુનો ઉપદેશજી જીવને માટે આનંદરૂપ આત્મ-
સાક્ષાત્કારનો અપૂર્વ ઉપાય છે એમ જાણવું. એટલા માટેજ કવિએ
કહ્યું છે કે:—

૫૬-રાગ, ખમાચ. તાલ મિતાલા.

કૌન કરે ભવપાર ગુરુ બિન ॥ ૧ ॥ સરન જાતહી જડ
મૂઠનકા ત્વરિત હોવે ઉદ્ધાર ॥ ૧ ॥ દૂર અવિદ્યા કરકે દેવે જે
નિજ જ્ઞાન અપાર ॥ ૨ ॥ ઉપમા નહિ હૈ જીનકો દેત આપુ-
સમાન આકાર ॥ ૩ ॥ નર તનુ નૌકા રૂખ જાએગી મિલે ન બાર
હિ બાર ॥ ૪ ॥ હતાત્રય પ્રભુ નાથ નિરંજન ધર પદરજ ચહી
સાર ॥ ૫ ॥

સદગુરુ વિના સંસાર સમુદ્રને કોણ તરી જઇ શકે તેમ છે ? જેના
અન્તઃકરણમાં જીવને માટે અપાર કરુણા હોય છે, એથી કરીને જડમુક પણ
તેમને કરુણ જો જશે તો તેવાના ઉપર પણ તે કૃપા કરશે, તથા અવિ-
દ્યાનો નાશ કરી, તેને આત્મગ્નિ સંપન્ન બનાવી, આત્મ પ્રકાશ બનાવી દેશે.
એથી કરીને કોઈ પણ પદાર્થને તેમની ઉપમા આપી શકાતી નથી. સંકરણ
માર્મજીએ પણ કહ્યું છે કે:—

बुद्धान्तो मेव बुद्धस्त्रिभुवनमन्तरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः ।

स्पर्शभेदसन्नकल्पः स नयति बद्धो स्वर्जतामपनसारम् ।

ન સ્પર્શત્વં તથાપિ શ્રિતચરણયુગે સદ્ગુરુઃ સ્વીયશિષ્યે ।

સ્વીયં સામ્યં વિવક્ષે ભવતિ નિરુપમસ્તેન વા લૌકિકોડપિ ॥

આ ત્રેલોક્યના વિષે જેટલા પદાર્થ છે તેમાંથી કોઈપણ પદાર્થ ગાન-પ્રદાતા સદ્ગુરુની સરખાવી શકાશે નહિ. સદ્ગુરુ અમુક વસ્તુના જેવા છે એમ ચોક્કસ નહિ કહી શકાય. કદાચિત્ તેમને સ્પર્શશિષ્ટિની ઉપમા અપાય, કેમકે તે (સ્પર્શશિષ્ટિ) પણ લોખંડનું સુવર્ણ બનાવે છે પણ તે એ લોખંડને પોતાના સમાન (સ્પર્શશિષ્ટિ જેવું) બનાવી શકશે નહિ. અલખત, એટલું તો ખરું કે લોખંડને પહેલાંના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ (વધારે શ્રેષ્ઠ) બનાવ્યું. પરંતુ સદ્ગુરુની ખુબી તો એ છે કે તે તો પોતાના ચરણનો આશ્રય કરનારા શિષ્યને પોતાના જેવો બનાવી શકે છે. એથી કરીને તેમને નિરૂપમતા છે. કોઈ કદાચ કહેશે કે લૌકિક પદાર્થની ઉપમા ન શોમે તો અલૌકિક પદાર્થની તેમને ઉપમા આપો, પરંતુ આત્મા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ અલૌકિક નથી. અને ભગવાન જે કહે છે કે ગાની મારો આત્મા છે તે આત્મા એક જ છે. આત્માના જેવાજ બીજા આત્મા ને હત તો તેની ઉપમા આપી શકાત. એથી કરીને લૌકિક તેમજ અલૌકિક કોઈપણ વસ્તુની તેમને તુલના (ઉપમા) આપી શકાતી નહિ હોવાથી સદ્ગુરુને નિરૂપમ કહ્યા છે. કેટલાક કુપંડિતો આનાપર કુતર્કો કરી ગુરુ શિષ્યનું સામ્ય (સરખાપણું) પ્રતિપાદન કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. પરંતુ ગુરુભક્તિના પ્રત્યે શેષિક્ય કે અનાદર ન રાખવો જોઈએ. એવા ભોકાનું કહેવું એવું છે કે ગુરુએ ઉપદેશોનું કલ્પિતવિષયક ગાન બીજા સ્થાનીય છે, (બીજા વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે), છતાં સુ શિષ્ય ક્ષેત્ર (બૂમિ) છે, સદ્-સદ્ વિવેક અંકુર (શબ્દગો) છે; તેનાવડે બોધ (‘મહંબ્રહ્માસ્મિ’ ગાન) રૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મુક્તિ એ એ વૃક્ષનું ફળ છે. જે પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા બીજા એ બન્ને વૃક્ષની ઉત્પત્તિનાં કારણ હોવાથી, તેમના વિષે સામ્ય છે, (એકલા ક્ષેત્રથી કે એકલા બીજાવડે કદિપણ વૃક્ષ ઉગતું નથી) તેજ પ્રમાણે બોધની ઉત્પત્તિને માટે પણ ગુરુ શિષ્યનું સામ્ય હોવું જોઈએ. અર્થાત્ શિષ્યનો અધિકાર ન્યૂન નથી.

પરંતુ એના સમાધાનમાં એ વાત સમજવાની જરૂર છે કે, જે કે ક્ષેત્ર તથા બીજા વગર વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી, તોપણ વૃક્ષનું ઉપાદાન કારણ બીજાજ છે, અને ક્ષેત્ર તો નિમિત્ત કારણ છે, તેથી કરીને ગુરુજ શિષ્યના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (કાર્યની બરાબર રહેનાર જે કારણ તેને ‘ઉપાદાન’ કારણ કહે છે. જે પ્રમાણે પ્રક (પદ્મ)નું ઉપાદાન કારણ મુક્તિકા તથા અન્નકારણ

કારણ મુવર્ણ છે તે પ્રમાણે મૃત્તિકા (માટી) ઘડાની સાથેજ રહે છે તથા સુવર્ણ પણ અજંકારના વિષે ઐતપ્રેતવ્યામ થઈ રહેયું છે. પરંતુ જે કારણ કાર્યને હોદીને રહે છે તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે કુંભાર, દંડ વગેરે ઘડાને હોદીને અલગ (આધો)જ રહે છે, એથી એ નિમિત્ત કારણ છે. અર્થાત્ જેનું કાર્ય અને છે તે 'ઉપાદાન' તથા જેનાયે અને છે તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે.) હવે 'ઉપાદાન'ની શ્રેયતા સિદ્ધ કરી બતાવીયું. વૃક્ષ એ બીજના સંજ્ઞાતીયક ઉપાદાનનો વિકાર છે, ક્ષેત્ર અર્થાત્ બૂમીનો નથી. તેજ પ્રમાણે બોધદુમ (સદ્ગુરુનું બોધરૂપી વૃક્ષ) સન્નિવેદનદં ગુરુનો વિકાર છે; ચિન્નગડરૂપ શિષ્યનું કાંઈ તે પરીણામ નથી. ગુરુ તેમજ બોધની એક જાત (સંજ્ઞાતીયતા) હોવાથી, બોધને ગુરુનું કાર્યત્વ છે; પરંતુ બોધ તથા શિષ્ય વિજ્ઞાતીય હોવાથી તેમને માત્ર નિમિત્ત નૈમિત્તિકતાનોજ સંબંધ છે. એથી કરીને બોધને માટે ગુરુનું મુખ્યત્વ તથા શિષ્યનું બાહ્યત્વ સમજવું. જે પ્રમાણે વડ વગેરે વૃક્ષનાં બીજ ખેતરમાં રોપવાથી પોતાની જાતનાં વૃક્ષ ઉપજાવે છે, તેજ પ્રમાણે અક્ષર ગુરુ પણ અધિકારી શિષ્યના અંતઃકરણમાં આત્મ-જ્ઞાતીય અખંડાનંદ અભિબોધ સ્થાપી દે છે. એથી કરીને શિષ્ય નિમિત્ત કારણ હોઈ ન્યૂન છે, તથા ગુરુ ઉપાદાન હોવાથી અધિક છે એમ જણવું. બીજી રીતે જોશો તો અગ્નિની પ્રભા (પ્રકાશ શક્તિ), બત્તીનો આશ્રય કરીને ગૃહાદિમાં રહેલા અંધકારનો નાશ કરે છે, અને તે સ્વયં પ્રકાશરૂપ રિશ્મર રહે છે. ભોલે દૃષ્ટિએ જો કે બત્તી તથા પ્રકાશ શક્તિમાં તમ નાશ તેમજ પ્રકાશરૂપ કાર્યના વિષે સામ્ય જોવામાં આવે છે, તો પણ તે આન્તિ માત્રજ છે. વિચાર દૃષ્ટિથી પ્રતીત થશે કે અંધકારનો નાશ કરવાને સમર્થ તથા પ્રકાશ સ્વરૂપવડે સ્થિત તો પ્રભાજ નહીં શકે છે; નહિ કે બત્તી, તેજ પ્રમાણે ગુરુ પ્રભા (અખંડ જીવાત્મેય વિષયક અહં અહમરિમ આકારરૂપ પ્રમાણિત) સાધનસંપન્નઅંતઃકરણશિષ્ટ ચિદાભાસનો આશ્રય કરીને તમ (સ્વરૂપ અજ્ઞાન)નો નાશ કરે છે, અને પોતે સ્વયં પ્રકાશાત્મક રૂપવડે રહે છે. અજ્ઞાનનાશ તથા પ્રકાશ લક્ષણનાં આ કાર્યમાં બન્નેનું (અધિકાન સહિત અંતઃકરણપ્રકૃત ચિદાભાસનું) તેમજ ગુરુએ ઉપદેશીલા જ્ઞાનનું) કારણત્વ સમાન પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એ પ્રતીતિ તાર્ત્વિક નથી, પણ આન્તિકૃત છે. વિચાર દૃષ્ટિથી જણાશે કે સ્વરૂપ બોધને સાદું અજ્ઞાન તમ નાશક તથા સ્વયં પ્રકાશવડે અવશિષ્ટ સ્વરૂપ એવા તો ગુરુ હેવજ છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરવાને શિષ્ય સમર્થ નથી. બોધકાસમાં તથા તેની સ્વરૂપલક્ષ્યઅવસ્થામાં, તેની અવશિષ્ટસ્વરૂપ સ્થિતિ નહિ હોવાથી ગુરુનું પ્રાધાન્ય તથા શિષ્યનું બાહ્યત્વ છે. વળી આ પણ જુઓ:—

યદગ્નિઃ કાષ્ઠમારુહ્ય મસ્મસાત્કુરુતે પુરીમ્ ।

મસ્મસાત્કારણં તત્ર ગુણો વન્હેર્ન કાષ્ઠગઃ ॥

કાષ્ઠનો આશ્રય કરીને અગ્નિ નગરીને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે; તેમાં જે કે વન્હિ તથા કાષ્ઠ એ બન્નેનું ભસ્માવશેષ ધાર્વના વિષે કારણત્વ સમાન પ્રતીત થાય છે, તેપણુ સદ્ધમ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાશે કે બાળીને ભસ્મ કરી દેવાના ધાર્વનું ઉપાદાનકારણ તે અગ્નિનો ગુણ છે. કાષ્ઠવત શક્તિ નગરીને ભસ્મ કરી દેવાના ધાર્વનું ઉપાદાનરૂપ નથી. તેજ પ્રમાણે ગુરૂનાં બોધ શિષ્યની સાધનસંપન્ન અંતઃકરણગ્રસ્તિના વિષે પ્રવેશ કરીને, દ્વૈત પ્રતીતિના કારણ અજ્ઞાનને ભસ્મ કરી દે છે; એ દ્વૈત નાશક શક્તિ ગુરૂની છે; નહિ કે શિષ્યના અન્તઃકરણ યુક્ત ચિદ્વામાસની. હવે કદાચ એમ શંકા કરવામાં આવે કે દાતા અને સત્પાત્રના વિષે દાન ક્રિયાનું જેમ સામ્ય રહેલું છે, તેજ પ્રમાણે બોધ ક્રિયાને વિષે ગુરૂ શિષ્યનું સામ્ય કેમ ના હોય શકે ? તો:—

તત્સત્યં દાતૃપાત્રાભ્યાં વિના દાનં ન સિદ્ધયતિ

તથાપિ પાત્રં પાત્રં સ્યાદાતા પરમકારણમ્ ॥

દાન કર્તા તથા પ્રતિગ્રહીતા પુરૂષ, એ બન્નેના વગર દાન ક્રિયા થઈ શકશે નહિ; એ વાત સત્ય છે તો પણ તેમના વિષે સામ્ય નથી. પાત્ર અર્થાત્ પ્રતિગ્રહીતા પુરૂષ ધાન્ય સંચય કરવાના પાત્ર જેવો છે; દાતાએ દાન કરેલી વસ્તુનો સંચય કરવામાં તે પાત્ર બૂત હોવાથી તેને મુખ્યત્વ નથી; પરંતુ દાન કર્તા પુરૂષજ મુખ્ય કારણ છે. કેમકે પાત્રમાં સંચય કરાએલી વસ્તુનો ઉપભોક્તા તે છે, પાત્ર નથી. એથી કરીને તેનેજ પ્રાધાન્ય પણું છે. વ્યવહારમાં પણ જણાશે કે પાત્ર કયાં ધાન્ય ખાઈ શકે છે ? પાત્રના વિષે તે ધાન્યને રાખનારો યજમાનજ તેનો ભોક્તા છે તેજ પ્રમાણે બોધ દાતા ગુરૂ બોધનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી, તથા બોધ કાલમાં તેનું શેષત્વ હોવાથી તેને પ્રાધાન્ય છે; શિષ્ય પાત્ર સ્થાનમાં હોઈ, નિમિત્ત કારણ હોવાથી તેને ગૌણત્વ છે. તાર્તલ્ય એ છે કે ગુરૂ સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, માટેજ તે અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ તથા પૂર્ણનીય છે એવું સમજી તેમનો આશ્રય કરવો. જે પ્રમાણે સૂર્યના ઉદયથી કમલ પ્રકુલિત થાય છે તેજ પ્રમાણે કાષ્ઠ પાપણુ, મૃતિકા વગેરેનાં બનાવટી કમળ ત્રિકસતાં નથી. કેમકે તે વાસ્તવિક કમલ નથી પરંતુ કમલત્વનો તેમના વિષે આશય કરેલો છે. તેજ પ્રમાણે સદ્-ગુરૂ પણ બોધ પ્રકાશ વડે સચ્ચિદાનંદ ત્રિકસિત કરે છે, નામ માત્ર કારણ

કરનારા કૃત્રિમ અસચ્છિદ્ર્યને તે વિક્રમાવતા નથીજ. શુર શિષ્યનું સાધ્ય આથી સંપન્ન નથી. 'પ્રકાશકલ્પ મહિમા પ્રકાશવદ્ધિકં ક્ષિત્તિ' પ્રકાશ્ય કમલાદિ પરિચ્છિન્ન હોવાથી, તેના કરતાં જેમ તેના પ્રકાશક અપરિચ્છિન્ન મુખને મહિમા જે પ્રમાણે સર્વોત્કૃષ્ટ ગાય છે, તેજ પ્રમાણે બોધ્ય તથા પરિચ્છિન્ન શિષ્યના કરતાં બોધક તથા અપરિચ્છિન્ન ગુરુનું માહાત્મ્ય શ્રેષ્ઠ છે, એવું જાણી સદા સર્વદા અકૃત્રિમ પણે તેમની સેવા કરવી ધટે છે. તેમને યશ્ચે જવાથી સંસારસિંધુના વિષે આ નરદેહ નાકા સુખરૂપ તરી જાય છે. પરમાત્મા પણ તેને અનુકૂળ પવનની ગરજ સારી એ નૌકાને સાયગ્ર્ય બંદરે પહોંચાડી નૌકારથ જીવને સુખરૂપતાથી ઉતારી દે છે. સરપતા, સમોક્તા, સમીપતા વગેરે બંદરમાં બાંધ હોવાથી, એ નૌકાને ત્યાં આગળ ન લંધરતા સામુદ્ર્ય બંદર પર સીધી સદા ઉતારી દે છે. ગગવાનુ કંઠવને કહે છે કે:—

નૃદેહમાયં મુલમં મુલુર્લમં પ્લવં મુક્તવં ગુરુકર્ણધરમ્ ।

મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતં પૃમાન્મવાલિયં ન તોસ્ત આત્મહા ॥

મનુષ્ય દેહમાંજ અલ્પતાનને અધિકાર હોવાથી તેનેજ આદ્ય (શ્રેષ્ઠ) કલ્પો છે. એની પ્રાપ્તિ અત્યન્ત દુર્લભ સમજી. પુણ્ય અતિક્ષિત હોય છે તે સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે, અને પાપ અધિક હશે તે નરકવાસ થશે. પરંતુ પુણ્ય પાપ સમાન હોય છે તેજ મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતમાં કોઈ એવો ચતુર પુરુષ નહિ હોય કે જે પુણ્ય તથા પાપ કર્મને સરખાં તોલોને પછી એ નરદેહને પ્રાપ્ત કરી લઈ શકે. કાકતાલીય ન્યાય વડેજ એ નરદેહ આવી મળે છે, માટે એને 'મુક્તમ' માન્ય છે. એ નરદેહ દેહ નૌકા સમાન છે. શુર કર્ણધાર યાને ન વિક (બજાગી) છે, અને હું પરમાત્મા અનુકૂળ પવન છું. એવી અજ્ઞાન નૌકા વડે પણ જે સંસાર-સમુદ્ર તરી જવાની પ્રવૃત્તિ ના આદરે તેને આત્મધાતી સમજવો. વિષય પ્રાપ્તિને માટે જે તેનો ઉપયોગ કરે છે તથા આશ્રય ગુમાવે છે, તે પોતાનો કુડાડો. પોતાના હાથેજ પોતાના પગમાં મારે છે. કેળા વિષયભોગને સાજજ આ શરીરનો ઉપયોગ કરવો, એ પોતાની નૌકાને તોડી ફેડીને તેના વડે ચણીને શેકવા જેવું છે; અથવા તો ઠંડી દૂર કરવા ખાતર જનીરનાં કપડાં ઉવારી નાંખી, તેની તાપજ્વી કરીને તેના વડે શેક કરવા બરાબર છે. અલ્પતા, મોડતા, સ્ત્રીકતા, આશ્રયતા વગેરે પાપની નિવૃત્તિને માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત બંધારણ છે, પરંતુ આત્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી તે મથાર્થજ છે; કેમકે આત્મહત્યા કરનારો

મરતાંની સાથેજ નરકમાં જાય છે, તે પછી પ્રાપ્તિ કરવાને કાશ્ય રહેવાનું હતું ? તાત્પર્ય એ છે કે નરકની પ્રાપ્તિ થવા છતાં શુદ્ધિ શરૂ જઈ આત્મ જ્ઞાન સંપાદન કરીને બવાજુવ જે તરી જતા નથી, તેનાં કરતાં કાશ્ય ખીન્ને વધારે મૂર્ખ ? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે: —

સ્વાત્માનભિજ્ઞા નિજવાતિનસ્તે પ્રમીય મર્ત્યા અસુરોભોગ્યાન્ ।

વિચારશૂન્યાનતિદુઃસ્વયુક્તાન્પ્રયાંતિ દેહાન્સ્વરનારકાદીન્ ॥

જેને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી, તે આત્માધતી છે. એવો મનુષ્ય મરણ બાદ વિચાર શૂન્ય તથા અત્યંત દુઃખાદિથી ભરેલા એવા ગર્હભ અગર નારકીય કૃત્તિ કીટાદિ દેહના વિષે જન્મ ધારણ કરે છે. જેની આસક્તિ (અભિરુચિ) માત્ર પ્રાણેન્દ્રિયની તૃપ્તિમાંજ છે, અને જેને આત્મજ્ઞાનની અભાવ જણાતી નથી, તેવાને એવોજ અધમ દેહ મળે એ યોગ્યજ છે. અસુર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે સમજવી:—‘અસુરુ રમન્તે इति असुरा:’—પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિમાંજ જે રમણીય થઈ રહે છે તે અસુર. કૃપર વજુવેલાં લક્ષણ જેનામાં હશે તેને અસુર કોટિનોજ સમજવો. પુત્રાદિ ગૌણાત્મા કહેવાય છે, શરીરને મિથ્યાત્મા ગણ્યું છે, અને સાક્ષી દૂરસ્થ તે મુખ્યાત્મા સમજવો. આ પ્રમાણે આત્માને ત્રણ પ્રકારનો કલ્યા છે. જે કોઈ પુરુષ પુત્રસ્થ ગૌણાત્માનો વધ કરે અગર શરીરસ્થ મિથ્યાત્માનો ધાત કરે તેા તેને કેટલો રાજદંડ થાય છે, એ જાણીતું છે. ગૌણ તથા મિથ્યાત્માનો વધ કરવાથી જે આટલો દંડ થાય છે તેા પછી બેદ દૃષ્ટિ તથા વિપરીત દૃષ્ટિથી શસ્ત્ર વડે સાક્ષીદૂરસ્થ મુખ્યાત્માનો વધ કરનારો પુરુષ વારંવાર જન્મ મરણરૂપી શિક્ષાને પાત્ર થાય તેમાં તે શું આશ્ચર્ય અને શો સંદેહ ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

યોડન્યથા સંતમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

અદ્વિતીય, સન્નિવદાનંદ તથા વ્યાપક આત્માને જે વિપરીત જુએ છે, અર્થાત્ દેહ, અક્ષત જડ, દુઃખી પરિચ્છિન્ન રૂપે જુએ છે તેજ પુરુષ આત્મ કલ્યા કરે છે. એ પ્રકારે આત્મ હનન કરનારા ચોરે કયું પાપ કર્યું નથી ? અર્થાત્ સધાનાં પાપો તેણે કીધાં છે. અધિકારી પુરુષે એથી કરીને એ અદ્વિતીય આત્માને વિષે બેદ દૃષ્ટિ તથા વિપરીત બાવના ન રાખવી. એ બેદ દૃષ્ટિ દૂર થઈ, ને આત્માનું આત્માવરે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનેા મુખ્ય ઉપાય સદ્ગુણનાં ચરણનેા આશ્રય, તથા તેના મુખે વેદાન્તાદિ મંથેાનું

અવશ્ય કરવું, તે છે. પછી જે અવશ્ય કર્યું હોય તેનું મનન કરીને, નિદિ-
ધ્યાસનદ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જીવ પરમાનંદ રૂપ બની જાય છે.

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્ર વસિષ્ઠ ગુરૂની પાસે જઈ, તેમના મુખેથી અધ્ય-
ત્મગાનનું અવશ્ય કરી કૃતકૃત્ય થયા હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પણ સાદી-
પણી ઋષિને ઘેર રહી ગ્વાન સંપાદન કરી કૃતકૃત્ય થયા હતા. કપિસ ગુરૂના
મુખે વેદાન્તાદિનું અવશ્ય કરીને દેવહુતિએ આનંદ પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી
હતી. એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસ પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. કલિયુગમાં
પણ ઘણા મહા પુરૂષો સદ્ગુરૂનો આશ્રય કરી ગ્વાનસંજ્ઞા બનીને મોક્ષની
પ્રાપ્તિ કરી ગયા છે. બ્રહ્માક્ષાદિ મન્થના વિષે આ વાત સ્પષ્ટતાથી દર્શા-
વેલી છે. શ્રી રામચંદ્રે ગુરૂ પાસે કેવી રીતે ગ્વાન સંપાદન કર્યું હતું તેનું
વૃત્તાન્ત નીચે આપવામાં આવે છે. એના વિષે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન યોગ-
વાસિષ્ઠ દ્વિ અંશમાં જડી આશી.

રાજા દશરથે રામલક્ષ્મણાદિ ચારે પુત્રોને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા બાદ
તેઓ અંધા વસિષ્ઠ ગુરૂની પાસે વેદાધ્યયન કરવા લાગ્યા. બાર વરસ પૂર્ણ
થયા બાદ પિતા તથા વસિષ્ઠ ગુરૂની આજ્ઞા લઈને શ્રોત્રમ બન્ધુઓની સાથે
તીર્થયાત્રા કરવાને નીકળી પડ્યા. અનેક તીર્થોના વિષે રનાનદાનાદિ કર્મ
કરીને પછી તે અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા અને માતા પિતા તથા ગુરૂનું
દર્શન તેમણે કર્યું. આજ્ઞાએને સંતુષ્ટ કરીને પછી તેમણે યાત્રાની સાંમતાપણ
સિદ્ધ કરી. તીર્થ યાત્રામાંથી આવ્યા બાદ ચારે બાળાઓ યોગીઓની પેઠે
વિરક્ત સ્થિતિમાં રહેવા લાગ્યા. થોડા દિવસ વીત્યા બાદ બનાવ આ પ્રકારે
બન્યો કે શ્રી રામચંદ્રને યજ્ઞનું સંસ્કૃષ્ટ કરવાને સારૂ લઈ જવાને માટે
સિદ્ધાશ્રમમાંથી મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. રાજા દશરથે
તેમને પ્રણામ કર્યા તથા પૂજન કરીને તેમને આમમનનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે
વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે મારીય, સુગ્રાહુ, તાટકા વગેરે વડે યજ્ઞનો બંધ થાય છે
એથી કરીને રામચંદ્રની યાચના કરવાને હું આવ્યો છું. યજ્ઞનું રક્ષણ તથા
સાક્ષ્યોનું હનન કરવા માટે તું એને મારી સાથે મોકલ. રાજા દશરથને બારે
દુઃખ થયું તેથી તેણે કહ્યું:—“પુત્ર વગર ચાહે તે માંમશો તે હું તમને
આપીશ, પણ એના વગર તો મારા પ્રાણ ટકી શકે તેમ નથી” આખરે
વસિષ્ઠજીએ રાજાનો મોઢા દૂર કરી, વિશ્વામિત્રનું સમર્થન કરીને લક્ષ્મણ સહિત
રામચંદ્રને તેમને સોંપીને સંતુષ્ટ થા સારૂ કહ્યું. કમંડળ માહેનું જગ રાજના
તેજ પર લગાડી તેને રામચંદ્રના મધ્યાર્ધ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે તેનો

મોહ દૂર થયો. રાજાએ પછી રામચંદ્રને સભામાં બોલાવી, યગ્નો દર્શન કરનારા રાક્ષસોના નાશ કરવા સારૂ વિશ્વામિત્રની સાથે જવાનું કહ્યું. ત્યારે, રામચંદ્રે પ્રણામપૂર્વક નમ્રતાથી વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે:—આપ મને યગ્નો રક્ષા સારૂ લઈજવા ઇચ્છો છો. પરંતુ તે પહેલાં આપની પાસે મ્હા? એક પ્રાર્થના છે, તે સાંભળો. અને મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યાબાદ આપ મને ચહે ત્યાં લઈજાઓ. દેહ ક્ષણભંગુર છે તોપણ, તેનાવડે આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે, તેથી એ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યને જ્ઞાનનો અધિકાર છે, તેથી તે બંધ તથા મોક્ષ શું છે? તે સમજે છે. આપ મ્હારાપર કૃપાકરી મ્હને આત્મજ્ઞાનસંપન્ન કરો. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુણને શરણે જવું એવું જો આપનું કહેવું થતું હોય તો હું આપનેજ શરણે આવ્યો છું તેટલામાટે. આપ મ્હારાપર અનુરૂપ કરો વિશ્વામિત્રને આ સાંભળીને બહુ આનંદ થયો. રામચંદ્રની વિષયવિરક્તિ તથા તીવ્ર જ્ઞાનેચ્છા જોઈ તેમણે વસિષ્ઠમહર્ષિને કહ્યું “હે બ્રહ્મન! આપ રામચંદ્રને દિવ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો.” આટલું સાંભળતાં વારને રામચંદ્રજી ઝટ ઉઠ્યા અને વન્નિષ્ઠ ગુરૂને પ્રશ્નિપત કરી જ્ઞાનોપદેશ કરવા સારૂ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

અનન્દમાનન્દકરં પ્રસન્નં જ્ઞાનસ્વરૂપં નિજગોષ્ઠરૂપમ્ ।

યોગીન્દ્રમીડયં ભવરોગવેશં શ્રીમદ્ગુરું નિત્યમહં નમામિ ॥

હે સદ્ગુરો ! આપ આનંદરૂપ હોવાથી શરણાગતને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવો છો. આપનું ચિત્ત નિરંતર પ્રસન્ન રહે છે. આપ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા નિઃશ્વેદ (સ્વરૂપનું જ્ઞાન)ની મૂર્તિ છો. મહાન્ યોગીઓને પણ આપ પૂજ્ય છો. સંસાર રોગની શાન્તિ કરવાનાં સાક્ષાત્ ધનન્તરી સ્વરૂપ છો. એ પ્રકારના ઉદ્ધૃષ્ટ શુશ્રુક્ત આપ જે મ્હારા ગુરૂ થાઓ છો તેમને હું વારંવાર પ્રણમું છું. આપ કૃપા કરીને ભવરોગમાંથી મ્હને બચાવો. હવે ભવરોગનાં લક્ષણ પ્રથમ અંગિ જણાવીશું.

જીવને ભવરોગ લાગુ પડે છે તો તે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થાય છે, અને ‘અહં મમ’નો (“હું અને મ્હારું” એ વાતનો) બંધવાટ કરે છે. દ્વૈત દુઃખથી મ્હાવરો બની જાય છે. મુખરૂચિ શૂન્ય હોવાથી કટુ બાપણ કરે છે. વિવેકને લાત લગાવે છે, તથા દૈર્ઘ્ય ગઢિત થય, વાસના વનમાં બટક્યાં કરે છે. મનોરથ કર્મ (કાદવ)માં ફસી જાય છે; સંકલ્પના મુગજલમાં ડૂબી જાય છે, અને સર્ગરૂપ ટેકરા પર ચઢતાં ગગડી પડે છે.

રોગ બ્રમથી તેને બ્રાન્તિ થઇ જાય છે, તેથી તે નહિ ખાવાનું ખાય છે, અને નહિ કરવાનું કરે છે. રોગનું જોર બહુ વધી જાય છે તો વિધિનું વસ્ત્ર ફૂટી જાય છે, અને તે નાગો બડંગ આમતેમ બટકમાં કરે છે. ઐક્ય-વૃત્તિથી સ્થિર ટકાતું નથી; કેમકે ગાનચકિત તેની ક્ષીણ થઇ ગયેલી છે, તેથી તે જડતાથી પડી રહે છે અને વિવચરૂપી પાણી પીવાને માગે છે. ખાસ ખૂબ લાગેલી હોવાથી થોડું થોડું પાણી કેમ આપે છે તો તે તેના હાથમાંથી બળાતકારે છીનવી લે છે અને પુષ્કળ માગે છે. આ પ્રમાણે કુપદ્ય થવાથી જીર્ણ જર થાય છે, અને પછી તે ક્ષયચરત બની જાય છે. આ રોગનું આશ્ચર્ય એ છે કે અમૃત તુલ્ય મૃદ જો પરમાર્થ તે તેને કડવો લાગે છે, પણ વિવચાય કદુ એવો જો વિવચબોમ તે મીઠો મધ જેવો લાગે છે. કદાચિત્ સત્કથારૂપી કાઠો તેને કોષ્ઠ આપે છે તો અવશ્યરૂપી પોતાનું મુખ તે બંધ કરી દે છે. તુલસીના મકરંદનું નરય કોષ્ઠ આપે છે તો તેના ઉપર શ્વાસ ભેતોજ નથી. ઉભટો ચીડાય છે. આવા રોગવડે પીડિત થયેલા જીવના ઉપર સદ્ગુરૂરૂપી ધન્યન્તરીની કૃપાદ્રષ્ટિ પહેચે તોજ તે બચી શકે છે. ગુરૂ વૈદ્ય એવો બુદ્ધિમાન તથા કુશલ હોય છે કે દરદીનો જીવ જવા છતાં તે તેને મરવા દેતો નથી. અર્થાત્ તેનો જીવ બાતનષ્ટ કરી દે છે, અને શિવ સ્વરૂપ બનાવીને અમર કરી દે છે. તેની કૃપા દ્રષ્ટિજ રોગીને અમૃત-પાનની ગરજ સારે છે અને તે સાવધ બની જાય છે અને પછી પોતાની મેળેજ નિત્યાનિત્યનું પાચન તે શરૂ કરે છે. પરંતુ તેટલાથીજ કાંઇ તેના જીર્ણ જર અથવા ક્ષય જતો રહેતો નથી એથી તેને સદ્ગુરૂ પાસે રસો-પચાર કરાવવો પડે છે. સદ્ગુરૂ અત્તરરસની અર્દ્ધમાત્રા, અક્ષરૂપ વસંતમાં નાંખી, રોગીને પીવડાવે છે એટલે તેના ક્ષય રોગ નાશ પામીને અક્ષય બની જાય છે. પછી પાછળથી તેના હાથે કાંઇ કુપદ્ય ના થાય તેથી તે વૈરાગ્ય સિપાધને ત્હેની પાસે નિત્ય રક્ષણને સાર રાખે છે, અને આત્માનુ-સંધાનના પદ્યનું તે સેવન કરે છે. રોગ નષ્ટ થતાં રોગીને બૂમ ખૂમ લાગે છે, તો તે વખતે વૈદ્ય તેને ચિત્તાચિન્તારૂપી ધાણી ખાવાનું કહે છે. ચતુર્વર્ણ્યરૂપી ચલુઆએને આશ્રમસહિત બુજીને ‘મહં સોહં’ રૂપી ગોળની સાથે તેનું બક્ષણ કરવાનું કહે છે. ધીરે ધીરે પછી તે રોગી બરિખમાં બ્રહ્મચરિનરૂપ પડવાનું ખાવાને પણ સમર્થ થાય છે. સદ્ગુરૂ આ પ્રમાણે ભવરોગ મટાડી સ્વાનંદની તૃપ્તિ કરાવે છે.

રામચંદ્રની પ્રાર્થના સાંભળીને વસિષ્ઠ કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! ત્હેને આ ભીલાવિચક્ર ધારણ કર્યો છે. વસ્તુતઃ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જગ-

હથુર તમે પોતેજ છો. હું તમને શું ઉપદેશ કરવાનો હતો? વેદશાસ્ત્રાદિ પશુ તમારો મહિમા ગાંધ ગાંધને થાકી જાય છે, એવા તમને મ્હારી પાસે જ્ઞાનની ચાચના કરી રહ્યા છો તેવું મ્હને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. કેવળ ગુરુમાહાત્મ્યની શ્રદ્ધ કરવા સાફજ તમને આવી ચેષ્ટા કરી રહ્યા છો. બૃહસ્પતિ જેમ મુંબાની પાસે જઈને કાંઈ તેને પૂછે, અથવા ચક્રવાક પક્ષીના દર્શનની સૂચી જેમ ઇચ્છા રાખતો હોય તેવું આ તમારું કૃત્ય વિપરીત છે. અસ્તુ! હવે વેદશાસ્ત્ર મર્યાદાનું પાલન કરીને લોકોને સન્માર્ગ બતાવવો એ આશયથી તમને મ્હારે શરણે આવ્યા છો તો હું પણ તમને ઉપદેશ કરીશ. એટલું કહી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રને સામે બેસાડ્યા અને ગુરુ સંપ્રદાયને અનુસરીને શાસ્ત્રપ્રમાણસહિત મહાવાક્યનો ઉપદેશ કીધો. અને પછી કહેવા લાગ્યા કે:—“હે રામ! તું માયાનિયંતા હોવા છતાં પણ મ્હારે શરણે જઈમંદની મારક આવ્યો છે પરંતુ હું તને એવો સમજતો નથી. તું સર્વવ્યાપક, સર્વદ્રષ્ટા, માયાચાલક છે. આ સઘળું દૈવ્યવિશ્વ તમારો ઇન્દ્રિયાશક્તિરૂપિણી માયાનુંજ કૈતુક છે. આ પ્રકારે વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામચંદ્રને જીવ, માયા, પરમાત્મા તથા દૈવ્ય પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તેમજ પ્રલયનું સ્વરૂપ અનેકરીતે સમજાવ્યું છે. જે યોગવાસિષ્ઠ નામનાં ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્ઞાન સંબંધીને રામચંદ્રજી અરાધ દિવસ સુધી સ્વરૂપના વિષે સ્થિત રહ્યા હતા; તથા ગુરુ પણ આનંદમાં વિશ્રાન્તિ લેવા લાગ્યા હતા. વિશ્વામિત્રને એથી ડર ઊપજ્યો હતો કે, રામ નિર્વિકાર બની પોતાનું અવતાર-ચરિત્ર બૂલી તો નહિ ગયા હોય? એમના અવતારની કદાચ આદિજ સમ સિ તો નહિ થતી હોય? વસિષ્ઠને તેથી વિશ્વામિત્ર કહેવા લાગ્યા:—“હે બ્રહ્મન! હે તત્ત્વજ્ઞ! બંને ગુરુ-શિષ્યની આ શી સ્થિતિ થઈ છે? રામચંદ્રને શુદ્ધિમાં આણો.” વસિષ્ઠે રામચંદ્રને સાવધ કીધા અને તેમને અભિમંદ્યાની રમૂતિ દેવડાવી; ત્યારે રામચંદ્રજી ઝટ ઊડ્યા અને ગુરુને નમસ્કાર કરીને તેમની પ્રદક્ષિણા કીધી તથા તેમની આગામી વિશ્વામિત્રની સાથે જવાને તૈયાર થયા અને હાથ જોડીને ગુરુનું સ્તવન કરવા લાગ્યા:—હે ગુરુ!

ધન્યોહં ધન્યોહં નિત્યસ્વાત્માનમંજસા વેદિ ।

ધન્યોહં ધન્યોહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥

ધન્યોહં ધન્યોહં દુઃખં સાંસારિકં ન મીક્ષ્યેઽયમ્ ।

ધન્યોહં ધન્યોહં ભક્ત્યાન્નામં પકાચિતં કાવિ ॥

આપની કૃપાથી હું નિત્ય આત્માનું સ્વરૂપ જાણું છું. જ્યાંત્યાં મ્મને હવે
અજ્ઞાન-દંડ રપટપણે અનુભવમાં આવે છે. સાંસારિક દુઃખો તો કંઠી પણ નજરે
પડતાં નથી. સ્વરૂપ વિષયક અજ્ઞાન ક્યાં નાશી ગયું તેનો ખતો નથી. સારાંશ,
મનુષ્યદેહ ધારણ કરી હું કૃતાર્થ થયો છું. હવે મ્હારા જેવું કેણુ ધન્ય
(સાગ્યશાળી) છે ? મ્હારે હવે કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહ્યું નથી, તથા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ
કાંઈ આશી રહ્યું નથી, તે છતાં આપની આજ્ઞા હોવાથી હું વિશ્વામિત્રની સાથે
જનકે છું અને રાક્ષસાનો વિશ્વંસ કરીને યજ્ઞને નિર્વિન સંપાદન કરી દઉં
છું. આ પ્રમાણે પરમાત્મા શ્રી રામે સર્વસાધારણને માટે દ્વિતીય પૂર્વ પાઠી
આપવા આતર ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. નહિતો તોમને
યું શીખવા બાલ્યવાનું રહ્યું હતું ? આંધળાને જે માર્ગ દેખાડે છે તેને
આંધળાની પેઠેજ તેનો હાથ તથા લાકડી પકડીને ચાલવું પડે છે. તેવીજ
રીતે અક્ષુખ્યાન પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્ર જ્ઞાનગ્રંથ અંધ જનને રત્ન દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત
કરાવવા સાર પોતે પણ તેમની માફક-ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું
તે પ્રમાણે વર્ત્યા-હતા. એટલા માટે મનુષ્યોએ પણ સદગુરુને શરણે જઈ
સ્વરૂપજ્ઞાન સંપાદન કરી નરદેહની સ્ફુલ્લતા સિદ્ધ કરી લેવી જોઈએ.
મહાદેવજીએ પણ પાર્વતિને એજ આશયથી કહ્યું છે કે:—“હિ દેવિ ! જે
પુરૂષના શુદ્ધાત્મના વિષે ‘ગુરુ’ શબ્દ રહેતો હોય તેવાને વેદ્યાત્માદિના
પાદની શી જરૂર ? કેમકે ગુરુ નામનુ એ માદાત્મ્ય છે કે તેનો જે આશય
કરે છે તેનો મોહ દર થઈ જાય છે. મોહના અભાવમાં શોકનું સ્વાભાવિક
રીતેજ નિર્મૂલન થાય છે. પરંતુ ગુરુનું બજન ન કરતાં કેવળ વેદાદિકનું
પઠન કરનારા મોહિત થઈ દુઃખી થાય છે, જેથી કરીને તેમનો પાઠ બ્યર્થ
થાય છે.

। इति शिवम् ।

પ્રશ્ન પુ.પ.

સદગુરુકૃપાથી અંજનવટે વાસુદેવમય નિર્મલ દ્રષ્ટિ.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

ध्रुवस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥

માતા પોતાના પુત્રને તથા શ્રુતિ સર્વ ભોક્ષાને કહે છે કે માયોત્પત્ત
જડતાને તથા, આત્મ વિચાર વિષે સાવધ થાઓ. સુધ રહેલા પુરુષોનું ધન

જેમ ચોર લઇ જાય છે તેજ પ્રમાણે અવિદ્યા નિદ્રાને વિષે નિમગ્ન થએલા લોકોનું જ્ઞાનધન કામ ક્રોધાદિ વિકાર હરી જાય છે. નિદ્રામાં જે પ્રમાણે સ્વપ્ન તેજ પ્રમાણે અવિદ્યામાં વિપરીત ભાવના અને તે વડે ઉત્પન્ન થતા અહંમમ ભાવ વડે દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આઠાશ્ય પિશાયઃસ્ત થતાં તેને 'હું શુદ્ધ છું' એવી ઝંખના થાય છે, તેજ રીતે જન્મ મરણ ચતુષ્ આત્માને અહંપિશાયે સ્ત કીધેલો હોવાથી " હું જાણક, હું જ્ઞ, તરણ સુખી, દુઃખી, પુત્રવાન, પુત્રરહિત " એવી સમજ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે તે અહંકારની કન્યા પણ ધણી પ્રકારની હોય છે. એ બંનેને લીધે અગ્નિ પુરુષ સંસાર ચક્રને વિષે પ્રયાં કરે છે. જ્યાં સુખી કાર્ધ પુરુષ સ્વપ્નમાં હોય છે, ત્યાં સુખી તેનું દુઃખ નિવૃત્ત નથી થતું. તેજ પ્રમાણે વિપરીત ભાવના સ્વપ્નની નિવૃત્તિ તેમજ સત્ય જગત્તની પ્રાપ્તિ થયા વિના સર્વ દુઃખોનો નિરાસ થતો નથી. એથી કરીને અવિદ્યા રૂપ નિદ્રા ચતુષ્, કુશલ તથા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણની પાસે જગત્તી જરૂર છે; તે તમને ઉપદેશ આપશે જેથી તમને આત્મ જગત્તિ પ્રાપ્ત થશે. જે પ્રમાણે વનમાં જિંદ બ્યાદાદિ હોય છે, તથા ગોખર વગેરે તંદુલ્ય શસ્ત્રધારા વૃક્ષ કંટક પણ હોય છે, જેથી કરીને વાહન વિના ત્યાં આગળ કાર્ધનાથી જઈ શકાતું નથી, તેજ પ્રમાણે મોક્ષઆમનો અત્મજ્ઞાનમાર્ગ સૂક્ષ્મ તેમજ ચિદ્વન કંટક યુક્ત હોવાથી ગુરુ તથા પરમાત્માના પ્રસાદરૂપી વાહનનો જે લોકો આશ્રય કરે છે તેજ તે આમ (મોક્ષઆમ) ના વિષે પહેંચી શકે છે. ગુરુમક્તિચતુષ્ પુરોનો માર્ગ તે માર્ગ દુર્ગમ છે. મહાત્મા શિવદિનનાથ કવિ કહે છે કે:—

પદ-રાગ, કાલિંગડા. તાલ ચલતી.

સોહી કચ્ચા બે કચ્ચા બે । નહિં ગુરુકા બચ્ચા ॥૧॥

દુનિયા તજકર આક લગાઈ જાકર બેઠા વનમાં બેચરી મુદ્રા ઇન્દ્રિય નિઃશ્રદ્ધ ધ્યાન ધરત હે મનમાં । સોહી ॥ ૧ ॥ કુંડ-લિયાંકા ખુબ ચઢાવે પ્રહરપ્રકો વ્યાવે । ચલતા હે પાનીકે ઉપર જે બોલે સો હોવે । સોહી ॥ ૨ ॥ ગુપ્ત હોકર પરગટ હોવે ગોકુલ મથુરા કાથી । પ્રાણ નિકાલ સિદ્ધ જે હોવે સત્ય લોકકા ખાસી । સોહી ॥ ૩ ॥ શિવદિનકે પ્રભુ કેસરિસાહેબ કરની । કથની રહેની । આપહિ મંચે આપકો ચિન્હે વોહી હે ગુરુ શાની । સોહી ॥ ૪ ॥

કાંઈ પુરૂષ સંતાપનો ત્યાગ કરી, શરીર બરબ લગાડી, વનમાં જઈ, ખેચરી મુદ્રા લખાવી, તથા ઈન્દ્રિયનિમગ્ન કરી ગમેતેટલો ધ્યાનચરણ અન્ધો હશે તોપણ, જ્યાંમુઝી સદ્ગુરોના અનુગ્રહ તેણે સંપાદન કર્યો નથી ત્યાંસુધી કાચોજ સમજવો. ખેચરીમુદ્રાનું લક્ષણ ગ્રાહકનાથે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:—

કપાલકુહરે જિઠ્ઠા પ્રવિષ્ટા વિપરીતગા ।

બ્રુવેરંતર્ગતાનૃષ્ટિમુદ્રા મ્ભવતિ સ્થેચરી ॥

જુદ્ધા નીચેની નસ તોડીને ચાલન-દોહન આકર્ષણ કરવાથી તે લાગી રહ્યાન છે. પછી, તેને ગ્રાસપીદ્યને કપાલકુહરના વિષે અર્થાત્ તાળ-વાની અંદર જે છિદ્ર દેખાય છે ત્યાં આગળ સ્થાપન કરીને બ્રહ્મિના મધ્યમાં દૃષ્ટિ રાખી: એ ખેચરીમુદ્રા થઈ ગણાય છે. યોગીને મુઝા, જુવા, તૂટા, વિગેરેનો બધાં એનાયડે રહેનો નથી. તેજ પ્રમાણે અગ્નિ આગી શકતો નથી, સાપ કરડી શકતો નથી વિગેરે ઘણાં જાળ બતાવેલાં છે. તેરીજરીતે પદ્યક બેઠન કરી કુંડળિનીને સરસ્વતીકમલના વિષે અર્થાત્ અન્નરન્ધ્રમાં લાવે તથા પાણીના કપર પણ ચાલે અને ઝોંડામાંથી જે જે આન્ન નીકળે તે સત્ય હરે તો તેવી સિદ્ધિવાળાને પણ કાચોજ સમજવો. એકલુંજ શું? પણ અર્ધિ રજા રજા ગુપ્ત પણે કાશી, મધુરામાં કે દારકા દર્નિદારમાં પ્રગટ થાય અને ધારમાંથી પ્રણુ કાઢી નાંખી સત્ય? ભોક્તા વિષે સંચાર કરે તો પણ કહે છે કે તેવાને પણ કાચોજ સમજવો. વેદ શાસ્ત્રમાં સમજવાનું કાંઈ પણ બધી નહિ રહ્યું હોય, અને વેદોક્ત માર્ગવડે ચાલીને નાના પ્રકારના અનુક્રમ કરીને શરીર કાઢના જેવું શુદ્ધ કરી દીધું હશે તોપણ શું થયું? અર્થાત્ તેવાને પણ કાચોજ સમજવો. પરિપક્વતા ત્યારેજ આવે છે કે જ્યારે સદ્ગુરોની કૃપાથી આ શરીરના વિષે રહેલા આત્માનું આત્મતત્વવડે જાન થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અતિદૂરંતરં નિમ્નસ્વરૂપં ગુરુસાસ્ત્રાન્નવિચારયેવદિ ।

નિકટં ગુરુશાસ્ત્રવેદનાત્મકટં સ્યાત્સ્વતનો સ્વયં હિ તત્ ॥

૧ પ્રાણોના પર વિજય મેળવી, વાયુપ્રધાન સૂક્ષ્મ શરીર વડે વિચરનારા યોગીઓનું પ્રકારની અંતર્બાહ્ય ગમન થાય છે. એ પ્રકારની ઉપાસના તથા તપોયુક્ત સમાધિના અભ્યાસવાળા યોગીઓની ગતિની પ્રાપ્તિ યજ્ઞાદિકર્મો વડે થતી નથી એ પ્રમાણે જાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. આ પરથી તિલક થાય છે કે યોગી મહાત્માઓ ચાહે તે સ્થાનમાં ગુપ્ત તથા પ્રગટ થઈ શકે છે તેમજ સત્યાદિ લોકોને વિષે પણ સંચાર કરી શકે છે. એ સંબંધી વિશેષ માહિતીને મદિ યોગશાસ્ત્રના કમનિ પ્રકરણ માંડેનું લીધામ્યાન નોંધ લેવું.

પુરૂષ ગુરુ પાસે જઈ શાસ્ત્રાદિકાનું શ્રવણ ન કરે તો બિભરસરૂપ (આત્મા) તેને માટે અતિ દુર છે એમ સમજવું; પરંતુ ગુરુશાસ્ત્રપૂર્વક વિચાર કરવાથી તે પોતાના નિકટસ્થી હતપ્રદેશના વિશે અ.પો.આ.પજ. પ્રકટ થાય છે. વિચાર કરે કે અર્જુનને આતી અનુદેશના પ્રાપ્ત નહિ થઈ હત તો કેવી સ્થિતિ ઉભી થાત ?

દદિ ન હરેઃ સારથ્યં ગૌર્ગેર્નૌરોઽધિગતશાસ્ત્રેન્વિચોઽપિ ।

જાયેત કલિભર્વમદ્વાભારતરણદક્ષિણઃ કથંકારમ્ ॥

પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણની સહાય ન મળી હત, તથા ગુરુ ટ્રોણચાર્ય પાસેથી શસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યા સંપાદન ન કરી હત તો રાજ્યાદિકાના કષ્ટદરોડે ઉત્પન્ન થએલા જે ભારતવાસીઓનો સંગ્રામ નેના વિશે પ્રાચિદર (નિપુણતા) એને શી રીતે મળી શકત ? શત્રુઓના સંદાર પૂર્વક રાજ્ય પક્ષ કેમ મળત ? જે ભારતના સંગ્રામનું અંદિતરીના રૂપરો વર્ણન કરેલું છે તે ગીત ના પાંડકોને વિદિત થશેજ.

મીમ્ત્રોણતટા જયદ્રથનલા ગાંધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવની કુપેણ વદનો કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામવિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ॥

સોત્તીર્ણા સ્વનુ પાંડવે રણનદો કેવત્તેકઃ કેશવઃ ॥

બીજમ તથા આચાર્ય ટ્રોણ જેના ખન્ને કિનારા છે, સિંધુ દેશ તા રાજા જયદ્રથ રૂપી જેમાં જંગ બરેલું છે, તથા ગાંધાર દેશના અધિપતિ શકુનિનામાં જેમાં ખડક સ્થાને વિરાજે છે, મદ્ર દેશના રાજા શલ્ય એક (મગર) છે જેમાં તથા કૃપાચાર્ય પ્રવાહ વડે વહેનારી, અંગદેશાધિપતિકર્ણ વડે અર્પાદિત થએલી, તેમજ અશ્વત્થામા વિકર્ણ વગેરે બચાંકર તિમંમત્ર રાધવ મત્સ્યાદિકોથી યુક્ત તથા દુર્યોધન રૂપી આવર્ત (ચક્ર) વડે સંપન્ન બનેલી એવી જે યુદ્ધ નદી છે, તેને ધર્મ બીમ અર્જુન આદિ પાંડવો પસાર કરી ગયા (આગંગી ગયા). કારણ કે એ પાંડવોને

૧. ગુરુ-ટ્રોણાચાર્ય અને સદગુરુ.

૨. નર-અર્જુન અને મનુષ્ય.

૩. શસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યા તથા સામ્રાજિયા.

૪. કલિ-ભવ-મહાભારત-રણ અને કલિભવ-મહાભાર તરણ એ પ્રમાણે પદ્યચ્છેદ છે. તેના અર્થ કલહોત્પન્ન મહા ભારતનું યુદ્ધ, તથા દક્ષિયુગોદ્ભવ મહાન પાપમારને તરી નરક એ પ્રમાણે સમજવો—

કેશવ (કૃષ્ણ) પરમાત્મા રૂપી કેવલેક (ખલાતી) ની સદાય હતી. તેમની સદાયતાથી ઉપરોક્ત ભયંકર અપાર નદીને તેઓ સુખરૂપ તરીકે આપણે પણ અનુનના જેવાજ નર છીએ, પરંતુ આપણાથી તેમની મારક જે પરમાત્માની સદાય અને ગુરુ કૃપા સંપાદન કરી શકાય તોજ આપણને આ સંસારસમુદ્ર તરીકે જવામાં સહયોગ મળી શકે, એ નિઃસંદેહ છે. અર્થાન્તરન્યાસથી પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે જે નર (મનુષ્ય) પરમાત્માની ભક્તિ કરીને, તેને (પરમાત્માને) આ ચરીરરૂપી રથના ઉપર સારથ્યતા (સારથી થવાને માટે)ને સાર અનુકૂલ નહિ કરી શકે તેમજ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન વિદ્યા અર્થાત્ વત્સલમર્યાદિ વાચ્યોપદેશ માત્ર નહિ સંપાદન કરે તો તે કલિયુગથી ઉદ્ધવેશે (ઉત્પન્ન થએશે) મહાભાર (ધ્યે) ભારે બોલે) તરીકે જવામાં કેવી રીતે સમર્થ થશે ? એથી કરીને ગુરુ તથા પરમાત્માને એક જાણીને તેમનું ભજન કરવું. ગુરુ વગર 'વાસુદેવઃ સર્વમ' એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી, અને ત્યાં સુધી તેનામાં પરિપક્વતા આવતી નથી. અને તે કાચોજ ગણાય છે. એના પર એક દ્વાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખત પંડરપુર ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વર, નિરંજનાથ, મુક્તાબાઈ ગોરા કુંભાર વગેરે સંતમંડળી એકત્રિત થઈ હતી અને જ્ઞાનેશ્વરનું પ્રતિપાદન થઈ રહ્યું હતું. નામદેવ પણ તેમના બેગા બેસી શ્રવણ કરી રહ્યા હતા. તે વખતે જ્ઞાનેશ્વર ગોરા કુંભારને કહેવા લાગ્ય:—મંદી બેઠેલા અથવા માથું ઝાંચા માનના અધિકારી છે કે નહિ તેની તમે પરીક્ષા કરો. ગુરુ કૃપાથી પરિપક્વ કોણ થયા છે તથા કાચા કાણ તે જુઓ. મટીમાં કયો ઘડો પકડ થયો છે તથા કયો કાચો રહ્યો છે તેની તપાસ કરવાનું કામ કુંભારનું છે. શરીર પણ પંચ મહાભૂતોરૂપી કદંબ (કાદવ) વડે રચાયું છે, અર્થાત્ ૫૨ જેટલુંજ છે; એમાં ગુરુ કૃપા કેના ઉપર થઈને પોતાની જાત સહિત નિખિલ ચરાચરને પરબ્રહ્મરૂપ કોણ સમજે છે ? એવું સમજવાવાળો પરિપક્વ, તથા ભેદભારથી જ્ઞેવાવાળો કાચો સમજવો જ્ઞાનેશ્વરનું વચન સાંભળીને ગોરાબા કુંભાર હાથમાં ઘડાને ઠોકવાનું કાઢ લઈને ઉઠ્યા, અને સંઘળા સંતોના માથા પર અફેકા સપાટો તે કાઢનો ચોઢી કાઢ્યો. જેમની દેહાત્મભાવના નષ્ટ થઈ હતી, જેમનામાં અકંઈત્વ બોક્ત્વ ભાવ રહ્યો ન હતો, સુખ દુઃખાદિ ધર્મ અન્તઃકરણનો છે, સાક્ષીબૂત એવા મ્હારો નથી એ પ્રમાણે જેઓ અનુભવી રહ્યા હતા, તેમણે તો મસ્તક પર ચએલા પ્રકારથી કોઈ પણ જાતની નિર્જીવ પામવાને બદલે, તેના પ્રત્યે કેવલ હિંસાનતા બતાવીને બેસી રહ્યા; પરંતુ નામદેવને માથે સપાટો પડતાંવારને દુઃખ વેડનાથી પીડિત થઈ, તેઓ છઠ્ઠી

પડ્યા:—“વાહ ગોરા કુંભાર ! આ શું ત્હમારો અકલ છે ? કેવું અપૂર્વ ત્હમારું જ્ઞાન છે ! માટીના ઘડાની તથા મનુષ્યની એક સરખી પરીક્ષા કરો છો પણ અહિં તો બહુ સખ્ત વ્યથા (વેદના) થાય છે.” નામદેવે એ પ્રમાણે કંકળાટ કરતાં વારને સધળાજ બોલી ઉડ્યા કે નામદેવ કાચા છે. જો એમના ઉપર ગુરૂપા હત તો દુઃખાદિકતું એમને બાન સરખું પણ થાત નહિ. પરંતુ એમનામાં દેહાત્મભાવના હોવાથી દૈતદૃષ્ટિયુક્ત છે અને તેથીજ પોતાની જાતને સુખદુઃખના બોક્તા તેઓ સમજે છે. જ્ઞાનથી તે વખતે સંતોના સમુદાયમાંથી જતા રહેવાનું તેમને કહ્યું. હે નામદેવ ! ત્હેં ગુરૂને અતુલ સંપાદન નથી કર્યો. તે વગર આ બ્રહ્મજ્ઞાનનું શ્રાવ્ય કરવું ઉચિત નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

यस्य नास्ति गुरुः कश्चित् यो गुरुं नैव सेवते ।

स महापातकी ज्ञेयो न स दर्शनमर्हति ॥

મનુષ્ય દેહમાં આવીને જેણે કોઈ ગુરૂને આશ્રય કર્યો નથી, અથવા ક્યાં છતાં પણ જે સેવા પરાશુમ્પ છે તેને મહા પાતકી સમજવો. એવાનું દર્શન કરવું યોગ્ય નથી. ત્હારા ઉપર જો ગુરૂની પૂર્ણ દ્રુપા હત તો કાંઈ પ્રહારથી ત્હારામાં કાંઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન થાત નહિ. તેથી તું કાચો છે. હવે જો તું યોગ્ય ગુરૂને શરણે જઈ, જ્ઞાન સંપન્ન થઈશ તો ત્હને આ સંતોના સમુદાયમાં બેસવાનો તથા બ્રહ્મનિરૂપણ શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે; અને ત્યારેજ ત્હને બધા પરિપક્વ થયો છે એ પ્રમાણે કહી શકશે. સન્તમંડળીમાં આ પ્રમાણે પોતાનું અપમાન થવાથી નામદેવને અત્યંત દુઃખ થયું અને ત્યાંથી નીકળીને તેઓ વિદુરનાથના મંદિરમાં આવીને ભગવાનની મુર્તિની આગળ રડવા લાગ્યા:—“ભગવાન બોલ્યા:—નામદેવ ! શું થયું છે ? કેમ રડે છે ?” ત્યારે નામદેવે કહ્યું:—“સાધુ મંડળીએ આજે મ્હારું અપમાન કયું, અને મ્હને બેસવા સુધ્ધાં દીધા નહિ. તેઓએ કહ્યું:—“ત્હારા ઉપર ગુરૂપા નથી, તું કાચો છે; માટે ગુરૂને શરણે જઈ, જ્ઞાન સંપાદન કરીશ તો પાંકો બનીશ.” હે પ્રભો ! મ્હને આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે લોકો બધા વ્રત, તપ, જપ, યજ્ઞ યાગ, દાન, ગુરૂને આશ્રય વગેરે કરે છે તે ત્હમારી પ્રાપ્તિને માટેજ; પરંતુ મ્હને તો ત્હમારી પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તો પછી હવે મ્હારે ગુરૂની શી જરૂર હોતી જોઈએ ?” દેવે કહ્યું:—“હે નામદેવ ! સંતમંડળીએ જે કહ્યું છે તે યથાર્થજ સમજવાનું છે. તું મ્હારી સાથે બોલે છે, આલે છે, તથા ત્હારા હાથનું ડુંખાડું છું, પીડું છું, પણ તેથી શું થયું ?

યદપિ જ્યોત્સ્ના મહને પ્રિય છે, અને પૂર્વિકારને છતી શકે છે તોપણ, ગુરૂપા વગર હેમને સમદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. ‘આ મારું’ સત્યસ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે તું સમજે છે, પરંતુ નિખિલ ચરાચરને વિષે હુંજ છું, એવું જ્ઞાન^૧ તથા વિજ્ઞાન^૨ ક્યાં ત્હને થયું છે? તું ત્હારી પોતાની જાતને, મહને તથા જગતને ભિન્ન જાને છે. બેદદૃષ્ટિવાળો કાચોજી હોય છે, એવો જગ-નમાં પણ અનુભવ મળે છે. માટે ગુરૂનો આશ્રય કર્યાવગર દ્વૈતપ્રતીતિ મિથ્યા છે, તથા આત્મા સત્ય એક અદ્વિતીય છે, એવું જ્ઞાન થયું અસં-ભવિત છે. કિં બહુના? આજસુધી કાંઈને તેવું જ્ઞાન થયું પણ નથી. એથી-કરીને તું અનન્યભાવથી ગુરૂને ચરણે જઈશ તો, તેમના પ્રસાદથી તું પૂર્ણજ્ઞાની બનીને ત્હારી જાતસહિત સકળસ્થિતને એકચક્ષુરૂપજી જોશ; અને પછી આવો મોહ ત્હને કદિપણ નહિ થાય. ગીતા ઊપનિષદમાં પણ આજ ઊપદેશ અર્જુનને કરવામાં આવ્યો છે:—

યજ્ઞાત્મા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥

હે અર્જુન ! ગુરૂને ચરણ ગયામાદ જે જ્ઞાન ત્હને પ્રાપ્ત થશે તેનાથી ત્હને આવો મોહ ફરી પાડો કદિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. અર્થાત્ હાલ ત્હને જે આ મ્હારા ભાઈ, આ મ્હારા ગુરૂ છતાંદિ જે મોહ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો મોહ સદગુરૂના ઊપદેશવડે આત્મજ્ઞાન થઇ, બેદદૃષ્ટિ ગણિત થયા પછી, ત્હને કદિપણ થશે નહિ. એ જ્ઞાનવડે બ્રહ્માદિ સ્થાવર પર્યંત સકળ-જૂતોને તું ત્હારાથી ભિન્ન ગણીશ નહિ. તેજ પ્રમાણે સકળજૂતોને મ્હારાથી પણ અભિન્ન જોઈશ. આ પ્રમાણે શ્રી વિઠ્ઠલ, નામદેવને ગુરૂને ચરણ જઈ જ્ઞાનપૂર્ણ અવસ્થા સંપાદન કરવાનું કહેતા લાગ્યા. તે સાંભળી નામદેવે કહ્યું:—“ હે ભગવન ! હું ત્હમારું ચથાર્ય સ્વરૂપ સમજું છું. જગત્ ત્હમા-રુંજ સ્વરૂપ છે, એ મહને જ્ઞાન થયું છે. તેથી બીજાને હશે તોપણ મહને તો ગુરૂની આવશ્યકતા નથી. ” દેવે કહ્યું:—“ હીક ! જો તું મહને ગમે તે સ્વરૂ-પમાં ઝોળખી શકે તેમ હોય તો હું ત્હાર કથન સત્ય મનું અને તું પરિપક્વ છે માટે ત્હારે ગુરૂનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ મ્હારી ખાતરી થાય. ” નામદેવે કહ્યું:—“ આપ મ્હારી પરીક્ષા થો કે હું આપને ચાહું તેવા રૂપમાં ઝોળખી શકું છું કે નહિ. ” વિઠ્ઠલ ભગવાને કહ્યું:—“ સ્થવારે તું સાવતા માળીની સાથે વેણુનાદ સ્થાનમાં બેસજે; ત્યાં આમગ આવીને હું ત્હારી પરીક્ષા કરીશ.

શ્રી વિઠ્ઠલ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે નામદેવ બીજે દિવસે સાવતા માળીની સાથે ભગવાને કહેલી જગ્યાએ જઈને બેઠા.

નામદેવની પરીક્ષા કરવાને માટે ફકીરનો વેષ લઈ ભગવાન કામધેનુને ફતરી બનાવી, તેને પોતાની સાથે રાખી, નામદેવ તથા સાવતામાળી જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. સાવતા માળીએ ભગવાનને ઝોગખી કાઢ્યા, પણ નામદેવને સમજ નહિ પડી. ફકીરે બન્ને જણાને તેમના નામ ઠામ પૂછ્યાં જે ત્હેમણે કહ્યા બાદ ત્હેણે પોતાની ઝોળીમાંથી ચલમ કાઢી, તે માંહે તમાખુ ભરી પીવા લાગ્યો. તમાકુ, છીંકણી વગેરેનું સેવન જે લોકો કરતા હોય છે તે બીજાને પૂછે છે ‘કેમ બાધ ત્હમે બેશો?’ એ નિયમ પ્રમાણે તે ફકીરે સાવતામાળીને પૂછ્યું કે ‘આપ ચલમ પીઓ છો? હોય તો હ્યો.’ સાવતાએ કહ્યું:—“હા, મ્હને પણ તલપ આવી છે, હું પીઉં છું; અંહિ લાવો,” એમ કહી તે ચલમ પીવા લાગ્યો. નામદેવને બહુજ નવાઈ લાગવાથી ત્હેણે કહ્યું:—“હે સાવતામાળી! આ તું શું કરે છે? મુસલમાન ફકીરની ચલમ પીએ છે?” સાવતાએ જવાબ આપ્યો:—નામદેવ! અત્યારે મ્હને સખ્ત તલપ લાગી છે, તેથી મ્હને કાંઈ મ્હેન પડતું નથી અને વળી અંહી કોઈ બીજું છે પણ નહિ તેથી હું પીઉં છું. મ્હને બાળપણથીજ તમાખુ પીવાની ટેવ છે.” ત્યાર બાદ પેલા ફકીરે બીજા માંગીને આણેલા રોટલાના ટુકડા ઝોળીમાંથી કાઢીને બિક્ષા પાત્રમાં નાંખ્યા અને ફતરીનું દૂધ કાઢીને તેમાં પેલા ટુકડા બોળીને તે ખાવા લાગ્યો. ખાતી વખતે ત્હેણે સાવતામાળીને તથા નામદેવને પૂછ્યું: “ત્હમે ખાશો?” સાવતા મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે આવો વખત ફરી ફરીને આવવાનો નથી; આ તો કામધેનુ છે, એનું દૂધ મળતું દુર્લભ! માટે આવો પ્રસાદ જે હું ગુમાવું તો મ્હારા જેવો બીજો માર્ગ કોણ? તેથી ત્હેણે ફકીરને કહ્યું:—“સાંધ! મ્હને ભૂખ લાગી છે માટે મ્હને દૂધ રોટલો આપશો તો હું આનંદથી ખાઈશ.” એ સાંભળીને નામદેવના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ અને તેને લાગ્યું કે સાવતાને ઘડપણમાં નક્કી બ્રમ ચએલો હોવો જોઈએ. તેથી તેણે સાવતાને ગુસ્સા ભેર કહ્યું:—“અરે આ શું કહેવાય? તું તો ત્હારી જાતને ભગત તરીકે ઝોળખાવે છે અને આ ફકીરના બીજા માંગીને આણેલા ટુકડા ફતરીના દૂધ સાથે ખાતાં ત્હને શરમ નથી આવતી? હવે હું મામમાં જઈ જવા લોકોને કહી દઈશ કે સાવતા બ્રહ્મ થયો છે માટે કોઈએ એની સાથે સંસર્ગ (વ્યવહાર) રાખવો નહિ.” પણ તે કાંઈ ન બેખતાં સાવતા તે ફકીરની સાથે ખાવા લાગ્યો, ફકીરે સાવતાને પ્રશ્ન કરી કે છોકરાને

પણ લાઇ આવ. નામદેવને વિચાર થઇ પડ્યો કે હું ગામમાં જઇ લોકોને કહી દઉં માટે આ બન્નેજણા મ્હને બલાતકારે ખવડાવી રહેને બ્રહ્મ તો નહિ કરે? એ ડરથી ત્હને ત્યાં આગળ બેસવું હીક લાગ્યું નહિ અને તેથી ત્હણે ત્યાં આગળથી પલાયન કરી જવા માંડ્યું. ત્યારે કહીરે “પકડો પકડો” એવી બૂમ પાડી. પછી તો પૂછવુંજ શું? નામદેવ ગભરાઇ ગયા અને આંકળાં ફાંકળાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની પાસે દોડતા દોડતા મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. બમ્બાને પૂછ્યું:—“નામદેવ! કેમ શું થયું? દોડતો દોડતો કેમ આવ્યો છે? છાતી કેટલી બધી ધડકી રહી છે!” નામદેવ બોલ્યા:—હું પ્રભુ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે સાવતા માળીની સાથે આજે હું વેળુનાદના સ્થાન પર જઇને બેઠો હતો, એટલામાં ત્યાં આગળ એક કહીર આવ્યો. ત્હણે સાવતામાળીને પોતાની ચલમ પીવડાવીને તથાં રોટલાના ટુકડા ફૂટરીના દ્વંધ સાથે ખવડાવીને બ્રહ્મ કર્યો છે. મ્હને પણ આ બ્રહ્મ કરવા માંગતો હતો, તેથી હું દોડતો દોડતો આપને શરણે આવ્યો છું.” બમ્બાનું બોલ્યું:—હવે તો ત્હને ખાતરી થઇ કે નહિ? ત્હારે ગુરુ કરવા જોઇએ કે નહિ?”

નામદેવે કહ્યું:—“ત્હમે ક્યારે આવ્યા હતા?” દેવે કહ્યું:—“નામદેવ! કહીરના વેશમાં હુંજ આવ્યો હતો; પણ, ત્હોં મ્હને ઓળખ્યો નહિ.” નામદેવે કહ્યું:—“એકવાર મ્હોં આપને ઓળખ્યા નહિ તેથી શું હરવખત આપને નહિ ઓળખી શકું? ૧૨ીથી એકવાર આપ મ્હારી પરીક્ષા કરીશુઓ.”

વિઠ્ઠલનાથે કહ્યું:—“હીક! કાલે તેજ જગ્યાએ સાવતાની સાથે જઇને બેસજો; હું આગળ આવીશ.”

નામદેવ બીજા દિવસે સાવતાની સાથે વેળુનાદમાં જઇને બેઠા. એટલામાં દેવ પડાણુ સીપાઇનો વેશ લઇ, હાથમાં તરવાર બાંધે વગેરે ઘેડા-પર સવાર થઇને જ્યાં આગળ એ બન્ને જણા બેઠા હતા ત્યાં દોડતા દોડતા આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇને નામદેવ બચલીત થયા અને વિચારવાલાગ્યા કે, આ કોઇ ચોર-લુટારૂ મ્હને લૂંટવા માટે તો નહિ આવતો હોય? અહીં બેસી રહીશ તો, એ વખતે મ્હને મારી નાંખશે માટે મ્હારે નાશી જવું જોઇએ. ત્હણે સાવતાને કહ્યું કે:—‘અલો.’ પરંતુ ત્હણે જવાબ દીધો કે, “જે કાંઇ થવાનું હોય તે બલે થાય; પણ મ્હારાથી નાશી જવાશે નહિ. હું તો અહીંજ બેસી રહીશ;” એટલામાં પેલો સીપાઇ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેનું બચરૂપ જોઇને નામદેવ ત્યાંથી નાસતા કે મંદિરમાં આવીપહોંચ્યા અને વિઠ્ઠલનાથને પૂછવા લાગ્યા કે:—“ત્હમે કેમ આવ્યા નહિ?” દેવ હસતા હસતા બોલ્યા:—“નામદેવ! પડાણુનો,

વેશ લઇને હું જ ત્યાં આવ્યો હતો. ત્હેં મ્હને કેમ ઝોળખ્યો નહિ ? ” નામદેવ વિચિત્ર થઇને બોલ્યા:—“હેં ! આપજ હતા ? હીક. હવે હું બૂલ નહિ કરું. આપ કરી એકવાર મ્હારી પરીક્ષા કરો અને હવે, હું આપને નહિ ઝોળખી શકું તો કાચો છું, એમ સમજી શરૂને શરૂ જાણશો. પરંતુ આપ રૂકિમણીજીને સાથે લઇને આ વખત આવજો.” ભગવાન બોલ્યા:— “ નામદેવ ! હીક. ત્હારી એમ ધૃષ્ટિ છે તો હું રૂકિમણીને લઇને આવીશ. તું પદ્મતળાવ પર જઇને બેસજો. ” બીજો દિવસે નામદેવ ત્યાં જઇને બેઠા અને આજે હું જરૂર ભગવાનને ઝોળખીકાઢીશ, એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરવાલાગ્યા; પરંતુ અનંત વેશધારી માયાવી-પરમાત્માને શરૂકૃપાવડે જ્ઞાનચક્ત્ર પ્રાપ્ત થયાવગર શું કદિ કોઈ ઝોળખી શક્યું છે ? પરમાત્મા બીજો દિવસે કસાઇતું રૂપ લઇ રૂકિમણીને પોતાની ઝોરત બનાવી ને તથા સાથે એક બેંસ, પાંચ પચીસ મરઘી, અને બે ઊકરાઓ લઇને નામદેવ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવીપહોંચ્યા. નામદેવે કસાઇને જોઇને કહ્યું:— “ અરે ! આ તો અમારા હિન્દુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે. ત્હારે અહીં ન બેસવું જોઇએ. તું જાતનો ચપન છે, અને વળી કસાઇ જેવો જણાય છે માટે અહીંથી ચાલ્યોજા. ”

કસાઇએ જવાબ દીધો:—“હું થાણે દુગ્ધી ચાલીને આવ્યો છું તેથી થાણી ગયો છું, તે રસોઇ-પાણી કરીને પછી અહીંથી ચાલ્યોજાઉં.” એમ કહી એણે ત્યાંજ મુકામ કર્યો અને પોતાની સ્ત્રીને રસોઇજલદી બનાવવા કહ્યું. ઝોરતે ત્યાં આગળ પથ્થરનો ચૂલો બનાવ્યો અને ત્હેનાપર એક નાતું પાત્ર રાખી દીધું અને પછી પતિને પૂછત લાગી:—“શી રસોઇ બનાવું ?” ત્હેણે કહ્યું:—“આ બધી મરઘીઓ કાપીનાંખીને તેના પહેલાં પાક બનાવો. ” તે સ્ત્રીએ બધી મરઘી કાપીનાંખીને તે પાત્રમાં નાખી, છતાં તે નાતું પાત્ર ભરાયું નહિ. નામદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, કેવો દુષ્ટ છે ? પોતાની બૂખ શાન્ત કરવા સારૂ આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં ગરીબ મિચારાં જીવોની હિંસા કરે છે. તે સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું:—“આ પાત્રમાં બધી મરઘીઓ કાપીને નાંખા દીધી, છતાં ભરાયું નથી. ” ત્હેણે કહ્યું:—“ બેંસને કાપીનાંખો. ” તેપરથી ત્હેણે બેંસને કાપીને પાત્રમાં નાંખી, તોપણ, તે તો ખાલીજ રહ્યું. કરીપાણું પૂછતાં તે કસાઇએ પોતાની ઝોરતને ઊકરાઓને કાપીને તેમાં નાંખવા જણાવ્યું. ત્યારે તો નામદેવ હજી થઇ ગયા કે કેવો દુષ્ટ ! પોતાનાં બધાં-ઓને મારીને તેમનું પણ બક્ષણ કરવા હવે છે. હર હર ! મ્હને પરમાત્માએ કહેલું છે કે ‘ત્યાં બેસજો, હું આવીશ.’ તે શું આ દુષ્ટ કૃત્ય દેખા-

ડવા સારું મ્હને ખેસાડ્યો છે ? પોતે તો અહીં આવતાજ નથી. એટલામાં સ્ત્રી બોલી:—“ હજરત ! પાત્રનો બરાતુંજ નથી ! બધાને કાપી નાંખ્યા છે અને હવે તો કાંઈ બાકી નથી. ” નામદેવે ચમત્કાર દીડો પરન્તુ દેવનું રૂપ પીછાણી ન શક્યો; એટલામાં તે કસાઈએ કહ્યું:—“ હે સ્ત્રી ! શું વિચારમાં પડી છે ? પેલા હોકરાને પકડીને કાપો અને નાંખીદો આ પાત્રમાં. ” એટલું કહી નામદેવ તરફ આંગળી કરી એટલે તે સ્ત્રી હાથમાં છરી લઈ નામદેવ તરફ દોડી. પછી તો પૂછવુંજ શું ? નામદેવ પ્રાણભયનામાર્ગે ખૂમ દોડતા દોડતા મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા અને ભગવાનને કપડો દેવાલાગ્યા:—“ વાહવા ! હીક ! ત્હમે શું મ્હને મારી નાંખાવવા સારું પદ્મતળાવપર ખેસવા કહ્યું હતું ? ” દેવે પૂછ્યું:—“ શું થયું છે ? આટલોખધો ભય કેમ ? દોડવાનું કારણ શું ? ” નામદેવે કહ્યું:—“ આપની આજ્ઞાસર હું ત્યાં જઈને ખેડો ખેડો આપની રાહ જોઈરહ્યા હતો. એટલામાં કોઈ એક દુષ્ટ કસાઈ ઘેરી-હોકરાને લઈને ત્યાં આવ્યો, કિતરો અને રસોઈ કરવા પશુ માંડી. એ દુષ્ટે ખાવાને માટે બધી મરઘી મારી નાંખી, બેંસને કાપીનાંખી, આખરે હોકરાઓને કાપીને પાત્રમાં નાંખ્યા તોપણ તે બરાતું નહિ. ત્યારે તો ત્હેણે મ્હને કાપીને પાત્રમાં નાંખવા કહ્યું. પછી તો મ્હારી જે અવસ્થા થઈ તેનું તો પૂછવુંજ શું ? હું દોડતો દોડતો મહામુશ્કેલીથી અહીં આવી પહોંચ્યો છું. આપ તો આખરે આવ્યાજ નહિને ? એ કેવી વાત ? ” દેવ હસતા હસતા કહેવાલાગ્યા:—“ એ રૂપમાં હુંજ આવ્યો હતો અને રૂકિમણિને મારી સ્ત્રી બનાવીને સાથ રાખી હતી. તું મ્હને ક્યાં જોળખી શક્યો છે ? હવે તો ત્હારી ખાતરી થઈ કે નહિ ? ગુરુ ક્યાંવગર મારાં રૂપને તું કેવીરીતે જાણી શકે ? મ્હારું નામ જેમ અતંત તે પ્રમાણે મ્હારું રૂપ પણ અતંત છે. ચાહે તે નામ અને રૂપ હોય પણ તે હુંજ છું, એવું જ્ઞાન સદગુરુ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી, અને મ્હને જોળખી શકાતો નથી. માટે, તું દુરભિમાન હોડીદે અને ખીજ સન્તોની માફક સદગુરુને શરણે જઈ પરિપક્વતા સંપાદન કર. ” નામદેવે કહ્યું:—“ હે ભગવન્ ! ગોરાકુંભારે મ્હારી જે પરીક્ષા કરી હતી તે પ્રમાણે હું કસોજા છું એમ મ્હારા સમજવામાં આવે છે. તો હવે મ્હારે ક્યા ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે કહો. ” ભગવાન બોલ્યા:—“ નામદેવ ! આદ્યા નાગનાથ નામના ક્ષેત્રમાં વિસોજાખેચર નામે મહાગાની ભક્ત છે, તેમની પાસે જવાથી તે તમને યથાર્થ ઉપદેશ આપી જ્ઞાનસંપન્ન કરશે. આદિનાથનો મચ્છેન્દ્રનાથ ઉપર અનુગ્રહ થયો હતો અને

મચ્છેન્દ્રે ગોરક્ષનાથને ઉપદેશ કર્યો હતો. ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગદ્ધિનીનાથ કરીને થઈ ગયા જેમણે નિવૃત્તિનાથના ઉપર યાત્રાપદેશની કૃપા કરી. નિવૃત્તિનાથના શિષ્ય યાનેશ્વર થયા અને એ યાનેશ્વરના વિસોબાબેચરે અનુગ્રહ સંપાદન કર્યો છે. અનન્યભાવથી તેમને શરણે તું જા અને તેમનો અનુગ્રહ સંપાદન કર. એ પ્રમાણે દેવની આજ્ઞા થતાં તેને શિરસાવનન ગણી નામદેવ ઘેર આવ્યા અને માતાપિતાને પૂછીને આંદયાનાગનાથ, જે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વિસોબાબેચરની શોધ કરતાં નાગનાથના મંદિરમાં તેમનો મેળાપ થશે એવી ખબર તેને મળી. તે દિવસે ગુરૂ તથા પુણ્યરો યોગ હતો. અર્થાત્ એ અમૃતસિદ્ધિયોગ કહેવાય છે અને એવા શુભયોગમાં જે ગુરૂદ્વારા ઉપદેશ મળીજાય તો નિઃસંશય અમૃત (અહ્ય) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈજાય છે એવું જાણીને તીર્થમાં નાહીને નામદેવ નાગનાથ દેવના મંદિરમાં ગયા. બગનની આગાથી પંઢરપુર છોડી નામદેવ, મ્હારી પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા સારૂ આવ્યા છે, એ બાતની ખબર તો પહેલેથીજ વિસોબાબેચરને અંતરદૃષ્ટિથી પહોંચી ગઈ હતી; પરંતુ તેની પરીક્ષા કરવા સારૂ એમણે કુટરોગ (કોઈ) થી પીછાછ રહેલા મનુષ્યના જેવું રૂપ ધારણ કરી, પગમાં જોડા ધાલીને મહાદેવનાં લિંગ ઉપર પોતાના પગ રાખી મૂક્યા અને પોતે જાણે ઉઘી ગયા ન હોય એવી ચેષ્ટા કરીને પડી રહ્યા. મંદિરમાં આવતાંવારને નામદેવને દુર્ગન્ધ લાગવામાંડી. આમતેમ જોતાં એક વ્યાધિચરત માણસ મહાદેવના લિંગ ઉપર જોડાસહિત પગ રાખીને સૂઈ રહેલા તેમના જોવામાં આવ્યો. તેનાં શરીરમાંથીજ આવી બદબો છુટે છે એવું સમજતાંવારને તેમની પાસે આવીને નામદેવ કહેવા લાગ્યા:—“અરે પાપી ! તું કાણુ છે ? ત્હને એટલું જ્ઞાન નથી કે તું પરમેશ્વરનાં લિંગ ઉપર પગ મૂકીને સૂતો છું ? ત્હને શું આંખ પણુ નથી ? જન્માન્તરના વિષે ત્હેં જે પાપકર્મ કર્યો હશે ત્હેના ફળથી ત્હને આવા કુટરોગપ્રજ્ઞ શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ છે, જેની દુર્ગન્ધ કેવળ અસહ્ય છે; અને આ જન્મમાં પણ તું એવાં કર્મ કરી રહ્યો છે કે નાના પ્રકારની યાતનાઓ ત્હારે અનેક જન્મપર્યન્ત ભોગવ્યાંજ કરવી પડે. ચાલ લઈ લે અહીંયાથી પગ ! ” એ સાંભળી વિસોબાબેચર બોલ્યા:—“ હું અશક્ત છું, મ્હારાથી પગ ઉઘાડી શકાતો નથી; માટે કૃપાકરી જ્યાં આગળ શિવલિંગ ન હોય તેવી જગ્યાપર મ્હારો પગ ગોઠવીઆપો. ” એ ઉપરથી ત્હેના બન્ને પગ ઉઘાડીને નામદેવે નીચે મૂક્યાં. પણ શો ચમત્કાર ! ત્યાં આગળ પણુ ત્હેના પગ હેઠળ મહાદેવનું લિંગ

જણાયું. તેથી ત્યાં આગળથી જોયકીને ખીજ જગેપર રાખ્યા; તેપણ શું ? ત્યાં આગળ પણ શિવલિંગ જોવામાં આવ્યું. નામદેવ જે જે સ્થાનપર પગ ઝોઠવતા ત્યાં ત્યાં સધળેજ મહાદેવનું લિંગ નજરે પડતું. અરે ! આવો અપૂર્વ ચમત્કાર એટલેથીજ નહિ અટકતાં, દેવાલયના સધળા પદાર્થ, વિસેદાખેચર, તથા પોતાની જાત, એ સર્વ મહાદેવરૂપે નામદેવના જોવામાં આવ્યા. નામદેવે દિગ્મુદ્ર થઇ વિસોળાખેચરને પૂછ્યું:— “આપ કોણ છો ? આપનું નામ શું છે ? ” નમ્રતાપૂર્વક ઉપર પ્રમાણે પૂછેલા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં વિસોળા કહેવા લાગ્યા:— “મહારાજ નામ વિસોળાખેચર છે. પરન્તુ તું કોણ છે ? ક્યાંથી અને શા હેતુથી આવ્યો છે ? તે કહે. ” નામ સાંભળતાંવારનેજ નામદેવની ખાત્રી થઇ કે, ભગવાન કહ્યા હતા તેવાજ આ સમર્થ મહાત્મા છે, અને તેથી જવાબ આપ્યો:— “મહારાજ ! મહારાજ નામ નામદેવ, શ્રી વિક્રમનાથની આજ્ઞાથી હું આપને શરણ આવ્યો છું. મહારાજ ઉપર આપ કૃપા કરીને જ્ઞાનોપદેશ આપી મુક્તિ કૃતાર્થ કરો. આજ ગુરુપુષ્પયોગ છે. ” વિનયતાપૂર્વક આ પ્રમાણે યાચના કરી, નામદેવે હૈમને સાષ્ટાંભ પ્રણિપાત કર્યાં તથા “મહે” આપને નહિ જોળખવાથી આપની સાથે ઉદ્ધતાઈ બરી ગેરવર્તણુંક ચલાવી ” એમ કહી હૈમની ક્ષમા માંગવા લાગ્યા. ત્યારબાદ પોતાનું પૂર્વ સારૂ ધારણ કરી વિસોળાખેચરે હૈમને દિવ્ય જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવ્યું. થોડા દિવસ પછી નામદેવે, ગુરુની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ લઇ, પંદરપુર આવી, ત્યાંનું સર્વ પ્રતાનત ભગવાનને કહી સંભળાવ્યું. ગુરુ કૃપાથી નામદેવની વૃત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થતાં, આનંદાનુભવમાં તેઓ નિરંતર ભજન કરવા લાગ્યા.

૧ માસ, વાર, તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, પક્ષ, લગ્ન, સ્થાન ઇત્યાદિકોની ગુરુ પાસેથી શીક્ષા મેળવે કરવામાં આવશ્યકતા રહે છે; એ પ્રમાણે તંત્રાદિકોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ સર્વનાં શુભાશુભ ફળ તેમાં (તંત્રાદિકોમાં) જણાવેલાં છે. પ્રકૃત સ્થળમાં ગુરુ-વાર છે અને પુષ્પ નક્ષત્ર છે તેના માટે કેવાં પ્રમાણ છે કે ‘જ્ઞાનં સ્યાન્તુ વૃદ્ધસ્તૌ’, ‘પુષ્પે શત્રુવિનાશનમ્.’ નામદેવને કામ કોષાદિ શત્રુઓનો નાશ કરવાનો હતો અને એટલા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ હતી. વર્ણી શત્રુઓનો નાશ થયા વગર અમૃત (બ્રહ્મ) સિદ્ધિ શી રીતે થઇ શકે ? એથી કરીને ઇશ કૃપાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થએલા ગુરુપુષ્પયોગના વિષે ગુરુનો અનુમતિ (ઉપદેશ) થાય એવી જે હૈમના અંતઃકરણની આતુરતા થઇ, તે યોગ્ય છે. એવો અમૃતસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનારો યોગ કરી પાછો ક્યારે આવવાનો હતો ?

દ્વૈતભાવ ગળી જવાથી તેઓ નિખિલ ચરાચરને વાસ્તુદેવરૂપે જોવા લાગ્યા. બગવાનને તેમની આવી સ્થિતિ જોઇ અત્યંત પ્રેમ ઉપજ્યો અને ત્હેમણે નામદેવને આલિંગન દીધું. તોપણ ગુરૂકૃપાથી નામદેવને કેવુંકે ગાન પ્રાપ્ત થયું છે તેની પરીક્ષા કરવાની ત્હેમની ઇચ્છા થઇ.

એક દિવસ નામદેવ મામાને ઘેર જઇ, ત્યાંથી પાછા ઘેર આવતા હતા. એ પ્રહર જોટલો વખત હોવાથી રસ્તામાંજ ત્હેમણે નદી પર પડાવ નાંખી ત્યાં આગળ રસોઇ બનાવી. રસોઇ તૈયાર થયાબાદ ત્હેમણે પોતાનું પાત્ર પીરસ્યું અને પાણી લાવવાને માટે, પાસે નદી હોવાથી, ત્યાં આગળ હાથમાં લોટો લઇને ગયા. એટલામાં કુતરાનું રૂપ લઇને, નામદેવે રસોઇ કરી પોતાનું પાત્ર પીરસી રાખ્યું હતું ત્યાં આગળ બગવાન આવી પહોંચ્યા, અને રોટલીને મ્હોમાં પકડીને બાગવા લાગ્યા. નામદેવે પાછા આવીને જોતાં બગવાનને પીછાળ્યા. ‘ધી વગર રોટલી ખાશે તો એના પેટમાં દુખશે’ એવો વિચાર એમના મનમાં તે વખતે આવવાથી ધીની લોટી લઇને દૂતરા પાછળ દોડીને ત્હેમણે કહેવા માંડ્યું:—“અરે ! આ ધી લ્યો ! એની સાથે ખાઓ નહિ તો પેટમાં દુખશે.” પરમાત્માને એ સાંભળી હસવું આવ્યું અને ત્હેમણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને નામદેવને કહ્યું:—“નામદેવ ! આ વખત ત્હેં મ્હને કેમ ઓળખ્યો ?” નામદેવે કહ્યું:—“ગુરૂ કૃપાએ ઓળખાવ્યા; અખિલ ચરાચરના અન્તર્યામી આપજ છો, એ પ્રમાણે હવે હું અનુભવી રહ્યો છું. નામ રૂપાત્મક વિશ્વ નશ્વર હોઇ, તેના અધિષ્ઠાનભૂત આપજ એક અદ્વિતીય સત્ય છો, એ પ્રમાણે ગુરૂએ મ્હને યથાર્થજ્ઞાનનોપદેશ કરી અંતર્દૃષ્ટિ સંપાદન કરાવી છે.” બગવાન બોલ્યા:—“નામદેવ ! હવે તું પરિપક્વ થયો છે. ત્હારી દ્વૈત દૃષ્ટિ નષ્ટ થતાં ત્હને મ્હારા તાત્વિક સ્વરૂપનું ગાન થયું છે. જ્યાં સુધી શિષ્યના ઉપર ગુરૂની પૂર્ણ કૃપાદૃષ્ટિ થશે નહિ, ત્યાં સુધી ત્હેને પરમાનંદ પ્રાપ્તિ અને સંસાર નિવૃત્તિ થશે નહિ, એવો વેદશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત તથા મહાત્માઓનો અનુભવ છે.” ત્યારબાદ નામદેવની સાથે બગવાને બોજન લીધું અને પછી પંદરપુર સીધાગ્યા. એ પ્રમાણે:—

સર્વથા સેવકં નામદેવં યઃ સમુપાદિશત્ ।

બ્રમ્હાત્મમાવં વિદિતો ગુરુઃ સ હ્રદ સ્થેચરઃ ॥

પોતાની સેવા કરનારા પરમાત્માના બક્ત નામદેવને વિસોળ્યા નામક ખેચરે ઉપદેશ આપી અક્ષાત્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાવી. જે પ્રમાણે પહેલા ખેચર (આકાશગામી) ગુરૂ (ગૃહસ્થપતિ) એ, પોતાના સેવક નામ (પ્રસિદ્ધ) દેવ (હન્દ્રને) ઉપદેશ આપી અક્ષાત્મભાવ સંપાદન કરાવ્યો હતો તે પ્રમાણે.

સારાંશ કે—નામદેવ ભગવાન્ શ્રીવિકૃલ્ણના આટલા પ્રીતિપાત્ર હતા, છતાં તહેને પણ ભગવાને જ્ઞાનપૂર્ણ થવા વિસોબાળેચરની પાસે મોકલી આપી, (ગુરુને શરણે જવાની) વેદશાસ્ત્રની મર્યાદા કાયમ રાખી હતી. પોતે જાતે જ્ઞાનોપદેશ કરી નામદેવને પ્રભુભાવ પ્રાપ્ત કરાવવાનું શું ભગવાનનામાં સામર્થ્ય નહિ હતું ? આ ઉપરથી સદ્ગુરુનો મહિમા ધ્યાનમાં રાખી, તહેમના શરણમાં રહેવાની મનમાં ઉત્કંઠા રાખવી તથા ભગવાનની પ્રાર્થના કરતા રહેવું. તેમ ક્યેથી ભગવત્કૃપાથી આપણા ભાગ્યોદય થવાનીસાથે સદ્ગુરુનાં દર્શન તેમજ બોધપ્રસાદનો લાભ પણ અવસ્ય થશેજ. એટલામાટેજ શ્રુતમાતા પોતાનાં બાળકોને જગૃત કરી કૃપદેશ કરી રહી છે.

॥ इति शिवम् ॥

સમ્મ પુષ્પ.

જ્ઞાનરૂપ ગંગા સમૂહ પાપનાશિકા.

જ્ઞાનવાનેવ સુખવાન્ જ્ઞાનવાનેવ જીવતિ ।

જ્ઞાનવાનેવ બલવાંસ્તસ્માજ્ઞાનમયો ભવ ॥યો. વા.॥

જગતનાં જ્ઞાનવાનજ સુખી થાય છે; જ્ઞાનવાનજ જીવતો રહે છે; જ્ઞાનવાનજ બલવાન્ બને છે, માટે હે ગામ! તું જ્ઞાનવાન્ થા. બાવહારિક જ્ઞાનસંપન્ન પુરૂષ સુખી થાય છે, એવો નિયમ નથી; તહેવું જીવિત સરલ થાય છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. લૌકિકજ્ઞાની બલવાન્ હોય છે, એમાં પણ સંશય થવાનો. એથી કરીને જે જ્ઞાન વડે જીવન સરલ બનીને સુખરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મોટા મોટા બળવાન્ મનુષ્યોના ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે એવું જ્ઞાન તો આત્મજ્ઞાનજ છે, એ પ્રમાણે અર્થ કરવાનજ ઉચિત છે. અને વસિષ્ઠજી એવું આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનોજ શ્રીરામચંદ્રને ઉપદેશ કરી રહ્યા છે.

સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ નિર્મળ આત્મા, અને માંસ રૂપિર ઇત્યાદિક વડે બનેલું અને એથી કરીને અપવિત્ર એવું શરીર, એ બન્નેની એકતા કરીને જે પુરૂષ બાવહાર ચલાવે છે, તેના કરતાં વધારે અજ્ઞાની બીજો કે.જી હોઈ શકે ? અને એથી વધારે અજ્ઞાન બીજું કયું જાણવું ? એ પ્રકારનાં અજ્ઞાનથી જન્મતમાં નિવાસ કરનારાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ દુઃખો જેવાં પ્રાપ્ત

થાય છે તેવાં તો, સર્વસ્વનાશાદિ આપદા વડે અથવા જરામૃતપુદારા પણ નીપજતાં નથી. તત્ત્વવેત્તાએને ઉપર જાણાવેલું અગ્નિ નષ્ટ થઈ જવાથી. સહસ્ત્રાવધિ આપતિથી વચમાં પણ ' દુઃખ થયું છે. ' એ પ્રમાણે ત્હેમના સંબંધમાં જોવામાં તેમજ સાંભળવામાં પણ આગ્યું નથી. શાસ્ત્રીય લૌકિકગ્નાની, પરંતુ ઉપરોક્ત અગ્ની મનુષ્ય, સુવર્ણના પલંગપર શયન કરનારો હશે છતાં અગ્નિતાને લીધે અનંત દુઃખોની ત્હેની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવું જોવામાં તથા સાંભળવામાં પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ મનુષ્યોનાં શિરપર કૃષ્ણવર્ણના કેશ જેમ વિરાજે છે, તેજ પ્રમાણે અખિલ આપદા તથા દુઃખોનાં મસ્તકપર એ અગ્નિ ઉભું છે. એ પ્રકારનું અગ્નિના નાશ કરનારું આત્મગ્નિ મનુષ્યે જ્યાં સુધી સંપાદન કર્યું નથી ત્યાં સુધી સુખરૂપતા પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે. આત્મગ્નિસંપન્ન પુરુષનું જ જીવંતર સંજ્ઞ થાય છે, તેટલા માટે તેજ જીવન ધારણ કરે છે, એ પ્રમાણે વસિષ્ઠએ કહ્યું છે:—

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्त्वावलोकनात् ।

यथार्थदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ॥

આત્મતત્ત્વ દર્શનથી તત્ત્વાર્થદર્શી ગ્નાનીની ખુદિ દેહાદિકની બહાર અન્યત્ર જતી નથી. એથી કરીને તેનું જીવિત સર્વકાળ સુશોભિત રહી શકે છે. અગ્નીની ખુદિ અનાત્માના (દેહ વિષયાદિકોનાં) દર્શન માટે સદા બહાર નીકળી બટક્યા કરે છે. એ કારણને લઈને ત્હેને નિત્ય મૃત સ્વરૂપ માન્યો છે. ' વૃદ્ધિમાશાદિવશ્યતિ ' એવું ગીતા જ્વન પણ છે. મનુષ્યની ખુદિનો નાશ થતાં તે પોતેજ નાશ પામે છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' આની ખુદિ ઠેકાણે નથી. ' જેની ખુદિ ઠેકાણે નથી ત્હેની સઘળી ક્રિયા પામલના જેવીજ હોય છે. અને તે પુરુષ જીવતો હોવા છતાં ત્હેને મુઆ જેવોજ ગણવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે જે અગ્ની પુરુષની ખુદિ પોતાનું સ્થાન (આત્મરૂપ સ્થાન) છોડીને અનાત્મ વિષયો પર દોડી જાય છે અને દેહની અંદર ક્ષયુભર પણ રહેતી નથી તેવો પુરુષ જગતમાં વિચરતો રહેવા છતાં, મૃત સરખોજ મનાય છે. કેમકે ખુદિનું બાહ્ય ઉત્ક્રમણ થયું છે. પરંતુ તત્ત્વાર્થદર્શિની ખુદિ આત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાંથી બહાર નીકળી નહિ જતી હોવાથી તે જીવતો છે. એજ પ્રમાણે વળી વસિષ્ઠ કહે છે કે એવા આત્મગ્નિસંપન્ન ગ્નાનિયું સામર્થ્ય અખિલ જગત્ત્વ પુરુષોના પર રહે છે. પોતાના બળ વડે તેવા આત્મગ્ની પુરુષોને પરાજીત કરનાર ત્રેલોક્યના વિષે કોઈ નથી. કેવળ શાસ્ત્રગ્ની, વ્યવહાર ગ્નાનીને તો આદે તે પરાજય પમાડી શકે છે.

જેટલા વાન પ્રત્યયવાળા છે (જેવા કે બાગવાન, રૂપવાન, ધનવાન, બુદ્ધિવાન, બલવાન) તે સર્વના વિશે સર્વોપરિ ભગવાન શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ તદ્દેમના ઉપર પણ જ્ઞાનવાનની સત્તા ચાલે છે. એથી કરીને જ્ઞાનવાનના કરતાં વિશેષ બલવાન કોણુ હોવાનું હતું! તેટલા માટેજ આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થવા વસિષ્ઠનો શ્રી રામને ઉપદેશ છે. જ્ઞાનવાનનું બળ કેયું હોય છે, તેને માટે વસિષ્ઠજી પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ છે.

વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠની પાસે કામધેનુની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તદ્દેમણે એમની માંગણીનો અંગિકાર કર્યો નહિ, ત્યારે વિશ્વામિત્ર પોતાના દૈન્યની સ્થાપતાથી બળાત્કાર પૂર્વક તેને લઈ જવા તૈયાર થયા. વસિષ્ઠજીએ તે વખતે મંત્રો વડે અભિમંત્રણ કરીને એક બ્રહ્મદંડ તદ્દેમની સામે ખડો કર્યો. તેની આગળ વિશ્વામિત્રનાં સઘળાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સૂર્યની સામે ખઘાતની પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયાં. વિશ્વામિત્રને તે વખતે આશ્ચર્ય, દુઃખ તથા ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતાં, તદ્દેમણે કહ્યું કે:—

યિગ્મ વલં ક્ષત્રિયવલં વ્રહ્મતેજો વલં વલં ।

એકેન વ્રહ્મદંડેન સર્વાસ્ત્રાણિ હતાનિ મે ॥

ક્ષત્રિયના બલને ધિક્કાર છે, બ્રહ્મ તેજનું બળજી યથાર્થ બલ છે, કેમકે એ વસિષ્ઠના એકજ બ્રહ્મદંડે મદારા સઘળા દિવ્ય તેમજ ભયંકર શસ્ત્ર અસ્ત્રોનો નાશ કરી નાંખ્યો છે. ત્યારબાદ વિશ્વામિત્ર રાજ્યાદિ વૈભવ છોડી, એ બ્રહ્મતેજ સંપાદન કરવાને માટે પૈરાગ્ય ધારણ કરી, વનમાં જઈ તપશ્રયા કરવા લાગ્યા અને આખરે બ્રહ્મર્પિત્વ પણ સંપાદન કર્યું. સારાંસ, રાજ્ય વિશ્વામિત્રના બળનો અહંકાર જ્ઞાનવાન વસિષ્ઠના બળ આગળ નષ્ટ થઈ ગયો. વળી એક બીજા વખતે પણ વસિષ્ઠજીએ વૃંદીની તત્ત્વના વિશે શેષનાગના સ્થાનમાં, પોતાનો દંડ રાખીને તે દંડને તેમજ સર્વસ્થાનના વિશે વસ્ત્ર રાખી તેને તથા કમંડળમાં સમુદ્રને સમાવી દઈને મહાદેવની પાસે નિર્ણય કરાવવા સાક્ષી તરીકે આજ્ઞાં હતાં એવું વર્ણન છે. પ્રસંગોપાત આગળ એકાદ પુણ્યમાં એના વિશે વધુ વર્ણન કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાનજી જગત્માં અખિલ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળવાન છે એ સિદ્ધ થાય છે. મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયાબાદ જો યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદિત નહિ થઈ શકે, તો દુસ્તર આપણ તથા અધમ યોનિની પરંપરાનો નાશ થશે નહિ.

વરં શરાવહસ્તસ્ય ચાંડાલાગારવીથિપુ ।

મિક્ષાર્થમટનં રામ ન મૌર્ખ્યહતજીવિતમ્ ॥

વરં ધોરાંધકૂંપેષુ કોટરેષ્વેવ મૂલ્હામ્ ।

અંધકીટત્વમેકાંતે ન મૌર્ચ્યમતિદુઃસદમ્ ॥

હે રામ ! મહતાથી નટ જીવિત ધારણ કરવું તેના કરતાં તે હાથમાં બિક્ષાપાત્ર લઈ, ચાંડાલને ઘેર બિક્ષાને માટે દેરા ખાવા, તે વધારે સારું છે. નિમિડ અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા ઉંડા કૂવામાં અથવા તેા પ્રક્ષના કોટરના વિષે આંધળા કીડા બનીને એકલા રહેવું તે પણ સારું છે, પરંતુ અતિ દુઃખ દાયી મૌર્ચ્ય (અગ્નિપણું) કીક નથી. આધિ વ્યાધિ, અને વિષ વડે પણ જેટલું દુઃખ થવું નથી, તેટલું સ્વશરીરના વિષે રહેલા અગ્નિથી થાય છે. એટલા માટે સકલ દુર્દશાના કારણરૂપ આત્મ સંપાદી અગ્નિની નિવૃત્તિ કરવી ઉચિત છે, એને માટે બીજો ઉપાય નથી:—

૫૬-રાગ. આશાવરી, તાલત્રિતાલા.

લવાણુવ તારકે સ્વાત્મજ્ઞાન ॥ ૧ ॥ નિગમાગમ અર્થ પુરાણ
સંમત યહ સાધન વરજન ॥ ૨ ॥ પ્રપંચ નધર સત્તા વિરહિત
ભ્રમકાલમે વહે લાન ॥ ૩ ॥ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરકે
પાવે મોક્ષ સ્થાન ॥ ૪ ॥ ગુરુદત્તાત્રય કૃપા કરે જો હો
આનંદ રસપાન ॥ ૫ ॥

સંસાર રૂપ સમુદ્રમાંથી નૌકાની માફક આત્મજ્ઞાનજ તારવાને માટે સમર્થ છે. ‘ સર્વ જ્ઞાનજલેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ. ’ હે અર્જુન ! તું જ્ઞાનરૂપ નૌકાના સાધન વડે, અર્થાત્ હું કૂટસ્થ અસંગ ચિદ્રૂપ છું એથી કરીને સદા નિષ્કિંચ છું. એ પ્રમાણે વિક્રિયા શૂન્ય જ્ઞાન વડે, અખિલ પાપ સમુદ્રને તરી જઈશ. એ પ્રમાણે ગીતાપનિષદમાં કહ્યું છે જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા પુરાણોને પણ સંમત છે. ‘ ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ ’ જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. એવું શ્રુતિ વચન છે. તથા ‘ વિગયામૃતમશ્રુતે ’ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે અશ્રુત (મોક્ષ) મળે છે. એ પ્રમાણે સ્મૃતિ વચન પણ છે. માટે ધર્માધર્મ, તથા તેવું કાર્ય પાપ અને તેનાં ૧૧ સુખ દુઃખ એ પ્રકારના સંસારને તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારે આત્મવિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરવું. પ્રપંચ (સંસાર) ક્ષણભંગુર છે, જ્ઞાન વિના તેની જીવી સત્તા નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપના ઉપર ભ્રમકાળના વિષે તે ભાસમાન થાય છે. વેદાન્ત વાક્ય શ્રવણ કરવાથી તથા મનન નિદિધ્યાસન કરવાથી તે ભ્રમ દૂર થાય છે, ત્યારે મોક્ષ મળે છે. તેટલા માટે ગુરુના ચરણનું અવલન.

બન કરવાથી તેમની કૃપાવટે નિત્ય આનંદ રસતું પાન કરવાનું મળશે અને અખિલ તાપો તથા પાપોનો સમૂળ નાશ થશે. ગંગામાં સ્નાન કરવાથી બાહ્ય શારીરિક તાપની શાન્તિ થાય છે, માનસિક તાપને ગંગા દૂર કરી શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે ગંગા નિર્મળ બનાવે છે તે બહુ બહુ તો એકજ જન્મનાં પાપ નાશ કરતી હશે. પરંતુ ગંગાથી સંચિત ક્રિયામાણ્ય પાપ દૂર થતાં નથી, અને તે પાપનોજ નાશ કરે છે નહિ કે પુણ્ય કર્મોનો. મોક્ષને માટે પાપની માફક પુણ્ય પણ પ્રતિજ્ઞક છે. એકો આહે તો લોખંડી હોય કે સુવર્ણની હોય પરંતુ તેનાથી ગતિનો પ્રતિજ્ઞક થાય છે. તેજ પ્રમાણે પુણ્ય પણ ગતિ (સહગતિ, પરમપદગમન) ને માટે પ્રતિજ્ઞક છે. તેટલા માટે બ્રહ્મ પ્રાર્થના કરે છે કે:—

પાતકપ્રચયવન્મમ તાવત્પુણ્યપુંજમપિ નાથ તુનીહિ ।

કાંચની ભવતુ લોહમયી વા શૃંખલા યદિ પદોર્ન વિશેષઃ ॥

હે નાથ ! પ્રભો, આપ મારાં પાપ સમૂહની પેઠે પુણ્ય સમૂહનો પણ નાશ કરો. કેમ કે પગમાં આહે તો સુવર્ણની કે લોખંડી એકો હશે પણ તેમનાંમાં કાંઈ ખાસ ફરક નથી. કાંઈ મૂઠ કદાચ સુવર્ણ શૃંખલા (એકી) ને જોઈ આનંદ પામશે, પણ વિચારશીલ જ્ઞાની તો તેને પણ શોધ ગતિનો નિરોધ કરનાર જાણી, તેનો લાભ થવા છતાં દુઃખીજ થશે. તેજ પ્રમાણે શીઘ્રગતિ થાય એ પ્રમાણે ઇચ્છા રાખનારા પુરુષ, પાપની પેઠે પુણ્યને પણ પ્રતિજ્ઞક સમજે છે. વળી પાપનાશક ગંગા દૂર દેશાન્તરમાં રહેલી છે. એટલુંજ નહિ પણ જે લોકો તેના કિનારા પર રહે છે, તેમને પણ પોતાના ધરથી તો દુરજ છે. અને આ જ્ઞાનગંગા તો અત્યંત નિકટ એવા કૃપા-દેશના વિષે રહેલી હોવાથી કોઈને ઉઢીને કાંઈ દુર જવાનું કામ નથી. તેના વિષે જો મનુષ્યની વૃત્તિ નિમગ્ન કરશે તો સમૂહ સંસારકારણ મૂળ અ-જ્ઞાન સહિત પાપ નષ્ટ થશે. ગંગામાં સ્નાન કર્યું તો પણ ઉપર આવ્યા એટલે શરી પાછી પાપવાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય પાપ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. હાથોને નહી, તળાવ, સરોવર વગેરેમાં ધોવા છતાં ત્યાંથી બહાર આવતાં પોતાની શંઢમાં ધૂળ લગ્નને તે માથા પર ઉઠાવે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ગંગાદિ પવિત્ર નદીમાં ન્દાવા છતાં શરી પાછો પાપ કર્મ કરે છે. તેટલા માટેજ, ગીતામાં બ્રહ્માણ પોતાના શ્રી સુમે કહી રહ્યા છે કે:—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિધતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥

અનુનને શંકા થઇ હતી કે રાજસૂય, અશ્વમેધ યજ્ઞ, કૃત્વ્ય આદિ યજ્ઞાદિ વ્રત સમૂહ અને પંચાગ્નિ સાધનાદિ તપ ઇત્યાદિ સાધનો વડે અખિલ પાપોનો નાશ થાય છે. એથી કરીને સર્વ પરિશ્રદ્ધના ત્યાગ પૂર્વક, શમદ-આદિ સાધન સંપન્ન થઇ, સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરી, આત્મ જ્ઞાનસંપાદન કરવામાં બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, એવા જ્ઞાનમાર્ગીનું શા માટે અવલંબન કરવું જોઇએ ? તેના સમાધાનમાં કહ્યું છે કે:—હે અનુન ! યજ્ઞાદિક પાપની નિવૃત્તિ કરનારા છે. પરંતુ, તેના વડે અખિલ પાપોનો નાશ થતો નથી. જે રાગને માટે ઝોસક લેવામાં આવે છે, તેજ રાગની તેના વડે શાન્તિ થાય છે, બીજાની નહિ. તેજ પ્રમાણે એ સાધનોનું અનુશાન જેને માટે કરવામાં આવે છે, તેજ પાપની નિવૃત્તિ, તથા કળ પ્રાપ્તિ તેનાથી થવાની; અને જ્ઞાન તો અખિલ પાપ તેમજ પુણ્ય સમૂહનો નાશ કરી મુક્તિ આપનારું છે. એટલા માટે તે સર્વ સાધનોથી શ્રેષ્ઠ તથા પવિત્ર છે. આ લોક તથા પર લોકના વિષે તેના સમાન પવિત્ર બીજી કોઇ વસ્તુ નથી. નિષ્કામ કર્મોનુશાન, તથા સમાધિ યોગ વડે અન્તઃકરણ નિર્મળ થતાં તે જ્ઞાન આપોઆપજ પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બીજી વસ્તુઓની મારફત થતી નથી. જ્ઞાન કોઇની પાસેથી કોઇને આપી શકાતું નથી; તેમ લઇ શકાતું પણ નથી. જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાન, જે પ્રમાણે કોઇ રાજ્ય સ્વપ્નમાં રાજ્યવ્રષ્ટ થઇ દુઃખી થઇ જાય છે, અને પછી, રાજ્ય પાછું મેળવે ફારે મળે ? એવી દૃષ્ટા કરે છે, તેટલામાં જગૃત થઇ જતાં પોતે જાગૃત જેમ રાજ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, તેજ પ્રમાણે જગૃ પણુ આ દીર્ઘ સ્વપ્નમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની દૃષ્ટા કરે છે અને દુઃખાનુભવ કરે છે. પરંતુ સદૃગૃ ત્વેને જગૃત કરે છે એટલે, પોતે જાગૃત જ્ઞાનસ્વરૂપ બની જાય છે. સારાંશ—જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટીનો નાશ થઇ કેવળ અદ્ય સ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે. એજ પોતાના વિષે પોતાપણની (આત્માની) પ્રાપ્તિ સમજવી. એવા પવિત્ર આત્માને વિષે જેનાં અન્તઃકરણની વૃત્તિ નિમજ્જન થતી હોય તો તેના વિષે પાપ તથા તાપ શી રીતે સંભવે ? કેમકે, તેમનું મૂળ તો હિમ્મતી ગયું છે. જાડનું મૂળ જ્યાં સુધી કાયમ છે, ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરથી ડાળ પાંદડાં વિગેરે વિસ્તાર કાપી નાખવાથી શું વળવાનું હતું ? ધરો ફરી ઉજ્જાળ કરવાનું. તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન મૂળ વિદ્યમાન હોવાથી (અર્થાત્ તેનો મૂળ સહિત નાશ નહિ થએલા હોવાથી) પ્રાયાશ્રિતાદિ કર્મ, યજ્ઞ યાગ, મંગાદિ તીર્થ-યાત્રા ગમે તેટલાં કર્યા હશે તોપણ મલિન વાસના અને પાપકર્મની ફરી ફરી વૃદ્ધિ થવાજ કરવાની.

એક વખત દેહુ ગામના લોક તુકારામની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા:-
 “ હમે કાશી જઈએ છીએ, આપ હમારી સાથે ચાલો ” એ લોકોને બહુ
 આમંત્ર હોવા છતાં તે વાતનો તુકારામે અંગિકાર કર્યો નહિ. આખરે એ
 લોકોને ઠીક જામે એ હેતુથી પોતાનો ભજન કરવાનો તંબુરો તેમને આપ્યો.
 અને મ્હારા સ્થાન પર એને માની અર્થાત્ મ્હારા પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી
 એને સ્નાન કરાવળે તથા એના હાથે દાનધર્માંદિ ક્રિયા કરાવળે. પછી તે
 ભેંકો એમની વીણા લાઇને યાત્રા કરવા ગયા. ડેકાણે ડેકાણે તેને સ્નાન
 કરાવવા લાગ્યા તથા તેના હાથે દાન કરાવવા લાગ્યા. એક વરસ બાદ
 બ્યારે તેઓ પોતાને ગામ પાછા આવ્યા, ત્યારે ત્હેમણે તુકારામને યાત્રાનો
 સંખલો ઇત્યાન્ત કહી સંભળાવ્યો અને તેમની આગામીસાર વીણાને પ્રત્યેક
 તીર્થમાં સ્નાન કરાવી તેના હાથે દાનક્રિયા પણ કરાવી છે, એ પ્રમાણે કહ્યું.
 તુકારામે ત્હેમને ધન્યવાદ આપ્યો. થોડાક દિવસ પછી, તુકારામે એ સંખ-
 લાની મલિન ઇતિ તથા પાપાચાર જોઇને એક દિવસ ત્હેમને પોતાની પાસે
 બોલાવ્યા અને જે વીણા તીર્થયાત્રા કરી આવી હતી તેને ફાડી નાંખી અને
 તેના ટુંચડાના જે નાના નાના ટુકડા થયા હતા, તેમાંહેથી એક એક
 ટુકડો દરેક માણસને આપ્યો અને તેનો સ્વાદ કાઢવા સાર આપી બેવા કહ્યું.
 તે લોકોએ આપી જોઇ કહ્યું કે કડરો છે. તુકારામે કહ્યું કે તમે પણ એના
 જેવાજ છો. લોકોને તેનો અર્થ નહિ સમજવાથી પૂછવા લાગ્યા, ‘અમે એવા
 કેવી રીતે ?’ ત્યારે તુકારામે ખુલાસો કર્યો:-“આ નિર્જીવ કડવા ટુંચડાને ગંગામાં
 સ્નાન કરાવી લાવ્યા તોપણ તેણે જેમ પોતાની કડવાઇ છોડી નથી, પહે-
 લાનાં જેવુંજ રહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે ત્હેમે લોકો ત્હમારા સજીવ ટુંચડાને
 ગંગાદિ તીર્થોમાં ટુંચાડી આવ્યા તેથી અધિક કાંઈ થયું નથી. કેમકે ત્હમા-
 રામાંથી વૈષયિક વાસનારૂપી કટુપણું ગયું નથી; પહેલાંના જેવુંજ છે.
 એથીજ ત્હમારા હાથે પાપ કર્મ થાય છે. લોકોની ખુદ્દિનો મત્ત દૂર કરી
 નિર્જલતા પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે ગંગાદિ તીર્થોદિકાની ઉત્પત્તિ પરમાત્માએ
 કરી છે. તીર્થયાત્રા કરવા છતાં પણ જો મનોમાલિન્ય (મનનું મલિન-
 પણું) દૂર ન થવું હોય તો યાત્રાનું ફળ દ્રવ્યહાનિ તથા રખડપટ્ટીનો શોક,
 આદિજન મળ્યું સમજવું એ શિવાય બીજું શું ?”

તુકારામ કહે છે કે ભાઈઓ ! મનુષ્યની પ્રથમ એકાદતીર્થમાં જવાની
 હચ્છા થાય છે, ત્યાં જાય છે તથા થોડાક દિવસ નિવાસ પણ કરે છે. પછી
 બીજા તીર્થનું નામ સંભળતાં ત્યાંથી તે જગો પર ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં

આગળ કોઈ કહેશે કે કુરુક્ષેત્ર સારું છે તો ત્યાં ઉપવસો. તે પ્રમાણે કાશી, રામેશ્વર, જગન્નાથ, બદરીનાથ, પુષ્કર, મયા, પ્રયાગ, ઇત્યાદિ અનેક તીર્થોમાં ભ્રમણ કરે છે પરંતુ કોઈ પણ તીર્થના વિષે અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી તેમજ મનની પણ શુદ્ધિ થતી નથી. મહેં આટલાં આટલાં તીર્થ જોયાં, ત્હમે આમારા કરતાં થોડાં જોયાં, હમણે તીર્થફલ (પુણ્ય) ત્હમારા કરતાં વધારે, આ પ્રમાણે મોટાઈ મારે છે, ખડાશ કરે છે. એવા મનુષ્યોને તીર્થયાત્રાનું ફલ રખડપટ્ટીના થાક શિવાય બીજું શું મળવાનું હતું ? તીર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો ત્હમને બીજાકુલ અભિપ્રય છે.

તીર્થે પાપક્ષયઃ સ્નાનૈસ્તીર્થ સાધુસમાગમઃ ।

તીર્થે વૈરાગ્યચર્ચા સ્યાત્તીર્થમીશ્વરપૂજનમ્ ॥

તીર્થે શીતોષ્ણસહનં તીર્થ નિઃસંગચારિતા ॥

इति जानंति ये तीर्थं तीर्थतत्त्वविदो हि ते ॥

તીર્થોમાં જઈ સ્નાન, દાન, દેવ તથા પિતૃકાર્ય વગેરે કરવાથી પાપોનો ક્ષય થાય છે. તથા સંત સાધુ વિવેકી મહાત્માઓનો સમાગમ થાય છે. ત્હમની પાસે વૈરાગ્ય પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા થાય છે જેથી વિષય વૈરસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વળી સર્વાન્તર્યામી ઇશ્વરનું પૂજનલક્ષણ જ્ઞાન પણ થાય છે. તીર્થોમાં જવાથી જો આટલું નહિ થઈ શકતું હોય તો પછી ત્યાં જવું શા ખપતું ? આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થના કરતાં સાક્ષી સમાગમ શ્રેષ્ઠ છે. સાધુ સમાગમથી વૈરાગ્ય ચર્ચા અને તેના કરતાં પણ અન્તર્યામીવિષયક જ્ઞાન અધિક શ્રેષ્ઠ છે. શીતોષ્ણાદિકથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખ દુઃખોને સહન કરવાં એ તેથી પણ વિશેષ છે. અને આત્માના અસંગત્વનો જે અનુભવ છે તેને તો અતીવ ઉત્તમ તીર્થત્વ ગણ્યો છે. એ પ્રમાણે જે વિવેકી પુરૂષ તીર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તેજ અન્તઃકરણ શુદ્ધિના ઉપાય તરીકે તીર્થનું તત્ત્વ જાણવાવાળા છે માટે ત્હમને પૃથ્વીનેજ તીર્થાટન કરવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી મુદ્ધાગ્રાન નષ્ટ નહિ થાય ત્યાં સુધી પૃથ્વીની શાખાઓને વારંવાર તેડવા પેડે મલિન વાસના તથા કર્મોની વૃદ્ધિ થતી રહેશે. ગંગાદિ તીર્થોમાં એ મુદ્ધાગ્રાન દૂર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એટલા માટેજ અત્યન્ત પવિત્ર શ્રેષ્ઠ તથા સુક્ષ્મ આત્મજ્ઞાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરવું તેને અતીવ ઉત્કૃષ્ટ તીર્થ સ્નાન કહ્યું છે. સમૂહ પાપોનો તેના વડે ઉત્તેજ થાય છે. ભારતના શાન્તિ પર્વમાં ધર્મ રાજાને બીજાપિતામહ કહે છે કે:—

આત્મા નવી ભારત પુણ્યતીર્થ સત્સાવહા-શીલતટા લંચોર્મી ૧

તત્રાભિષેકં કુરુ પાંડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ॥

હે ભરત વંશોદ્ભવ રાજા યુધિષ્ઠિર ! આત્મ રૂપી નદી એ મોટું તીર્થ છે. જેમાં આનંદ રૂપી જળ ભરેલું છે; જેના વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનરૂપ શીલ બંને કિનારા છે; તથા જે સત્ય બાપજી રૂપી વેગથી વહી રહી છે; મૈત્રી, દયા (કરુણા) મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ જેની ઉર્મિ (મોર્મ) છે; શમદ-માદિ પ્રકૃલ્લ ક્રમસે વહે જે અત્યંત સુશોભિત છે; યમનિયમાદિ જે અંગ તે મોટા મોટા મગર માછલાંના સ્થાનપર છે; જે મનને આનંદ રસમાં ખેંચી મગરની પેઠે ડૂબાડી દે છે; હંસ સારસ વગેરે પક્ષીઓની મારક યાની પુરૂષો જેના વિષે કીડા કરે છે તેમાં તું સ્નાન કર અર્થાત્ આત્માના વિષે તદાકાર વૃત્તિ રૂપે સ્નાન કર, જેથી કરીને સમૂહ પાપોનો નાશ થવાની સાથે તું અત્યંત પવિત્ર થઇશ. બાલ્યનદીઓમાં સ્નાન કરવાથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી નથી. કબીર કહે છે કે:—

પદ-રાગ-કાફી, તાલ દીપચંદી.

હમારો તીરથ કોન કરે ॥ ધ્રુ. ॥ મનમાં ગંગા મનમાં કાશી
મનમાં સ્નાન કરે ॥૧॥ મનમાં આસન મનમાં કડાસન મનમાં
મોન ધરે ॥૨॥ મનમાં માલા મનમાં મુદ્રા મનમાં ધ્યાન કરે ॥૩॥
કહત કબીરા મુનો લાઈ સાધો ભટકત કોન ફિરે ॥૪॥

તીર્થયાત્રા કરવાની હમારે શી જરૂર ? કોણ જાણ ? ગંગા, યમુના, કાશી અમારા મનમાંજ હોવાથી અમે તેનાં સ્નાન કરીએ છીએ. આસન, કડાસન, મુદ્રા, મોનાવસ્થાન તથા માલા, ધ્યાન વગેરે બધાંજ હમારાં મનમાં છે બાલાડબરમાં નથી. એથી કરીને તીર્થયાત્રાને માટે ભટકતા કરવાની શી આવશ્યકતા રહે છે ? અન્યત્ર મહાત્મા પણ કહે છે કે:—

કાશીક્ષેત્રં શરીરં ત્રિમુખનન્નની ધ્યાયિની જ્ઞાનમંગા ।

મક્તિશ્રદ્ધા ગયેયં ત્રિમુખચરણબ્યામયોગઃ પ્રયાગઃ ।

વિશ્લેષોડ્વં ત્રીસંઃ સકલજનમનઃ સાક્ષિમૂતાંતરત્ત્વા ।

સર્વં દેહે મવીયે સદિ વસતિ નસ્તીનમન્વતિક્કમરિષિ ॥

આ શરીરજ કાશી ક્ષેત્રવત્ પુણ્યતીર્થ છે. અહીં અત્મા બાદ મુક્તિ મળે છે. ત્રિલોકબાપિની બાબીરધાતુલ્ય જ્ઞાનરૂપી ગંગા તેમાં રહે

છે. ભક્તિ નિરતિશય પ્રીતિ, અને શ્રદ્ધા ! આસ્તિક્ય બુદ્ધિ) એ ગયા છે. ભક્તિ શ્રદ્ધા રહિત મનુષ્ય જ્યાં પાંડુ દાન કર્યાં તે ગયા (વ્યર્થજ ગયા) સમજવાં. સદ્ગુરુ ચરણનાં ધ્યાનનો યોગ (સંબંધ) થયો એ પ્રયત્ન ક્ષેત્ર સમાનજ છે, અખિલ જનોની બુદ્ધિ આદિનો તથા તેનાં ધર્મ કર્મનો સક્ષીમૂત અંતરાત્મા. અર્થાત્ વિશ્વ તૈજસ, પ્રાણ, એ ત્રણેના કરતાં જેને તુરિય (ચતુર્થ) કહ્યો છે, તેજ વિશ્વનાથ મહાદેવ પણ અગ્નિ વિરાજમાન છે. એ પ્રમાણે મ્હારા દેહના વિષે એ બધાનો નિવાસ છે તો, તેના કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ તીર્થ બીજું કોણુ છે ? કે, જ્યાં જવાથી હમને પરમાનંદ થઇ શકે તથા પાપો નાશ પણ થાય ?

અર્કેચેન્મધુ વિન્દેત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેત્ ।

इष्टार्थस्य च संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥

અર્ક (આંકડા)ના ઝાટ પર જે મધ મળતું હોય તો તેને લાવવા પર્વત પર જવાની શી જરૂર ? તેજ પ્રમાણે છટ વસ્તુની સિદ્ધિ થયા બાદ કોણુ વિદ્વાન તેને માટે પ્રયત્ન કરશે ? એ ન્યાય પ્રમાણે સધળાં તીર્થોના નિવાસ જે પોતાનાં શરીર વિષે હોય તો કોણુ માની બાજુ દૂર દેશાન્તરનાં તીર્થોના વિષે બટકતો રહે ? બગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના હસ્તામલક, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, અને તોટકાચાર્ય, એ પ્રમાણે ચાર શિષ્ય હતા. જેમને જેમને વિમુક્ષ (દેવ તથા પાંડિત) એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કે, એ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ છે કિંવા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ છે ? અથવા તો સામોક્ષ્ય, સામોધ્ય, સાદ્ય, તથા સાધુન્ય નામક મુક્તિના બેદ તે એ ચાર શિષ્યો છે ? અથવા તો બ્રહ્મદેવનાં ચારે મુખ તો એ પ્રગટ થયાં નથી થું ? તેમનામાંથી એક વખત પદ્મપાદાચાર્યની તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા થઇ અને તેથી, તે ગુરૂને કહેવા લાગ્યાઃ—“ હે સદ્ગુરો ! અનેક તીર્થો વડે યુક્ત જીવદેશને જેવાની મ્હારી ઇચ્છા છે તેથી આપ મ્હને આગા આપો. શંકરાચાર્ય ત્યારે કહેવા લાગ્યાઃ—“ હે પદ્મપાદ ! ત્હમારી ઇચ્છા મ્હેં જાણી તો પણ, જે કાંઈ મ્હારે કહેવાનું છે તે સાંભળોઃ—

स क्षेत्रवासो निकटे गुरोर्यो वासस्तदीयांघ्निकं च तीर्थम् ।

गुरुपदेशेन यदात्मदृष्टिः सैव प्रशस्तासिद्धयेवदृष्टिः ॥

સંભાવ્યતે ક ચ જલં ક ચ નાસ્તિ યાથઃ ।

શદ્યાસ્થલં કચિદિદાસ્તિ ન ચ ક નાસ્તિ ॥

શર્યાસ્થલીજનનિરીક્ષણસક્તચેતા: ।

પાંથો ન શર્મ લમતે કલુષોકૃતાત્મા ॥

પરમ પુષ્પશીલ સહગુરુની સમીપમાં નિવાસ થાય તેજ ક્ષેત્રવાસ સમ-
જવો તથા તહેમતું ચરણોદક તેજ પવિત્ર તીર્થસ્થાન બન્યું. સદ્ગુરુના
ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થએલ જે આત્મદૃષ્ટિ અર્થાત્ આત્માનો સાક્ષાત્કાર તેજ
અખિલ દેવતાઓનું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન છે. અનુષ્ઠ પીર્થના વિષે જાણ છે તો
કોઈ રથજે જળ મળે છે અને કોઈ રથજે નળતું પશુ નથી. પોતાનો ઉતારો
પશુ કેવો અને ક્યાં ઉત્તમ મળશે? ક્યાં આગળ જલ પાસે હશે? એ
પ્રમાણે જલ રથલના શિરીક્ષણમાં પ્રવાસી પુરૂષનું ચિત્ત નિમગ્ન રહેતું
હોવાથી એવા મહિન ચિત્તવાળા પુરૂષને સુખ મળતું નથી. જેમ તેમ ચાર
દિવસ ‘રથલ જલ ઠીક ન હોય સારાં ન હોય તો પશુ’ ત્યાં રહી પાછો
ઘેર આવે છે. ઘેરથી નીકળતી વખતે તીર્થને માટે જેવી મનોવૃત્તિ હોય છે
તેવી તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા પછી રહેતી નથી. એ વાતનો સર્વને અનુભવ પશુ
છે. એથી કરીને ‘તીર્થયાત્રા નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરવા સારૂ તથા સ્વાસ્થ્ય
સંપાદન કરવાને માટે કરવી’ એ હેતુ દૂર રહી જાય છે અને ઉઘટી ચિત્તની
મહિનતા તથા અસ્વસ્થતા થાય છે. મહાત્મા પુરૂષોનો તેટલા માટે તીર્થ-
યાત્રા કરવામાં દુરાચક હોતો નથી. તેઓ જાણે છે અને કહે છે પશુ ખરા કે:-

જ્ઞાનગંગાહરે શુદ્ધે મગ્નો નલ્લક્ષિસ્તાવધિ ।

ય: સ્નાતિ મૂલમંત્રેણ સર્વદૈવ સ નિર્મલ: ॥

બ્યવહારમાં જે પુરૂષ પવિત્રરૂપ તથા પવિત્રકારક ગંગાના આગાધ
જલમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, ‘હમં મે ગંગે’ અથવા ‘ગંગા મંગેતિ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ
પુરાણાદિ મંત્રો બોલીને નખથી સિખા પર્યન્ત સ્નાન કરે છે ત્હોને નિર્મલ
કહેવામાં આવે છે પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો તે સદૈવ મહિનજ રહે છે.
પરંતુ જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્યે ત્રિપુટીરૂપ મહારહિત મહાવાક્યોત્પન્ન ‘અહં બ્ર-
હ્માસ્મિ’ એ પ્રમાણે અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ મંગાના આગાધ જલરૂપ નિર્વિક-
લ્પાખ્ય સમાધિમાં (ન-ખ સિખાઅવધિ) ‘જેમાં હન્દ્રિયો તથા તેમાંથી
ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન તેમજ તેના વિષય હોવા નથી અને અચર્ચકીર્ણર્થ
જ્ઞાનરૂપ સિખા પશુ રહેતી નથી એ પ્રકારે’ મગ્ન (આત્માકારતાને પ્રાપ્ત)
થઈને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ,’ ‘હોહં,’ ‘ઓંકાર’ ઇત્યાદિ સકલ જગત્પ્રભુ બ્રહ્મ
તત્ત્વપ્રતિપાદક મૂલમન્ત્ર વડે (તેમના અર્ચના અનુસંધાન પૂર્વક પોતાના

બ્રહ્મભાવનું અનુસંધાન કરીને) સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તે સ્વાત્મ સુખની સાથેજ અનુસંધિત થઇ જાય છે, તે જ્ઞાની પુરુષ અવિદ્યા મહરહિત રહે છે એ પ્રમાણે લૌકિક તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય તેમ છે. અથવા જે ઉપાસક, કામના મહરહિત ઉપાસ્ય બ્રહ્મ વિષયક પરોક્ષજ્ઞાનરૂપી ગંગાના ધ્યાનરૂપ અગાધ જલના વિષે નખશિખાદિ દેહતું સ્પૃરણ ન રહે તે પ્રમાણે તદાકાર અને લીન થઇને 'સોઈ' એ પ્રમાણે મૂલમન્ત્રવડે નિત્ય સ્નાન કરે છે અર્થાત્ ધ્યાનવડે ધ્યેયાકાર બની જાય છે ત્હેને શુદ્ધ જાણવો. એ પ્રમાણે શંકરાચાર્યે જે બોધ કર્યો હતો તેનું શાંકર દિગ્વિજયના ચતુર્દશ સર્ગમાં વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે તે છતાંસુએ તે રચેને 'જોઇ લેવું'. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માનું ધ્યાન તથા આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરી સંસાર ગૂઢ અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઇએ; નિમિલ તાપ તેમજ પાપની શાન્તિ થઇ નિર્મલ આનન્દના વિષે ત્યારેજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સાફ સહ-ગુરૂના ચરણનું અવશ્ય સેવન કરવું જોઇએ. એમ કરવામાં આવે તોજ વસિક્ષણના વાક્યાનુસાર સુખરૂપતા જીવિત સારથ્ય તથા બ્રહ્મ સંપન્નત્વ પ્રાપ્ત થયાં એમ કહી શકાય.

। इति शिवम् ।

અષ્ટમ પુષ્પ.

भोक्षार्थीनि सभता आवस्यकं छ.

इहामुत्र च सिद्धयर्थं पुरुषार्थप्रवृत्तये ।

समदृष्टितया नित्यं विचरन्ति सुबुद्धयः॥ यो. बा.

સંસારમાં સત્વ, રજ તથા તથા તમ એ ત્રણ ગુણ સુખ્ય છે. અને તેના માટે મનુષ્યો પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોઈ ત્હેમનાં સ્વાભાવિક કર્મ થાંત, ત્રિય, અને દારણ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે. તે કર્મોની નિન્દા અગર સ્તુતિ ન કરવી જાઇએ. જમણે તથા ડાબે એ બે ભાગ મળીને જમ એક અંગ બને છે તેજ પ્રમાણે આ જગત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મળીને એક અદ્વિતીય સિદ્ધ પડેલાય છે. જમણે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી કોઇ પણ પ્રાણીની નિન્દા અગર સ્તુતિ કરવી યોગ્ય નહીં. એકની સ્તુતિ કરતાં બીજાની સહજ નિન્દા થાય છે. તેમ છતાં 'હું' એક જ્ઞાતા પૂર્ણ 'હું' એવા અભિમાનવડે

મેકોના ગુણ દોષ જોઈ મનુષ્ય સ્તુતિ અને નિન્દા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જાતિ સ્વભાવવડે પ્રાપ્ત થએલાં કર્મોની નિન્દા કરવી એ અધર્મ છે. હનુમાન માતા હોવા છતાં લેમનું વાનર કર્મ છૂટ્યું ન હતું; નારદ મોઢા માની તેમજ શ્રેષ્ઠ પુરુષોને પણ માન્ય હોવા છતાં શુભો લખાડવાની સ્વભાવ એટલા લેનામાં અનિવાર્ય હતી. ગરૂડ વિષ્ણુનું વાહન તથા તેમના અમ્બાગમાં હાથ જોડીને રહેલું છે તથાપિ લેમની સર્પ ભક્ષણ કરવાની પ્રકૃતિ બદલાતી નથી. સારાંશ, જન્મત જે ત્રિગુણાત્મક છે, તેના વિષે કર્મચરણ ગુણને અનુસરીનેજ રહેવાનાં. તેમાં ગુણ દોષની વિવેચના કરનારોજ દોષી દરસે. ગીતાપરિપાઠમાં બગવાન કહે છે કે:—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रિभिर्गुणैः ॥

હે અર્જુન ! આ ભૂલોકમાં, પાતાળમાં કિંવા સ્વર્ગમાં અક્ષાદિ દેવતાઓમાં પ્રકૃતિ સમુત્પન્ન સત્વાદિ ત્રણે ગુણોથી રહિત એવી કોઈપણ સ્થાવર અથવા જંગમ વસ્તુ નથી. કેમકે સર્વ જગત્ ત્રિગુણાત્મક માયાનું કાર્ય છે, તેમજ સકલ કર્મોના કર્તા ગુણજ છે એમ કહેવું છે:—

नान्यं गुणैर्मयः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणैर्मयश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

જે વખતે દ્રષ્ટા (જીવ) વિચારસંપન્ન થઈ દેહેન્દ્રિયવિષયરૂપથી પરિણત થએલા ગુણાદિકોથી ખીન્ને કોઈ બિન્ન કર્તાને જોતો નથી, ત્યારે તે નિખિલ કર્મોના કર્તા તરીકે ગુણોનેજ અનુભવે છે અને એ પ્રમાણે ગુણોથી પર (અતીત) ગુણ વ્યાપાર સાક્ષી જૂત, નિર્દિશર એવા મૂકને (પરમાત્માને) જે વખતે જાણે છે, તે સમયે તે વિદ્વાન મહારા અક્ષરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, નિખિલ પ્રાણી ત્રિગુણાત્મક હોઈ, તેનાં કર્મ ગુણનું રૂપ તથા ગુણ કૃત છે. પૂર્વ કર્મ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રકૃતિના ત્યાગ કોઈથી થઈ શકતો નથી. કવિ કહે છે.

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके ।

मूखः पंडितसंगमे न रमते दासो न सिंहासने ।

कुत्सी सङ्गनसंगमे न रमते नीचं जनं सेवते ।

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥

કાગડાની પ્રકૃતિ જન્માન્તરનાં કર્મસંસ્કારવડેજ એવી બંધાઈ મળેલી છે કે, જ્યાં ત્યાંથી એ મળ (વિજાતુંજ) બક્ષણ કરવાનો. કમળ વન પર તેની પ્રીતિ બંધાતી નથી. તેજ પ્રમાણે હંસ પક્ષી નિરંતર માનસ સરોવરના વિષે વિહાર કરે છે. રૂપ જળના વિષે તેની કદિ પ્રીતિ થતી નથી. મૂઠ પુરૂષને વિદ્વાન પુરૂષના સમાગમમાં મળ પડતી નથી; અને દૈવ-યોગથી કોઈ દાસ (સેવક) ને રાજ્ય સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થઈ હશે તો પણ, તે તેને પસંદ પડશે નહિ. અસતી સ્ત્રી સજ્જનના સંગમાં રમતી નથી; પરંતુ નીચ જન પુરૂષનુંજ સેવન કરે છે. એ પ્રમાણે જેના જેવા પૂર્વ કર્મસંસ્કાર હશે અને તે વડે આ જન્મમાં જેવી પ્રકૃતિ બંધાઈ હશે તે પ્રમાણેજ તેનું વર્તન રહેવાનું. એ પ્રકૃતિ મામાના ગુણોવડે ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી દેહ છુટ્યા વગર કોઈથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથીજ. સૂરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-કાલિંગડા, તાલત્રિતાલા.

પ્રકૃતિ જે જાકે અંગ પરી ॥ ૧ ॥ શ્વાન પૂંછડો કોટિક લાગે સૂધી કહું ન કરી ॥ ૧ ॥ જેસે સુભક્ષ નહીં બક્ષ છાંડે જન્મત જોન ધરી ॥ ૨ ॥ થોયે રંગ જાત નહીં કેસે હુ જ્યોં કારી કમરી ॥ ૩ ॥ જ્યોં અહિ ઉસાત ઉદર નહીં પૂરત અમી ધરનિ ધરી ॥ ૪ ॥ સૂર હોઈ સો હોઈ સોચ નહીં તેસે હેં એ ઉરી ॥ ૫ ॥

જેની જે જન્મ પ્રકૃતિ પડી હશે તે કદી છુટી શકશે નહિ. કૃતરાની પૂછડીને સીધી કરવાને કરોડો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે કદી પોતાનો વક્ર ભાવ છોડશે નહિ, વાંદીજ રહેશે; સીધી થશે નહિ. તે પ્રમાણે જેના જેવો જન્મ સ્વભાવ ' વક્ર અગર, સરંગ ' બંધાયો હશે તે ચાહે તેટલા પ્રયાજ કરવા છતાં જશે નહિ. એના પર એક દૃષ્ટાન્ત કહેવામા આવે છે.

એક માણસ દરિદ્રો હતો અને તેણે એવું સાંભળ્યું હતું કે પૈતાળ જૂતાદિકની પ્રસન્નતાથી દ્રવ્ય ત્રિગેરે સર્વ કાંઈ વસ્તુ મળે છે. કર્મધર્મ-સંયોગે એક મહાત્મા પાસેજ રહેવા લાગ્યા અને ઐન્દ્રમગ વિદ્યામાં તે નિપુણ હતા. એ માણસ તેમની પાસે જઈ એ મહાત્માની સેવા કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી જ્યારે તેમણે પ્રસન્ન થઈને ' તમારી શું ઇચ્છા છે ? ' એ પ્રમાણે પૂછ્યું. ત્યારે, એ માણસે તેમને પૈતાળ પ્રસન્ન થવાનો

ઉપાય પૂછ્યો. સાધુએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! વૈતાળની આરાધના કહ્યું છે. તોપણ ત્હમારી ઇચ્છા છે, તો હું ત્હમને બતાવીશ. પરંતુ ત્હને આરાધના શા હેતુથી ત્હમે કરવા માંગે છે તે મ્હને કહેશો ? ” ત્હણે કહ્યું:—“ વૈતાળની પ્રસન્નતા થતાં, ધનાદિ ઇચ્છિત પદાર્થની તત્કાળ પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. કેમકે ત્હની પાસે બૂતપિશાચ્યાદિ ગણ્ય ધણા હોવાથી કોઈને પણ સમજ ન પડે તેમ, મોટાં મોટાં કામ તે યોગ્ય વખતમાં કરી નાંખે છે. ” સાધુએ કહ્યું:—“ ઠીક ! પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે જો ત્હની પ્રસન્નતા થતાં ત્હમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા એકાદ પિશાચગણ્ય તે ત્હમને આપે એટલે પછી ત્હમારે ત્હને નિરંતર કામમાંજ રોકેલો રાખવો. એમ કહી એક ઇન્દ્રગણ મન્ત્ર ત્હને આપ્યો અને રોજ રમચાનમાં જઈ મધ્ય રાત્રીના સમયે તેનો જપ કરવા કહ્યું. એ મન્ત્રની સંખ્યા જ્યારે બે લાખની થશે ત્યારે વૈતાલ ત્હમને દર્શન દેશે તે વખતે ત્હમારી જે કામના હોય તે ત્હમારે ત્હને કહેવી. ત્હણે સાધુ પાસે તે મન્ત્ર ગ્રહણ કર્યો અને તે મનુષ્યે બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે રોજ મધ્ય રાત્રે રમચાનમાં જઈ જપ કરવા લાગ્યો તથા કહેલી સંખ્યા પૂરી કરી. ત્યાર પછી વૈતાલે પ્રગટ થઈ “ ત્હમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો ” એ પ્રમાણે કહ્યું. તે માણસે કહ્યું:—“ મ્હારું કાર્ય સાધવા સાર એકાદ પિશાચ મ્હને આપો, કેમકે જાપ તો ત્હમના સ્વામી છે. ધન વગેરે સર્વ પદાર્થ માટે મ્હારી જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે ત્હણે મ્હને તે તે પદાર્થ આપ્યો આપવા તથા હું એને જે જે કામ સોંપું તે તે એણે કરવું એ પ્રમાણે એને કહેજો. ” વૈતાલે કહ્યું:—ત્હમારી આરાધના જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું અને ત્હમારી ઇચ્છા પ્રમાણે એક પિશાચ નોકર તરીકે ત્હમને આપું છું. તે હંમેશાં ત્હમારી તાબેદારી લઠાવશે પરંતુ એને કામ વગરનો ખાલી રાખવો નહિ; નિરંતર કાંઈ ને કાંઈ પણ કામ સોંપતાજ રહેવું નહિ તો તે ત્હારો પ્રાણ્ય હશે. તે માણસે વિચાર કર્યો કે એમાં શી હરકત છે ? હું ત્હને જોઈએ તેટલું કામ આપીશ. પછી ધિતાલે એક પિશાચને ત્હની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ આ માણસ જે જે કામ સોંપે તે તે સર્વ ત્હારે કરવું ” અને એમ કહીને તે અન્તર્ધાન થઈ ગયો. પિશાચે પૂછ્યું:—“ તું કામ કરે ? ” તે માણસે કહ્યું:—“ પહેલાં વનમાં જે આ ઝાડ છે તે કાપી નાંખો અને જમીન સરખી કરો ” પિશાચે તરત તે કામ કરી દીધું અને પૂછવા લાગ્યો:—“ હવે શું કરવું ? ” માણસે કહ્યું:—“ અહિં મ્હારા માટે રાજના મહેલ જેવો એક સુંદર મહેલ બાંધી દે. પોતાના ભતિયાઓની સહાયતાથી પિશાચે તે કામ પણ

ઝટ કરી દીધું અને પાછો પૂછવા લાગ્યો:—‘હવે શું કરું?’ ત્યારે તહેણે તે મકાન સુંદર ઉપભોગ્ય વસ્તુઓથી ભરી દેવા કહ્યું તે પણ તહેણે ઝટ આટોપી દીધું. વળી પાછો પૂછવા લાગ્યો:—‘હવે શું કરવું તે કહો.’ એ પ્રમાણે જે જે કામ તે માણસ બતાવતો તે તે કામ પિશાચ થોડીવારમાં કરી આપતો અને પાછો કામને માટે ઉધરાણી કરતો. તે પિશાચનું આવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય જોઈ તે માણસ વિચારમાં પડ્યો કે હવે મ્હારે એને શું કામ સોંપવું? જે જે સોંપું છું તે ઝટ કરી નાંખે છે. કાંઈપણ સૂચના કરી નહિ ત્યારે પિશાચ કહેવા લાગ્યો:—‘કામ સોંપો નહિ તો હું ત્હમને ખાઈ જમશ.’ આવું બાપણ સંભળનાવારને તે માણસના તો હોંસ કોસજ ઉડી ગયા અને ગભરાતો ગભરાતો જે મહાત્માએ ત્હને ઐન્દ્રજલિક મન્ત્રને ઉપદેશ કર્યો હતો તે મહાત્માની પાસે પ્રાણ રક્ષાનો ઉપાય પૂછવાને દોડી આવ્યો. સાધુએ પૂછ્યું:—‘હાંશો છો કેમ? શું બય છે? ગભરાએલા કેમ જણાવ્યો છો? કહો બાઈ શું છે?’ તહેણે કહ્યું:—‘મ્હારો પ્રાણ બચાવો. આપના મન્ત્રનું અનુશ્ઠાન કરવાથી વૈતાલે મ્હને એક નોકર પિશાચ આપી એનાવડે ત્હમારી ઇચ્છા સર્વદા પૂર્ણ થશે એ પ્રમાણે કહ્યું. મ્હેં એ પિશાચને ઘણાં કામ બતાવ્યાં અને તે તહેણે ક્યાં પણ ખરાં પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે જે કામ હું એને સોંપું છું તે થોડાજ સમયમાં એ પૂરું કરી નાંખે છે. હવે મ્હારી પાસે કાંઈ એવું કામ નથી રહ્યું કે જે હું એને બતાવું. ત્યારે તો એ કહે છે કે કામ બતાવો નહિ તો હું ત્હમને ખાઈ જમશ. એવો બય બતાવ્યાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું તો હવે શું કરવું તે કહો.’ આ પ્રમાણે તે કહી રજો હતો એટલામાં તે પિશાચ પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તે માણસનો બક્ષ કરવા તે જતો હતો પરંતુ સાધુએ પોતાના મન્ત્ર સામર્થ્યથી ત્હનો નિરોધ (અટાવ) કર્યો. પછી તે સાધુએ માણસને કહ્યું:—‘હું તો ત્હમને પહેલેથીજ કહેતો હતો કે પિશાચને તો કામ સોંપતા રહેવું જોઈએ નહિતો ત્હમારો ધાત થશે. પણ મ્હારું કહેલું લક્ષમાં લીધું નહિ અને વૈતાલની આરાધના કરવાનો મન્ત્ર માંગી લીધો. હીક! જે થયું તે થયું. હવે હું ત્હમને એક યુક્તિ બતાવું છું જેનાથી ત્હમે સર્વ સંકટોમાંથી છૂટા થશો. હવે જ્યારે એ ત્હમને કામને માટે પૂછવા આવે ત્યારે ત્હમારે એને ફતરાની પૂછડી સીધી કરવાનું કહેવું. બસ એટલાથીજ એ થાકી જશે અને ત્હમને છોડીને ચાલ્યો જશે; કેમકે ફતરાની પૂછડી કદી સીધી થતી નથી. ત્યારબાદ તે મનુષ્ય પોતાના સ્થાન પર આવતાં પેલો પિશાચ પણ ત્હની પાછળ દોડતો દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “મ્હને

જલદી કામ સોંપા નહિ તો ખાઇ જાઉં છું.” તે માણસે સાધુના ઉપદેશને અનુસરીને એક દૂતરાને પકડી આણી લેને એ પિશાચને સ્વાધીન કરીને કહ્યું:—“ પહેલાં આની પૂંછડી સીધી કરી આપો; પછી બીજી કામ બતાવીશ. ” તે પિશાચે યુક્તિથી દૂતરાની પૂંછડીને હાથમાં પકડીને સીધી કરી પણ હાથ છુટી જતાં પાછી તે વાંકી ને વાંકીજ નજીવા લાગી. વારંવાર સીધી કરતો રહ્યા છતાં વાંકીજ રહી; એટલે તે દૂતરાને મારવા લાગ્યો. તો પણ શું વળવાનું હતું ? એ કાંઈ ઓછીજ સીધી રહેવાની હતી ? એ કામ કરતાં કરતાં તે થાકી ગયો અને વિચારવા લાગ્યો:— ‘ એણે મને શ્વાસ્યો ખરો. એ પ્રમાણે વાંકી પૂંછડી સીધી કરતો રહું તો, મહારો છૂટકો ક્યારે થાય ? તે સમજાવું નથી. હવે શું કરવું ? પછી પોતાના છુટકારાને માટે તે માણસની પાસે આવીને પિશાચ કહેવા લાગ્યો:— “તું મને છુટો કરે તો અત્યાર લગીમાં મહેં લેને જે જે આણી આપ્યું છે તે બધું લેને આપી દઇશ અને પછી કદી તને ફરી કોઇ દહાડો ત્રાસ આપીશ નહિ.” તે માણસે વિચાર કર્યો કે ભક્ષે એ જાણ તો ! આપણને પુષ્કળ સંપત્તિ મળી છે તે બધી રહેશે અને પ્રાણ પણ બચશે. તેથી લેણું કહ્યું:—“જાઓ કાંઈ હરકત નથી.” એ પ્રમાણે યુક્તિ કરીને પિશાચના હાથમાંથી તે છુટી ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે દૂતરાનો જે જન્મ સ્વભાવ, પ્રકૃતિ તે ચાહે તેટલો ઇલાજ કરવાથી શું કદી બદલાવાની હતી ? નહિજ તેની પૂંછડી વાંકી તે વાંકીજ રહેવાની.

એજ પ્રમાણે કોઇ મનુષ્ય યવન કુળમાં જન્મ્યો હશે છતાં જન્માન્તરના સંસ્કાર બલથી અબદ્ય બક્ષણ અને અપેષ પાન કરતો નથી અને ઉત્તમ બ્રહ્મકુલ સંપન્ન મદ્ય માંસાદિકનો આહાર કરે છે એવું તો હાલ ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું હોતું જોઇએ ? પૂર્વ કર્મ સંસ્કાર વડે બંધાએલો સ્વભાવજ. તેમજ કાળા વર્ણનો કામજો ગમે તેટલા સાધુથી ઘોશો તો પણ કાળો ને કાળોજ રહેશે તેનો રંમ બદલાશે નહિ; કેમકે એનો પ્રકૃતિ ધર્મ તે કેમ છુટે ? સાપ માણસને કરડે છે તેથી શું એનું પેટ ભરાય છે ? નહિજ પરંતુ પ્રકૃતિને અનુરૂપ કર્મ એ કરે છે; મરી જાય છે પણ કરડવાનું છોડતો નથી. તેજ પ્રમાણે જગતના વિષે જન્માન્તરના સંસ્કાર વડે જે જે પ્રાણીની જે જે પ્રકૃતિ બંધાઇ હશે તે પ્રમાણેજ તે કર્મ કરે છે. એથી કરીને શેક્ષાર્થી પુરૂષે કોઇના ગુણ દોષનો વિચાર ન કરવો અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સમતા રાખીને વ્યવહાર કરવો; તેમ કરવાથી બ્રાહ્મી રિશ્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમતાને માટે ભગવાન વસિષ્ઠજીએ પણ શ્રી રામચંદ્રને ઉપદેશ કર્યો છે કે, હે રામ !

ન તદાસાચતે રાજ્યાન્ન કાંતાન્નસંગમાત્ ।

અનપાયિ મુલ્લં સારં સમત્વાદવાપ્યતે ॥

સમઃ સમુદિતો નિત્યં સમોઽનુદિતઘીઃ સદા ।

ન કશ્ચિદિદ્ધ તાઃ સન્તિ યાઃ સમસ્ય હિ નર્ઘયઃ ॥

હે રામ ! સમતાથી જે સારજૂત (શ્રેષ્ઠ) તથા અવિનાશી મુખ મળે છે, તે રા-
જ્યાદિ વિભવ તથા સુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેના સમાગમવડે પણ મળી શકતું
નથી. નિમિલ દ્વંદ્વોથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખના નાશની સીમા, ક્રોધ જ્વરનો નાશ
કરનાર, આધ્યાત્મિકાદિ તાપોને ક્ષાંત કરનાર મેઘ તુલ્ય એક સમતાજ છે એમ
તું સમજ ! એ સમતાવડે સર્વ વૈરીઓ પણ મિત્ર તુલ્ય બની જાય છે. સર્વત્ર
સમતા રાખનારને કલ્યાણકારક સકલ ગુણો સહિત, સર્વ સંપત્તિવડે યુક્ત
ઉત્તમ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેનામાં ચિન્તારહિતપણું આવે
છે. સમતા યુક્ત પુરુષને ત્રેલોક્યના વિષે કોઈ પણ સંપત્તિ અપ્રાપ્ત નથી.
ચન્દ્રવડે અમૃતતું સિંચન થઈ સર્વ વનસ્પતિઓ જીવે છે તથા પુષ્પ થાય છે
તેજ પ્રભાણે, પોતાના ચિત્તચન્દ્રમાવડે સેક ? થઈ રહેલા, અમૃત કરતાં
પણુ અધિક, સામ્યતાતું આસ્વાદન કરીને વિવેક સંપન્ન જનકાદિક રાજા
લોક તથા ગાની મહાત્મા ઋષિ અને સન્ત ભગવદ્ભક્તો જીવન ધારણ
કરી ગયા છે. સારંગશમાં, સમ બ્રહ્મદર્શિ ધારણ કરીને, જીવનુક્તતાથી તેઓ
જગતમાં વિચરે છે. અનિષ્ટાદિકોની પ્રાપ્તિથી પલાયન કરી જતા નથી તેમજ
દૃષ્ટ પ્રાપ્તિથી સંતોષ પણ માનતા નથી. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન કહે
છે કે:—

નિરપેક્ષં મુનિ શાન્તં નિર્વરં સમદર્શિનમ્ ।

અનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેત્યંધિરેણુભિઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! આ પંચ લક્ષણુ સંપન્ન ભક્ત હોય તો મહારાથીયે ત્હેને
વિશેષ પવિત્ર માની ત્હેના ચરણથી રજ દું મહારા શિર પર ધારણ કરું
તું અને તેવા ભક્તવડે જડ જીવેનો ઉદ્ધાર થાય છે. નિરપેક્ષતા પ્રથમ
લક્ષણુ છે. મહારા પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ ભાવ રાખી મહારા રૂપમાં મન વશ્ચિન
થતાં નિમિલ વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે; એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પાદ
વગર મહેનતે વગર માંએ અમાચિત અર્થ (ધન) પ્રાપ્તિ થાય તો પણ તે
ભક્ત તેના સ્પર્શ સરખો કરતો નથી. રસ્તામાં દ્રવ્યાદિ પડી રહ્યું હોય, અને

તેનો કાંઈ માલીક હોય નહિ તોપણ તેને લઈ લેવાની ઇચ્છા ન થયી જોઈએ ઉપેક્ષાજ કરવી જોઈએ. વૃત્તિશય અવસ્થાનેજ નિરપેક્ષતા કહે છે. ખીજું લક્ષણ મનન છે. વેદસાસ્ત્રના પરમ અર્થરૂપ જે હું છું તે મ્હારા સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું; ત્રીજું લક્ષણશાન્તિ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, તથા દેહના વિષે અહંભાવ નહિ થાય તો, મુખ્ય શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિકારોની દેહના વિષે સ્થિતિ હોવા છતાં દેહની જે નિશ્ચલતા એ પ્રકારની શાન્તિ ગણાય છે; એથી કરીને અંદી એવી શાન્તિ (ગણાય શાન્તિ) ન સમજવી. ચોથું લક્ષણ નિર્વેર અને પાંચમું લક્ષણ સમતા છે. જ્યાં સુધી બેદબાન છે ત્યાંસુધી ખીજની સાથે વિરોધ થાય છે પરંતુ એ બેદ દૃષ્ટિનું નિરાકરણ થતાં વેરભાવ દૂર થઈ જાય છે. સમતાવડે બેદભાવ દૂર થઈ જાય છે. આ જગતના વિષે ધણાજ અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે. અને તેઓ છે પણ કેવા ચિત્ર વિચિત્ર! ત્હેમના આકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન, તેમજ નામની વિચિત્રતાનો પણ કાંઈ સુમાર નથી! પરંતુ વિવેક સંપન્ન યાત્રી પુરુષ, જે એ સઘળાને વિષે એક પરબ્રહ્મ સમરૂપ નિવાસ કરે છે એ પ્રમાણે જોઈ શકે તો પછી વેર કોની સાથે અને કેમ કરે? એકાત્મભાવ વડે ‘ ‘ અહં ત્વં, મમ, ત્વં ’ ’ અર્થાત્ “ હું તું, મ્હારું, ત્હારું ” ઇત્યાદિ બેદ ભાવ જ્યાં સુધી ગળી ગયો નથી ત્યાં સુધી શત્રુ મિત્ર ભાવ અંતરમાં રહે છે. અર્થાત્ સમતા નિર્વેરતવનું કારણ છે, અને એ સમતા પરમાત્માની ભક્તિ દ્વારા ત્હેમની પ્રસન્નતાનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધાં લક્ષણોમાંથી પ્રથમ લક્ષણ જે નિરપેક્ષતા છે, તે જોણે સંપાદન કર્યું હશે ત્હેને ખીજા સર્વ ગુણો આવી મળશે. જગતમાં પણ એના અનુભવ થાય છે કે, નિરપેક્ષનું મન નિશ્ચલતાથી પરમાત્મરૂપનું મનન કરે છે. વળી, નિરપેક્ષ (ઉદાસીન) જ શાન્ત, સમત્વ યુક્ત, તથા શત્રુ ભાવ શૂન્ય રહે છે. એવા ભક્તની સેવા હું પરમાત્મા પોતે કરું છું. ત્હેની પાછળ દોડતો રહું છું તે એટલા માટે કે, એના ચરણની ધૂળથી મ્હારા વિષે રહેલાં અજ્ઞાંડનાં લોકોને પાવન કરું. ભક્તના વિષે મ્હારાથીયે વધારે પવિત્રતા કેવી રીતે? એવી શંકા ન આણવી. મેઘ સમુદ્રનાં જળનું આકર્ષણ કરીને વૃષ્ટિ કરે છે. જેથી કરીને જગત શાન્ત તથા હૃદયગમ્ય રહિત બને છે. પરંતુ, તેજ સમુદ્રનું જળ કોઈના કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી; કેમકે, તે બહુજ ખાઈ હોય છે, અને એજ જળ મેઘનાં મુખમાં આવતાં મધુર બની જાય છે. એથી કરીને સર્વને તેની આશના થાય છે, તથા સકળ કામના તેનાથી પૂર્ણ થાય છે. કેળવું જાડ આખવાથી જરીએ મીઠાસ જણાશે નહિ; પરંતુ, તેનાં ફળ કેવાં હોંસે

હેંસે ખાઈ જાય છે ? એજ પ્રમાણે મહારા બજન પ્રભાવથી ભક્તનાં વિશે પાંચે લક્ષણોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેના પ્રત્યે મહારા કરતાંયે લોકોની વિશેષ પ્રીતિ, તથા પવિત્રતા બાવ બધાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમંતામાંજ સર્વ સંપત્તિ, અને આનંદનો સર્વથા સમાવેશ થઈ રહેલો છે. એ સમતાની પ્રાપ્તિ જે રીતે થઈ શકતી હોય તેવો પુરૂષાર્થ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વેષાયનનો અવતાર મહા વૈષ્ણવ ભક્ત જયદેવ કવિ સમતાનું ખાસ આદર્શ ભૂત દૃષ્ટાન્ત આપણને પૂરું પાડે છે.

जयदेवसमः साधुर्न मूतो न भविष्यति ।

सर्वभूतसुहृदोके समदात्मसमं पुनः ॥

કવિ કહે છે કે :—જયદેવ સમાન સાધુ કોઈ થયો નથી અને થવાનો નથી. સર્વ પ્રાણીઓની સાથે તેમને મિત્ર બાવ હોઈ સર્વ કામને તે આત્મ તુલ્ય ગણતા. પોતાની જાત સહિત સમસ્ત જગતને ‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ,’ એ ગીતાનાં વચનને અનુસરીને તેઓ ભગવત સ્વરૂપ સમજતા. અર્થાત્ એવા ભક્તનાં મનમાં શત્રુ બાવ થી રીતે હોઈ શકે ?

એક વખત જયદેવના એક કૃપા પાત્ર શાહુકારે પોતાને ઘેર પધારવા તેમને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું :—“ મહારાજ ! ક્ષમા, શાંતિ, દયા, નિષ્કામતા, યગ, આત્મચર્યા, ભગવન્નિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો સત્સમાગમ વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી માટે આપ થોડોક સમય મહારે ઘેર પધારો. શિષ્યની શુદ્ધ બાવના તથા જગાસા જ્ઞેય જયદેવ તેને ઘેર ગયા. ત્યાં પરમાત્માનું કીર્તન કરી તેઓ એક માસ સુધી રહ્યા. શાહુકાર પણ મન, વચન અને કર્મથી તેમની સેવા કરતો હતો. એક માસ પછી જયદેવ જગન્નાથપુરી જવા તૈયાર થયા. શાહુકારે શુરની પૂજા કરી પ્રાર્થના કીધી કે આપ આપનો વરદ હસ્ત મહારા મસ્તક ઉપર રાખો અને એવીજ નિરંતર કૃપા રાખજો. શુર દક્ષિણમાં એને સુવર્ણ અલંકાર તથા દ્રવ્યાદિ અર્પણ કરીશ તો એ સત્વળું એમને મૃતિકા તુલ્ય છે માટે મહારે શુરપત્ની માટે કાંઈક મોકલવું એવા વિચારથી શાહુકારે એમને કહ્યા વગરજ રથમાં વસ્ત્રાલંકાર મૂકી દીધાં અને શુરને તેમાં બેસાડી સાથે માણસ મોકલી ત્યાંથી વિદાય ક્યાં. જતી વખતે શાહુકારે પોતાના માણસને કહ્યું :—“પદ્માવતી માતાને મહારા પ્રણામ કરેજો તથા આ વસ્ત્રાલંકાર તેમને આપજો.” શાહુકાર પોતે પણ ગાંધતી બહાર થોડે દૂર જયદેવને પહોંચાડી પાછો ઘેર આવ્યો. જયદેવને શાહુકારે ખૂબ વસ્ત્રાલંકાર આપી વિદાય ક્યાંની ચોરોને ખબર પડી જવાથી

એ ચોર ત્હેનો પીછો લઇ ત્હેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શાહુકારે જોડે મોકલેલો માણસ રસ્તામાં જયદેવને કહેવા લાગ્યો કે ‘આજે મ્હારે બહુજાજરીનું કામ ધેર છે માટે આપ રાજ આપો તો સાહે.’ તે સાંભળતાંવારને જયદેવે દયા આણી ત્હેને જવાની રજા આપી અને પોતે રથમાં એકલાજ બેસીને આગળ જવા લાગ્યા. બન્ને ચોરોને પોતાની સાથે સાથે ચાલતા જોઇને જયદેવે ત્હેમને પૂછ્યું કે ત્હમે ક્યાં જાઓ છો ? ત્યારે તેઓ પણ અમે જગન્નાથપુરી જઈએ છીએ એમ કહેવા લાગ્યા. ચોરોનાં લક્ષણ તથા અભિપ્રાય જ્યારે જયદેવના સમજવામાં આવ્યાં ત્યારે દ્રવ્યદિકનો લોભ છોડી, રથમાંથી ઉતરી પડી તેઓ પગે ચાલવા લાગ્યા. તરફર વિચાર કરવા લાગ્યા કે જો આને આમને આમજ છુટો જવા દઈશું તો એ શાહુકારને કહીને અમને દંડ કરાવશે માટે એને મારી નાંખીને દ્રવ્ય લઇ ચાલ્યાં જવું એજ ઠીક છે. ખીજાએ કહ્યું—માર્ધ ! પ્રાણુધાન કરવો પરંતુ હાથ પગ તોડી નાંખીશું તો પણ ચાલશે. પછી—

સ્વદ્વેન પાણિપાદં તદ્દહં ચિચ્છેદ યત્નતઃ ।

જયદેવોડપિ પ્રારબ્ધભોગોડયમિત્યમન્યત ।

ચિન્તયનો જગન્નાથં તમારણ્યે ક્ષુધાર્દિતઃ ॥

ચોરે ત્હેની પાસે જત્યા ત્હેના હાથ પગ આંધીને પછી તોડી નાંખ્યા અને રથ સહિત વસ્ત્રાલંકારનું દરજી કરીને પોતે ચાલ્યા ગયા. જયદેવે પણ આ મ્હારા પ્રારબ્ધનો ભોગ હોઇ ભોગવ્યા વિના તે છુટે એમ નથી એમ સમજી તે વનમાં ક્ષુધા, તૃણાથી પીડીત થવા છતાં ભગવાન પુરુષોત્તમનું ગદ્ગદ કંઠે પ્રેમ યુક્ત બજન કરવા માંડ્યું. જ્ઞાનદિષ્ટિ પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ દેહ સકલ રોગોનું ધર છે. તથા કામ ક્રોધાદિ વિકારોનું નિવાસ સ્થાન છે; ત્રણે ગુણોના વિકાર તેના વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી નાશ પણ દેહનોજ થવાનો છે નહિ કે આત્માનો; કેમકે આત્મા તો સુખ દુઃખાદિ વિકાર રહિત છે. એ પ્રમાણે દેહાતીત પરમાત્માનું બજન પોતે પણ દેહાતીત થઇ કરવા લાગ્યા.

એ સમયે કૈંચ નામનો રાજા તે વનમાં શિકાર કરવા સાડા આવ્યો હતો. ત્હેણે એમનો બજન શ્રવણ સાંભળવાથી ત્હેમની પાસે જઇ જોયું તો, એ પરમ તેજસ્વી વિષ્ણુ બક્ષા છે એ પ્રમાણે એ રાજાની ખાતરી થઇ; તેથી ત્હેણે નમસ્કાર કરી પૂછ્યું—“ મહારાજ ! આપ કોણ છો ? આપની આવી હાથ પગ વગરની સ્થિતિ કેમ થઇ છે ? જય-

દેવે કહ્યું:—“ રાજા ! હું પડેથેથીજ હાથ પગ વગેરે સકળ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છું. આ દેહને જયદેવ કહે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ક્રુતિમાં એવુંજ કહ્યું છે, અને તેરાજ સ્વરૂપનો એમને વધાર્ય અનુભવ હોવાથી પોતાનું તાત્ત્વિક રૂપ હેમણે રાજાને સમજાવ્યું. આ પૂર્ણ જ્ઞાની બડા છે, એવું જાણી રાજા હેમને રથમાં બેસાડી પોતાની નગરીમાં લઇ આવ્યો. ઘેર હેમની પાસેથી એણે ઉપદેશ અહણ કર્યો અને મન, વચન, કર્મથી હેમની સેવા કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ રાજાએ જયદેવને કાંઈ સેવા અનાવવા સારૂ વીનવતાં જયદેવે હેને સાધુ મહાત્માઓની સેવા કરવાનું તથા હેમને દિવ્ય અન્ન વસ્ત્રાલંકાર સમર્પણ કરવા કહ્યું. એમ કરવાથી ભગવાન સુપસન્ન થાય છે; કેમકે સાધુ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું:—સાધુ સન્તોનું શું લક્ષણ છે તે જ્ઞાને કહો. જેથી હું હેમને યરાળર ઝોળાળી શકું અને હેમની ઉચિત સેવા કરી શકું. જયદેવે સાધુઓનાં બાહ્ય ચિન્હ ગણાવતાં કહ્યું કે જેના ગળામાં તુલસીની માળા, કપાળ પર ઉર્ધ્વ ત્રિપુંડ મુખમાંથી રામ, કૃષ્ણ, ગોવિન્દ છત્યાદિ પ્રભુ નામનો ઉચ્ચાર, માથે ગટાભાર, વગેરે ચિન્હો હોય તેને સાધુ જાણવો. આ સર્વ લક્ષણો સાંભળી રાજા નિરંતર સાધુ જનોનું સન્માન કરવા લાગ્યો. જાણે જેઈ પ્રવાસી વિશ્રાંતિ લેવા આવે છે અથવા પક્ષી ચારો જેઈ જેમ તૂટી પડે છે કિંવા દાતાની કીર્તિ સાંભળી જે પ્રમાણે યાત્રક જન (ભિક્ષુસોડો) દોડયા દોડયા આવે છે, તેજ પ્રમાણે પણ દેખ્યું. સાધુઓ એ રાજાની સાધુ સન્તા પરની પ્રીતિ જ્ઞેધને ચોગદમથી આવવા લાગ્યા. તે સંઘળા પ્રથમ રાજગૃહ જયદેવને મળીને પછી રાજાને મળતા રાજા પણ ઘણા ભાવથી જેની જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે માસ, ચારમાસ હેને રાખી પાડતા અને હેની ઇચ્છા મુજબ ખાદ્ય પીણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી આપતા.

એમ થતાં થતાં જે તરકરોએ જયદેવના હાથ પગ દાખી નાંખ્યા હતા હેમને પણ સાધુ જાતીને રાજાની પાસેથી પૈસા કઢાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી પરંતુ જયદેવ ત્યાંજ રહે છે એવી હેમને ખબર ન હતી. એથી ચંદનના દીલાં ટપકાં કરી તથા ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરીને મ્હોડેથી રામ નામનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતા તેઓ ત્યાં આમગ આવી પહેચ્યા. રાજમંદિરમાં જઈને શુભે છે તો જેના હાથ પગ હેમણે તોડી નાંખ્યા.

૧ સાધુઓનું અંતર ચિન્હ સાધુ જન્યા પછીજ સમગ્ર રાકાય છે; વિષયી પુરુષોથી સમગ્ર શકાઈ નથી.

હતા તેજ કંચા આસન પર ચઢીને બેઠેલા હોમના બેચામાં આવ્યો, અને તેઓ ચિંતામસ્ત થયા. જ્યદેવે હોમને બેતાંવારને ઝાળખી કાઢ્યા પરંતુ હોમના મન વિષે શત્રુભાવ ન હોવાથી પોતાના સ્થાન પરથી ઝટ ઉઠીને હોમભે ત્રેશિને પ્રેમવડે આલિંગન આપ્યું. ચોરો આથી ઘણાજ શરમાઇ ગયા અને જ્યદેવના ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવી દીધાં. આદ જ્યદેવે સેવકોને કહ્યું:—“રાજાને જલદી ખચર કરો કે ‘સન્ત મહાત્મા આવ્યા છે’ માટે હોમનું સન્માન કરો. રાજા પણ સેવક જનોના મુખેથી એવા સમાચાર સાંભળી દોડતા દોડતા આવ્યા અને ગુરૂને પૂછ્યા લાગ્યા કે ‘શી આગા છે?’ જ્યદેવે કહ્યું:—

રાજાએ ગુરૂસમા મહાંતઃ શસ્ત્રપારગાઃ ।

એતેમ્યો દેહિ વિતાનિ પાત્રમેતે ન સંશયઃ ॥

હે રાજા! આ બંને શસ્ત્રમાં વિશારદ છે તથા મહારા ગુરુત્વ મહાત્મા છે. એમની પૂજા કરી વસ્ત્રાલંકાર એમને આપવાં બેઠાએ, કેમકે એ સત્પાત્ર સાધુજન છે. રાજાએ એ ઉપરથી હોમનો પૂજનાદિ સત્કાર કરી હોમને ઇચ્છા ભોજન કરાવી કહ્યું:—“મહારાજ! જેટલા દિવસ આપની આંહી રહેવા ઇચ્છા થાય તેટલા દિવસ આપે આનંદપૂર્વક બજન કરી ખુશીથી રહેવું. રાજાનું વચન માન્ય કરી તે ચોર સાધુઓ ત્યાં રહ્યા ત્યાં આગળ મન માન્યું ખાવા પીવાનું મળતું હોવા છતાં હોમને બેચેની લાગવા માંડી અને શરીર ઉલટું ગળાઇને સકાઇ ગયું.

એક વખત રાજાએ જ્યદેવને પૂછ્યું:—“મહારાજ! બીજા સન્તોને તો આપ દરથી નમન કરો છો પણ આ સાધુઓને તો આપે આસન પરથી ઉઠીને નમન કરી આલિંગન દીધું, વળી હું એ લોકોને ઇચ્છિત વસ્તુ પૂરી પાડવામાં કયાશ રાખતો નથી પરંતુ એ તો દિન પ્રતિદિન કૃષ થતા જાય છે તેનું શું કારણ હોવું બેઠાએ? જ્યદેવે કહ્યું:—એ સન્ત મહાત્મા અત્યન્ત વિરક્ત તેમજ જ્ઞાનસંપન્ન હોવાથી મહેં ઉઠીને એમને નમન તથા આલિંગન કર્યું. તું એ લોકોને ઇચ્છિત વસ્તુ આપે છે ખરો પરંતુ તેના ભોગ એમને વિષ તુલ્ય લાગે છે. ત્હારું અહોભાગ્ય કે એ લોકો આટલા દિવસ ત્હારે ઘેર રહ્યા હવે જો એ મહાત્મા જવાની ઇચ્છા અત્યંતે તો ત્હારે જવા દેવા અને એમનો સત્કાર પણ સારો કરવો.

ત્યારબાદ એક દિવસ રાજાને તે ચોર સાધુઓ કહેવા લાગ્યા:—

“રાજા ! અમને અંદિ ધણા દિવસ થઈ ગયા, હવે હમારી તીર્થયાત્રા કરવાની ઈચ્છા છે માટે તું હમને જગદે તો ધણું સારું.” રાજાએ કહ્યું:—“ ઠીક ! પધારો.” જતી વખતે રાજાએ તહેમને ખૂબ વચ્ચાલંકાર આપ્યાં તથા રથમાં બેસાડી સાથે દૂતો મોકલી વિદાય કર્યા. માર્ગમાં રાજાના દૂતોએ પૂછ્યું:— “ મહારાજ ! હમારા રાજાને ત્યાં ધણીએ સાધુ સંતો આવે છે પરંતુ ત્હમારા બંનેના ઉપર રાજચુર જયદેવની જેવી કૃપા હતી તેવી તો કાંઈના ઉપર પણ જોવામાં આવી નથી, તેવું શું કારણ ?” ચોર સાધુઓ કહેવા લાગ્યા:— “ભાઈ ! પૂર્વાશ્રમમાં હમે બંને જણા તથા ત્હમારા સ્વામીશ્રી એકજ રાજાને ત્યાં રહેતા હતા. હમે તો સેવક હતા પણ જયદેવ પ્રધાન તરીકે કામ કરતા હતા. એક દિવસ એમના હાથે કાંઈક બચકર અક્ષમ્ય અપરાધ થતાં રાજાએ ગુસ્સે થઈ જયદેવનો શિરચ્છેદ કરવાની હમને આજ્ઞા કરી. ત્યારે હમે તેમને વનમાં લઈ જઈ શિરચ્છેદ ન કરતાં, ફક્ત હાથ પગ કાપી નાંખીને છોડી મૂક્યા અને મારી નાંખ્યા છે એ પ્રમાણે રાજાને જૂઠું કહ્યું. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં હમને વૈરાગ્ય ઉપજવાથી રાજસેવા છોડી હમે વિષ્ણુ ભક્ત બની ગયા. તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં ત્હમારા રાજાની કીર્તિ સાંભળી કે સાધુ સંતોના ઉપર એમને પરમ ભક્તિ છે તથા તહેમની સેવા તથા કામના પૂર્ણ કરે છે તેથી હમે ત્યાં આવ્યા. જયદેવે હમને જોતાં વારને ઓળખ્યા અને અગાઉ હમે કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરીને બારે પ્રેમ સહિત હમારી સન્મુખ આવી હમને નમન કરી આલિંગન આપ્યું. તથા રાજા પાસે પણ હમારી સારી બરદાસ્ત કરાવરાવી. આવું અસત્ય વ્રતાન્ત કહેતાં વારને ત્યાં આગળ એક વિલક્ષણ ચમત્કાર થયો. પૃથ્વી કાટીને તેના બે ભાગ પડી ગયા અને તેની અંદર એ બંને ચોર સાધુઓ સમાઈ ગયા. તેને બારે અનર્થ ગણી દૂતો બચબીત થઈ જયદેવની પાસે દોડી આવી સર્વ વ્રતાન્ત કહેવા લાગ્યા:— સાંભળતાં વારને તહેમના નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને ગદ્ ગદ્ કંઠે તેઓ કહેવા લાગ્યા:—કે કૃષ્ણ ! મહારા શત્રુઓની કમ આવી અધોગતિ કરી ? નાવણ, શિશુપાળ, કંસ વગેરે આપનો વિરોધ કરનારા વૈરીઓની આપે સહગતિ કરી ત્યારે મહારા શત્રુઓએ શું બગાડ્યું કે તહેમની આવી દુર્ગતિ ? એવી પ્રાર્થના સાંભળી પરમાત્માએ ચતુર્ભુજ રૂપે પ્રગટ થઈ જયદેવને આલિંગન દીધું, જેથી તેના હાથ પગ પહેલાનાં જેવાજ નવિન સુંદર બની ગયા.

પરમાત્માએ કહ્યું:—ધન્ય છે ત્હમને જયદેવ ! દયા, ક્ષમા, શાંતિ ત્હમારામાં પૂરેપૂરાં છે. ત્હમારું અંગકરણ શત્રુ મિત્ર બાવ રહિત છે, એથી

હું તમારે આધીન છું. ત્હમને એ બંને ચોરોએ બે સુમાર દુઃખ દેવા છતાં તમારું મન આટલું બધું નિર્વિકાર! એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારું હૃદય એ ત્હમને દુઃખ દેનારા પ્રત્યે ઉલટું તણાય છે કે એ લોહાની દુર્ગતિ કેમ થઈ? હવે હું પ્રસન્ન થઈને ત્હમને કહું છું કે તમારા શત્રુઓની હું ઉત્તમ ગતિ કરું છું, એમ કહી ભગવાન અદૃશ્ય થયા અને જ્યદેવને ખાતર તે ચોરોનો ત્હમણે ઉદ્ધાર કર્યો. પડેલાંની મારક જ્યદેવને હાથ પગ આવેલા જોઈ રાજાએ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જ્યદેવને સકલ વૃત્તાન્ત કહેવા કહ્યું, ત્યારે ત્હમણે એ ચોરોનો સર્વ આઘોપાન્ત વૃત્તાન્ત કહી સંબળાવ્યો. રાજા અત્યન્ત આનંદિત થઈ પૂજન સ્તવન કરતાં કહેવા લાગ્યો કે કોઈ પણ રથગમાં કોઈ પણ સાધુ સંત ભક્તના વિષે આપના સમાન નિર્દેશભાવ નિરપેક્ષતા, શાંતત્વ, સમદર્શિત્વ મ્હારા જેવામાં આવ્યાં નથી. મ્હારું અહો-ભાગ્ય કે આપ જેવા ગુરુ મ્હને મળ્યા! રાજાએ ફરી ત્હમને પોતાને ત્યાં રાખી લીધા અને ત્હમની સ્ત્રી પ્રહ્માવતીને પણ ત્યાં ખોજારી લીધી અને પછી નિરંતર ત્હમની સેવા કરી ત્હમના મુખે સુંદર રસભરિત શ્રીકૃષ્ણ લીલાનું શ્રવણ કર્યું કીધું.

એ જ્યદેવ કવિ આ કલિયુગમાં શ્રી જ્વાસનો અવતાર હોવાનું કહેવાય છે. એમણે 'ગીત ગોવિન્દ' નામનું અત્યુત્તમ કાવ્ય રચ્યું છે, જેમાં રાસ લીલાનું અતૈકિક વર્ણન છે તેના દ્રાશ્ય સર્ગમાં લખે છે કે:—

યદ્દાન્ધર્વકલાસુ કૌશલમનુષ્યાનં ચ યદ્દેષ્ણવમ્ ।

યચ્છૃંગારવિવેકતત્ત્વરચનાકાવ્યેષુ લીલાયિતમ્ ।

તત્સર્વં જયદેવપંડિતકવેઃ કૃષ્ણૈકતાનાત્મનઃ ।

સાનેદા પરિશોધયન્તુ સુધિયઃ શ્રીગીતગોવિન્દતઃ ॥

હે પંડિતજનો ! માન્ધર્વ કલાને વિષે નિપુણતા, વિષ્ણુનું પ્રતિક્ષણ ધ્યાન, ચિંતનાદિ પ્રકાર તથા સંયોગ વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શૃંગારનું જેમાં ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે એવા રચ્યાએલા કાવ્યોના વિષે જે વિશ્વસિતત્વ (શૌભિતપણું) તે સધળું શ્રી કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં તત્પર તથા કાન્ત (ત્રિકાશ) દર્શી એવા જ્યદેવ કવિના ગીતગોવિન્દ કાવ્યમાંથી બાહ્યી થ્યો. સારાંશ એ છે કે ગાયન, વિષ્ણુ ભક્તિ, શૃંગાર રસ નિરૂપણ વગેરે વિષયમાં જ્યદેવ કવિનું કાવ્યકૌશલ્ય આનન્દયુક્ત અન્તઃપ્રેરણ વડે અવ-ભોક્ત કરવા લાયક છે. પ્રસંગોપાત કોઈ પુષ્પમાં તેના વિશિષ્ટ કરવામાં

આવશે. જ્યદેવ એ પ્રમાણે જ્ઞાની તથા સંયુક્ત ભક્તિ વિચારદ હતા. એમણે દર્શાવેલી સમતાના જોવીજ સમતા આપણે પણ ધારણ કરવા પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. સિદ્ધ પુરોનાં જે સ્વાભાવિક લક્ષણ હોય છે તેજ સાધકને સાધન રૂપ થઈ પડે છે. મોક્ષાર્થેએ તેટલા માટે પ્રયત્ન પૂર્વક તેમની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. એવા સાધનોની સિદ્ધિ થતાં જુદી પરમાત્માકાર નિશ્ચલ થઈ જતાં વિદેહ દેવલ્ય લાભ સંપાદન કરી શકાય છે. કહ્યું છે કે:--

પદ-રાગ-ધનાશ્રી-તાલ ત્રિતાલા.

રખના નિત મનમે સમતા ॥૬૫॥ પુત્ર કલત્ર બ્રાતૃવિત ગૃહ
છોડ દૂર મમતા ॥૧॥ દેહ વિલક્ષણ કરો નિરીક્ષણ નિજ સચ્ચિ-
દ્રૂપતા ॥૨॥ સખ જગ વ્યાપક એકહિ આત્મા લાસત ભ્રમ-
ભિન્નતા ॥૩॥ દત્તાત્રયગુરૂ કૃપા કરત હો પ્રાપ્ત નિરંજનતા ॥૪॥

હે મનુષ્યો! હમે પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર, બંધુ, ક્ષેત્ર, વિત વગેરે વિપ-
યોની મમતા તથા સત્સમાગમ વડે આત્માને દેહથી ભિન્ન એવો સચ્ચિદ્રૂપ
સમજો તથા અનુભવો. સર્વત્ર જગત્તા વિષે એકજ આત્મા વ્યાપ્ત થઈ
રહ્યો છે; એક ચન્દ્રને ઠંકાણે બે ચન્દ્ર જે પ્રમાણે ભ્રમવડે પ્રતીત થાય છે,
તેવીજ રીતે અવિદ્યા ભ્રમવડે જગત્ તથા પરમાત્માનો ભેદ જણાય છે.
પરંતુ ગુરૂ દત્તાત્રય ભગવાનની કૃપા થતાં નિરંજન નિર્વિકાર અદ્વય પદની
પ્રાપ્તિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે ગુરૂ તથા પરમાત્મા એકજ છે એ પ્રમાણે
શ્રુતિ સ્મૃતિ વચનોથી આગળ કહ્યું છેજ તે પ્રમાણે તહેમની અભેદ ભક્તિ
તથા સેવા કરવાથી ઉપરકથિત સામ્ય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થવા વિના રહેશે નહિ.

હવે શંકા થશે કે સ્ત્રી પુત્રાદિકોની મમતા કેવી રીતે છૂટે? તો ખ્યાલ
કરો અખિલ દેહોના વિષે આત્મા એક હોવાથી સ્ત્રી પુત્રાદિકના દેહમાં
તથા પોતાના દેહમાં તેમજ અન્યત્ર પણ આત્માને સુખ દુઃખ એક સર-
ખાંજ છે; તો પછી સ્ત્રી પુત્રાદિકના વિષે વિશેષ મમતા તથા અભિમાન
રાખવાનું શું કારણ? એટલા માટે મુમુક્ષુએ તહેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા
રાખવી જોઈએ. પરંતુ એ વિચાર પણ ગુરૂસેવા વિના ઉત્તમ થાય તેમ
નથી અને મમતા છુટી શકે તેમ નથી. નરહરિનાથ કવિ કહે છે કે:--

સુતરાં ગુરુબોડ્માકં વૈયાકરણસત્તમાઃ ।

આદિશ્ય મમતાસ્થાનૈ સમતાં સાધયન્તિ ચે ॥

બ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓમાં હમારા ગુરૂ શ્રેષ્ઠગાની હોઈ 'મમતા' રૂપના વિષે

આદેશ કરીને 'સમતા' રૂપ સાધે છે. 'મમતા' એ પદમાં પ્રથમ મકારના સ્થાનમાં સકાર આદેશ (વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ) કરવાથી 'સમતા' રૂપ તૈયાર થાય છે. બીજા અર્થમાં હમારા ગુરુ કેવલ શબ્દ શાસ્ત્રીજી ન હતા. પરંતુ 'સર્વાર્થનાં વ્યાકરણાદ્વિવ્યાકરણ ઉચ્યતે' એ ભારત વચનાનુસાર અખિલ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરનારા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ હતા. આત્મજ્ઞાનવડે તહેમને સર્વ વિજ્ઞાન સંપન્નતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, જેથી વ્યાકરણ શ્રેષ્ઠ એ નામ તહેમને માટે સાર્થક હતું. તહેમણે આ પ્રમાણે આદેશ (ઉપદેશ) કર્યો છે કે જે પ્રમાણે યાત્રા વિગેરેમાં અપરિચિત (સંજ્ઞા વગરના) મનુષ્યોના અકસ્માત્ સમાગમ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જેનો સંયોગ વિયોગ તકેને અગોચર છે એવા પુત્ર, કલત્ર, મિત્ર, ઇત્યાદિકોને સાર મમતા (આસક્તિ) રાખવી સુખદાયક નથી એ સિદ્ધાન્ત મુનિઓને પણ માન્ય છે. સારાંશ, ગુરુજી યુક્તિવડે મમતાની સમતા બનાવે છે. જે પોતેજ જાતે વિષમ છે તે બીજાને સમ રી રીતે કરી શકે ? પરંતુ જે સમતા વિષેજ સ્થિત છે તેજ બીજાને સમતા પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ છે.

સમતા બે પ્રકારની છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે:—

વિद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

इहैव तैर्मितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

જેમને આત્મ તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે તે વિદ્યા તથા વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણમાં, ગાય, હાથી, કૂતરા તથા ચાંડાલિકામાં સમ (અદ્વિતીય બ્રહ્મ)રૂપજ જુએ છે. નામરૂપ બ્રહ્મમાં કશ્વિત છે, ત્હેની સત્તા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એથી કરીને રજ્જુના ઉપર સપેવત્ બાસનારા જે બ્રાહ્મણુદિ, તહેમનાં નામ તથા રૂપ છોડી દઇ એક અખંડ બ્રહ્મનેજ તેઓ જુએ છે. આ પ્રમાણે જેમનું મન સમરસ બ્રહ્મના વિષે સ્થિર થયું છે તહેમણે આ લોકમાં રહ્યા રહ્યાજ જન્મમરણયુક્ત સંસારને છોડ્યો એમ જાણ્યું. કેમકે બ્રહ્મ સર્વ દોષો વડે અલિપ્ત તથા સર્વત્ર સમાન છે એથી કરીને તેઓ બ્રહ્મના વિષે સ્થિર થયા છે.

આના પર એક શંકા થાય તેમ છે કે બ્રહ્મ જે કે આનંદ સ્વરૂપ છે તોપણ અસંજ્ઞડ દુઃખાત્મક પ્રપંચની સાથે તેનો જે સંબંધ છે, તેના વડે તેના વિષે દુઃખનો કાંઈક સંબંધ હોય એ સંભવિત છે.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય કે, સર્વ દૈત પ્રપંચ માયા નિર્મિત હોય મિથ્યા છે તો વારંવાર રીતે સત્ય બ્રહ્મની સાથે કેવી રીતે તેનો સંબંધ હોઈ શકે? મરૂ પ્રદેશમાં જળ દેખાય છે પણ તેનો જેમ ખરા જલની સાથે સંબંધ નથી તેજ પ્રમાણે મિથ્યા જગતનો પણ બ્રહ્મની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી; અને એટલા માટેજ શ્લોકમાં 'સમં' એ પદ મૂકેલું છે તથા અનેક શ્રુતિઓમાં પણ તેવું વર્ણન છે. એવા બ્રહ્મની સાથે સાર્થકતા પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનીને કોઈ પણ દોષ (દોષનું કાર્ય દુઃખ) સંભવે તેમ નથી; પરંતુ તે બ્રહ્મની પેટેજ આનંદરૂપ જની જાય છે.

હવે બીજા પ્રકારની સમતાનું નિરૂપણ કરીશું.

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચસ્તથા ક્રિયાઃ ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામે રૂપતા ॥

એવું ચિત્તના વિષે તેવુંજ આભેદુજ વાણીમાં અને જેવી વાણી તેવુંજ વર્તન, એ પ્રમાણે મન, વાણી તથા ક્રિયામાં સાધુ પુરોની એકરૂપતા યાને સમતા હોય છે. અર્થાત્ જેમના મનમાં સત્ ચિન્તન, વાણીમાં સદ્ વચન તથા ક્રિયામાં સત્કર્મ હોય છે તેમનેજ સાધુ સમજવા. તથા જે પ્રમાણે સમુદ્રને ઓખ તથા વર્ષા કાળ સરખાં હોય છે, તે પ્રમાણે ઇંદ્ર તેમજ અનિંદ્ર, સુખ તથા દુઃખ વગેરે કંઈ પણ તેમને સરખાંજ હોય છે. પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન કાળ તથા સાયંકાળમાં અંતર શીતોષ્ણ પર્ણિન્યાદિ ત્રિકાલમાં સૂર્ય ચંદ્ર તથા પ્રકારનો હોતો નથી પરંતુ એક રૂપેજ રહે છે, તે પ્રમાણે સુખ દુઃખાદિ અવસ્થાને વિષે જેમનું મન એકરૂપ રહે છે તેમનેજ જ્ઞાની મહાત્મા સમજવા. જેમના મનના વિવિધ પ્રકાર વિવિધ અવસ્થાઓના વિષે રહે છે તથા જેમના ચિત્તના વિષે એક તો વાણીમાં તેથી કાંઈ બીજુંજ અને ક્રિયા એ બન્નેથી તદ્દન નિરાળીજ એવા મનુષ્યો આજ કાલ જગતમાં કાંઈ યોગ્ય જોવામાં આવે છે? એવા મનુષ્યની પાસે જવાથી મુમુક્ષુને સમતા શી રીતે પ્રાપ્ત થવાની હતી? કેમકે તેઓ તો સર્વદા અસમ (નાના રૂપાત્મક વિષમ માયા) ના વિશેજ સ્થિત છે. તાર્પર્ય એ છે કે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાએ એ બંને પ્રકારની સમતા સંપાદન કરવી જોઈએ, માટે તેણે જ્ઞાનસંપાદન કરવા શ્રી ગુરૂના ચરણની આરાધના કરવી ઉચિત છે. ઉપર દર્શાવેલી બીજા પ્રકારની સમતા તેણે પ્રથમ સંપાદન કરી હશે તોજ પ્રથમ પ્રકારની સમતા

સંપાદન કરી શકાશે. એટલા માટેજ વસિષ્ઠએ કહ્યું છે કે આ લોકે તથા પરલોકની સિદ્ધિને માટે તેમજ પરમ પુરુષાર્થે (મોક્ષ) નો પ્રવૃત્તિને અર્થે બુદ્ધિમાન પુરુષો સર્વદા સમદૃષ્ટિથી આ જગત્તા વિશે વિચરે છે. આ પ્રમાણે સદ્ગુરુ માદાત્મ્ય, જ્ઞાન પ્રસાદ, શિષ્ય લક્ષણ વગેરેનું આ અષ્ટમ પુણ્ય પર્યન્ત કથન કર્યું છે. હવે અગ્રિય ગુચ્છથી સંસારમુક્ત ચિત્તનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ તથા તેના નાશના સાધનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्रजकाचार्य सहजानंदसरस्वतीशिष्य श्री
दत्तात्रयविरचित श्रीदत्तत्रयोदशकल्पद्रुमे प्रथमस्कंधस्य प्रथम गुच्छः ॥१॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

। इति शिवम् ।

❧ શ્રીદત્તપ્રબોધવલ્લભુઃ ❧

પ્રથમ સ્કંધ—દ્વિતીય ગુચ્છ.

પ્રથમ પુષ્પ.

દુઃખતું મહાજ ચિત્ત તથા તેના નાશના દ્વિવિધ માર્ગ.

ચિત્તમેવ हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवांत इति कथ्यते ॥યો. વા.॥

આ સંસારમાં મનુષ્યને જે સેંકડો પ્રકારનાં સુખ દુઃખોનો અનુભવ થાય છે, તેનું કારણ ચિત્તજ સમજવું. જે પ્રમાણે વિન્દ્યાચળ વગેરે પર્વતો પર અરણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તથી નાના પ્રકારના દુઃખોનો ઉમેરો થાય છે. તો પણ વિવેક વિજ્ઞાન વડે એ ચિત્ત જો ક્ષીણ (વાચનાશૂન્ય થવાથી શેકેલા અનાજની પેડે) થઈ જાય તો, સવળાં સુખ દુઃખ વિલીન થઈ જાય છે; અને એટલા માટેજ ચિત્તનો નિરોધ કરવો આવશ્યક છે. અને એ ચિત્ત નિરોધનુંજ નામ યોગ છે. ચિત્તની પાંચ પ્રકારની અવસ્થા વર્ણવેલી છે ૧ મદ; ૨ ક્ષિપ્ત; ૩ વિક્ષિપ્ત; ૪ એકાગ્ર તથા ૫ નિરૂદ્ધ; તમે ગુણની અધિકતાથી પ્રમાદ મોહદ્વારા ચિત્ત જેમાં આત્મહાદિત થઈ જાય છે, તેને મૂઢાવસ્થા કહેલી છે. રજ્જેગુણનું જેમાં આધિક્ય છે એવી અવસ્થા વિશેષને ક્ષિપ્ત કહે છે. તથા સત્ત્વગુણના ઉદયથી કોઈ કોઈવાર ચિત્ત, વૃત્તિ રહિત તથા નિશ્ચલ થઈ જાય છે, તે વિક્ષિપ્ત દશા સમજવી; એ અવસ્થા ક્ષણિક રહે છે. એકાગ્ર દશામાં ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધનું કાર્ય શરૂ થઈ જાય છે. એનાથી આગળ નિરૂદ્ધ વૃત્તિનો ઉદય થાય છે. તે પંચમાવસ્થા છે અને એમાંજ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્ત નિરોધ (વૃત્તિ શૂન્ય) કરવાને માટે સાત્ત્વમાં એ ઉપાય કહેલા છે:—

પદ-રાગ-ખમાજ-તાલત્રિતાલા.

ચિત્ત વિનાશક દો ક્રમ જાન ॥૬॥ યોગાશ્રયસે કોઈ કરત હે અંચલ ગતિકી હાન ॥૧॥ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ જે હોત જન સદા કરે આલંબન જ્ઞાન ॥૨॥ બિન્ન દીપક જોલી તથાપિ પ્રભા

એક તું માન ॥૩॥ બ્રહ્મનગર મિલે હો - મારગ ચહ દત્તાત્રય
કરે ગાન ॥૪॥

ચિત્ત નાશ વડે થનારા બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારને સાર બે માર્ગ છે. ચિત્ત
મિથ્યા છે, એ પક્ષમાં જે પ્રમાણે દોરીના વિષે જણાતા સર્પના નાશ માટે
આ દોરી છે સર્પ નથી, એવું યથાર્થ જ્ઞાન જેમ સાધન રૂપ છે, તેમ
પ્રમાણે આત્માના વિષે બાસી રહેલા ચિત્તનો નાશ કરવા સાર યથાર્થ
બ્રહ્મ જ્ઞાનજ સાધન છે. હરે, કદાચિત્ ચિત્ત સત્ય છે, એવો પક્ષ જે
મહત્ત્વ કરવામાં આવે તો, મંત્રાદિક વડે તેની મતિનો નિરોધ થાયથી જેમ
સત્ય સર્પ આપોઆપજ નાશ પામે છે, તેમ પ્રમાણે યોગાભ્યાસવડે નિરો-
ધ કરેલું ચિત્ત પણ પોતાની મેળેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તત્ત્વવેત્તા વસિષ્ઠ
મુનિએ શ્રીરામચંદ્રને એજ વાત કહી છે:—

હૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાષભ ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગવેક્ષણમ્ ॥

અસાધ્યઃ કસ્યચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્તત્ત્વનિશ્ચયઃ ।

પ્રકારૌ હૌ તતો દેવો જગાદ પરમઃ શિવઃ ॥

વસિષ્ઠજી કહે છે કે:—હે શ્રીરામ ! ચિત્તને વશીભૂત કરવા માટે
યોગ, તથા જ્ઞાન એ બે ઉપાય છે. તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કર-
વાનું નામ યોગ છે. તેમજ, પોતાનું સ્વરૂપ બરાબર પીછાણવું તેનું નામ
જ્ઞાન છે. આમાંથી કોઈને યોગ સાધ્ય થતો નથી; અને કોઈને જ્ઞાનનો
નિશ્ચય અસાધ્ય રહે છે. એટલા માટે, શંકર પરમાત્માએ એ બન્ને પ્રકાર-
નું વેદમાં કથન કર્યું છે. ગીતામાં પણ કહે છે કે:—

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્માલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

હે અર્જુન ! સાંખ્યમાર્ગ, તથા યોગમાર્ગ એ બન્ને જૂદા છે એ
પ્રમાણે અમ્મ ભોડા પ્રલાપ કરે છે. પરંતુ, પંડિત—આત્મનાત્મ વિવે-
કસંપન્ન જાની—તેમ કહેતા નથી. એ બન્નેમાંથી એકનો પણ આશ્રય કર-
નારને બનેતુંજ ફળ મળે છે. જેનો જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે

તેણે આ બેમાંથી એકનું અનુક્રાન કરવું. એ બન્ને માર્ગે એકજ ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન તરફ જનારા છે. એથી કરીને જે સ્થાન (જીવ જ્યાંથી અલ્પ થતો નથી તથા જેને મોક્ષ કહે છે.) સાંખ્યેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ સ્થાનની પ્રાપ્તિ યોગીઓને પણ થાય છે. સાંખ્ય, તથા યોગ એ બન્ને એકજ છે એ પ્રમાણે જેઓ જાણે છે, તેઓજ ઉત્તમ પ્રકારે જાણી તથા જોઈ રહ્યા છે એમ સમજવું. સાંખ્ય માર્ગ તથા યોગ માર્ગના સ્વરૂપનું નીચે સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આ જન્મમાં અગર, જન્માન્તરના વિષે ઇશ્વર પ્રીત્યર્થ કરેલાં કર્મ વડે જેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તથા વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ દ્વાદિ સાધનો વડે જેઓ યુક્ત છે, એવા મોક્ષેચ્છુ પુરૂષો પ્રત્યગાત્માને :વિષે (દેહેન્દ્રિયાદિ જડ પદાર્થોથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્માને વિષે) ચિત્ત વ્રત્તિ સ્થિર કરીને કેવળ શ્રવણ મનનાદિ વડે કૃતકૃત્ય થાય છે. જ્ઞાન સાક્ષાત્કારને માટે હેમને નિદિધ્યાસની અપેક્ષા નથી. પરંતુ, શ્રવણ મનન થતાં પહેલાં હેમના અન્તઃકરણની વ્રત્તિનો પ્રવાહ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર ન થતો હોય તો, હેમને નિદિધ્યાસની આવશ્યકતા છેજ. અને એજ સાંખ્ય માર્ગ છે. તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ નિષ્કામ બુદ્ધિથી નિખિલ કર્મો સર્વ ગુરૂ પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે તથા શ્રવણ મનનાત્મક વિચાર કરવાની યોગ્યતા ન હોવાથી, શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ ગુરૂદેવના વિષે રાખી, પ્રત્યગાત્મા (શુદ્ધ આત્મા) નિર્વિશિષ્ટ જ્ઞાન રૂપજ છે, એવા ગુરૂવાઓપરથી નિશ્ચય કરે છે તથા અસંભાવનાદિ દોષરહિત થઈને નિર્ગુણ જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાનો પ્રકાર ગુરૂદેવ પાસે સમજી લઈ, સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે, તેને પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે આત્મગ્ઞ થઈ મુક્તિ મળે છે, આને યોગમાર્ગ કહે છે. અર્થાત્ જેઓ અધ્યાત્મ વિષયક ઉહાપોહ કરવામાં કુશળ છે, તેઓ સાંખ્ય છે, અને જેઓને તેમ કરતાં આવડતું નથી તેઓ યોગી છે. દીવા જે કે એક બીજાથી જૂદા હોય છે તોપણ પ્રકાશ સરખો હોય છે. અથવા એકજ ગામમાં જવાને સારૂ જેમ બે જૂદા જૂદા માર્ગ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સાંખ્ય તથા યોગ એ બન્ને માર્ગે ભિન્ન દેખાય છે તોપણ એ બન્નેનું ફળ યાને પરીણામ એકજ છે. અલંકાર જેમ સુવર્ણજ છે, તથા ઘડો જે પ્રમાણે માટી રૂપજ છે, તે પ્રમાણે ચિત્તરોધ વગર આ સંઘર્ષ ચરાચર વિશ્વ જ્ઞાન છે, એ પ્રમાણે જેવું તથા જાણવું એ જ્ઞાનીઓનો માર્ગ છે. તથા, આકાશ જેમ મેઘવડે છવાયું હોય છે તો તે (આકાશ) જેમ તેનાથી (મેઘથી) ભિન્ન જણાવું નથી, તેજ પ્રમાણે કામ

કોષાદિ વિકાર મેધવત્ આડા આવીને ચૈતન્યાકાશને ઢાંકી દે છે, જેથી દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો મેહ હૃદયોચ્ચર થતો નથી. એટલા માટે કેટલાક પ્રાણ-નિરોધ કરી યોગાવલંબન કરે છે. એજ યોગીઓનો માર્ગ છે. યુદ્ધિમંદ પરંતુ ભક્તિમાન જેઓ હોય છે તેમને યોગ ફિસદ થાય છે, અને યુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને અનેક પ્રકારની યુક્તિ સમજવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. 'કૃતે જ્ઞાનાનુભુતિઃ'. એ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મહા-વાક્યના જ્ઞાનને સાફજ એ બન્ને માર્ગ કર્યા છે; અને તેઓ અહંબ્રહ્મયત્તિ-રૂપી નગરના વિષે ગયા છે. એ બન્નેનું ફળ એકજ છે, એમ જે સમજે છે તે પંડિત તથા એ બન્નેને બિન્ન સમજનારો અણ છે, એમ બલ્યું.

ચોપાદ્ય-રાગ-ભૂષ-તાલ ત્રિતાલ.

જ્ઞાનવંત નર જો પદ જાવે । યોગ નિષ્ઠ હી તિસપદ પાવે ।

જ્ઞાન યોગ હોનો સ્થમ જાને । સો જ્ઞાતા શ્રુતિ લોક બખાને ॥

એવા ચિત્ત નિરોધના બે માર્ગ બતાવેલા છે. એ બેમાંથી એકેનો પણ આશ્રય ન કરતાં જે નિરંતર વિષયોના વિષેજ આસક્ત રહે છે, તેને મહા અભાગી સમજવો. કેમકે તે હંમેશાં સંસારરૂપી ખાડામાંજ પડ્યો પડ્યો દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ભગવાન વેદ વ્યાસ કહે છે કે:—

મજ્ઞાપ્રસાદમારુદ્ય અશોચ્યઃ શોચતો જનાન ।

મૂષિષ્ઠાનિષ શૈલ્કશ્ચઃ સર્વાન્પ્રાજોઽનુવચ્યતિ ॥

પર્વતના શિખર પર આરૂઢ થએલો પુરૂષ જેમ ભૂમી ઉપરના પુર-ષોને અદ્ય દેખે છે, તે પ્રમાણે પ્રણ પ્રસાદરૂપી પહાડ પર ચડેલો યોગી જ્ઞાનના બલથી પોતાને સર્વોપરિ સમજી શોક રહિત થઈને અન્ય સર્વ પુર-ષોને શોક યુક્ત તથા અદ્ય જુએ છે. સત્વચુચુના પ્રાધાન્યથી યુદ્ધિનો જે સ્વચ્છ સ્થિરતારૂપ એકાગ્ર પ્રવાહ નિર્વિચાર સમાધીવડે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મજૂતોથી પ્રકૃતિ પર્યંતના નિષ્પિષ્ઠ પદાર્થોનો એકજ કાલમાં યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે; એ સાક્ષાત્કારને અધ્યાત્મ પ્રસાદ અથવા પ્રણ પ્રસાદ પણ કહે છે. મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થતાં જોતાં એવા ઉચ્ચયોગરૂપ પહાડ ઉપર ચઢીને નિઃશોક પદ્ધતીની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો જન્મની શી સફલતા થઈ? હવે યોગની તથા પહાડની સમાનતાનો વિચાર કરીએ. પર્વત ઉપર સ્થિતિનો હેતુ શિલા હોય છે, તેમજ યોગપર્વતમાં સિદ્ધપદ્માદિક આસન-રૂપ ઉત્કૃષ્ટ શિલા છે. વૈરાગ્ય તથા અવપાત્ત, એ પહાડ પર ચઢવાના બે માર્ગ છે. સર્પના તાપથી તપેલા પુરૂષોને પહાડ પર જેમ વૃક્ષ સ્થાવિરોધક

અથ પડે છે, તેજ પ્રમાણે યોગાદિ પર અજ્ઞાનના જન્મ મરણ તાપથી સંત-
પ્ત થએલા પુરુષોને શમ દમ તિતિક્ષાદિ જ્ઞાન્તિપ્રદ વૃક્ષની ગરજ સારે
છે. વૃક્ષોના વિષે ફલઋતુમાં જેમ ફળ આવે છે, તેજ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ
સમાધીરૂપી ઋતુના વિષે આનંદ ફળ થાય છે. પર્વત ઉપર કોઈ
કોઈ સ્થાનના વિષે જલ પૂર્ણ તળાવ હોય છે, તે પ્રમાણે યોગાદિના
વિષે પ્રકાશ જલથી પૂર્ણ દશમદારરૂપી તળાવ હોય છે. નાની નાની નદીઓ
પર્વતવડે જલ પૂર્ણ થાય છે, તે પ્રમાણે ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ના એ ત્રણ
નાડીઓ નદી સમાન પ્રાણજળવડે પૂર્ણ બનીને વહે છે. એના શિવાળ
જે કે શરીરમાં બીજી નાડીઓ છે, પરંતુ યોગમાં એ ત્રણનોજ ખપ પડે
છે, તેથી એ ત્રણનોજ અંહી ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. પર્વતના સિંહની પેઠે
પદ્મકરૂપી યુદ્ધમાં યોગી લોકો નિવાસ કરે છે અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહા-
દિ ક્ષુદ્ર પશુઓનું બક્ષણ કરે છે. શરીરમાં મૂલાધાર, સ્વાધિકાન, મણિપુર,
અનાહત, વિશુદ્ધ, તથા આગા એ પદ્મક છે અને તેજ યોગીનાં વિશ્રામ
સ્થાન છે. એવા પરમાનંદપ્રદ યોગપર્વતનો પરિત્યાગ કરીને હે અંધ મનુ-
ષ્યો ! નાના પ્રકારના દુઃખ કંટકોથી યુક્ત એવા સંસારરૂપી ખાડામાં તહો
કેમ પતિત થાઓ છો ? અથવા જો એ યોગપહાડઉપર ઉંચે ચઢવાનું
સામર્થ્ય હમારામાં ન હોય તો ચિત્ત વશીભૂત કરવાનો બીજો હેતુ જે જ્ઞાન-
રૂપ વૃક્ષ છે તેના પર કેમ આરૂઢ થતા નથી ? હવે જ્ઞાનને વૃક્ષરૂપતા કેમ
અપાઈ, તથા લૌકિક વૃક્ષની સાથે એની સમાનતા શી રીતે ધટાવી શકાય .
તે બતાવીશું.

वेदान्तमूलमथ चित्तभुवि प्रकृतं । द्विरङ्घ्रमार्थविहङ्गं चतुरुच्छ्वात्मम् ।
ज्ञान्यादिपर्णमथ मोक्षफलं विहाय । बोधद्रुमं भवतरौ शठ किं रत्नोसि ॥

વૃક્ષના વિસ્તારનો હેતુ તેનું મૂળ છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષના વિસ્તા-
રનો હેતુ વેદાન્તશાસ્ત્ર મૂળ સ્થાનીય છે. કેમકે વેદાન્તશાસ્ત્રવડે આત્મ
જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે. વૃક્ષ જેમ પૃથ્વી ઉપર ઉગે છે, તેજ પ્રમાણે
જ્ઞાનવૃક્ષ પણ, ચિત્ત ભૂમીના ઉપર આરૂઢ થાય છે. વૃક્ષના સ્ક-
ન્ધની પેઠે વૈરાગ્ય, અભ્યાસ, એ જ્ઞાન વૃક્ષના સ્કન્ધ (રમૂળ ડાળ)
સમાન છે. વૈરાગ્યાદિ જો કે જ્ઞાન પહેલાં થાય છે, તો પણ સંસારને
વિષે મિથ્યાત્વ યુદ્ધિ તો, જ્ઞાન પછીજ દંડ થાય છે. વૃક્ષની ઉત્તમ શાખાઓ
સમાન મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા. એ ચાર શુભ વાસનાઓ એ જ્ઞાન
વૃક્ષની ઉચ્ચ શાખાઓ છે. ' સમાન એધર્મવાળાની સાથે મિત્રતા કરવી

તેહું નામ મેલી છે. દુઃખી જનોના પર કૃપા કરવી તે કર્યા. પોતાના કરતાં અધિક ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જોઈ પ્રસન્ન થવું એ મુદ્દિતા કહેવાય છે, તથા દુષ્ટ પુરુષોનો પરિત્યાગ કરવો એવું નામ ઉપેક્ષા છે; વૃક્ષને જેમ શોભાયમાન પાંદડાં હોય છે, તે પ્રમાણે યમ દમાદિ ગાન વૃક્ષનાં પાંદડાં (પત્ર) છે. જેના વડે એ વૃક્ષની શોભા છે. ફળની ઋતુમાં જેમ વૃક્ષો પર ફળ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રારબ્ધના અંત રૂપ જ્યોતી ઋતુ વિષે ગાન વૃક્ષના વિષે મોક્ષ ફળ થાય છે; અને વૃક્ષના ઉપર જે પ્રમાણે પક્ષી હોય છે, તે પ્રમાણે ગાન વૃક્ષના ઉપર ગાની રૂપી પક્ષીઓ નિવાસ કરી પોતાના ઉપદેશ રૂપી મધુર ધ્વનિ વડે લોકોના કર્ણને તેમજ ચિત્તને આસ્થાદિત કરે છે. એવા ગાન વૃક્ષને છોડીને, હે મન ! તું જન્મ મરણ રજા યુક્ત તથા નાનાવિષ કમ્બેશ કંટકાથી પરિપૂર્ણ સંસાર વૃક્ષના વિષે કેમ આસક્ત થઈ રહ્યો છે ? તદ્વચન કે વિવેકી પુરુષે યોગાભ્યાસ અથવા ગાનવડે ચિત્તને અવશ્ય વશીભૂત કરવું જોઈએ. તે વિના સુખરૂપતાની કામ્યને માટે પ્રાપ્તિ થશે નહિ. એટલા માટેજ મહાત્મા કહે છે કે;—

આત્મનો બંધને હેતું ચિત્તં ક્ષિણુ હિ યત્નતઃ ।

ચિત્તસ્ય તસ્ય ક્ષયતઃ કેવલા ચિત્પ્રકાશતે ॥

આત્માના સંસૃતિ (સંસાર) બંધનનો મુખ્ય હેતુ જે ચિત્ત છે, તેને ક્ષીણુ કરે. પ્રયત્ન કર્યા વગર ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય થવું નથી. એ ચિત્તનો ક્ષય થઈ જતાં ચિદ્રુપ આત્મા પોતાની મેજે પ્રકાશિત થાય છે. અર્થાન્તર ન્યાસથી જોઈએ તો ‘ ચિત્ત ’ શબ્દમાં એ ‘ત’કાર છે, એમાંથી એક ‘ત’કારને કાઢી નાંખીએ, તો જેમ ‘ ચિત્ ’ શબ્દ અવશિષ્ટ રહે છે, તે પ્રમાણે ‘તસ્ય ચિત્સ્વરૂપ, ’ ‘ તે ચિત્તનો ’ ઉત્તમ ચત્તથી નાશ કરી નાંખો, તો “ પાણીના ઉપરની લીલ (શેવાલ) દૂર કરતાં જેમ તેહું નિર્જલ સ્વરૂપ જણાય છે, તે પ્રમાણે ચિત્ (ચિત્તન્ય સ્વરૂપ આત્મા) ના ઉપર ચિત્ત શેવાલ પટલ વત્ (લીલના પડદાની પેઠે) આવી રહ્યું છે, તેને દૂર કરશો ” તો કેવલ ચેતન્ય આત્મા પ્રકાશિત થશે. વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે ત્રિવેક, વેરાગ્ય, ગુરુસેવા ઇત્યાદિ મંત્રોવાડે દૈવ પ્રયત્ન કરીને આત્માનું નિવાસ સ્થાન જે હૃદય છે, તેમાં પ્રવિષ્ટ થએલાએ ચિત્તરૂપ પિથાચને દૂર હાંકી કાઢવે, કહ્યું છે કે:—

નોત્સાદ્યેચિત્તપિથાચમેનં યાવત્કુતસ્તામદિદાત્મસિદ્ધિઃ ॥

જ્યાં સુધી એ ચિત્ત પિશાચને હાંકી કાઢ્યો નથી, ત્યાં સુધી આત્મ-સ્વભાવજૂત સિદ્ધિ (સુકિત) શી રીતે મળી શકવાની હતી ? પિશાચે કુરીરમાં પ્રવેશ કર્યો કે પુરૂષનું દેહભાન નષ્ટ થાય છે, અને તે ગમે તેમ બકવાટ કરે છે, તથા ગમે એવું (મનસ્વી) કાર્ય કરી અનર્થમાં પડે છે, તે પ્રમાણે આ ચિત્તરૂપી પિશાચે ચિદ્રુપનું ભાન નષ્ટ કરી દીધેલું હોવાથી, મનુષ્ય હમેશાં ‘ અહં મમ ’ “ હું તથા મહાર્ ” વગેરે બકવાટ કર્યાં કરે છે. એ પ્રકાર મનુષ્યને અકાર્ય અધર્મના વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કરાવીને અનર્થાવહ સંસારમાં ગમડાવી પાડે છે. એથી કરીને મનુષ્ય જ્યાં સુધી વિષયોનું જ ધ્યાન કરતો રહેશે ત્યાં સુધી નારાયણ દુરજ સમજવા. ચાંડાલને કાશી તથા પાપીને સંત મહાત્મા ક્યાંથી પાસે હોય છે ? પતિતને જે પ્રમાણે પિતા તથા કસાઇને જેમ ગીતા હોય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયી પુરૂષને પરમાત્મા (દુર) છે, એમ સમજવું. એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવને બગવાન કહે છે કે:—

વિષયાન્ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્જતે ।

મામનુસ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥

જગહ્લુષ્ઠા ધનમયં કામુકાઃ કામિનીમયમ્ ।

નારાયણમયં ધીરાઃ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥

હે ઉદ્ધવ! મનુષ્યનું ચિત્ત વિષયોનું ધ્યાન કરતાં તે વિષયોના વિષે આસક્ત થઇ જાય છે, અને જે મહાર્ ચિન્તવન (સ્મરણ) કરે છે તેા મહારા સ્વરૂપના વિષે (વલીન થઇ જાય છે. લોભી, કૃપણ આ જગતને ધન-મય દેખે છે; અર્થાત્ એની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય શિવાય બીજો કોઇ પણ પદાર્થ આવતો નથી. તે પ્રમાણે કામી પુરૂષ આ જગતને સ્ત્રીમયજ જુએ છે પરંતુ જ્ઞાનદાટિસંપન્ન આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ આ જગતને નારાયણસ્વરૂપ જુએ છે. સ્ત્રી કદાચ પાંચેર ગણ હોય છે અને ત્હેનો પતિ તેનું ધ્યાન કરે છે તો તત્કાળ તે જેમ હૃદયના વિષે પ્રગટ થાય છે તથા હાવમાવાહિ ક્રિયા કરીને ત્હેને સકામ કરે છે. મિથ્યા (પાસે નહિ હોવા છતાં) સ્ત્રી જે હૃદયમાં ધ્યાનવડે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે તો પરમાત્મા જે હૃદયમાં સદ્રૂપથી સ્થિત છેજ ત્હેમનું ધ્યાન જે મનુષ્ય કરે તો ત્હેને તદ્રૂપતા પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ? ચિત્તનો એક સ્વભાવ સારો છે, કે તે જેને દેખે છે તે પદાર્થના આકારને ઝઠ ઝડપી લે છે. સુંદરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

જે મન નારીકી ઓર નિહારત તોમન હોતહિ તાહિકુ રૂપા ।
જે મન કાહુંસુ કોધ કરે પુનિ તો મન વહે તબહી તહરૂપા ।

જો મન માયકિ માય રહે નિત તો મન બૂઝત માયકે કૃપા ।
સુંદર જો મન બ્રહ્મ વિચારત તો મન હોત હિ બ્રહ્મસ્વરૂપા ॥

મન સ્ત્રીને જોઈને સ્ત્રીરૂપ બની જાય છે, તથા કોઈના પર ક્રોધ કરે છે તો ક્રોધ રૂપ બની જાય છે. માયામાં રહેવાથી માયારૂપ બની જાય છે. તથા સદૃશ્ય પાસે જઈ, બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર કરે છે તો બ્રહ્મરૂપ જ બની જાય છે. મનુષ્યે એથી કરીને એ ચિત્તને આત્મવિષયનું દર્શન કરાવવું. એમ કરશે તો નિરંતર આત્મનિર્વાણીજ પ્રાપ્તિ થશે.

કર્ણાટક પ્રાંતમાં એક ધનિક વૈશ્ય હતો તે એક દિવસ પોતાના પુત્રને લઈ, કાંઈક વસ્ત્રાલંકાર બતાવવા સાર રાજ મંદિરમાં ગયો. ત્યાં આગળ તે વૈશ્ય પુત્રના જોવામાં રાજકન્યા આવતાં લેના મનમાં લેના વિષે અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ તે દિવસથી તે લેનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો, તથા ચિન્તાથી દિવસે દિવસે ગળાવા લાગ્યો. અને ખાવું પીવું સંબંધીં છોડી દઈ, એકાન્તમાં બેસીને નિરંતર લેનું જ ધ્યાન કરવા લાગ્યો. લેના શરીર પર નિસ્તેજતા છવાઈ ગઈથી જોઈને, લેના માતા પિતા તથા આપ્ત વર્ગ વગેરે તેને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ પોતાના હેતુ લેણે કોઈને પશ્ચ જણાવ્યો નહિ. લેનો એક મિત્ર સારો ચિત્રકાર હતો, અને તે રાજને ત્યાં નોકરીમાં હતો. લેણે પોતાના મિત્રની અસ્વસ્થ ચિત્તવૃત્તિ જોઈને પૂછ્યું:- બાઈ! આજકાલ કેમ લંબારી આમ ચિત્રના જેવી સ્થિતિ જણાય છે? કાંઈ ખાતા પીતા પશ્ચ નથી, કોઈની સાથે વાતચીત પશ્ચ નથી કરતા અને એકાન્તમાં બેઠા બેઠા કાંઈક ચિન્તા કર્યા કરો છો એમ બધા કહે છે તથા હું પશ્ચ જોઈ 'હું' તો એવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું છે તે કહો. આ પ્રમાણે એણે પૂછ્યું ત્યારે તે વૈશ્ય પુત્રે કહ્યું કે જ્યારની મહેં રાજ કન્યાને જોઈ છે ત્યારની મહેં એની કામનાં થઈ છે, અને મહારા મનમાં એની જ લગની લાગી રહી છે. એની પ્રાપ્તિ થયા વિના મહેં ખાવું પીવું પશ્ચ રચવાનું નથી. તો જે પ્રકારે મહેં એની પ્રાપ્તિ થાય એવો જ હોબસ્ત કરીને તું મહારી ચિન્તા દૂર કર, નહિ તો એનું રટણ કરતાં કરતાં મહારા પ્રાણ મહારા સૂરીને છોડીને ચાલ્યા જશે. મિત્રે કહ્યું કે તું તો વૈશ્યનો પુત્ર છે અને એ રહી રાજકન્યા એટલે ક્ષત્રિય. એથી કરીને એની પ્રાપ્તિ થવી ત્હારા માટે અસંભવિત છે. હંસ પક્ષી સરોવરના કમળની ઇચ્છા કરે તો તેને સહજ મળી શકે, પરંતુ પરમહંસા ત્રિપ્લુના નાભિપ્રદેશને વિષે રહેલા કમળની ઇચ્છા રાખે તો, કેવી રીતે તે કમળની પ્રાપ્તિ લેને થઈ શકવાની હતી? લંબારી કામના પશ્ચ તેજ પ્રમાણે દુર્ઘટ છે. આ પ્રમાણે લેણે

પ્રદેશ કર્યો પણ કાંઈ અસર થઈ નહિ. આખરે તે ચિત્રે પોતાના ચિત્રનો
 અત આનંદમાં જાય એ હેતુથી તે રાજકન્યાના સ્વરૂપનું આબેહુમ ચિત્ર
 એક કાગળ પર કાઢ્યું. ત્યારે તો તે વૈશ્ય પુત્ર એ રાજકન્યાને જોઈને
 આનંદ પામ્યો અને પોતાનો સર્વ સમય એ ચિત્રમાંના સ્વરૂપની પ્રાર્થના
 કરવામાં, ત્હેને અલંકારથી શણગારવામાં તથા ત્હેની સાથે કાલ્પનિક
 વેલાસ કરવામાં ગાળવા લાગ્યો. ત્હેના સ્વરૂપમાં એના મનની તન્મયતા
 તદાકાર વૃત્તિ) થઈ જવાથી, એ ખાલી ચિત્રજ છે એમ એને બાન
 થું નહિ. તે રાજકન્યા મ્હારી સાથે બાપજી કરે છે, આલિંગન વગેરે આપે છે,
 મેલી એના વિષે બાવના કરતાં કરતાં ત્હેને સર્વ ક્રિયા સત્યવત્ બાસવા લાગી.
 ૭ પ્રમાણે જીવ સ્વપ્નમાં રાજ થઈને મયેષ્ટ ભોગો ભોગવે છે અને
 સ્તુરંગ દલ સાથે રણમાં જઈને શત્રુઓને કદી જીતે છે પણ ખરે, પરંતુ પાછળથી
 ધિગ્બલવાન શત્રુવડે પરાજય પામતાં વિરક્ત બનીને અરણ્યમાં વપશ્ચર્યા કરે છે.
 ૮ પ્રમાણે ક્ષણ માત્ર અદ્ય કાળમાં પોતાને કલ્પાવધિ આયુષ્ય છે એમ
 ભગ્ને છે. તેજ પ્રમાણે જાગૃતિમાં પણ મનો રાજ્ય કરે છે, અને તેમાં
 જી, આનંદથી કાળ ક્રમજી કરે છે, પરંતુ કાળના વેગને લીધે પોતાનું
 આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ ત્હેને કદી જણાવું નથી. તે પ્રમાણે એ વૈશ્ય
 ત્રની પણ, એ ચિત્રમાંહેની રાજકન્યાના વિષે એટલી બધી તન્મ-
 તા થઈ હતી કે, એ ખરેખરી મ્હારી જી બની ગઈ છે, એમ સમજીને
 ત્હેની સાથે આનંદ પૂર્વક સંસાર વ્યવહાર કરવા લાગ્યો. એ બધો
 યાનનોજ પ્રભાવ ! પછી એક વખત તે વૈશ્ય પુત્ર આગમાં ત્હેની સાથે વિહાર
 કરાવે માટે ત્હેને (ચિત્ર માંહેની રાજ કન્યાને) લઈને ગયો; ત્યાં જઈને ત્હેણે
 કે ઠેકાણે ઝાંડના મૂળ આગળ ત્હેને મૂકીને ધ્રુલ ત્રિગેરે લાવવાને માટે દુર ગયો;
 વામાં કોઈ એક શાની મહાત્મા ત્યાં આગળ ધરતા હશે ત્હેને શાન
 હથી એની સ્થિતિની ખબર પડી સન્ત મહાત્મા કૃપાળુજ હોય છે. એ મૂઠ
 સ્ય પુત્રનો ભ્રમ તથા વિષયાસક્તતા દૂર કરવાનો ત્હેણે મનમાં વિચાર કર્યો.
 યાં આગળ ત્હેણે એ રાજકન્યાને મૂકી હતી ત્યાં જઈ, ત્હેમણે પોતાની
 કંતથી તે ચિત્રપટના ઉપર એક સાપ ચીતર્યો, અને પોતે આથે જઈ ઉભા
 થા. હવે પેલો વૈશ્યપુત્ર ધ્રુલ લઈને આવીને જીએ છે તો ત્હેણે સાપને ત્યાં
 ગળ જોયો. અને એથી ત્હેણે વિચાર થઈ પડ્યો કે અહીં આટલો વારમાં
 પ ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવી શક્યો. એટલામાં તે સાધુએ પોતાના
 માવથી ત્હેણે એવો ચમત્કાર બતાવ્યો કે જાણે સાપ તે રાજકન્યાને કરડ્યો
 અને તેથી તે મરજી પામી છે. ત્યારે તો તે એને માટે વિલાપ કરવા

લાગ્યો. હામ હામ ! હે સો ! તારા વગર હવે હું કેવી રીતે જીવન પારણ કરી શકીશ ? પરંતુ એ ચિત્ર છે, ખરેખરી રાજકન્યા નથી, એવું ત્હેને જાણીએ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. આખરે ત્હેને મારે અત્યંત વ્યાકુળ થઈ, પ્રાણ-ત્યાગ કરવા સુધ્ધાં જ્યારે તે તત્પર થયો, ત્યારે તે મહાત્માએ ત્હેને પાડીને આત્મહત્યામાંથી ત્હેને બચાવ્યો. અને કહ્યું:-હે મહા ! રાજકન્યા તો પોતાના મંદીરમાં છે. આ તે કામળના ઉપર કાઢેલું ત્હેનું ચિત્ર છે, અને તે નિર્જીવ છે. તું આશ્ચર્યન કોને કરે છે ? કોની સાથે બોલે છે ? સાપે કોને દંડ કર્યો છે ? તું મહા કામી પુરુષ છે તેથી ત્હેને આવો વિપરીત બ્રમ થયો છે. આટલીજ દૃઢતાથી ત્હેં જે બ્રહ્મચિન્તન કર્યું હત તો ત્હેને બ્રહ્મરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ મઘ હત, અને સર્વ દુઃખોમાંથી તું નિર્મુક્ત બની ગયો હત. આ પ્રમાણે બહુ બહુ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ત્હેનો બ્રમ દૂર થઈ ગયો. આખરે તે વૈશ્યપુત્રે એમને પ્રજ્ઞામ કરીને કહ્યું:-“ આપે મ્હને વિપરીત ભાવનામાંથી જમ છોડાવ્યો, તે પ્રમાણે હવે આ સંસાર બંધનમાંથી મ્હને છુટા કરો. મહાત્માએ ત્હેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને હેય ? તથા ઉપાદેયનું તત્ત્વ ત્હેને સમજાવ્યું, જ્યાં તે વૈશ્ય પુત્રને વિષયોના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તે એક મહાન્ સાધુ બની ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનના બગથી અસત્ય વસ્તુ પણ સત્ય બાસે છે. એટલા માટેજ બગવાને ઉદ્ધરને કહ્યું છે કે:-

તસ્માદસદમિથ્યાનં યથા સ્વપ્નમનોરથમ્ ।

દિત્વા મયિ સમાષત્સ્વ મનો મદ્ભાવભાસિતમ્ ॥

સ્ત્રીણં સ્ત્રીસંગિનાં સંગં ત્યક્ત્વા દુરત આત્મવાન્ ।

ક્ષેમે વિવિક્ત આસીનશ્ચિન્તયેન્મામતન્દ્રિતઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! એજ કારણને લીધે, સ્વપ્નતુલ્ય તથા મનોરાજ્યવત્ કેવલ અસત્ય કલ્પનામય વિષયાદિક્ષેપો ત્યાગ કરીને, મ્હારા ભજનવડે ભાવિત અર્થાત્ નિર્બલ બનેલું મન મ્હારા સ્વરૂપના વિષે તું રાખ. મ્હારા ચિન્તન-નથી, ચિત્ત ચિન્ત્ય અને ચિન્તવન એ ત્રિપુટીનો નાશ થઈ જીવ ચૈતન્ય બન થઈ જાય છે; અને એજ મદ્રૂપતા-મ્હારામયપણ્ય-એ એમ સમજવું. મ્હારી પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર મ્હારું ધ્યાન એજ મુખ્ય સાધન છે. મ્હારા શિવાય અન્ય વિષયનું ધ્યાન એ કાલહારના કીટકની પેઠે બંધનમાં ફસાવનારું છે. સોઆદિ વિષયોનું ધ્યાન તથા સમાગમ એટલા માટેજ ન કરવાં જોઈએ. સ્ત્રી સંગી લોકોનો સમાગમ દૂર કરીને ધૈર્યનું અવશંભન કરવું તથા

નિર્ભય અને નિર્ભય એવા એકાન્ત પ્રદેશમાં રહીને આલસ્ય રહિત ખળીને મહાર્જીના (૨૮૫) કરવું. ત્રેણ પુરૂષની સંગતિથી જગત્માં કોઇનું પણ કલ્યાણ કે ઉદ્ધાર થયાનું સાંભળ્યું નથી પરંતુ સ્ત્રીના સમાગમથી ઉદ્ધાર થયાનું વાંચવામાં તેમજ સાંભળવામાં પણ આવે છે. ચૂડાસાની સંગતિથી રાજા શિખિન્દ્રજી જીવ-મુક્ત થઇ ગયો; લીલા નામની સ્ત્રીએ પોતાના ભક્તિ પ્રભાવવડે સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરીને પોતાના પતિનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. મદાલસાની સંગતિથી કુવલયાશ્વ રાજા તરી ગયો. એથી કરીને ત્રેણ (બાયલા) પુરૂષની સંગતિ, સ્ત્રીની સંગતિ કરતાં પણ દિરેખ હાનિકારક સમજવી અણવક મુનિએ પણ કહ્યું છે કે:—

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિષવત્ત્યજ ।

ક્ષમાર્જવદયાતોષસત્યં પીયૂષવદ્ભજ ॥

હે જીવ! મુક્તિની જો તને ઇચ્છા હોય તો વિષ સમાન મારક વિષ-યોનું ચિન્તન દૂર કરી દે અને ક્ષમા, સરસતા, દયા, સંતોષ, સત્ય વ્રત્યાદિ શુભ વૃત્તિઓને ધારણ કર. એવી વૃત્તિઓના પ્રભાવથી મનુષ્યને અમૃત તુલ્ય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા સદ્ગુરુ કૃપાથી યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉદય થઇને મનુષ્ય અમૃત (બ્રહ્મ) રૂપતા પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અખિલ દુઃખોના હેતુ ચિત્ત છે એમ સમજીને પૂર્વોક્ત ઉપાય વડે તેનું શમન (નાશ) કરવું. વસિષ્ઠ પણ એજ આશયનું પ્રતિપાદન કરતાં રહી રહ્યા છે કે રાગદ્વેષાદિ ક્રમેશવડે દુષ્ટ બનેલું ચિત્તજ સંસાર છે, તથા એ રાગ-દ્વેષાદિની સત્તામાંથી નિર્મુક્ત થવા એટલે સંસારનો નાશ થયો, એમ કહી શકાય છે.

। इति शिवम् ।

દ્વિતીય પુખ્ય.

બંધમેક્ષિતું કારણ મનજ છે.

જિતાત્મનઃ પ્રજ્ઞાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

જીતોષ્ણમુશ્વદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ગી૦ ॥

શીત, ઉષ્ણ, સુખદુઃખ, માન અપમાન વગેરે જો કે ચિત્ત ચાંચલ્યના હેતુ છે, તોપણ અર્થાત્ તેમનો પ્રસન્ન આવવા છતાં, તેના વિષે જે સચ-

તાથી રહે છે, અને જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે, તથા જે રાગદ્વેષરહિત હોવાથી પ્રસન્ન અન્તઃકરણ થયો છે, એવાના અન્તઃકરણને વિષે પરમાત્મા નિવાસ કરે છે, અર્થાત્ એવા મનુષ્યને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. વસિષ્ઠ પશુ એજ આશ્ચર્યને લઇને કહે છે કે જેણે એક મનોરૂપ દેવને આરાધન કરીને પોતાને વશ કર્યા છે, ત્હને સકલ અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે, મનુષ્યે એ મન (ચિત્ત)ને વશ કરવું જોઇએ. મનને વશ થઇ જવાથી, બધા લોકોના દાસ બનવું પડે છે, અને મનને પોતાને વશ (સ્વાધીન) કરવાથી સકલ જગત્ આપણું દાસ બને છે, એટલે દુરક છે. વાયુ જે પ્રમાણે વાદળાંઓને આકાશમાં લઇ આવે છે, અને ફરી પાછો તેજ જેમ તેમને દૂર ધમકી જાય છે, તેજ પ્રમાણે બંધ તથા મોક્ષની કલ્પના મનજ કરે છે. સારાંશ કે ચિત્ત વડેજ જીવને સંસારરૂપ બંધન અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એ શંકા : ઉદારે કે એકજ કારણથી બિન્ન બિન્ન કાર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ શકતી હશે ? તો તેના સમાધાનમાં આટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મનની બિન્ન બિન્ન અવસ્થાથી સંસાર તથા મોક્ષ એવાં બૃહાં બૃહાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા રહમણને જડબરને ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે:—

ગુણાનુરક્તં વ્યસનાય જંતોઃ ક્ષેમાય નૈર્ગુણ્યમયો મનઃ સ્વાત્ ।

યથા પ્રદીપો વૃત્તવર્તિમશ્નન્ સિત્તાઃ સધૂમા મજ્જતિ હ્યન્યદા સ્વમ્ ।

પદં તથા ગુણકર્માનુબદ્ધં વૃત્તીર્મેનઃ શ્રયતૈડન્યત્ર તત્ત્વમ્ ॥

હે રાજા ! જ્યાં સુધી મન વિષયોમાં આસક્ત થાય છે, ત્યાં સુધી તે પ્રાણીને દુઃખ આપે છે, અને તેજ મન નિર્ચુલ (વિષય વિન્યુબ) થયું એટલે તેનાથી જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદાહરણ દીપક (દીવા) તુંજ લઇએ. જ્યાં સુધી દીવો ધીરાણી બત્તીને સળગાવી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી તેની જ્વાળા કાળજવાળી રહે છે, પરંતુ ધી ખલાસ થતાં તેજ દીવો પોતાના મહાભૂતરૂપમાં મળી જાય છે. તેજ પ્રમાણે મન વિષયોની સાથે તથા તેની પ્રાપ્તિને સાર અનુકૂળ એવાં કર્મોની સાથે જ્યાં સુધી જોડાએલું રહે છે ત્યાં સુધી તે વિવિધ વૃત્તિઓનો અંગિકાર કરે છે; પરંતુ તેમની સાથેનો સંબંધ છૂટતાં તે આત્મરૂપમાં લીન થઇ જાય છે. પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ યાનેન્દ્રિય અને અભિમાન એ પ્રમાણે મનની અગિઆર વૃત્તિઓ છે; અને એ વૃત્તિઓના વિષય (શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, અને મલત્યામ, રતિ, મતિ બાપણ અને કુશલતા, તેમજ આ શરીર મંડાલ છે એવો દુરાગ્રહ થરી રાખવો, એમ કરીને)

પણ અગિયાર ગણાવેલા છે. મનજ પુરુષાર્થથી લીન થઈને જીવ બાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ યોગાભ્યાસાદિ પરમ પુરુષાર્થ વડે ધન્ય સમાન સમર્થ થાય છે. એ પ્રમાણે મનજ સર્વદા સર્વ જગત્તો વિસ્તાર કરે છે. જગત્તિ તથા સ્વપ્ન એ બન્ને અવસ્થામાં મન રહેતું હોવાથી તે અવસ્થાઓને વિષે જગત્તો વિસ્તાર થાય છે, પરંતુ સુષુપ્તિમાં મન લીન થઈ જતું હોવાથી, તે વખતે જગત્તો પણ વિલય થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આ જગત્ મનની અંદરજ રહે છે, નહિ કે બહાર.

હૃદિસ્થિતમિદં વિશ્વં નિત્યં બહિરવેક્ષતે ।

અવિદ્યામોહિતો જન્તુર્યથા સ્વપ્નમનોરથાન્ ॥

જે પ્રમાણે મનુષ્ય નિદ્રા દોષથી સ્વપ્નમાં, મનને વિષે રહેલા પદાર્થોને બહાર જુએ છે તેજ પ્રમાણે અવિદ્યા દોષને લીધે મનઃ સ્થિત સર્વ જગત્તને બાહ્ય ગણે છે. એના પર શંકા ઉત્પન્ન થશે કે મહાન્ પર્વત તથા સમુદ્રાદિકોવડે યુક્ત એવું જે આ જગત્ છે તે સદૃશ મનને વિષે કેવી રીતે રહી શકે છે ? તો ‘ઘટસ્પર્શજન્યાયે’ રહે છે એમ સમજવું. જે પ્રમાણે અસ્પર્શ (આરશી) માં ઘટ-કુંભ, કિંવા ઘટ-પર્વત યુગ્મ અથવા ઘટા-ગજસમૂહ, ઇત્યાદિકોની વિશાલતા (વિસ્તાર) જેમ સમાપ્ત રહેલી જણાય છે, અથવા રાઇથી પણ સદૃશ વડના બીજમાં સામાપત્તિ-યુક્ત વટવૃક્ષનો સદૃશ્ય થાય છે, તેજ પ્રમાણે સદૃશ મનમાં પર્વત સમુદ્ર અરણ્ય નદીઓવડે યુક્ત એવું આ નિખિલ વિશ્વ સંનિવિષ્ટ થઈને રહે છે. અને એ વાતનો સ્વપ્નમાં સર્વ કોઈને અનુભવ પણ થાય છે. કેમકે વાળના કરતાં સો ભાગ સદૃશ નાડીમાં જીવને સ્વપ્ન થાય છે. અને એ સ્વપ્નને વિષે પર્વત સમુદ્ર સહિત જગત્તની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે મનથી સહેજ પણ ગ્રાહ્ય નથી એમ જાણવું. યોગવાસિષ્ઠના સ્થિતિ-પ્રકરણમાં આ વિષયનો જે ઉત્તમ વિસ્તાર કરેલો છે, તે જણાવું ત્યાં જોઈ લેવે. અંહી માત્ર યોગ્યક દિગદર્શન કરવામાં આવશે.

મનસીદં જગત્કલ્પનં સ્ફારં સ્ફુરતિ ચાસ્તિ ચ !

પુષ્પગુચ્છઃ ફવામોદસ્તત્સ્થં તસ્માદિવેતરતઃ ॥

યથા તિલકળે સૈલં ગુણો ગુણિમિ વા યથા ।

યથા ધર્મિણિ વા ધર્મસ્તથેદં ચિત્તકે જગત્ ॥

સૈત્યં યથૈવ સુહિને યથા નમસિ શૂન્યતા ।

યથા ચંચલતા ધાયૌ મનસીદં તથા જગત્ ॥

આ વિસ્તીર્ણુ અખિલ જગત્ મનમાંજ રહે છે અને સ્ફુરિત થાય છે. જે પ્રમાણે પુષ્પગુચ્છમાં સુગંધ રહે છે, તો પણ તે તેનાથી બિન્ન હોય એમ જણાય છે તે પ્રમાણે આ વિશ્વ પણ મનમાં હોવા છતાં તેનાથી બિન્ન લાગે છે. કળીમાં સુગંધ હોતી નથી, પરંતુ પ્રકુલિત પુષ્પમાં હોય છે, એ નિયમ પ્રમાણે આ આપણું મનરૂપી સુમનસ (પુષ્પ) જ્યાં સુધી કલિકા (કળી)ની અવસ્થામાં હોય છે (સુપુષ્પિતામાં) તેનો સંકાય થઈ જાય છે) ત્યાં સુધી તેમાં જગત્ રૂપી આમોદ (સુગંધ) રહેતો નથી. પરંતુ એની પ્રકુલતામાં (જગૃતિમાં) આ જગત્ વિસ્તૃત જણાય છે. પુષ્પોની સુગંધનો વિસ્તાર દૂર સુધી તેમજ તેમનાથી બિન્ન છે, એ પ્રમાણે આપણને અનુભવ વડે જણાય છે, પરંતુ એ સુગંધ જો પુષ્પને વિષે ન હત તો કેવી રીતે તેમાંથી બહાર નીકળવા પામત ? તેજ પ્રમાણે જગત્ જો કે વિસ્તૃત તથા મનથી બિન્ન હોય એમ લાગે છે, તેમ છતાં એ જગત્ જો મનમાં ન હત તો કદી પ્રતીત થાત નહિ. જે વખત મન હોતું નથી તે વખતે તે પણ નથી હોતું એ ઉપરથી જગત્ તથા મનનું સાહચર્ય સિદ્ધ થાય છે. પુષ્પની સુગંધને વાયુ જેમ દૂર ઉંચે લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે વાસનારૂપી પવન મનસ્થિત જગત્ને આહે તેટલું દૂર લઈ જઈને તેનો વિસ્તાર ખતાવે છે. હે રામ ! તલમાં તેલ તથા ગુણવાનમાં ગુણ, કિંવા ધર્મમાં ધર્મ રહે છે, તે પ્રમાણે જગત્ મનમાં રહે છે. સૂર્યમાં કિરણ સમૃદ્ધ, તેજમાં પ્રકાશ, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા, ધર-કમાં શીતલ, નભમાં સૂન્યતા, કિંવા વાયુમાં આંચલ્ય હોય છે, તેજ પ્રમાણે આ જગત્ની સ્થિતિ મનને વિષે છે. આત્માના અજ્ઞાનકાલમાં એ ભાસમાન થાય છે. તથા તેના (આત્માના) યથાર્થ જ્ઞાનવડે પૂર્ણ નિષ્પત્ત થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે રજ્જુના અજ્ઞાનમાં સર્પોદય થાય છે તથા તેનું જ્ઞાન થવા બાદ સર્પ બ્રમ દૂર થઈ જાય છે તે પ્રમાણે. એટલા માટે મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. મનોનિરોધ કરવાથીજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે. ચરપટી-નાથે એજ આશયથી કહ્યું છે કે:—

ચોપાઈ

મન નહીં મૂંઝા મૂંઝે કેસ । કેસ મૂંઝેકા કૌન ઉપદેસ ।
જબ નહીં મૂંઝી મનકી માન । કહે ચરપટી તૃણ સમાન ॥

જેણે મનના માથાપરની વાસના જટામૂટનું મુંડન કર્યું નથી, અને કેવળ પોતાના માથા પરનાં વાળનું મુંડન કર્યું છે, એવા કેસ મુંડન કરનારાનો ઉપદેશ શું કામમાં આવવાનો હતો ? જ્યાં લગી મનની ગદેન મુંડી નથી ત્યાં સુધી બધુંજ તૃણવત્ પ્રચ્છ (નકામું) સમજવું.

એ મનને નિશ્ચલ : (વૃત્તિશલ્ય) કરવાનો ઉપાય જડભરતે, રાજાને જણાવતાં કહ્યું હતું કે હે રાજા ! રહ્મણ ! મનરૂપી શત્રુનો પ્રભાવ બાહ્ય શત્રુઓના કરતાં ખાસ વિલક્ષણ છે, એટલા માટે એની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. નહિતો જો (મનરૂપી શત્રુ) પ્રગલ્ભ થઈને નાના પ્રકારનાં દુઃખ આપે છે. વસ્તુતઃ તે મિથ્યા હોવા છતાં બારે અનર્થ કરે છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ આત્માને પણ ચોરી લે છે. એને મારવાની ઈચ્છા હોય તો આજ મુખ્ય સાધન છે:—

ગુરુર્હરેશ્ચરણોપાસનાસ્ત્રો જહિ વ્યલીકં સ્વયમાત્મમોહં ।

શુર તથા પરમેશ્વર નારાયણની સેવા એજ એ શત્રુને મારવાનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. સાવધ થઈને તું એ શસ્ત્રવડે શત્રુનો વધ કર । યાને એની સેવાથી મનને શુદ્ધ. તોજ આત્મરૂપ વસ્તુ જે ત્હારી એ મને ચોરી છે તે ત્હને પાછી મગશે, અન્યથા નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની ભક્તિ તેમજ સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવાથી મનનું સ્વરૂપ તથા વિષયોનો સ્વભાવ વગેરેનું ચથાર્થ જ્ઞાન થતાં મનુષ્ય તેમનો ત્યાગ કરે છે અને સદા સદૃષ આત્મામાં સ્થિત રહી સંસાર બંધનમાંથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે. જડભરત અને રઘુગણને સંવાદ તથા વૃત્તાન્ત ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધમાં છે, જે ત્યાં આગળ જણાવેલ જોઈ શકશે તથાપિ અત્રે તેના વિષે કિંચિત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

સિન્ધુ દેશનો રહ્મણ નામનો રાજા ઓખ ઋતુમાં એક વખત પાલખીમાં બેસીને હવા ખાવા નીકળ્યો હતો. રસ્તામાં પાલખી ઉચ્ચકનાર બોઈ એકએક ખીમાર થઈ જવાથી રાજાએ પાલખી ઉચ્ચકના બીજા કોષ બોઈને ટુંદી લાવવાની સિપાઈઓને આજ્ઞા કરી. સિપાઈઓને ખોળતાં ખોળતાં આ જડભરત જડી આવ્યો. એનું કોષ પણ ચિન્હ બહારથી વ્યક્ત નહતું કે જે ઉપરથી એ પંડિત છે કે મૂઢ છે તે સમજી શકાય. જ્યારે એને પકડી આણી પાલખીની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, ત્યારે તે કોષક વખત સીધા ચાલતો તો બીજી વખત વાંકો ચુકો ચાલતો. કે.છ વાર હસી પડતો, તો કોષ વાર મૌન ધારણ કરતો, વળી કોષકવાર ઉતાવળો ચાલતો તો કોષક વાર ઉભો થઈ રહેતો, આમ ચાળા કરી રહ્યો હતો. રાજાના સિપાઈઓ ત્હને ઠીક (સીધી રીતે) ચાલવાનું કહેતાં લાગ્યા, પણ ત્હણે પોતાની રીત

છોડી નહિ ત્યારે તો તેઓ એની સાથે તિરસ્કાર પૂર્વક બાપજી કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ત્હને લાકડી તથા હાથ વડે મારવા પણ મંડયા, પરંતુ એમને તેને સારૂ માનાપમાન, હર્ષવિષાદ, વગેરે કાંઈ પણ લાગણી ન થતાં પહેલાંની પેઠેજ તેઓ પ્રસન્નમુખ રહ્યા. રાજાએ ત્હમની આવી સ્થિતિ જોઈ વિચાર કર્યો કે આ કેમ મહાપ્રભાવશાલી મહાત્મા છે, અને દ્રંદાતીત હોવાથીજ ત્હમની આ પ્રમાણે એક સરખી આનંદીવૃત્તિ રહી શકી છે, એમ સમજી પોતે પાલખીમાંથી ઉતરી પીને ત્હમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. રાજા બોલ્યા:—“ હે સ્વામિન! આપ કોણ છો? આપનું નામ શું છે? તે કહી કથુંની તૃષા શાંત કરો અને મ્હારી ખુદ્ધિ પણ જેવડે હર્ષવિષાદથી ઉદિગ્ન ન થતાં આપના જેવીજ પ્રસન્ન રહે એવો મ્હને ઉપદેશ કરો. આપનું સ્વરૂપ નહિ જોળખાવાથીજ મ્હેં આપની પાસે પાત્રખી ઉચ્ચકાવરત્રી તથા આપનું અપમાન કયું. મ્હેં તથા મ્હારા સિપાઇઓએ આપની સાથે તિરસ્કારપૂર્વક બાપજી કયું અને આ લોકોએ મારપીટ પણ કરી. આટલા માટે જી અપરાધની હું આપની પાસે ક્ષમા માંગુ છું.” રાજાનું વચન સાંભળીને ત્હણે કહ્યું:—“ રાજા! આ શરીરને જડભરત એવી સંજ્ઞા છે. ત્હેં મ્હારો શો અપરાધ કર્યો છે? પાલખી ખાંધ પર મનાવરાત્રી તો ત્હેનો બાર ખાંધને છે. ખાંધનો બાર કમ્મર ઉપર, કમ્મરનો લીંચજીપર, લીંચજીનો પગના ઉપર તથા પગનો બાર પૃથ્વી ઉપર છે. ત્હારી ખુદી હોય તો પૃથ્વીની ક્ષમા માંગ, હું ત્હને શું ક્ષમા કરવાનો હતો? કિંવા કાર્ય જે થાય છે તે ઉપાદાન કારણમાં રહે છે, એવો નિયમ છે, જેમકે ઘડો તેના ઉપાદાન કારણ મૃતિકામાં સદા સ્થિત છે. એ પ્રમાણે પૃથ્વીનો બાર જલ ઉપર છે, જલનો બોળે અગ્નિને વિષે છે, અગ્નિ વાયુમાં તથા વાયુ આકાશમાં છે. આકાશ અહંકારમાં, અહંકાર મહત્ત્વમાં અને મહત્ત્વ માયામાં છે, અને તે માયા કલ્પિત (મિથ્યા) છે. એ માયાનું અધિષ્ઠાન જે સમિચ્છદાનંદ પરમાત્મા તે તુંજ છે. એથી કરીને તું ત્હારી જાતને ક્ષમા કર અગર ન કર. હે રાજા! પાલખી પૃથ્વીની પંચભૂતરૂપ છે, અને શરીર પણ પંચભૂતાત્મક છે. પણ તું તો અસંગ સાક્ષીરૂપ છે. ત્હને એની તકરાર સાથે શો સંબંધ? આહે તો પંચભૂતો પંચભૂતોના ઉપર ક્ષમા કરશે, ત્હા સાથે ત્હમને શો સંબંધ છે? ત્હારો દેહ પંચ ભૂતોનો વિકાર છે, અને તે પંચભૂતરૂપ પાલખીમાં બેઠો હતો, અને તેને ઉચ્ચકનારો હું પણ પંચભૂતાત્મક દેહવિકાર ધારણ કરી રહ્યો છું. પરંતુ તું તો અસંગ, નિર્વિકાર ત્રિપુટીનો દ્રષ્ટા ચિદ્રૂપ છે. તેમ છતાં તું વ્યર્થ અહંકાર

નહે એમ સમજે છે કે હું એ પાલખીમાં બેઠો છું. વિચાર પૂર્વક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એ વાત ત્હારા ધ્યાનમાં આવશે કે એ પાલખી નથી, પણ કાષ્ટ છે. કાષ્ટ પૃથ્વી રૂપ, તથા પૃથ્વી જલ રૂપ, જલ અગ્નિ રૂપ, અગ્નિ વાયુ રૂપ, વાયુ આકાશ રૂપ, આકાશ અહંકાર રૂપ, અને અહંકાર મહત્ત્વરૂપ અને મહત્ત્વ માયાનું રૂપ છે. તે માયા ચૈતન્યરૂપ ત્હારે વિષે રજ્જુપરજ્જુ સમાન કલ્પિત છે. ત્હારાથી ભિન્ન નથી. કલ્પિત વસ્તુનું અધિષ્ઠાન સત્ય હોય છે અને જ્ઞાન દૂર થયા બાદ તે કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાન રૂપ થાય છે. યાને તેને વિષેજ હીન (નષ્ટ) થઈ જાય છે. હવે કહો જોડાણે પાલખી ક્યાં છે? હે રાજા! તું જેમ આ કાષ્ટની પાલખીમાં બેસીને, તે સંબંધી સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે છતાં તે પાલખીથી તારી જાતને ભિન્ન ગણે છે. પાલખી રૂપ હું છું એમ તું સમજતો નથી. તેજ પ્રમાણે પાલખી ઉચ્ચકનારા ભોધ તથા ત્હારા ચોપદાર સિપાઈઓથી પણ તું ત્હારી જાતને ભિન્ન સમજે છે. કદાચ કોઈ ત્હને પૂછે કે આ પાલખી કોની છે? તો તું કહીશ કે મ્હારી છે. પરંતુ હું પાલખીરૂપ છું એમ તું કદી કહીશ નહિ. તેજ પ્રમાણે આ પંચભૂતરૂપ દેહને પાલખી સમજ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, પ્રાણ, સત્વાદિ ત્રિગુણ એ સર્વને તેને ઉચ્ચકનારા ભોધ સમજ. દશ ઈન્દ્રિયો ચોપદારના સ્થાનમાં છે. આ દેહરૂપી પાલખીને મનાદિરૂપી ભોધ શબ્દાદિ પંચવિષયમાર્ગ પરથી લઈ જાય છે. આ સધળાનો આધારભૂત ચૈતન્યધન આત્મા તું એનેવિષે સ્થિત થઈ રહ્યો છે. તથા સુખ દુઃખાદિના અનુભવ કરે છે; તેમ છતાં અસંગ નિર્વિકાર છે. જે વખત તું આ પાલખીની પેડે, આ શરીરથી પણ હું ભિન્ન છું એમ સમજીશ તથા તેનું અભિમાન તજી દેશ, અને ત્હારા પ્રત્યક્ ચૈતન્ય રૂપને જાણીશ, તે વખતે મારી પેડે તું પણ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં સંચાર કરી શકીશ. પછી ત્હારી બુદ્ધિ કદી હર્ષ શોકાદિથી લિપ્ત થઈ જશે નહિ; પરંતુ સર્વદા પ્રસન્ન નિર્વિકારતાથી રહેશે. કાષ્ટની પાલખી તેમજ દેહ, એ બંને જડતામાં સમાન છે, અને એ બંને ચૈતન્ય રૂપ એવા ત્હારા આત્માથી ભિન્ન છે. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે પાલખીને તું ભિન્ન માને છે અને દેહને ત્હારું સ્વરૂપ સમજે છે. ત્હને ગમે તો બંનેને ભિન્ન માન અથવા બંનેને ત્હારું રૂપ ગણું પરંતુ એક જડને ભિન્ન માનવું તથા બીજા જડને પોતાનું રૂપ ગણવું એ વિચાર હીન કાર્ય હોઈ, અયુક્ત છે એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તો રાજા ત્હેમના પ્રસાદથી જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં આનંદ પૂર્ણ બનીને સ્વતંત્રતાથી જ્યાં ત્યાં મનવાંछિત સ્થલમાં વિચરવા

લાગ્યો. મહાનુભાવ પુરુષના પ્રસાદથી મને કલ્પના કરેલો (મિથ્યાજ્ઞ) બંધ છૂટી જાય છે તથા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. બંધનને વિષે પરતન્ત્રતા છે, અને પરતન્ત્રતા દુઃખમય હોવાનો સર્વ કોષને અનુભવ છે. એટલાજ માટે કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-કાફી, તાલ દીપચંદી.

ધરો દૃઢ ચંચળ મન અનિવાર ॥ ૧ ॥ મોહ પાશકર બાંધ
ફિરાવે સંસૃતિ કારાગાર ॥ સ્વરૂપ આવૃત કરજો દિખાવે મિથ્યા
જગદાકાર ॥ ૨ ॥ દત્તાત્રય પ્રભુ ધ્યાન સાધ્ય ચહ કરના
ઉર નિરધાર ॥ ૩ ॥

સંસારકારાગારમાં મોહપાશવડે જીવને બાંધીને બટકાવનાર તથા ચંચળ એવા મનને દૃઢ કરે. અર્થાત્ તમારે સ્વાધીન કરો; કેમકે એ મને સ્વરૂપને આચ્છાદિત કરીને મિથ્યા જગદાકારને પ્રકટ કર્યું છે, તથા તેને સત્ય કરાવી દીધું છે. એ મનનું નિવારણ થવું જોઈ, સુલભ જણાવું નથી તો પણ, સદ્ગુરુ તથા પરમાત્માનું ધ્યાન, ઉપાસના કરવાથી તે હસ્તગત થાય છે એમ નક્કી સમજવું. મોટા વ્યવહારિક યંત્રનું ચક્ર ફરતું હોય છે, અને તેને બંધ કરવું હોય છે તો, જેમ તેના મધ્ય ભાગમાં રોકાણ કરવું પડે છે, કેમકે, એમ ક્યાં વિના તેની ગતિ બંધ પડતી નથી. તેજ પ્રમાણે માયા ચક્ર જે ફરી રહ્યું છે, તેનું નાબિસ્થાન (મુખ્ય મધ્ય ભાગ) ચિત્તજ છે. સર્વ પ્રકારે તેનું જો આક્રમણ થાય અર્થાત્ તેને પરાજય પમાડાય તોજ તે આશ્ચર્યને કિંચિત્ પણ દુઃખ દે નહિ. સંસારચક્રનું બ્રમણ આ ઉપાય વડે બંધ થયું એટલે, દુઃખ મટયુંજ જણાવું. યોગીએને પણ અભય, દુઃખક્ષય, આત્મ-બોધ, અક્ષય શાન્તિ એ સર્વની પ્રાપ્તિ થતી મનોનિમગ્ન ઉપરજ અવ-લંબી રહી છે. આ પ્રમાણે જીવન્મુક્તિનું કારણ જે ચિત્તનિરોધરૂપ યોગ છે, તેનું સાધન આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યોગસ્ય પ્રથમં દ્વારં વાકુનિરોધોઽપરિમ્લઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકંતશીક્ષતા ॥

ચિત્તની ઐકાગ્રતા રૂપ યોગનું પ્રથમ સાધન વાક્યીનો નિરોધ અર્થાત્ મોન ધારણ કરવું તે છે. હવે, આ પ્રસંગે મોન કેટલાં પ્રકારનાં છે ? તે જણાવું જોઈએ. મોન ચાર પ્રકારનાં છે. કેવળ વાક્યીનો નિરોધ (અટકાવ) કરવો એને વાજ્ મોન કહે છે. ચાર્તેન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી નિવૃત્ત કરી

(રાક્ષી રાખવી) તેનું નામ અક્ષ મૈત્ર છે. કર્મેન્દ્રિયોને ગમનાદિ ક્રિયાથી રાક્ષી રાખવી તે કાષ્ટ મૈત્ર કહેવાય છે. કાષ્ટવત્ જડ હોવાથી શાસ્ત્રમાં એને કાષ્ટમૈત્ર એવું નામ આપ્યું છે. પરંતુ, એ ત્રણેના કરતાં શ્રેષ્ઠ, તથા મુમુક્ષુઓને પ્રાણ, એવું ઉત્તમોત્તમ મનોલયરૂપી મૈત્ર છે. જગત્ પ્રતીતિનું જે કારણ મૈત્ર છે, તેનો લય અર્થાત્ ‘ અત્યન્ત અભાવ ’ એ અશાનનાશક હોય, અતિ ધ ગણાય છે.

ન મૌની મૂકતાં યાતો ન મૌની દુઃખવાલકઃ ।

ન મૌની વ્રતનિષ્ઠોઽપિ મૌની સંલીનમાનસઃ ॥

મુનેર્ભવસ્તુ મૌનં સ્યાચ્છબ્દશાસ્ત્રવ્યવસ્થયા ।

મુનિભાવો યદિ નાસ્તિ તદિ મૌનં નિરર્થકમ્ ॥

કેવલ વાગ્વ્યાપારશૂન્ય (ખોલવાતું) કામ બંધ રાખનાર) મુમુક્ષુ મૌની કહેવાતો નથી. એમ જે હોય તો મુંગાને પણ મૌની કહેવો પડશે. કર્મેન્દ્રિયોના નિરોધ કરવાથી મૈત્ર સિદ્ધ થતું હોય તો દ્વંધ પીનારૂં ધાવણું બાળક પણ વિશેષ કર્મોના તેનામાં અભાવ હોવાથી મૌની કહી શકાય. પરંતુ તેને મૌની કોઈ ગણતું નથી. તેજ પ્રમાણે આંદ્રાયણ વગેરે વ્રત કરનારા નિયમનિષ્ઠ પુરૂષો પણ મૌની નથી. કેવળ યોગેન્દ્રિયોના વ્યાપાર બંધ કરવાથી મૈત્ર સિદ્ધ થતું હોય તો વ્રતનિષ્ઠ પણ મૌની કહેવાય. ત્યારે મૌની કોણ કહેવાય ? જેનું મન (માનસ) પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે ઉત્તમ પ્રકારે લીન થયું છે તેનેજ સાચો મૌની સમજવો. વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાએ-પ્રકૃતિપ્રત્યયની અર્થમર્યાદાથી-મૈત્ર શબ્દનો એજ અર્થ થાય છે કે ‘મુનેર્ભવઃ મૌનમ્’ મુની અર્થાત્ મનનશીલનો જે ભાવ (ગુણ) તેનું નામ મૈત્ર. સારાંશકે નિર્મનરક્ત મૈત્ર ગણાય છે. એવો મુનિભાવ ન હોય તો લોકપ્રસિદ્ધ મૈત્ર નિષ્ફળ સમજવું-શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે—

યસ્માદ્વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ ।

યન્મૌનૈયો ગમિર્ગમ્યં તદ્ભવેત્સર્વદા બુધઃ ॥

મન વાણીને અગ્રાપ્ય અર્થાત્ વર્ણન કરવાને માટે અશક્ય તથા ગાનયોગીઓને સુગ્રાપ્ય એવું જે પ્રસિદ્ધ અક્ષરૂપ મૈત્ર તે, વિવેકી પુરૂષે ધારણ કરવું; ‘તે હું છું.’ એ પ્રમાણે અનુસંધાન કરવું એ ભાવ. આ ઉપરથી કેવળ વાણીના નિરોધથી કાર્ય થાય છે એમ નહિ સમજવું.

એક શાહુકારને એવો નિયમ હતો કે, પૂજા કરવા બેઠા પછી તે

પૂરી થયા વિના ઉઠવું નહિ; તેમજ વચમાં બોલવું પણ નહિ. કર્મકર્મ સંયોગે એક દિવસ એવું બન્યું કે, કોઇ માણસ પાસે એના ચાર પાંચ હજાર રૂપિયા નીકળતા હતા. તે માણસ નાશી છુટવાની તૈયારીમાં હોવાના સમાચાર એ પૂછ કરવા બેઠો હતો. તે વખતે એના મુનીએ એને કહ્યું. હવે એ માણસ જો નાશી જાય તો, તેની પાસેથી એના નીકળતા પૈસા ડુબી જાય; તેમ હોવાથી એને બહુ અફસોસ થયો ! મુનીએ પૂછ્યું:— 'હવે શું કરવું ? તે કહો. કેમકે, એ નાશી જશે તો પંચાત પડશે.' શાકુકાર વિચારમાં પડ્યો કે હવે, ચકારે શું કરવું ? પૂછ ચાલુ છે, ત્યાં સુધી નહિ બોલું અને ઇશ્વરત સરખી પણ નહિ કરું તો, એ જરૂર નાશી જશે. એથી કરીને એણે મૈત્ર તો છોડ્યું નહિ. પરંતુ પોતાનો અતરનો ભાવ (હૃદયત આશય) મુનીમને આ પ્રમાણે મુક્તિ કરીને સમજાવ્યો. અભિષેક કરવાને માટે શાળિગ્રામ, બાણ, ગણપતિ, વિગેરે જે દેવો તર-બાણમાં કાઢ્યા હતા તેમાંહે એક બાળકૃષ્ણની મૂર્તિ હતી; તેના પગને પોતાના યજ્ઞોપવીત વડે બાંધીને તેના માથા પર આચમની ખખડાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અભિનય કરીને એણે એ મુચ્ચું કે, હવે આ પ્રમાણે એને બાંધી કરીને મારણ કરો; એટલામાં હું આવી પહોંચું છું. આ પ્રકારે વાણીના નિરોધ કરવાથી શું ફળ થવાનું હતું ? 'મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્' એ વચ-નમાં મૈત્રને જે સકળાર્થનું સાધક કહ્યું છે તે પૂર્વોક્ત મુનિભાવ અર્થાત્ સચ્ચ અગર નિશ્ચયનું અનુસંધાન કરવું એવા અર્થમાં સમજવું. અરુ ! આ પ્રમાણે મૈત્ર, તથા અપરિગ્રહ (બાહ્ય સંયત્ત ત્યાગ), નિરાશા (ચંચિત વસ્તુ વિષયક વૃત્તિનો ત્યાગ) તથા પુત્રેષણા વિતૃષણાનો ત્યાગ તેમજ નિરંતર એકાન્ત સેવન એવાં પાંચ સાધન ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા સાર કહેલાં છે.

અવધૂને ચોરીસ ગુરૂ કર્યા હતા, તેમાંહે એક ગુરૂ કુમારિકા હતી. રાજા યદુને અવધૂન કહે છે કે હે રાજા ! હું શરતો કરતો એક સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો જ્યાં આગળ એક કુમારિકાએ ઝૂને આ યાનની પ્રાપ્તિ કરાવી. કોઇ એક ગામમાં એક કુમારિકાનું (કુંવારી છોકરી) માંચુ કરવા ધણા માણસો હેને ઘેર આવી પહોંચ્યા. પરંતુ તેના મામાપ બાઈ વગેરે કોઇ ન હતું; તેઓ બધા કાંઈકે કામસર દુર ગયા હતા. એથી એ ભોકોની આગતા સ્વાગતા (મેમાનગીરી) કરવાનું કામ એ છોકરીના મામા ઉપર આવી પડ્યું. એ ભોકોને ભોજન કરાવવું જોઈએ એમ કરીને તે ઘરમાં ગુપ્ત સ્થાનમાં (જ્યાં આચમની તે ભોકોની હાથ ન પડી શકે તેવા સ્થાનમાં જઈને મૂશળું લઈને ડાંગર ખાંડવા મંડી. ખાંડતી વખતે તેના હાથમાંહેનું

કંકણનો અવાજ થવા લાગ્યો. ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગી કે આ અવાજની એ લોકો જાણી જશે કે ઘરમાં ચોખા નથી, તેથી આ છોકરી અત્યારે ડાંગર ખાંડી રહી છે. પોતાના ઘરની એવી કંગાળ સ્થિતિ ખીજના જાણવામાં આવે એ હીક નહિ એમ સમજી તેણે બન્ને હાથમાંહેથી એક એક બંગડી કાઢી નાંખી; અને શ્વેત એજ રહેવા દીધી. તો પણ, પાછું ખાંડવા માંડ્યું એટલે, એ બે બંગડીઓનો પણ અવાજ થવા લાગ્યો. ત્યારે આખરે, તે છોકરીએ ફરી પાછી અડકેક બંગડી ઉતારી નાંખી; એટલે, પછી હાથમાં એકજ કંકણ રહ્યું. જેથી ફરી ખીલકુલ અવાજ થયો નહિ. આ પ્રમાણે જોતાં મહેને એ વિચાર સ્પુર્યો કે:—

વાસે વહ્નનાં કલહો મવેદ્ધાર્તા દ્વયોરપિ ।

एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः ॥

હે રાજા ! ધણા મનુષ્યો એકઠા રહેવાથી કલહ (કળયો) થાય છે; બે અમદમી હોય છે તોપણ કાંધને કાંધ પણ આક્રોશવળી વાતોનાં ગપ્પાં ચાલે છે; એથી કરીને સાધકે, પેલી કુમારિકાના કંકણની પેઠે સદા એકાન્ત સ્થળમાં એકલાજ રહેવું તોજ સાધનતું બરાબર અનુકૂળ થાય છે તથા સાધ્યની શીઘ્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોતું કમન કરવાને માટે અવશ્ય એકાન્ત સ્થળતું સેવન કરવું જોઈએ. તેમ કર્યાથી શમ (ચિત્ત નિરોધ) સંપાદન કરી શકાય છે. અને નિઘ્રકથી અહંવાસના (દેહેન્દ્રિયાદિકોને વિષે આત્મતત્વ યુક્તિ) નષ્ટ થઈ જાય છે; અને અહંવાસના નષ્ટ થતાં યોગીને આનંદરસનો અનુભવ થાય છે. એથી કરીને મનનશીલ સુઘ્ર પુરૂષે પ્રયત્ન કરીને નિરંતર ચિત્તનો નિરોધ કરવો આવશ્યક છે. એમ કહ્યું છે.

। इति शिवम् ।

પૃતીય પુષ્પ.

મનોનિબ્રહ્મની યુક્તિઓ.

अज्ञेया बहवः सन्ति पदार्था भुवि विभ्रताः।

मन एकमहं मन्ये जितं येन चराचरम् ॥ यो. वा. ॥

અનેક અજ્ઞાના દુઃખ દેનાર જે આ સંસાર વૃક્ષ છે, તેનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે મનનો નિબ્રહ્મ કરવો એજ ઉત્તમ અને યુષ્પ ઉપાય છે.

મનનો અભ્યુદય થતાં આપણું અનિષ્ટ થવાનું તેમજ તેના નાશથી આપણો અભ્યુદય (ઉત્કર્ષ) થશે. હેમંતમાં જે પ્રમાણે કમલિનીનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયશત્રુઓનો પરાજય તથા ચિંતના ગર્વનો નાશ થાય તો અખિલ વિષય વાસનાઓ નિર્મૂળ થાય છે. એથી કરીને અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વનો દૃઢ અભ્યાસ કરવો. જેમ કર્પાથી મધરાતે વૈતાલ ભૂત પિશાચ નાચે છે તેમ અંતરના અજ્ઞાનઅંધેરમાં નાચી રહેલી વાસનાઓ ઉદ્ભવશે નહિ. પરંતુ, એ પ્રકારે જ્ઞાતી (વિવેકી) પુરૂષગુંજ મન નાશ પામે છે, અને અજ્ઞાતી (આવેકી) પુરૂષનું મન ત્હેને શ્રૂંપલા રૂપ નીવડી દુઃખ દે છે. તથા ગતિ (ગમન, સદ્ગતિ) નો નિરોધ કરે છે. વિવેકી પુરૂષનું મન કેવું હોય છે ? તે વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે કે:—

મૃદ્યોઽભિમત્કર્તૃત્વાન્મંત્રી સત્કાર્યકારણાત્ ।

સામન્તથેન્દ્રિયાક્રાન્તેર્મનો મન્યે વિવેકિનઃ ॥

લાલનાત્સ્નિગ્ધલલના પાલનાત્પાવનઃ પિતા ।

મુહુદુત્તમવિશ્વાસાન્મનો મન્યે મનીષિણામ્ ॥

एवं मनोमणिं राम बहुषंककलंकितम् ॥

વિવેકવારિણા સિદ્ધયૈ પ્રક્ષાલ્યાલોકવાન્મવ ॥

હે રામ ! વિવેકી મનુષ્યનું મન સ્વદેહ નગરીના સામ્રાજ્યમાં નોકરની પેઠે ઇષ્ટ કાર્ય કરે છે. શાસ્ત્રીય શુભકર્મમાં પ્રવૃત્ત થએલા વિવેકી પુરૂષના હાથે, અનર્થાવહ જન્મ રૂક્ષોનાં ઉચ્છેદક તથા જેવડે નિરતિશય આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે એવાં સાધન ચતુષ્ટયથી આરંભીને, સાક્ષાત્કાર ધ્યનંતમાં જેટલાં શુભ કર્મ છે, તે સધળાં તે કરાવે છે. એથી કરીને મન મંત્રી તુલ્ય પણુ છે. જે પ્રમાણે ઉત્તમ મંત્રી રાજાને હાથે સત્કાર્ય કરાવે છે, તથા ત્હેને આનંદ આપે છે, અને શત્રુઓથી ત્હેનાં રાજ્યની રક્ષા કરે છે, પરંતુ અવિવેકી રાજાને સન્મંત્રી શું કરી શકવાનો હતો ? તેમજ ઇન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને આકાંત (પરાભૂત) કરીને વશીભૂત કૃત્રિમામાં એ મન સામંત (માંડણિક રાજા) જેવું છે. પ્રેમયુક્ત બાર્મા જે પ્રમાણે પતિતું પાલન કરે છે, તેજ પ્રમાણે મન પણુ સ્નેહયુક્ત બનીને લાલન કરે છે માટે લલના જેવું છે. પિતાની પેઠે કપટ રહિત, અને પવિત્રતાથી પાલન કરતું હોવાથી પિતા પણુ છે. ઉત્તમ વિશ્વાસનું પાત્ર હોવાથી મનમિત્ર જેવું પણુ બની શકે છે એવું મહાર્ મનનું છે. કિંવા એ મનોમણિને ઉત્તમ હીરા માણેક જેવું

તું જાણ; પરંતુ, વાસનારૂપી કાદવ વડે ધણું ખરડાયલું કલંકિત જાણાય છે, માટે વિવેકરૂપી જલવડે ક્ષાલન કરીને શુભ શુભમાં યોજના કરી કંઠમાં ધારણ કરે તથા પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે ઉજ્જવલ રૂપ પ્રકટ કરે. મુક્તિ વેશ્યાના જેવી છે. જે પ્રમાણે વેશ્યા ધનવાન ઉજ્જવલ પુરુષને વશ થાય છે, નહિ કે દરિદ્રી મલિન પુરુષને; તેજ પ્રમાણે મુક્તિ પણ જે ઉજ્જવલ તથા મનરૂપી હીમમણિઆદિ જવાહીરથી સંપન્ન હોય છે તેનેજ અગિકાર કરે છે તથા તડેનેજ આનંદ આપે છે. એથી કરીને તું વિવેકવડે મનને વશ કરી લે, અને પુદ્ધિવડે સત્યનું અવલોકન કર, તથા ઇન્દ્રિયરૂપી યતુઓને જીતી સંસાર સમુદ્રમાંથી તરીજા. અન્યત્ર પણ કવિ કહે છે કે:-

૫૬-રાગ, કાફી-તાલ દાદરા.

પ્રથમ મનકું રોકે વિષયસે તુમ અનિબારે ॥૧૬॥ દંડ કમંડલુ વ્યાઘ્રાસન મુંડન ધારે । ગલેમો માલા બલુત લેપ કયા કરે તનભારે ॥ ૧૭॥ વેદ શાસ્ત્ર પઠન કિયે શિષ્ય પરીવારે । આસન પ્રાણાયામ સકલ હોત ચહી અસારે ॥૧૮॥ કહે દત્તાત્રેય બીજ ચહ લવકા મારે । સચ્ચિત્ શુભ ભોગ કરે તોહિ જનમ સારે ॥૧૯॥

મનુષ્યે સદુચી પહેલું અનિવાર (હકીકત) મનને, વિષયાદિકાના વિષે દેવ દેખાડીને તેમાંથી રોકવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મનને રોકવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી દંડ કમંડલુ વ્યાઘ્રાસનાદિ ધારણ કરી શિરમુંડન કરાવવું તથા શરીરે ભસ્મધારણ અને ગળામાં માળાધારણ કરવાં એ સધળું વ્યર્થજ છે. શરીરને માત્ર યોગરૂપજ છે. યોગસારમાં પણ કહ્યું છે કે:-

મુક્તિર્નાસ્તિ જટાજૂટે ન કાષાયે ન મુંડને ।

ન મસ્મનિ ન કંથાયાં તિલકે વા કમંડલૌ ॥

મુગટની માફક જટા બાંધવામાં, કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં, શિખા સ્નેહ્યું મુંડન કરવામાં, વિભૂતિલેપ કરવામાં, વસ્ત્રખંડનિર્મિત કંથા પહેરવામાં, ગોપીચંદનનું વિલક કરવામાં, કમંડલુ પાત્ર ધારણ કરવામાં, અને બીજાં એવાં વિચિત્રવેપ ધારણકરવામાં મુક્તિ સમાવહી નથી; તો, કોઇને આના પર સહજ શંકા થશે કે એમ છે તો પછી શાસ્ત્રમાં તેનું વિધાન કેમ કહેલું છે ? તો, તેનું સમાધાન એ છે કે, એ સમ્પ્રજા વેપાદિ મનને વ્યાપાર સંકુચિત કરી તેવડે મુક્તિના સાધનરૂપ યથ

પડે છે. જ્ઞાનીપુરૂષ શત્રુ ભાવાનાથી સપને મારે છે પરંતુ મૃદુ તો, કેવળ માટીનો બનાવેલો રાફડો જે સાપનું ધર છે. તેને લાકડીથી મારીને નાહક શ્રમ બહેરી લે છે. તેજ પ્રમાણે મનના અપારની નિવૃત્તિ થઈ નથી અને શરીર સુંડનાદિ કરે છે પરંતુ, તેનાથી શું ફળ થાય છે ? શાસ્ત્રમાં જે વેષ મહિમા કહ્યો છે, તે ચિત્તવિક્ષેપ-ચુનતાને અર્થે છે. નહિ કે તે વેષ પ્રત્યેની આસક્તિથી ચિત્તવિક્ષેપની વૃદ્ધિને માટે. વિપવરાગશૂન્ય પુરૂષ, મનમાં અનેક પ્રકારની ઝંખના થયાં કરે છે, તેના નાશને માટે જટા, કંથા, ભસ્મ, કમંડલુ, ત્રિગેરે જે ધારણ કરશે (દંભ દેખાડવા નહિ) તો, એ વેષ ત્હેને ફળપ્રદ હોઈ, ત્હેને માટે ઉત્તમ કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિનું પઠન કરી કરાત્રીને અનેક શિષ્યોનો પરિવાર જમાવ્યો, તથા ઘણા લાંબા વખત સુધી એક આસન માંડીને પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કરી તો તેપણુ વ્યર્થજ નીવડવાની. એથી કરીને સંસારનું ખીજ જે મન છે ત્હેનેજ પ્રથમ મારું હશે તોજ સચ્ચિદ્રૂપ આત્માના આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ જન્મ સૂક્ષ્મ થશે.

મનનું સ્વરૂપ સંકલ્પચિકલ્પાત્મક હોવાથી તેનામાં સ્વાભાવિક ચંચલતા છે, અને વિષયાદિકોનું સેવન કરવાનો અભ્યાસ ઘણા વખતથી કર્યાં કરતું હોવાથી આગંતુક ચાંચલ્ય પણ તેના વિષે છે. આવું ચાંચલ્ય નષ્ટ થવું અસંભવિત છે, એ પ્રમાણે શંકા થઈ શકે તેમ છે. ચંચલ પદાર્થો ને કવિએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

મનો મધુકરો મેઘો માનિની મદનો મરુત્ ।

મા મદો મર્કટો મત્સ્યો મકારા દશ ચંચલા: ॥

આ દશ મહારયુક્ત પ્રાણી તથા પદાર્થ ચંચલ હોય છે. ૧ મન હંમેશાં પીપળાનાં પાંદડાંની પેડે, અગર વીજળી, મંદીરની ધ્વજા, અગ્નિ જ્વાળા, અથવા કાચમાનું મારું, એ સર્વના જેવું ચંચળપણું ધારણ કરે છે. ૨ મધુકર (ભમરો) પણ હંમેશા ભમનોજ શરે છે. એક સ્થાનમાં નિશ્ચય રહેતો નથી ૩. મેઘ ચંચલ હોય છે, ફાણ વારમાં તે આવે છે ને જાય છે ૪ સ્ત્રી જાતીની ચંચલતા પ્રસિદ્ધ છે ૫ મદન ઘણોજ ચંચલ તથા ૬ વાયુ પણ અતિ ચંચલ ૭ તે પ્રમાણે લક્ષ્મી પણ ચંચલ છે, લાંબો વખત એક સ્થાનમાં રહેશે નહિ ૮ મઃ પણ ચંચલ છે કેમકે તે વિષે લાંબો વખત વાસ કરતો નથી. દમન કરનારો મળ્યો એટલે ઝટ દૂર થઈ જાય છે. ૯ મર્કટ, વાંદરાની જાત અત્યંત ચંચલ છે તે જોઈ શકાય તેમ છે ૧૦ મત્સ્ય (માછલું) પણ ચંચલ હોય છે. આ દશ જોડે ચંચલ છે, તેપણુ એ

સર્વમાં મનને વિષે અત્યન્ત ચંચલતા હોનાથી, તેને એ સર્વમાં પરેણું લખ્યું છે તથા ગણ્યું છે. એ સર્વનું ચંચલત્વ એકલા મનમાંજ બરાણેણું છે, એમ કહીશુ તો પણ ચાલશે તેને લીધેજ એની એવીએણા થાય છે કે ન પૂછો વાત. જેમ એકાદ મર્કટ (વાંદર) મધપાન કર્યું હોય, અને એવી હાલતમાં તેને વીંછી કડકો હોય, અને વગી તે ઉપર તેને જૂનની બાધા (નડતર) થઇ જાય તો પછી તે વાંદરાની ચંચલતાની કેવી અને કેટલી એણા થાય તે કલ્પનાથીજ સમજી શકાય તેમ છે. તેજ પ્રમાણે મનરૂપી મર્કટ વાસનારૂપી મધનું પાન કરી બેઠું છે, અને મત્સરરૂપી વીંછી તેને કડકો છે તથા અહંકારરૂપી પિશાયની તેમાં તેને પીડા થએલી છે. તો આવી સ્થિતિમાં એ મનના ચાંચલ્યની ક્રિયાનું વર્ણન કોણ કરી શકશે ? સહસ્ત્રબુખી શેષપણુ તેમ દરવાને અસમર્થ છે, તો પછી એક મુખવાળા મનુષ્યની શી વાત કરવી ? અળ્પુનને પણ એવી શંકા થઇ હતી કે હે ભગવન ! કેવલ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનારાએ ધ્યાનયોગ કરવો એવું જે આપે કહ્યું તે કીક છે, પરંતુ તેના માટે બ્રહ્મને ત્રિષે અંતઃકરણ સ્થિર કરવું જોઈએ, તોજ યોગની સિદ્ધિ થઇ શકે. અને મન તો નિર્વાત પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની પેઠે નિશ્ચળ થવું ઇચ્છું કહણુ છે. કેમકે, મન અત્યન્ત ચંચળ છે.

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवददृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

હે કૃષ્ણ સદાનંદ સ્વરૂપ ! મન અત્યન્ત ચંચળ છે. ધીર પુરૂષોને પણ એ મન વિષય વાસના, તથા તેનું કાર્ય રાગ, દ્વેષ, લોભ, ઇત્યાદી વિકારથી કુખ્ય કરી દે છે. વિષ વગેરે પદાર્થો પણ કુખ્ય કરે છે પરંતુ, મંત્રાદિ ઉપાયો વડે તેમનો નિગ્રહ થઇ શકે છે, મનનો નિગ્રહ થતો નથી; કેમકે, તે બળવાન છે. એથી કરીને મંત્રાદિ સાધનો વડે તેનો નિગ્રહ થવો મુશ્કેલ છે. કોઈ બળવાન મનુષ્ય કોઈક કાર્યમાં પ્રવ્રત્ત થાય છે તો, તહેને તેમાંહેથી હઠાવવાનું જેમ કહણુ થઇ પડે છે, તેજ પ્રમાણે મન જે કાર્યમાં રોકાય છે, તેમાંહેથી તેને અટકાવવું અશક્ય થતું પડે છે. બાણના જેવો તેનો વેગ હોય છે પરંતુ, વજ્ર જેવું દૃઢ તેમજ મજબૂત પણ હોવાથી શસ્ત્રાદિકાવડે તેનો નાશ કરી શકાય તેમ નથી. આકાશમાં બારે વેગથી વહન કરનારા વાયુને જેમ નિશ્ચળ કરી શકાતો નથી તેજ પ્રમાણે મનનો નિરોધ કરી તેને વ્રત્તિ શૂન્ય બનાવવું એ, અશક્યજ છે એમ જણવું. અગ્નિ જેમ કાંઈને સળગાવે છે તે પ્રમાણે એ મન, ઇન્દ્રિય

૩૫ી કાષ્ઠોત્તું મથન (સંધર્ષણ) કરીને વિવેકને ભસ્મ કરી દે છે. એથી કરીને સેકડો ઉપાયો કરવાથી પણ તેનો નિરાધ થવો અશક્ય છે. શંકરાનંદ કહે છે કે:—

અપ્યગ્નિપાનાન્મહતઃ સુમેઠ્ઠ-મુલનાદપિ ।

અપિ બન્ધશનાત્સાધો વિષમશ્રિતનિમ્નહઃ ॥

સમુદ્ર પાન કરવું, સુમેઠ પર્વત ઉખેડી નાંખવો, અગ્નિ બાળણ કરવું એ દુર્ધટ કૃત્યોથી પણ મનનો નિમ્નહ અત્યન્ત દુબ્ધર છે આત્મા ચિત્તનું સ્વરૂપ કેવું છે, કેટલુંક નાનું મોટું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કોઈ કરે તો કદી તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આસન પર બેસી આંખ બંધ કરી એને સરીરને વિષે (કારાગારના કેદીની માફક, અગર પાંજરા માંહેના પક્ષી, મર્ફટ વગેરેની પેઠે) બંધ કરવાની કોઈ ઇચ્છા રાખે, પરંતુ એની ચંચલતાથી એ નાથી જાય છે કે ન પૂછે વાત! ક્યાંથી તથા કેમ જતું રહ્યું એ વાત નો ખ્યાલ સરખો પણ આવી શકતો નથી. આ વાતનો સર્વને અનુભવ પણ હશે કે જ્યાં સુધી નેત્ર ઉઘાડાં હોયછે ત્યાંસુધી તેનું (મનનું) જેટલું ચાંચલ નથી થતું તેટલું આંખ બંધ કર્યા બાદ થાય છે. એકાદ જનાર (જેમકે બગદ, બેંસ અથવા ઘોડો) જ્યારે ચારે દિશામાં બટકવા માંડે છે, ત્યારે તેને ષકડવાને માટે ત્હમે તેની પાછળ દોડવા જતાં તે પોતાનો દોડવાનો વેગ ખૂબ વધારી દે છે અને હાથમાં આવતું નથી. હાથમાં આવું તો એકાદ સ્થાન પર ત્હમે બાંધી રાખશો એવું એને લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જો કોઈ પુરૂષ શરીરચૂકના નેત્રદ્વાર બંધ કરી મનને એક ધારણાદેશમાં સ્થિર કરી રાખું એવો વિચાર કરે ‘ તો મનને શું ખચર નથી પડતી કે રૂકને ધરમાં ગોંધી રાખવા મળે છે ? ’ એવે વખતે તે પણ પોતાનું વિશેષ બળ દેખાડીને ગમે ત્યાંથી ઝટ નીકળી જાય છે. તેનું ૩૫ સુદમ હોવાથી સ્થૂળદૃષ્ટિવાળા પુરૂષની નજરમાં એ વાત આવતી નથી. એક વખત એમ બન્યું કે:—

પૂતાની પાસે ચિંચવડ ગામમાં ચિંતામણિ દેવ કરીને એક મધુપતિના ઉપાસક હતા. એમણે તુકારામની કીર્તિ સાંભળી હતી કે એમને બાલણ પણ નમસ્કાર કરે છે, તથા એમની સાથે શ્રી વિકૃષ્ઠ (વિષ્ણુ) મૂર્તિ ભોજન કરે છે. એથી એમના મનમાં વિસ્મય ઉપજીને, એમને મોહાવી પોતે પણ કાંઈક ચમત્કાર જાતે જોવાનો વિચાર કર્યો. તુકારામને સંદેશો પહોંચાડવા એક આઠગીને એમણે મોકલ્યા. આથીતરફ

તુકારામને તેમની ધૃત્તિ, 'કોષના પશુ સમજાવ્યા વગર' યાત્રા દૃષ્ટિવડે વિદિત થઈ, અને પોતે તેમનો (ચિંતામણિ દેવનો) આદર્શ આવતાં પહેલાં પોતાના ગામમાંથી નીકળી પડ્યા. રસ્તામાંજ તે આદર્શ હોમને મળી ગયો અને તેણે ચિંતામણિ દેવનો સંદેશો હોમને કહ્યો. તુકારામ બોલ્યા:—
 “ હું એમની પાસેજ જવા નીકળ્યો છું ચાલો. ” ચિંત્યવડ ગામમાં જ્યારે ચિંતામણિ દેવને ઘેર તુકારામ આવ્યા, ત્યારે તેઓ સ્નાન કરીને દેવ-ગૃહમાં પૂજાને વિષે ધ્યાનસ્થ થઈને બેઠા હતા એથી તુકારામના આગમનની એમને ખબર ન પડી. તુકારામ ગણપતિને નમસ્કાર કરીને દેવ-ગૃહની બહાર બેસી રહ્યા. દેવગૃહમાં એકાંત પ્રદેશમાં ચિંતામણિ દેવ આંખ બંધ કરીને આસન પર ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યા હતા પરંતુ એકાએક હોમનું મન અચળ થતાં બાગ તરફ દોડ્યું. બગીચામાં માળીએ ઝાડોને ખરાબર પાણી નહિ પીવડાવેલું હોવાથી, તેની ઘણીજ ખરાબી થઈ ગયેલી હોમની નજરે પડી. જ્યાં ત્યાં કચરો વિતેરે પડી રહેલું જોઈને વિચાર કર્યો કે માળીને બોલાવીને શિક્ષા કરવી જોઈએ એટલી કલ્પના બાદ મન ફરી પાછું ધ્યાનચસ્ત બન્યું. પૂજાની સમાપ્તિ પછી ચિંતામણિ દેવ બહાર આવીને જુએ છે તો તુકારામ આવી પહોંચ્યા છે. તુકારામે ઉઠીને પ્રણામ કર્યા પરંતુ એ શૂદ્ર હોવાથી નમન કરવાને યોગ્ય નથી એ પ્રમાણે ચિંતામણિ દેવના મનમાં વિચાર આવ્યો. એમણે તુકારામને પૂછ્યું:—“ તમે ક્યારે આવ્યા ? ” ત્યારે તુકારામે કહ્યું:—“ આપ માનસ પૂજામાં ધ્યાન કરતા હતા તથા જે સમયે બાગમાં ગયા હતા ત્યારનોજ હું અહીં આવ્યો છું. ”

આથી હોમને આશ્ચર્ય થયું, અને તુકારામને પારકાના ચિત્તની પરીક્ષા છે, એવી હોમને ખાત્રી થઈ. તે છતાં એમની સાથે વિઠ્ઠલ મૂર્તિ બોજન કરે છે, એ વાતનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ જોવો જોઈએ, એ પ્રમાણે હોમના મનમાં વિચાર આવ્યો. ક્ષેત્ર કુચળ વગેરે પ્રશ્ન થયા બાદ બોજનની તૈયારી થઈ. તે વખતે તુકારામનું પાત્ર બ્રાહ્મણોની પંક્તિથી ચાર હાથ દૂર રાખીને પછી હોમને બોજનને સારૂ ઉઠવાનું કહેવામાં આવ્યું. તુકારામે પોતાની પાસે બીજાં બે પાત્ર પીરસવાનું હોમને કહ્યું. ત્યારે ચિંતામણિ દેવે હોમને કહ્યું:—“ કેણું આવનાર છે ? હોમને બોલાવો જોઈએ. ” તુકારામે કહ્યું:—એક પાત્ર અમારા ઉપાસ્ય શ્રી વિઠ્ઠલદેવને વાસ્તે તથા બીજું પાત્ર આપના ઉપાસ્ય ગણપતિને માટે છે. જે સાંભળીને હોમણે બીજાં બે પાત્ર મૂકી હાંફ્યાં. સઘળા પાત્ર પીરસાયા બાદ ચિંતામણિ દેવ

ગણપતિને, ગાયત્રી મંત્ર વડે પાત્રનું પ્રોક્ષણ કરીને નૈવેદ્ય દેખાડવા લાગ્યા. તુકારામે કહ્યું કે ગણપતિ તો પોતાના સ્થાનમાં છે નહિ ને આપ નૈવેદ્ય કેને દેખાડી રહ્યા છો ? ગણપતિનો એક ભક્ત સમુદ્રમાં ડુબતો હતો, તહેણે તેમની પ્રાર્થના કરવાથી તેઓ ત્યાં ગયા છે, એ વાત મ્હારા જાણવામાં આવતાં મ્હેં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એ વાતનો અનુભવ થોડા વખતમાંજ આપને થશે. સાંભળતાંવારને સમજાના વિરમય પામ્યા. ગણપતિ પોતાના ભક્તને સમુદ્રમાંથી કાઢીને પોતાના સ્થાન પર બસી બરથી સ્થિત થયા હતા, જે વખતે ત્હેમનું પહેલું પીતાંબર બીનું થએલું જોવામાં આવ્યું. તુકારામે કહ્યું:—“ એ નીચેલી પાણી પીને પરીક્ષા કરો.” તે ઉપરથી ચિંતામણિ દેવે પિતાંબર નીચેલીને પાણી ચાખ્યું તો તેમાં સમુદ્રના ખારા જળની પ્રતીતિ થઈ, અને ત્હેમની ખાતરી થઈ. ત્યાર પછી તુકારામે કહ્યું:—“ આ પાત્ર ઉપર ગણપતિને ભોજનને માટે આપ બોલાવો.” ચિંતામણિ દેવ કહેવા લાગ્યા કે, કીર્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈને ભોજન કેવી રીતે કરશે ? દેવને અમનો સુરાસ જાય છે, અને તેજ ત્હેમનું ભોજન છે. તુકારામે કહ્યું:—“ ગણપતિ જાતે આરીને ભોજન કર્યા વગર સતેષ થાય નહિ, અને એમ જો ન થાય તો ઉપાસના વ્યર્થ છે. આકાશમાં મેઘ આવ્યા છતાં વૃષ્ટિ ન થાય તો તેનો શો ઉપયોગ ? જગ વિના સુંદર સરોવરની અગર સંતાન રહિત કામિનીની શી શોખા છે ? પતિ વગર વસ્ત્રાલંકાર, પ્રાણુ વિના શરીર તથા દૃષ્ટિશૂન્ય નેત્ર જે પ્રમાણે વ્યર્થ છે તેજ પ્રમાણે દેવનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો ઉપાસના મંત્ર વ્યર્થજ સમજવો. આ ઉપર ચિંતામણિ દેવે કહ્યું:—હું ઉપાસના કરું છું પરંતુ મ્હારામાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે ઉપાસ્યને પ્રત્યક્ષ બોલાવું તથા ભોજન કરારી થકું. ત્હમે વૈષ્ણવ છો, ત્હમारी કીર્તિ બહુ સાંભળવામાં આવી છે તો ત્હમે ગણપતિને તેમજ શ્રીવિઠ્ઠલને બોલાવીને ત્હેમને ભોજન કરાવો. ત્હેમનું આમન થયા વગર હું પણ ભોજન કરીશ નહિ. તુકારામે કહ્યું “આપ સરખાં બ્રહ્મણની કૃપાથી હું એમને બોલાવું છું તથા ભોજન કરાવું છું.” પછી ત્હેમણે બે અભંગ (કવિતા) વડે ગણપતિની સ્તુતિ કરી. ગણપતિ સગુણ રૂપે પાત્ર ઉપર આવીને બેઠા, જેમને જોઈને ચિંતામણિ દેવને પરમાનંદ થયો. ત્યારમાં વિઠ્ઠલની પ્રાર્થના કરતાં તેઓ પણ પાત્ર પર વિરાજીત થયા. બન્નેને ચિંતામણિ દેવે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા; ત્હેમના નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ વરસવાં લાગ્યાં, કંઈ ગદગદ થઈ ગયો અને તુકારામને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તુકારામ તથા ચિંતામણિ દેવ એ બન્નેનેજ

ક્ષાત દર્શન થયાં, બીજા બ્રાહ્મણાદિકાને નહિ. તો પણ પાત્ર પર જે જે ધર્મ પીરસાય છે તે તે બલાસ થઈ જાય છે, એટલું તો સર્વના જ્ઞેવામાં જાણું. જોજન બાદ બન્ને મૂર્તિઓ ગુપ્ત થઈ ગઈ. ચિન્તામણિ દેવે તારામને આલિંગન દઈને પ્રણામ પણ કર્યાં. તુકારામે કહ્યું:—આપ બ્રાહ્મણ છ, હમારે પૂજ્ય હોવા છતાં આમ શું કરો છો? બ્રાહ્મણના ચરણમાં કલ તીથોનો નિવાસ છે; એ પ્રમાણે શ્રુતિઓને વિષે કહેલું છે. ચિન્તામણિ દેવ બોલ્યા:—પર્વતોમાં મેરૂ, ધનુર્ધારીઓમાં શ્રી રામ, યોગીઓમાં શંકર, તેજ પ્રમાણે સકલ ભક્તોમાં ત્હમે શ્રેષ્ઠ છો. બજનપ્રભાવડે જે ત્હમારું શરીર અક્ષરૂપ બનાવ્યું છે. ત્હમારી પાસે જાતિ પાંતિ કેવી? મારા પ્રસાદથી શ્રી ગણપતિનું આજે મ્હને દર્શન થયું છે. ત્યારપછી તારામ પોતાને ગામ પાછા ગયા. સારાંશ એ છે કે ઉપાસના બલથી જેણે મને પોતાને વશ કર્યું છે, તેનીજ ઉપાસના સાર્થ થઈ છે એમ સમજવું. હિ તો કરો છો ઉપાસના અને થાય છે મનની દુરાસના. ઉપાસનામંત્ર-બલડે દેવની ઉપ (સમીપ) આસના (સ્થિતિ) થવાને બદલે દૂરવર્તી બ્રહ્મદિકાના ઉપરજ મનની આસના થતી હોય તો તે નામ માનનીજ પાસના હોવાથી નિષ્ફળ છે. અસ્તુ.

અર્જુને એ પ્રમાણે મનની ચંચલતાનો નિરોધ થવો કઠણ છે એ તાણે કહ્યું તથા પ્રાર્થના કરી કે આપનું નામ કૃષ્ણ છે; ‘કૃષતિ સ કૃણ્ણઃ’ ર કરવાને અશક્ય એવા ભક્તોના પાપાદિ દોષોને આકર્ષણ કરનારા ને ત્હમને દુર્લભ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારા, એવો એ નામનો અર્થ છે.) ૭ દુર્નિવાર ચિત્તચાંચલ્ય દૂર કરી દુર્ભિજ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત કરાવી, તથા નામની સચ્ચતા કરો. એ પ્રમાણે અર્જુનની શંકા સાંભળીને ગવાનું કહેવા લાગ્યા:—

असंख्यं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

હે મહાબાહો ! શંકરની સાથે પણ ત્હેં યુદ્ધ કર્યું છે એવો તું સમર્થ ! ત્હેં કહ્યું છે કે મન પ્રમાથિ, બલવત્ તેમજ દૃઢ હોવાથી તેનો નિયંત્રણ કામ દુર્ધટ છે, એમાં બીલકુલ સંશય નથી. તો પણ એનો નિયંત્રણ પણ, કોષ્ટનાથીયે, અને કોષ્ટપણ ઉપાય વડે થઈ શકે તેમ નથી, એમ હિ સમજવું. અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય, એ બે ઉપાયોવડે તેનો નિયંત્રણ શકે તેમ છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિ એ વડે આ નિષ્કલવિશ્વ

મિથ્યા છે, એ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે જુએ છે, ત્યારે તેને વિષય તુચ્છ, બંધક તથા અસત્ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. આવી બુદ્ધિથી તથા તીવ્ર મોક્ષેચ્છાથી વિષયોને માટે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનાથી મનનો નિમ્મલ થઈ શકે છે. મનના વેગનું કારણ રાગદ્વેષ છે, પરંતુ પદાર્થ માત્ર મિથ્યા છે એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય તો તેને સારૂ રાગદ્વેષ ઉપજે નહિ; અર્થાત્ મનનો વેગ નષ્ટ થઈને તે નિશ્ચલ બને છે. આંહી એમ થઈ શકે આજુ-વામાં આવે છે કે નાના નાના બાળકોને ક્યાં રાગદ્વેષ હોય છે? તે છતાં તેમનું મન તો ચંચલજ્ઞ હોય છે. એથી કરીને રાગદ્વેષના નાશથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ, મન નિશ્ચલ થાય એવું લાગતું નથી. એના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે બાલકોને પદાર્થ મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન નથી હોતું, તથા રાગદ્વેષ એમનામાં નથી એવું પણ નથી; એટલા માટેજ એમનું મન નિશ્ચલ રહેતું નથી. તોપણ કેવળ વૈરાગ્યથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. અભ્યાસ પણ હોવો જોઈએ. વૈષયિક પ્રત્યયોના તિરસ્કાર પૂર્વક સત્પ્રત્યયની આદરણ, આવા અભ્યાસયુક્ત જો તંત્ર મોક્ષેચ્છા તેમજ તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય તો મન નિશ્ચલ થયા વગર રહે નહિ. એ શ્લોકના પૂર્વાર્ધવડે મનનો બળાત્કારે નિમ્મલ સંભવતો નથી, એમ કહી ઉત્તરાર્ધમાં મનનો ક્રમશઃ નિમ્મલ થઈ શકે છે એમ કહ્યું છે.

મનોનિમ્મલ હટ (બળાત્કાર)થી તથા ક્રમશઃ એ પ્રમાણે એ પ્રકારનો વર્ણવેલો છે. શ્રોત્ર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને વાક્પાણિપાદ ઇન્દ્રિયાદિ કર્મેન્દ્રિયોનો જે પ્રકારે બળાત્કારથી તેમનાં સ્થાનને રોકી રાખીને નિમ્મલ થઈ શકે તે પ્રમાણે હું બળાત્કાર પૂર્વક મનનો નિમ્મલ કરું, એવી કોઈને આશ્ચર્ય થશે, પરંતુ એ પ્રમાણે મનનો નિમ્મલ થઈ શકે તેમ નથી. આખા બંધ કરીને ઉધાડે નહિ તો રૂપ રૂપું દેખારી? કાનને આંગળીવડે દબાવ્યા પછી શબ્દ કેવી રીતે સંભળાવાનો હોતો? પણ નહિ હલાવે તો ચાલવાનું બંધ થઈ જાય. ઇન્દ્રિયાદિ પ્રકારવડે એ ઇન્દ્રિયોનો બળાત્કારથી નિમ્મલ થઈ શકે છે, પરંતુ મનનું રહેવાનું સ્થાન જે હૃદયમળ, તેનો બળાત્કાર વડે નિરોધ થવો અશક્ય છે. એટલા માટે ભગવાન વસિષ્ઠજીએ પણ મોગવા-સિદ્ધમાં ક્રમે ક્રમે કરવું જોઈએ, એ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

उपविश्योपविश्यैव विसर्ज्येन मुहुर्मुहुः ।

न क्षक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥

અંકુશેન વિના મસો યથા દુષ્ટમતંગમઃ ।

અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ એવ ચ ।

વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનમ્ ।

એતાસ્તાયુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્તજયે કિલ ॥

સત્તીપુ યુક્તિષ્વેતાસુ હઠાભિયમયન્તિ ચે ।

ચેતસ્તે દીપમુત્સૃજ્ય વિનિઘ્નન્તિ તર્મોઽનૈઃ ॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જાણનારાએ તેના નિઘ્નને માટે સારી સારી યુક્તિઓની યોજના કરી જોઇએ; તે વગર શ્રમજ્ઞ પડશે. કેવળ એક આસન પર વારંવાર બેસી રહેવાથી (જળાત્કારે) ચિત્તનો નિરોધ થતો અશક્ય છે. અંકુશ વિના મદોન્મત્ત હાથી જેમ વશ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે યુક્તિ વગર મનનો પણ નિરોધ થઇ શકે તેમ નથી. મનનો નિઘ્ન કરવાને માટે, હે રામ ! સારી યુક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ અધ્યાત્મ વિદ્યા મેળવવી. ૨ સાધુઓનો સમાગમ કરવો. ૩ વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો. ૪ તથા પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ યુક્તિઓ હોવા છતાં જેઓ જળાત્કાર પૂર્વક ચિત્તનો નિઘ્ન કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ દીવાને છોડી દઇ તેની મશાથી અંધકારનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એમ સમજવું; કિંવા ઉન્મત્ત હાથીને કમળના તાંતણાથી બાંધવાની ચેષ્ટા કરે છે, એમ જાણવું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીએ પ્રાણસ્પન્દનિરોધને સારૂ અભ્યાસ તેમજ વાસના પરિત્યાગને માટે વૈરાગ્ય, એ પ્રમાણે બે ઉપાયો કહેલા છે. વસિષ્ઠજીએ જણાવેલા અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમ તથા સાધુસંગમ, એ બંને ઉપાયોનો એમાંજ અન્તર્ભાવ થઇ જાય છે, એમ સમજવું. અધ્યાત્મ (આત્મતત્ત્વ) વિદ્યાના ‘કમ નિઘ્નને સારૂ જે ઉપાય બતાવ્યો છે, તેનાથી દૃશ્ય તેટલું સઘળું મિથ્યા છે અને દૃશ્ય વસ્તુ (દ્રવ્ય પુરૂષ) સ્વયં પ્રકાશ છે, એવો બોધ થાય છે. એટલું જ્ઞાન થયું એટલે દૃશ્ય વસ્તુ કંઈ ઉપયોગની નથી તથા જેનો ઉપયોગ છે તે વસ્તુ તો અજોયર છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા બાદ, ઇન્ધન રહિત અગ્નિની પેઠે એ મન આપોઆપજ નાશ પામે છે. અર્થાત્ વૃત્તિઓનો ક્ષય થઇને ચિત્ત આત્માને વિષે વિલીન થઇ જાય છે. ‘યોનિરાત્મા’ એ શ્રુતિમાં ચિત્તની યોનિ (ઉત્પત્તિ કારણ, સ્થાન) આત્માજ છે, એમ કહ્યું છે. સારાંશ એ છે કે કલકળીજના પ્રસાદથી જે પ્રેમાણે કર્મન યુક્ત જળ નિર્મળ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ બ્રહ્મ વિદ્યાના પ્રસાદથી આવરણાદિ દોષોથી મુક્ત થએલો હોવાથી બ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનું દીપક રૂપે વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:—

વિહીનઃ સ્નેહલેશેન નિર્દશશ્ચ નિરંજનઃ ।

અધ્યાત્મજ્ઞાનદીપોડયં તમો હનત્યચલપમઃ ॥

તમ (અંધકારનો) નાશ કરનારો શ્રોતૃક પ્રસિદ્ધ દીપ સ્નેહ (તેલ) યુક્ત હોય છે, તથા દશા (ખતી) પણ તેને હોય છે, તેજ પ્રમાણે મેશથી યુક્ત અને વાતાદિવડે ચંચલ પણ તેની પ્રમા થાય છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વગાન-રૂપી દીપ, સ્નેહ (ખતતા, પ્રીતિ) ના લેશ વિનાજ પ્રદીપ થાય છે; તેમજ દશા રહિત (અસ્થા વગરનો) અને અજન (રિપય સંબંધ) દીન, તથા જેની અચલ (નિશ્ચલ) પ્રમા છે, એવી રીતે પ્રકાશે છે; અને તમ (સંસાર કારણ મૂલ અગ્નિ) નો નાશ કરી દે છે. આવો આત્મગાનરૂપી દીપક (દીવો) સદૃશ્ય પ્રકટાવે છે. ઉપદેશ પ્રાપ્તિને માટે શ્રદ્ધાની જે સ્થિતિ છે, તે દીવી (નીરાખન, જેમાં દીવો મુકાય છે તે) સમજવી. તેમાં આત્મબોધક જે યુક્તિઓ છે, તે તેલ છે. વિવેક પેરાગ્ય ધારણ કરવો એજ ખતી તથા ગુરૂએ ઉપદેશીનું જ્ઞાન તે દીપની પ્રમા જાણવી. એ પ્રકારનો દીપ કર્ણુદારને વિષે રાખ્યો હોય તો અંતર્યામિ પ્રકાશ પડે છે, અને અગ્નિ અન્ધકાર દૂર થઈ, સત્પદ્મી પ્રકટ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિને સાડ સદૃશ્યનું આરાધન કરીને, અધ્યાત્મદીપ પ્રજ્વલિત કરાવી લેવો. ખીન્ને ઉપાય સાધુસમાગમ કલ્પે છે, તે કોને માટે છે? તો, જેને ઉપદેશ કર્યા છતાં તત્ત્વગાન બરાબર સમજાતું નથી, અને જે પુરૂષને વિસ્મરણ થાય છે, એ બન્ને જણાએ ચિત્તમાનને માટે સાધુસંગ કરવો ઉચિત છે. કેમકે સાધુ મહાત્મા વારંવાર બોધ આપે છે તથા સ્મરણ પણ કરાવે છે. હવે જેને વિદ્યામદ, ધનમદ, ઇત્યાદિ મલિનવાસનાઓને લીધે સાધુનો સંગ અને શુશ્રૂષા કરવાનું મન થતું નથી, તેને માટે વિવેકમલવડે વાસનાનો ત્યાગ કરવો, એજ ઉપાયનું મનનો નાશ કરવા માટે અચલખન કરવાનું કલ્પું છે તો પણ તે ત્યાગની રક્ષાને અર્થે અછન્દતાદિ પદ્મુલ્લોનું પાલન લેવું કરવું જોઈએ.

યો ન નિર્વાસનો નૂનં સર્વધર્મપરોડપિ સન્ ।

સર્વજ્ઞોઽપ્યતિવદ્દાત્મા પંજરસ્થો યથા હરિઃ ॥

નિર્દશવાસનાવીજં ન નિમજ્જતિ વસ્તુષુ ।

સુસુતુઃસ્વાદિપુ સ્વચ્છં પદ્મમત્રમિવાંમસિ ॥

અખિલ ધર્મકર્મામરણમાં તત્પર તથા સર્વથા પુરૂષ પણ જે વાસના

રહિત હોય નહિ, તો પાંચરામાં જે પ્રમાણે હરિ (સિંહ કિંવા લીલા રંગનો પોપટ) બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે પશુ સંસાર કરાગારને વિષે બદ્ધ થઈને અત્યન્ત દુઃખનો ભાગી થાય છે. પરંતુ વાસના બીજ જેમાં દબ્ધ થઈ ગયું છે એવું મન, વસ્તુઓમાં તેમજ સુખ દુઃખાદિને વિષે રૂપી જતું નથી. નિર્મલ કમલપત્ર જે કે પાણીમાં રહે છે, તો પશુ તે તેમાં રૂપી જતું નથી. એટલુંજ નહિ પશુ તેના શરીરને જળનો સ્પર્શ માત્ર પશુ થતો નથી તે પ્રમાણે નિર્મળ (વાસના કર્મ રહિત) મન આ જડ સંસારમાં જ્યાં ત્યાં વિચરતું રહેવા છતાં અલિપ્ત રહે છે. હવે જે પુરૂષ વાસનાઓના પ્રાપ્ત્યથી તેના ત્યાગ કરવાને અસમર્થ છે ત્હેને માટે તો પ્રાણરૂપનિરોધ, એજ મનોનિગ્રહનો ઉપાય છે. અગર જે કે પ્રાણવાયુનોનિરોધ એ દુર્ઘટ દમન ઉપાય હોવાથી હટ ઉપાયજ છે, તો પશુ સ્વચ્છાત્મ અને સદ્ગુરુરૂપદેશરહિત બીજ જે (ઉપવેશન, શયન, કાયશોષણ, મંત્ર, યંત્ર, સ્મશાનસાધનાદિ સાહસ રૂપ હટ) ઉપાયો છે, તેમણે અહીં નિવારણ કર્યું છે. સારાંશ એ છે કે કમભાર્ગના ઉપાયો-માંથી અમે તે એકનું અવલંબન કરીને સાધકે પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવો. હકયોગવડે કરેલો નિગ્રહ લાંબો સમય સુધી ટકતો નથી, તથા ક્ષેષદાયો પશુ છે. કોઈ હઠીલું બાળક હોય છે, તો માર પીટ કરવાથી કે ગાળો દઈ ધમકાવવાથી, તે જેમ સમજતું નથી, પરંતુ ત્હેનો સ્વભાવ ઓળખીને યુક્તિથી જે કોઈ ત્હેને સમજાવે છે તો તે જટ સ્વાધીન (પોતાના કષ્ટા મુજબ વંશી ભૂત) થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે મનનો સ્વભાવ દરેક મનુષ્યના જણવામાં છેજ. હક કરવાથી તે કદી વશ થશે નહિ; પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિઓ વડે ધીરે ધીરે તે પોતાની આદત (આચર્ય) છોડી દે છે. એટલા માટેજ હઠાદિ ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં નિવારણ કરેલું છે. એના ઉપર સામાન્ય દ્રષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક દ્રવિડી બ્રાહ્મણને એક વખત લાડૂ ખાવાની ઇચ્છા થઈ હતી. ત્હેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:—“ આજ રાત્રે જમવાનામાં લાડૂ બનાવો. ” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો:—“ત્હમે બધું સાહિત્ય લઈ આવશો તો હું કરીશ.” બ્રાહ્મણ થોડુંક સાહિત્ય લઈ આવ્યો, અને તેની બેરીએ લાડૂ બનાવ્યા પશુ ખરા. પરંતુ તેનાથી પાંચજ લાડૂ થયા હતા. લાડૂ ખાવાની સ્ત્રીને પશુ ઇચ્છા થએલી હોવાથી, ત્હેણે પતિના પાત્રમાં બે લાડૂ પીરસ્યાં અને પોતાને ખાવા સારૂ તૈયાર રહેવા દીધા. પતિએ તે જોઈને પૂછ્યું, કેટલા લાડૂ થયા છે ? સ્ત્રીએ જવાબ દીધો:—“ પાંચ. ” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—

“ત્યારે મહારા પાત્રમાં ફક્ત બેજ લાડુ કેમ ?” એણે તો પોતાને માટેજ લાડુ બનાવ્યા હતા. કેમકે દરિદ્રિ અવસ્થાને લીધે પાસે વિશેષ પેસા નહિ હોવાથી, થોડુંજ સાહિત્ય, રસો, ધી, ખાંડ વગેરે આપ્યું હતું, સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ત્રણે લાડુ મેં મહારે માટે રહેવા દીધા છે, અને આપને બે મૂક્યા છે.” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“એમ નહિ બને; ત્યારે જોઈએ તો તું બે લે, પણ મને ત્રણ મૂક.” સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“રસોધ કરતી વખતે ચૂસાની પાસે મહારે બેસી રહેવું પડે છે, અને તેને લીધે મહારું માથું ચઢી જાય છે, તેની જામને કાંઈ ખબર છે ? વળી, બીજી રીતે જુઓ તો, સ્ત્રીઓનું માન પણ વધારે છે. કેમકે પુરુષોને જમતમાં જે પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે સ્ત્રીઓ વડેજ. એટલા માટે હું તો ત્રણજ લેવાની છું, આપ બે ખાઓ.” દરિદ્રી પતિની સ્ત્રી તરફથી કેવી સંભાવના થાય છે તે જમતમાં પ્રસિદ્ધજ છે. બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બીજા માંગી, યાચના કરીને પેસા મેં મેળવ્યા, અને ઇચ્છા થઈ તેથી મહારું પેટ ભરાય તેટલું સાહિત્ય આપ્યું, તો તેમાં તું ભાગીદાર થઈ ! બહે ! ત્યારી ઇચ્છા હોય તો ત્રણ મને આપીને, બાકીના બે તું ખાજે; પરંતુ મને બેજ, અને ત્યારે માટે ત્રણ રાખ્યા એ કાંઈ ઠીક ન ગણાય. હું ત્રણે લાડુ લીધા તથા ખાધા વગર રહેવાનો નથી.” સ્ત્રીએ પણ કહ્યું:—“હું કદી પણ બે ખાવાની નથી.” આ પ્રમાણે બંને વચ્ચે સંવાદ થઈ, આખરે એવી પ્રતિષ્ઠા લેવાઈ કે જે પહેલો બેસે તેણે બે ખાવા, તથા પાછળથી બેસે તેણે ત્રણ ખાવા. પાત્ર પર બેઠેલા બ્રાહ્મણ અને રહેની સ્ત્રીએ એવો ટેક લીધો કે “મરી જવું તે કયું પણ કદી બોલવું નહિ, અને એક લાડુનું નુકસાન ન થવા દેવું.” તે બેઉ એકબેકના તરફ તથા પાત્રને વિષે પીરસેલા લાડુની તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં, પણ કોઈએ મહા-હામાંથી ચત્કિચિત્ત ઉચ્ચાર સરખો પણ ક્યો નહિ. એમાં ને એમાંજ રાત વીતી ગઈ; પરંતુ બેમાંથી એક પણ જગ્યા પરથી ઉઠ્યું નહિ તેમ બોલ્યું પણ નહિ. આસપાસના પાડોશીઓને લાગ્યું રાજ તો મજાસમાં ઉઠીને એ બ્રાહ્મણ સંધ્યા વંદનાદિ નિત્ય કરી કરતો, પરંતુ બાજે ફિતલ પણ આટલો બધો ચઢ્યો છે, છતાં એનું ઘર ખંધ કેમ છે ? બહાર અગર બીજો ગામ મમા-તરે જતો રહ્યો હોય તો ખારણે તાળું દીધેલું હોય. અથવા પ્રકૃતિની અવસ્થાને લીધે વપસે અંદર સુઈ રહ્યો તો નહિ હોય ? એવો વિચાર કરીને ઘરના દર-વાજા આગળ બે આદમી આવીને, તે બ્રાહ્મણનું નામ છાને મેરેથી બૂમ પાડવા લાગ્યા “મહારાજ ! શું કરો છો ? ઉઠો, ઉઠો,” એમ કહી સાંકળ ઠોકવા લાગ્યા

તથા મોટે સાદે ગર્જના કરી રહ્યા, તો પણ અંદરથી જ્યારે 'ઓ' અમર ખીજે કોઈ સખ ન સંભળાયો ત્યારે શંકા થઇ કે ધર તો અંદરથી બંધ છે, પરંતુ કોઇ સ્ત્રી યા પુરુષ જવાબ દેતું નથી તેથી કાંઈ નવું જીવું થયું છે ખરું. તો હવે શું કરવું? ખીજે એક જણ બોલ્યો:—બારણું તોડીને અંદર જઇને જોઇએ કે શું થયું છે. એ ઉપરથી તે ભોકો બારણું તોડીને અંદર જઇને જુએ છે, તો બન્ને રસોડામાં પડેલાં છે. એ બ્રાહ્મણ તથા એની પત્નીએ તે ભોકોને જોઇને વિચાર કર્યો કે હવે આ ભોકો અંદર આવ્યા છે, તો બોલવું પડશે, અને નાદક એક લાડનું તુકસાન થશે. માટે આસોચવાસ બંધ કરીને જાણે મરી ગયા જેવો ડોંગ કરીશું તો એ ભોકો ચાલ્યા જશે. એજ હેતુને લીધે ત્હેમણે બારણું ખોલ્યું ન હતું. અને તેઓ બન્ને જણાં એજ નિશ્ચયથી પડી રહ્યાં હતાં. ભોકોએ પાસે આવીને ત્હેનું નામ દધીને ખૂંચ પાડી, ત્હેને ખૂંચ દટાવ્યો, પરંતુ તેઓ બન્ને કાળની માફક સ્થિર નિશ્ચેષ્ટ કરી, પ્રાણ વાયુ રોકીને પડી રહ્યાં હતાં, તેથી ભોકોના મનમાં એવી શંકા થઇ કે રાત્રે આ યુગલ જમવા બેઠું હતું, ચાટે અનાજમાં કાંઈ ઝેર ભેર તો નહિ આવી ગયું હોય? અથવા તો કોઇ ઝેરો પ્રાણી કરડયું ને નહિ હોય? ખેર! જે થયું તે ખરું. કેમ, બાધ! હવે આગળ શું કરીશું? ખીજાએ કહ્યું:—આપના વિના આ ગામમાં એમનાં ખીજાં સગાં વહાલાં પણ કોણ છે! તથા પડોશી પણ ખીજાં કોણ છે? હવે તો જે કાંઈ કરવાનું છે તે આપનેજ કરવું પડવાનું, એમ કહીને તેઓ પોતાની ન્યાતના ત્રણ આદમીએને મોકલાવી લઇ આવ્યા. અને એ બ્રાહ્મણ દંપતીને રમચાન લઇ જવાને માટે વાંસ દોરડી વગેરે મંગાવી તૈયારી કરવા લાગ્યા. મામસો આટલી હદ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, છતાં બેમાંથી એકે ચત્કિચિત્ત હીલચાલ અગર ભાપણ સરખું ચે કર્યું નહિ. એ ભોકોએ તો મરી જવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો હતો. એક લાડનું તુકસાન કોણ સહન કરે? તે માણસોએ આખરે ત્હેમને ઉંચકીને ઠાઠીમાં બાંધ્યા અને રમચાનમાં લઇ ગયા. ચાર જણ એ બાંધ લીધી હતી અને એક અગ્નિ લઇ આગળ ચાલતો હતો. રમચાનમાં ચિતા તૈયાર કરીને બન્ને જણાને તેના પર સાચે સજાડવામાં આવ્યા, તથા અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં લગી તો બધું ઠીક ઠીક ચાલ્યું; પરંતુ અગ્નિજ્વાળાએ બ્રાહ્મણના સ્થિરનો જેવો સ્પર્શ કર્યો કે તરતજ ત્હેના નિશ્ચય તથા ધૈર્ય છુટી ગયાં, અને ચિતામાંથી એકદમ ફ્લંગ મારીને તે બહાર આવ્યો, તથા કહેવા લાગ્યો કે "હે સ્ત્રી! ઉઠ! ઉઠ! ઉઠ! 'હું' બે ખાકું છું, તું ત્રણ ખાજે." સ્ત્રીએ

જવાબ દીધો—હીક ત્યારે, હું ત્રણ ખાઇશ, અને ત્હમે બે ખાજો.” એટલું બોલીને તે ઉઠીને ઉભી થઇ. સ્મરણમાં આવેલા લોક પશુ પાંચ હતા. આ લોકોનું બાપશુ ત્હમના સાંભળવામાં આવતાં તેઓ એમ સમજ્યા કે આ બ્રાહ્મણુમલ મરણ પામ્યું હતું, પરંતુ સ્મરણમાં ત્હમના શરીરમાં ભૂત પેસવાથી, તેઓ બન્ને ઉભાં થઇને હમને પાંચે જણને ખાધ જવાની વાત કરી રહ્યાં છે. તેથી તેઓ આશ્ચર્ય ચિતિ તેમજ ભયભીત થઇને ઘર તરફ દોડવા લાગ્યા. ત્હમની પાછળ પેલાં બન્ને “હું બે ખાઉ છું, તું ત્રણ ખાજો,” એમ બોલતાં બોલતાં જલદી દોડવા લાગ્યાં. પરંતુ એ લોકોના કહેવાનો શો ભાવાર્થ છે તે બરાબર નહિ સમજવાથી પેલા માણસો પશુ વધારે વેગથી દોડીને હાંશળા ફાંશળા ઘેર આવી પહોંચ્યા. પેલા બ્રાહ્મણ તથા ત્હમની પત્નીએ પોત પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે (બ્રાહ્મણે બે તથા ત્હમની સ્ત્રીએ ત્રણ) લાડૂ ખાધા અને પહેલાંની માફક બચ-હાર ચલાવવા માંડ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે પેલા પાટોશીઓએ તે બ્રાહ્મણ દંપતિને પહેલાંની જેઠે ઘર કામકાજની વ્યવસ્થામાં મુંઝાયલા જોયાં, ત્યારે ત્હમનો ભય દૂર થયો. અને પછી તેઓએ ત્હમની પાસે આવીને પૂછ્યું:— “મહારાજ ! ત્હમે તો મરી ગયા હતા ને, પાછા જીવતા થી રીતે થયા ? ” મહારાજ બોલ્યા:—“ મહેં તથા મ્હારી સ્ત્રીએ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે પહેલું બોલે ત્હણે બે લાડૂ ખાવા, અને પાછળથી બોલનારાએ ત્રણ ખાવા. કેમકે મ્હારા માટે મહેં જે લાડૂ બનાવરાવ્યા હતા તે પાંચજ થયા હતા, અને મ્હારી સ્ત્રી મ્હને કહેતી હતી કે ‘હું ત્રણ ખાઇશ, ત્હમે બે ખાજો.’ એથી કરીને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા (પ્રથમ નહિ બોલવું તથા ત્રણ લાડૂ ખાવા) રત્ન કરવાને સારું હું મરી ગયો હતો. પરંતુ મ્હારી સ્ત્રી મ્હારા કરતાંયે વધુ નિમ્ન તથા ધૈર્ય દેખાડનારી નીકળી ! અગ્નિજ્વાળાનો મ્હારા શરીરને જ્યારે પ્રથમ સ્પર્શ થયો ત્યારે હઠ પૂર્વક લીધેલી મ્હારી પ્રતિજ્ઞા, તથા આસોચવાસ બંધ કરીને મરી ગયલા હોવાનો કરેલો ઢોંગ, મ્હારે હોડવાં પડ્યાં. અર્થાત્ મ્હારે પહેલું બોલવું પડ્યું. મ્હારે તે વખતે મ્હારી સ્ત્રીને કહેવું પડ્યું કે:—“ઉઠ ! હું બે ખાઉ છું અને ત્રણ તું ખાજો.” આવું સાંભળીને લોકો બોલી ઉઠ્યા:—વાહવાહ ! વાહવાહ ! બટજી ત્હમે પશુ ખુબ કરી ! એક લાડુને માટે આવું કઠણ પશુ લીધું ! ધન્ય છે આપને ! પરંતુ આપનું બાપશુ સાંભળીને અમે તો એમ સમજ્યા હતા કે આ બન્ને જણાં ભૂત થયાં છે તથા હમને પાંચોને ખાધ જવા માંગે છે. કેમકે તે વખતે હમે પાંચજ આજ્યા હતાં.

ચારં ખાધે લેનારા અને એકં આમળ ચાલનારા. આપનો કરેલો નિમ્મલ તો ઉત્તમજ હતો, પરંતુ આપનો દેહ સળગી ગયો હતો તો સધળું નિષ્ફળ થઈ પડત. આવા ધૈર્યસંપન્ન હોઈ, પરમાત્મધ્યાન, ભજન, પૂજન વિષયક નિશ્ચય જો ત્હમે કર્યો હતો, તો પરમેશ્વર ત્હમારા દેહ નિમ્મલની કદર કરીને ત્હમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં હતા. તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્યતઃ મિથ્યા કાર્યને ખાતર મનુષ્ય દુરાચક પૂર્વક મનોનિમ્મલ કરે છે, પરંતુ તે પણ કાંઈ આખર સુધી ટકી શકતો નથી. કાંઈક અડચણ, વિધ્ન આવતાં તે નિમ્મલ છુટી જાય છે તો પછી સત્કાર્યને સારૂ બળાત્કારથી કરેલો મનોનિમ્મલ સ્થિર શી રીતે રહી શકવાનો હતો ? રહેતે રહેતે તથા યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ધારણ કરેલો મનોનિમ્મલ વ્યાવહારિક અગર પારમાર્થિક કાર્યની સિદ્ધિને સારૂ ચિર સ્થાયી નીવડીને ઉપયોગી થઈ પડે છે. વ્યસની મનુષ્યનું વ્યસન જેમ ત્હને ઉપદેશ કરીને ધીરે ધીરે છોડાવી શકાય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયસેવનનું મનને લાગુ પડેલું વ્યસન પણ સદુપદેશ-વડે ધીરે ધીરે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી છોડાવવું જોઈએ. તોજ તે આખરે નિર્વસન્ની બનીને, પરમાનન્દને વિષે સ્થિત થશે.

। इति शिवम् ।

અતુર્થ પુષ્પ.

વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર.

उभाश्वमेव पक्षाभ्यां यथा स्व पक्षिणां गतिः ।

मनसो वै विशाकाशे वैराग्याभ्याससंस्थितिः ॥

આકાશમાં ઉડવાને માટે પક્ષીઓને બન્ને પાંખોની અનુકૂલતાની અપેક્ષા રહે છે. એમાંથી એક વિકલ થતાં અગર તૂટી જતાં, ખીછથી તેટલું કામ ચાલતું નથી. તેજ પ્રમાણે સાધકનાં વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનાભ્યાસ વગર મનોનિમ્મલ થઈ શકતો નથી. અને ત્હેની પરમ આકાશ (ચિદાકાશ) ને વિષે સુખરૂપ ગતિ થઈ શકતી નથી. એથી કરીને ચિત્ત વશ કરનારને તીવ્ર વૈરાગ્ય શિવાય ખીજું કાંઈ સુખ ઉત્પાદક નથી. પરંતુ તે વૈરાગ્ય અત્યંત સંશયાદિ રહિત શુદ્ધ આત્માના બોધ વડે યુક્ત હોય તોજ સ્વારાગ્ય રૂપી સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. વિવેક શૂન્ય (અદ્રવ્યચિત્ત)

રહિત) વૈરાગ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના જેવુંજ સમજવું. બરતવંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર જ્યેષ્ઠ બાતા રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા, તે છતાં અંધત્વને લીધે સ્વરાજ્યને માટે અધિકારી થઈ શક્યા નહિ. તેજ પ્રમાણે કેવલ વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થએલ હશે. તો પણ તે આત્મવિચારદૃષ્ટિથી હોઈ સત્પદવીના ઉપભોગ કરવાને માટે અયોગ્ય નીવડે છે. તેનું સધળું કાર્ય આંધળાના બ્રમણ જેવું સમજવું. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મવિવેકનેત્રીથી પૂર્ણ અને વૈરાગ્યયુક્ત તથા નિત્ય યુક્ત એવા અવિનાશી સ્વરૂપને જાણવા સાર દૃઢભાવયુક્ત અને છે, તે શ્રવણ મનન વડે દેહા ધ્યાસ દૂર કરે છે. અને અખંડ ધ્યાન-નિષ્ઠ (ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય એ ત્રિપુટીથી રહિત) થઈને ચૈતન્ય ધન વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. પતંજલિએ પણ ચિત્ત વૃત્તિઓના નિરોધ કરવા સાર આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—‘અભ્યાસ વૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ’ । પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ ઇત્યાદિ નિમિલ વૃત્તિઓના નિરોધજ કરવો ઉચિત છે. હવે પહેલાં તેમના સ્વરૂપનું અત્રે કિંચિત્ નિરૂપણ ક્રમશઃ કરવામાં આવશે.

૧ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ એ ત્રણ પ્રમાણ છે. તેમાં વિષય તથા દ્રવ્યિયાના સંનિકર્ષથી ઘટપટાદિ વસ્તુઓનું જે વિશેષ જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. ધૂમાડા વગેરે ચિન્હ વડે દૂર દેશમાં રહેલા અગ્નિ આદિ પદાર્થોનું જે સામાન્ય જ્ઞાન તે અનુમાન પ્રમાણ. અને યથાર્થ વક્તા પુરૂષનું જે વાક્ય તે આગમ પ્રમાણ જાણવું. એ શિવાય બીજાં પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં છે, જે સધળા તેમને વિશેષ અન્તર્જૂત છે. ૨ છીપ આદિ પદાર્થમાં જે ચાંદીનું જ્ઞાન, તેને વિપર્યય કહે છે. ૩ જે જ્ઞાનનો વિષય મિથ્યા છે, પરંતુ શય્દ જ્ઞાનના પ્રભાવ વડે તે મિથ્યાપદાર્થના આકારથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિકલ્પ; અર્થાત્ અવિદ્યમાન ભેદવાળા પદાર્થને વિષે જે ભેદનું આરોપણ કરીને કહેવાનું થાય છે તેજ વિકલ્પ. જેમ ‘રાહોઃ શિરઃ’ ‘ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપં.’ એ શય્દ જ્ઞાનથી બોધ થાય છે કે રાહનું માથું છે ચૈતન્ય પુરૂષનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવતાં સમજાય છે કે શિસ્તુંજ નામ રાહ છે. ‘દેવદત્તનું’ વસ્ત્ર છે’ એમ કહેવાથી જેમ વસ્ત્ર બિન અને દેવદત્ત બિન પ્રતીત થાય છે, તેવું તો કાંઈ અંધી છેજ નહિ. તો એ બોધ વસ્તુ શય્દ અર્થાત્ મિથ્યા વિષયક હોવાથી વિકલ્પ સ્વરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પુરૂષનું સ્વરૂપ છે, એ પણ વિકલ્પાત્મક જ્ઞાન છે. કેમકે દેવદત્તથી વસ્ત્ર બિન છે, તેમ કાંઈ પુરૂષથી ચૈતન્ય બિન નથી. પુરૂષજ

જાતે ચેતન રૂપ છે. એ જ્ઞાન પણ વસ્તુ સ્થૂળ હોઈ, વિશ્લેષ છે. ૪ સર્વ બાહ્ય વિષયોના આકારરહિત અને તમોગુણયુક્ત જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને નિદ્રા કહે છે. ૫ અનુભવ કરેલા વિષયોનું જે અન્યકાળને વિષે સંસ્કાર દ્વારા સ્મરણ થાય છે, તેને સ્મૃતિ કહેવામાં આવી છે. એ પાંચે વૃત્તિઓની અંદરજ બીજા બધાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. એ વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ તથા જ્ઞાન એ બન્ને સાધનો વડે થાય છે.

યોગભાષ્યમાં બગવાન બ્યાસજી કહે છે કે ચિત્ત નદીના બે પ્રવાહ છે; એક કલ્યાણવહ તથા બીજો પાપવહ જે પ્રવાહ આત્માનાત્મવિવેકરૂપ માર્ગ આગળથી વહે છે અને કૈવલ્ય પર્યન્ત પરિ અવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે તેને કલ્યાણવહ જાણવો. અને જે પ્રવાહ અવિવેકમાર્ગથી વહી રહી વિષયભોગપર્યન્ત પરિભ્રમણ થાય છે તેને પાપવહ જાણવો. એ બન્નેમાંથી જે વિષયભોગરૂપ પાપવહ પ્રવાહ છે તેનો ત્રિષયદોષદષ્ટિરૂપ વૈરાગ્ય વડે નિરોધ (અટકાવ) કરી શકાય છે. જે પ્રમાણે તીવ્ર વેગવાળા નદીના પ્રવાહને પ્રથમ સેતુ બંધન દ્વારા મંદવેગ કરીને પછીથી નહેર બોદીને ક્ષેત્રની સામે તેને ઘસડી આણવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે ચિત્ત નદીના વિષયપ્રવાહને વૈરાગ્યદ્વારા બંધ કરીને પછીથી અભ્યાસવડે વિવેકાનુભૂત કરવામાં આવે છે. એથી કરીને સમાધિના ઉત્પાદનમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બન્નેનો સમુચ્ચય (એક સમય અનુક્રાંત) સમજવો. અગર જો કે કેવળ વૈરાગ્યથીજ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થઈને ચિત્તની અંતર્ભૂષિતા થઈ શકે છે, તો પણ તેની સ્થિરતા તેથી થતી નથી. અને સ્થિરતા વગર ચિત્ત એકાગ્ર નથી બનતું. તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વિના અંતર્ભૂષિતા પણ અસાધ્ય જાણવી. એટલા માટેજ, ‘અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેન ચ યુજ્યતે’ એ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ બગવાને કહ્યું છે હવે વૈરાગ્યનું કાંઈક નિરૂપણ કરીશું.

પર વૈરાગ્ય તથા અપર વૈરાગ્ય એ પ્રમાણે બે પ્રકારના વૈરાગ્યના બેદ જાણવેલા છે. તેમાં અપર વૈરાગ્યના ચાર પ્રકાર છે. પ્રથમ ચતુર્માન વૈરાગ્ય, બીજો વ્યતિરેક, ત્રીજો એકેન્દ્રિય, અને ચોથો વશીકાર સંયુક્ત છે. પતંજલિએ અપર વૈરાગ્યની સીમા જે પુરીયાવસ્થાનો વૈરાગ્ય, તેનું વશીકાર નામથી સુત્રમાં વર્ણન કર્યું છે. કારણ એ છે કે ચતુર્માનાદિ ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્ય વગર ચતુર્થ વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો અસંભવિત છે.

‘દૃઢાનુશ્રવિકવિષયવિતૃળ્ણસ્ય વશીકાર સંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્’ । આ જગતમાં સાર થું છે તથા અસાર થું છે તે ગુરૂ તેમજ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવું જોઈએ,

આ પ્રમાણે ચિત્તને વિષે જે ઉદ્યોગ થાય છે તેનું નામ ચતમાન વૈરાગ્ય છે. આપણા ચિત્તને વિષે પહેલાં જે કામ ક્રોધાદિ દોષ હતા તેમાંથી કેટલા નષ્ટ થયા અને કેટલા શેષ રહ્યા ? એ પ્રમાણે વિવેચન કરીને, અવશિષ્ટ રહેલા દોષને દૂર કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહે છે. અને એજ પ્રમાણે આ ભોલ તથા પર ભોલના વિષય ભોગોને સાફ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને દુઃખ રૂપ અગ્નિને ખા-રચી ત્યાગ કરવા છતાં અતરને વિષે જે સૂક્ષ્મ વિષયભિલાષ રહેલી હોય છે, તેને એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય કહે છે તથા દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક, યાને આ ભોલને વિષે દૃષ્ટિએચર એવાં ભોગોપયોગી જે સ્પર્શ, ચંદન, વર્નતા-વિલાસ તથા ભોજનપાનાદિ વિષય, તેમજ વેદાદિ દ્વારા શ્રુત એવાં જે સ્વર્ગને વિષે થનારાં અમૃત પાન, અસરાભોગાદિ ઐશ્વર્ય અને વિદેહ-ભાવ, પ્રકૃતિલયનો આનંદ, એ નિખિલ વિષયોને માટે તૃષ્ણા રહિત ચિત્તમાં જે એ વિષયોને વિષે વૈરસ્યગ્ધાન થાય છે, તેજ વશીકાર સંગ્રહ ચતુર્થ અપર વૈરાગ્ય છે. અર્થાત્ એકેન્દ્રિયને વિષે મનમાં જે સૂક્ષ્મ અભિ-લાષા થાય છે તે પછી એ વશીકારને વિષે રહેતી નથી. હવે બીજો જે પર વૈરાગ્ય કહેવા છે, તેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

તત્પરં પુરુષસ્વાતેર્ગુણૈત્રુણ્યમ્ ।

વિવેક ગાનના ઉદય વડે ગુણનું કાર્ય જે વિવેકગાન નેમાં પછી જે તૃષ્ણાનો અભાવ તેને પર વૈરાગ્ય કહે છે. અર્થાત્ એકિક પારલૌકિક વિષયોના વિષે દોષદૃષ્ટિદ્વારા ચિરંકલ થએલા ચિત્તમાં જે ત્રિશુષ્ણાત્મિકા પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરૂષનો (નિજ રૂપનો) સાક્ષાત્કાર, જેને વિવેકખ્યાતિ કહે છે એવી સમાધિની પ્રલભૂત વિવેક ખ્યાતિમાં પણ જે તૃષ્ણાનો અભાવ તેને પરવૈરાગ્ય કહે છે. અપર વૈરાગ્ય, સંપ્રણાત સમાધિનું અંતરંગ સાધન છે, તથા પર વૈરાગ્ય અસંપ્રણાતનું અંતરંગ સાધન છે. સંપ્રણાત સમાધિના અભ્યાસ વડે, પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું જે ભિન્ન ભિન્ન ગાન, અર્થાત્ વિવેક ખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થવાથી અખિલ પ્રપંચના વ્યવહારોમાંથી જે ઉપશમતા થાય છે, તે પર વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી કેલ્પ પ્રાપ્તિમાં કાંઈપણ ચિલ્ન લાગતો નથી.

વિષય ભોગને દુઃખ રૂપ જાણી વિષયોને વિષે દોષભાવના દહીજૂત કર્યા વગર વૈરાગ્ય ઉપજતો નથી. દ્રવ્ય વગર સ્ત્રીઆદિ વિષયોનો ભોગ થતો નથી, અને દ્રવ્ય સંપાદનમાં તથા રક્ષણ, ખર્ચ કરવામાં દુઃખ ચિંતાનુભવનો ભેદ પછી નથી. સ્વર્ગમાં પછી પોતાથી અધિક ઐશ્વર્ય વાગાનો

ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી, અને સમાન ઐશ્વર્યવાળાની સાથે સ્પર્ધા (હરી-શાષ) થાય છે, તથા પુણ્યનો ક્ષય થવા બાદ પાછું અર્થભોક્તા પતન થાય છે, છત્યાદિ દોષનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. જે વસ્તુને વિષે મનુષ્યને ઉત્કટ વૈરાગ્ય ઉપજે છે, તે વસ્તુને માટે ફરી કદી વિસ્કૃત પુરુષનું ચિત્ત-અલાયમાન થતું નથી. એજ પ્રમાણે સંસારના નિખિલ વિષયોને વિષે દોષ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈને વૈરાગ્યનો ઉદય થાય તો પછી વિસ્કૃતનું ચિત્ત કોઈ વિષય-ભોગને ખાતર કેમ ચલિત થાય? વિષયભોગનિમિત્ત ચિત્તનું આંતર્ય ન થાય તેજ બાલ્ય પ્રવૃત્તિનો રોધ છે, એમ જાણવું, અને તે વૈરાગ્ય દ્વારાજ થઈ શકે છે. એટલા માટે મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય પ્રથમતઃ અવશ્ય સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. શંકરાચાર્યજી પણ કહે છે કે:—

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્યોપજાયતે ।

તસ્મિન્નેવાર્થવંતઃ સ્યુઃ ફલવંતઃ શમાદયઃ ॥

જે પુરુષને તીવ્ર વૈરાગ્ય તથા તીવ્ર મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિષેજ શમ, દમ્ભાદિ સાધન ફલરૂપ થાય છે. એથી કરીને સદૃવચ્ચનાનુસાર મનમાં શીઘ્ર વિષયવિરસતા ઉપજે, એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ.

૫૬-રાગ-ખિલ્લુ, -તાલ-દીપચંદી.

ધર મનમેં તૂ વિષય વિરક્તિ । અંતર મુખ ઠહે ચિત્તકી વૃત્તિ । દોષદૃષ્ટિ નશ વિષયાસક્તિ । તખહી બોધ પર ઠહે અનુરક્તિ । આત્મવિવેકાબ્યાસકી રીતિ । સ્થિર મન કર પર પદમેં પ્રીતિ । સ્મૃતિ પુરાણ અરૂ વર્ણિત શ્રુતિ । અસ દત્તાત્રય કહે રખના સ્મૃતિ ।

શાસ્ત્ર, પુરાણ, વેદાદિમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે વિષયોને માટે જે વિરક્તિ (વૈરાગ્ય) તે બહિર્મુખ ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુખ થતા માટે કારણરૂપ છે. એથી કરીને દોષ દૃષ્ટિ અન્તરમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વિષયદિકાનાં શુદ્ધ, રૂપ તથા સ્વભાવને શાસ્ત્ર તથા સંત મહાત્મા પુરુષોના સમાગમદ્વારા સમજવાં જોઈએ; તેજ વિષયાદિકાની આસક્તિનો નાશ થઈને બોધ (આત્મ જ્ઞાન) પર અનુરક્તતા થશે. પછી આત્મવિચારના અબ્યાસના બલવડે મનની અંતરમાં સ્થિરતા થશે, અને તેનાથી મનની એકાગ્રતા થઈને પરંપદ ઉપર અતીવ પ્રીતિ ઉપજે છે. સારાંચ એ છે કે જ્યાં સુધી વૈષમિક રાગ મનમાં રહે છે ત્યાં સુધી મુક્તિ (સંસાર બંધનથી છુટકો) થવી શકેલ છે.

ન શૂદ્રે વેદસંસ્કારસ્તૈલં ચ સિકતાસુ ન ।

ન સ્યાત્કરતલે રોમ તથા મુક્તિર્ન રાગિણિ ॥

જે પ્રમાણે શ્રદ્ધાદિને વેદાધ્યયનાદિકનો અધિકાર ન હોવાથી, વેદાક્ત વ્રતબંધાદિ સંસ્કાર લેખને થતા નથી. અથવા વાતુકા (રેતી) માં તેલ પશુ કદી થતું નથી; એજ પ્રમાણે આકાશને વિષે વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અગર કરતલ (હાથેલી) માં વાળ ઉગતા નથી, કિંવા અગ્નિમાં શીતલતા તથા ચંદ્રમાં ઉષ્ણતા કદી થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષ સ્ત્રીપુત્રધનાદિ વિષયોમાં રાગી (પ્રીતિવાળો) બને છે, તેની જન્મમરણરૂપ સંસારબંધનમાંથી મુક્તિ થતી નથી. ભોખાંડ તથા લાકડાના મજબૂત પાશથી જકડાયેલો મનુષ્ય કોઈ વખત છુટો થઈ શકે છે, પરંતુ વિષયોના રાગરૂપ પાશ વડે બદ્ધ થયેલો જીવ મુક્ત થવો અત્યંત મુશ્કેલ છે, એમ સમજવું. ભોંઠા લાકડાના પાશ જીવ (ક્ષીણ) થઈને તૂટી જાય છે ખરા, પરંતુ વૈષવિકરાગ ઉત્તરોત્તર અધિક દંઠ થઈને બંધન પશુ વજનને સુધાં અભેદ થઈ પડે છે. મુક્તિરૂપી સ્ત્રીમાં તથા લૌકિક સ્ત્રીઓમાં કેટલી વિલક્ષણતા છે તેનો ખ્યાલ કરા:—

રાગિણ્યપિ વિરાગિણ્યઃ સ્ત્રિયસ્તાસુ રમેત કઃ ।

અહં ચ કલયે મુક્તિં યા વિરાગિણિ રાગિણી ॥

સ્ત્રીઓના ઉપર રાગ (પ્રીતિ) કરનારા પુરુષના પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વિરાગિણી (પ્રીતિ રહિત) થાય છે. એથી કરીને કે યો યાની પુરુષ એમનામાં આસક્ત થઈને રમણીય થશે ? વિવેકી કદી થશે નહિ. પરંતુ મુક્તિ સ્ત્રી એવી છે કે વિરાગી પુરુષને માટે તે સ્વયં રાગણી થાય છે. એટલા માટેજ અમે મુક્તિ વનિતાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ એ પ્રમાણે સજ્જનોનું વચન છે. રાગ તથા વિરાગ જ્ઞાનમાં ચમત્કાર છે. મુક્તિની પ્રાપ્તિને અર્થે વિરાગી એટલે રાગ (પ્રીતિ) રહિત થવું પડે છે. છતાં તે (મુક્તિ વનિતા) તો રાગિણીજ થાય છે. લૌકિક સ્ત્રી રાગ રહિત (પ્રીતિ શૂન્ય) પુરુષના પ્રત્યે રાગિણી થતી નથી—પ્રેમ કરતી નથી. ઉલટી રાગી (પ્રેમી) ને સાફ પશુ વિરાગિણી (પ્રેમ શૂન્ય) રહે છે. પરંતુ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીની અલૌકિકતા એવી છે કે તમે એને ખાતર રાગી નહિ બનો તોયે ચાલશે, પરંતુ વિરાગી (વૈરાગ્ય યુક્ત) તો થવુંજ જોઈએ; તોજ તે રાગિણી (પ્રેમી) થઈને લેખને આનંદ આપશે. તાત્પર્ય એ છે કે વિષયરાગીને મુક્તિનો

લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી, વિરાગીનેજ થાય છે. રાજ્ય ભરથરી શું પોતાની રાણીના ઉપર રાગ (પ્રીતિ) કરતો ન હતો ? પરંતુ આખરે તેનું વિરાગમાં પરિણામ આવ્યું. અને રાજ્ય વિરાગી થયો તો સુકિત સ્ત્રીએ રાગિણી બનીને ત્હેને માળા પહેરાવી. એજ વૃત્તાન્તનું દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવે છે.

ઉજ્જયિની નગરીમાં રાજ્ય ભરથરી ધર્મ તથા નીતિથી પ્રજાનું પાલન કરી રહ્યો હતો. એ વખતે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે ભગવતી દેવીની તપસ્યા કરી હતી, જેથી પ્રસન્ન થઇને દેવીએ ત્હેને એક ણ આપ્યું હતું અને એ ખાવાથી તું અમર થઇશ એમ કહીને અંતર્યામિ થઇ ગઇ હતી. બ્રાહ્મણ વિવેકી હોવાથી ત્હેણે વિચાર કર્યો કે જો હું આ ણ ખાઇશ તો અમર તો થઇશ પરંતુ તેથી કાંઇ દરિદ્ર જવાનું નથી. દરિદ્રતા મહા દુઃખદાયી છે:—

જીવન્તોઽપિ મૃતાઃ પંચ વ્યાસેન પરિકીર્તિતાઃ ।

દરિદ્રો વ્યાધિતો મૂર્ખઃ પ્રવાસી નિત્યસેવકઃ ॥

દરિદ્ર પુરુષ, વ્યાધિ યસ્ત, મૂર્ખ, દેશાન્તરમાં પ્રવાસ કરનાર, તથા નિરન્તર સેવા કરનારો મનુષ્ય એ પાંચે જીવતાં હોવા છતાં મુખ્ય જોવાજ છે, એ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસે વર્ણન કર્યું છે. એ પાંચોને સુખ તેમજ પ્રતિષ્ઠા કદી પ્રાપ્ત થતાં નથી. અસ્તુ ! તે બ્રાહ્મણે અમર રહી દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવવું તેના કરતાં એ ણ રાજ્ય ભરથરીને આપવું તે ઠીક છે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. કેમકે એ રાજ્ય ખાઇને અમર થશે તો પ્રજાનું ન્યાય-પૂર્વક પાલન કરીને સર્વને સુખ આપશે. તેથી તે બ્રાહ્મણે રાજ્ય દરબારમાં આવી રાજાને આશીર્વાદ પૂર્વક તે ણનું નજરાણું કરીને કહ્યું:—“હે રાજા! દેવીનું મ્હેં આર વર્ષ સુધી તપ કર્યું ત્યારે દેવીએ મ્હને આ ણ આપીને ‘એ ખાવાથી તું અમર થશે’ એમ કહ્યું હતું. પરંતુ હું તો દરિદ્ર છું, તેથી એ ણ ખાઇ અમર બનીને દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવવાથી મ્હને શા લાભ થવાનો હતો ? એમાં કાંઇ દરિદ્રતા નાશક શુષ્ક નથી. માટે આપને મ્હેં એ અર્પણ કર્યું છે, તો આપ એ ખામને અમર બનો અને પ્રજાનું રાજધર્માનુસાર પ્રાલન કરીને તેને આનંદ આપો. બ્રાહ્મણનું આવું ભાષણ સાંભળીને રાજ્ય ભરથરીને આનંદ સાથે વિસ્મય થયો. પોતાને અમૃત ફલ મળવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે તેથી આનંદ, અને આવું ણ મળવા છતાં તે બ્રાહ્મણે તેના તરફ લોભ નહિ રાખતાં પોતાને આપી દીધું. તેથી

વિસ્મય. આવો ઉત્તમ ગુણુ ધરાવનારો પદાર્થ કહી કોઈ ખીજને (પુત્ર, પૌત્ર, કુલનાદિકને) આપે નહિ. એ બારે વિવેકી તથા મહારા પર પ્રીતિ રાખનારો હોવાથી જોઈ મળે એ ફળ આપ્યું. ત્યારબાદ રાજાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તે બ્રાહ્મણની દરિદ્રતાનું દુઃખ દૂર કર્યું. બ્રાહ્મણને પણ એજ જોઈતું હતું કે દરિદ્રતા દૂર થાય. ત્યાર પછી રાજા તે અમરુદ ફળ લઈને આનંદ પૂર્વક રાણીના મંદીરમાં આવ્યો, અને તહેને સર્વ વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યો. તે રાણીપર ગળને બહુજ પ્રેમ હોવાથી રાણીએ તે ફળની માંગણી કરતાં તેનાથી તહેને ના નહિ કહી શકાઈ. રાજાએ વિચાર્યું કે આ રાણીને મળે અને અત્યન્ત આનંદ છે. જો હું અમર બનું અને એ મરી જાય તો મળે કેટલું દુઃખ થાય ? માટે બન્ને એ ખાય તેમાં શી હરકત છે ? રાજાએ એથી તે ફળ રાણીને આપ્યું. રાણીએ તે ફળ પોતે ન ખાતાં, પોતાનો જે ચારં (અશ્વપાળ, ઘોડાવાળો) હતો તહેને આપ્યું, તથા તેનો ગુણુ કહ્યો. તે ઘોડાવાળાએ પણ પોતે જાતે તે ફળ ન ખાતાં પોતાની એક પ્રીતિપાત્ર વેશ્યા હતી તહેને તે આપી દીધું. પરંતુ તે વેશ્યા હતી ચતુર તથા વિવેકી; તહેણે પોતાના મન સંગાથે વિચાર કર્યો કે, જન્માન્તરમાં મહારા હાથે થએલા પાપનું ફળ આ વેશ્યા જન્મની પ્રાપ્તિ છે. અને આ અમર ફળ જો હું ખાઈશ તો હું અમર થઈશ ખરી પરંતુ મહારે આ નીચ વ્યવસાયમાં જીવન ધારણ કરવું પડશે. મરણ થાય તે એનાથી બહેતર છે. પરંતુ મહારો રાજા બરચરી જે બહુ ધર્મી, નીતિમાન, તથા પ્રજાપાલનમાં દક્ષ છે, તહેને જો આ ફળ હું અર્પણ કરું તો એ અમર બનીને પ્રજાનું પાલન કરશે, તેમજ મળે એની પાસેથી એમ કરવાથી દ્રવ્ય પણ મળશે. એમ વિચાર કરીને વેશ્યાએ રાજદરબારમાં આવીને પ્રણામ કરી તે ફળ તહેની સમક્ષ ભેટ તરીકે મૂક્યું.

વેશ્યા બોલી—“હે રાજા! આ ફળમાં અલૌકિક ગુણુ છે. આપ જો એ ખાશો તો આપને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થશે. રાજાએ તે ફળ જોઈને પૂછ્યું:—“તમને આવું ફળ ક્યાંથી મળ્યું ?” ત્યારે તહેણે કહ્યું:—આપની પાગમાં જે નોકર છે તથા જેનું શ્લાઘું નામ છે, તહેણે મળે કંઠીથી આણી આપીને ખાવા માટે કહ્યું હતું. પરંતુ અમર થઈને ખાવા નિષ્ફળ વેશ્યાના કુલમાં જીવન ધારણ કરવું ઠીક નહિ, એ વિચારથી તથા આપ અમારા પ્રભુ અમર થશો તો પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરી સુખ આપશો, એ અભિપ્રાયથી મહેં એ ફળ આપને અર્પણ કર્યું છે. વેશ્યાનું આવું બાપણુ સાંભળીને રાજાને શંકા ઉપજી અને ફલને હાથમાં લઈને જોયું તો

એની ખાતરી થઇ કે જે ફળ મહેં મ્હારી રાણીને આપ્યું હતું તેજ એ છે. તે પરથી રાજાએ પામના નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું:—“આ ફળ ત્હેં આ વેશ્યાને આપ્યું હતું?” ત્હેણે જવાબ દીધો:—“આપ્યું હતું.” રાજાએ ફરીથી પૂછ્યું:—“એ ફળ ત્હેને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળ્યું?” ત્યારે તો તે ગભરાઇજા બોલ્યો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે મ્હારે શું કહેવું? સત્ય કહેવાથી પણ મોત છે, અને નહિ કહેવાથી પણ મોત છે. કેમકે એ તો રાજા હોવાથી ચાહે તે કરી શકે તેમ છે. આજદિનપર્યંત કરેલું પાપ આજે પ્રગટ થશે. આખરે રાજા પણ એની તરફથી કાંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે ક્રોધ તથા બયદાયક બાવણથી ત્હેને ડરાવવા લાગ્યો, કે તું જે ખરેખર નહિ કહી દે તો ત્હારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે, ત્યારે લાચાર થી ત્હેને કબૂલ કરવું પડ્યું કે એ ફળ આપના અંતઃપુરમાંથી રાણી પાસેથી મળે મળ્યું. સાંભળતાવારને રાજાના દેહતું બાન જતું રહ્યું અને એ પાપીને શીઘ્ર સજા કરવા મંત્રીને ફરમાવ્યું. પછી રાણીની પાસે આવીને રાજાએ ત્હેને પૂછ્યું ત્યારે ત્હેને પણ સાચે સાચું કહી દેવું પડ્યું. એ પાપને માટે રાજાએ ત્હેને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કીધી, તથા મનમાં આશ્ચર્ય-યુક્ત થઇને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા ।

સાપ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તઃ ।

અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા ।

ધિક્તાં ચ તં ચ મદનં ચ દિમાં ચ માં ચ ॥

જે સ્ત્રીને માટે અન્તરને વિષે અહર્નિશ આસક્તિ રાખીને જેતું હું ચિન્તન કરી રહ્યા છું તે તો મ્હારાથી વિરક્ત બનીને બીજા કોઇ પુરુષની ઇચ્છા કરે છે તથા પ્રેમ પૂર્વક ત્હેની સાથે રમણી થાય છે. રાજાસ્ત્રી મળી તે છતાં તે અન્ય પુરુષ પણ તેને વિષે અનાસક્ત થઇને બીજા કોઇ સ્ત્રીમાં અનુરક્ત થાય છે અને મ્હારા તરફ પણ કોઇ ત્રીજા સ્ત્રી આસક્ત થઇ રહેલી જણાય છે. એટલા માટે એ સ્ત્રીને, જાર પુરુષને, એ પ્રકારના મદનને, તથા એ વેશ્યાને અને મળે પણ ધિક્કાર છે! સારાંશ એ છે કે સ્ત્રીને નીતિશાસ્ત્ર વિચાર, વિદ્યા, કુલીન, તરુણ, કર્ણપુષ્યદાતા, ઐશ્વર્ય-સંપન્ન, શ્રંગાર દીક્ષાનો ગુરુ આવા ઉત્તમ પ્રકારના ગુણો ધરાવનારો પતિ મળ્યો હશે અને ત્હેણે ત્હેને સ્વપ્રાણપુષ્ય સમજી લાલન પાલન કર્યું હશે તોપણ તે સ્ત્રી એવા પતિને છોડીને અન્ય જાર પુરુષની વાંછા કરે છે.

રાજ ભરથરીએ એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું બહુ વર્ણન કર્યું છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. પણી રાજાએ તે અમર રણ ખાધું, અને સ્ત્રીઓની આસક્તિ હેતુે છોડી દીધી.

સારાંશ, રાજા રાણી હતાં છતાં સ્ત્રી વિરાગી થઇ અને જ્યારે રાજા? વિરાગી થયો ત્યારે મુક્તિ રૂપી સ્ત્રી હેને માટે રાગિણી થઇ. એથી કરીને લૌકિક સ્ત્રી તથા મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને વિષે મોટું અંતર છે.

આના પર કોઇ એમ કહેશે કે મુમુક્ષુને મોક્ષ ઇટ હોવાથી હેને પ્રધાનસાધન જ્ઞાનનીજ ઇષ્ટતા હોવી જોઇએ, અને હેને માટે હેણે એ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદાન્તનું શ્રવણ કરવું આવશ્યક છે. તો પણી વૈરાગ્યનું શું પ્રયોજન છે? એ શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઇએ કે વૈરાગ્ય વિના કરેલાં શ્રવણથી જ્ઞાનની સ્થિરતા થશે નહિ.

न नेमिरेव यत्रास्ति स्थितिश्चक्रस्य कीदृशी ।

રથના ચક્રનાં બધાં અંગ ઉત્તમ છે, છતાં ચાલવામાં ખાસ કારણ-રૂપ જે નેમિ (વાટ) તે ન હોય તો તે ચક્રને વિષે ચાલવાની સ્થિરતા શી રીતે આવી શકશે? તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાનના પણ અજ્ઞાન-નાશકાર્યમાં સ્થિરતા આવશે નહિ. વૈરાગ્ય વગર જેઓ વેદાન્ત શ્રવણ કરે છે, તે શું મોક્ષને માટે? અગર અક્ષર લાભને સાર? કિંવા વિલાસને માટે? એમાંથી કોઇપણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

સાધનાનુષ્ઠાન અવ્યંગ હોય તોજ સાધ્યનો લાભ થઇ શકે છે. વૈરાગ્ય-રહિત શ્રવણ વ્યંગ હોવાથી, તેનાથી જ્ઞાન સાધ્ય થતું નથી, અને તેના અભાવમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ થશે નહિ. ‘સંન્યસ્ય શ્રવણં કુર્વાત’ આ વચન પરથી સંન્યાસ શ્રવણનું અંગ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. હવે કેટલાક સંન્યાસ લીધા છતાં ચિત્તવિક્ષેપ દૂર કરતા નથી તથા શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં અનેક વ્યાપાર કરે છે એ જૂદી વાત છે. પરંતુ તેથી કાંઈ શ્રુતિ મિથ્યા છે, અથવા તો સંન્યાસ એ શ્રવણાંગ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. વળી શરીરાદિકની પરવશતાને લીધે કદાચિત્ બાહ્ય સંન્યાસ વેષ કોઇથી ધારણ ન થઇ શક્યો હોય, પરંતુ અંતરમાં વિષયવૈરસ્ય તેમજ

૧ આ રાજનું આલોપાન્ત વૃત્તાન્ત, નવનાથ ચરિત્ર લખવામાં આવનાર છે, તેમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખવા વિચાર છે. શુરેશ્વરનાથ અને ગોરક્ષનાથ, એમનો સમાગમ તથા શુરેષ્વરે પ્રાપ્ત થતાં, એ ભરથરી રાજા નવનાથ યોગી-ઓમાં પ્રસિદ્ધ થયા અને અમરતાથી જગત્માં રહ્યા એવું એમનું વર્ણન છે.

રાગદ્વેષાદિ વિકાર નહ થઇ ગયા હોય તો ત્હેને વેદાન્ત શ્રવણુનો અધિકાર છે, એમ સમજવું. ‘અજાતો બ્રહ્મચિજ્ઞાસા’ એ સૂત્રના ‘અજ’ શબ્દનો અર્થ ‘અનંતર’ ‘પછી’ એ પ્રમાણે બાબ્થમાં કર્યો છે. કોના પછી ? તો વૈરાગ્ય સંન્યાસાદિ સાધન સિદ્ધિ પછીજ બ્રહ્મ જ્ઞાસા કરવી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વૈરાગ્યાદિ અંતરંગ સાધનશૂન્ય પુરૂષોને વેદાન્ત શ્રવણુનો અધિકાર નથી. ‘અધિકાર નથી’ એનો અર્થ, શ્રવણ કરે તો કોઇ દંડ કરવું નથી, પરંતુ ત્હેનું કાર્ય સિદ્ધ થવું નથી, એથી કરીને નિષ્ક્રમ નીવડે છે એમ સમજવું. ન્યાયાધીશ જે પ્રમાણે અપરાધીને શિક્ષા કરે છે અને ત્હેનો અમલ યથાર્થ થઇ શકે છે, તેજ પ્રકારનો શબ્દોચ્ચાર બીજો કોઇ અનધિકારી મનુષ્ય કરે તો ત્હેના બાપણથી શું અપરાધોને શિક્ષા થઇ શકે છે કે ? નહિજ. કેમકે તે મનુષ્યે વિદ્યાબ્યાસ કરી, પરીક્ષા આપીને અધિકાર સંપાદન કર્યો નથી, અને ન્યાયાધીશે તો યથાર્થ અબ્યાસ કરી તેની પરીક્ષા આપીને અધિકાર સંપાદન કર્યો છે, માટેજ ત્હેના શબ્દથી કાર્ય થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેમણે વૈરાગ્યાદિ સાધનનો અધિકાર મેળવ્યો નથી, ત્હેમનું શ્રવણુ ફલદાયી થવું નથી. મુંડક શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વં ॥

વેદાન્તથી ઉત્તમ થએલા વિજ્ઞાનવડે જોનો વિજ્ઞેય અર્થ (જાણવાને માટે યોગ્ય પરમાત્મા) ચિત્તને વિષે ઉત્તમ પ્રકારે નિશ્ચિત થયો છે, તેઓ સત્ત્વગા સંન્યાસયોગવડે યત્નશીલ તથા શુદ્ધ ચિત્ત બનીને બ્રહ્મલોકમાં, દેહ ત્યાગના સમયે પરમ અમૃત થઇને સર્વતઃ મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી વૈરાગ્ય સંન્યાસાદિ સાધનોની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે ‘વેદાન્તનું’ શ્રવણુ શું અક્ષર લાભને માટે છે ?’ એ બીજા પક્ષની પણ સિદ્ધિ થતી નથી, તે આપણે તપાસીએ. સંસારી પુરૂષોનું ચિત્ત નિરંતર અનેક વિક્ષેપાદિકોથી યુક્ત રહે છે તેથી ત્હેમને યથાવત્ અક્ષરના અર્થનો લાભ થઇ શકતો નથી. વ્યાવહારિક વિષય સંબંધી અક્ષરાર્થ લાભ માટે પણ ચિત્તની એકાગ્રતાની આવશ્યકતા છે, અને એ વાતનો વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય અનુભવ પણ છે, તો પછી વેદાન્ત વિષયક અક્ષરાર્થ લાભને માટે કેમ નહિ હોતી જોઇએ ? હવે રહ્યો ત્રીજો પક્ષ, ‘વિલાસને માટે વેદાન્ત શ્રવણુ,’ પરંતુ તે પણ સિદ્ધ થતો નથી. કારણુ એ છે કે કાબ્ય, નાટક અંપ વગેરેની માફક એ વેદાંતમાં કોઇ ચત્ક્રીત નથી. વિલાસી પુરૂષોને તો

એ શુષ્ક લાગે છે. સકલ વિપયવ્રગ ત્યાગમાં શૌ ચમત્કાર હોવાનો હતો ? સારાંશ, વૈરાગ્યખગરદિન કરેલું શ્રવણ કોઠપણ પ્રકારે જ્ઞાનોત્પાદક નીવડતું નથી, એ સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ છે એમ સમજવું. અસ્તુ ! હવે વૈરાગ્યના અનેક પ્રકાર દર્શાવવાના આવે છે (પાતંજલ સુત્ર પ્રમાણે જે કે વૈરાગ્યનું આગળ વર્ણન કરેલું જ છે તેપણ સુસંબતાને સારૂ ખીલ અંથોની યોગીથી કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી.) વૈરાગ્ય એ પ્રકારનો છે. એક જ્ઞાસા મુખ્ય, અને ખીલે જ્ઞાસા મુખ્ય અભ્યાસનીજ ઇચ્છા જેમાં મુખ્ય છે તે જ્ઞાસા મુખ્ય. અને જેમાં ત્યાગનીજ ઇચ્છા મુખ્ય છે તે જ્ઞાસા મુખ્ય સમજવો. એ બન્નેના પશુ મંદ, મધ્યમ, તથા ઉત્તમ એવા ત્રણ ભેદ છે, અર્થાત્ એકંદરે છ પ્રકાર થાય છે. હવે એ સર્વનાં લક્ષણ યથાક્રમ બતાવવામાં આવે છે.

૧ રાજ્યબ્રહ્મ, ચિરકાલનો રોગી, પરાધીન, નષ્ટ વિકલ ઇત્યાદિ પુરૂષ વિરક્ત ચક્ર મનમાં આ પ્રમાણે ઇચ્છા કરે કે 'હે ભગવન્ ! આવો જન્મ શ્રીથી કદી ન મળે, પરંતુ એથી અતીવ ઉત્તમ કે જેમાં એ પ્રકારના દુઃખની પ્રાપ્તિ ન હોય, એટલા માટે જેઓ તપ કરે છે, ત્હેમનું વિપય વૈનુષ્ણ્ય, ત્યાગેચ્છા મૂલક હોવાથી તેને મંદ જ્ઞાસા મુખ્ય વૈરાગ્ય સમજવો. એ વૈરાગ્યમાં જન્માન્તરના ભોગનો હેતુ હોવાથી, એ અધ્યમ ક્રોધાતિ વૈરાગ્ય છે. ૨ આધિ, વ્યાધિ, ભય, ઉદ્વેગ, પારતંત્ર્ય, ઇત્યાદિ કોશ રહિત તથા પ્રજ્ઞચર્યાદિ સાધન સંપન્ન અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છતાં તેમાં અનુદ્વિગ્ન થઇને જે પુરૂષ મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે; જેમકે:—

કામધેનુર્ગૃહે યેષાં નિવાસો નંદને વને ।

કશ્યપાદ્યાસ્તપસ્યંતિ મિજ્ઞાસામુલ્લ્યમેવ તત ॥

જેમના ઘરમાં સકળ ભોમ પ્રાપ્તિની હેતુબૃત એવી જે કામધેનુ તેના નિવાસ છે, તથા જ્યાં આગળ અપિલ કામ પૂરક કશ્પતર છે, તે નંદનવનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એવું હોવા છતાં પણ કશ્યપ વગેરે ઋષિઓ વૈરાગ્ય પૂરક તપશ્ચર્યા કરે છે. એનું નામ મંદ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય છે. ૩ આધિ, વ્યાધિ, ભય ઉદ્વેગ, પારતંત્ર્યાદિકથી પીડિત થઇને જે મનુષ્ય સંસારદુઃખમાંથી મુક્તિની ઇચ્છા કરે છે, ત્હેમનો મધ્યમ જ્ઞાસા મુખ્ય વૈરાગ્ય સમજવો. પ્રથમ જે મંદ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય કહ્યો તેમાં મોક્ષેચ્છા હોતી નથી, અને આ મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્યમાં હોય છે, માટે તેના કરતાં એ ઉત્તમ છે. ૪ હવે મધ્યમ જ્ઞાસા-

મુખ્ય વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જે પુરુષોના અંતરમાં “કાક તાલીય ન્યાયથી” આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે હમને દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ મળ્યો અને વેદાન્તાદિક શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી હમારી મુદ્ધિ પણ સૂક્ષ્મ થઈ છે, તે છતાં હમારું ચિત્ત અજ્ઞાનંદના વિષે સ્થિર ન થાય તો, જન્મ ધારણ કરીને હમે શું સંપાદન કર્યું? કાંઈ પણ નહિ; અને તેટલા માટે જે સાધનસંપન્ન થઈને અહમજ્ઞાસા કરે છે તેહમને વૈરાગ્ય મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્ય કોટિનો છે. વિરોચન દૈત્ય, બલી, સહસ્રાર્જુન, શ્રી રામચંદ્ર, તથા બીજા પણ જેઓ પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ સધળા રાજ્યવૈભવ તેમજ પ્રજાપાલનાદિ કર્મના પ્રત્યે ઉદાસીન થઈને સ્થિત થયા હતા. એ સધળા મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્યમાં ઉદાહરણરૂપ છે. ૫. જન્માન્તરીય ધણું પુણ્યોવાડે જીવેને પ્રથમથીજ સંસારને માટે દૃઢ વૈરાગ્ય થઈને, કેવળ અહમજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય તો તેને ઉત્તમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય જાણવો. ૬ તથા જેમને પ્રથમથીજ દૃઢ અહમજ્ઞાનની ઇચ્છા ઉપજે છે અને તેને લીધે દૃશ્યવસ્તુવિષયક અંતરમાં જે વિરક્તતા થાય છે, તેહમને ઉત્તમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય છે. પરંતુ જે ઉત્તમાધિકારી પુરુષને સર્વત્ર આત્મદર્શન થયું છે, અને તેનાથી જેની ગુણરોપદૃષ્ટિ નટ થઈ છે, તેનો તો સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય હોઈ, જ્ઞાસામુખ્ય કે જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્યમાંથી એક પણ કોટિમાં આવતો નથી. એ વૈરાગ્ય પૂર્વોક્ત છ કોટિથી વિલક્ષણ સર્વત્ર કોટિનો તથા સમમ બુદ્ધિધાનો હોવાથી અતીવ શ્રેષ્ઠ છે. વસિષ્ઠજીએ પણ એ પ્રમાણે શ્રી રામચંદ્રને કહ્યું છે, જે યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં કહે છે કે હે રામ ?

यथाकथंचिदुदितं दुःखेन स्वयमेव वा ।

संसारवननिर्वेदं बीजमस्य विदुर्बुधाः ॥

વિદ્વાન્ પાંડિતો એમ કહે છે કે સંસાર વિષયક જે પર વૈરાગ્ય છે, તે સમાધિરૂપ કલ્પવૃક્ષનું બીજ છે. પછી તે વૈરાગ્ય આહે તે કારણથી ઉત્તમ થએલો હોય. શત્રુવડે પરાભવ પામી અવમાનિત થતાથી, પોતાનાં માણસોએ અપમાન કર્યું હોય તેથી અગર બાગ્યોદય થતાં પોતાની મેજે આપોઆપજ ઉપજ્યો હોય, અથવા સાધુ મહાત્માઓના ઉપદેશથી ઉત્તમ થયો હોય, અગર સ્મશાનાદિ અન્ય કારણોવાડે ક્યાં ન ઉત્તમ થયો હોય? પરંતુ થવો જોઈએ; તોજ સમાધિરૂપ વૃક્ષ આનંદરૂપ ફલથી દ્વિતિ થશે. શુભકર્મરૂપી હળવડે કર્મણ કરીને, પરમાત્મભક્તિરસવડે નિરંતર આદ્રં

(બીના) થએલા વિવેકવડે નિર્મલ કરવામાં આવેલા વિવેકી જનરૂપ નંદન-
વનસ્થ ચિત્તક્ષેત્રમાં સમાધિ બીજ જે સંસાર વૈરાગ્ય છે તે સ્વયં પડે છે
તથા ઉમે છે. તેને વાવવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ એ પ્રમાણે પડેલાં
બીજનું પુરૂષે દૃઢ જુદિથી (આગળ કહેલા ઉપાયરૂપ સેક-પાણીના ઢાંટકાવથી)
સિંચન કરવું જોઈએ. પ્રસૂતિ^૧ વૈરાગ્યની પેઠે ફરી પાછો ભોગાસક્તિથી તેને
નષ્ટ કરી નાંખવો નહિ; અર્થાત્ કામ ક્રોધાદિ વેગોને સહન કરવા પ્રથમતઃ
વૈરાગ્ય બીજનું શુદ્ધ, સિંગ્ધ, પવિત્ર, મધુર અને આત્મહિતકારક સત્સંગરૂપ
નવન દ્રવ્યવડે, ચંદ્રના અમૃતની પેઠે, સિંચન કરવું જોઈએ. પછી શુરૂદ્ધ-
યસ્થ બ્રહ્મસરોવરવડે વ્યાખ્યાનદ્વારા પ્રસૂત થનારા જન્મ, મનનાદિ
શાસ્ત્રાર્થ રૂપ જલવડે સિંચન કરવું, જેથી સમાધિરૂપ કલ્પવૃક્ષ ત્રિદિગત
થઈને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર શ્વ ઉત્પન્ન થશે; અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત
થશે. જેમને આંતું ફળ મળ્યાનું સંભળાય છે, તેમને પ્રથમથી વૈરાગ્ય
ઉપજોભોજ છે. એથી કરીને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને માટે વૈરાગ્ય એ એક
ઉપાય જણાવેલો છે. આવો વૈરાગ્ય શી રીતે થઈ શકે ?

કેટલાક પુરૂષો ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે એમ કહે છે, તથા બીજાઓ
સત્સંગથી થાય છે એવું કથન કરે છે અને કેટલાક વિષયના સ્વરૂપનો
વિચાર કરવાથી થાય છે, એ પ્રમાણે અંગિકાર કરે છે. પરંતુ ભાગવતમાં
લખ્યું છે કે:—

સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવંતિ હૃત્કર્ણરસાયનાઃ કષાઃ ।

તઞ્જોષણાદાશ્વપર્બર્ગવર્ત્મનિ શ્રદ્ધારતિર્મંકિરનુકમિપ્યતિ ॥

સંતજનોના સમાગમમાં મન તથા કર્ણને તૃપ્તિ કરનારી પરમાત્માની
સચ્ચ નિર્ગુણ સ્વરૂપ પ્રતિપાદક કથા નિરંતર થયાં કરે છે, જેના સેવનથી
• શીઘ્રજ પરમાત્મવિષયક શ્રદ્ધા, રતિ તથા ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને
પુરૂષ મોક્ષમાર્ગમાં આસે છે. સારાંશ કે, સત્સંગથી ભક્તિનો લાભ, આત્મ
વિચાર, સાંસારિક વિષયોનું મિથ્યાત્વ ચિત્તમાં થાય છે, તથા દૃષ્ટાદૃષ્ટ
વિષયોને માટે વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. આ ઉપરથી જો કે વસ્તુવિચારથી
દોષદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વિષય વૈરાગ્ય થાય છે, તોપણ સત્સમાગમ, ભગવદ્

૧ એનું લક્ષણ સૂરદાસજીએ આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—૫૬-રાગ-ચમનકલ્યાણ.

જે જીવતિ અનુભવત પ્રસવ અતિ દારણ દુખ ઉપજે । ઠઠે અનુકૂલ બિસારી
શક પુનિખલ પતિહિં બને । મેરે મન હરિ જીંહટ ન તજે ॥ સ્ત્રીનાં મનમાં
પ્રસૂતિના દુઃખાનુભવ સમયે લાજી માત્ર વૈરાગ્ય ઉપજે છે અને ફરી પાછી તે
કષ્ટદાય પતિને અનુકૂલ થાય છે તે પ્રમાણે.

ભક્તિ, એ વડે વૈરાગ્યની શુદ્ધિ તથા દૃઢતા થાય છે, એમ સમજવું ઉચિત છે. હવે ખીજો પક્ષ જે અભ્યાસ (જેનાવડે ચિદાકાશમાં સુખપૂર્વક ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે) તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ એવી શંકા થશે કે મંત્ર, તપ, દેવતાનું ધ્યાન ઇત્યાદિ એક પ્રકારની ક્રિયા હોવાથી તેનો વારંવાર આશ્રિતિષ્ઠ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે; પરંતુ સર્વ વ્યાપારોની નિવૃત્તિ એજ જેનું સ્વરૂપ છે, એવી સમજીને અભ્યાસ સંભવતો નથી. સમગ્ર અખિલ વાસ ાગોના વિષયોનો બાધ કરીને આત્માનું પરમાર્થતત્ત્વમાં જે ઉત્તમ પ્રકારે આધાન (સ્થાપન) તેજ સમાધિ એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો તેની આશ્રિતિ શી રીતે હોઈ શકે ? એના સમાધાનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે કે:—

‘ તત્ર સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ ! ’

સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત એવો જે ડ્રષ્ટા ચિદાત્મા, તેમાં અખિલ વૃત્તિઓથી-રહિત ચિત્તની જે નિશ્ચલ સ્થિતિ, અને તેને માટે જે માનસ ઉત્સાહ, અર્થાત્ સ્વાભાવિક ચાંચલ્યથી બાહ્ય દોડનારા આ ચિત્તને તે સર્વ પ્રકારે નિરૂદ્ધ કરીશ એવો મનમાં જે ઉત્સાહરૂપ યત્ન, તેની વારંવાર જે આશ્રિતિ કરવામાં આવે તો તેજ અભ્યાસ કહેવાય છે. એ અભ્યાસજ સ્થિરતા સંપાદન કરી દે છે તથા ચિત્તને એકાગ્ર કરે છે. સાગંશ કે, વૈરાગ્ય સહિત અભ્યાસવડે મનની ચાંચલતા દૂર થાય છે, એટલા માટે નિરંતર તેનું અનુધાન કરતા રહેવું જોઈએ. વૈરાગ્યવડે અભ્યાસ તથા અભ્યાસથી વૈરાગ્ય એ પ્રમાણે એક ખીજાવડે એક ખીજાની શોભા છે. પૂર્વઃસુકૃતવડે મહદ્-ભગ્ત, ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, પરંતુ તેના ઉપભોગ વિના તે જેમ વ્યર્થ છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને વૈરાગ્યભાગ્ય પુણ્યકર્મના સંચયથી પ્રાપ્ત થતા છતાં વિવેકાભ્યાસવડે તેના સુખભોગ જે કોઈ ન કરે તો તે શા ઉપ-યોગનું ? વિવેકરહિત વૈરાગ્યયુક્ત મનુષ્ય અવિવેકવડે અનર્થમાં પડે છે, અને તેને પ્રપંચ કે પરમાર્થ બેમાંથી એક પણ સાધ્ય થશે નહિ. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય રહિત વિવેક જ્ઞાનની બકવાટ, જે પ્રમાણે કારાગૃહમાં ગોંધાઈ રહેલો પુરૂષ ખીજા પુરૂષને ઉપદેશ કરે તેના જેવી, નિરર્થક સમજવી. એવા વૈરાગ્યશત્રુ જ્ઞાનથી અભિમાન ઉપજે છે તથા લોભદંભાદિ વિકાર પણ એ પુરૂષને વ્યાકુળ કરી દે છે. કુતરને બાંધી રાખવા છતાં તે જેમ બુંદે છે અને વ્યાકુળ થાય છે, તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાની પણ સ્વાર્થને સારૂ બકવાટ કરે છે તથા તરફડીયાં મારે છે અને ખીજનો ઉત્કર્ષ તેનાથી

સહન થઈ શકતો નથી. એથી કરીને વિવેકાભ્યાસવડે અંતરથી તેમજ વિષય-
ભાગરૂપ બાહ્ય વૈરાગ્યવડે જે યુક્ત થએલ છે, તેજ નિઃસંગ છે એમ જાણવું.
એ પ્રકારનો મનુષ્ય જેવું બોલે છે, તેવીજ ત્હેની ક્રિયા હોય છે. કેમકે,
પછી તેનામાં અંતર અને બાહ્ય એવો વિભાગ રહેતો નથી; સુવર્ણની
પેઠે અંદર તથા બહાર એકરૂપ થઈ જાય છે. ચંદ્રવડે રાત્રીની શોભા, અને
રાત્રીથી ચંદ્રની શોભા તથા એ બન્નેવડે આકાશની શોભા છે. શું દિવસને
વિષે ચંદ્ર અથવા ચંદ્રરહિત રાત્રી નથી હોતાં? પરંતુ શોભા કયાં છે?
કમળથી જલની શોભા, અને જલવડે કમળની શોભા અને તેમનાવડે સરો-
વરની શોભા છે. જલરહિત કમળ હોય અગર કમળ શૂન્ય જલ હોય તો
તેની સુંદરતા નથી. કિંવા પંડિતવડે રાજની શોભા અને રાજથી પંડિતની
શોભા તથા એ બન્નેવડે સંભાની શોભા છે. પંડિતશૂન્ય રાજ અને રાજ
વગર પંડિતની કાંઈ પ્રતિષ્ઠા જણાય છે? એજ પ્રમાણે હીરા માણેક મણિ
વગેરે વડે કંકણની શોભા છે, અને કંકણવડે એ રત્નોની શોભા છે, તથા
એ બન્નેવડે હાથની શોભા છે. એકલા રત્નની અગર રત્નરહિત કંકણની
શી શોભા? કાંઈ પણ નહિ. સારાંશ કે જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને રાત્રીયુક્ત
આકાશ, કમલ તથા જલયુક્ત સરોવર, પંડિત તથા રાજયુક્ત સભા, અને
રત્ન તથા કંકણયુક્ત હાથની શોભા છે, તે પ્રમાણે વૈરાગ્યવડે વિવેકજ્ઞાનની
શોભા અને વિવેકજ્ઞાનથી વૈરાગ્યની શોભા બની રહી, તે બન્નેવડે મનુષ્ય
સુંદર દેખાય છે. એકલા વૈરાગ્ય અગર વિવેકજ્ઞાનવડે શોભા નથી. એ
પ્રમાણે ખ્યાલ કરીને મનોનિમ્મલને માટે વૈરાગ્ય તથા વિવેકજ્ઞાનાભ્યાસ-
યુક્ત થવું જોઈએ. હવે અગ્નિમ પુષ્પમાં અભ્યાસને વિસ્તૃતરૂપે દેખાડીશું.

॥ इति शिवम् ॥

પંચમ પુષ્પ.

અભ્યાસનું સ્વરૂપ તથા તે કયાં સુધી ન કેવી રીતે કરવો?

इष्टवस्त्वर्थिनां तज्ज्ञसूपदिष्टेन कर्मणा ।

पौनः पुन्येन करणाभेतरच्छरणं मुने ॥ यो. बा. ॥

લૌકિક, વૈદિક, કિંવા, શિષ્યવિદ્યાદિકોના ફલની ઇચ્છા રાખનારાએ
તે રૂ વિદ્યાના ગુરુએ કથન કરેલા માર્ગવડે તેની વારંવાર આશ્રિતરૂપે,

અભ્યાસનો આશ્રય કરવો જોઈએ; એ વગર ખીચું કાંઈ આશ્રયણીય નથી. જેને આપણે અસંજ્ઞતા હતા તે પણ હાલ ગુરુએ ઉપદેશના માર્ગને અભ્યાસ કરીને તજ્ય અનેલા હોવાનું વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે, મોટા મોટા પહોડો પણ ધીરેધીરે ચૂર્ણ (ચૂરો) કરી નાંખવામાં આવે છે, એવું અભ્યાસનું સામર્થ્ય છે. પહોડોની કઠિનતા જોઈને ફોડવાના અભ્યાસમાંથી ઉપરામવાને પ્રાપ્ત થવાનું હત તો આગગાડીવડે લોકોની સર્વત્ર અવિ-શ્રંખલ ગતિ થઈ ન હત. અભ્યાસનું માહાત્મ્ય જોશે તો જજ્ઞાશે કે અચેતન બાણ પણ શરસંધાનના અભ્યાસનેપુણ્યવડે અતીવ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને બેઠી થકે છે. અભ્યાસવડે લીંબડા વગેરે કઠવા પદાર્થો પણ દ્રવિડ દેશના લોકોને પ્રિય લાગે છે, જેથી તેઓ સ્નાદ પૂર્વક તેનાં પાંદડાંને પાટીને ખાય છે. તથા કેટલાક લોકોને અભ્યાસથી મધુર રસ એટલે બધો પ્રિય લાગે છે કે બોજનમાં એકાદ દિવસ મિથાસ ન હોય તો ચાલે નહિ. લેખના મનમાં તેને માટે ત્રાસ, કંટાળો કે અશ્વિ ઉપજતાં નથી. જે આપણે બંધુ નથી તે પણ નિકટના સહવાસના અભ્યાસ વડે બંધુત્વ પ્રેમી બની જાય છે, અને સહવાસના અભ્યાસના અભાવે દૂર દેશમાં નિવાસ-કરનારા બાંધવાદિકોનો પ્રેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ધારણ્યાભ્યાસ બલથી આધિ-ભૌતિક દેહ પણ પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉડીને ગમન કરવાને યોગ્ય થાય છે. એટલા માટેનું:—

યેનામ્યાસઃ પરિત્યક્ત્વ ઇષ્ટે વસ્તુનિ સોડષમઃ ।

કદાચિન્ન તદાપ્રોતિ વંધ્યા સ્વતનયં યથા ॥

અભ્યાસમાસોડમિમતં વસ્તુ પ્રકટયંત્યલમ્ ।

પ્રાપયંતિ ચ નિર્વિઘ્નં ઘટં દીપપમા યથા ॥

ઇષ્ટવસ્તુચિરામ્યાસ માસ્વાન્માસયતિ પ્રજાઃ ।

તથેન્દ્રિયારૂપાં દેહોર્વ્યાં રાત્રિં પસ્યંતિ નો યથા ॥

જે પુરૂષે ઇષ્ટવસ્તુપ્રાપક સાધનના અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો હોય તેને અધમ સમજવો; તેને કદીપણ તે વસ્તુનો લાભ થશે નહિ. વંધ્યા સ્ત્રીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે અભ્યાસરહિત પુરૂષ ઇષ્ટ વસ્તુને સંપાદન કરી શકતો નથી. જે પ્રમાણે દીપની પ્રભા પટાર્થને ઘટ દેખાડી, નિર્વિઘ્નતાથી તેની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે, તે પ્રમાણે અભ્યાસલક્ષણ પ્રકાશ આત્માખ્ય વસ્તુની ઇચ્છા કરનારાને, ઇષ્ટ આત્મવસ્તુ પ્રકટ કરીને તેની

નિર્વિદન પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. તેને વિષે અવલુમનના અભ્યાસ, અસં-
ભાવનારૂપતાનો નિરાસ કરીને આત્મવસ્તુને પ્રકટ કરે છે, અને
નિદિધ્યાસનના અભ્યાસ, વિપરીતભાવનારૂપ વિદ્યનાશ કરીને તેની પ્રાપ્તિ
કરાવી દે છે. અર્થાત્ અભ્યાસ પુરૂષને આત્મવસ્તુની પાસે પહોંચાડી દે
છે તથા ત્યાંજ સ્થિર કરે દે છે. અસંભાવના એ પ્રકારની કઠી છે; એક
પ્રમાણુવિષયક અને બીજી પ્રમેયવિષયક. તેમાં વેદાન્તશાસ્ત્ર જીવ અને
ઇશ્વરનો અભેદ પ્રતિપાદન કરે છે કે ભેદનો બોધ કરે છે? એ પ્રકારના
શાસ્ત્રપ્રમાણમાં જે અસંભાવના થાય છે તે વેદાન્તશાસ્ત્રના અવલુમ્બી
નિષ્પત્ત થાય છે, અને આત્મા નિત્ય કે અનિત્ય? વ્યાપક અથવા પરિ-
ચિન્ન? સુખરૂપ અગર દુઃખરૂપ છે? એ પ્રમાણે પ્રમેયગત જે અસં-
ભાવના છે, તે વેદાન્તશાસ્ત્રનું મનન કરવાથી નિષ્પત્ત થાય છે. તથા અનિત્ય,
અશુચિ, દુઃખરૂપ શરીરમાં એ પવિત્ર છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે એ
પ્રકારની જે બુદ્ધિ જેને વિપરીતભાવના કહે છે તે તો નિદિધ્યાસનના
અભ્યાસવડે નિષ્પત્ત થાય છે. એથી કરીને, ઇષ્ટવસ્તુ (અક્ષરૂપ આત્મા)ની
પ્રાપ્તિને માટે અવલુમનના અભ્યાસ એ દીપપ્રભાની પેઠે તમ તથા વિદ્યને
દૂર કરનારાં છે એમ કહ્યું છે.

દીપકના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ થાય છે, વસ્તુ પ્રકાશિત થાય
છે, અને તે વસ્તુ અને પેક્તસની વચ્ચે કાંઈ વિદ્ય હોય છે તો તે દૂર થઈ,
તેના લાભ થાય છે. એજ પ્રમાણે અવલુમનના અભ્યાસ અસંભાવનાતમનું
નિવારણ કરીને આત્માપ્ત્ય વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે અને નિદિધ્યાસન, વિપ-
રીતભાવનાવિદ્ય નટ કરીને સુખરૂપતાથી તેની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. આ
પ્રમાણે જે વર્ણન કર્યું છે તે ધ્યાનમાં લઇને સાધકે સાધનના અભ્યાસી બનવું.
લૌકિક સુખ, પૃથ્વી ઉપર જેટલી વસ્તુ ભોકોની પરમ પ્રીતિનો વિષય છે
તેટલી પ્રકાશિત કરી દે છે, તોપણ રાત્રીને વિષે અંધકાર તેમને આગ્રત
કરી દે છે અને ભોકો અને તે વસ્તુઓનો વિયોગ થાય છે. પરંતું અધિ-
કારી જનોને પરમ પ્રિય એવી આત્મરૂપ વસ્તુ, વિવેકઅભ્યાસરૂપ સુખ
આ દેહરૂપ પૃથ્વીપર એવી પ્રકાશિત કરી દે છે કે ફરી કદી પણ તે ભોકોને
ઇન્દ્રિયરૂપ રાત્રીનાં દર્શન થતાં નથી. રાત્રીને વિષે જે પ્રમાણે અંધકાર
તથા નિદ્રા હોય છે તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રામરૂપ, જન્મમરણાદિ
સહસ્રાવધિ અનર્થદુઃખ અને સ્વપ્ન, મોહ, નિદ્રા વગેરે ઇતિભો હોય છે;
એમનું દર્શન થાય તોજ આત્મવસ્તુ આગ્રત થાય એવો ભાવ સમજવાનો
છે. જે પ્રમાણે કલ્પદ્રુમલતા, ચિતામણી, અથવા સરસુ રશ્મિપ્રદ હોય છે,

તેજ પ્રમાણે અભ્યાસભૂમી સુદૃઢ હોય છે. એથી કરીને કષ્ટસાધ્ય ગણી અભ્યાસને છોડવો નહિ, પરંતુ માનસઉત્સાહથી ખેદ રહિત થઇને નિરંતર અભ્યાસમાં તમર રહેવું. ગૌડપાદાર્ય પશુ કહે છે કે:—

उत्सेक उदघेर्यद्वत्कुशाग्नेकैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥

ઈર્ષના અગ્રમાગથી એક એક ગિન્દુ કાઢી કાઢીને પૃથ્વી પર ફેંકવું અને એ રીતે સમુદ્રને સુકવી નાંખવાનું કામ પશુ નિશ્ચય પૂર્વક ચલાવ્યું હોય તો તે જેમ સઘ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે મનોનિગ્રહ પશુ આદાસીન્ય, આલસ્ય ન ઉપજે તો થવા યોગ્ય છે. એને સાર સંપ્રદાયવેત્તા પુરૂષ એક આખ્યાયિકા કહ્યાં કરે છે:—

यत्नेन किं न सिध्येत सुतरां सुधियां पुनः ।

टिट्ठिमस्यापि यत्नेन समुद्रोऽपि वस्रोऽभवत् ॥

મનુષ્ય દીર્ઘ પ્રયત્ન કરે તો કયું કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી ? વિવેકી, યુદ્ધિવાન પુરૂષને ઉદ્યોગ કરવાથી અભ્યાસવડે સકલાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. ટિટ્ઠિમ નામના પક્ષીના દીર્ઘ ઉદ્યોગથી મહાન સમુદ્ર પશુ વશીભૂત થયો હતો એમ કહેવાય છે ઉપર આપેલી ગૌડપાદાર્યની કારિકા માંડુશ્યોપનિષદમાં છે. તેનું વિસ્તૃત વૃતાન્ત ત્યાં જોઇ શકાયું તો પશુ સામાન્ય જનતાની સમજવામાં આરે નહિ એમ ધારીને અહીં તેનું શોર્ટક વર્ણન કરીશું.

એક વખત ટિટ્ઠાડી નામના પક્ષીએ પોતાના ઇંડાને સમુદ્રના કિનારા પર રાખ્યાં. ત્યાં આગળ નહિ રાખવા સાર તેની સ્ત્રીએ બહુ કહ્યું ત્યારે તેણે સ્ત્રીને કહ્યું બય ન રાખવો. મ્હારી આગળ એ સમુદ્ર શી વીસાતમાં છે ? કદાચિત્ત એ આ ઇંડાંઓને નાશ કરશે તો હું એને જલરહિત કરી દઇશ. પછી તેઓ બન્ને જણાં પોતાના આહારને માટે દૂર દેશાંતરમાં આશ્વા ગયાં. સમુદ્રે તેમનું બાપણ સાંભળ્યું હતું, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવા ખાતર તેણે પોતાના જળના મોળાંવડે સપ્તગાં ઇંડાંનું હરણ કર્યું; પરંતુ તેમનો નાશ ન થયો. કેમકે એણે વિચાર કર્યો કે આ નિખિત્ર જગત્ પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે, તેથી કોઇ પશુ જીવની શક્તિ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી કે દેશ કિંવા કાલ, નિખિત્ર ઇત્યાદિકાવડે બળી શકતી નથી. એવા અભિપ્રાયથી તેણે એ ઇંડાંને ગુપ્ત સ્થળને વિષે રાખ્યાં. પછી તે પક્ષી સ્ત્રી સમેત દેશાંતરથી આવીને અગાઉ રાખેલા સ્થાનમાં પોતાના ઇંડાંને નહિ

જેતાં સંતમ થયો. અને એ સમુદ્રેજ હમારા ઇંડાંનું હરણુ કયું છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને ત્હેનું શોધણુ કરવાના દંઠ નિશ્ચય કરવા લાગ્યો. ત્હેની આજે ત્હેને ઉપદેશ કર્યો કે સમુદ્રના બળ તથા ત્હમારા બળમાં ધણો ફરક છે. એથી કરીને એની સાથે ત્હમારે વૈર કરવું અનુચિત છે. વિવાહ, મૈત્રી, વૈર, સમાન પુરૂષોની સાથેજ થાય છે, ન્યુનાધિકની સાથે થતાં નથી, માટે એની સાથે વૈર કરતા નહિ.

દેશઃ કાલશ્ચ મિત્રં ચ ધનં વર્ષ્મં કુલં તથા ।

પદ્ધિવિધં રાજ્યેભ્યઃ વિદ્વદ્ભિઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥

આ ભોકને વિષે દેશ, કાળ, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી અને કુળ એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારનું બળ વિદ્વાન પુરૂષોએ કહ્યું છે, અને તે સધળું સમુદ્રની પાસે છે, આપની પાસે નથી. ખ્યાલ કરો ! સમુદ્રનો પ્રદેશ કેટલો જયો વિસ્તૃત છે ? એનો આ કીનારો એક લાખ યોજન અને પેલેપારનો કીનારો બે લાખ યોજન છે. પાતાળ પર્યન્ત નીચે ઉંડો છે, અને પ્રલયકાળમાં ત્રિભુવનને વ્યાપ્ત કરી દે છે. હવે આપનો દેશ જોશો તો માથાથી પગ સુધીની લંબાઈ સેજ આંગળની તથા બન્ને પાંખ બાર બાર આંગળના પ્રમાણની, તથા શિથિલ અને દર્બાચવત્ એક સક્ષમ આંચ એટલેજ આપનો અંતર્ગાલ દેશ છે. એથી કરીને ત્હમારી પાસે સમુદ્રના જેવું દેશ બહુ નથી. બીજું કાળ બલ—આપણી પક્ષીઆદિ નીચ જાતિઓનું મરણપર્યંત સર્વ કાલ એક સરખુંજ રહે છે; પરંતુ દેવ દેવ મનુષ્યાદિ ઉત્તમ જાતિઓને વિષે કાલની ઉત્કૃષ્ટતા નિકૃષ્ટતા જણાઈ આવે છે. એથી કરીને કાલ બળ પણ સમુદ્રાદિ મહાપુરૂષને અનુકૂલ છે, આપને નથી. ત્રીજું મિત્ર બળ—મહારા વગર ત્હમારો બીજો કોઈ મિત્ર નથી, અને તે હું પુત્રવિયોગથી દુઃખી થઈ છું, એથી કરીને મહારાથી ત્હમને મદદ થી રીતે થઈ શકવાની હતી ? પરંતુ ઇંદ્રાદિ દેવ, યુનીજન, મનુષ્ય ઇત્યાદિકોને અનેક રતનાદિકોની પ્રાપ્તિ આ સમુદ્રવડે થાય છે, એથી તેઓ સધળા એના મિત્ર છે. એવા મિત્ર-બલ સંપત્તી સાથે વૈર કરવાથી યશ થી રીતે મળી શકે ? ચોથું ધન બળ—જનુ પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિને સારૂ ધનવાનના મિત્ર થાય છે, પરંતુ આપની પાસે કાંઈ પણ દ્રવ્ય નથી, અને એની પાસે તો પૃથ્વી પર જેટલી જાતિઓ છે તે સર્વ જાતિઓનું રતન હોવાથી, ધન બળ પણ એને છે. પાંચમું બળ સ્ત્રીરતું કહ્યું છે. એકાદ ધનુર્ધારીનું બાણ આકાશમાં જેટલું ઉંચું જાય તેટલાં ઉંચા ઉડવાનું સામર્થ્ય પણ ત્હમારામાં નથી; એટલે

સરીર બદલેના પશુ હજારોમાં આપના છે. પરંતુ એમાંક આદિ મોટા મોટા પહોંટા ઇંદના બચના આપી સમુદ્રને કશું ગયા ત્યારે સહેલું પોતાના શરીર પૂર્ણતાને આશ્રય આપીને રહેવું રક્ષણ કર્યું હતું. એ પશુથી પસિદ થાય છે કે શરીરબલ પશુ એને અનુકૂલ છે. હાં કુલ મળા—આપનો જન્મ નિષ્કૃષ્ટ એવી ટીણી પક્ષીની જાતિમાં થયો છે, અને સમુદ્ર તો સાક્ષાત્ મહેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયાવું વર્ણન છે, એથી કરીને કુળવાન પશુ એ છે. આટે આપ એની સાથે વેર કરતા નહિ.

આપે પ્રથમથીજ સ્કાર વચન માન્ય કર્યું હત તો આમ દુઃખી થવાનો વખત આવત નહિ. પરંતુ હવે પશુ આપના વિનાશને માટેજ વિરોધ કરે નહિ. નહિ તો મૃતને વૈભવભાગીની ક્ષમિની સાથે અનિવાર દુઃખ મળે. એ પ્રજાએ પોતાની સ્ત્રીનું બાપશ્વ સાંભળીને તે ટિટિબ પક્ષી તેથી બારે નિંદા કરતાં કહેવા લાગ્યો કે તું સ્કારા યતુ સમાન છે. કેમકે આપણ કાળમાં મૃતને સહાય કરવાને બદલે ઉત્સાહજન્ય કરનાર કંઠાર બંધન કરીને તું મૃતને દુઃખી કરે છે. એવા યતુનો ધાત દરેકો જોઇએ પરંતુ સ્ત્રી હંતમણ બહુ પાપ હોવાથી મૃતને મારી નાંખતો નથી. આપણી સ્ત્રી સ્કારી પાસે રહેવું નહિ. ગમે તે બીજો કોઈ સ્થળે બાલીજ. હું એકેએક આ સમુદ્રના જલને ચાંચવડે તથા આ બન્ને પાંખવડે પૃથ્વીપર ફેંકી ફેંકીને સુકવી દઇશ. એમ કહીને પોતે તેના જલનું શોષણ કરવા લાગ્યો. પોતાના પતિનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇને સ્ત્રી પણ તેને મદદ કરવા લાગી અને બન્ને ઉદ્દેગરહિત બનીને નિરંતર તે ઉદ્યમ કરવા લાગ્યા. એ ટિટિબ પક્ષીનું આવું યતનત સાંભળીને તેની જાતિમાં બીજા અનેક પક્ષીઓ ત્યાં આવીને તેને સમુદ્રને સુકવવાના પ્રયત્નમાંથી નિષ્ઠા કરવાનો એક પ્રકાર ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ત્યારે રહેમનું વચન અમાન્ય કરીને તે બન્ને જણાં રહેમને કહેવા લાગ્યા:—“જો હવે હજારો મિત્ર હો તો હવે હમને સહાય કરો, નહિ તો હમારે રરતે આત્મા જાશે. હમારો તો નિશ્ચયજ થએલો છે કે ગમે તો એક વર્ષમાં અથવા આ જન્મમાં નહિ તો એક જન્મ લઇને પણ એ સમુદ્રને હમે સુકક કર્યા વગર રહેવાના નથી. એવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને તેની જાતિનાં સમગ્ર પક્ષીઓ સમુદ્ર-શોષણકરવામાં સહાયમૂત થયા. અખિલ ટિટિબજાતિ સમુદ્રસુકવવાનો દૃઢ ઉદ્દેશ કરી રહી છે એવું સાંભળવામાં આવતાં પક્ષીઓની ખીજ જાતિઓ પણ ત્યાં આવીને તેમને સહાય કરવા લાગી.

દેવોએ ત્યાં અકસ્માત્ નારહણનું આગમન થયું અને એ પક્ષીઓનો

અવિશ્રાન્ત ચાલી રહેસો ઉદ્યોગ જોઇને તેઓ વિસ્મય પામ્યા. ત્યાર બાદ નારદે સર્વને એ દુર્ધટ કૃત્યમાંથી નિવૃત્ત કરવાનો વિચાર કરી તે મતલબનેા ઉપદેશ કર્યો. પરંતુ હેમણે નારદનું વચન ભેખળ્યું નહિ. ત્યારે નારદે પ્રસન્ન તેમજ કૃપાયુક્ત થઇને કહ્યું:—હે સર્વ પક્ષીઓ! ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન જે ગરૂડ પક્ષી છે તે હમારો પક્ષીઓનો રાજા છે. તેથી હમે તેની પાસે જઇને હમારું જ્ઞાન્ત કહો અને હેને આંત્રી લઇ આવશો તો હમારી કાર્ય સિદ્ધ થશે. નારદવચનને અનુસરીને તે સર્વ પક્ષીઓ ગરૂડની પાસે આવીને પોતાની હકીકત હેને કહેવા લાગ્યા, અને નારદે પણ હેને જવાને સાર ઉપદેશ કર્યો. પોતાની જાતિને સહાય કરવી ઉચિત છે એમ જાણીને ગરૂડ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સમુદ્રની પાસે આવીને ગરૂડે પોતાની મનને પાંખો પહોળી કરીને સમુદ્રના જલને આકાશમાં ઉડાડવાનું શરૂ કર્યું. ત્યારે સમુદ્ર નિર્ફલ થઇ ગયો અને જે ઇંડાંઓનું હેણે હરણ કર્યું હતું તે સવળાંઓને આણીને ટિટિબ પક્ષીને આપી દીધા. આ પ્રમાણે દર પ્રયત્ન કરીને તે ટિટિબ પક્ષીએ સમુદ્રને જીત્યો. તેજ પ્રમાણે અધિકારી પુરૂષ પણ દર પ્રયત્ન કરશે તો પ્રયત્ન પુરૂષાર્થે વડે મનને જીતી શકશે. હેના દર નિશ્ચયને જોઇને ગરૂડે જેમ સહાય કરી હતી, તે પ્રમાણે આપણે પણ નિશ્ચય હશે તો સવળા દેવો પણ આપણને સહાય કરશે. સારંગશ કે જ્યાં આગમ ઉદયમ, સાહસ, વૈર્ય, બલ, બુદ્ધિ તથા પરાક્રમ એ છ ગુણો નિરાસ કરી રહ્યા છે ત્યાં દેવતાઓ સહાય થાય છે અને અખિલ વસ્તુઓનો લાભ થાય છે. એથી કરીને અનેક વિદ્વન તથા પ્રાણાન્ત સંકટ આજી પડે તો પણ પોતાના અભ્યાસમાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈતું નથી. ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં રાજા યદુને અવધૂત કહે છે કે ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ જતાં દેવતાનું રક્ષણ થતું નથી અને સમાધિ સાધ્ય થાય છે, એ વાત હું બાણકાર (બાણ બનાવનાર) પાસેથી શીખ્યો છું. ખ્યાલ કરો કે:—

મન એકત્ર સંયુજ્યાજ્જિતશ્વાસો નિતાસનઃ ।

વૈરાગ્યામ્યાસયોગેન ધ્રિયમાણમતંદ્રિતઃ ॥

યસ્મિન્મનો લઘ્વપદં યદેતત્ત્લનૈઃ શનૈર્મુચતિ કર્મરેણુઃ ।

સત્ત્વેન વૃદ્ધેન રજસ્તમશ્ચ વિદ્ધ્ય નિર્વાણમુપેત્યનિષ્વનમ્ ।

તદૈવમાત્મન્યબહુદ્ધવિત્તો ન વેદ ક્ષિત્તિહિરંતરં વા ।

ચયેષુકારો નૃપતિઃ વ્રજન્તમિવૌ મતાત્મા ન દદર્શ પાર્થે ॥

યોગીએ આલસ્યનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ આસનનો જય કરવો જોઈએ; યાને સ્થિર બેસવાની આદત રાખવી. પ્રાણાયામને માટે એ આદત બહુ ઉપયોગની છે. પછી પ્રાણવાયુને વશ કરી લેવો, કેમકે મન આસને અધીન હોવાથી, આસનનો જય કર્યો હોય તો તે (મન) નિશ્ચલ થાય છે. અને પછી તે વશીભૂત મનને એક આશ્રયમાં લગાડવું. આના પર શંકા થશે કે, મન કદાચિત્ ક્ષણ ભર નિશ્ચલ થયું તો પણ વિષયવાસનાથી શરીર પાછું ચંચલ થાય છે અથવા તો સુષુપ્તિમાં જવો તેનો લય થાય છે, તેવો લય થાય તો શું કરવું ? આનું સમાધાન એવું છે કે તિપ્પેના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી ચિત્ત ચાંચલ્ય થતું નથી; અને અભ્યાસયોગરૂટે તેને લક્ષ્ય પર સ્થિર કરવાથી સુષુપ્તિની મારક તે સર્વથા લીન પણ થઈ જશે નહિ.

ચિત્ત સ્થિર કરવાનો આશ્રય પરમાનંદરૂપ ભગવાન છે. તે આશ્રય ઉપર લય વિક્ષેપ પામનાર આ ચિત્ત જો સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય તો તે ધીરે ધીરે કર્મ વાસનાઓને છોડી દે છે. આના પર એમ કહેવામાં આવે કે કર્મવાસના છૂટી જતાં ચિત્ત ચંચલ થશે નહિ; પરંતુ નિદ્રાવત્ તેનો લય થઈ જતો શી રીતે અટકશે ? તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય તો મન, રજ અને તમ એ બે ગુણોને છોડી દે. વિક્ષેપ તેમજ લય રજગુણ અને તમોગુણરૂટે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગુણોના નાશ થયો એટલે તેમનાં કાર્ય, વિક્ષેપ લય પણ રહેવાનાં નહિ અને રજ તમને સજગાવી મૂકનારો સત્વગુણ પણ આપોઆપજ લીન થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે બંને કાષ્ટનું સંધર્ષણ થતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈને તેમને સજગાવી દઈને આખરે પોતે પણ શાન્ત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે રજ તથા તમનો નાશ કરીને વૃદ્ધિગત થએલો સત્વ પણ સ્વયં ઉપશમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે અખિન્ન ગુણકર્ષોના નાશ થયા બાદ ચિત્તને ત્રિપે કોષ્ટ પણ પ્રકારની વૃત્તિ ઉઠતી નથી અને તે મન ધ્યેય ભગવાનના આકારથી રહે છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકારતયા સ્થિતિઃ ।

માડસંપ્રજ્ઞાતનામાડસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

ગુણ વૃત્તિઓથી રહિત થઈને, મન જો અક્ષરસ્વરૂપે રહે તો તેને અસંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ કહે છે; તે સમાધિ સિદ્ધ થઈ એમ જણાવું.

એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને વિષે ચિત્ત ચેટકું રહે તો, મનુષ્યને બાહ્ય અગર અંદરના કોષ્ટપણુ વિષયનું સ્કુરણુ થશે નહિ, એને માટે ઉદા-

હરણુ બાણુ તૈયાર કરનારાતુંજ હ્યો. બાણુ બનાવનાર એક કારીગરતું ચિત્ત બાણુને સીધાં કરવામાં એટલું બહું રોકાએતું હતું કે તેની પાસેથી રાજની સ્વારી, નમારાં, નોખત, ડંકા વગેરે વગાડતાં સિપાઇ સવાર નિશાણુ સહિત બારે સમારંબથી પસાર થવા છતાં, એ સમારંબ બીજકુલ તેના જોવા કે જાણવામાંયે આવ્યો નહિ. રાજની સ્વારી દૂર નીકળી ગઈ ત્યાર પછી કોઇ માણુસે ત્યાં આવીને તે કારીગરને પૂછ્યું, “કેમ બાઈ ! અહીંથી રાજની સ્વારી ગઈ કે ?” ત્યારે કારીગરે જવાબ દીધો:—“બાઈ ! મ્હેં કાંઇ જોઇ નથી.” એતું મન એટલું બહું એકાગ્ર થઇ ગયું હતું. સારાંશ એ છે કે યેરાગ્ય તથા અભ્યાસ એ બન્ને સાધન વડે એવી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસતું સ્વરૂપ તથા તેની આવસ્થકતા કેટલી છે તેતું વર્ણન ઉપર કરી ચૂક્યા. હવે એવો અભ્યાસ ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે કરવો તે કહેવામાં આવે છે.

સ તુ दीर्घकालनिरंतरसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।

અનાદિ કાળથીજ આ ચિત્ત વિષય ભોગવાસના વડે ચંચલતાનો અભ્યાસ કરતો આવ્યો છે. અને તેથી કરીને ચંચલતા એ ચિત્તનો સ્વાભાવિક ધર્મજ થઇ ગયો છે. આ પ્રકારની ચંચલતા, આગંતુક અદ્યકાલ સાધ્ય એવા કોઇપણ ઉપાય વડે નિવૃત્ત થવાની નથી. એટલા માટે ચંચલતા નષ્ટ થઇ, સ્થિરતાજ ચિત્તનો સ્વભાવ બની જાય તેવો ઉપાય અવશ્ય કરવો જોઇએ. અને એ ઉપાય તો અભ્યાસની દ્રઢતા વગર બીજો કોઈ નથી એમ જાણવું. ધણી વખત સુધી અભ્યાસતું અનુશાન કરવું એજ ચિત્તની સ્થિરતાનો મુખ્ય ઉપાય છે. લાંબો વખત સુધી કરવામાં પણ એમ સમજવાતું નથી કે ચાલો, દિવસમાં એકાદ બે ઘટિકા સુધી કરીશું એટલે કાર્ય સિદ્ધ થશે. પરંતુ નિરંતર (વ્યવધાન રહિત)જ કર્યાં કરવો જોઇએ. અને તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરવાથીજ દૃઢ ભૂમિ થાય છે. અર્થાત્ તે અભ્યાસ વિષયસુખની વાસનાઓવડે ચલાયમાન થઇ શકતો નથી. દીર્ઘકાલ સુધી અભ્યાસ કર્યો પરંતુ વચમાં વ્યવધાન (ખલેલ, અંતર) રાખીને કર્યો, અને શ્રદ્ધા વગર કર્યો તો લય, વિલેપ, કષાય, સુખાસ્વાદ, એ ચારેની નિવૃત્તિ થશે નહિ. અર્થાત્ અદૃઢ ભૂમિ થવાથી એવા અભ્યાસવડે રક્ષણ લાભ થવાનો નથી. તેથી કરીને ચિરકાલ, નિરંતર તથા સત્કાર (શ્રદ્ધા) પૂર્વક કરવો જોઇએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. નહિ તો:—

એક બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને વેદાભ્યાસ કરવા સારૂ પાસેના ખીબા ગામમાં મોકલ્યો હતો. ત્યારે ત્યાં ગયાને છ દિવસ વીત્યામાદ, તે બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો:—“હે સ્ત્રી! ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ એવા ચારજ વેદ આ જગતને વિષે હોવાનું” મ્હેં સાંભળ્યું છે. અને આપણા પુત્રને ગયાને આજે તો છ દિવસ થઇ ગયા છે; તો પછી વેદ ભણીને પાછા આવવામાં એને આટલો બધો વિલંબ કેમ થયો હશે વાર? કાંઈ સમજ પડતી નથી. એના મનમાં કે અકકેક દિવસમાં એક એક વેદ ભણીને ચાર દિવસમાં ચતુર્વેદી બનીને આવશે. એવી ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય જેમ મૂઢ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે અદ્ય દિનના અભ્યાસથી મનનો નિશ્ચલભાવ થઇને યોગની સિદ્ધિ થશે એવી ઇચ્છા કરનારો પણ મૂઢ જણવો. વાસિટ્થમાં કહ્યું છે કે:—

જન્માન્તરચિરામ્યસ્તા રામ સંસારસંસ્થિતિઃ ।

સા ચિરામ્યાસયોગેન વિના ન ક્ષીયતે ક્વચિત્ ॥

હે રામ ! જન્મ જન્માન્તરને વિષે દીર્ઘકાલથી જીવે જે સંસારિક વાસનાઓના અભ્યાસ કર્યો છે, તે દીર્ઘકાલપર્યન્ત યોગાભ્યાસ કર્યા વગર શી રીતે નાશ પામવાનો હતો ? એટલા માટે, પુરૂષે મનની ચંચલતા દૂર કરવા સારૂ તથા આત્મપદને વિષે તેની સ્થિતિ થાય તેટલા માટે ત્રીવ ચૈરામ્યયુક્ત ત્રીવ મુમુક્ષાસંપન્ન થઇને ચિરકાલ અભ્યાસ પરાયણ થવું જોઇએ એ પ્રમાણે કથન કરવામાં આવે છે

૫૬-રાગ-હમીર, તાલ-ચલતી

કરે મન વશ હૃદ કર અભ્યાસ ॥ ૧ ॥

દુઃસાધ્યહિ સાધત હૈ જીવકર બગ સમ બિચરે આકાશ
॥ ૧ ॥ બચનાગાદિક મારક વિષ નર આત હિ કર પ્રયાસ ॥ ૨ ॥
વ્યાઘ્ર ભુજંગ કરાલ ધરે કર જે કર પ્રાણુ વિનાશ ॥ ૩ ॥
ચિંતન કથન દત્ત બોધન કર અવિચલ પદમે નિવાસ ॥ ૪ ॥

જે અભ્યાસની દૃઢતાથી દુઃસાધ્ય સુસાધ્ય થાય છે. પરકાયાપ્રવેશ પણ અભ્યાસનું જ ફળ છે, તો સ્વકાયા (આત્મરૂપ)ને વિષે પ્રવેશ કરવો એ શું અસંભવિત વાત છે ? પાણી પર ચાલવું, આકાશ ગમન, વગેરે યોગીઓએ સાધેલા સંયમઅભ્યાસના જ ફળ છે. બચનાગ, અશીષ વગેરે વિષમય પદાર્થોને પણ મનુષ્ય અભ્યાસગળના પ્રતાપે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં

ખાણ શકે છે. અને તેના ઘોડો સરખો પણ અંશ ને ખીજા માણસના પેટમાં જવા પામે છે, તો તેઓ ઝટ મરી જાય છે. તેજ પ્રમાણે વાણ, સાપ એવાં ભયંકર જનાવરોને હાથમાં પકડીને સર્કસ વગેરેમાં લોકોને દેખાડવામાં આવે છે તે પણ દંડ અભ્યાસનું જ બળ સમજવું. નહિ તો તેઓ પળવારમાં ખીજા જીવોના પ્રાણનો નાશ કર્યા વગર રહે નહિ. વાતપર્ય એ છે કે, સદ્ગુણને કરેલા ઉપદેશનું ચિંતવન તથા અન્ય પુરંવાને તેનું જ કથન તથા ઉપદેશ, એ પ્રકારના અજ્ઞાન્યાસવડે અચલપદને વિષે નિવાસ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

॥ इति शिवम् ॥

૫૭૫ પુષ્પ.

મલિન વાસનાના બેદ તથા સ્વરૂપ.

राम वासनया बन्धो मुक्तयै निर्वासनं मनः ।

तस्मान्निर्वासनीभावमानयस्व विवेकतः ॥ यो. वा. ॥

જીવ-મુક્તિનું સાધન જે મનોનાશ છે, તે પ્રથમ સાધવું જોઈએ અને તેને માટે અખિલ વાસનાઓનો ક્ષય થવો આવશ્યક છે. વિદ્યા ધનાદિ મદને લીધે જે પુરૂષ સત્સમાગમ, શુશ્રૂષા કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તોને માટે વિચારવડે વાસનાઓનો ક્ષય કરવો, એજ મનોનાશક ઉપાય કહેલો છે. વાસનાદ્વારા સંસાર કારાગૃહમાં બંધન પ્રાપ્ત થએલું છે, તે વિવેકરૂપી શસ્ત્ર-વડે કાપી નાંખવામાં આવે તોજ જીવનો એ બંધનમાંથી છૂટકો થઈ શકે. એજ હેતુથી ભગવાન વસિષ્ઠ રામચંદ્રને વાસનાશન્ય મન કરવાનો ઉપ-દેશ કરી રહ્યા છે. કેટલાક લોકો વાસનાક્ષય થયા પૂર્વેજ અલ્પકાલ અનુ-શ્વિત શ્રવણમનનધ્યાનાદિકોથી પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલા માને છે, પરંતુ તે ભ્રમ માત્રજ છે એમ જાણવું.

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्धमाहितं मिथः ।

संत्यक्तवासनान्मૌનાવૃત્તે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥

શાસ્ત્રાદિકોના પૂર્ણ વિચાર કર્યો તથા વિદ્વાન પુરૂષોની સાથે સંવાદ કરીને દંડ નિશ્ચય કર્યો કે મોક્ષશાસ્ત્રનું આજ રહસ્ય છે. તોપણ વાસના-ઓનો ક્ષય થઈને નિર્વિકલ્પ-અસંપ્રગાત-સમાધિરૂપ મુનિભાવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર પરંપદનો લાભ સંપાદન કરી શકાતો નથી. હે રામ ! મ્હેં ક્ષોદ્ધિશામાં

પસ્તિભણુ કરીને નિષિલ દ્રષ્ટ્યને જોયું છે, પરંતુ વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ જોનારા પુરૂષો આ જગતને વિષે ધણાજ દુર્લભ અને વિરલ મહારા જોવામાં આવ્યા છે. રામચંદ્રે પૂછ્યું કે વાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે સમજ્યા વગર તેનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ, માટે આપ તેનું લક્ષણ તથા પ્રકાર કહો. ત્યારે વસિષ્ઠજી કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! પૃથ્વીપર વિચાર ન કરતાં, ‘અહં મમ’ હું ‘મહાર્’ ઇત્યાદિરૂપ સંસ્કારવડે દેહાદિ પદાર્થોનું જે ગ્રહણ થાય છે તેનું નામ વાસના. પૃથ્વીપરના વિચારયુક્ત જીવન્મુક્ત પુરૂષોને દેહાદિ સંસ્કાર હોતા નથી. કેમકે વાસનાના વિરોધીવિચાર એમનામાં જન્મીત રહેતા હોવાથી દેહાદિ બાંધવડે હેમને આત્મજન કરવા તે (વાસના) સમર્થ થતી નથી.

વાસના એ પ્રકારની છે, એક મલિન તથા ખીજી શુદ્ધ. તેમાં શુદ્ધ વાસના એક રૂપજ રહે છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે. પરંતુ મલિન વાસના ત્રણ પ્રકારની ગણીવેલી છે. જ્યાં મુધીએ ત્રણેનો નાશ ન થાય ત્યાં મુધી તત્ત્વજ્ઞાન યથાર્થ થતું નથી. શંકરાચાર્ય પણુ કહે છે કે:—

લોકવાસનયા જન્તો: શાસ્ત્રવાસનયાઽપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવન્નૈવ જાયતે ॥

લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસનાવડે સંશયવિપર્ધયરહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુંજ નથી. એટલા માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. લોકવાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તો મનુષ્ય પોતાના મનસંગાથે એવો વિચાર કરે છે કે મહારે મહાર્ વર્તન એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી સધળા મહારી સ્તુતિજ કરે, નિન્દા નહિ. પરંતુ આમ બનવું દુર્લભ છે. રામ કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવ તથા ખીજા પણુ સંત મહાત્માઓને બધાજ લોકોએ ક્યાં સારા કહ્યા છે ? પિતૃવચન સત્ય કરવા સારૂ રાજ્યાદિ વૈભવને તથા જનાપવાદને ખાતર પ્રત્યક્ષ સતી જનકીનો પણુ જેમણે ત્યાગ કર્યો હતો, તે રામની પણુ હાલ થું હેમને થોડી નિન્દા સાંભળો છો ? કૃષ્ણ તો યૌર્ધ્વ કર્મ કરનારા, અને જાર શ્રેષ્ઠ, તેમજ બારે દૃષ્ટીએ દેવ શેના ? જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ, એકનાથ અને શંકરાચાર્ય સરખા તત્ત્વજ્ઞાની, સર્વસંગ પરિત્યાગી આ પૃથ્વીપર કાંઈ થોડા મહાત્માવાવ પુરૂષો થઈ ગયા છે ? પરંતુ હેમને પણુ ક્યાં બધાજ લોકોએ આચાર વિચારમાં સારા કહ્યા છે ? તે લોકોની જે આવી દશા છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યના અંતરમાં એવા બ્યક્ષ્ય અર્થનો અભિનિવેશ થાય, તો તે કેવી રીતે સંપાદન થઈ શકે ? કાંઈ કહે છે કે:—

હન્દું નિન્દતિ ચક્રવાકયુગુલં માતાં નિધિ કૌશિકઃ ।

સ્વાદુક્ષીરમરોચકી સુકૃતિનં પાપો જઙ્ઃ પણ્ડિતમ્ ।

ત્યક્તં સર્વજનૈઃ સ્વલઃ કટુવચા પ્રામ્યઃ પુમાન્નાગરમ્ ।

કઃ પૈતામહગોલકેઽત્ર નિસ્થિતઃ સંપ્રાનિતો વર્તતે ॥

અખિલ લોકોના તોપનો નાશકરીને આનંદ આપનારા ચંદ્રમાની ચક્ર-
વાક પક્ષી નિન્દા કરે છે. (રાત્રીના વિષે ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો—ઓ
પુરુષનો—વિયોગ થાય છે.) જેના વડે સર્વને આરાગ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે એવા
તેજોનિધિ (સુધ)ની ધૂવડ પક્ષી નિન્દા કરે છે. (દિવસમાં ધૂવડ અંધ
રહે છે; અથવા એને દવાંધ પણ કહે છે.) જ્વરાદિકાથી રૂચિરહિત મનુષ્ય,
કેશર શર્કરા ઇલાયચી નાંખીને સુગંધિત, સુમધુર, તથા સુસ્વરૂપ બનાવેલા
દુધની નિન્દા કરે છે. સર્વસંગપરિત્યાગી સાધુ પુરુષની. દુર્ગત કોર
બાળકુવડે નિન્દા કરે છે. તેજ પ્રમાણે આમ્યજન (ગામડિયો) નગરવાસી
(શહેરી) ચતુર સુંદર પુરુષની નિન્દા કરે છે. તાત્પર્ય, એ છે કે આ પિતા-
મહાનિર્મિત બ્રહ્માડને વિષે અખિલ જનોવડે સંપ્રાનિત, સ્તુત એવો મનુષ્ય
પુરુષ છે ? કોઈપણ નહિ. જગતમાં ગમે તેવું વર્તન આપશો તો પણ
લોકો તો નિન્દાજ કરવાના ! એ વાતનો પ્રત્યંતર ભગવદ્દર્શકે પાર્વતિને
બતાવી આપ્યો હતો.

એક વખત પાર્વતિ શંકરને કહેવા લાગી કે આપ જે સ્મરણમાં
ભૂત પિશાચ ગણુની સાથે ભ્રમરો છો, તથા સર્પાલંકાર ધારણ કરો છો,
નરકપાલ (ખાપરી) લઇને ભિક્ષાટન કરો છો, ચિત્રાભરમ શરીરે ચોળો
છો, ગળજર્મની લગોટી પહેરો છો, અને વ્યાઘ્રાખરઃ ઝોટો છો, આપનો
આવો આચાર જોઇને બધા લોકો નિન્દા કરે છે, તો આપ શા માટે સારાં
સારાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરતા નથી ? એમ કરશે તો લોકો સ્તુતિ કરશે.
ત્યારે શંકર બોલ્યા:—“હે ભવાની ! લોકો ક્યાં કોઈને પણ સારા કહે છે ?
ગમે તેવો આચાર રાખ્યો હશે તોયે અખિલ જનો કદી પણ સ્તુતિ કરવાના
નથી. એ આચાર જેમને અનુકૂલ હશે તેઓ તેનાં વખાણ કરશે તથા
જેમને પ્રતિકૂલ હશે, તેઓ નિન્દા કરશે. માટે લોકોની નિન્દા અગર સ્તુતિ
તરફ દુર્લભ રાખીનેજ શ્રેયોર્થો પુરુષે પોતાનું વર્તન રાખવું જોઈએ.

મનુષ્ય દરિદ્રો હોય છે તો તેને અકર્મી કહે છે અને ધનવાનને સારું
કહે છે કે એ તો મહા અભિમાની છે. બહુ બોલનારાને વાચાળ, બકવાટ

કરનારો કહેશે, તેમજ બહુજ થોડું બોલનારો હશે તો ત્હેને 'આ તો બહુ માની છે' એમ ભોંકો કહેશે. નિપુત્રિક હશે તો કહેશે કે એવું મ્હેં નહિ જોતું જોઈએ, અને ધણી પુત્રવાળો હશે તો કહેશે કે ધણી સંતતિ. થવી એ પાપનું મૂળ છે. ધર્મકરનારાને ઉડાઉ તથા નહિ કરનારાને કૃપણ (કંચુસ) કહે છે. કર્માનુષ્ઠાન કરનારાને ફાંબિક તથા નહિ કરનારાને નાસ્તિક, શ્રદ્ધાશૂન્ય કહે છે. સંતસંગીને મોટા ભગત ઉપદેશી અન્યા છે એમ, તથા સત્સંગ નહિ કરનારાને અજ્ઞાની, અભક્ત એ પ્રમાણે કહે છે. તાર્પણ એ છે કે જગતમાં કેમને પણ અધારેજ સારો કલો નથી અને કહેશે પણ નહિ; એટલા માટે તેની ઇચ્છા રાખવી એ યોગ્ય નથી. જગતની રીતિ, નીતિ, બાપા કેવી છે તે માટે કશું છે કે—

દોહા—ચલતી કું કહે ગાડી, આવતી કું કહે નાવ ।

કટી કું કહે ન કટી, જગદા ઉલટા ન્યાવ ॥

ગાડી જે આમ તેમ ચાલનારી છે તેને કહે છે 'ગાડી' અર્થાત્ જમીનમાં ગડી ગએલી. પરંતુ દટાઈ ગએલી વસ્તુ ચાલે કેવી રીતે? તેજ પ્રમાણે જે આવજવ કરે છે, નદીપાર ઉતારી દે છે એવી જે નાવ (નોંકા) તેને કહે છે કે 'નાવ' ન આવ, નહિ આવ. અને જેવું નાક કપાયા જેવું છે, તીણું ને ઉચું ગણું નથી (અર્થાત્ ચીચું છે) ત્હેને નકટી (કપાયવું) નથી નાક જેવું) એ પ્રમાણે કહે છે. એ ઉપરથી ભોંકાની કેવી ઉલટી રીતિ નીતિ છે, તે જણાઈ આવે છે. ચતુર વિવેકી પુરુષ જે પ્રમાણે, મૂઠ્ઠા ભોંકો ત્હેની નિન્દા કરે છે છતાં પરમાત્મસેવન કરે છે, તેજ પ્રમાણે કષ્ટચાળની કષ્ટા રાખનારા રાજાને નિન્દા રતુતિ પર ધ્યાન નહિ પહોંચાડતાં શુદ્ધાચાર રાખવો જોઈએ. બ્રમર મકરંદનું પાન કરે છે તે વખતે દેડકા શું થોડી ગર્જના કરે છે? પરંતુ તે ક્યાં તેના કર્ણકટુ શબ્દ તરફ ધ્યાન ધરે છે? તેની ગર્જના સાંભળીને ભયભીત થાય તો 'પુષ્પમકરંદ પાન કરવાનું' શી રીતે તેને મળી શકે? તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય દેડકાની પેઠે ગર્જના કરીને નિન્દા કરે છે તેના તરફ જે કર્ણવૃત્તિ દોઢાવવામાં આવે તો, મુનિજન-હત્કમ્લ મકરંદ (આત્મંદ રસ પરમાત્મા)નો લાભ થઈ શકે નહિ.

શંકર પરમાત્મા આ પ્રમાણે પાર્વતિને કહેવા લાગ્યા, તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ દેખાડવા સાર પોતે નંદી વાહનપર પાર્વતી સહિત બેસીને બહાર જવાને નીકળી પડ્યા. ત્યારે ત્હેમને જોઈને કેટલાક ભોંક કહેવા લાગ્યા:—
“જુઓ ભાઈ! આ અન્ને જણા પેલા નન્દીપરે સંવાર થયા છે પરંતુ

એમના મનમાં એ વાતનો વિચાર સરખો પણ આવતો નથી કે અમારા બન્નેના બારથી એ જનવર ખીચાઈ મરણ પામશે. મરીમ સુગા પ્રાણીને માટે એમના મનમાં જરીએ દયા નથી. મરી જાય તો તેમાં એમને શી પરવા ? એ લોકોનું આવું વચન સાંભળીને પાર્વતિને નંદી પરથી ઉતારી દીધી અને મહાદેવ એકલા નંદી પર બેસીને ચાલવા લાગ્યા; પાર્વતિ તેમની સાથે સાથેજ પગે ચાલતાં હતાં. આવો પ્રકાર જોઈને ખીજ કેટલાક માણસો કહેવા લાગ્યા કે:—“ જુઓ, ભાઈ ! આ શંકર પોતાની સુંદર કામળાંગી સ્ત્રીને પગે ચલાવે છે, અને પોતે એકલા વાહન પર બેસી રહ્યા છે. એમનું શરીર પણ પુષ્ટ તથા બળવાન છે, અને સ્ત્રીના કરતાં પુરુષનું શરીર કઠણ પણ હોય છે, તે છતાં સ્ત્રીને ખાતર એમના મનમાં દયા નથી અને વિચાર પણ એમને નથી થતો કે ચાલવાનો શ્રમ એનાથી શી રીતે સહન થઈ શકશે ? ” એમનું એવું બાપણ સાંભળીને શંકરે પોતે વાહન ઉપરથી ઉતરીને ગૌરીને બેસાડી.

યોડેક દૂર જતાં વળી પાછા ખીજ કેટલાક લોક મળ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“ જુઓ ! આ આટલો ઘરડો થયો છે, તો પણ કેટલો સ્વેચ્છ છે ? પોતે પગે ચાલે છે અને જૈનને વાહન પર બેસાડી છે. ” એ સાંભળીને શંકરે પાર્વતિને ફરી પાછી ઉતારી દીધે અને પગે ચાલવાં લાગ્યાં; નંદી ખાલી સાથે સાથે ચાલતો હતો. વળી પાછા કેટલાક લોકોએ ટીકા કરવા માંડી કે “ જુઓ ! આ બન્ને પગે ચાલે છે પણ વાહન પર બેસવા નથી શી જનવરની મમતા છે ? આવા પીવાનું પૂરું પાડી રક્ષણ કરવા છતાં બેસવા માટે જનવર જો ઉપયોગમાં ના આવે તો, તે શા અપનું ? પછી તો નાહક પોપણ કયાં બરોબરજ. લોકોનું આવું માપણ સાંભળીને શંકરે પાર્વતિને કહ્યું:—“ જોયું ? ગમે તેવું વર્તન રાખવા છતાં નિષ્પિત્ર જનો તેને સારું મળ્યું નથી. નંદી પર પહેલાં આપણે બન્ને બેઠાં હતાં, પછી હું એકલો બેઠો, પછી તું એકલી બેઠી. આખરે કોઈ પણ ન બેઠું, તો પણ કોઈએ પ્રશંસા કરી નથી, કેવળ નિન્દાજ કરી છે. આ ઉપરથી બધા લોકો પાસેથી સારું કહેવડાવવાનો કોઈએ પણ મોઢ રાખ્યો જોઈતો નથી; એ વાતજ અશક્ય છે. અને કદાચિત્ લોકોએ સ્તુતિ કરી હશે, તો પણ તેનાથી શું પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? નહિજ. એટલા માટેજ એ લોક-વાસના મલિન વાસના કહી છે. એકાદશ સ્કંધમાં બિશ્નુ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

શિષ્ટોઽવમાનિતોઽસદ્ધિઃ પ્રલભ્યોઽસુખિતોઽવશા ।

સાહિતઃ સંભિવક્તો વા વૃત્ત્યા વા પરિહાપિતઃ ॥

નિષ્ઠિતો મૂઝિતો વાડજેવંદુધેવં પ્રકંપિતઃ ।

શ્રેયસ્કામઃ કૃચ્છ્રગત આત્મનાડડત્માન્મુદ્ધરેત્ ॥

આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા પુરૂષનો દુષ્ટ લોકોએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, તેની મસ્કરી અગર નિન્દા કરી હોય, મારપીટ કે અંધન કષ્ટ હોય અથવા તેની કિપજીવિકાનું સાધન નષ્ટ કર્યું હોય, મૃદ લોકોએ શરીરપર યૂંક અગર મૃત નાંખ્યું હોય, એ પ્રમાણે બહુ બહુ પ્રકારે તેનું મન આત્મચિંતનમાંથી બ્રષ્ટ થાય તેવો પ્રયત્ન કર્યો હોય, ભારે સંકટનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય તોપણ તેને વિવેક બુદ્ધિથી સહન કરીને મુમુક્ષુએથી આત્મનિષ્ઠાથી પોતાની જાતનો સંસારઅંધનમાં જુટકો કરી લેવો તાત્પર્ય એ છે કે લોકવાસના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિઅંધક છે, મારે તેની ઇચ્છા તો કરવીજ નહિ, પરંતુ લોકોએ ખુબ પજવણી કરી હોય, તો પણ તેની જરીએ પરવા રાખ્યા વગર સાધનાભ્યાસને વિષે નિરત રહેવું. હવે બીજી શાસ્ત્રવાસના જે મલિન છે, તેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રવાસનાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક પાદવ્યસનરૂપ, બીજી બહુ શાસ્ત્રવ્યસનરૂપ, તથા ત્રીજી શાસ્ત્રચાતુર્યજ્ઞાનવ્યસનરૂપ. અહર્નિશ પાદ કંવાનું (ગોખવાનું) વ્યસન પરમાર્થને મલિન કરી દે છે, અને ચિત્તને વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. ત્રિવર્ત નામના ઋષિએ પાંચસો વર્ષ સુધી વેદપદન કર્યું હતું, અને વાદમાં ઇન્દ્રને પણ જીત્યો હતો. એ પ્રમાણે અપાર વિદ્યા મેળવી હતી, પરંતુ વાદવિવાદો બહુજ અક્ષદ્રોહ થઇ જવાથી શરીર અહર્નિશ સંતપ્ત થવા માંડ્યું તથા ચિત્ત પણ વ્યાકુળ બન્યું. જ્યારે તેણે વાદવ્યસન છોડી દઇ, ગુરૂની પાસે જઇને વેદાન્તશાસ્ત્રનું પદન કર્યું ત્યારે તેનું ચિત્ત શાંત થયું. બીજી—બહુશાસ્ત્રવ્યસનરૂપ દુર્વાસાને રહ્યો હતો. દુર્વાસાને શાસ્ત્રનું અત્યંત વ્યસન લાગુ પડ્યું હતું. તેઓ હમેશાં શાસ્ત્રપુરતકાદિકોથી બરેલા ત્રણસે થેડા સાથે રાખીને શરતો એક વખત કૈલાસપર લેમની સ્વામી આવી પહેચી. મહાદેવજી તે વખતે એકા હતા અને લેમની પાસે બીજા પણ ઋષિ શ્રેષ્ઠો તેમજ નારદજી પણ એકા હતા. નારદની સ્વામી ભારે કલહપ્રિય ! દુર્વાસાને દેખતાંવારને ટકોર કરીને નારદ બોલ્યા:—“ હે મહાદેવ ! જુઓ આ બારવાહી રાસભ (ગધેડો) આવ્યો છે. તે સાંમળતાંજ દુર્વાસા કોધથી લાલ ચોળ થઇ ગયા અને બોલ્યા:—“ કેમરે ! કાણ ગધેડો ? ” મહાદેવજીએ દુર્વાસાને ગુસ્સે થયલા જોઇને વિચાર કર્યો કે હવે તો અહીં ઝપડો થયા વિના

રહેશે નહિ. તેથી પોતેજ સાન્ન્ય કરવાના હેતુથી ત્હને કહેવા લાગ્યા હે દુર્વાસા ! આટલાં બધાં પુસ્તકોના બાર સાથે રાખવાં છતાં ત્હમારું અંતઃ-કરણ શાન્ત થયું નથી, તો પછી નારદનું કહેવું ખોટું પણ થું છે ? હવે ત્હમે એ શાસ્ત્રવ્યસન છોડી દઇને સ્વાનુભવમંદિરમાં વિરાજમાન થઇ જશો તો ત્હમને સુખ શાન્તિ મળશે. એ પ્રમાણે મહાદેવે ત્હમને ઉપ-દેશ કર્યો, ત્યારે સુખી થઇને સધળા પુસ્તકોના ખોળે ત્હમણે સમુદ્રમાં પધરાવી દીધા. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

અનંતશાસ્ત્રં बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो बहुवश्च विघ्नाः ।

यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमिश्रम् ॥

આ જગત્તમાં અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્ર છે, અને તેમાં પ્રતિપાદન પણ ધણા પદાર્થોનું કરવામાં આવેલું છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય બહુ ટુંકું છે, અને તે પણ આધિ વ્યાધિ તેમજ બીજાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નોથી સંદેવ યુક્ત છે. તેટલા માટે મુમુક્ષુએ હંસ પક્ષીની પેઠે સાર જૂતવુંજ અડણુ કરવું. હંસ પક્ષી જળ તથા દૂધ એકત્ર થયાં હોય છે, તો ત્હમાંથી અસાર એવા જળને છોડી દઇ, સારજૂત દૂધનુંજ અડણુ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રના જડાશને છોડી સાર અંશને જ અડણુ કરી લેવો. માર્ક'ડે ૧ પણ કહે છે કે:—

सारमूतमुपासीत ज्ञानं यत्स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषा योगविघ्नकरी मता ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृपितश्चरेत् ॥

असी कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

પોતાના અર્થની જેનાથી સિદ્ધિ થતી હોય એવા જ્ઞાનની ઉપાસના કરવી ઉચિત છે. બહુ શાસ્ત્રોનું અવલોકન એ ચિત્તની એકાગ્રતામાં વિઘ્ન રૂપ છે. જે પુરૂષ આ અન્ધ જેવો જેમણે, પેલો પણ જેવો જેમણે એવી તૃષ્ણા રાખીને બટકતો કરે છે, ત્હને હજારો કલ્પમાં પણ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સારાંજ, કે ધણાશાસ્ત્રનાવ્યસનરૂપ વાસના ધણાજ કમેશોથી યુક્ત, અભિમાનનો હેતુ, પુરૂષાર્થને અનુપયોગી, તેમજ જન્મનું બીજ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જેમણે. હવે ત્રીજી શાસ્ત્રાર્થના અનુશા-નનીવ્યસનરૂપવાસના, નિદાધ તથા દાસને થઇ હતી, તે કહેવામાં આવે છે.

ઋણ નામના ઋપિએ નિદાધ શિષ્યને વેદાન્ત જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને પોતે આર વર્ષ પર્થન્ત યાત્રા કર્યા હીધી, પછી નિદાધના આશ્રમમાં આવીને

જુએ છે તો તેને એમનું સ્મરણ સરખું પણ રહ્યું ન હતું. એટલુંજ નહિ પણ ગુરુ આવતાંવારને તેણે એમને પૂછ્યું કે:—“ આપ કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ? શી ઇચ્છા છે ? ” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. એને હમેશાં અનેક કર્મોનાં અનુક્રાંતનું વ્યસન લાગુ પડ્યું હતું, અને તેથી એની ખુદિ તથા નેત્ર મલિન થઇ ગયાં હતાં, તેથી ગુરુની એને ઝાળખાણ પડી નહિ. ગુરુ પણ હસીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ મહને અવિનાશી એવા મૃષ્ટાન્તરસનું ભોજન આપ, કે જેનાથી કદી પણ મન ઉદ્વિગ્ન થાય નહિ; ખાતાં ખાતાં કંટાળો કે અરુચિ ઉપજે નહિ અને પછી ભૂખ પણ લાગે નહિ. તથા જેમાં ‘ હું ’ (અહં ત્વં) ઇત્યાદિ કાયા પણ્ય રહે નહિ, અને જે હૃદયોગાદિથી બળી પણ ગયું નથી એવું થાય. હું હસ્તપાદાવિશ્લેષ તથા દંતશબ્દામુખવિરહિત છું. માટે અમિલ ઇન્દ્રિયાદિકોને સમજ ન પડે એવું ભોજન મને આપ. ” એવું બાપણ સાંભળતાં અવાજ ઉપરથી નિદાધે જાણ્યું કે આ તો ગુરુમૂર્તિ છે. તેથી ઝટકેમની પાસે જઇને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. અને પોતે પીછાપૂચા નહિ તે ખાતર તેમની ક્ષમા માંગી. ત્યાર બાદ નિદાધે તેમને એક માસ સુધી પોતાને ત્યાં રાખ્યા, તે વખતે તેમણે ફરીથી કહ્યું કે:—હે નિદાધ !

વંશપાત્રમિવાર્ણં પૂર્ણં ઘટશૈતૈરવિ ।

ક્રિયાજાલં કથં સાધો વિરાગાય ન જાયતે ॥

બ્રહ્મણો દિનમારમ્પ્ર યાવદ્દયકૃતાઃ ક્રિયાઃ ।

મુહૂર્તં દંત સંસારી નૈવ નિશ્ચિન્તતાં ગતઃ ॥

હે ક્રિયાસાધનપરાયણ ! અસંખ્ય ધડાઓના પાણીવડે વાંસના પાત્રને બરી દીધું હશે, તોપણ તે જેમ અપૂર્ણ રહે છે તેજ પ્રમાણે સ્વઅંધકારક જાળના જેવું કર્મ છે તે તેમને વિરાગઉત્પત્તિ કરવા માટે કારણબૂત કેમ થતું નથી ? એવા અમદાયી કર્મનું તેમને અહર્નિશ લાગુ પડેલા વ્યસનને જોઇને મહને તેમની મૂઠતાને માટે આશ્ચર્ય ઉપજે છે. કદાચિત્તું કહેશે કે કર્મ કરવાથી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ એ ભ્રમ છે. અરે ! બ્રહ્મદેવના દિવસથી આરંભ કરીને આજ દિન સુધી ધણા જીવોએ કર્મ કર્યાં છે, પરંતુ તેમનામાં કોઇ પણ સંસારી જીવને એક ક્ષણ બર પણ ચિત્તસ્થિરથી ઉત્પન્નથનારા સુખની પ્રાપ્તિ થઇ નથી, અને તેમને જે તેમનાવડે પૂર્ણતાની આશા રહે છે, તેનાથી

મ્હને બારે ખેદ થાય છે. એ પ્રમાણે 'ત્હને બહુ બહુ યાનોપદેશ કર્યો અને પછી પોતે યાત્રા ખાટે જતા રહ્યા.

ત્યાર બાદ બાર વર્ષ પછી ઝલુ પોતાના શિષ્ય નિદાધની પાસે આવ્યા ત્યારે તે કુશ સમિધ વગેરે લઈને વનમાંથી આવતો હતો. એટલામાં તે નગરનો રાજા શિકાર કરીને પાછો નગરદ્વારસમીપ આવી પહોંચ્યો. રાજાની સાથે ધણી આદમી હોવાથી બીડ પણ બારે થઈ હતી, તેથી નિદાધ રસ્તાની એક બાજુએ એક જગ્યા પર ઉભો થઈ રહ્યો હતો. એજ સમયે ગુરૂ ઝલુ મહર્ષિ અકસ્માત ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા તથા નિદાધ પાસે ઉભા રહ્યા. એક બીજાએ એકબેકને દીકાં, છતાં નિદાધે ત્હમને જોળખ્યા નહિ; કેમકે કર્માનુજાનમાં વૃત્તિ નિમગ્ન થઈ હતી. ગુરૂએ કહ્યું:—
“ કેમરે ! અહીં કેમ ઉભો થઈ રહ્યો છે ? ” નિદાધે કહ્યું:—“ રાજાની સ્વારી જઈ રહી છે, ને બીડ ધણી થઈ ગઈ છે તે ત્હમને જણાવું નથી શું ? ” ગુરૂ બોલ્યા:—“ હું નિરંજન વનમાં નિવાસ કરું છું. તેથી મ્હારી જાત શિવાય બીજું કશુંય ત્યાં આગળ મ્હને જણાવું નથી. હવે તુંજ મ્હને કહી દે ને કે રાજા કોણ અને રંક કોણ ? મ્હ કોણ તથા યાની કોણ ? બદ્ધ કોણ, સુક્ત કોણ ? તે હું પણ જોઈશ. મ્હને તો નાનું મોટું કાંઈ પણ દેખાવું કે સમજાવું નથી. ” નિદાધે કહ્યું:—“ શું ત્હમની આંખો કુટ્ટી ગઈ છે કે ત્હમારાથી દેખાવું નથી ? આ જુઓ ! હાથી ઉપર રાજા સ્વાર થઈને પરિવાર સહિત જઈ રહ્યો છે. ગુરૂ બોલ્યા:—“ એ કાણુમં? ગુરૂ કંઈ પણ મ્હારી નજરે પડતું નથી. ” નિદાધ બોલ્યો:—
“ અરાખર નજર કરીને જોશો તો જણાશે કે નીચે હાથી તથા ઉપર રાજા છે. ”

ગુરૂએ કહ્યું:—“ એક વ્યાપક ચૈતન્ય વગર નીચે ઉપર, હાથી રાજા નાનું મોટું વગેરે કાંઈ પણ નજરે પડતું નથી. ” નિદાધ આખરે બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્હમને જામ થયો હશે, તેથીજ ત્હમે આવું બોલ્યો છો. ” ગુરૂએ અંતમાં કહ્યું:—“ હે પાપાણુ ! ત્હને અન્તર સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ નથી તેથીજ તું રાજા પરિવાર છત્યાદિ નામરૂપાત્મક માયિક સ્પૃહાઆકાર કહે છે તથા દેખાડે છે. ત્હને ઉપદેશ કર્યો તે વ્યર્થ ગયો તથા મ્હને નાહક જામ પડ્યો. અરે ! રાજા કોણ ? જે સાક્ષી સર્વ અસાધ્યને પોતાની સત્તા-વડે ચલાવે છે તેજ. ” એ પ્રમાણે બ્યારે ઉપદેશ કર્યો ત્યારે નિદાધે ગુરૂને જોળખ્યા અને નમન કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી. ગુરૂએ ત્હને ઉઠાડીને આલિંગન દીધું અને કહ્યું:—“ હે નિદાધ ! એક બુદ્ધિ છોડી દે ! અનુજાન વ્યસનથી ત્હમારું ચિત્ત મલિન થયું છે, પરંતુ અનુજાનનો

કર્તા તું તો સર્વ વ્યાપક છે. ત્યાં જે દ્રષ્ટિ રાખીશ તો નિખિલ સાધન નષ્ટ થશે. હે નિદાધ ! જેમનો અમભાગ તીવ્ર હોવાથી જેઓ સૂક્ષ્મ શસ્ત્રની ધારની પેઠે કામ બળને છે તથા જે લીલા રંગના છે તથા શુદ્ધિ કરનારા છે તેથી કરીને પવિત્રીભૂત થઇને જેઓ હાથને વિષે બ્રહ્મ (વેદાંત) કર્મ સમયે નિવાસ કરે છે એવા દર્મનું નામ જે કુશ છે તેનો હેતુ એ છે કે, તેઓ કુત્સિત ' અમંગલપાપના ' ચાતન (નાશક) થઇ પડે છે. તેજ પ્રમાણે:—

પવિત્રાઃ સૂક્ષ્મશાસ્ત્રાર્થાસ્તીક્ષ્ણગામ્યા હરિતાશ્ચ યે ।

શાતના કુત્સિતસ્યૈતે કુશા इति निरूपिताः ॥

तत्पवित्रकरो भूत्वा मुनिः सव्येन वर्त्मना ।

वेदान्तसૂत्रं यत्સૂત્રં યસ્યાથર્થશિલા શિલા ॥

जिज्ञासा दीर्घतिलको ब्रह्मकर्म समारभेत् ।

જે અજ્ઞાન (સંશય વિપર્યયાદિ)ની નિર્દોષ કરે છે, અને વેદાન્તની વિરૂદ્ધ નહિ હોવાથી જે પવિત્ર છે, તથા સૂક્ષ્માર્થ વિપયક (સ્થૂળ લૌકિક દ્રષ્ટિને અગ્રાચર) શાસ્ત્રાના ઉપદેશ વાકાંતોનો જે તાત્પર્યાર્થ છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન ભેદવાને એવા તાત્પર્યપર્યવસાયી જેનાં અગ્ર છે તેમજ શુદ્ધિમાં નિરન્તર સ્ફુરિત થનારાં અને કુત્સિત (અંધક હોવાથી અશુભ) સંસારનાં ચાતન (નાશક) એવા શાસ્ત્રાર્થનેજ ' કુશ ' એ નામથી જાનીઓએ કથન કર્યું છે. લૌકિક કુશમાં એવી પવિત્રતા નથી. એટલા માટે, જે પ્રમાણે તું બન્ને હાથમાં લૌકિક (કુશોનું) પવિત્ર ધારણ કરે છે તથા ડાબી ખાંધ ઉપરથી જમણી કેડને વિષે સૂત્ર (યજોપવીત) અને મસ્તક પર શિખા તથા કપાળ ઉપર લાંચું તિલક કરીને સંધ્યાદિ બ્રહ્મ (વેદાંત) કર્મ કરે છે, તેજ પ્રમાણે ' જાનીના સમાન ' જે શાસ્ત્રાર્થરૂપ કુશોના પવિત્રને વેદાન્તથી અવિરૂદ્ધ એવા સાંખ્ય તથા યોગ રૂપ બન્ને હાથમાં ધારણ કરશે, અને અદ્વૈતતાત્પર્યરૂપ સવ્યમાર્ગ વડે જ્ઞાનસાધનભૂત વ્યાસપ્રણીત સૂત્ર (વેદાન્ત સૂત્ર) ને કંઠમાં ધારણ કરીને અર્થ ? શીર્ષ મંત્રોની શિખા તથા જીઘાસા રૂપ દાર્ધ્ય તિલક લગાવીને બ્રહ્મકર્મ (વ્રજાપણં વ્રજાદિઃ ઇત્યાદિ ગીતોક્ત કર્મ) તું આચરણ કરશે તો એવા કર્મ વડે તું પરમ નિર્મળ રૂપ બનીશ. આ પ્રમાણે એ કર્મનું આચરન પણ હું તને કહું છું:—

૧. અર્થવેદના શિરઃસ્થાનીય ઉપનિષદમંત્રરૂપ (ચોટલી)

ઝેડં કરતલે હુસા સમુદ્રમિવ કુંમજઃ ।

યદાચામતિ યોગીન્દ્રસ્તદાચમનમુત્તમમ્ ॥

માની તેમજ કર્મશ્રેષ્ઠ અગસ્તિએ કરતલમાં જળ (સમુદ્ર)ને લઇને જે પ્રમાણે તેનું આચમન કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે તું પ્રકૃતિ પુરૂષ તથા તેના કાર્ય (આત્માનાત્મ)નું વિવેચન કરનારા સાંખ્યરૂપ કરતલને વિષે જડ (અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય રૂપ જળ)ને ધારણ કરીને યોગીન્દ્રની પેઠે પ્રાર્થન કર; એજ આચમન સર્વોત્તમ છે. સારાંશ એ છે કે દૃશ્ય મિથ્યા છે એ પ્રમાણે આત્માનાત્મવિવેકવડે જાણીને તથા પરમ પુરૂષ પર-માત્માની સાથે પોતાનો અભિનિભાવ જોઇને, ‘ સમુદ્રજળપાન કરીને અગસ્તિ અવશિષ્ટ રહ્યા તે પ્રમાણે, ’ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપવડે સ્થિત રહેવું. એજ દૃશ્ય જડ-જળનું પાન કરવાનું કહ્યું છે. આ પ્રમાણે ઋણુ ગુરૂએ નિદાધને અપિલ બ્રહ્મકર્મનો રહસ્યોપદેશ કર્યો ત્યારે ત્હેનું અનુદાનવ્યસન છૂટી ગયું.

એમનો બીજો શિષ્ય દાસ નામે હતો ત્હેને પણ કર્મના અનુદાનનું લાલુંજ વ્યસન લાગુ પડી ગયું હતું. ત્હેને તો એ વ્યસનથી સર્વ કાંઇ અપવિત્રજ લાગતું, અને તેથી પોતાને રહેતા સારૂ પણ પવિત્ર સ્થાન પૃથ્વીપર કોઇ પણ સ્થળે ત્હેને જણાતું નહિ. હું પવિત્ર તથા પૃથ્વી મત્ત-મૂત્રાદિકોથી યુક્ત માટે અપવિત્ર છે એમ સમજી, એક ઝાડ ઉપર આશ્રમ બનાવીને તે ત્યાં રહેતો. મેઘોદકથી (વરસાદના પાણીથી) સ્નાન સંધ્યાદિ અનુદાન તેમજ પાન પણ કરતા. આ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યની કર્માનુદાન-વ્યસનવાસના જોઇને, એક વખત ઋણુઋષિએ ત્હેની પાસે આવીને કહ્યું:—“ હે દાસ નીચે તો આવો ” ત્હેણે જવાબ દીધો:—“ આ પૃથ્વી મલિન તથા અપવિત્ર હોવાથી હું પવિત્રતાથી વૃક્ષઉપર બેઠો છું, તે નીચે શું કરવા આવું ” એ સાંભળીને ગુરૂ હસીને બોલ્યા:—અરે ! તું મહા અવિવેકી મૂઢ છે. ત્હારું સરીર પંચભૂતાત્મક છે, અને તેમાં મત્તમૂત્રાદિ અપવિત્ર પદાર્થ સદૈવ બરેલા છે; લોહી, માંસ, હાડકાં વગેરેથી તો તું રચાએલું છે. એમ હોવા છતાં તું તારી જાતને મહાપવિત્ર તથા કર્માનુદાની સમજે છે, એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? એનો સંગ પહેલાં છોડીદે. ત્હારીજ ત્હેને શુદ્ધિ નથી તો વૃક્ષપર બેઠાનું શું ફળ થવાનું

૨. જલ સંસ્કૃતમાં ‘ હ ’ અને ‘ લ ’ નો અભેદ હોવાથી ‘ જલ તથા ‘ જલ ’ એ બન્નેને એક રૂપજ સમજવાં.

હતું ?” આ પ્રમાણે બ્યારે બહુ બોધ કર્યો ત્યારે તે નીચે ઉતરીને ગુરને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. પછી ત્હેમણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપીને ત્હેનું અનુધાન-વ્યસન છોડાવ્યું અને ત્હેને બ્રહ્મનિષ્ઠ બનાવી દીધો. એ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રતિબંધક ત્રણ પ્રકારની મળીને એકજ મલિન શાસ્ત્રવાસના છોડી દેવી જોઇએ.

હવે ત્રીજી જે દેહવાસના કહી છે તેના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. એક દેહમાં આત્મત્વબ્રાન્તિરૂપ, બીજી ગુણધાનત્વબ્રાન્તિરૂપ અને ત્રીજી દોષાપનયનત્વબ્રાન્તિરૂપ. દેહમાં આત્મત્વબ્રાન્તિ વિરોધનાદિકોમાં તથા ત્હેમના અનુયાયી આજ કાલના અખિલ લોકોમાંજ છે. ગુણધાનબ્રાન્તિ જે પ્રકારની છે. એક લૌકિક અને બીજી શાસ્ત્રીય. ઉત્તમ શાસ્ત્રાદિ વિષયોનું સંપાદન લૌકિક ગુણધાન, તેમજ ગંગાસ્નાન શાલિગ્રામ તીર્થ આદિકોનું સંપાદન શાસ્ત્રીય ગુણધાન છે. દોષાપનયન પણ જે પ્રકારનું છે. એક લૌકિક તથા બીજું શાસ્ત્રીય; વેદોક્ત આપદાદિકોને લીધે જરૂરાદિ દોષની નિવૃત્તિ તે લૌકિક દોષાપનયન, અને શાસ્ત્રોક્ત આચમનાદિકોથી અશીયનિવૃત્તિ એને શાસ્ત્રીયદોષાપનયન કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ત્રિવિધ દેહવાસના કરવામાં અશક્ય, અને જન્મનાડેતુ, પુરુષાર્થના અહેતુરૂપ હોઇ, મલિનતા યુક્ત હોવાથી ત્યાગ્ય કહી છે. લોક-વાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના જે કે વિવેકશૂન્ય પુરુષોને આજ લાગે છે, છતાં તેઓ જગત્સુ પુરુષને જાનેત્વાદનમાં તથા વિદ્વાન પુરુષને, જ્ઞાન નિષ્ઠામાં વિરોધી થઇ પડે છે; એટલા માટે તેમનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. એ ત્રણે બાજુ મલિનવાસના થઇ એજ પ્રમાણે અન્તર મલિનવાસના, કામ ક્રોધ દંભદર્પોદિ આસુરી સંપત્તિરૂપ મળાય છે. તેઓ સર્વ અનર્થનાં મૂળ છે, અને તેમને માનસ વાસના કહે છે. વસિષ્ઠ કહે છે કે:—

માનસો વાપનાઃ પૂર્વે ત્યજ્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મેઞ્ચાદિવાસના રામ ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

હે રામચંદ્ર ! લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના જેમને મલિન વિષયવાસના કહે છે તેને તથા આસુરીસંપત્તિરૂપ માનસ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા ઇત્યાદિ શુભવાસનાઓને તું અંકજ કર. શુભવાસનાઓનું કૃત્વાદન તેજ મલિનવાસનાઓનો ત્યાગ સમજવો.

૧ એ વાસનાઓનું વર્ણન યોગવાસિષ્ઠમાં ઘણું કરેલું છે અને તેજ પ્રમાણે શ્રી. પ. પ. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીજીએ ગીતાના છઠા અધ્યાયના બત્રીશમાં શ્લોકની ટીકામાં કરેલું છે, તે જગ્ગાસુએ મૂળમાંજ જોતું ઉચિત છે. અહીં વિશેષ વિસ્તાર કરવાથી સામાન્ય વર્ગને રૂચિહારક લાગે નહિ. કેમકે વિષય સૂક્ષ્મ હોવાથી કહણ છે. તેથીજ ટૂંકમાં (સિંચિત) બતાવ્યું છે.

જલમૃતિકા વગેરે ઉપાધિઓના સંબંધથી ચંદન કપૂરાદિમાં ઉત્તમ ચએલી દુર્ગન્ધ ઉત્તમ પ્રકારે સંધર્ષણ થતાં દૂર થઇને દિવ્ય સુગંધ પ્રકટ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અન્તઃકરણમાં સ્થિત જે રાજસ તામસ બુદ્ધિઉત્પાદક વાસનારૂપી ધૂળવડે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરાવનારી શુભવાસના લિપ્ત થઇ છે. પરન્તુ ગુરુ મુખે શ્રવણ કરેલા અર્થના વારંવાર વિચારરૂપ સંધર્ષણ-વડે શુદ્ધ થઇને, ચંદનની સુગંધની પેઠે, આન્તરહિત નિર્મલ પ્રતીત થાય છે. જેમ જેમ પ્રત્યગાત્માને વિષે મનસ્થિત થતું જાય તેમ તેમ વૈષધિક વાસનાનો તે પરિત્યાગ પણ કરતું જાય છે. સંપૂર્ણ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થયે નિરાવરણ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે, એટલા માટેજ સંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિચ્છોરયોમયં વાદનિવંધમૃલ્લમ્ ।

વદન્તિ તજ્ઞાઃ પટુવાસનાત્રયં યોડ્સ્માદ્દિમૃક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્ ॥

સંસાર બંદીખાનામાંથી છુટવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરૂષની લોકવાસના શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના, લોખંડની પાદબંધન કરનારી બેડીજ છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે. જે પુરૂષ એમાંથી છુટયો, અર્થાત્ વિચારરૂપી હથોડા વડે જેણે એ બેડીઓને તોડી નાંખી દશે તેજ મુક્તિ મેળવી શકે તેમ છે. જરા વધુ ખ્યાલ કરો. મહાત્મા નરહરિનાથ કવિ કહે છે કે વૈષધિકવાસના દુટ પૂતના રાક્ષસી જેવી છે.

બાલાનાં મશિકા મીમા પૂતના દુષ્ટવાસના ।

કૃષ્ણેન રુધિરં પીત્વા પ્રાપિતા સાડપિ તત્પદમ્ ॥

નાનાં બાળકોને મારવા માટે કંસે મોકલેલી પૂતના નામની રાક્ષસી બહુ બળશૂર અને દુષ્ટવાસનાવાળી હતી. મોકુળમાં નંદનો પુત્રોત્સવ સમારંભ ચાલી રહેલો જોઇને, તેણે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લઇને ત્યાં પ્રવેશ કીધો. નંદના ઘરમાં જ્યારે તે ગઇ, ત્યારે કોઇએ તેને પ્રતિબંધ કર્યો નહિ. ત્યાં આગળ પથારીના ઉપર બમવાન કૃષ્ણને પડી રહેલા જોઇને, તેઓ સામાન્ય સમજ, તેણે ઉચ્ચટ્ટી લીધા. યસૌદા, રાહિણી વગેરે સ્ત્રીઓ જેઓ પાસે હતી તેમણે તે દીકું, છતાં તેમનાથી તેને અટકાવ કરી શકયો નહિ. કેમકે તેણું રૂપ જોઇને સર્વ મોહિત થઇ ગયાં હતાં. પછી પૂતનાએ પોતાનો વિષ-યુક્ત સ્તન તેના મુખમાં આપ્યો ત્યારે પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણે બન્ને હાથ-વડે તે સ્તનને મજબૂત પકડી રાખી તે માંહેનું દૂધ, વિષ રુધિર, મધુન

પાન કરી ગયા અને તેની સાથે ત્હેના પ્રાણ વાયુનું પણ પાન કર્યું. ત્યારે તે પૂર્વ રૂપ લઈને પ્રગટ થઈને પછી ખરી ગઈ. આખરે જ્યારે ત્હેને ખાળી, ત્યારે ત્હેના દેહમાંથી ચંદનના જેવો સુગંધીદાર ધૂમાડો નીકળ્યો. જે શરીરને બમવાનનો સ્પર્શ થયો, અને દૂધને બૂકાને સર્વ પાપોનું હરણ કરીને જેને નિષ્પાપ બનાવી હતી, ત્હેના સુમંધિત્વને માટે શું આશ્ચર્ય? એટલુંજ નહિ પણ, શ્રી કૃષ્ણે ત્હેને પોતાનું પ્રસિદ્ધ પદ-સ્વરૂપ-પાત્ર કરાવી દીધું. એ લૌકિક કથાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ:—

આ શરીરરૂપ ગોકુળમાં બહારકાર રૂ. કંસની દાસી વિષયોવડે મલિન થએલી વાસનાજ નિવાસ કરે છે. તે બાગકોને (અવિવેકીઓને) ખાય છે પણ ખરી તથા બય પણ બતાવે છે. તેજ પ્રમાણે 'પૂત-ના' અર્થાત્ પવિત્ર અન્તઃકરણનો નાશ કરી દઈને તેને રાગદ્વેષાદિથી મલિન કરે છે. એવી મોક્ષને માટે અત્યંત અયોગ્ય જે સૂક્ષ્મ વિષયેચ્છાસંસ્કારરૂપ વૃત્તિ છે, તેનું કૃષ્ણ (બ્રહ્મ) સ્વરૂપની સાથે અભિજ્ઞતાથી અનુસંધાન કરીને ચિદાત્માએ હૃદયપાન કરવું; યાને પોતાના ઉપરનું તેનું આવરણ દૂર કરી દેવું તથા તેને બ્રહ્મથી અભિજ્ઞ એવા આત્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત કરાવવી. અતઃ લગ્ન એ છે કે તે વાસનાને આત્માકાર બનાવવી. મનનશીલ વિવેકી પુરૂષો જેમજ કરે છે કે, કૃષ્ણરૂપનું દેહ અનુસંધાન કરીને પૂતના (પૂતં પવિત્ર રાગાદિહીનં અન્તઃકરણં નાશયતીતિ પૂતના) દુષ્ટ વાસનાનું આવરણરૂપ રૂચિરપાન કરીને તેને તત્પદને વિષે પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. (આ શ્લોકનાં પદ શ્લિષ્ટ-દ્વિઅર્થક છે, અને તેમનો સ્પષ્ટાર્થ યોગ્ય તેટલો કર્યો છે) સારાંશ એ છે કે પરમાત્માના ધ્યાનથી વાસનાનું દુષ્ટત્વ-માલિન્ય-દૂર થઈને તે શુદ્ધ થાય છે, તોપણ એવા પ્રકારની ધ્યાનભાવના પણ ચિત્તા અત્યંત માલિન્યમાં થશે નહિ, તેટલા માટે વસિષ્ઠજીએ મૈત્રેયાદિ વાસનાનું અનુદાન પ્રથમ કરવાનું કહ્યું છે, જેનું પૂર્વ કથન થઈ ગયું છે તથા આગળ પણ વિસ્તારથી વર્ણન થવાનું છે.

આના પર એ શંકા થાય છે કે, બ્રહ્મ વિષયસુખનો અનુભવ અનેક જન્મેનો છે, એથી કરીને તે સુખ માટેની મૃચ્છા પણ પ્રગળ થાય છે. આત્માનંદનો અનુભવ કોઈને થતો નથી, કેમકે નિદિધ્યાસનવડે તથા સમાધિના પરિપાકથી સાક્ષાત્કાર થાય, તોજ તેમ થઈ શકે. એથી જેમનું અન્તઃકરણ વિષયાસક્ત છે, ત્હેને તે સુખની ભોલુપતા હોવાથી, ત્હેનું મન બ્રહ્મરૂપ આત્માને વિષે રિચિત થવું અશક્ય છે. વાર્તિકકાર પણ કહે છે કે:—

અપ્યાનન્દઃ શ્રુતઃ સાક્ષાન્માનેનાવિષયીકૃતઃ ।

દૃષ્ટાનંદાભિલાષં સ ન મન્દીકર્તુમપ્યલમ્ ॥

બ્રહ્માનંદને માટે શાસ્ત્રપ્રમાણ ઉપરથી ગમે તેટલું શ્રવણ કર્યું હશે, તોપણ જ્યાં સુધી તેનો અનુભવ નથી ત્યાં સુધી બાહ્યસુખવિષયક અભિલાષા કમી થતી અસંભવિત છે. એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે:—

૫૬-રાગ-કાલિંગડા, તાલ-દાદરા.

વિષયવાસના હિ મનકું દુઃખ બહુ દેવે । જનત ચહ ધીર પુરૂષ ક્ષણ સુખ ન લેવે ॥૬૫॥ બાહ્ય સ્પર્શ ભોગ એક । લવ દેત જો તોલિ તોખ ॥ જનનો પ્રાણ હરણ ખીખ ॥ મીન નદ હોવે દેખ ॥ ન મિલે કદા સુખા જીવકું વે ॥૬૬॥ પયદધિ સેવે ॥૬૭॥

વિષય વાસના મનને અત્યંત પીડે છે, એવો સર્વને અનુભવ છે. વિષયિક સુખ ક્ષણભંજુર છે તથા પરસ્વાધીન પણ છે એમ સમજીને કોઈપણ વિચારશીલ પુરૂષ તેને સારૂ ભોલુપ થશે નહિ. બાહ્ય વિષયસુખ જો કે ક્ષણમર આનંદ આપે, તો પણ મીન જે પ્રમાણે માંસને માટે લુપ્ત થઈને દોડી જાય છે, અને રસાસ્વાદ લે છે તો તે આનિયના મધ્યભાગમાં આવેલા ભોદાના કાંટાથી તેનું મોત નીપજે છે, તેજ પ્રમાણે તેના રસાસ્વાદથી વિપતુલ્ય પરિણામ ભોગવવું પડે છે. એટલા માટેજ જ્ઞાની વિચારવડે તે વાસનાને દાખી દે છે અને આત્માનંદના નિત્યાનુભવને માટે પ્રયાસ કરે છે. અમૃતપાન કરવાને જેઓ અસમર્થ છે, તેઓ દંડી દુધ વગેરેથી તૃપ્ત થઈને આનંદ માની લે છે, તથા અમૃતને અલબ્ધ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરે છે. વળી આત્મસુખ આત્માનંદ-ખીલકુલ અનુભૂત નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. વિચાર કરો. ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને શું કહ્યું છે ?

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥

બાહ્ય સ્પર્શદિ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને જે પુરૂષ સુપુષ્ટિકાગમાં અંતરાત્માના આનંદમાં સ્થિત થઈને જે સુખનો અનુભવ લે છે, તે સુખજ તે શાય છે. કોણ ? તો કે, બ્રહ્મયોગ (સમાધિ) ને વિષે જેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે એવો બ્રહ્મવેત્તા. આ પ્રકારના કથન વડે બ્રહ્મવેતાનું

સુખથી અભિનત્વ દર્શાવ્યું છે, એમ સમજવું. 'વ્રજાવિદ્ વ્રજૈવ મવતિ' એ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે. હવે આના પર શંકા થશે કે, જો સુપુત્રિ અને સમાધિ એ બંનેમાં એકજ સુખ છે તો પછી સુપુત્રિસ્થ તથા સમાધિસ્થ પુરૂષમાં શો ફરક છે ? તો, યોગી મૂલ અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જવાથી અક્ષય સુખ ભોગવે છે અને સુપ્ત (સંઈ રહેલા) પુરૂષની અવિદ્યા નષ્ટ નહિ થઈ ગએલી હોવાથી તેને સુખ ક્ષણ ભરજ મળે છે. દૈતદર્શન બંને સ્થિતિમાં નહિ થતું હોવાથી, ઉભયત્ર એકજ સુખ કહ્યું; અને મોક્ષસુખ (આત્માનંદ) જે બધામાં સુખ્ય છે, તેનો પણ સર્વને અનુભવ છે, અને તેટલા ખાતર બાહ્ય સુખનો પણ ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય તથા સુલભ છે, એ પ્રમાણે સમજવાતું કહ્યું. સારાંશ કે કોઈ પણ માની આનંદશાળ્ય વિષયોમાં રમવાણ થતો નથી. વસિષ્ઠ કહે છે કે:—

ब्रह्मानंदरसं पीत्वा उन्मत्तस्यैव योगिनः ।

इन्द्रोऽपि रंकवद्भाति का कथा नृपकीटकैः ॥

लब्धत्रिलोकीराज्यो ना भिक्षां नाऽकांक्षते यथा ।

एवं लब्धपरानंदः क्षुद्रानंदं न कांक्षति ॥

હે રામ ! બ્રહ્માનંદરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત થએલા યોગીને ઇન્દ્ર પણ રંક બીખારી-જેવો બાસે છે, તો પછી કીટકો (કીડાઓ)ના જેવા રાજાઓની તે શી વાત કરવી ? ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય જે પુરૂષને પ્રાપ્ત થયું છે, તે જેમ ભિક્ષા માંગવાનું પસંદ કરતો નથી, તેજ પ્રમાણે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ જેને થઈ છે, તે ક્ષુદ્ર વિષયાનંદની ઇચ્છા કરતો નથી. મહાનંદદાયી ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં કયો મૂઠ પુરૂષ ચિત્રસ્થ ચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છા કરશે ? મોટા તથા સુંદર નગરમાં રહેનારા ચતુર પુરૂષનું મન, હલકા ગામડામાં નિવાસ કરનારી સ્ત્રી, રાજ કરવાને માટે કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકશે ? ગોરીના નૃત્યથી આનંદિત થએલા ચંદ્રના મનને મર્ફટ વાંદરા વગેરેનો નાચ શી રીતે ખુશ કરી શકશે ! મેઘ ખૂબ ચઢી આવીને આકાશને વિષે સ્થિત થઈ રહ્યો હશે, તોપણ જે પ્રમાણે તે નિર્વિકાર રહે છે, તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્યની દૃઢતાથી, તથા વિચારના અભ્યાસથી જેની વાસનાઓનો ક્ષય થયો છે, એવા તત્ત્વજ્ઞાનીના અન્તઃકરણને જગત સંબંધી કોઈ પણ ભાવ રંજીત કરતો નથી. મતલબ, એ છે કે ભોક્ષણભોગ્ય ત્રૈલોક્યરાજ્યાદિ અર્થ અગર જે કે માની પુરૂષને અદૃષ્ટવડે પ્રાપ્ત થયું હશે, અને તેને

વિષે ત્હેની સ્થિતિ હશે, તોપણ તે તેનાથી અલિપ્તજ રહેવાનો. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે, વિષયભોગવાસનાનો તેમજ વિષયજન્ય ક્ષણિક સુખનો અક્ષય્ય બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિને માટે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને પશુકોએ તે પ્રમાણે ત્યાગ કર્યો છે પણ ખરો. જ્યાં સુધી વિચાર-પરાયણ બન્યા નથી ત્યાં સુધી તે આપણને દુસ્તજ જણાય છે. હવે શુભ વાસનાઓનું ઉદાહરણ થાય તો મલિન વૈષયિક વાસના છૂટી જાય, તથા નાશ પામે, એ પ્રમાણે કહેવું હોવાથી, મૈત્ર્યાદિ શુભ વાસનાઓનું લક્ષણ પણ જણવું જોઈએ; એથી કરીને અગ્નિમ પુષ્પમાં તેનો વિકાસ કરવામાં આવશે.

॥ इति शिवम् ॥

સંપ્રેમ પુષ્પ.

શુભ વાસનાનું સ્વરૂપ તથા ભેદ.

सद्वासनास्फूर्तिर्विजृम्भगे सत्यसौ विलीनाप्यहमादिवासना ।

अतिप्रकृष्टाप्यरुणप्रभायां विकीर्यते सावु यथा तमिस्रा ॥ वि. चू. ॥

શુભવાસનાસ્ફૂર્તિ શુદ્ધિગત થઇ જતાં અંદકારાદિ મલિન વાસના, સૂર્ય પ્રભાના ઉદયથી અંધકાર યુક્ત રાત્રીની મારક સારી પેડે નષ્ટ થઇ જાય છે. મનમાં વિષયોનું ચિંતન, અને બાહ્ય શરીરની પ્રવૃત્તિ, એ બંને વડે વાસનાઓની શુદ્ધિ થઇને, જીવાત્માના જન્મમરણરૂપ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલા માટે વિષયચિંતન, બાહ્ય ક્રિયા અને વાસના એ ત્રણેનો નાશ થાય તેટલા ખાતર સર્વત્ર અને સર્વદા અખિલ વિશ્વને ચિન્માત્રરૂપ અવલોકીને બ્રહ્મભાવની વાસના દેહ કરવી જોઈએ. સ્થૂલ શરીરની ઝમનાઝમનાદિ બાહ્ય ક્રિયાઓનો નાશ થઇ જવાથી અંતરના વિષયચિન્તનનો નાશ થાય છે. અને તે વડે બાહ્ય અને આખ્યંતર ઉભય-વિધ વાસના નષ્ટ થઇને, સંસારજંધની નિવૃત્તિ થાય છે. એનેજ જીવન્મુક્તિ કહી છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને માટે, ઉપર જે બ્રહ્મત્વભાવનાની વાસના દેહ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો છે, તે ચિત્તની મલિનતામાં થાય તેમ નથી. એથી કરીને પાતંજલસૂત્રોક્ત મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ.

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણં સુસ્વદુઃસ્વપુણવાપુણ્યવિવચાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ।

સુખી પ્રાણીઓની સાથે મિત્ર ભાવથી વર્તવું, દુઃખી માણસો પર દૃષાની ભાવના, પુણ્યવાન પ્રાણીઓને જોઇને આનંદિત થઈ જવું, તથા પાપી પુરુષોની સાથે ઉદાસીન ભાવથી રહેવું. એ પ્રમાણે ચારે ભાવનાના અનુદાનથી ચિત્તની પ્રસન્નતા થશે અને પછી તેની એકાગ્ર સ્થિતિ બની રહેશે.

મનુષ્યના ચિત્તના વિષે રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, ખીજના અપકારની ઇચ્છા, અસહ્યા, અમર્ષ : ઇત્યાદિ છ પ્રકારના મલ નિવાસ કરે છે, અને તેમનાથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ જાય છે. એથી કરીને જ્યાં સુધી તેમની નિવૃત્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા તેની એકાગ્રતા થવી દુઃસાધ્ય છે એમ સમજવું. હવે રાગાદિવડે ચિત્તકાણુપ્ય કેમ થાય છે, તે ક્રમશઃ દેખાડવામાં આવશે.

મનુષ્યને, પોતે અગાઉ અનુભવ કરેલા સુખની પછી, હવે તેની સ્મૃતિ થાય છે; અને એવુંજ સુખ મ્હને સર્વકાલ પ્રાપ્ત થાઓ એવી હેના અન્તઃકરણને વિષે રાગસંવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને રાગ કહે છે. પરંતુ અખિલ સુખ સાધન, અને વિષયોની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે, અને તેના અભાવે સુખ સંપાદન થતું નથી. એથી કરીને વિષયપ્રાપ્તિરહિત રાગ ચિત્તને મલિન કરી દે છે. તેજ પ્રમાણે કોઈ દુઃખના અનુભવ પછી તે દુઃખનું સ્મરણ થઇને, “એવું દુઃખ સાધનો સહિત મ્હને કદી પ્રાપ્ત થાય નહિ,” એ પ્રમાણે રજ-તમ મિશ્રિત એવી જે અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એમ થવું અસંભવિત છે. કેમકે દુઃખ હેતુ જે શત્રુ અને સિંહ વ્યાઘ્રાદિ છે, તેમનો નાશ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. એ કારણને લીધે એ દ્વેષ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરીને કહુપિત કરી દે છે. અન્ય પુરુષોનાં ગુણ સંપત્તિ જોઇને ચિત્તમાં જે ક્ષોભ થાય છે તેને ઇર્ષ્યા કહે છે, અને કોઈનો અપકાર (હિરાનગર્ભ) કરવાની ઇચ્છા તથા સ્તુત્ય ગુણોમાં દોષારોપણ (જેમકે, કોઈ વ્રતાચરણથીને દંભી પાખંડી કહેવો) તેમજ કોઈએ આપણી નિન્દા પૂર્વક અપ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ તે અસહ્ય થઇને, તેનો બદલો લેવાની જે ક્રિયા તેનું નામ અમર્ષ; ઇત્યાદિવડે ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થાય છે અને માલિન્યયુક્ત બની જાય છે. તેવા કાણુખની નિવૃત્તિ કેવી કેવી ભાવના દ્વારા થાય છે, તે દેખાડવામાં આવે છે.

સુખી મનુષ્યને જોઇને ત્હેની સાથે મૈત્રી કરી અને એ મ્હારા મિત્રનું સુખ તે મ્હારું જ છે, એમ સમજવું. જે પ્રમાણે એકાદ રાજા પોતાના રાજ્યપદ પરથી નિવૃત્ત થતા છતાં, પુત્રના રાજ્યસ્થાપને પોતાનું જ માને છે, તેજ પ્રમાણે મિત્રમુખને જો પોતાનું સુખ માનવામાં આવે, તો સુખવિષયક રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય. તથા પરંપરીય મુખને પોતાનું સમજવાથી ત્હેના અંશર્યને જોઇને ચિત્તો વિષે છૂટ્યા પશુ થશે નહિ.

એજ પ્રમાણે દુઃખી પુરુષને જોઇને પશુ એવો વિચાર કરવો જોઈએ, આ ગરીબ બીચારાને કેટલું બધું કष्ट થતું હશે ? મ્હારા પર સંકટ આવી પડ્યું હતું તે વખતે મ્હારે પશુ કેટલું દુઃખ ભોગવતું પડ્યું હતું ? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ત્હેનું દુઃખ દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવો. એ પ્રમાણે કરુણાભાવના ચિત્તને વિષે ઉદિત થશે તો, સર્વને મુક્તિની ચાહના કરતા રહેવાથી, વૈરીનો અભાવજ થઈ જવાને; અને દ્રેષ તથા પરાપકારની ઇચ્છા નષ્ટ થઈ જશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રાણા યથાત્મનોઽ મીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન સર્વંત્ર દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥

પોતાના હવ જેમ આપણને વ્હાલો હોય છે, તેજ પ્રમાણે બીજા પશુ સકલ પ્રાણીઓને એ પ્રાણ પરમ પ્રિય હોય છે. એ વિચારથી સાધુ-જન પોતાના પ્રાણતુલ્ય સર્વની ઉપર દયા કરે છે. કવિ કહે છે કે:—

સ્વદુઃખે સ્ત્રીયદુઃખે વા દુઃખંતે કે ન દુઃસ્ત્રિનઃ ।

દુઃખંતે વિરલાઃ કેઽપિ પરદુઃખેન દુઃસ્ત્રિનઃ ॥

પોતાના તેમજ પોતાના સંબંધી જનોના દુઃખથી દુઃખિત થનારા મનુષ્યો આ જગતમાં જોવામાં આવે છે; એ પ્રમાણે કોણ દુઃખિત નહિ થાય ? પરંતુ પારકાના દુઃખે દુઃખી થનારા માણસો બહુજ નિરસ હોઈ, જ્યલ્દેજ જોવામાં આવે છે. એવા પ્રકારની ભાવના જેમનામાં હોય છે, ત્હેમને પરમાત્માએ પરમયોગી કહ્યા છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વંત્ર સમં પश्यति યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મનઃ ॥

હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અખિન્ન બૂતોને વિષે સુખ અને દુઃખ સમાન જુએ છે, અર્થાત્ જે પ્રમાણે પોતાને સુખ પ્રિય તથા દુઃખ અપ્રિય થઈ પડે છે, તેજ પ્રમાણે સપ્રજાજ પ્રાણીઓને લાગે છે, એમ સમ-

જીને જે કોઇ પણ પ્રાણીને પીડા કરતો નથી, એટલે સુખજ આપે છે તેને સર્વ યોગીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ માનવામાં આવેલો છે. આ ઉપરથી મનુષ્યે સકલ પ્રાણીઓ પર પ્રેમ રાખીને કાયિક, વાયિક તેમજ માનસિક એવા કોઇ પણ કર્મવડે તેને પીડા આપતી ના જોઇએ; તોજ તેને શ્રવણમનનવડે ગાન સાધ્ય થઇને તેનું ફળ જે મોક્ષ છે તેની પ્રાપ્તિ થશે; અન્યથા નહિ.

એક વેદાન્તી પોતાના શિષ્યોને બોધ કરી રહ્યો હતો કે, ‘આત્મવત્ત્વ-વૈભૂતાનિ’ પોતાના સમાન આશ્વહસ્તઅર્પયન્ત સઘળા જીવોને સમજવા જોઇએ. મ્હોરૂંથી એ પ્રમાણે ચાલી રહ્યું હતું ગાન કથન, અને એક હાથે માંકડને પકડીને પાસે જે દોવો હતો તેના તેલમાં પધારારી દેતા હતાં. યદ્યપિ તેલનું નામ સ્નેહ છે અને કદાચિત્ તે પણ સ્નેહ વડે (પ્રેમપૂર્વક) તેમાં માંકડને નાંખતા હોય તો કોને ખબર? તો પણ આટલી વાત તો સાચી હતી કે તે સ્નેહ (તેલ) તે માંકડને નિઃસ્નેહ (પ્રાણુરહિત) કરી નાંખતો હતો. તેનામાં સ્નેહવડે (પ્રેમપૂર્વક) રક્ષણ કરવાની શક્તિ ન હતી. ત્યારે એક આદમીએ તેમને કહ્યું કે:—“આપનો ઉપદેશ કેવો થઇ રહ્યો છે અને વર્તન કેવું વિપરિત થાય છે? અર્થવિનાનું પડન (ભણવાનું) અને વર્તન વગરનું અર્થગાન નિષ્ફળ છે.” એવું તેનું વચન સાંભળીને તે ચકિત અને લજ્જિત થયા. તુકારામનું વચન છે કે:—

“જેસા બોલે તેસા ચાલે । ત્યાચી વંદાવી પાઉલે”

જે મનુષ્ય મુખવડે જેવું બોલે છે તેવુંજ વર્તન રાખે છે તેના પગને પૂજવા જોઇએ. આજકાલ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકોને ઉપદેશ કરનારાઓ પોતાના ઉપદેશની વિશ્દ્ધજ આચરણ કરતા જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ એવા ઉપદેશકોના વચનનું પરિણામ શ્રોતાઓનાં અન્તઃકરણની ઉપર કેવું થશે? જેમનામાં આચાર અને વિચાર એકરૂપે રહે છે, તેમનાજ બાપણની લોકોને કાંઇક અસર થાય છે, તથા તેઓજ પૂજ્ય વંદનીય છે. પરન્તુ બોલવું અને તે પ્રમાણે આચરણ આચરણ રાખવું એ પ્રકારના મનુષ્યો વિરલજ હોય છે. સારાંશ, કે સાધુ તથા યોગીજન આ પ્રમાણે સકલ જીવોને આત્મ-તુલ્ય ગણી પીડા આપતા નથી અને બને તેટલું સુખજ આપે છે.

પૈંડણ ક્ષેત્રમાં એકનાથ મહારાજ જેઓ મોટા મહાત્મા થઇ ગયા, તેઓ એક દિવસ વૈશાખ માસમાં ગોદાવરીના ઉપર સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરીને ઘેર જવાને નીકળ્યા. તો માર્ગમાં અંતમજનો એક બાળક ગંગાની રેતીમાં રડતો રડતો ચાલતો તેમના જોવામાં આવ્યો, અને સૂર્યના કિરણો

વડે સંતપ્ત થએલી રેતીથી લેના પગ અગતા હોવાનું લેખના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓ કણ્ણથી આદ્ર થયા અને દોડતા જઈને લેખણે લેને ઉચ્ચકીને ગોદમાં લીધા. ઊકરો ૨૫૦૮ નહિ બોલતો હોવાથી કોનો ઊકરો છે તે લેખના સમજવામાં ન આવ્યું; છતાં લેને પૂછવા લાગ્યા:— ‘ત્હારાં માથાપ ક્યાં રહે છે!’ ઊકરોએ હસ્તસંકેતથી બતાવ્યું કે ‘આણી તરફ ચાલો.’ થોડેક દૂર જતાં લેનું ઘર આવ્યું, અને તે ઊકરો જોરથી ગડતાં લેની મા ઘરમાંથી બહાર આવી. જુએ છે તો એ બ્રાહ્મણથેષ મહાત્મા એકનાથ પોતાના ઊકરોને લઈને આવ્યા છે. એકનાથે કહ્યું:— ‘માણ! આ ત્હારોજ ઊકરો?’ બાહ્યે કહ્યું:— ‘હા, મહારાજ!’ એકનાથ બોલ્યા:— ‘માણ! એ ગંગાની રેતીમાં એકસો રોતો રોતો ચાલતો હતો; મ્હેં એને જોયો ત્યારે રોવાનું કારણ ધ્યાનમાં આવ્યું. શ્રીમ્મ ઋષ્ટ, અને તેમાં વળી મધ્યાન્હકાળ, રેતી ખુબ તપી ગયેલી, એવે વખતે એની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તેનો વિચાર કરી જુઓ. મોટા માણસોને પણ એ વખતે રેતીમાં ચાલવું ભારે થઈ પડે છે. પગ તો એના શેકાઈ જાય છે કે ન પૂડે વાત. એનું દુઃખ જોઈને મ્હેં એને ઉચ્ચકી લીધી, પરંતુ એ કોનો ઊકરો છે, ક્યાં રહે છે, તે કાંઈ માલુમ પડ્યું નહિ. એને પૂછ્યું ત્યારે હાથનો ઇન્કારો કરીને બતાવ્યું કે આમ ચાલો, ત્યારે હું એને અહીં લઈ આવ્યો. હવે એને સમાલજો, તાપ તડકામાં કાંઈ જવા દેરો નહિ.’ એમ કહીને તે ઊકરોને લેને સ્વાધીન કરી દીધા.

બાહ્યે મહારાજનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે આપની ભૂતદયા-વિષયક લોકોને મ્હોડેથી ખ્યાતિ સાંભળી હતી, તેજ પ્રમાણે આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. નહિ તો અમારા અનુભવના ઊકરોને કોણ ૨૫૨૧ સરખો પણ કરવાનું હતું? એના દુઃખથી દુઃખી થઈને, આપની જાતની મારક એના પર પ્રેમ આણીને આપ એને અહીં ઉચ્ચકીને લઈ આવ્યા, ધન્ય છે આપને! અનુભવનો ઊકરો છે એ પ્રમાણે એના મુખેથી જણ્યું ત્યારે ગંગા પર ફરી જઈને લેખને સ્નાન કરવું પડ્યું. નાહી રહીને પછી પોતાને ઘેર ગયા. થોડા દિવસ પછી આ પ્રમાણે અમત્કાર થયો.

એક બ્રાહ્મણ મહારોગથી પીડાતો હતો અને કંઠમૂલાદિ ખાઈને ચંદ્ર-બકેશ્વર ક્ષેત્રમાં બાર વરસ સુધી અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો હતો. લેને ચંદ્રબકેશ્વર મહાદેવનું આ પ્રમાણે દષ્ટાન્ત થયું કે તું પેંડણ ક્ષેત્રમાં જા અને ત્યાં એકનાથ નામના સાધુ મહા ભગવદ્ભક્ત છે, જેમની સર્વ પ્રાણીઓના તરફ સન્માન દ્રષ્ટ છે, લેખની પાસે જઈને પુણ્યની યાચના કરજે. લેખણે એક

અંત્યજનો છોકરો જે ખસા તાપમાં રેતીમાં થઇને આકુળવ્યાકુળ અવસ્થામાં રેતો રેતો જતો હતો, ત્હને જંચકીને સ્વપુત્ર તુલ્ય ગણીને, ત્હની માતા પાસે મૂકી આપ્યો હતો. તેને લીધે ત્હમને પુણ્ય થયું છે. એ પુણ્ય જો એ ત્હને આપશે તો આ રોગમાંથી ત્હારી મુક્તતા થશે. ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણ પૈઠણમાં આવીને એકનાથની શોધ કરવા લાગ્યો. ગંગાજીપર રનાન કરે છે એવું લોકોની મારફત સાંભળતાં, તે ગંગાજીપર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એકનાથને જોઇને નમસ્કાર કર્યા અને 'વ્યંબરના દુષાન્તથી હું ત્હમારી પાસે આ રોગની નિર્મુક્તિને માટે આવ્યો છું, એથી કરીને એ અંત્યજના છોકરાનું રક્ષણ કરવાનું આપને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે મ્હને આપો,' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યારે એકનાથે કહ્યું:—“મહારાજ! એજ શું? પરંતુ મ્હારાં બીજાં બધાં પુણ્યકર્મનું દાનોદક જોઇતું હોય તો આપું.” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“તેજ એક કર્મનું પુણ્યદાન કરો; મહાદેવની એને માટેજ આજ્ઞા થયેલી છે.” એકનાથે જોવું ગંગોદક હાથમાં લઇ સંકલ્પ કરીને તે કર્મનું પુણ્ય એ બ્રાહ્મણના હાથમાં આપ્યું કે તેજ ક્ષણે, લોકોની સમક્ષ તે બ્રાહ્મણનો રોગ નાશ પામ્યો. સર્વને બારે વિસ્મય થયો અને ત્હમની જન્મલક્ષ્ણો સર્વ સમદષ્ટિને સાર વિખ્યાતિ થઇ.

પરમેશ્વરના અનન્ય ઉપાસક દેહાત્મયુદ્ધિ છોડીને આત્મયુદ્ધિથી વિચરે છે, એ કાંઈજુને લીધેજ ત્હમનામાં આવી સમતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાજા રંક, પંડિત, મૂઢ, સૂર્ય કૂરંપ, કુલવાન અકુલીન, બ્રાહ્મણ અન્યજ એ પ્રકારના ભેદ, દેહયુદ્ધિવાળાઓને વિષે હોય છે, અને તે લોકો પોતાના સુખને ખાતર બીજાને ગમે તેટલો ત્રાસ પડે, દુઃખ થયું હોય, તે જોવા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરે છે. પરંતુ આત્મયુદ્ધિ સર્વનું સુખ દુઃખ આત્મ-તુલ્ય ગણીને કોઇને પીડા કરતો નથી, પરંતુ તેને દૂર કરે છે અને યથા-શક્તિ કષ્ટ વેલીને સુખ આપે છે. સારાંશ, દુઃખીને માટે મુમુક્ષુના અન્તરમાં કંઈજા ભાવનાની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ.

રાગદ્વેષની માફક પુણ્ય-પાપ પણ ચિત્તની મલિનતાનું કારણ છે. લોકો સ્વાભાવિક રીતેજ પુણ્ય કર્મનું અનુશ્રાન કરતા નથી, અને પાપ કર્મ તો કરે છેજ. શસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છન્તિ પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ ।

ન પાપફલમિચ્છન્તિ પાપં કુર્વન્તિ યત્નતઃ ॥

મનુષ્ય પુણ્ય કર્મોનું ફળ જે સુખ તેની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ પુણ્ય

કર્માનુષ્ઠાન કરતા નથી. અને પાપનું ફળ જે દુઃખ તેની ઇચ્છા કરતા નથી પરન્તુ પાપ કર્મ તો પ્રયત્નપૂર્વક કરે છે. એ કેવું આશ્ચર્ય જનક છે ! જે અનાજનું ખીજ જમીનમાં વાળ્યું હશે તેનાથી તેજ અનાજ ઉપજવાનું. ધાંડ વાવવાથી ડાંગર અથવા તૂવેર વાળ્યાથી ચણા કદી ઉગતા નથી. તેજ પ્રમાણે આ સ્ત્રીર ક્ષેત્રને વિષે પાપ કર્મનું ખીજરોપણ કર્યાથી દુઃખ અને પુણ્ય કર્મનું ખીજ વાવશે તો સુખજ નીપજશે. એક જાતનાં ઝાડને અન્ય જાતીય ફલ થએલાં કદી કોઇ જગ્યાએ જોયાં છે ? નહિજ. પુણ્યકર્મ ન કરતાં પાપકર્મ કર્યાં કરવાથી મનુષ્યને આખરે પશ્ચાતાપ થાય છેજ અને તેમ થવાથી તહેનું ચિત્ત મલિન થાય છે. શ્રુતિમાં પણ આવું વર્ણન છે.

“ કિમહં સાધુ ના કરવં કિમહં પાપમકરવમ્. ”

જે પુરૂષ પુણ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તે જ્યારે પુણ્યવાન પુરૂષને નુખી થએલો જુએ છે ત્યારે ‘મહે’ આવું સુખાવહ કર્મ શા માટે કર્યું નહિ ?’ એ પ્રમાણે પશ્ચાતાપ કરે છે. તથા જે પુરૂષ પાપકર્મ કરે છે, અને તેનું ફળ જે દુઃખ છે તે અનુભવે છે ત્યારે તે એમ જોડે છે કે:—“આ પ્રકારનાં દુઃખપ્રાપક કર્મો મહે’ શા માટે કર્યાં ? મ્હારી અક્રૂર કયાં જતી રહી હતી ? મ્હારી શુદ્ધિ કેવી ખરેખરી મારી મઘ ?” ઇત્યાદિ પશ્ચાતાપ કરે છે. એથી કરીને પુણ્યવાનને જોઇને આનંદ માનવો જોઇએ, કે ધન્ય છે એને ! કે તન મન અને ધનથી એ પુણ્ય કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયો છે. ધન્ય છે એનાં માતા પિતા ! કે જેમનાથી આવા ભાગ્યશાલી, કુશલ-દીપ પુરૂષની ઉત્પત્તિ થઇ છે. આ પ્રકારની મુદિતા ભાવના, ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે તો અસપાર્થ ચિત્તને મલ અવસ્થ નહ થશે. તથા એવી શુભ વાસનાવાળો હોવાથી પોતે સાવધાનતાથી અશુકલકૃષ્ણનામા પુણ્યવિષે પ્રવૃત્ત થશે, અર્થાત્ પુણ્યકર્મ અકરણ વિષયક પશ્ચાતાપથી તહેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થશે નહિ.

કર્મ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. એક કૃષ્ણ, ખીજું શુકલકૃષ્ણ, ત્રીજું શુકલ અને ચોથું અશુકલકૃષ્ણ. તેમાં દુઃખરૂપ ફળ દેનારાં અલક્ષ્યાદિરૂપ જે દુષ્ટ પુરૂષોનાં કર્મ છે, તેમને કૃષ્ણકર્મ કહેવામાં આવે છે. દુઃખમિશ્રિત સુખરૂપ ફળ દેનારાં, અને શ્રીહિ, મર, ધૃત, પશુ, સ્ત્રી આદિ જાણ સાધ-નોવડે સાધ્ય એવાં જે મર્યાદિકર્મ છે, તેમને શુકલકૃષ્ણ કહે છે. કેમકે મર્યાદિક, પર્યવધાદિ પરંપીડાદારા પાપજનક, તેમજ બ્રાહ્મણના પ્રત્યે દક્ષિણ

દાનાદિરૂપ પરાનુબહારા પુણ્યજનક છે. તેજ પ્રમાણે સુખમાત્રુ' ૧જ આપનારાં જે મનોમાત્ર સાધ્ય તપ વેદાધ્યયન, ધ્યાન આદિ કર્મ છે તે શુકલ કહેવાય છે. એમને વિષે પર પીડા ન હોવાથી કેવળ પુણ્ય માત્રનીજ ઉત્પત્તિ છે. એ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ અયોગી પુરૂષનાં કલાં છે. યોગી સન્યાસી પુરૂષનાં તો અશુકલ અકૃષ્ણ કર્મ હોય છે. યદ્યાપિ યોગી યમ નિયમાદિ શુભ કર્મોનું અનુશાન કરે છે, તોપણ ફલ કામના ગઢિત હોવાથી, તે કર્મ શુકલ નથી; તેમજ નિષિદ્ધ કર્મોથી ભિન્ન હોવાથી કૃષ્ણ પણ નથી. પરંતુ અશુકલ અકૃષ્ણ હોવાથી પુણ્યપાપસંબંધવાળાં નથી; માટે યોગીનુંજ ચિત્ત કેવલ્ય સંપાદનને સાર યોગ્ય હોય છે. બીજા મનુષ્યોનાં ચિત્ત પાપ, પુણ્ય, પુણ્યપાપ સંબંધયુક્ત હોવાથી કેવલ્યને માટે ત્હેમની યોગ્યતા નથી હોતી. મુદિતાભાવનાવાળો પુરૂષ સાવધાનતાથી અશુકલ અકૃષ્ણ કર્મ-વિષે પ્રવૃત્ત થશે એમ કહ્યું હતું, એટલા માટે ચાર પ્રકારનાં કર્મોનાં બેહનું કથન કરીને તેમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

તથા પાપી પુરૂષોને જોઇને આપણા ચિત્તને વિષે ઉપેક્ષા બાવના ધારણ કરવી. 'એ મ્હને કુતિસિત વચન કહે અગર અપમાન કરે, છતાં મ્હારે શા માટે એની સાથે કુટિલતાથી વર્તવું', અથવા તેનો બદલો લેવો? પોતાના કર્તવ્યનું ૧જ એ ભોગવશે.' આ પ્રકારની ઉપેક્ષાભાવનાથી અમર્ષરૂપી ચિત્તના મલની નિવૃત્તિ થશે. તાત્પર્ય, એ છે કે મેત્રી, કણ્ણુ, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચારે ભાવનાના અનુશાનથી નિખિલ ચિત્તમલની નિવૃત્તિ થઇ જાય તો વર્ષાઋતુ પછીના જલની મારક ચિત્ત નિર્મલ થાય છે, અને પછી એકા-અતારિચિતિ સંપાદન કરવાને તે સમર્થ બનશે. નિર્મલ અને નિશ્ચલ જળમાં જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ પડે છે, તેજ પ્રમાણે નિર્મલ અને સ્થિર ચિત્તને વિષે આત્માનંદનું પ્રાકટ્ય થાય છે. મલિન ચિત્તવાળા પુરૂષે અગર જો કે પૂજ્ય વેદાન્તવાક્યોનું શ્રવણ ક્યું હશે, તથા બીજાને સંબ-ળાવ્યાં પણ હશે અને 'હું જ્ઞાત છું' એ પ્રમાણે ત્હેને જ્ઞાન પણ થયું હશે, તોપણ શું? જ્યાં સુધી વૈષયિક ભાવના (વાસના)નો પ્રતિબંધ દૂર થશે નહિ, ત્યાં સુધી અનુભવ અપરોક્ષજ્ઞાન થઇને પરમાનંદપ્રાપ્તિ ઠદી પણ થશે નહિ. એને માટે ભર્તૃનું દષ્ટાન્ત છે.

કોઇ એક રાજાનો ભર્તૃ નામે મંત્રી હતો, તે રાજાની આજ્ઞા લઇને પોતાના વિરોધી દૂર દેશના ભેકિનો નિગ્રહ (શાસન) કરવા સાર નીકળી પડ્યો. ત્યાં જઇને ત્હેમને ઇંડું ઇંધ રાજ્યની મર્યાદા કાયમને માટે સ્થાપિત કરી દેવા ખાતર ત્હેને ત્યાં લાંબી મુદત સુધી પોતાનો મુકામ કરવો

પડ્યો. એ અરસામાં રાજની સમીપ જે એના શત્રુપક્ષના લોકો રહેતા હતા તેમણે એકમત કરીને આ પ્રમાણે સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું કે ત્યાંના લોકો-એ ભત્સુનિ મારી નાંખ્યો છે.

કર્ણોપકર્ણ વૃત્તાન્ત સાંભળતાં રાજને પણ પોતાના મંત્રી ભત્સુનિ શત્રુઓએ મારી નાંખ્યાની ખબર પહોંચી. આણી તરફથી ભત્સુ મંત્રી રાજના ઉપર સમાચાર પત્ર મોકલ્યાં કરતો, પરંતુ તે સધળા પત્રો રસ્તા-માંથીજ તે લોકો પોતાના નોકરો મારફત પડાવી લેવરાવતા. એથીકરીને એના સંબંધી કાંઈ પણ સત્ય વૃત્તાન્તની રાજને ખબર પડતી નહિ. તે મંત્રીપર રાજને ધણોજ પ્રેમ હોવાથી, તેના વધના સમાચાર સાંભળીને તે બહુ દુઃખી થયો. એ લોકોએ વિદ્વાન્ પંડિતો મારફત રાજને ઉપદેશ કરાવીને તેનો મોહ શોક દૂર કરાવી દીધો, અને બીજા મંત્રી નિયમિત કરીને રાજ્ય ચલાવવાની સલાહ આપી. રાજએ તે પરથી બીજા મંત્રી નીમીને કારભાર ચલાવરાવ્યો ત્યારે તે મંત્રી વગેરે લોકોએ ત્રિચાર કર્યો કે વખતે રાજની અને ભત્સુની કોઈ સમય પર મુલાકાત થઈ જશે, તો આપણું કપટ ઉઘાડું પડી જઈને રાજ તરફથી આપણને શિક્ષા પણ થશે. એથીકરીને એવી કાંઈક યુક્તિ આપણે કરવી જોઈએ કે જેથી ભત્સુ મળે છતાં રાજ તેની સાથે ભાષણ સરખું પણ ન કરે.

આણી તરફથી ભત્સુમંત્રી રાજ્ય મર્યાદાની બંધી સ્થાપના કરી, કૃતકૃત્ય થઈને, પોતાની નગરી તરફ પાછો આવવા નીકળી પડ્યો, પરંતુ રસ્તામાંજ તેણે સાંભળ્યું કે રાજએ તો બીજા મંત્રી જે મ્હારો વેરી હતો તેનેજ નીમી દબને રાજ્ય કારભાર ચલાવવા માંડ્યો છે. ત્યારે તો રાજની મ્હારા પર અપ્રીતિજ થઈ હશે એમ સમજીને તેમજ ત્યાં જઈશ તો મ્હારા પ્રતિસ્પર્ધીઓ રખેને મ્હારો ધાતપાત કરશે એ કારણથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. પછી તે મંત્રીપદ છોડીને અરણ્યમાં જઈને બેઠો અને તપ કરવા લાગ્યો. એ વૃત્તાન્તની જ્યારે એના શત્રુજાત મંત્રી વગેરેને ખબર પડી, ત્યારે તે સધળાઓએ એક મત કરીને રાજને એ પ્રમાણે ભેરવ્યું કે, આપનો મંત્રી ભત્સુ મરી ગયો હતો, પરંતુ પિંશાચયોનિમાં ઉત્તમ થયો છે અને આખા શરીરે ભસ્મનો લેપ કરીને માળા ધારણ કરીને ભયંકર સ્વરૂપમાં વનમાં વિચરે છે, એમ પણા લોકો કહે છે. હમને ડર રહે છે કે આપનો એના પર અને એના આપના પ્રત્યે ધણોજ પ્રેમ હતો, તેથી એના કદાચ કોઈ પણ જાનો પર આપની સાથે મેળાપ ન થઈ જાય. કેમકે એમ થતાં આપને બાધા થશે તો તેની નિવૃત્તિ થવી બહુ મુશ્કેલ છે. એમ કહે-

વાય છે કે જીને કાંઈક સાંસારિક વાસના રહી જવાથી પિશાચ યોનિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. લોકોએ એ પ્રમાણે વિપરીતભાવના રાજના અન્તઃકરણમાં દસાવી દીધી.

ત્યારમાદ થોડા દિવસ પછી વનમાં શિકાર કરવા સારૂ રાજ એક દિવસ નીડળો અને તે એજ ભત્સુવનને વિષે આની પહોંચ્યો. રાજએ જ્યારે દુરથીજ ત્હેને ભરમ ચચિત, ગળામાં માળા, માથા પર જટા વધી ગએલી, તથા દાઢીયુક્ત એવી દશામાં દોડા ત્યારે ત્હેણે એમજ માન્યું કે એ પિશાચજ છે. કેમકે પેલા લોકોએ એવોજ મિથ્યાભાવ ઉત્પન્ન કરી દીધો હતો. એથી કરીને ત્હેણે જો કે એને દોડા અને જાણ્યું કે એ ભત્સુજ છે, તે છતાં પહેલાં જેમ ત્હેને જેવાથી આનંદ થતો હતો, તે પ્રમાણે આ વખતે ન થયો. તે આનંદાનુભવનો પ્રતિબંધક પિશાચ-ભાવ થયો, જેણે તે જાનને સમાગમ ન થવા દીધો. રાજ ભયનો માર્યો પાડો ચાલ્યો આવ્યો. આ પ્રમાણે શ્રવણવડે બલે જ્ઞાન થાય કે હું બ્રહ્મ-રૂપ છું, પરંતુ બુદ્ધિ (ચિત) ના સંશ્લેષવિપર્યયયુક્તપણાને લીધે, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. એટલા માટે પ્રથમતઃ ચિત્તનું માલિન્ય શુભ વાસનાઓ વડે દૂર કરી દેવું. વાસનાઓના ક્ષય ત્રિપાદિકોના વિચારથી થાય છે અને વિરક્તિ ઉપજે છે, તે પ્રકરને અગ્રિમ પુષ્પમાં વિકાસ કરવામાં આવશે.

॥ इति शिवम् ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

વિષયસ્વરૂપવિચાર.

पाताळे भूतले स्वर्गे वने वा गिरिकंदरे ।
विचारेण विना जंतुर्न सुखं लभते क्वचित् ॥

મનુષ્ય પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીપર, અરણ્ય તથા ગિરિકંદરામાં જઈને ઘણો વખત સુધી ત્યાં નિવાસ કરશે, તે પણ વિચાર કર્યા વગર કોઈ પણ સ્થળે કોઈને પણ સુખ થવું નથી. અવિવેકી મનુષ્ય સદા અનર્થમાંજ પડે છે, એવું ઊભે ઊભે જણાઈ આવે છે. વિચાર કરવાથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. એટલા માટે, આપાતરમણીય વિષયોને માટે મનુષ્યે

નિરંતર વિચાર કરવો ઘટે છે; તોજ તેનું સત્યસ્વરૂપ સમજાઇને તેને માટે કદો વાસના ઉત્પન્ન થશે નહિ. વિધારણ્ય સ્વામીશ્રીએ પણ કહ્યું છે કે, જે પ્રમાણે પુરુષ, બાર્યાપુત્ર ઇત્યાદિકોથી હુઃખ થતાં ત્હેમનાથી વિરક્ત થઇને, તે બાર્યાદિકોની નિવૃત્તિ કરનારા સંન્યાસાશ્રમને અડબું કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યામદ, ધનમદ, કુલાચારમદ ઇત્યાદિ અનેક દુષ્ટ વાસના મનુષ્યને પીડા કરતી હોય તો, ત્હેણે વાસનાઓના વિરોધિ અભ્યાસનું અવલંબન કરવું; એમ કરવાથી અખિલ વાસનાઓ છૂટી જશે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ, આશાવરી-તાલ, ત્રિતાલ.

કરના નિત હી વિષય વિવેક ॥ ૬૫ ॥ ધન કામિની સુત
દેહાદિકમેં સુખદ ન કોઈ એક ॥ ૧ ॥ આદિ મધ્ય અંત-
કાળ જે દુઃખદ હોત અનેક ॥ ૨ ॥ દત્તપ્રભુપદ જે તુ સેવે
કર બોધામૃત એક ॥ ૩ ॥

વિષયાદિકોને માટે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારેજ દોષદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય અને વિષયવિરક્તિ થઇને સદા આત્મભોધને માટે પ્રવૃત્તિ રહેશે. દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, વૃત્ત વગેરે વિષય સ્થાપદ નથી એ પ્રમણે વિચારવડે ખ્યાલમાં આવશે. એ વિષયો ત્રિશલ—આદિ મધ્ય અંત—માં અનેક પ્રકારનાં હુઃખનાંજ આપનારા છે. પરંતુ એ પ્રકારની વિચારપ્રવૃત્તિ પણ શ્રી ગુરૂ અને પરમાત્માની સેવા કરવામાં આવે તોજ થાય અને ત્હેમના પ્રસાદથી જ્ઞાનામૃતની વૃદ્ધિ થઇને જીવ ત્રિતાપ નિર્મુક્ત થશે. હવે વિવેકને માટે કેવા પ્રકારે વિચાર કરવો તે કમથા: દેખાડીશું.

તેમાં પ્રથમ, મનુષ્યની સર્વ વિષયોમાં દેહના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે, તે સુંદર તથા મદા પવિત્ર લાગે છે, તેને માટે વિચાર કરવો ઉચિત છે. ખ્યાલ કરો! લોકો જે દેહને સુવર્ણનાં અલંકાર, સુંદર વસ્ત્ર ઇત્યાદિકોથી વિભૂષિત કરે છે, અને ચંદન, કેશર, કર્પૂરી, અત્તર વગેરે લગાડીને સુગંધિત કરે છે, તેમાં જે સ્વતઃ સ્વચ્છ હત અને સુગંધિપણું હત તો વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ અને ચંદનાદિ વિલેપન કોઈ ન કરત. કમલ જાતેજ સુંદર હોવાથી શેરલપુકત થયા છતાં તેની સુંદરતા નષ્ટ થતી નથી. નૈસર્ગિક સુંદરતાવાળી વસ્તુને શોભાને સાડે શીજ કોઈ સાધનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દેહમાં મુગધોજ અરમણીપત્ર હોવાથી, વસ્ત્રાભૂષણાદિ ધારણ, અને દુર્ગન્ધિત હોવાથી ચંદન વગેરે લગાડવાં પડે છે, એ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, ગરમીમાં પરસેવો પુષ્કળ થાય છે, તે વખતે શરીરનું તથા

તેનાં કપડાંઓનું કેવું દુર્ગન્ધિપણું હોય છે, તે ખાસ ખ્યાલમાં આવે છે. સારાંશ, અવિવેકથીજ સુવર્ણાલંકાર વસ્ત્રાદિકાનું સુંદરત્વ અને ચન્દનાદિકાનું સુગંધિત્વ દેહ ઉપર આરોપણ કરવાથી જે તેનું રમ્યત્વ લાગે છે, તે પ્રાન્તિમાત્રજ જાણવું. માંસાહારી વ્યાધ્યાદિ પથુ અને ગૃધ્રાદિ પક્ષીઓના બક્ષણને માટે યોગ્ય અને અગ્નિને કાઢતી માફક સળગાવવામાં યોગ્ય દેહની અરમ્યતા (માંસરૂપથી અને દાહ સમયે દુર્ગન્ધિરૂપથી) સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પ્રબોધ ચન્દ્રોદયકાર મહાત્મા કૃષ્ણમિશ્રવર્તિ કહે છે કે:—

અસ્ત્રાક્ષીજ્વનીલનીરજદલોપાંતાતિસુક્રમાશત- ।

ત્વહ્માત્રાંતરિતામિવં યદિ વપુર્નૈતત્પ્રજાનાં પતિઃ ।

પ્રત્યગ્રક્ષરદસ્તમિશ્રપિશિતગ્રાસમ્મહં ગૃહ્ણતો ।

ગૃધ્રધ્વાંક્ષવૃક્ષાસ્તનૌ નિપતિતાઃ કો વા કથં વાસ્યેત્ ॥

નૂતન નીલકમળના દળથી પણ અત્યંત મૃદુ અને વિસ્તૃત એવી ત્વચાવડે આચ્છાદિત કરી દીધું છે માંસ જેનું એવું શરીર, અઙ્ગદેવે નિર્માણ ન કર્યું હત અને ખુદનુંજ રાખ્યું હત તો નૂતન રક્તમિશ્રિત માંસગ્રાસના અભિલાષથી આ શરીરપર ગૃધ્ર, કાગડા, શિયાળ, વર, જ્વાન ઇત્યાદિ પથુ પક્ષી ધસી આવત અને શીડી ખાત. તે વખતે તેનું નિવારણ કાણ કરી રીને કરી શકત ? સારાંશ, એક ઉપરની ત્વચા બેઠનેજ મનુષ્ય મોહિત થાય છે પરંતુ બીતરમાં શું બરેલું છે, તેના વિચાર કાણ કરે છે ? મહાનને જેમ રંગ રોગાન વડે બહારથી ખુમસુરત બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ શરીરરૂપી મહાનને બહારથી ગોરી, કાળી ઇત્યાદિ નાના રંગની ત્વચા લગાડીને સુંદર બનાવેલું છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

માંસામૃકપૂયવિષ્ણુમૂત્ર સ્નાયુમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।

દેહે ચેત્પ્રીતિમાન્ મૂઢો ભવિતા નરકેડવિ સા ॥

હે અવિવેકી ! માંસ, રૂધિર, પૂય, મલ, મૂત્ર, નાડી, મજ્જા અને હાડકાં ઇત્યાદિ મલિન પદાર્થોના સમૂહરૂપ આ શરીરમાં જે તું પ્રીતિ કરે છે તો નરકના ઉપર પણ તહારી પ્રીતિ થતી જોઈએ. કેમકે, નરકને વિષે એ શિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ હોય છે ? જે પુરૂષ પોતાના શરીરની દુર્ગન્ધિનો ખ્યાલ કરીને ધેરાગળને પ્રાપ્ત નહિ થાય, ત્હને ધેરાગળને માટે બીજો ઉપદેશ શો હોઈ શકે ? એથી ધરીને વિવેકી પુરૂષે આ શરીરને નરક રૂપ જાણીને તેની આસક્તિ છોડી દેવી. જરા વધુ વિચાર કરો !

કહેવંરમિદં સ્થાનં વિગ્રહો મૂર્તિમાનસૌ ।

પંચમૂતનિવાસોડયં કથં તત્ર સુસ્ત્રી મવેત ॥

આ શરીર કલહનું તથા અધર્મ પ્રચુર કલિકાલનું વસતિ ગૃહ છે. જે જો સાર્વભૌમ રાજાને અખિલ પૃથ્વી વાસસ્થાન હોય છે, તો પણ જો દેશને વિષે જોને ખાસ અભિમાનનો વિષય થર અગર દુર્ગાદિ વસતિ- ન હોય છે, તેજ પ્રમાણે કલહ તથા કલિકાલનું અખિલ જ્ઞાતાંને વિષે પક્ત્વ હોવા છતાં, શરીરને વિષે સ્ત્રીય અભિમાનપૂર્વક નિત્ય સ્થિતિ એમ સમજવું. કોઈ સ્થળમાં કિંચિત્ કાળ જે તેનો નિવાસ હોય છે, કેટલું દુઃખ થાય છે કે ન પૂછે વાત. પરંતુ શરીરમાં તો એની નિત્ય તિ હોવાથી, ત્યાં સુખની શંકા સરખી પણ કેમ જોઈ શકે? વળી એ મૂર્તિમંત વિગ્રહ છે. (વિવિધેભ્યાધિભિર્મૃદ્યતે વિગ્રહઃ શરીરં, તથા ત્રિલલ્લમ્-પરમેન્દ્રલે હાહલુંઠનચ્છેદાદિ-વિગ્રહઃ યુદ્ધમ્) અનેક વ્યાધિઓ વડે મહણામાં આવે છે એટલા માટે શરીરનું નામ વિગ્રહ છે. તેજ પ્રમાણે ચતુ- સ્થમાં જન્મને તેનો દાહ તથા લુંટરાટ અને હેન વગેરે ક્રિયા કરવામાં જે છે તેથી યુદ્ધનું નામ પણ વિગ્રહ છે. અખિલ જુતોનો અને ભૌતિક સ્થોનો પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવ હોય છે અને તેનું કાર્ય એ દેહહોવાથી વિગ્રહ (યુદ્ધ) રૂપત્વ સ્વભાવિકજ છે. તથા પંચ જુતો (પિશાચ) નું સ્થાન પણ છે. એવા નિરંતર યુદ્ધ સ્થાનમાં તેમજ જુતવસતિમાં સુખ રીતે જોઈ શકે? અવહારમાં એમ થતું હોય તો અહીં (શરીરમાં) હોય. આ પ્રમાણે દેહને માટે વિચાર કરવાનો કલ્પો છે. તથા દ્રવ્યને વિચાર કરશે તો એમજ માલુમ પડશે કે મહા કટથી તે સંપાદન માં આવે છે, રક્ષણ કરવામાં પણ કષ્ટ થાય છે, ખર્ચ થાય તો પણ અને નાશ થાય તો પણ દુઃખ. અહીં કરીને જાની, એ ॥ ત્રણે માં દુઃખદાયી અર્થ (ધન) ને ધીકારે છે. વસિકથાને કથું છે કે:—

મૂરિમાવવિકારાણાં જરામત્તજ્ઞકર્મણામ્ ।

તૈન્મયદૌરાત્મ્યવાહાનામર્થઃ સર્થે इति स्मृतः ॥

અનુત્તમસુખં વામૈ ચિરાય પરિરોચતે ।

જગત્તુળશિસ્ત્રાદૃષ્ટ્યા સોડર્થે પશ્યતુ, રાગ્યતુ ॥

મ ॥ ચિંતા, શોક, મોહાદિ જે ભાવવિકાર તથા જરા, મરણ, દુઃખર્થે તૈન્મય, દૃષ્ટાત્મતા, સંતતપ દૃષ્ટાદિકોનો સમૂહ અર્થ (વન) માં નિવાસ

કરે છે, એમ કહ્યું છે. એનું નામ જો કે અર્થ છે, તો પણ તેને અનર્થ રૂપજ સમજીએ. જે પુરૂષને ઉત્તમ મોક્ષાપ્ત્ય સુખની અપેક્ષા હોય, તેણે જગતરૂપી તૃણના અગ્રભાગવત્ અર્થાત્ તુચ્છદૃષ્ટિથી એ ધનના તરફ જોવું; અને તેની સ્પૃહામાંથી ઉપરામતાને પ્રાપ્ત થવું. અર્થસ્પૃહા ત્યાગજ પરમાર્થ (મોક્ષ) નો મુખ્ય ઉપાય છે. એ પ્રમાણે ધન સંબંધી વિચાર કલો છે, તોપણ લોકો મહા મોહરૂપી મગરથી ગ્રસ્ત થએલા છે, એટલા માટે અર્થને સારૂ કલ્પતા (કંબુસપણું) ધારણ કરીને પરમાર્થનો ત્યાગ કરે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્યજનક છે? કંબુસનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારાંશ્ચ પંડિત્યનં ।

દેવતાતિથિમૃત્યાંશ્ચ સ કલ્પ્યંતિ સ્મૃતઃ ॥

જે પોતે પણ ખાતો નથી ને ધર્મકૃત્ય કરતો નથી, પુત્રોને, સ્ત્રીને, દેવતા અતિથિ તથા નોકરોને સર્વથા ત્રાસ આપે છે, એવો જેનો સ્વભાવ હોય છે તેને કલ્પ્યં કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે, દેવયોગથી વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હોય અને તેનો ત્યાગ (દાન) પરમાર્થને ખાતર ન થાય તો શા માનવું? તેનાથી તો અનર્થનીજ પ્રાપ્તિ નિઃસંશય થવાની.

બ્રહ્મદેવે આ જગત પોતાની મેળેજ સંસારચક્રને વિષે શરૂનું રહે તેટલા ખાતર એ વસ્તુ નિર્મા છે. એક સ્ત્રી અને બાળ્યું નિધન (જેનાવડે દિવસા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રી એટલે તરવાર, અને જેનાવડે દનન કરવામાં આવે છે તે નિધન એવો જેનો અર્થ સમજવો) એ બન્નેના અણબધી પોતાની મેળેજ નાશ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રીનું નામજ સ્ત્રી અને ધનનું નામ નિધન એ પ્રમાણે પહેલાં રાખવામાં આવ્યું હતું; અને એમના અણબધી ધાત પાત થતા હોવાનું અનુભવમાં પણ આવે છે. પરંતુ પાછળથી બ્રહ્મદેવને વિચાર થયો કે, એમનું આવું બંધકર નામ રાખવાથી કોઈ તેમનો સ્વીકાર કરશે નહિ. ત્યારે શું કરવું? એટલામાં તેમને એવી યુક્તિ સૂઝી કે એમનાં નામના આલિંગ્ય (શ, નિ)ને શુભ રાખવાથી કોઈને તેમના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે નહિ, અને અણબધી કરશે; એ હેતુથી 'સ્ત્રી' અને 'ધન' એવું નામ રાખ્યું, તથા તેમને ઉપરથી માધુર્ય રાગવડે રંગી દીધાં. એથી કાંતે અખિલ ચતુર અને યુગ્મી પુરૂષ પણ તેમના પૂર્વ ધાતક સ્વભાવને નહિ ઓળખીને ઉપરના વર્ણ (નામના અક્ષર સ્ત્રી અને ધન તથા ગૌર રંગદિ) સૌન્દર્યના પર મોહિત થઈને આરુક્તતા ધારણ કરે છે. પરંતુ તેમનો પૂર્વ સ્વભાવ જો કોઈ મોક્ષેચ્છુએ જોવો હોય

તો તેમના નામના આધ અક્ષરને જોવા તે ઉપરથી યથાર્થ ગ્રથ્યતું યાન થશે. બન્નેના નામના આધાક્ષર 'શનિ' એ પ્રમાણે છે. શની દૃષ્ટિગત ચતાં સર્વસ્વની હાનિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ અનુભવમાં પણ છે. તેજ પ્રમાણે એ બન્ને પદાર્થો પણ દૃષ્ટિ સંગત થશે તો મકલ્પેચ્છા અને તત્ત્વસક્રાન્તિ તથા સર્વસ્વ (પુણ્ય સંચય)ની હાનિ થઈને, જીવ સદા સંસારમાં બળતો રહેશે. એમના નામના એક એક વર્ણનો (અક્ષરનો) જો આવો પ્રભાવ છે, તો પછી સર્વ વર્ણ (રંગરૂપ)નું મકલ્પ કરવાથી શું થશે તેનો વિચાર સકળ થઈ શકે તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્ત્રી અને ધનના પ્રમંગળી પરનાર્થ-હાનિ થાય છે, માટે વિચાર કરીને તેમનું સ્વરૂપ બાળી લેવું, અને ત્યાગ કરવો. અહીં સુધી ધન સંગ્રહી વિચાર કહ્યો છે, હવે આગળ સ્ત્રીને માટે પણ જુઓ.

ધનાભિલાષની પેઠે સ્ત્રી અને પુત્રાભિલાષા પણ વિવેકવડે દૂર કરવી જોઈએ.

જ્વલતામતિદૂરેડપિ સરસા અપિ નીરસાઃ ।

સ્ત્રિયો દિ નરકાગ્નીનામિન્ધનં ચારુ દારુણમ્ ॥

જન્મપલ્લવલમત્સ્યાનાં ચિત્તકર્દમચારિણામ્ ।

પુંસાં દુર્વાસનારજ્જુનારી નંડશર્પિઢિકા ॥

હતો માંસમિતો રક્તમિતોસ્થીનીતિ વાસરેઃ ।

બ્રહ્મન્કતિપર્વેયં યાતિ સ્ત્રી વિચ્છારારુતામ્ ॥

(યોગવાસિષ્ઠના વિરાગ્ય પ્રકરણમાં આ વિચાર ઉત્તમ અને વિસ્તૃત છે; મોક્ષેન્દ્રએ ત્યાંજ જોવું ઉચિત છે. તો પણ કિંચિત્ બતાવવામાં આવે છે.) ઉપરથી જોવામાં સરસ પરંતુ અંદરથી નીરસ, એ પ્રકારની સ્ત્રીઓ વિષય-લુપ્ત પુરૂષને દગ્ધ કરનારા નરકરૂપ અગ્નિનું મનોહર પરંતુ બપોર ધનન (કાઠ) છે એમ સમજવું. જન્મરૂપ તળાવમાં રહેનારા અને ચિત્તરૂપ કીચડમાં સંચાર કરનારા પુરૂષરૂપ માછલાંઓનો, સ્ત્રીએ દુર્વાસના રજ્જુની સાથે બાંધેલા બોહ કંટકપરનો માંસપિંડ છે એમ બજાવું. નામચંદ્ર કહે છે કે હે બ્રહ્મન! સ્ત્રીના શરીરમાં અંદી જોશે તો માંસ, પેલી તરફ જોશે તો રક્ત, અંદી જુઓ તો હાડકાં, એ પ્રમાણે સ્ત્રી એ માંસાદિકાની રમેલી પૂતળીજ પ્રતીત થાય છે. તથા આપ કાઠમાં રહેની સુંદરતા નષ્ટ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરવાથીજ યથાર્થ રૂપનો પ્રમાણ થશે.

અવિવેક કાળમાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય બાસે છે અને મનુષ્ય મોહિત થાય છે.

કોઈ એક ગામમાં કોઈ અત્યંત રૂપાળી વેશ્યા નીતિથી ભગવદ્ ભજન કરીને રહેતી હતી. કેવળ પૂર્વ પાપના બળથી વેશ્યા ભતિમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલુંજ; પણ તે સ્વકર્મથી વિમુખ રહેતી. તેને જોઈને એક વિષયાસક્ત પુરૂષ મોહિત થઈને, તેને વશ કરવાને સારૂ પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. તે વેશ્યાને તો પોતાના દેહને માટે વિકૃતિ ઉપજી હતી, તેથી શરીરને કોઈ વિષયવડે સુખ આપતી નહિ. એક દિવસ તે વિષયી પુરૂષે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણે પણ તેને પોતાની અનુકૂલતા દેખાડીને, બીજે દિવસ ઘેર આવવા કહ્યું. પછી તેણે યુક્તિવડે તે વિષયીના મોહ દૂર કરાવવાના પ્રયત્ન કર્યો. તેણે એક દેવની પાસેથી જીજ્ઞાસની ગોળી લીધી અને ઝાંડા થયા ત્યારે પોતાના ઘરમાંજ બેઠી. બે ચાર જીલાબ થતાં તેના મુખની કંતિ રીકી પડી ગઈ, અને આંખો પણ ઉંડી ચઢી ગઈ; એવી સ્થિતિમાં ત્યાંજ પડી રહી. જ્યાં ત્યાં દુર્ગન્ધ અને માખીઓ પણ ધણી ઉડી રહી હતી, એટલામાં તે વિષયલંપટ પુરૂષ આવી પહોંચ્યો.

ઘરમાં આવતાં વારને વધીજી બધો આવવા લાગી, તેથી તેણે નાકે કપડું લગાવ્યું. આગળ આવીને જોયું છે તો પેલી વેશ્યા જમીનપર પડેલી છે અને તેની ચારે તરફ મેલું (નરક) પરેલું છે તથા માખીઓ ઉડી રહી છે એ પ્રમાણે જોવામાં આવ્યું. પ્રકુલ્લ કમલના જેવું જે તેનું મુખ હતું તે નિસ્તેજ થઈ ગયું તથા નેત્ર પણ જે કમલ પત્રના જેવાં વિસ્તૃત હતાં તે બચકર જણાવા લાગ્યાં. તે પુરૂષે તેની પાસે જઈને પૂછ્યું કે તમારી આવી દશા શાથી થઈ ? તેણે કહ્યું, ‘તમારા ખાતર મ્હારી આવી દશા થઈ છે.’ તે બોલ્યો:—‘મ્હારે લીધે કેવી રીતે ?’ વેશ્યાએ કહ્યું:—જે શરીરપર તમને લુપ્થ થયા હતા અને જેને માટે મ્હેં તમને બોલાવ્યા હતા, તે આ વસ્તુ (મેલ) મ્હેં તમારે માટે શરીરમાંથી બહાર કાઢી રાખી છે. હવે તમને ગમે તો એ લો અથવા આ મ્હારું શરીર લો. જે આપની દૃષ્ટિમાં સુંદર જણાય તે લો. એ પદાર્થવડે મ્હારી સુંદરતા આપને જણાતી હતી. આ શરીરમાં એવાજ પદાર્થ ભરેલા છે બીજું કશું નથી. હુકર મળનેજ રમણીય અને મધુર સમજીને તેનું સેવન કરે છે, તેજ પ્રમાણે અવિવેકી, વિષ્ણુ મૂત્ર રક્ત માંસાદિકથી ભરેલા પોતાના તેમજ સ્ત્રીના શરીરને સુંદર સમજીને તેની આકર્ષિત રાખીને સેવન કરે છે. પરંતુ વિવેકસંપન્ન માની એ પ્રકારનું આ શરીરનું અયુચિત તથા દુર્ગન્ધિત જણીને તેનાપર આસક્ત થતા નથી. વેશ્યા બોલી:—કેવે કહો તમારે આ મલ જોઈએ

છે કે મલ્લથી ભરેલો આ દેહ જોઈએ છે ? દાંતે જે ત્કમે દેહની કાન્તિ જોઈ હતી તે આજે ક્યાં છે ? કેમકે આ મળ શરીરમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને તેના વડેજ તેની રમણીયતા હતી. આ પ્રમાણે તે પુરૂષે જિતું વચન સાંભળ્યું તથા તે દેખાવ જોઈને મનમાં ત્રાસ પણ ઉપજ્યો હતો તેથી લજ્જાત ચક્રને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યારથી ત્હેની વિપયાસકિત કમી થઈ ગઈ અને વિરક્તતા ઉપજી. આરાંધ, જ્યાં સુધી મનુષ્ય હરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ તથા ગુણોનો વિચાર કરતો નથી, ત્યાં સુધી ત્હેને તે વિપયસંગથી સોન્દર્ય જણાય છે અને તે વસ્તુ ઉપભોગ્ય છે એમ લાગે છે.

આ પ્રકારના વર્ણનથી સ્ત્રીઓની નિન્દા કરો છે એમ નહિ સમજવું. જગતમાં જેટલા વિષય છે, તેમાં સ્ત્રી સમાન બીજો મોહક વિષય નથી, અને જેને ખાતર મોહ (અવિવેક) થાય છે, ત્હેના યથાર્થ ગુણ દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ મોહ છૂટી જાય છે. શંકરાનંદજીએ કહ્યું છે કે:—

યદ્દત્તારી દુઃસ્વકરી કામિનઃ પુરુષસ્ય હિ ।

નાર્વા જપિ ચ કામિન્યાઃ પુમાન્દુઃસ્વકરસ્તથા ॥

તતો દુઃસ્વકરઃ કામો ન નારી ન નરોઽપિ ચ ।

एवं विज्ञाय मतिमान् कामं शत्रुमिमं त्यजेत् ॥

જે પ્રમાણે કામી પુરૂષને નારી દુઃખદાયક હોય છે, તેજ પ્રમાણે કામાસક્ત નારીને પણ પુરૂષ દુઃખકર હોય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, નારી અથવા નર કોઈને દુઃખકારક નથી, પરંતુ કામ છે. માટે, સુદ્ધિમાન પુરૂષે મુખ્ય દુઃખદ શત્રુ જે કામ તેનો વિચાર પૂર્વક પશ્ચિત્તામ કરવો પડે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરસ્પરનો પરસ્પરને વિષે જે કામ (અભિલાષ) છે તેજ પરસ્પરને દુઃખ આપે છે; સ્ત્રીએ નથી દુઃખ દેતી અને પુરૂષ પણ નથી દેતો. પુરૂષે જે પ્રમાણે સ્ત્રીને માટે વિચાર કરવાનો છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીએ પણ પુરૂષવિષયક વિચારવડે પોતાની વૈષયિક વાસના છોડી દેવી જોઈએ. જે પ્રમાણે પુરૂષ તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પુરૂષને સંદર ઉપભોગ્ય સમજે છેજ.

શંકરદિગ્ગજના યતુર્થ સર્ગમાં શ્રી શંકરાચાર્યે જે જે ઉપાયવડે જે જે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનું વર્ણન તેમાં કર્યું છે તે ત્યાંજ જોઈ શકાય; તેમજ અહીં કાંઈક કહીશું. જેમણે કામ (વિષયાભિલાષ)નો કામ્યવસ્તુ વિષયક દોષોના વિચારવડે નાશ કરી દીધો હતો. તથા કંઠાર ભાષણ, પરપીડા, કોષ ઉત્પાદિકોનું ક્ષાંતીથી સ્મરન કર્યું. પદાર્થની અપ્રાપ્તિ

અને પ્રાપ્તિએલાના નાશ વિષયક જે દીનતા, અને તે પ્રમાણે સંચય, અનુભવપણ, પરદ્રવ્યસંબંધી લોભ, અને સત્પાત્રમાં ધનતું અસમર્થણ એ સર્વને સંતોષવડે અંતર્ગૃહમાંથી દૂર કાઢી નાંખ્યા મત્સરતું અનસૂયાવડે દમન કર્યું. ધર્માતિક્રમનો હેતુ જે મદ, તેનો તથા સ્વપૂજ્યત્વ અભિમાનનો 'બીજાને ઉત્તર પોતાનાં કરતાં અધિક થાઓ,' એ પ્રમાણે ચિરકાલ પર્યન્ત ચિંતના કરીને નાશ કર્યો. અને તૃષ્ણારૂપી પિશાચને ઉત્તમ તૃપ્તિદાયક ગુણવડે મારી નાંખી. કહેવાનો હેતુ એ છે કે સ્ત્રીવિષયક ભોગેચ્છાનો ઉચ્છેદ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તે ભોગેચ્છાના આલંબનીબદ્ધ સજીવ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ વસ્તુનો વિચાર કરશે. ત્વહૂમાંસ રૂધિર અસ્થિ ઇત્યાદિ પદાર્થોના સંઘાત (સમૂહ) વિશેષને સ્ત્રીવ્યક્ત માનવામાં આવે છે. પરંતુ સૂક્ષ્મશુદ્ધિએ તે પદાર્થોનું પૃથક્ વિવેચન કરવામાં આવે તો સંઘાત વૈચિત્ર્યથી ભિન્ન કામિનીની પ્રતીતિ થશે નહિ, અને ત્હેમના ઉપભોગની ઇચ્છાનો ઉચ્છેદ થશે. એટલા માટેજ કવિએને સ્ત્રીશરીરની નિન્દા કરવી પડે છે, અને કરે છે પણ ખરા. અને જે પ્રમાણે બાહ્ય શરીરનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, તે પ્રમાણે ત્હેમની અંતર વૃત્તિએનો પણ વિચાર કરવો પડે છે, એમ સમજીને ત્હેમના સ્વભાવની પણ નિન્દા કરેલી છે. આ ઉપરથી એમનો હેતુ નિન્દાપર્યવસાયો છે એમ સમજવું જોઈતું નથી. એમ જે હત તો અન્યત્ર આવું વર્ણન નહિ મળી આવત. જુઓ વિષ્ણુ પુરાણ ! બ્રહ્મવૈવર્ત ! ઝૂહત પારાશ્વર સ્મૃતિ ! મનુસ્મૃતિ ! ઇત્યાદિ ગ્રંથો કંતુ વર્ણન કરી રહ્યા છે ?

દેવતિર્યહ્મનુષ્યાદૌ પુનામ્નિ મગવાન્હરિઃ ।

સ્ત્રીનામ્નિ લક્ષ્મીર્ભેત્રેય નાનયોર્વિદ્યતે પરમ્ ॥ વિ. પુ. ॥

યદિક્વચિત્ત્રિપુ લોકેષુ સ્ત્રીરૂપં દેવિ દૃશ્યતે ।

તત્સર્વં ત્વત્સ્વરૂપં સ્યાદિતિ શાસ્ત્રેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ત્ર. વૈ. ॥

સ્ત્રિયસ્તુષ્ઠાઃ સ્ત્રિયો રુષાસ્તુષ્ઠા સ્પષ્ટાશ્ચ દેવતાઃ ।

વર્ધયંતિ કુલં તુષ્ઠા નાશયન્ત્યપમાનિતાઃ ॥ વૃ. પા. ॥

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ મ. સ્મૃ. ॥

આ જગતમાં દેવ મનુષ્ય તિર્થંક જાતિમાં જે જે પુરુષ તે તે સમયાન વિખ્યતું રૂપ અને સ્ત્રીને લક્ષ્મીરૂપ સમજવું. એ ખબર

ચિવાય બીજું કંઈ નથી. હે દેવિ! ત્રેલોક્યના વિશે જે કંઈ શ્રોષ્ય દેખાય છે, તે સઘળું ત્વમાર્જન સ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કરેલો છે. એથી કરીને સ્ત્રીઓની તુષ્ટિ દૃષ્ટીથી દેવતા તુષ્ટ ને રૂઢ થાય છે. તુષ્ટ થાય તો કુલની વૃદ્ધિ અને અપમન કરવામાં આવે તો કુલનો નાશ કરી નાંખે છે. જ્યાં ખાનપાન વસ્ત્રાલંકારાદિક વડે સ્ત્રીઓનું પૂજન (સત્કાર) થાય છે, ત્યાં આગળ દેવતાઓનો પ્રસાદ હોય છે: અને જ્યાં એવો સત્કાર કરવામાં આવતો નથી ત્યાં દેવતાઓના પ્રસાદનો અભાવ હોવાથી યાગાદિક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. (અંદો સકલ ક્રિયાને નિષ્ફળ કહી છે તે નિન્દા અર્થવાદાત્મક છે એમ સમજવું.) દોષ પણ દ્રવિ અથવા શાસ્ત્રપૂરાણાદિકર્તાનો સ્ત્રીની નાહક નિન્દા કરવી એવો હેતુ એજ નહિ કેમકે પ્રવંશ વિશે પમાં તેઓજ સ્ત્રીઓના અનેક ગુણોનું વર્ણન પણ કરી ચૂક્યા છે; પ્રસંગોપાત્ત તે બતાવવામાં આવશે. એ વાત જવાદો પરંતુ સૌમ્યરંજ્ય રાજ્ય પુરસ્કારને પશ્ચાત્તપ થયા બાદ હેણે જે વિચાર કર્યો હતો તેનો ખ્યાલ કરો.

ચંદ્રપુત્ર યુધિષ્ઠી ઇલાના (સુદુમ્નના) ઉદરમાં પુરસ્કાર નામનો રાજ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. તે મહા પરાક્રમી, ઉદાર, સુંદર, સુશીલ ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હતો. એક વખત દેવર્ષિ નારદને મોડેડે લેના સૌન્દર્યાદિ ગુણોનું વર્ણન ઇન્દ્રજીવનમાં ઉર્વશીએ સાંભળ્યું અને તે કામાકુળ થઈને પુરસ્કારની પાસે આવી. (મિત્રાવશ્યુત્ત્વશ્ચાપચા હેન મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, જેથી મનુષ્યોના સામિત્યમાં રહેવાની કંઈ અવ્યય ન હતી.) લેને જોઈને રાજ્ય આનંદિત થઈને બેઠો કે:—“ હે સુન્દરગંગી! તું મહારી સાથે રહીશ તો આપણે બધા વખત સુખી કીડા કરીશું. ” ઉર્વશીએ કહ્યું:—“ ત્વમારો સ્વરૂપમાં કોનાં મન તથા નેત્ર રમખાણ થાય નહિ? હે રાજ્ય! આ બંને મેં મહારા પુત્ર સમાન છે, તેમને આપની પાસે રહેવા દો. હું ત્વમારી સાથે રહીશ, પરંતુ મહારા નિયમ સાંભળો. હું કેવળ ધૃત બક્ષણ કરીને રહેવાની છું તથા રતિકાલ વિના જો ત્વમે મ્હને નગ્ન જણાશો તો હું ત્વમને છોડીને ચાલી જઈશ. રાજ્યએ ઉર્વશીનો કરાર કબૂલ કર્યો અને લેની સાથે તે યથેચ્છ યુગ્મ ભોગવવા લાગ્યો. આજી તરફ સ્વર્ગમાં જ્યારે ઉર્વશી જોવામાં ન આવી, ત્યારે ઇન્દ્રે ગન્ધર્વોને કહ્યું કે આ મહારી સભામાં ઉર્વશી વગર કંઈ શોભા જણાતી નથી, માટે એવો કંઈક ઇલાજ કરો કે જેથી તે પાછી આવી શકે.

પછી ગન્ધર્વોએ મધરતનાં અંધારામાં જઈને, ઉર્વશીએ રાજ્યની પાસે રાખેલાં બંને મેષો (ધેડાં) નું હરણ કર્યું. જ્યારે તે મેષ ‘મેમે’ શબ્દથી બ્રમ

પાડવા લાગ્યાં, ત્યારે ઉર્વશી શોક કરતી ઉડી, અને બોલવા લાગી કે:—“હું
 દુષ્ટી ગણ! પુરુષના મ્હારો ધણી શાનો? મ્હારાં અપત્યોનું ચોરાએ ઠરણ
 કર્યું છે, ત્યારે એ શરીર હોવા છતાં, સ્ત્રીની માથે બળબીત થઇને સ્પર્ધ
 રહ્યો છે. એના પર વિશ્વાસ રાખીને હું રસાધ ગણ!” આ પ્રનાણે
 ઉર્વશીએ રાગના હૃદયને વાગૂંવાણથી વિદ્ધ કર્યું, ત્યારે તે કોધાયમાન
 થઇને નગ્નાવસ્થામાં હાથમાં ખટ્તુ લઇને મન્ધર્વોની પાછળ દોડ્યો.
 રાગને જોઇને ત્હેણે મેપને છોડી દીધાં, અને ત્યાં ખૂંચ પ્રકાશ કરી દીધો.
 એટલામાં ઉર્વશીએ રાગને નગ્ન દીડો અને વિચાર કર્યો કે એને પહેલાં
 કહેવામાં આવેલું પણ્ય એણે તોડ્યું છે, માટે હું એને છોડીને ચાલી જઇશ.
 આ પ્રમાણે રાગના આવતાં પહેલાંજ ઉર્વશી નીકળી નાહી. ત્યારબાદ
 રાગ પાછો આવ્યોને જુએ છે તો મન્યકપર ઉર્વશી નથી, ત્યારે તો તે
 અતિથય વિલસ થઇને ત્હેને માટે શોક કરતો કરતો પૃથ્વીપર બટકવા
 લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતીને કિનારે તે ઉર્વશી રાગના
 જોવામાં આવી; તે વખતે એ ત્હેને કહેવા લાગ્યો:—“હે સ્ત્રી! મ્હને
 સંકટમાં છોડીને ચાલ્યા જવું એ ત્હેને ઉચિત નથી, આ શરીરને અંદી
 સુધી તુંજ ખેંચી લાવી છે, અને અંદીજ એ પડે છે, એને વરૂં વગેરે
 ખાય છે, માટે ચાલ અને મ્હારી સાથે રમવાણ્યથા.” આના ઉપર ઉર્વશીએ
 શા જવાબ દીધો? તે:—

મા મૃથા: પુરુષોડસિ ત્વં મા સ્મ ત્વાડ્યુર્વકા હમે ।

કાપિ સમ્યં ન વૈ સ્ત્રીણાં વૃક્ષાણાં હૃદયં યથા ॥

હે રાગ! મરીશ નહિ! પુરુષના જેવો પુરુષ થઇને કેમ થયું ત્યાગ
 કરે છે? એ વરૂંએને (વરૂં પુલ્ક્ય ઇન્દ્રિયોને) ત્હારો દેહ ખાવા દઇશ નહિ
 અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને સ્વાધોન થઇશ નહિ. સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ વરૂંઓનાં
 અંતઃકરણનાં જેવાં કડંબુ હોય છે. સ્ત્રીઓની સાથે સમ્યત્વ કદીપણ સાથે
 નથી. સ્ત્રીએ નિર્દય, કૂર, દુઃસહ તથા પ્રિયકાર્ય સાધવામાં ચાહે તે
 સાહસ ખેડનારી હોય છે. અરતુ! હે રાગનુ! આ સંવત્સરની આખરે એક
 રાત સુધી તું મ્હારી સાથે આનંદથી રહીશ. આટલું સાંભળીને રાગ પોતાની
 નગરી તરફ પાછો આવ્યો.

વર્ષની આખરે જ્યારે રાગ ફરી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો ત્યારે ત્હેને પુનઃ
 સહિત ઉર્વશી મળી, અને રાગએ ત્હેની સાથે એક રાત ત્યાં રહીને આનંદ
 દુર્વર્ક પસાર કરી. બીજે દિવસે ઉર્વશી જવાની હોવાથી રાગને બારે ખેડ

થયો, ત્યારે ઉર્વશી બોલી:—‘ તું મન્ધર્વોની પ્રાર્થના કરે તો તેઓજ મ્હને ત્હારે સ્વાધીન કરે. ’ ત્હેના કલા મુજબ રાજાએ મન્ધર્વોનું સ્તવન કર્યું ત્યારે ત્હેમણે સંગ્રહ થઇને ત્હેને એક અગ્નિસ્થાલી આપી. એમાં ત્હેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, એણે (પુરુષાએ) તે અગ્નિવડે કર્મોત્તમ કરીને, તેની મારફત ઉર્વશીને મેળવી લેવી. પરંતુ રાજાને તે સ્થાલીજ ઉર્વશી છે એમ લાગ્યું અને તેને લઇને તે વનમાં ફરવા લાગ્યો. યોગાક દિવસ પછી ત્હેના સમજવામાં એમ આવ્યું કે ‘ એ તો ઉર્વશી નથી, પરંતુ અગ્નિ-સ્થાલી છે, ’ ત્યારે તે એને વનમાં મૂકીને પોતાને ઘેર આવ્યો ગયો. તોપણ રોજ રાત્રે પુરુષા તે સ્થાલીનું નિરંતર ધ્યાન કરતો હતો. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ વિત્યા બાદ, ત્હેના મનમાં ત્રણ વેદ પ્રકટ થયા. ત્યારે તે જ્યાં આગળ પેલી સ્થાલી મુકી દીધી હતી તે જગ્યાએ ગયો અને ત્હેણે અશ્વત્થ વૃક્ષનાં બે અરધી તૈયાર કરીને ઉર્વશીબોક્ષની પ્રાપ્તિને અર્થે તેમનું મંથન કરીને તેમનામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. પછી તે અગ્નિવડે ત્હેમણે યજ્ઞ-પતિ પરમાત્માની આરાધના કરી અને રાજા પુરુષાને મન્ધર્વોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્યાં ત્હેને ઉર્વશીનો લાભ પ્રાપ્ત થયો, અને ત્હેની સાથે ધણા વખત સુધી એણે વિષય ભોગ કર્યો; દૈવ્યોગથી જ્યારે એને વિરક્તા થઈ, ત્યારે ત્હેણે આ પ્રમાણે ગાથા વર્ણવી છે.

અરે ! મ્હારા મોહની પરાકાષ્ઠા થઈ ! કામ વડે મ્હારું મન દૂષિત થયું અને ત્હેમાં એ ઉર્વશીએ દાહિંગન દીધું, તેના આનંદમાં સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત ક્યારે થયો તથા આયુષ્ય પણ કેટલું વીત્યું ત્હેની પણ મ્હને સ્મૃતિ રહી નહિ. હું સાર્વભૌમ રાજા હોવા છતાં તૃણની પેઠે મ્હને તણ જનારી સ્ત્રી (ઉર્વશી) ની પાછળ ઉન્મત્ત થઇને રડતો કકળતો ‘ ગધેડો ગધેડીની પાછળ જેમ નિર્લેજ બનીને દોડે છે તે પ્રમાણે ’ દાડયો પણ ખરો.

किं विद्यया किं तपसा किं त्वागेन श्रुतेन वा ।

किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो ह्वतम् ॥

જેનું મન સ્ત્રીઓએ હરી લીધું છે, ત્હેની વિદ્યાનો શો ઉપયોગ ? ત્હેનું તપ પણ નિરર્થક છે; તથા સન્યાસનું તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયનનું પણ શું રણ ? ત્હેનો એકાન્ત વાસ, મૌન વગેરે અગ્નિલ ક્રિયા બ્યર્થ છે. આકૃતિથી અગ્નિ જેમ તૃપ્ત થતો નથી, તેજ પ્રમાણે મ્હારા મનનો કામ પણ તૃપ્ત થતો નથી. પરમેશ્વરના સિવાય બીજો કોયે પુરુષ આ સ્વેચ્છી વૈસ્વાએ મ્હારું મન જે આકર્ષણ કર્યું છે, તે માટેથી મ્હને વિમુક્ત કરવાને સમર્થ છે ?

। ઉર્વશીનો કાંઈ દોષ નથી. રજ્યુનું સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી ' એ પ' છે ' એવી ભ્રાન્તિથી કોઈ મનુષ્ય દુઃખી થાય તો તેમાં રજ્યુનો । અપરાધ ? તેજ પ્રમાણે અણ્ણતેન્દ્રિય એવા મહેં મહારી શુદ્ધિથી ઉર્વ- ને વિષે સૌગન્ધ્ય, સૌન્દર્ય, પ્રેમ ઇત્યાદિ ગુણોનું અજ્ઞાનવડે આરોપણ કરું, એ અપરાધ મહારી છે ઉર્વશીનો નથી. ક્યાં શુચિત્વ, સૌમનસ્ય, ાગન્ધ્ય એ ગુણો ? અને મલિન, દુર્ગન્ધ પૂર્ણ, અપવિત્ર તેનો દેહ તા ? સ્ત્રીના શરીરપર અનેક ગુણોનું આરોપણ કરીને, રમખાણ થનારા હારા સમાન જે પુરૂષો હશે, તેમને કૃત્રિમ તુલ્યજ સમજવા. કેમકે:—

ત્વદ્દમાંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।

વિષ્મૂત્રપૂયે રમતાં કૃમીણાં કિંચદન્તરમ્ ॥

ત્વચા, માંસ, રક્ત, રનાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાં એ સર્વનો સમુદાય થા વિષા, મૂત્ર પૂય એમનો બાંડાર જે દેહ તેને વિષે રમખાણ થનારા પુરૂષોમાં મને મલાદિમાં રમખાણ થનારા કૃમિયોમાં કેટલો ફરક હશે ? એ પ્રમાણે રાજાએ દુઃવર્ણન કર્યું છે. જ્યાં સુધી એનામાં વિપયાસકતા હતી, ત્યાં સુધી એ વિચારવિમુખ હતો, અને જ્યારે વિરક્તતા થઇ, ત્યારે વિચારવડે એને તેજ સીદેહ (જે પ્રથમ રમજીવ લાગતો હતો તે) અપવિત્ર દુર્ગન્ધયુક્ત તીત થવા લાગ્યો આખરે રાજાએ ઉર્વશી લોકોનો ત્યાગ કરીને, પોતાના દ્યસ્થ પરમાત્માને જાણીને, જ્ઞાનવડે અખિલ મોહનો ત્યાગ કીધો અને રમ શાન્તિ સંપાદન કરી. સારાંશ કે, આપણા અન્તઃકરણમાં જ્યારે દેવ- ગથી વિચારપૂર્વક વિષયવિરક્તિ ઉપજશે, ત્યારે આપણને પણ આ પ્રકાર- નું કથન યા લેખન સત્ય છે એમ લાગશે. પરંતુ જ્યાં સુધી મનની વેપયાસકિત છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીએને માટે ચત્કિચિત્તુ પણ કોઈ વાંકું ખોલે તોર લખે, તો તે નિન્દાજ છે અને એવું લખનારા ખોલનારાને કાંઈ પણ નથી એવો ખાસ થશે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએને માટે વિચાર બતાવ્યો તે મોક્ષેન્દ્રુને અવશ્ય કરણીય છે. અસ્તુ ! હવે પુત્ર સંબંધી વિવેક સ્વારૂપ સ્વામીજીએ આત્માનંદ પ્રકરણમાં જ્ઞાવ્યો છે, તે કહેવામાં આવે છે.

જલમ્બમાનસ્તનયઃ પિતરૌ ક્લેશયેચિરમ્ ।

લઘોડપિ ગર્ભપાતેન પ્રસવેન ચ બાધતે ॥

જાતસ્ય મહરોગાદિઃ કુમારસ્ય ચ મૂર્ધ્વતા ।

ઉપ્પત્તિતે ત્વવિથત્વમનુદ્ઘાદશ્ચ પળિડતે ॥

યૂનશ્ચ પરદારાદિર્દારિયં ચ કુટુંબિનઃ ।

પિત્રોર્દુઃસ્વસ્ય નાસ્ત્યંતો ધની જેન્નિગ્ધતે તદા ॥

પુત્ર થતો નથી એ કારણથી માતા પિતાને દુઃખ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિને માટે મંત્ર, ચંત્ર, પીપલપૂજન વગેરે સાધનાનુક્રમ કરતાં ડોલેશ થાય છે. પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ગર્ભધારણા થઇને તેનો પાત થાય તો પશુ દુઃખ. તેજ પ્રમાણે જન્મકાળમાં પશુ દુઃખ થાય છે. જન્મ વખતે જો કે માતાનેજ દુઃખ થાય છે, તોપણ તેના દુઃખથી પિતા પશુ દુઃખી થાય છે. જન્મ થયા પછી ગ્રહોની તથા રોગોની પીડા થાય તોપણ દુઃખજ. કુમાર અવસ્થામાં તેની મૃદતાતું દુઃખ ઉપજે છે. મોંછામધન પછી પુત્ર અભણ રહે તો પશુ દુઃખ. વિદ્યાન થઇને કુંવારો રહે તો પશુ ડોલેશ થાય છે અને પરસ્ત્રીતું વ્યસ્ત દુઃલાગી જાય તો પશુ દુઃખ થાય છે. વિવાહિત થઇને દરિદ્રી રહે તો પશુ દુઃખ અને ધન કમાતો થઇને મરી જાય, તો પછી માતા પિતાના દુઃખનો છેડોજ નથી. સારાંશ, આ પ્રકારનો, અનુભવ પશુ જગત્માં પણ લોકોને છે, એથી કરીને એને માટે વધારે કથનની શું જરૂર રહે છે ? વિચાર કરવાથી, પુત્ર વડે પશુ સુખ નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે, અને પુત્રાભિલાષા (વાસના) દૂર થાય છે. એવા ગૃહાદિ તેમજ ખીજા વિષયોની વાસના વિચાર કરીને નિવૃત્ત કરવી. તોજ મનની ચંચળતા નષ્ટ થઇને તે સ્થિર થાય છે.

વાસનાયાસ્તથા બન્હેર્ઋણ વ્યાધિદ્વિષામપિ ।

સ્નેહૈવૈરવિષાણાં યઃ શેષઃ સ્વલ્પોઽપિ બાધતે ॥

અગ્નિ, ઋણ, રોગ, યત્રુ, સ્નેહ, વૈર અને વિષ, એમનાં જો કદાચિત્ યત્કિંચિત્ પશુ અંશ રહે, તો પશુ ફરી તેની ઇદ્ધિ થઇને અનુભવે દુઃખ દે છે. જુઓ ! અગ્નિનો એકાદ તણખો પશુ મોટા મોટા મકાનોને ભસ્મ કરી દે છે. ઋણ પશુ વ્યાજ રૂપથી ઇદ્ધિગત થઇને, દુઃખ દે છે. રોગ કિંચિત્ શરીરમાં રહી જાય તો દુઃખજ થઇને અસાધ્ય થઇ જાય છે. યત્રુની ઉપેક્ષા કરે તો તે બળવાન થઇને દુઃખ દે છે. સ્નેહ (મમતા) પશુ ઇદ્ધિગત થઇને જન્મ મરણ સંસારમાં ફરો બળદારી પાડે છે. વૈરતું નિમ્રોક્ષન કરવામાં ન આવે તો અનર્થ ઉપજે છે. એરનો પશુ કાંઇક અંશ રહી ગયો હોય છે તો મૃદુ થાય છે. તે પ્રમાણે વાસના પશુ શૈથ રહે તો જીવને પીડા થવાની. એટલા માટે નિઃશૈયતાથી તેનો ક્ષય કરવો. હવે એથી ઉપાય કહેવામાં આવે છે.

વાસનાઓનું અત્યન્ત પ્રાણસ્થ હોવાથી, વિચારદ્વારા જે પુરૂષને તેના ત્યાગ કરવો અશક્ય હોય તહેને માટે મનોનિમ્મલને સારૂ પ્રાણુસ્પન્દ નિરોધ એજ ઉપાય કહ્યો છે. કેમકે પ્રાણુસ્પન્દ અને વાસના એ બન્નેય ચિત્તનાં પ્રેરક છે. તે બન્નેના નિરોધવડે ચિત્તની અવસ્થ શાંતિ થાય છે. શરીરમાં રહેલા એકજ વાયુને ઉર્ધ્વ ગમનત્વને માટે પ્રાણ અને અધોગમન કરે છે તેથી અપાન એવી સંજ્ઞા મળેલી છે. (પ્રકર્ષણ દેહાદિષ્ઠાતં અનિતિ જીવ-યતીતિ પ્રાણઃ । અપાનિતિ નિસ્ત્ય બહિઃ મારવતિ દેહાદિષ્ઠાતં સોડપાનઃ) દેહાદિ સંઘાતને જે ઉત્તમ પ્રકારે જીવાડે છે તે પ્રાણ, અને બહાર નીકળીને તેને મારે છે તે અપાન, આ પ્રમાણે તેમનાં નામની નિર્ણયિત કહી છે. એટલુંજ નહિ પણ તેજ શરીરસ્થ વાયુ બિન્ન બિન્ન સ્થાનમાં ગમન કરે છે, એથી તેને દશ પ્રકારનાં નામ પ્રાપ્ત થયાં છે. જે પ્રમાણે બન્ને કેદીઓના હાથમાં એકજ બેડી હોય છે, તો તે જેમ પરસ્પરને ખેંચે છે, તેજ પ્રમાણે અપાન વાયુ પ્રાણને અને પ્રાણ વાયુ અપાનને આકર્ષે છે. અને એ પ્રમાણે બન્નેને સૃષ્ટિલાવત્ બંધન પ્રાપ્ત થઈ જવાથી, ચિત્ત નિશ્ચલ રહેતું નથી, અને તેને માટે પ્રાણાપાનનો અવરોધ કરવો પડે છે. હવે તેમાં મતબેદ દર્શાવવામાં આવે છે.

ચલે વાતે ચલં ચિત્તં નિશ્ચલે નિશ્ચલં ભવેત્ ।

ચિત્તે ચલે ચલઃ પ્રાણો નિશ્ચલે નિશ્ચલો ભવેત્ ॥

પ્રાણવાયુની ચંચલતાથી જીવોપાધિ ચિત્ત (મન) : ચંચલ થાય છે અને તેની સ્થિરતાથી ચિત્ત પણ નિશ્ચલ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે. તથા ખીજ એમ કહે છે કે, સંકલ્પવિકલ્પને લીધે ચિત્તની ચંચલતા છે અને તેને લીધે પ્રાણવાયુ ચંચલ થાય છે. તથા સંકલ્પવિકલ્પશુન્ય થતાં ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે, તે વખતે પ્રાણવાયુ પણ નિશ્ચલ થઈ જાય છે. સારાંશ, હૃદયોગી પ્રાણુવાયુનો જય કરીને, એટલે સ્થિરતાથી તહેને સ્વાધીન કરીને મનઃસ્થૈર્ય સંપાદન કરે છે. સાંખ્યપાતંજલયોગી મનનું સ્થૈર્ય સંપાદન કરીને પ્રાણુવાયુના નિશ્ચલત્વનો લાભ સંપાદન કરે છે. હવે ત્રીજા મનનશીલ વેદાન્તી જેવું કહે છે કે, મન અને પ્રાણ એ બન્નેનું સ્થૈર્ય સંપાદન કરવાથીજ આત્મસ્વરૂપમાં નિશ્ચલ સ્થિતિનો લાભ થાય છે. આ પ્રમાણે જીવબલૈક્યસ્થાનપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનાં ત્રણ પ્રકારનાં સાધન થયાં એમ સમજવું.

પ્રાણનિરોધદ્વારજૂન પ્રાણાપાન્યાદિ મોક્ષવડે મનને સ્વાધીન બનાવવું એવો હૃદયોગીઓનો નિશ્ચિત મત છે. તેજ પ્રમાણે વિવેકરૂપ મનના અંશ-વડે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનના અંશને (સંકલ્પાદિનો નાશ કરીને) સ્થિર

કરવો, એ પ્રમાણે સાંખ્યપાતંજલ્ય યોગીઓનો નિશ્ચયાર્થક સિદ્ધાન્ત છે. તેના ઉપર, કેવળ વિવેકથી મન નિશ્ચલ થતું નથી પરંતુ પ્રાણનિરોધથી થાય છે. અને એ પ્રમાણે યોગીઓમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે પણ ખરું, એ પ્રમાણે યોગીઓનું કહેવું છે. આના પર સાંખ્યપાતંજલ્યયોગી કહે છે કે કેવળ પ્રાણાગ્રામદિથી પ્રાણનિરોધ કર્યો, તો પણ મનની મુદતા નષ્ટ થતી નથી, એથી તે ખીજરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે; અને તેને લીધે સુપુસિ અને મૂર્ચ્છાની મારફત મનોભયરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. મનન કરવાને યોગ્ય વિષયોની મિથ્યાત્વપ્રતીતિ વિવેકવરે દૃઢતર થઇ જાય તો મનના શૈથિલ્યથી ભયરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. તે બન્નેને વેદાન્તી કહે છે કે હે બાધઓ !:—

મનઃપ્રાણદ્વયયુજસ્તે તુ શ્રેષ્ઠતરાઃ સ્મૃતાઃ ।

એ વ્યુત્કલ્પદિના મૂઢાસ્તે મંઢા ન તુ યોગિનઃ ॥

મન અને પ્રાણ એ બન્નેનો જેઓ આત્માને વિષે લય કરી દે છે તેઓ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે એમ યુનિઓએ કહ્યું છે. જે મૂઢ પુરુષો ગુરુશિક્ષા-રહિત નિષ્કુળ હઠાબ્યાસમાં જે રત થયા હોય તો હેમને બંડ (બાંડ) હટકિયાના વિનોદી સમજવા. તેઓ સત્ય હૃયોગાબ્યાસી નથી પરંતુ હઠ-નિષ્પથી બોકોને ધસાવે છે એમ સમજવું; ઇત્યાદિ બોધસારમાં પણ કહેલું છે.

હવે વસિષ્ઠજીએ શ્રી રામચંદ્રજીને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે બતાવવામાં આવે છે; વસિષ્ઠજી કહે છે કે:—

દ્વે કીજે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પન્દનવાસને ।

एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वेऽपि विनश्यतः ॥

હે રામ ! ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે બીજ છે. એક પ્રાણોનું સ્પન્દન (ચલન) અને બીજી વાસના. એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેયનો નાશ થાય છે. પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસથી, આસન બોજનાદિકોના નિયમથી અને ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિથી પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરી શકાય છે. તથા અસંગ અવહાર રાખવાથી, પ્રપંચચિંતન પ્રતિપામથી અને સ્ત્રીરાદિ નાશવાનું છે ઇત્યાદિ અભ્યાસથી વાસના નિવૃત્ત થાય છે. એમાંથી જેને મારે ત્હમરી આહના હોય તે કરે.

હવે કરતામાં આપેલા વાસના ક્ષયના રક્ષણને માટે કેટલાક એમ કહે છે કે અશ્વકૃત્તવાદિ જે પદ્ધતિ તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તોજ નિઃસંશય જીવન્યુક્તિ મુખનો લાભ થશે. એ પદ્ધતિ અને તેમનાં લક્ષણ નીચે બતાવવામાં આવે છે:—૧ અજીર્ણત્વ ૨ પંડકત્વ ૩ પંચત્વ ૪

અંધત્વ ૫ બધિરત્વ ૬ મુગ્ધત્વ એ છ ગુણો છે. હવે એમનાં લક્ષણ ક્રમશઃ કહેવામાં આવે છે.

૧ અન્ન ભક્ષણ કરતી વખતે આ સારું છે અને આ ખરાબ છે, એવી ચિકિત્સા કરીને મૃષ્ટાન્નને માટે આસક્તિ અથવા રચિરહિત અન્નનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, અને હિતકારક, સત્ય તેમજ પરિમિત ભાષણ કરવું જોઈએ, એટલે અભૂક્ત થયું સમજવું. જીદવા હોવા છતાં પણ નહિ જેની હોય તો ત્હેને અભૂક્ત કહેવામાં આવે છે, અને એનો જે ભાવ તે અભૂક્ત છે, એમ સમજવું. ૨ નવ પ્રસૂત સ્ત્રી અને સોળ વરસની યુવતિ તથા જરા વડે બર્જરિત યએલી સો વરસની યુદ્ધી એમને જોવા છતાં, મનની જે નિર્વિકારિતા તેનું નામ પંડકત્વ જાણવું. પંડ પુરૂષ ત્હેમને જોઈને ક્યાં વિકૃતિ ધારણ કરે છે ? એ પ્રમાણે જે, પુરૂષ હોવા છતાં પણ વિકારશૂન્ય હોય તે પંડવત્ છે, અને ત્હેનો જે ભાવ તે પંડકત્વ.

૩ ભિક્ષાને માટે અને મળ મૂત્ર વિસર્જનને માટે જેનું ગમન યોજનથી અધિક થતું નથી, તે પંથુ અને તેનો ભાવ તે પંથુત્વ કહેવાય છે. પંથુ ક્યાં દૂર જાય છે ?

૪ બેઠા હોય અગર ચાલતા હોય તો પણ સોળ હાથ જમીન છોડીને દ્વિષ્ટ ત્હેનાથી વધારે દૂર ઉંચે ના જાય, તેનું નામ અંધત્વ. આંધળો ક્યાં જોઈ શકે છે ? તેજ પ્રમાણે દ્વિષ્ટ હોવા છતાં મર્યાદિત સ્થળને વિષે ત્હેની સ્થિતિ રાખે તે અંધ, અને તેનો ભાવ તે અંધત્વ કહેવાય છે.

૫ હિત કારક, મિત, ચિત્તવેધક, શોકનાશક ભાષણ સાંભળવા છતાં કાંઈ પણ ન સાંભળતા હોય તેવા કાન અને તેનું નામ બધિરત્વ જાણવું. બધિર (બહેરા) ની પાસે ગમે તેટલું અને ગમે તેવું ભાષણ કરવામાં આવ્યું હશે, તો પણ ત્હેના પર શું પરિણામ થવાનું હતું ? તેજ પ્રમાણે કાન હોવા છતાં પણ સાંભળ્યાની જેના મન પર કાંઈ અસર થતી નથી, તે બધિરવતજ છે. અને ત્હેનો જે ભાવ તે બધિરત્વ છે. ૬ વિષયોના સંનિધાનમાં અને વિષયોનો ભોગ કરવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયાદિકાની જે નિર્વિકારતા, એટલે સુધી પુરૂષની માફક નિરન્તર વિષય સમીપ પણ નિશ્ચલતા, તેનું નામ મુગ્ધત્વ છે. કેટલાક પુરૂષોને વિષયોની અનુકૂલતા હોય છે, પરન્તુ ઉપભોગ સામર્થ્ય હોતું નથી; તથા કેટલાક ભોક્તાનામાં ઉપભોગ સામર્થ્ય હોવા છતાં ત્હેમને વિષયોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એટલા માટેજ અંધી ઉપભોગનું સામર્થ્ય અને વિષયોના અનુકૂલતા એ બન્ને ગુણો કલા છે. ઉંઘી ગએલા પુરૂષની આસપાસ સ્ત્રી

ક્રવ્યાદિ વિષય હોવા છતાં, તે વખતે તે જેમ નિર્વિકાર રહે છે, તેજ પ્રમાણે જગૃતિમાં જે મનુષ્ય એ બન્ને ગુણોથી યુક્ત થઇને નિર્વિકાર રહે છે, તેને મુદ્ધ (મુગ્ધ) કહે છે. તેનો જે બાવ, તેવું નામ મુગ્ધત્વ. આ પ્રકારના છ ગુણોનો જે પરાખર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો વાસનાક્ષય કાયમ રહીને મનનો નિઝદ પરાખર થઇ શકે.

અંદી સુધી, સર્વ અનર્થોતું મૂળ મન છે, અને તેનો નિઝદ અભ્યાસ તેમજ વૈરાગ્યવડે થાય છે. એ પ્રમાણે ગીતાના વચનથી અને વાસિક્ષના ચારે ઉપાયોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે; તથા મહાદેવ પ્રોક્ત યોગ અને જ્ઞાન, એ ચિત્તના નિરોધના જે માર્ગોનું પણ પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન કૃષ્ણપ્રોક્ત અભ્યાસને માટે મહાદેવપ્રોક્ત યોગમાર્ગ તથા વૈરાગ્યને માટે જ્ઞાન (આત્માનાત્મ વિવેક) છે એમ સમજવું. તેજ પ્રમાણે વાસિક્ષના ચારે ઉપાય કૃષ્ણ અને શિવ-પ્રોક્ત બન્ને ઉપાયોના અંતર્ગત છે, એમ જાણવું. નામભેદ હોવાથી પરસ્પર વિરોધ છે, એમ સમજવું નહિ. અત્યાર સુધી એકલા મનોનિઝદનું પ્રકરણ બિન્ન બિન્ન રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. વિષય એકજ હોવા છતાં, ગણિતમાં જેમ એકજ ઉદાહરણ બિન્ન બિન્ન રીતે હોવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન શ્લોકો અને દૃષ્ટાન્તોથી સાધારણ લોકોની સમજમાં સુલભતાથી આવે એટલા ખાતર વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે; આગળ પણ એમજ સમજવું.

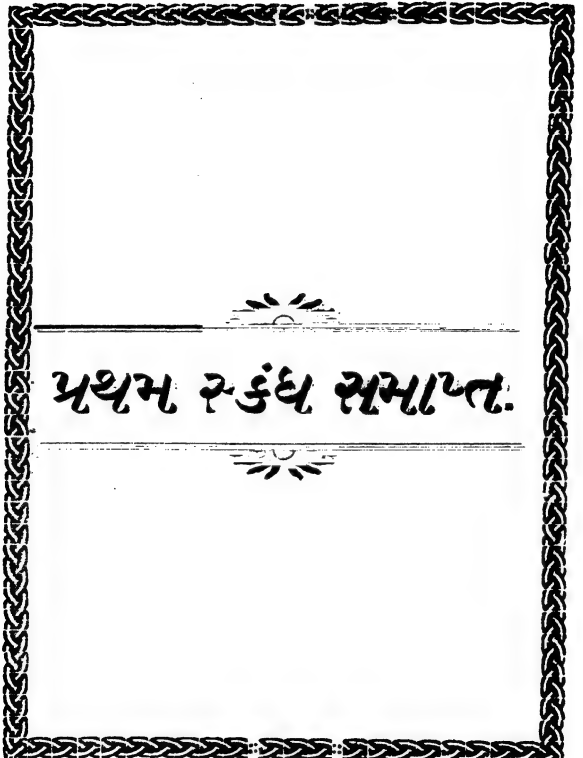
આ પ્રમાણે આ પ્રથમ રકંધના દ્વિતીય ગુચ્છમાં સંસારકારણ મનનું સ્વરૂપ, તથા તેના નિઝદના ઉપાય, વૈરાગ્યાભ્યાસ સ્વરૂપ, મહિન અને શુભ વાસનાનો ભેદ, વિષયવિવેક, ઇત્યાદિ વિષયોનું ઉદાહરણ સહિત વર્ણન કરેલું છે. હવે પછીના દ્વિતીય રકંધના પ્રથમ ગુચ્છમાં યોગ અને જ્ઞાનની સિદ્ધિ, જે ભક્તિવડે થઇ શકે છે, તે ભક્તિનું માહાત્મ્ય તથા પ્રકાર સ્વ-તેમજ ઉદાહરણ સહિત સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानंदसरस्वतीशिष्य श्रीदत्तात्रेय विरचित श्रीदत्तपदोषकल्पद्रुमे प्रथमस्कंधस्य द्वितीयो गुच्छः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

પ્રથમ સ્કંધ સમાપ્ત.

આ પુસ્તકનો પ્રથમ સ્કંધ પૃ. ૧ થી ૨૩૨ સુધી સુરત—ખપાટિયા મહલા
લક્ષ્મીનારાયણની વાડીમાં આવેલા “જીન વિજય” પ્રી. પ્રેસમાં
મુલત્યંદ કસનદાસ કાપડીયાએ છાપ્યું.

द्वितीय स्कंध प्रारंभ

અનુક્રમણિકા.

દ્વિતીય સ્કંધ—પ્રથમ ગુચ્છ.

પૃષ્ઠ.	વિષયો અને તેમાંના દૃષ્ટાન્ત.	પૃષ્ઠ.
૧	બેદશૂન્ય ભકિતદ્વારા યોગ અને જ્ઞાનસિદ્ધિ.—શ્રી કૃષ્ણ ઋકિમણી વિનોદ. નરસિંહ મહેતા અને રાસલીલા. ... ૧	૧૪.
૨	ભકિતમાં ત્રિદોષ અને ભકિતવડે દ્વિવિધ દોષનો નાશ—હરિપાળ ભક્ત, ગોપાલોને વૈકુંઠદર્શન. ... ૧૬	
૩	ભકિતવગર ક્રાંતિ, પાંડિત્યાદિ ગુણ વ્યર્થ છે—કુંડધાર અને દરિદ્રી બ્રાહ્મણ, હનુમદ્ધૃદયસ્થ સીતારામદર્શન. ... ૨૮	
૪	ભજનરહિત મનુષ્યની શવ તુલ્યતા—વિદુર કૃષ્ણ સમાગમ, કુપ્લવનો અંગસાગ. ... ૪૧	
૫	સગુણ અને નિર્ગુણભકિત લક્ષણ અને તેના પ્રકાર—ઋષિ-પત્ની અન્નદાનવૃત્ત, નામદેવકૃત ગાયસંજવન. ... ૫૪	
૬	ભકિતશૂન્ય જ્ઞાન શ્રમદાયક છે—વિવેક સિધુપાડી એક વેદાન્તી, એક ભાવિક શૂદ્ર. ... ૬૭	
૭	સર્વ સાધનોમાં ભકિતનું પ્રાધાન્ય—દાવાગ્નિપાન, નામદેવની દિવાળી, જનાબાઇવૃત્ત. ... ૮૦	
૮	ભકિતના ઉત્પાદક નવસાધન—સત્સંગમાહાત્મ્ય, તુકારામની છલના અને તેમનું 'તુકારામ' એ નામ પડવાનું કારણ. ... ૯૪	

દ્વિ.૦ સ્કં.૦ દ્વિતીય ગુચ્છ.

૧	શ્રદ્ધાચુકત શ્રવણ અને શ્રવણમાં વિદ્ય કથન—એક રામ અને પંડિત ... ૧૧૩	
૨	હરિકથાશ્રવણથી જ્ઞાનલાભ અને સંકટ વિમોચન—તુકારામ અને શિવાજી, શ્રવણ મુનિવૃત્ત. ... ૧૨૮	
૩	કેવા પ્રકારનું શ્રવણ ફલદાયી થાય છે—મુવર્ણપુતળીઓની પરિક્ષા, એક ધનાઢય ગૃહસ્થનું કથાશ્રવણ. ... ૧૪૧	
૪	ભગવદવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન—નારદ પૂર્વજન્મ, જનમેજયની ખત્તહત્યા. ... ૧૫૨	
૫	(દ્વિતીય કીર્તનભકિત) ભગવત્કીર્તનથી જીવ્હાની શુદ્ધિ—સહસ્ત્ર-નામપાડી ગૃહસ્થ, એક ચતુર્વેદી મૂઢ. ... ૧૬૬	
૬	ભગવન્નામરહિત વાણી અમંગળ છે—અપશકુનનું ફલ. ... ૧૭૯	
૭	જીવ્હાનો સ્વભાવ અને પરમાત્માની કીર્તનપ્રિયતા—કેશવ સ્વામીના કીર્તનમાં અમત્કાર. ... ૧૯૨	
૮	પાપને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી—લોભેશ ઋષી અને ઉદરણુ, ગોવર્ધન લીલા, અકૂરને નિજરૂપ દર્શન. ... ૨૦૫	

શુદ્ધિ પત્ર

દ્વિતીય સ્કંધ.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ
૧	૯	વશીભૂત	૨૩	૧	જોવું
૧	૧૦	બતાવવામાં	૨૩	૧૨	કયું
૧	૧૩	સંસૃતિ	૨૩	૧૪	હરિપાળ
૨	૧	પ્રણિધાન	૨૪	૨	તહેમની
૨	૨	દશ્વિર	૨૪	૧૦	તહારી સાથે
૨	૧૧	કર્મો કરતાં	૨૫	૪	અગોચ્ય
૨	૨૩	પ્રાપ્તવ્યની	૨૬	૨૭	સૈદ્ધ-સ્થાલસ્થ
૫	૨૬	આપણે	૨૭	૧૨	દેખાડશે
૮	૪	એવો	૨૭	૩૦	ખોલ્યું
૮	૧૫	પ્રપદ્યંતિ	૨૮	૧૪	ભક્તનો
૮	૨૯	પાતાલે	૩૦	૬	શાંત્યાદિ
૮	૩૦	ગત્વાપિ	૩૦	૮	લૌકિક
૯	૧	કરીને	૩૦	૧૧	નિરતિશય
૯	૩૦	અનુભવ	૩૦	૨૬	પ્રકારની
૧૨	૨૧	ભજન	૩૧	૨૯	ધર્મણાદિ
૧૫	૧૯	ગાયન	૩૨	૧૬	બેદન
૧૫	૨૦	શ્રી	૩૬	૧૨	આકાશનો
૧૬	૨૦	પરમાત્માની	૪૨	૧૬	કર્મોનુષ્ઠાન
૧૮	૩૧	સરખી	૪૮	૨૭	રહ્યા
૧૯	૨૩	પ્રજવાસી	૪૯	૨૭	શ્રીકૃષ્ણની
૨૦	૨૭	મધના	૫૧	૨૦	ત્રિવક્ર

પૃષ્ઠ	પંકિત	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંકિત	શુદ્ધ
૫૨	૮	આંગણી	૧૫૭	૫	અનિર્વચનીય
૫૫	૮	અંતઃકરણી	૧૬૨	૩	તથા
૫૫	૧૦	નિરૂપદ્રવી	૧૬૩	૧	સૈન્યની
૫૫	૧૯	ભકિત	૧૬૯	૧૮	ઉડ્યા
૫૫	૨૮	કર્મોમાંથી	૧૭૧	૪	શબ્દશાસ્ત્ર
૬૨	૧૩	તહેમનાથી	૧૭૧	૫	ઉપયોગ
૭૧	૩૨	ધર્મ	૧૭૧	૧૫	હૃદય
૭૭	૨૯	કૈરવચ્છેદે	૧૭૨	૧૩	હુદ્દે
૯૪	૧૦	ભકિતના	૧૭૨	૧૪	સ્યાન્
"	"	નવસાધન	૧૭૫	૨૮	મ્યાસેન
૧૧૦	૨૦	કાંટો	૧૭૭	૧૭	કદાચિત્
૧૧૭	૨૪	વિપય	૧૭૭	૨૦	યેનેદં
૧૧૯	૧૩	નાયક	૧૮૩	૩	ઠગ્ઠા:
૧૨૨	૨૦	શ્રીમદ્	૧૮૩	૧૭	બાલ્યાવસ્થા
૧૨૩	૧૫	શુકદેવ	૧૮૮	૧૩	સ્ત્રીને
૧૨૫	૧	શુકાચાર્ય	૧૯૧	૫	સમીપવર્તી
૧૨૫	૧	ભાગવત	૧૯૨	૬	પ્રકારનું
૧૨૮	૧૧	ભગવાનની	૧૯૨	૯	ઉચ્ચાર
૧૨૯	૧૬	રમભાણુ	૧૯૩	૨૯	દ્વિજ
૧૨૯	૧૮	સંસારાર્ણવ	૧૯૫	૮	કચન
૧૩૧	૭	ચાકણુ	૧૯૭	૨૫	તેમનો
૧૪૫	૧	જે	૧૯૮	૩૨	મોહિનીએ
૧૪૯	૩૧	ચાલી	૨૦૬	૬	આત્માનાત્મ
૧૫૦	૧	શ્રીમદ્	૨૦૮	૩૨	અગડબંબ
૧૫૦	૧૦	બોલ્યા	૨૦૯	૧૮	મનુષ્ય
૧૫૦	૨૪	પહેલાંજ	૨૧૪	૨	છતાં
૧૫૧	૨૨	શ્રવણુ	૨૧૪	૧૮	ક્યું
૧૫૪	૧૯	અડગ	૨૧૫	૬	અકૂર

। तत्सत्प मात्मन नमः ।

॥ श्रीरामचन्द्रप्रबोधनसूत्रम् ॥

द्वितीयस्कंध—प्रथम गुच्छ.

प्रथम पुष्प.

ॐ नमो भगवते वृत्तात्रेयाय.

લેહશૂન્ય બકિતદ્વારા યોગ અને જ્ઞાન સિદ્ધિ.

—***—

भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति त्वम्भृक्काः सारखेदिनः ।

સંચારામયતમાનાં ભેષજં ભક્તિરેષ તે ॥ ૭૦ ૨૦ ॥

ચિત્તને વશીભૂત કરવા માટે પહેલાં જે યોગ તથા જ્ઞાન એ એ માગે
ખતાવવાતાં આવ્યા છે, તે બંનેની સિદ્ધિ ભગવદ્ બક્તિ સિવાય થતી
નથી. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

પદ. રાગ-હમીર-તાલત્રિતાલા.

જ્યેાં લૌં બકિત ન આવે હાત ॥ ૧ ॥ ત્યેાં લૌં સંસૃતિ
બય નિઃશેષ માને કળ હું ન જાત ॥ ૧ ॥ ત્રિવિધ જોષણા છોડ
હરિ બજે તો રજતમ મલ શાંત ॥ ૨ ॥ નિર્મળ ચિત્તમેં સ્વાત્મા
પ્રગટત જસ ચારહ નિશિનાય ॥ ૩ ॥ સાત્વિક મદ્દાધુત નિષ્કામ
કર્મ કરે દિન રાત ॥ ૪ ॥ હત્તત્રય શુદ્ધ પદ સેવત હિર ધ્યાત
અખંડ હિજાત ॥ ૫ ॥

પતંગલીએ કહ્યું કે:—“ સમાધસિ રીશ્વરખાજખાનાત ” જેણે
સર્વ કર્મો ને કામિક, વાચિક, માનસિક સમસ્ત વ્યાપારોને, ઈશ્વર
આધીન જાણ્યા છે, અને કોઈપણ કાર્યના ફળ તરફ દૃષ્ટી રાખી નથી, તમા
શારીરિક સુખનું અનુસંધાન નહિ કરતાં, તે સર્વને પરમેશ્વર પ્રત્યે સમર્પણ
કરીને, તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને, એકતાનથી પરમેશ્વરના નામનું ચિંતન

આ પ્રાણિધાન, યા ભક્તિ કરેલી છે, અને તેનાથી પ્રસન્નતા પૂર્વક સન્મુખ થએલો ઇશ્વર જ્યારે અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે યોગીને અત્યંત શ્રીધ સમાધિનો લાભ, અને સમાધિશ્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એજ આશયથી મહાદેવ પણ કહે છે કે:—“ન સિદ્ધયતિ મહાયોગી મદીયારાધનં વિના ।” હે પાર્વતિ ! મહારી આરાધના કર્યા વગર મહાયોગીને પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વસિષ્ઠ પણ શ્રી રામચંદ્રજીને કહે છે:—મહેશાનુગ્રહાદિષ્વ પ્રાપ્તવ્યં પ્રાપ્તવ્યે નૈરે: ।” પરમ પુરુષ પરમાત્મા મહાદેવના અનુગ્રહ વડેજ મનુષ્યોને પ્રાપ્તવ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનુષ્ય જન્મને વિષે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એકમાત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનજ છે, જેનો લાભ મહાદેવની ભક્તિ વિના થતો નથી. એ સાંભળીને શ્રી રામજીએ કહ્યું કે હે યુગ્વર્ય ! પાંડિત્ય, સદાચાર, તપ:કર્માદિ પ્રાકૃત કર્મો વડે પ્રયત્ન હોવાથી તેમની સહાયતાથી પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આપે અગાઉ કહ્યું હતું; તો હવે ઇશ્વરાનુગ્રહની અપેક્ષા હોવાનું કેમ કહો છો ? આનાપર વસિષ્ઠજીએ કહ્યું:—

નામિજાત્યં ન ચારિત્ર્યં ન નયો ન ચ વિક્રમ: ।

બલવંતિ પુરાણાનિ સર્વે કર્માણિ કેવલમ્ ॥

પ્રાકૃતન પુરાનન કર્મો અનંત તેમજ બળવાન છે, અને વર્તમાન કાળમાં થનારો પુરુષ પ્રયત્ન તેના કરતાં અત્યંત અલ્પ છે. માટે ઇશ્વરના અનુગ્રહ વગર તેનો જય થઈ શકે નહિ, અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પહેલાં પણ મહેં લખેને ઇશ્વરની સહાયની અપેક્ષા અંતરમાં રાખીનેજ, અહીં જે સાંપ્રતમાં કરવામાં આવનારો પુરુષ પ્રયત્ન છે, તેના પ્રાયશ્ચનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. ઇશ્વરની સહાયતા રહિત પ્રયત્નનું પ્રાધાન્ય બતાવવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે તું નિ:સંશય સમજ કે, મહેશના અનુગ્રહ વડેજ મનુષ્યોને તે તે પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવલ સદાચાર, તપ, પાંડિત્ય, નીતિ, વિક્રમ એમના વડે નથી થતી. ઇશ્વરાનુગ્રહ વગર જેમ સમાધિ સિદ્ધ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ ભક્તિ વિના થતી નથી.

યથા જ્ઞાનં વિના મુક્તિર્નાસ્તિ યુક્તિયતૈરપિ ।

તથા ભક્તિ વિના જ્ઞાનં નાસ્ત્યુપાયશતૈરપિ ॥

જે પ્રમાણે મહાવાક્યોપનિષદ શ્રવણદ્વૈતવિષયકજ્ઞાન વિના અસંખ્ય યોગ ધારણાદિ યુક્તિઓ વડે મોક્ષ નથી મળતો, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર વિષયક પ્રેમ લક્ષણ વૃત્તિરૂપ ભક્તિ શિવાય કર્મ વગેરે શતાવધિ ઉપાયોથી આત્મ-બોધ થતો નથી.

જે કે ભક્તિથી આત્મબોધ, અને તેના વડે મુક્તિ આવેો સામાન્ય નિયમ કહો છે, તોપણ વસિષ્ઠાદિ મુનીને જ્ઞાની અને નારદાદિને ભક્ત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ગંગાસ્નાનથી શરીરગત તાપ અને પાપનો નાશ થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તાપની શાન્તિને અર્થે ગંગામાં સ્નાન કરનારા પુરુષનાં પાપ પણ નાશ પામે છે, તથા પાપનો નાશ કરવાના હેતુથી સ્નાન કરનારા પુરુષનો તાપ પણ દૂર થાય છે. પાપ, તાપ, સ્નાન એ ત્રણે કાર્ય બન્નેને સમાન છે, તોપણ તેમાંહેના એકને શૈલ્યાર્થ અને બીજાને શુદ્ધ્યર્થ એવા નામથી લોકો ઓળખે છે. બન્નેની વાસના બિન્ન બિન્ન હોવાથી બન્નેનાં નામ જમ જૂદાં જૂદાં પડ્યાં, તેજ પ્રમાણે જે વિવેકી પુરુષોએ મુક્તિને માટે ચેતન પરમાત્માનો આશ્રય લીધો છે, તેઓ ભક્તિ સહિત આત્મબોધ પ્રાપ્ત કરીને; મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે. હેમને જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમ અભ્યાસ હોવાથી, લોકમાં તેમજ શાસ્ત્રમાં “જ્ઞાની” એ નામ વડે હેમનું વર્ણન કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે જે પુરુષ સંસારમાં દોષ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી વિરક્ત થયા છે, પરંતુ જ્ઞાન અને મોક્ષેચ્છા સહિત થઈને કેવળ ભક્તિને ખાતર દુઃખહર્તા હરીનું અવલંબન કરે છે, હેમને હરિભક્તિના પ્રભાવથી રાગાદિમત્ત નિવૃત્તિપૂર્વક જીવજ્ઞાનપ્રજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; એવા બોધને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષોને પુરાણાદિમાં “ભક્ત” એ નામથી વર્ણવ્યા છે. જ્ઞાની તથા ભક્તને વૈરાગ્ય, ભક્તિ, જીવજ્ઞાનપ્રજ્ઞાન, મોક્ષ ઇત્યાદિ ફળ સમાન છે, તોપણ બિન્ન વિષયક વાસનાના બેદથી તે બન્નેનાં નામને પૃથક-પૃથક પ્રાપ્ત થએલું છે.

મુક્તિર્મુલ્યકલં જ્ઞસ્ય મક્તિસ્તત્સાધનત્વતઃ ॥

મક્તસ્ય મક્તિર્મુલ્યૈવ મુક્તિઃ સ્યાદાનુવંશિકી ॥

જ્ઞાનીને મુક્તિ મુખ્ય ફળ હોઈ, ઇશ્વર વિષયક પ્રેમવૃત્તિ (ભક્તિ) એ મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી ગૌણફળ છે. ભક્તને પ્રેમવૃત્તિ (ભક્તિ) મુખ્ય ફળ અને મુક્તિ આનુવંશિક (ભક્તિની પાછળ થનારું ગૌણ) ફળ છે. કાર્ય કારણાતીત, પરમાનંદ સ્વરૂપ, સર્વ દુઃખહર્તા, પરમેશ્વરની પ્રેમલક્ષણા વૃત્તિને પુરઃસર કરીને સનક સનંદનાદિ અને વ્યાસ વસિષ્ઠાદિ તથા નંદી, સ્કન્દ, શુક ઇત્યાદિ, જીવન-મુક્તિના સુખથી પણ ભક્તિ સુખને અધિક ગણીને, તેનો અનુભવ કરે છે.

આનાપર સંકા બકશે કે ભક્તિ દૈત્યમિશ્રિત હોવાથી, ‘વિષમિશ્રિત અખતા વિષત્વની માદક’ દુઃખરૂપ હોવા છતાં, તેને સુખરૂપત્વ શી રીતે હોઈ શકે ? દૈત્ય વિના ભજન શી રીતે થઈ શકે ? મુનીમાં પણ કહ્યું છે

કે, “યો વૈ ભૂમા તત્સુક્ષ્મં નાલ્પે સુક્ષ્મમસ્તિ.” જે વસ્તુ દેશ કાલાદિ ત્રિવિધ પરિચ્છેદ શૂન્ય સર્વવ્યાપક છે, તેનુંજ સુખરૂપ ભૂમા શબ્દવડે કથન કરેલું છે. તેનાથી બિન્ન અભિન્ન પદાર્થ દુઃખરૂપ છે. પુરૂષ પોતાથી બિન્ન જોને જુઓ છે, સાંભળે છે તથા સમજે છે, તે પદાર્થ અલ્પ, હોષ દુઃખરૂપ થઇ પડે છે.

“દ્વિતીયોદ્વે મયં મવતિ.” (આત્મબિન્ન દ્વિતીય વસ્તુથી ભય નીપજે છે) એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે. તો પછી ત્હમે એમ કેમ શ્રુતિ વિરૂદ્ધ કહો છો કે ભક્તિને વિષે (સેવ્યસેવક, ભજ્ય ભજક દ્વૈતમાં) અત્યંત સુખ છે ? એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે, જીવજ્ઞાનપ્રગ્ધાન થતાં પહેલાં દ્વૈત મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ બોધ પ્રાપ્તિના પછી સ્વેચ્છાથી ભક્તિ કરવા ખાતર કદ્દના વડે કરવામાં આવેલા દ્વૈતમાં સામાન્ય એકરૂપ સુખના કરતાં પણ આનંદ દ્વિગુણિત થએલો હોવાથી, એ દ્વૈત અત્યંત સુંદર અને એક છે. જુઓ ભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધ.

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રંથા અબ્યુરુક્ષમે ।

કુર્વન્ત્યદૈતુર્કીં મક્તિમિત્થંભૂતગુણો હરિઃ ॥

સમ્યક્દાનંદ ધન આત્માને વિષે જેઓ સદા ક્રોડા કરે છે તથા ક્રોધ, મમતા, અદકાર ઇત્યાદિ ગ્રંથિ (વિકાર) જેમના અન્તઃકરણમાંથી નષ્ટ થયા છે, એવા જેઓ મનનશીલ મુનિઓ છે, તેઓ પણ પરમાત્માની નિષ્કામ (અવલુકારનાદિ નવવ્રક્ષણ) ભક્તિ કરે છે. આનાપર એમ ન કહેવું કે, “પ્રયોજનમનુદિદ્ય ન મન્દોડવિ પ્રવર્તેતે.” (મદ પણ પ્રયોજન વગર કોઈ કાર્ય કરવા સારૂ પ્રવૃત્ત થતો નથી) એ ન્યાયથી, ફલ-કામના શૂન્ય અને પરમાનંદાનુભવી મુનિઓની ક્રિયારૂપ ભક્તિને વિષે પ્રવૃત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? કેમકે, અભિન્ન દુઃખનાશક હરિ એવા છે કે, જેમના શુણ્ણ નિરપેક્ષ પુરોષને પણ ત્હમના સ્વરૂપને વિષે પ્રવર્તારે છે. હવે પૂર્વોક્ત ભક્તિને માટે કલ્પિત દ્વૈતનું સુખાનિશય દેખાડવામાં આવે છે.

જીવજ્ઞાનપ્રગ્ધાન આનંદની પ્રાપ્તિ થઇ, છતાં જે જીવ ભક્તિને માટે પરમાત્માનું દ્વૈત સ્વીકારે છે તે તો પરસ્પર પ્રેમયુક્ત દંપતીના પૃથક-ષણ્ણાની માફક અમૃત સમાન છે. જેમ જ્યાં અંતરમાં પતિપ્રેમયુક્ત અને છે, તોપણ લૌકિક વ્યવહારથી લગ્નજીત થઇને બિન્ન રહે છે, અને ચમત્કાર વતી થઇને પતિને વિષે નિલ આનંદની વૃદ્ધિ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ-જ્ઞાન તાત્વિક સ્વીકારીને ભજન નિમિત્ત દ્વૈત (સેવ્યસેવક ભાવવ્રક્ષણ) અંગિકાર કરવામાં આવ્યું હોય તો, તે ભક્તિ શનાવધિ મુક્તિ ના કરતાં

અધિક આનંદ ઉપજવે છે. પ્રિયપત્ની પ્રિયતમના હૃદયમાં પ્રેમરીતિથી ભરે ક્રીડા કરે, અથવા ત્હેના ચરણકમલની સેવા કરે, પરંતુ બંનેમાં સુખ તો સમાનજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે તત્વજ્ઞાની નિર્વિકલ્પ (નામરૂપ જન્યાંદિ વિકલ્પ જેમાં નિવૃત્ત થાય છે તે) સમાધિને વિષે રમણ કરે, અગર ભક્તિના પ્રકારમાં વિહાર કરે, તો પણ ઉભયત્ર સુખ સમાનજ છે, એમ નક્કી સમજવું. એથી કરીને યુદ્ધિમાન પુરૂષે સેવ્યસેવકાદિલક્ષણબેદ ગણિત થયો હોય તો પણ શ્રવણાદિ નવલક્ષણુલક્ષિત ભક્તિ સહિત પ્રેમ વડે પરમાત્માનું ભજન ધ્યાનાદિ કરવું ઉચિત છે- ચતુર યુદ્ધિશાળી સ્ત્રી જે કે પોતાના હૃદય વડે પતિની સાથે એક થએલી હોય છે, તે છતાં ઝુગડાંના છેડાથી તેમને અંતરિત કરીને પતિના સામું જુએ છે; તે વગર એને સુખ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રવણાદિ ભક્તિ વગર કેવળ સમાધિમાં સુખ નથી હોતું. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીશ્રીએ ભક્તિ રસાયનમાં આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે કે:—

યોગં નાસ્તિ ગતિર્ન નિર્ગુણવિધૌ સંભાવના દુર્ગમે ।

નિત્યં નીરસયા ધિયા પરિહૃતે શ્વે પેહિકામુષ્મિકે ।

ગોપઃ કોઽપિ સત્સાકૃતઃ સ તુ નનર્નાનાંગનાસંગત્વા- ।

નસ્માકં પદમર્થયંતિ મુનયશ્ચિત્રં કિમસ્માત્પદમ્ ॥

ચિત્ત નિરોધરૂપ અષ્ટાંગ યોગમાં મ્હારો પ્રચાર નથી; નિશ્ચયવૃત્તિની પ્રાપ્તિ જેમાં દુર્લભ છે, એવા નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રતિપાદક વેદાન્તને વિષે મ્હારી ગતિ નથી; તથા ઐહિક પારલૌકિક વિષય જન્ય સુખમાં યુદ્ધિને નીરસતા લાગતી હોવાથી, મ્હેં કોઈ અનિર્વચનીય, નાનાપ્રકારની સ્ત્રીઓના સંગી એવા જે ગોપાળ (ગોવાળીઆ) છે, ત્હેમની સાથે મૈત્રી સંપાદન કરી છે. આનાપર કોઈ એમ પશુ કહેશે કે, ગોપાળની સંગતિથીજ યુદ્ધિબ્રંશ થઈને અધઃપાત થાય છે, તો પછી અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારાની મૈત્રીથી આય, એમાં તો કશું કહેવા જેવુંજ રહેતું નથી. એના સમાધાનમાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે કે, પૂર્વોક્ત સ્ત્રીસંગી ગોપાલના મિત્ર જે આપણા અયા છીએ, તે આપણા પ્રેમાનંદસ્થિતિરૂપ અધિકારની પ્રાપ્તિ પોતાને આય, એવી મુનિઓ સુદ્ધાં પ્રાર્થના કરે છે. એનાથી અધિક આશ્ચર્ય શીજું શું હોઈ સકે ? નહીંજ. જુમાનંદરૂપ સાકાર કૃષ્ણનાં બાહ્ય ધ્યાનાર્ચનાદિ કરનારા હમારા શરીર ઉપર રોમાંચ અમલકૃતિ જણાય છે, અને પણ પ્રેમલક્ષણુ વૃત્તિ વડે આનંદ સમૃદ્ધ થયું છે, પ્રેમાશ્રયી

પૂર્ણ નેત્રમુખને સુશોભિત કરે છે, સર્જક (અવ્યક્તાક્ષર) વાણી પણ કંઠને અવરોધ કરે છે, એવા લક્ષણ સંપન્ન જે અમે, તેમને અન્ય વિધ્યને અંગિકાર કરવાને માટે લક્ષ્ય માત્રની પણ દુરસદ્ મળતી નથી, તે છતાં સાયુજ્યાદિ યનુવિંધ મુક્તિ “ જીવ બ્રહ્મક્ય લક્ષણ મોક્ષ હેતુ ” ભક્તિનાદ્વારમાં દાસ્ય કરવાને ચંચલ થાય છે. એથી કરીને પ્રપંચ નિવૃત્તિ થવાથી હમારે મુક્તિની શી જરૂર છે ? સારાંશ:—

લવણેન યથા હીનં ભોજનં ન રસાવહમ્ ।

તથા મર્ક્તિં વિના સર્વાઃ સત્ક્રિયા નિષ્ફલેરિતા ॥

લવણ વિના ભોજન રસદાયક થતું નથી, તેજ પ્રમાણે હરિની ભક્તિ વગર જપ તપાદિ જે અખિલ ક્રિયા તે રસ દાયક થતી નથી ‘રસો વૈ સઃ’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્મા આનંદરસરૂપ છે એમ કહ્યું છે, તે પરથી રસદાયક એટલે ‘પરમાત્મપ્રદ’ ભક્તિશૂન્ય ક્રિયા હોતી નથી, એમ સમજવું. આ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે, યોગ તથા જ્ઞાનની ઇચ્છા કરનારા પુરૂષે હરિ ભક્તિ અવસ્ય કરવી જોઈએ. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

એક વખત શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને સોળ હજાર એકસોને આઠ સ્ત્રીઓએ પૂછ્યું કે, ‘હમે ત્હમને કેવી રીતે પ્રિય છીએ ?’ ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે એકને ખાંડના જેવી, બીજને ગોળ સદૃશ, ત્રીજને બરડી મુજબ, ચોથીને લાકડી માફક, કોઈને દહીં, દૂધ, દ્રાક્ષ, માખણ, મુરખ્ખો, શેરડી વગેરે સમાન, જેવી જેની યોગ્યતા હતી તે પ્રમાણે ઉપમા આપીને કહ્યું. બધાંના પછી મુખ્ય રાણી શ્કિમણીજીએ પૂછ્યું, ‘હે ભગવન ! હું આપને કેવી રીતે પ્રિય છું ?’ સાંભળતાં વારને દેવ બોલી ઉઠ્યા:—“ તું તો મ્હને લવણના સમાન પ્રિય છે. ” એવું સાંભળીને ત્હનું મુખ મ્હાન થઈ ગયું, અને મનમાં આશ્ચર્ય પણ આવ્યું. આવું જોઈને સત્યભામાદિ ત્હની શોકથી કહેવા લાગી કે:—“ હે શ્કિમણી ! ત્હમને તો ઉપમાં અમૃતની આપવી જોઈતી હતી, પરંતુ અગસ્તિ બ્રાહ્મણના મૃત્યુથી ઉદ્ભૂત એવો જે સમુદ્ર અને તેનો મલ જે લવણ તેની ઉપમાં આપવામાં આવી છે. આવું સાંભળીને તે બહુ ક્રોધાયમાન થઈ ગઈ અને ખાનપાન વગેરે સધળું ત્હણે છોડી દીધું.

આ વ્રાત જ્યારે ત્હમની સાસુ દેવકીને કાને ગઈ, ત્યારે ત્હણે ત્હમને સમજણ પાડવા સાર એક મુક્તિ રચી. એક દિવસ સત્યભામાદિ અષ્ટ નાયિકા સમેત સર્વ સ્ત્રીઓને પોતાને મંદિર ભોજનને માટે નિમંત્રણ કર્યું. નાના પ્રકારનાં પકવાન તથા શાકભાજી, ચટણી, રાયતાં વગેરે પદાર્થ તૈયાર કરી, પાત્ર પીરસીને વડુઓને જમવા બેસાડી. કોઈપણ પદાર્થમાં

લવણ (મીઠું) નાંખ્યું ન હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ અધી વાનીઓ આપી જુએ છે તે કોઈમાં પણ મીઠું જણાતું નથી. ત્યારે તેઓ “મીઠું લાવો, મીઠું લાવો” એમ બૂમ પાડવા લાગી. દેવકીએ કહ્યું:—“આને મીઠું કોઈએ ન માંગવું. ખાંડ, ગોળ, અરશી, પેંડા જલેથી, લાડૂ શ્રીખંડ, બાસુંદી વગેરે ચાહે તે માંગો.” ત્યારે અધીય બોલી ઉઠી:—“મીઠું હોય તોજ આ અન્ન સ્વાદિષ્ટ લાગે, તે વિના શીકું લાગે છે. ચાહે તેટલા મૃદ પદાર્થ હોય, પરંતુ લવણ વિના તેઓ અધા વ્યર્થ છે” તે સાંભળી સાસુ દેવકી બોલી:—“હે સ્ત્રીઓ ! હવે આમ કેમ બોલો છો ? રૂકિમણીને શ્રી કૃષ્ણે લવણની ઉપમા આપી, તે વખતે ત્હમે અધીઓ એને ચીડવતી હતી અને હવે તેજ લવણને સઘળા પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તથા રસદાયક કેમ કહો છો ?” એ સાંભળી અધીય ચૂપ થઈ ગઈ, અને રૂકિમણીને યરાયર સમગ્નયું કે સઘળામાં લવણ અત્યુત્તમ હોવાથીજ મ્હને તેની ઉપમા આપવામાં આવી હતી, પરંતુ હુંજ તે સમજી નહિ ને નાહક રીસાઈ. સારાંશ કે, લવણ વિના રસોઈ જેમ નિઃસત્વ છે તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વગર સર્વ ક્રિયા નિઃસત્વ તથા નિષ્ફળ નીવડે છે. એટલા માટેજ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

તપંતુ તૌપર્નિપતંતુ પર્વતાદ્વંતુ તીર્થાનિ પઠંતુ ચાગમાન્ ।

યજંતુ યાગૈર્વિવદંતુ ધાદૈર્હરિં વિના નૈવ મૃતિં તરંતિ ॥

કોઈ પુરૂષ અગ્ન્યાદિ અનેક તાપો વડે ચિરકાલ ઉઘ્ર તપ કરે અથવા અત્યંત ઉચ્ચ પર્વત ઉપરથી નીચે પડે, અગર પ્રયાગ પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થોમાં જઈને વિધિપૂર્વક સ્નાનદાનાદિ કર્મ કરે, કિંવા ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંતાદિ અનેક શાસ્ત્રોનું નિરંતર અધ્યયન પણ કરે, અથવા અશ્વમેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને વિધ્યુક્ત યજ્ઞન કરે તેમજ વાદવિવાદ પણ કેમ ન કરે ? પરંતુ હરિ વગર જન્મમરણરૂપ સંસાર સમુદ્રને તે તરી સકશે નહિ; એટલે બોક્ષની પ્રાપ્તિ તેને થશે નહિ. અર્થાત્ ભક્તિપૂર્વક આરાધન વડે પ્રસન્ન થએલા હરિજ્ઞાનપ્રદાનદ્વારા સંસાર બંધનમાંથી છૂટકો કરી શકે છે. ચંપૂકાર કહે છે કે:—

ધુનોતિ નિવિડં તમઃ પરિહુનાતિ પાપાવશીમ્ ।

તનોતિ ચ ન્દોષ્યાહુણ્દનોતિ નાનોત્સવાન્ ।

અનક્તિ ચ પુનઃ પુનર્નતુ મનઃ સુધાનિરૈ— ।

ર્યનક્તિ પરિપન્નિઃ ચાગરીશમક્તિઃ શુભમ્ ॥

વૃષગિરીશ ભક્તિના એ અર્થ છે. એક વૃષગિરીશ એટલે વેંકટાયલ નિવાસી શ્રીનિવાસ, જેને ખાલાજી કહે છે. તે જે પહાડ ઉપર છે તેને વેંકટગિરિ અગર શેષાયલ પણ કહે છે. ખીજો અર્થ વૃષગિરીશ એટલે મહાદેવ. વૃષના સમાન શુભ્ર એવી જે ગિરિ અર્થાત્ રૌપ્યમય કૈલાસ તેના સ્વામી શ્રી શંકર, એ પ્રમાણે સમજવો. એ એમાંથી ગમે તે કોઈની પણ ભક્તિ કરવામાં આવે તો તે નિમિત્તમ (વિપુલઅજ્ઞાન) નો નાશ કરે છે. જે પ્રમાણે કુઠાર વનને કાપી નાંખે છે, તે પ્રમાણે પાપ સમૂહનો નાશ કરી દે છે. મનોરથને પૂર્ણ કરી દે છે. તથા અનેકવિધ આનંદોની વૃદ્ધિ કરે છે. વારંવાર મનને અમૃત પ્રવાહની સાથે સંયુક્ત કરે છે યાને ઈશભક્તિ વડે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, નંદન વનવિહાર, વિમાના-રેહણ, અમૃતપાન વગેરે લાભ થાય છે. સારાંશ કે શુભ ફલ સંપાદન કરી દે છે. એથી કરીને મનુષ્યે અબ્યુદય, નિઃશ્વસ પ્રાપ્ત્યર્થ શંકર અગર વિપ્લુ એમાંથી પોતાની રૂચિ અનુસાર ગમે તે એકની ભક્તિ કરવી. પરંતુ એ અનેમાં ભેદભાવ રાખવો નહિ. ભવિષ્ય પુરાણમાં મહાદેવજી કહે છે કે:-

વિષ્ણોરન્યં પ્રદ્યંતિ ચે માં બ્રહ્માણમેવ ચ ।

કુતર્કમતયો મૂઢાઃ પચ્યંતે નરકેશ્વચઃ ॥

જે પુરૂષો મૂઢને અથવા બ્રહ્મદેવને વિષ્ણુથી ભિન્ન જુએ છે, તેઓ કુતર્ક યુદ્ધિયુક્ત મૂઢ હોઈ નિરંતર નરકને વિષે સડયાં કરે છે અને ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે યુદ્ધિમાન પુરૂષે પ્રથમ ભેદયુદ્ધિ છોડીને પંચીથી જે દેવતામાં પોતાની વિશેષ શ્રદ્ધા હોય તે એક દેવતાનું જ ભજન કરવું. એટલું જ નહિ પરંતુ:-

શિવે ચ ભક્તિર્બહુલા યદિ સ્યાત્તદા શિવત્વેન મજેશ્વરિ હિ ।

હરૌ ચ ભક્તિર્બહુલા યદિ સ્યાત્તદા હરિત્વેન મજેષ્ઠિયં હિ ॥

જે મનુષ્યની મહાદેવને વિષે અધિક ભક્તિ હોય તોણે શિવત્વથી વિષ્ણુનું ભજન કરવું અર્થાત્ વિષ્ણુને મહાદેવરૂપ જાણીને ભક્તિ કરવી. અને જે વિષ્ણુમાં અધિક ભક્તિ હોય તો વિષ્ણુત્વથી શંકરનું ભજન કરવું. એમ ક્યાંથી ત્હેમની શીઘ્ર પ્રસન્નતા થશે. ભેદયુદ્ધિવાળા પુરૂષોને કોઈપણ સ્થળે નિર્ભયતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પાતલે મૃતલે સ્વર્ગે કૈલાસે વાઙ્મજાલે ।

ગત્વાપિ મેદવિન્મૂઢો નામયંલમને કચિત્ ॥

ભેદ યુદ્ધિવાળો મૂઢ પુરૂષ, અગ્નિરાગ્નનું નિવાસ સ્થાન જે પાતાળ છે ત્યાં કદાચ કોઈ પ્રયત્નથી ગમન કરશે, અથવા પૃથ્વીપર વિચરશે કિંવા

દેવતાની નિવાસભૂમિ સ્વર્ગને વિશે યશાદિ શુભ કર્મો કરીને બન્ને ગમન કરે અગર વૈકુંઠાદિકમાં જાય, તોપણ તહેને અભય (અક્ષ) પદની પ્રાપ્તિ કદાપણ થશે નહિ. બેદ બુદ્ધિ એ પ્રકારની. એક શિવ તથા વિષ્ણુ ભિન્ન છે એવી બન્નેમાં બેદબુદ્ધિ અને હું તથા પરમાત્મા એ બન્ને એકબીજાથી ભિન્ન છીએ એવી બીજી બેદબુદ્ધિ. એ બન્ને તરેહની બેદબુદ્ધિ તરૂને શિવ અગર વિષ્ણુની ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. તેજ અભયપદની પ્રાપ્તિ નિઃસંશય થશે. વાસિકના કેપશમ પ્રકરણમાં પ્રહલાદ ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અવિષ્ણુઃ પૂજયન્વિષ્ણું ન પૂજા ફલભાગ્ ભવેત્ ।

વિષ્ણુર્મૂત્વા યજેદ્વિષ્ણુમયં વિષ્ણુરહં સ્થિતઃ ॥

આત્મા નારાયણઐવ ન ભિન્નસ્તિલૈતૈલવત્ ।

તથૈવ શૌકલ્યપટવત્કુસુમામોદવત્તથા ॥

યો હિ વિષ્ણુઃ સ एवाત્મા યો હ્યાત્માઽસૌ જનાર્દનઃ ।

વિષ્ણુવાત્મશબ્દૌ પર્યાયૌ યથા ચિટ્પિપાદપૌ ॥

જે પુરૂષ પોતાને વિષ્ણુરૂપ ગણ્યા વગર વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, તહેને તે પૂજનનું ફલ પ્રાપ્ત થવું નથી. એથી કરીને હું વિષ્ણુરૂપજ સ્થિત છું, એ પ્રમાણે પોતાને વિષ્ણુરૂપ સમજીને વિષ્ણુનું પૂજન કરવું ઉચિત છે. આત્મા અને નારાયણ એ બન્ને જૂદા નથી પરંતુ એકજ છે. જેમ તલમાં તેજ રહે છે, તે જો કે બહાર કાઢવામાં આવ્યું હોય તો પણ ભિન્ન ગણાવું નથી તેજ પ્રમાણે આત્મા અને વિષ્ણુનો અભેદ જાણવો. આ દૃષ્ટાંતથી વિકારિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી કોઈ શંકા કરે માટે દૃષ્ટાંતર કહે છે. જે પ્રમાણે વસ્ત્રનું સ્વેતપણું અથવા પુષ્પોનો સાર સુગંધ કહેવાય છે તે પ્રમાણે છવોનો પરમાર્થ સાર વિષ્ણુ છે એવો અભેદ જાણવો. જે વિષ્ણુ તેજ આત્મા, અને જે આત્મા તેજ જનાર્દન વિષ્ણુ છે એમ સમજવું. વિષ્ણુ અને આત્મા એ બન્ને શબ્દ, જેમ ચિટ્પિ અને પાદપ વૃક્ષ પર્યાયવાચિ છે તેવાજ પર્યાયાત્મક છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અહં હરિઃ સર્વમિદં જનાર્દનો નાન્યત્તતઃ કારણકાર્યજાતમ્ ।

ઈ જમના યસ્ય ન તસ્ય ભૂયો ભવોદ્ભવા ઇન્દ્રગ્નઃ । મર્વંતિ ॥

હું હરિ સ્વરૂપ છું તથા આ સર્વ ચરાચર જનાર્દનરૂપ હુંજ છું, એનાથી બીજું કોઈ કારણ અગર કાર્ય નથી. એવો જે પુરૂષના મનને અનુબવ થયો હશે, તહેને હરી કડી સંસારોત્તમ હંદરોગોની પીડા થશે નહિ. એટલા માટે અભયપદની પ્રાપ્તિને અર્થે ચિત્તને જે વૃત્તિરહીત કરીને વશીભૂત કરવાનું છે તેને માટે આહે તો યોગ અગર જ્ઞાનનો આશ્રય કરવામાં

આવે, પરંતુ તે બન્નેની સિદ્ધિ પરમેશબક્તિ વગર નથી; તે પરમાત્મબક્તિ, પોતાની જાન અને પરમાત્મા એ બન્નેના અભેદ વડે તથા શિવ અને વિષ્ણુ એમના ભેદ રાહિત્યથી કરવી જોઈએ, એટલું સિદ્ધ થયું. (શિવ વિષ્ણુના અભેદનું આગળ એકાદ ગુચ્છમાં વિસ્તૃત વર્ણન થશે. અહીં સંક્ષેપમાં કહેલું છે.)

એનું ઉદાહરણ જોયો તો કલિકાળમાં અનેક ભક્તો થઈ ગયા છે, જેમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જૂનાગઢમાં નરસિંહ મહેતા નામે ભક્ત થઈ ગયો. એમણે પરમાત્મા શંકર તથા વિષ્ણુમાં ભેદભાવ જોયો નહતો અને અખંડ દૃઢ ભક્તિવડે લેખની કૃપા સંપાદન કરી હતી. એ ત્રતાન્ત પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પ્રસંગોપાત અહીં તેનું કિચિત્ વર્ણન આપવામાં આવે છે.

નરસિંહ મહેતાની બાલપણથીજ પરમાત્મા અને લેખના ભક્ત સાધુ સંતોને વિષે પ્રીતિ હતી. એક દિવસ, બાળકોની સાથે રમતાં રમતાં લેખને થાક લાગ્યો અને તરશ લાગવાથી ઘેર આવીને બાબીની પાસે પીવાને માટે પાણી લેખણે માંગ્યું. તે વખતે બાબીએ લેખની ધણી નિન્દા કરી, અને પાણી આપ્યું નહિ. બસ ! એજ કારણ લેખના વૈરાગ્યને માટે હેતુ બૂત થયું. નરસિંહ મહેતા ઉદાસ થઈ ગયા, અને તેજ ક્ષણે ઘરમાંથી નીકળી નાહા અને સમુદ્ર કિનારે મહાદેવના સ્થાનમાં આવીને સાત દિવસ નિરાહાર તપ કર્યું. જે પ્રમાણે પૂર્વે બ્રાહ્મપાદ ઋષિના પુત્ર ઉપમન્યુએ શંકરનું આરાધન કર્યું હતું, અથવા ઉત્તાનપાદ રામના પુત્ર ધ્રુવે પાંચ વરસની ઉંમરમાં ભગવાન શ્રી વિષ્ણુનું આરાધન કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે એકાદ્ર અન્તઃકરણથી અને અચલનિદ્રાથી નરસિંહ મહેતાએ શ્રી શંકરની ઉપાસના કરી. બાબીના વચનથી તેઓ ઉદાસ થઈ ગયા હતા તેજ પ્રમાણે હવે તેઓ સાચા * ઉ (શંકર) ના દાસ થઈ ગયા. પરમાત્માની નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ વગર કેવળ ઉદાસ થઈને મનુષ્ય એસે તો તેનો શો ઉપયોગ ? પરંતુ નરસિંહ મહેતા તો એવા કિના (શંકરના) દાસ બની ગયા હતા કે લેખણે પણ લીધું કે “જે શંકર દર્શન નહિ દે તો મ્હારા શરીરનું લેખને બલિદાન આપીશ.” ત્યારે મહાદેવ વિચારમાં પડ્યા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે મ્હારા કેટલાક ભક્ત ગંધમાલ્ય ધૂપદીપાદિ પોડશોપચારથી પૂજન કરે છે, કેટલાક ગંગાદિક કાવડમાં લાવી મ્હને અર્પણ કરે છે, કોઈ લક્ષ મિલ્વપત્ર ચઢાવે છે, કોઈ રત્નાદિક પણ સમર્પણ કરે છે,

* “**ઉકાર. શંકર. પ્રોક્ત.**” એકાક્ષરીકાશમાં ઉકારને શંકર વાચક કહેા છે.

તથા કેટલાક લક્ષ્યાવધિ રૂપીયા ખર્ચાનિ મંદિરાદિ બધાં છે, પરંતુ એ બધામાં શરીર લોભ હોય છે; અને આ નરસિંહ તો શરીરનો અહંમમ ભાવ છોડીને નિરાહારી થઈ આજ સાત દિવસથી પૂજન, ધ્યાન, જપાદિ કરી રહ્યા છે. તથા હું જે દર્શન ન દઉં તો મહારા ચરણ ઉપર શરીર છોડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. હવે જે કદાચિત્ પ્રગટ થઈને એની કામના હું પૂર્ણ નહિ કરું તો તે પણ ઠીક ગણાશે નહિ. આવો વિચાર કરી શ્રી શંકર લેખના ઉપર અનુબદ્ધ કરવાને ખાતર પ્રકટ થયા અને “વરંજ્ઞાહિ” એ પ્રમાણે કહ્યું. નરસિંહે શંકરનું દિવ્ય સ્વરૂપ દીઠું ને પોતાને ધન્યભાગ્ય માની, ઝટ ઉભાથઈને લેખને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો.

અજ્ઞાનનાર્થદેહાય ચંદ્રાંદ્રસિતમૂર્તયે ।

ચન્દ્રાર્કાનલનેત્રાય ચન્દ્રાર્ધશિરસે નમઃ ॥

હે અર્હનારી નરેશ્વર ! હે કપુરંગાર ! હે ત્રિનેત્ર ! હે ચંદ્રાર્ધમૌલી ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. શંકરે લેખને આશીર્વાદ આપીને દૃઢ આલિંગન દીધું અને શું ઇચ્છા છે તે જણાવવા કહ્યું. ત્યારે નરસિંહે કહ્યું:—“હું અજ્ઞાની હોવાથી મહાં શેમાં હિત છે અને શેમાં અહિત છે તે હું જાણતો નથી. એથી કરીને જે વસ્તુ આપને અત્યંત પ્રિય હોય તે મ્હને આપો, અને કલ્યાણ કરો.” મહાદેવે કહ્યું:—“પહેલાં દ્વાપર યુગમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રગટ થઈને જે રાસ લીલા કરી હતી તેજ મ્હને અત્યંત પ્રિય છે.” નરસિંહે કહ્યું:—“ભક્ષે ! તેજ મ્હને ખતાવો.” પછી મહાદેવે લેખની કામના પૂરી કરવા ખાતર અને પોતાનું વચન સત્ય કરવા સારૂ ક્ષણભાગમાં લેખને યોગ સામર્થ્યથી વૃંદારણ્યમાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રાસલીલા નિત્ય કરતા હતા, ત્યાં આગળ ખૂંટી દીધા. ત્યાં જતાંવારને નરસિંહે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ જોઈ, અને પ્રણામ કર્યો.

यस्य भवन्ति भुंगा मंदाकिनी यन्मकरंदविन्दुः ॥

તવારવિન્દાક્ષ પદારવિન્દં વન્દે અતુર્ભગઅતુષ્પથં તત્ ॥

હે કમલનયન ! નિખિલદેવ જેની સેવા કરવાને માટે બમરવત્ આસક્ત થાય છે અને ગંગા જેના મકરંદ સ્થાનભૂત છે, તથા ધર્માદિ અતુર્વિંધ પુરુષાર્થનું જ્યાં આગળ પર્યવસાન થાય છે, એવા આપના ચરણ કમળને હું વંદુ છું. જે પ્રમાણે પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદીને કૌરવાદિકોએ સભામાં આણીને લેખની વિટંબના કરી તે પ્રમાણે ઉમ જે કામ કોષાદિ વિકાર છે, તેઓ મહારી યુદ્ધિની વિટંબના કરે છે, તથા ધર્મન્યાયથી તેને બદલ કરીને

પોતાને વશ કરવા ચાહે છે. તો જે પ્રમાણે સાંધી દ્રીપદીનું આપે સંરક્ષણ કીધું તે પ્રમાણે મહારી બુદ્ધિપર આપ દયા કરીને એ દુષ્ટાના ત્રાસમાંથી છોડાવો અને આપની પાસે રાખી લ્યો. આવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવને પૂછ્યું કે “આ કોણ આપની સાથે આજે નવિન આવ્યો છે ?” શંકરે કહ્યું:—એ જૂનાગઢનો રહેવાશી છે અને નરસિંહ મહેતા એનું નામ છે, તથા નાગરની જ્ઞાતિમાં એનો જન્મ થયો છે. મહારે તપ કરવાથી મહે પ્રસન્ન થઇને એને કહ્યું કે જે ત્હને અભિષ્ટ હોય તે માંગી લે. ત્યારે એણે કહ્યું કે જે પદાર્થ ત્હમને અત્યંત પ્રિય હોય, તે મ્હને આપો. એટલા માટે હું એને મહારી સાથે અહીં લઈ આવ્યો છું. કેમકે, આપ શિવાય બીજું શું મ્હને પ્રિય છે ? આપની રાસલીલા નિખિલ ચરિત્રોમાં મ્હને અધિક પ્રિય છે, એથી એ એને દેખાડવાનો મહારો હેતુ છે. પછી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માએ નરસિંહના હાથમાં દીવી આપી, અને રાસલીલા જોવાનું કહ્યું. ત્યાં અંધારું હતું તેથી પરમાત્માએ દીવી આપી હતી, એમ નહતું. પરંતુ ગીતામાં જે કહ્યું છે કે,—

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં ચેન મામુપયાંતિ તે ॥

તેષામેવાનુકંપાર્યમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥

જે મહારા ભક્તો પ્રીતિપૂર્વક, અર્થાત્ લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ ઇત્યાદિકોથી સંકંપ રહિત થઇને હું જે પરમેશ્વર વાસુદેવ, ત્હેના સ્વરૂપને વિષે સતત એકાગ્ર બુદ્ધિ રાખે છે, અને ભજત કરે છે, ત્હમને બુદ્ધિ (જ્ઞાન) યોગનો લાભ કરી દઉં છું કે, જેનાથી તેઓ આત્મત્વથી મ્હને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્હમનું પરમ કલ્યાણ શી રીતે થાય, એ પ્રકારના અનુમ્હને માટે હું ત્હમના અંતઃકરણમાં સ્થિત રહીને પ્રગળ એવા જ્ઞાનરૂપ દીપ વડે, અવિવેકોત્તમ મિથ્યાપ્રલયવક્ત્રણ મોહાન્ધકારને, સર્વ અનર્થોનું હેતુભૂત એવું જે મૂલાજ્ઞાન તેનો નાશ કરીને દૂર કરું છું. એમાં કહેલો જે જ્ઞાનદીપ, તેજ ભક્તના હાથમાં ભગવાન આપે છે કે જેના વડે પ્રથમ તે પોતાના આત્માને દેહથી બિન્ન જોઈ શકે છે. દીપકનો પ્રકાશ અદ્ધ હોય છે, જે પાસેની વસ્તુ જોવા સારી રીતે છે. પરંતુ દૂરની વસ્તુ જોવા માટે સૂર્યનો પ્રકાશજ હોવો જોઈએ, તેજ યથાર્થ જાણીતા આવશે. જ્ઞાન પણ એ પ્રકારના સમજો. એક વ્યતિરેક જ્ઞાન (દેહથી આત્માને પૃથક્ જાણવો), અને બીજું અન્વયજ્ઞાન (અખિલચ-રાચરને આત્મરૂપથી જોણખનું). ઉપર ગીતાના શ્લોકમાં વ્યતિરેકજ્ઞાનને માટે

દીપનું દષ્ટાન્ત સમજવું, અને અન્વયજ્ઞાનને સાર બાસ્વાન (સૂર્ય) નું દષ્ટાન્ત જાણવું. કેમકે આત્માનું જે કે દેહથી વૈવક્ષણ્ય સમજવું હશે, તેપણ સકલ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે (આત્મરૂપ છે) એ પ્રમાણે જ્યાંસુધી અનુભવમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી પૂર્ણજ્ઞાન થયું, અથવા પૂર્ણજ્ઞાની થયો, એમ નહિ કહી શકાય. “માસ્વતા” એ શબ્દને દીપનું વિશેષણ કરવા કરતાં બિન્નપદ કરીને તેને સૂર્યવાચક સમજવું. વ્યતિરેકજ્ઞાન દીપકનુલ્લ, અને અન્વયજ્ઞાન સૂર્યનુલ્લ છે; એવાં બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પરમાત્મા બદલને આપીને, આવરણ તેમજ વિશ્લેષ, એ બે પ્રકારનાં અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, એમ જાણવું. ગીતામાં જે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તેની પ્રત્યક્ષકૃતિ પરમાત્માએ નરસિંહ મહેતાના હાથમાં દીવી આપીને કરી બતાવી છે અને ત્હેને પોતાનું તથા વિશ્વનું બગવદ્દર્શે દર્શન કરાવ્યું. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ જે પ્રભુની બકિતમાં મગ્ન રહીશું, તેા અંતઃકરણરૂપ જંદાવનમાં સદાનંદરૂપ આત્મા (કૃષ્ણ) ની અનંતવૃત્તિઓની સાથે થનારી રાસકીડા જોવા સાર પરમાત્મા આપણા હાથમાં જ્ઞાનરૂપ દીપક અને જ્ઞાનરૂપ માર્ગદર્શક આપીને આપણને કૃતાર્થ કરશે. અસ્તુ.

નરસિંહ મહેતાએ હાથમાં દીવી લીધા બાદ, પરમાત્મા મુરલીના મધુર શ્વનિ કરવા લાગ્યા. એટલામાં ગોપીરૂપ ધારણ કરનારી અખિલ શ્રુતિઓ, ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. શ્રુતિઓને નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી ગોપીઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને, તેઓ અવતીર્ણ થઈ, અને શ્રીકૃષ્ણરૂપ વડે અવતીર્ણ થએલા સગુણ બ્રહ્મની આરાધના કરીને તદ્દાનંદને પ્રાપ્ત થઈ. એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. એના પછી:—

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમંડલમંતિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે યોદ્ધવોઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગુહીતાનાં કંઠે સ્વનિકટં સ્થિતઃ ।

યં મન્યેરજમ ત્વાંવાક્રમાનશતસંકુલમ ॥

ગોપીઓનાં મંડળથી સુશોભિત જણાતો રાસોત્સવ શરૂ થયો. કૃષ્ણે અનેકરૂપ ધારણ કર્યાં, અને મંડલાકાર સ્થિત રહેલી બધાં ગોપીઓની વચ્ચમાં પ્રવિષ્ટ થઈને, બન્ને બાજુએ બન્નેના કંઠમાં હાથ ધારણ કર્યાં. દરેક સ્ત્રીને, “કૃષ્ણ મ્હારી પાસેજ છે, અન્યત્ર નથી,” એમ લાગ્યું. “કૃષ્ણે અનેક રૂપ કેવી રીતે ધારણ કર્યાં, અને તેઓ સખાની પાસે હોવા છતાં પ્રત્યેક સ્ત્રીને મ્હારી પાસેજ છે, એમ કેમ લાગ્યું ?” આવી શંકા ન કરવી. કેમકે એતો યોગાધિપતિ હોવાથી, ત્હેમની શક્તિ પ્રાણીઓની કલ્પનાતીત છે, ત્હેમણે ગોપી-

એને કાંઈક એવોજ મોહ લગાડી દીધો કે ન પૂછે વાત ! એવામાં આકાશમાં પણ સેંકડો વિમાનોની ભીડ થઈ ગઈ. બધાં જ સ્ત્રીઓની વચમાં પોતાની સ્થિતિ કરીને, પરમાત્માએ આ શ્રુતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે.

“અન્યદેવ તન્નિદિદ્વિદ્યુરે અવિદિતાદધિ ।” (કેનોપનિષદ્)

સદૃશસ્તુ (અહ) મન અને વાણીનો અવિષય હોવાથી વેદ નથી. તથા ‘ધટ છે, પટ છે’ ઇલાદિ વાક્યો ઉપરથી તે સકલ વસ્તુઓને વિષે એ સત્ત્વ સત્ય છે, એવો સકલ ભોકાને અનુભવ પણ છે. એથી કરીને તે અવેદ છે. એમ પણ કહી શકાતું નથી. એ પ્રકારની સદૃશસ્તુ વિદિતથી અન્ય અને અવિદિતથી પણ અન્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વિદિતનો અર્થ શું ? ગણુવામાં આવેલું. તો, વિદિક્રિયાનું જે કર્મભૂત તે કહીને કહી કોઈના ગણુવામાં આવવાનું. અર્થાત્ તે સધળું કાર્યરૂપ, અને તેની ગણતરી વિદિતમાંજ થવાની. પરંતુ એ અહ તો વિદિતથી, એટલે ગણુવામાં આવેલાથી કાંઈ ખીજુંજ છે. આ ઉપરથી એ અજ્ઞાન, ‘નહિ ગણુવામાં આવેલું’ હશે એવી કોઈ શંકા કરશે, એટલા માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, એ અહ અવિદિતથી યાને નિષ્પન્ન કાર્યસમૂહનું બીજા અવિદ્યાથી પણ ભિન્ન છે. વિદિતવર્ગ તે સધળા અરૂપ, નાશવંત અને દુઃખરૂપ હોવાથી ત્યાગ્ય છે. અહાવિદિતથી ભિન્ન હોવાથી. ત્યાગ્ય નથી એવો ભાવ છે. તેજ પ્રમાણે તેને અવિદિતથી પણ ભિન્ન કહેલું છે, માટે આહ પણ નથી. સારાંશ, જે વસ્તુ ગણુનારથી ભિન્ન હશે તે તો વિદિત કિંવા અવિદિત કોટિમાં આવવાની. પરંતુ અહીં તો અન્નેનો નિષેધ કરેલો છે, માટે ગણુનારનું સ્વરૂપજ અહ છે, એમ સમજવું. પરમાત્માએ એ અર્થ, પોતે અન્ને ગોપીઓની વચમાં ઉભા રહીને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે, હું બાધ્યો ! હું વિદિત અને અવિદિત, એ અન્ને કોટિઓથી ભિન્ન છું, તે જોઈ લ્યો ! ત્યાં પણ એક ગોપી ગણુની હતી કે મ્હારી પાસે છે અને બીજી ગણુની ન હતી કે ત્હેની પાસે છે. એ પ્રમાણે અઘૌકિક રાસલીલા નરસિંહ મહેતાએ જોઈ. શંકર ભગવાન તેમાં મુદંગ વગાડી રહ્યા હતા. શંકરના તાંડવ નૃત્યમાં વિપ્લુ મુદંગવગાડે છે, અને વિપ્લુરૂપ કૃષ્ણની રાસલીલામાં શંકર વગાડે છે એવું વર્ણન છે. એ લીલા જોઈને નરસિંહ મહેતાની ટૂંતિ તદ્દાકાર થઈ અને ત્હમનું દેહભાન એટલું બધું નષ્ટ થઈ ગયું કે હાથમાંની દાવી બળતાં બળતાં આખરે ત્હમને હાથ પણ બળવા લાગ્યો, તોપણ ત્હમને ખચર પડી નહિ. પછી રાધાના કહેવાથી શ્રી કૃષ્ણે ત્હમની પાસે જઈ, ત્હમના માથાપર હાથ મૂકી સાવધ

કર્તા અને લેખનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને પ્રસન્ન થયા. નરસિંહ મહેતાએ પ્રાર્થના કરી કે, ‘હે પ્રભો ! મ્હારી ઇચ્છા આટલી છે કે:—

નાથ યોનિસહસ્રેષુ યેષુ યેષુ વ્રજામ્યહમ ।

તેષુ તેષ્વચ્યુતા ભક્તિરચ્યુતાસ્તુ સદા સ્થિતિ ॥

હે પ્રભો ! “કર્માનુસાર મ્હારો જે જે યોનિને વિષે જન્મ થાય તે તે દેશાણે ત્હમારા પ્રત્યે અચ્યુત (કોષાપણ કાળે કોઈ વિદ્વાદિકો વડે અપ્પ ન આવે એવી) ભક્તિ કંપન થાય. ” પરમાત્માએ કહ્યું:—હે નરસિંહ ! હવે ત્હમને ફરી જન્મ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જેની દૃષ્ટિનો વિષય હું થયો હદશ ત્હેની ચિન્તડ અંધીનુંબેદન થાય છે, અખિત્ત કમ નાનું થઈ ગય છે, અને સકળ સંશય દૂર થાય છે. ત્હેં હમણું જે મ્હારી લીલા જોઈ, ત્હેનું નિરંતર ગાયન કર્યાં કરવું અને શોકોને સંબળાવવું. એમ કરવાથી સદૈવ મ્હારી સ્થિતિ ત્હારી પાસે રહેશે, અને આ શોકને વિષે આનંદનો ઉપભોગ કરીને આખરે તું મ્હારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. એમ કહીને પરમાત્મ એ પોતાના કંઈનો દાર ત્હેમના ગળામાં પહેરાવી દીધો. ત્યાર પછી રાસલીલા ખસાસ અઘ ગઘ અને નરસિંહ મહેતા પરમાત્મા શંકરના સાથે જેવા આવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે પૂર્વ સ્થાનમાં (સમુદ્ર કિનારે ગોપીનાથ મહાદેવના મંદિરમાં) આવી પહોંચ્યા. ત્યારબાદ શંકર અંતર્યામિ થઈ ગયા અને નરસિંહ મહેતાએ ધણા દિવસ લગી ત્યાંજ રહીને સ્વયંસ્મૃતિથી રાસલીલાનું કવિત્વ કરીને ગાયત કર્યાં કીધું. એમનું બળન સાંબળવાને માટે શોકો પણ ત્યાં ધણું આવવાં લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભક્તિવડે નરસિંહ મહેતાએ શંકર અને શ્રી કૃષ્ણનો પ્રસાદ સંપાદન કીધો અને કૃતાર્થ થયા. એથી કરીને, આપણે પણ દેહની અલંતા અને મમતા તણને આપણી રચિ અનુસાર, પરંતુ બિનભાવ છોડીને, શિવ અગર વિષ્ણુની ભક્તિ કરીશું તો શું અંતઃકરણ વૃદ્ધાવનમાં સદાનંદરૂપ કૃષ્ણની વૃત્તિ ગોપીઓની સાથે થનારો રાસલીલા નહિ જોઈ શકીશું ? અવસ્ય જોઈશું. મહાત્મા કહે છે કે:—

ગોપીપદાર્થો ગોપાનામંગતેતિ સ્ફુટં પુનઃ ॥

શ્રુતિનાડી તિરૂપર્ગદાર્થોઽપ્યત્ર બુધ્યતામ્ ॥

અથાપિ ‘ગોપી’ શબ્દનો અર્થ ‘ગોપસ્ત્રી’ એ પ્રમાણે લૌકિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ ગૂઢાર્થમાં તેનો અર્થ શ્રુતિ (વેદ), નાડી તથા વૃત્તિ એવો સમજવો. યોગના પક્ષમાં એમ સમજવું કે, યોગરૂપ માર્ગને વિષે વિહાર કરનારી, અને અતનુ (મોક્ષ) સુખ પ્રાપ્તિની ઉત્સુકતા જેમને છે એવા પ્રકારના શરીરમાં

જે એકસો ને એક નાડીયો સર્વત્ર ફેલાઈ રહી છે, તેમનો ઉજ્જવલ ભાવ જોઈને તેમની સાથે અંતરવૃન્દાવનમાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રમી શકે તથા હતા. પૂજ્યપાદ મહર્ષિ વ્યાસજીએ આજ અર્થ કહ્યો છે, તે તેને પદપરથી તર્ક વડે જાણવો ઉચિત છે. અસ્તુ ! રાસલીલાનું વિસ્તૃત રહસ્યપૂર્વક વર્ણન, અને તેનાપરના દોષારોપનું ખંડન પ્રસંગોપાત કરવામાં આવશે. તથા નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર, તેમજ ગીતાના ઉપરોક્ત એ શ્લોકોના અર્થ, જે અહીં ટુંકમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તે અન્યત્ર વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે. પ્રસ્તુત આ ઉપરથી આટલુંજ લેવાનું કે યોગ અગર જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે પરમાત્માની ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ, અને રામાયણમાં પણ કહ્યું છે કે, 'હે પ્રભો ! બ્રમરવૃક્ષ સારથી ત્હમારા ભક્તો સાર્વકાલ ભક્તિની ઇચ્છા કરે છે. કેમકે ત્હમારી ભક્તિજ સંસારરોગાદિથી સંતપ્ત થએલા પુરુષોને દિવ્ય આપણે તુલ્ય છે, એ પ્રમાણે તેઓ જાણે છે. એથી કરીને આપણે પણ ત્હમની પેઠે ભક્તિ વાંછા કરીશું તો ભવરોગથી શું નિર્મુક્ત નહિ થઈશું ? અવશ્ય થઈશુંજ. પરંતુ દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

॥ इति शिवम् ॥

દ્વિતીય પુષ્પ.

ભક્તિ માં ત્રિદોષ અને ભક્તિ વડે દ્વિવિધ દોષનો નાશ.

पुंस्त्वे स्त्रीत्वे विशेषो वा जातिनामाश्रमादयः ।

न कारणं मद्भुजने भक्तिरेव हि कारणम् ॥ अ. रा.

સરિત્રી બિન્ન અને યુદ્ધિથી પર એવા પરણાત્માની પ્રાપ્તિ ભક્તિ વડે થાય છે. ભક્તિ એટલે નિરતિશયપ્રીતિ. ઈશ્વરમાં પરમ અનુરાગરૂપ ભક્તિ અદ્વાકિક હોય છે. દ્વાકિકપ્રીતિ ત્રણ પ્રકારની છે, અને તેમને સ્નેહ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કહે છે. પુત્રાદિકોનાપર જે પ્રીતિ તેને સ્નેહ, સ્ત્રી તથા મિત્રાદિ પ્રત્યે જે પ્રીતિ તે પ્રેમ, અને યુદ્ધ, માતા પિતાદિકના ઉપર જે પ્રીતિ તેને શ્રદ્ધા કહે છે. પોતાના કરતાં નાના ઉપરની પ્રીતિ સ્નેહાત્મક, બરાબરીયા પરની પ્રેમાત્મક, તથા શ્રેષ્ઠજનો પ્રત્યેની શ્રદ્ધાત્મક સમજાવી. આ ત્રણે પ્રકારની

પ્રાપ્તિ નશ્વર અને લૌકિક છે; કેમકે જગત્સર્વ જ્યાં નશ્વર છે, ત્યાં તેનો આશ્રય નશ્વર હોય તેમાં શું કહેવાતું ? પરંતુ ભક્તિ તેનાથી વિવક્ષ્ય છે. કારણ એ છે કે અવિનશ્વર પરમાત્માને વિષે અલૌકિક પ્રીતિજ તેનું સ્વરૂપ છે. એવી નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિને ત્રણે દોષોથી અલિપ્ત રાખવી જોઈએ, અને ત્રિગુણસંપન્ન બનાવવી જોઈએ; પરંતુ આત્મતાથી સગુણબળન થયા વગર એવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ સમજવી.

પ્રથમ ભક્તિને 'નિમિત્ત' એ દ્વય છે. કુટુંબરક્ષાને માટે ધનની પ્રાપ્તિને અર્થે અને માનને માટે ધણા લોકો રાજસેવા કરે છે, પરંતુ રાજના ઉપર ત્હેમની ખરી પ્રીતિ હોતી નથી, પોતાના કુટુંબ ઉપરજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ભુક્તિ મુક્તિ માટે ઇશ્વરને ભજવા, ત્હેમના પર પ્રેમ કરવો, એમાં પોતાનીજ પ્રીતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, દેવની નહિ. પરંતુ જે પ્રમાણે પોતાનો આત્મા નિર્નિમિત્ત પ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમને પણ નિમિત્ત ન હોવું જોઈએ. એવી ભક્તિ થવા સાદ, તે પરમાત્માજ આપણો આત્મા છે એવા જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. એ પ્રકારના જ્ઞાન થયા બાદ જે પ્રેમપૂર્વક ભજન કરવામાં આવે, તેને દોષરહિત નિર્નિમિત્ત ભક્તિ કહી શકાય. સારાંશ, કે ભક્તિને કાંઈપણ કારણ ન હોવું જોઈએ.

ભક્તિને બીજો દોષ વ્યવહિતપણાનો છે. દેવને બેદભાવથી ભજવામાં આવે છે, અને શીઘ્ર કલ્યાણ ન થાય તો, ત્હેમને માટે અપ્રિયત્વ થઈ જાય છે; પરંતુ તેજ નારાયણ મ્હારો આત્મા છે, એવો બોધ જેને થયો હશે, ત્હેને એક ક્ષણભર પણ પરમાત્મા અપ્રિય લાગશે નહિ. આત્મા જે ક્ષણભર અપ્રિય હોય તોજ દેવ અપ્રિય થાય. બધામાં દેહ અત્યંત પ્રિય હોય છે, પરંતુ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે અને અનંત છે, એવું જ્ઞાન થતાં વારને તે દેહ અપ્રિય થઈ પડે છે. કેમકે તેની નશ્વરતા સમજવામાં આવે છે. અજ્ઞાની પુરૂષ પણ આત્માની પ્રીતિથી દુઃખિત થઈને કહે છે કે, અરે ! મ્હને નાક, કાન, નેત્ર આગીને બચાવો. આત્મપ્રીતિ આશ્ચર્યકારક છે, કેમ ? તે જુઓ. કાંઈપણ પદાર્થ જોયા વગર મનુષ્યની તેને વિષે પ્રીતિ બધાતી નથી. પરંતુ આત્માને કદી કાંઈજ જોયો નથી, છતાં તેનાપર જેટલી પ્રીતિ હોય છે તેટલી દેહપર નથી હોતી. તો પછી દેહ સંબંધી સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિપર ના હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આત્માના શિવાય બીજી કાંઈ એવી વસ્તુ નથી કે મનુષ્ય જેનાપર જોયા વગર પ્રેમ કરે અને ક્ષણભર પણ અપ્રિય થાય નહિ. કર્મ વડે જેને જે શરીરની પ્રાપ્તિ થએલી છે, ત્યાં પણ તેને તે

કદી અપ્રિય લાગતો નથી. તે આત્મા હરિપરમાત્માજ છે એવું જ્ઞાન થયા પછી વ્યવહિતપણું નહ થઈ જાય છે. ઇશ્વર અને આત્મા ભિન્ન છે એવા જ્ઞાન વડેજ અવ્યવહિતપણું નહ થાય છે. પરમાત્મા એક ક્ષણભર પણ અપ્રિય લાગવા નહિ જોઈએ, એવી અવ્યવહિત ભક્તિ થવાને માટે, આત્મપ્રીતિથી ભજન કરવું જોઈએ.

ભક્તિને ત્રીજો દોષ વ્યભિચારનો કહેવો છે. અવ્યભિચાર એ લક્ષણ વડે યુક્ત જે ભક્તિ તે ઉત્તમ ગણાય છે. જે સ્થાનપર જે પ્રીતિ તે વ્યભિચારી ભક્તિ કહેવાય છે. વ્યવહારમાં અસતી સ્થાને વ્યભિચારી કહેવામાં આવે છે, તે શા માટે ? તો, ત્હેનો પણ પ્રેમ પોતાના પતિ ઉપર અને જ્ઞાન ઉપર એ પ્રમાણે એ ડોકાણે હોય છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ ભેદબુદ્ધિથી ભજન કરે છે, ત્હેમનો પ્રેમ થોડોક આત્માપર અને થોડોક ભગવાનપર હોય છે. અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને માટે ત્હેમનું ભજન થાય છે. એટલુંજ નહિ, પણ જો કે થોડોક પ્રેમ દેવ ઉપર અને થોડોક પ્રેમ આત્મા ઉપર હોય છે, તોપણ આત્માના ઉપરજ વિશેષ પ્રેમ રહે છે. આત્મપ્રીતિ હશે નહિ તો પછી દેવની ભક્તિની શી ગરજ ? પરંતુ ભક્તિવડે મ્હાં કલ્યાણ થાઓ એવી મનમાં ભાવના રહેવાથી ઇશ્વરના કરતાં પણ પોતાના આત્મા પ્રત્યેની પ્રીતિ વધારે થાય છે. પરંતુ જે ઉપાસકને ઉપાસ્ય પરમાત્મા મ્હારોજ આત્મા છે. એવું જ્ઞાન થયું હશે તો વ્યભિચાર દોષ ગણિત થશે અને અવ્યભિચારી ભક્તિ થશે. એ પ્રમાણે નિમિત્ત, વ્યવહિતપણું અને વ્યભિચાર એ ત્રિદોષ શૂન્ય અને તેનાથી વિરુદ્ધ એવા નિર્નિમિત્ત, અવ્યવહિતત્વ, તથા અવ્યભિચારિત્વ, એ ત્રણે ગુણો વડે સંપન્ન ભક્તિ જે કરે છે, ત્હેનેજ સત્-જ્ઞાનિ ભક્ત ગણવો. એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન કહે છે કે:—

યયાગ્નિઃ કુલમિદ્યાત્તેઃ કરોત્યેર્ધાસિ મમ્મસાત્ ।

તથા મદ્વિષયા મક્ષિકદ્વૈનાંસિ કુલ્મનશઃ ॥

મક્તયાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાઽઽત્મા પ્રિયઃ સતાં ।

મક્તિઃ પુનાતિ મમ્નિષ્ટા શ્વપાકાનપિ સંમવાત્ ॥

દીવો સજગાવતી વખતે અથવા રસોઈને માટે સજગાવેલા અગ્નિનો એકપણ તણુઓ ધાસ ઉપર પડે તો, ધાસ સજગી ઉડે છે, અને તેને લીધે મોટા મોટા મકાન, ગામ, નગર, પહાડ, અરણ્ય ટુંકાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે મદ્વિષયક થોડી સરેખા પણ શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ ચિત્તને વિષે પ્રવિષ્ટ થઈ હશે તો, સંચિતક્રિયામાણુપાપાટની બરમીજૂત થઈ જાય છે. કપૂર

અગ્નિ ને અડકતાં વારને નિ:શેષ બળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વડે ચિત્તસ્થ સકલ દોષો બળી જાય છે, અને ત્યારબાદ અદ્વૈત આત્મા પ્રકાશિત થાય છે. ‘ભક્ત’ કહેવડાવતું સાંઝે લાગે છે, પરંતુ બજનમુદ્રા કદાચ છે, જ્ઞાનનું કથન કરવું સુગમ છે, પરંતુ ભક્તિ રહસ્ય અત્યંત શુદ્ધ છે. કૃપણ ભક્તે દૂર ગયો હશે તોપણ તહેના ધરનો ખમ્મનો મનમાંજ રાખે છે, બુદ્ધી જતો નથી, તે પ્રમાણેજ મ્હારે માટે હૃદયમાં પ્રેમ હોવો જોઈએ; કિંવા ગર્ભધારણા થયા બાદ, સ્ત્રી જે પ્રમાણે તહેને આનંદથી શ્રદ્ધાંગત કરે છે, અથવા જમાઈ નિરંતર ઘેર આવે તોપણ સાસુ તહેને માટે જેમ સર્વસ્વ ખર્ચાં નાંખે છે, અગર ખેડૂત જેમ ખેતરમાં ઉલ્લાસથી બીજ અધિકાધિક રોપ્યાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારે સાંઝે અંતરમાં પ્રેમ રાખીને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને પણ ઉલ્લાસયુક્ત બનવું, એ પ્રકારની ભક્તિ અને ભક્ત દુર્લભ જાણવા. સગુણ, સુરૂપ અને સમર્થ પતિના ગયા બાદ તહેને લીધે સાધ્વી સ્ત્રીની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારે માટે અંતઃકરણ બનવું જોઈએ. હે ઉદ્ધવ! સાધુઓને પ્રિય અને તહેમનો આત્મા એવો જે હું (પરમાત્મા અસાધુઓને પ્રિય નથી, અને જે કે તહેમનો આત્મા તો પરમાત્માજ છે તોપણ તેઓ આત્મત્વથી જાણતા નહિ હોવાથી—‘સત્તા-પ્રિયઃ આત્માઅહં’ ઇત્યાદિ પદમૂળમાં છે), તે કેવળ શ્રદ્ધામૂલક ભક્તિ વડે વશ કરી શકાઉં છું; મદિપયક નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ, નીચકુળમાં જન્મ થયા છતાં, ચાંડાલાદિકોને પણ એ દોષમાંથી શુદ્ધ કરે છે. દોષ એ પ્રકારના હોય છે; એક આગંતુક, અને બીજો સ્વાભાવિક. અગ્નમીઠ, વાત્મીકિ, હરિ-પાળભક્ત વગેરે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા હતા તોપણ કર્મોચરણથી તહેમનામાં જે દુષ્ટત્વ આવ્યું હતું તે ધ્વંસિ ભક્તિવડે નષ્ટ થઈ ગયું. તથા સ્વાભાવિક દુષ્ટપાત્રું રાંછ વાનરાદિકોમાં, ગીધ જટાયુ, સર્પકાલિયા, વ્રજધાર્સી ગોપાલાદિકોમાં, તેમજ ધર્મવ્યાધ, દાસીપુત્ર વિદુર, તથા કળિયુગમાં અંત્યમદિ ભક્તો થઈ ગયા, તહેમનામાં હતું. પરંતુ પરમાત્માની ભક્તિથી તે સ્વાભાવિક દોષ (નીચકુળમાં જન્મ, એ દોષ) નષ્ટ થઈને, તેઓ પરમ પવિત્ર તથા જગત્માં પૂજ્ય થઈ ગયા. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે:—

અપિ ચેત્સુરાચારો મજતે મામનમ્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવાસિતો હિ સઃ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શમ્બચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રવદ્યતિ ॥

હે અણુનં ! અત્યંત પાપાયરણ કરનારો કોઈ એકાદ પુરૂષ, પૂર્વભાગ્યો-
દયથી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક અનન્ય ચિત્ત થઈને, હું જે ભગવાન વાસુદેવ તહેનું
ભજન કરે તો તહેને સાધુજ સમજવો. કેમકે પરમેશ્વરના ભજન પ્રભાવથી
હું કૃતાર્થ થઈશ, અર્થાત્ સકલ પાપ નિર્મુક્ત થઈને મ્હને મોક્ષ મળશે,
એવો એનો દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય છે; અને તેને અનુસરીને, તે મ્હારાજ
‘નહિ કે અન્ય દેવતાઓનાં’ ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને એજ પ્રમાણે
બીજા જે દેહ પુત્ર કથત્રદ્ય્યાદિ વિષયો છે તેમાં એનું ચિત્ત હોતું નથી.
અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

અતિપાપપ્રસક્તોઽપિ ધ્યાયશ્ચિમિષમચ્યુતમ્ ।

ભૂયસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાવનપાવનઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તાન્યશેષાણિ તપઃકર્માત્મિકાનિ ચૈ ।

યાનિ તેષામશેષાણાં કૃષ્ણાનુસ્મરણં પરમ્ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ સ્ત્રીર્ણાનિ નારાયણપરાક્રુમ્સમ્ ।

ન નિષ્પુનંતિ રાજેન્દ્ર સુરાકુંભમિવાપગાઃ ॥

પાપકર્મ કરવામાં અત્યાસક્ત પુરૂષ પણ જે ક્ષણાર્ધ નિત્યદૃઢરથ, અસંગ,
અચ્યુત પરમાત્માનું ધ્યાન કરે તો. તે તપઃ સંપન્ન તેમજ શુચિબૃંત થઈ
જાય છે. તથા ત્રિમુખી ભણુનારા, ચતુર્વેદી, વાજપેય ચયનાદિ યાગ કરનારા
જેઓ સર્વ પંક્તિઓને પાવન કરે છે, તહેમને પણ પૂજા નમસ્કારાદિક વડે
પવિત્ર કરે છે; અર્થાત્ સર્વને પૂજ્ય થઈ પડે છે. કૃદ્ઞ, અતિકૃદ્ઞ, મહા-
કૃદ્ઞ, ચાંદ્રાયણાદિ નિષ્પિલ તપોરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અને વાજપેય, રાજસય,
અશ્વમેધ ઇત્યાદિ કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે સર્વમાં સદાનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ શ્રી
કૃષ્ણનું અનન્યતાથી સ્મરણુજ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જે પાપની નિવૃત્તિને માટે
કૃદ્ઞાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, તેનાથી તો તેજ પાપ દૂર થાય છે;
અન્ય સંચિત તેમજ આગામિ પાપ દૂર થતાં નથી. અને એકાગ્ર મનથી
તથા અભેદ વડે આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણુ, ચિંતન શતાવધિ જન્મોમાં
કરેલાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોના નાશ કરીને મોક્ષ આપે છે, એટલા માટેજ
તેને અધિક ગણ્યું છે. જે પ્રમાણે મધના ધડાને પવિત્ર કરવાનું કામ શતા-
વધિ નદીઓને હાથે થતું નથી, તેજ પ્રમાણે પુરૂષ ભલે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્મોનું
આચરણુ કરે, પરંતુ નારાયણથી વિન્મુખ (કદી ભગવાનનું એકાગ્રતાથી ભજન
નહિ કરેતો) હશે તો તે કર્મ તહેને પૂર્ણતાથી પવિત્ર કરી શકશે નહિ. પૂર્વ
કથિત દુરાચારી, ઉત્તમ નિશ્ચયવાન હોવાથી મ્હારા ભજન પ્રભાવથી નિષ્પિલ

દુષ્ટાચારનો પરિત્યાગ કરીને સત્વર ધર્મનિષ્ઠ થાય છે, તથા શાશ્વત શાન્તિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ત્હારે સંદેહ ન રાખવો. “**ન વાસુદેવમક્ષાના મશુમં વિષયતે કચિન્**” હું જે ભગવાન વાસુદેવ છું, ત્હોના ભક્તોને કદી અશુભ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે કૌંતેય ! અનન્યતાથી ભજન કરનારો મ્હારો ભક્ત અતિ મુદ્ધ ક્યાં ન હોય ? તોપણ ત્હોના નાશ (અધોગતિ) થતો નથી, એવી તું, મ્હારી ભક્તિને માટે વાદવિવાદ કરનારા પુરુષોની આગળ જઈને પ્રતિજ્ઞા કર. એને માટે અગ્નિમિત્ર, પ્રસાદ, ધ્રુવ, ગન્ધર્વાદિ ભક્તોનાં ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધજ છે. પરમાત્માએ એ બંને શ્લોકોમાં આગંતુક દોષ વડે પ્રાપ્ત થએલા દુષ્ટત્વનો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર થાય છે, એમ કહ્યું. એનાપર એક દૃષ્ટાંત જુઓ આ પ્રમાણે છે:—

હરિપાળ નામે એક ભક્ત દક્ષિણમાં ઔદયા નાગનાથ ક્ષેત્રમાં થઈ ગયા. ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલ ઉપર એમને ઘણી પ્રીતિ હતી. સાધુ સંતના ઉપર ત્હેમને અત્યંત નિષ્ઠા હોવાથી, તે ત્હેમની પૂજા કરીને અન્નદાન વસ્ત્રસમર્પણ વગેરે કર્યા કરતા; જ્યાંસુધી પાસે પુંજ હતી ત્યાંસુધી ત્હેમણે એ પ્રમાણે દાન કર્યાં કર્યું, પરંતુ જ્યારે ત્હેમની દરિદ્ર અવસ્થા થઈ ગઈ, ત્યારે ભારે વિભાસણમાં પડ્યા. કેમકે, ત્હેમની કીર્તિ સાંભળીને સાધુમહાત્મા આવતા તો તેમનું પહેલાનાં જેનું આદરભર્યું આતિથ્ય થતું નહિ. સંતોની પૂજા તથા ત્હેમને અન્નદાન કરવાની મનમાં ઈચ્છા હતી અને તેમ જો ન થાય તો સત્વની હાનિ થશે, એ વિચારથી ત્હેમણે એવું કરવા માંડ્યું કે, આસપાસના જંગલમાં જઈને પ્રવાસી લોકોને લૂંટીને ત્હેમના દ્રવ્યથી સાધુઓનો સત્કાર કરવો. તોપણ ત્હેમનો એવો નિયમ હતો કે કદી કોઈનો પ્રાણહાત કરવો નહિ અને સાધુ સન્તોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. ફક્ત બય દેખાડીને ત્હેમની પાસેનું ધન લૂંટી લેતા. એટલુંજ નહિ પણ એ દ્રવ્યથી જે અન્ન-સંતર્પણ કરતા હતા તેનો પુષ્પાંશ જેનું દ્રવ્ય હોય ત્હેને મળે, એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા. એમનો આવો ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો એ અરસામાં એક દિવસ મોટી સાધુમંડળી ત્હેમને ઘેર આવી ચડી. ત્યારે ભારે વિભાસણમાં પડી વિચાર કરવા લાગ્યા કે પાસે તો કાંઈ નથી, અને મોટા મોટા સાધુઓ આવ્યા છે, તો હું એમને શું ખવડાવીશ ? હે ભગવન ! હે વિઠ્ઠલ ! સાધુને ત્હમ્હારે ૩૫ ગણીને આજ દિન સુધી મ્હેં એમની સેવાપૂજા કરી છે પરંતુ આજે જે અકસ્માત સાધુઓનો જમાવ થયો છે, ત્હેમને જો મ્હારાથી અન્નદાન નહિ કરી શકાય તો મ્હારે ૩૫ શા કામનું ? સત્વની હાનિ થશે અને અપકીર્તિ થશે. મનમાં એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, સાધુઓને નમન

કરી ધરમાં બેસાડીને, પોતે ધનુષ્ય તથા પાંચ બાણ હાથમાં લઈને જંગલમાં ગયા. ત્યાં આગળ એક ટેકરા ઉપર ઉભા રહીને જુએ છે કે રસ્તાપર કોઈ આવે છે કે નહિ ? ઘણી વાર સુધી રાહ જોઈ, પણ તે દિવસે તે રસ્તાપર કોઈ આદમી આવ્યું નહિ, ત્યારે તો ઘણા દુઃખી થઈને ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, આજે મહાર્જ સત્ય જય છે, જલદી દોડીને સહાય કરે તો ફીક નહિ તો હું આજ પ્રાણત્યાગ કરવાનો છું. એમ કહીને ધનુષ્યને બાણ જોડીને તેના વડે કંઠ બેદન કરીને પોતે મરી જવાને તૈયાર થયા. ત્યારે ભગવાન તહેમની દૃઢ નિષ્ઠા જોઈને પ્રસન્ન થયા. અને નહિ જાઉં તો એ ખરેખર દેહ છોડી દેશે એમ ધારીને રૂકિમણીને કહેવા લાગ્યા--“રૂકિમણી ! મહારા ભક્તને જોવાની ઇચ્છા હોય તો જલદી શાહુકારની સ્ત્રીનું રૂપ લઈને મહારી સાથે આવો: “હું શાહુકાર બનું છું.” રૂકિમણી સ્વરૂપ બદલીને શેકાણી થઈ અને ભગવાન શેઠજી બન્યા, અને બન્ને જણાં બળદની ગાડીમાં બેસીને બ્યાં હરિપાળ હતા ત્યાં આગળ થઈને જવા લાગ્યા. હરિપાળે તહેમની ગાડીના તથા બળદના ઘંટા ધ્રુધરમાળા વગેરેનો અવાજ સાંભળ્યો, અને કોઈ શેઠ આવે છે એમ અનુમાની લીધું. બ્યારે તેઓ પાસે આવ્યા ત્યારે જોઈને ખુશ થયા અને તહેમની ગાડીની આગળ જઈને ઉભા રહ્યા. હાથમાંહેના ધનુષ્યને બાણ જોડીને તેમને ધમકા આપી કે ક્યાં જતો છો ? આ વનને વિષે જે જે લોક આવે છે તહેમનું દ્રવ્ય છીનવી લીધા વગર હું તહેમને આગળ જવા દેતો નથી. માટે જે ત્હમે ત્હમારો જીવ બચાવવા માંગતા હો, તો ત્હમારા શરીરપરના વસ્ત્રાલંકાર ઉતારી દો અને સઘળું દ્રવ્ય અહીં ધરી દો; નહિ તો આ બાણ વડે હું ત્હમારા બન્નેના પ્રાણ લઈશ. તે સાંભળતાં વારને શાહુકાર તથા તહેમની સ્ત્રીએ ઘણા બયબીત થઈને પ્રાર્થના કરી પરંતુ તે કશું તહેમને લક્ષમાં લીધું નહિ. ત્યારે તે બન્નેએ લાચારીથી વસ્ત્રાલંકાર વગેરે અખિલ દ્રવ્ય તહેમની આગળ ધરી દઈને કહ્યું કે કૃપા કરી ને હમને પ્રાણદાન કરો. હરિપાળે તહેમને અભય આપીને તે દ્રવ્ય લીધું. અને ઘેર આવી બગરમાંથી સઘળી સામગ્રી આણી અને સંતોને આનંદથી ભોજન કરાવ્યું.

આણી તરફ જંગલમાં રૂકિમણીએ ભગવાનને કહ્યું કે “હે પ્રભો ! આપના ભક્તે તો આપણું સર્વસ્વ લઈ લીધું, હવે આગળ શું કરીશું ? એવો કેવો ભક્ત ?” શ્રી વિઠ્ઠલે કહ્યું:—“એણે આપણને જીવતા છોડ્યા એજ એનો ઉપકાર માનો. એ હરિપાળ ભક્ત નિઃસ્વીકૃત છે, પરંતુ સંતસેવાને માટે પ્રવાસીનું દ્રવ્ય લે છે. સાધુસંતોના ઉપર એને કેવો પ્રેમ છે ? એની

કેવી રીતિ છે ? તે જોયું હોય તો મ્હારી સાથે આવો.” પછી ભગવાન વેરાગી બન્યા અને રૂકિમણી વેરાગણી બની, અને હરિપાળને ઘેર આવીને ‘જય સીતારામ’ ‘જય રામરામ’ એ પ્રમાણે નામોચ્ચાર કર્યો. એ કોઈ સાધુનો અવાજ છે એમ સમજીને હરિપાળ સામા આવ્યા અને વેરાગીને જોઈ સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા તથા પૂજા કરી અને કહ્યું કે, “ દર્શનથી હું કૃતાચ્છ થયો છું. આપની શી ઇચ્છા છે ? તે કહો.” હરિપાળે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે વેરાગીએ જવાબ દીધો કે ત્હમ્હારી કાર્તિ સાંભળીને દમ બને જણાં અહીં આવતા હતા, પરંતુ પાસેના જંગલમાં કોઈ ચોરાએ હમને લૂંટી લીધા છે.” હરિપાળે કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપ જેવા સાધુને જેણે લૂંટ્યા હોય ત્હેનો પ્રાણ હું લઈશ; આપ બેસીકર રહો. પણ પ્રથમ આપ ઓજન કરો, પછીથી હું તેનો પતો લગાડીશ.” આટલું સાંભળ્યા બાદ, વેરાગીનું રૂપ છોડીને ભગવાને પહેલાંના જેવું શાહુકારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રૂકિમણી પણ પહેલાંની પેઠે શેઠાણી બની ગઈ. જેમને મેં લૂંટ્યા તેજ આ શાહુકાર અને એની સ્ત્રી છે, એવું જોતાં વારને હરિકાળ ચક્રિત થયા. એણે જોતજોતામાં વેરાગીનું રૂપ છોડીને આ રૂપ ધારણ કર્યું તે ઉપરથી એ ભગવાનજ છે, તથા મ્હારે માટે શાહુકારનું રૂપ લઈને અરણ્યમાં પ્રગટ થયા હતા એ પ્રમાણે તેના નમનવામાં આવ્યું; એટલે હરિપાળે ઝટ પાસે જઈને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા અને મ્હેં આપને ઓળખ્યા નહિ. તેથીજ મ્હારે હાથે આવો મહાન અપરાધ થયો છે, એ પ્રમાણે કહીને ત્હેમની ક્ષમા માંગી. તથા વસ્ત્રાલંકાર જે ત્હેમની પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં, તે સઘળાં ત્હેમને સમર્પણ કરીને કહ્યું કે, “ આપનું સત્ત્વ સ્વરૂપ દેખાડો, નહિ તો અહીંજ આપના ચરણ ઉપરજ હું મ્હારો દેહ છોડી દઈશ. મ્હેં હવે તો આપને ઓળખ્યા છે, માટે મ્હારી વંચના કરશે નહિ.” હરિપાળનું અંતર શુદ્ધ હતું તથા એ કર્મને માટે ત્હેને પશ્ચાત્તાપ પણ થયો હતો, અને પરમાત્મા ઉપર તો ત્હેને નિરતિશય પ્રેમ હતો, એ સર્વ વાતની ભગવાન અંતર્યામીને ખબર હતીજ; તેથી ત્હેની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે શાહુકારનું રૂપ છોડી દઈ, પોતે ચતુર્ભૂજરૂપ વડે પ્રગટ થયા અને રૂકિમણીજીએ પણ વાસ્તવિકરૂપ લીધું અને બન્નેએ ત્હેને દર્શન આપ્યાં. પછી હરિપાળે ગદ્ગદ થઈને નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવા માંડી ત્યારે પરમાત્માએ કહ્યું કે આજથી ત્હારે ઘેર રિદ્ધિ સિદ્ધિ નિવાસ કરશે, જેથી ત્હારાથી સંત-જનોની સુખરૂપ સેવા થયાં કરશે. હરિપાળે કહ્યું:—હે પ્રભો ! મ્હારે હાથે આ ચૌર્ય કર્મ થયું છે, તેથી મ્હને બારે અનુતાપ થાય છે, પરંતુ સત્વબ્રહ્

ન થવાય એટલા માટે નિરૂપાય થઈને મહેં એ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો; અને સંતોને આપનું સ્વરૂપ જાણીને લેમથી સેવા પૂજન કરતો હતો. ભગવાને કહ્યું:—હે હરિપાણ ! જે મ્હારો ભક્ત થાય છે, એટલે અનન્ય ચિત્તથી મ્હારું ભજન કરે છે અને દેહનો અહંભાવ તથા વિષય મમતા છોડી દે છે. લેહનાં નિમિલ પાપ કર્મો મ્હારા ભક્તિ પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે અને લેહને ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ન્યારથી ત્હારું ચિત્ત મ્હારામાં તેમજ મ્હારી વિભૂતિરૂપ સંતોને વિષે અનુરક્ત થયું છે અને તું અંતરમાં દયાભાવ રાખે છે તથા કાયા વાચા મન વડે મ્હારા ભજનમાંજ પ્રવૃત્ત થયો છે ત્યારથી ત્હારા હાથે થનારાં કર્મોને ત્હારી કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહ્યા નથી. જે પોતાને જે કર્મનો કર્તા માને છે, લેહને તેના કૃણના ભોક્તા પણ થવું પડે છે. તું તો કર્તા ભોક્તાપણનો ભાવ છોડીને કર્મ કરે છે, અને મુખથી પણ કહેતો હતો કે, “આ દ્રવ્ય જેનું છે લેહને કૃણ મળે.” હવેથી નિરંતર સિદ્ધિ પ્રભાવથી તું મ્હારા ભક્તોનું પૂજન કરશે અને ભજન પ્રભાવથી ત્હારો ઉદ્ધાર થશે. એટલું કહીને પરમાત્મા શ્રી વિઠ્ઠલ અંતર્ધાન થઈ ગયા. સારાંશ કે, ભગવદ્ ભક્તિથી આગંતુક દોષ નાશ પામે છે, એ સિદ્ધ થયું. હવે સ્વાભાવિક દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને પણ ભક્તિ સમર્થ છે, તે કહેવામાં આવશે. ગીનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

માં હિ પાર્યં વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોગયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈ-વાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમા ॥

હે પાર્યં ! અંત્યગદિ પાપયોગિમાં ઉમ્મત્ત થએલા અને કૃષ્યાદિ કર્માંસક્ત વૈશ્ય તથા અધ્યયન રહિત સ્ત્રી શૂદ્રાદિ, અનન્ય ભાવથી મ્હારે શરણે આવી ભજન કરે છે તો તે સધળા ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તિમાં જાતિને મહત્ત્વ નથી. ચંદન, વાવળ, ખેર, આમલી છત્યાદિ કાષ્ઠાદિકોનો ભેદ જ્યાં સુધી તેઓ અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયા નથી, ત્યાંસુધી જાણાય છે.

નદીઓ જ્યાંસુધી સમુદ્રની સમીપમાં પહોંચી નથી ત્યાંસુધીજ ભિન્ન ભિન્ન જાણાય છે. તેજ પ્રમાણે શૂદ્ર, અંત્યજ વગેરે ઉચ્ચ નીચ ભાવ પણ જ્યાં લગી પરમ પ્રેમ પુરઃસર પરમાત્માનો આશ્રય કરીને લેહમની ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થયા નથી ત્યાં લગીજ રહે છે એમ જાણવું. કર્મકાંડમાં આર્ય અનાર્ય, આરે વર્ણ તથા આશ્રમ અને સ્ત્રી પુરુષ એમના ભેદને અનુસરીને અધિકારીનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે; કિંવા જ્ઞાનકાંડમાં અધિકાર પ્રાપ્તિ સંપન્ન અનુદ્ય સંપન્ન થવું પડે છે; ભક્તિમાં તે પ્રમાણે કોઈ વિધિ નથી. પરમા-

તમાનો આશ્રય કરવામાં, “ત્હેમની ઉપર નિરતિશય પ્રેમ રાખીને બચન કરવામાં” સ્ત્રી પુરુષ, બાળ જુદાં માની અમાની, બ્રાહ્મણ અંતજ એ સર્વનો સમાન અધિકાર છે. સારાંશ કે વેદાધ્યયન શૂન્ય અને શ્રવણ મનન કરવાને અયાગ્ય એવા જે સ્ત્રી શુદ્રાદિ ત્હેમને પરમગતિ પરમાત્મમક્તિથી મળે છે. તો પછી વેદશાસ્ત્રાધ્યયનનિપુણ અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ એવા જે બ્રાહ્મણાદિ છે, ત્હેમને મળે એમાં શો સંદેહ ? એ પ્રમાણે બગવાન કહે છે:—

किं पुनर्ब्राम्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमनुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥

હે પાર્થ ઉત્તમકુળમાં જેમનો જન્મ છે, તથા સદાચાર સંપન્ન એવા બ્રાહ્મણ અને સદ્ધર્મ વસ્તુનો વિચેક કરનારા ક્ષત્રિય મહારા આશ્રય કરશે અને અનન્ય બંડી થઈને મારે બચન કરશે તો, ત્હેમને પરમગતિ (મોક્ષ) મળે એમાં શું કહેવાનું ? એટલા માટે, હે અર્જુન ! આ પ્રકારનું મહારા ભક્તિનું મહાત્મ્ય જાણીને તું મહારા બચન કર. આ મત્યંત્રેષ્ઠ અનિત્ય છે, મનુષ્ય જન્મ વારંવાર મળતો નથી. અને તેમાં પણ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોનો અનુભવ વિશેષ છે; માટે અનિત્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન રહિત થઈને, જ્યાંસુધી એ દેહનો પાત થયે નથી ત્યાં સુધી અત્યંત શીઘ્રાત્મી મહારા બચનમાં પ્રવૃત્ત થા. આ પરથી એ સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નિરતિશય ભક્તિમાં જોવી થાય છે, તેવી બીજા કોઈ સાધનમાં સુવ્રજાતથી થતી નથી. એથી કરીને બગવાનના ઉપદેશ મુજબ આપણે પણ ભક્તિ કરવી અને મનુષ્ય માત્રનો તેમાં અધિકાર છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં કહ્યું છે કે, પુરુષ, સ્ત્રી, વર્ણાશ્રમ ઇસાદિકાની વિશેષતા ભક્તિને માટે કંઈ કારણરૂપ નથી. આ પ્રકારનું બ્રહ્મસ્વરૂપ ગોપાળોને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું હતું.

એક વખતે નંદે એકદશીવ્રત કરીને પરમેશ્વરની આરાધના કરી, અને દ્વાદશીને દિવસે સ્નાન કરવાને માટે યમુનાના જળમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. સૂર્યોદય થયા બાદ દ્વાદશી એક ઘટકાબર રહી હોય તો, તેમાં પારણા કરવાને માટે મનુષ્યે મધ્યરાત્રી પછી સ્નાન કરીને એ પ્રહર દિવસ પર્યન્તનાં પોતાનાં અખિલ નિલ કર્માનુક્રાન કરવાં, એવો શાસ્ત્રાર્થ છે, તે પ્રમાણે અનુસરીને નંદે અપરાત્રમાં યમુનામાં સ્નાન કરવા માટે તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ એ શાક્ષસેનો વખત છે, એ પ્રમાણે ત્હેમના ખ્યાલમાં આવ્યું નહિ. તે વખતે ત્યાં આમળ વૃક્ષનો સેવક એક

દેવ હો, ત્હેને એમ ન સમજ્યું કે આનંદ શાસ્ત્રપ્રમાણને અનુસરીનેજ સ્નાન કરે છે, તેથી તે દેવ ત્હેમને પકડીને વરજીની પાસે લઇ ગયો. તે વખતે બીજા ગોપાળો ત્હેમની સાથે હતા, તેઓ હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! એ પ્રમાણે પોકાર કરીને રડવા લાગ્યા. બ્યારે બધાને ખબર પડી કે નંદ અમુનામાં દુઃખી ગયા છે. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમેત ગોપાળ ત્યાં આવ્યા. પરમાત્માએ સઘળું જાણી લીધું અને સર્વને અભય આપીને, પોતે ત્યાંજ જલમાં દુઃખકી ખારીને વરજીની પાસે આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણ આવતાં વારને વરજે સિંહાસનપર બેસાડીને ત્હેમનું પૂજન અને અને રતવન કર્યું કે હે પરમાત્મા !

હૃદયં यस્ય યાસીશ સોડનંતં સુખમશ્નુતે ।

સદનેષ્ઠ મમાયાતસ્તન્મે ભાગ્યં વદામિ કિમ્ ॥

જેના હૃદયમાં તું જાય છે (પ્રગટ થાય છે) તે અરિનાશી સુખનો અનુભવ કરે છે. પણ મ્હારા તો ઘરને ત્રિષે ત્હારું આગમન થયું છે, તેથી મ્હારા ભાગ્યનું વર્ણન હું શું કરું ? ત્હારા ચરજીની સેવા કરનારો પુરુષ સંસારમાંથી નિમ્મુકત થઇ જાય છે. તું પૂર્ણ પરબ્રહ્મરવરૂપ છે તથા અપિત્ત જીવોનો નિયામક છે, જેના ત્હેને હું પ્રણામ કરું છું. આજે મ્હારે જન્મનું સાર્યક થયું છે, અને સકલ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થઇ છે એમ હું માનું છું. મ્હારા સેવકને ધર્મશાસ્ત્ર અવગત નથી અને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તથા કોની સાથે કેવું વર્તન રાખવું તેની પણ એને સમજ નથી; એથી એ ત્હારા પિતાને અહિં લઇ આવ્યો છે. એ અપરાધની મ્હને ક્ષમા કરો. તું સર્વદા હોવાથી મ્હારા અંતરનો ભાવ કેવો છે તે જાણે છેજ. હવે મ્હારા ઉપર કૃપા કરો ને પિતાને લઇ જાઓ, એમ કહીને નંદનો સત્કાર કરીને ત્હેમને સ્વાધીન કીધા. ત્યારપછી પરમાત્મા પ્રસન્ન અન્તઃકરથી ત્હેને આશીર્વાદ અને ક્ષમા આપીને નંદને ગોકુળમાં લઇ આવ્યા ત્યારે ગોપાળોને આનંદ થયો. એમાં પરમાત્માએ શો અનિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે ? તો:-

નિજાધીને ભક્ત્યા મુવિ મયિ કૃતે કાપિ વિધિતો ।

જહે મગ્નઃ સ્વાદ્યચપદમિહાસ્યોદ્ધરણકૃત્ ।

સદૈવાસ્મ્યાલસ્યં વિજહદિતિ સ વ્યક્તમકરો- ।

દમિપ્રાયં સ્વીયં ઘરુણગૃહનંદાનયનતઃ ॥

આ લોકમાં જે કોઇ પુરુષ બહિત પ્રભાવથી મ્હને સ્વાધીન કરે અને પછી દેવયોગથી પ્રપંચના વિષયોમાં નિમગ્ન થઇ જાય તો, ત્હેના ઉદ્ધારને માટે આજરૂબ હોડીને હું નિરંતર તત્પર છું; આવો પોતાનો અભિપ્રાય

પરમાત્માએ વરણુને ઘેરથી નંદને લાવીને બાકી કરી બતાવ્યો છે. કેમકે નંદે પરમાત્માની ભક્તિ કરીને ત્હેમને વરીજીત કર્યા હતાજ. તથા દૈવયોગથી જડ (જલ) માં (પંસ્કૃતમાં 'ડ' અને 'લ' નો અભેદ માન્યો છે) દુષ્પી મથા હતા. એવું જોઇ શ્રીકૃષ્ણે જાને ત્યાં જઇને ત્હેમને ઉદ્ધાર કર્યો. એથી કરીને આપણે પણ ભક્તિવડે એમને સ્વરૂપ કનીશું તો, આ જડ સંસારમાંથી આપણો પણ તે ઉદ્ધાર કરશેજ. અસ્તુ ! નંદને વરણુનું પરમ ઐશ્વર્ય તથા ત્યાંના સર્વ લોકોની કૃષ્ણની આગળની નમ્રતા, વરણુકૃત પૂજન સ્તવન જોઇને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને ત્હેમણે એ નિનિલ વૃતાન્ત પોતાના યાત્રીજનો (ગોપાળ) ને કહી સંભળવ્યો. તે સંભળીને ગોપાળોની ખાતરી થઇ કે કૃષ્ણ એ ઇશ્વર છે. ત્યારબાદ તે સધળાઓને એની ઇચ્છા થઈ કે એ પરમેશ્વર. પોતાનું સુદૃઢ પરબ્રહ્મસ્થાન હમને પ્રાપ્ત કરાવી દેશે કે ? દેખાડશે ખરા કે ? ત્હેમનો એ વિચાર અતર્કામી શ્રીકૃષ્ણના જાણવામાં આવ્યો અને ત્હેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે કૃષ્ણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. મ્હારું સત્ય સ્વરૂપ માતા યશોદાએ પહેલાં જોયું છેજ, અને પિતા નંદે દૈવયોગથી હમણું વરણુને ઘેર જોયું. મ્હારા સ્વરૂપને વિષે નિમગ્ન થએલી ગેપિકાઓ આગળ રાસલીલામાં મ્હારું સત્ય સ્વરૂપ જોશે. તો હવે અવશિષ્ટ રહેલા એવા જે આ ગોપાળો છે, ત્હેમની ભક્તિને ખાતર મ્હારે મ્હારા શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સ્વરૂપનું ત્હેમને દર્શનનું સુખ આપવું યોગ્ય છે. એ પ્રમણે ભક્તવત્સલ પ્રભુના મનમાં આવ્યું. પછી એક વખત શ્રી કૃષ્ણે અખિલ ગોપાળોને બ્રહ્મહ્રદને વિષે (જ્યાં અકૂરે સ્નાન કર્યાબાદ ત્હેને વૈકુંઠદર્શન અને કૃષ્ણના સત્યસ્વરૂપનું દર્શન થયું હતું) તે સ્થાનનું નામ બ્રહ્મહ્રદ છે, ત્યાં આગળ) સ્નાન કરવા સાર પોતાની સાથે લઇ આવ્યા, અને ત્યાં દુષ્પકી મારતી વખતે ત્હેમને વૈકુંઠનાં તેમજ પ્રત્યક્ષ પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. જ્યાં વેદાદિ સ્તુતિ કરી રહ્યા છે એવો દેખાવ જોઇને તદ્દન વિસ્મય પામ્યા અને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયા. ઉદકમાંથી બહાર આવીને જીએ છે તો પહેલાંની માફક કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોઇને, તે આશ્ચર્ય કરવા લાગ્યા. એમાં પરમાત્માએ બાવ આ બતાવ્યો છે કે:—

અસ્મિન્નેવ ઝેડે મમાસ્તિ વસાતે^૧ હા નમોવશ્ચિમોઃ ।

પ્રત્યક્ષીક્રિયતે^૨ ડગ્ગ તૈઽઽ મુવને યે મત્ત પાનેશ્વરાઃ ।

૧ સ્નાનપાન કરતી વખતે અને માટી ખાધી હતી ત્યારે મુખ બોલ્યું હતું તે વખતે મુખમાં અખિલ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું. ૨ જીવનના બે અર્થ છે એક જગત્ અને બીજો જલ.

હત્યં શ્રુત્યુપપાદ્યર્થમખિલપ્રત્યક્ષતાં પ્રાપયં— ।

અકે તજ્જલ યવ તાન્પ્રતિ તદા લોકં સ્વમીશઃ સ્ફુટમ્ ॥

સર્વવ્યાપી મહારી પરમાત્માની સ્થિતિ સર્વવ્યાપી આકાશતુલ્ય જે આ જડસંસારમાં ગૂઢરૂપે છે, તે મહારી કૃપાને પાત્ર થએલા લોકોનેજ આ જીવનમાં (જગતમાં) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુત્યાદિકોનો પ્રતિપાદ્ય અર્થ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા શ્રીકૃષ્ણે તે ગોપાળોને તે જીવન (જલ) માં પોતાના તે લોક અને સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. એથી કરીને આપણે પણ પ્રાર્થના કરવી કે હે વિભો ! એ લોકોને દેખાડેલા સ્વરૂપનો દર્શનાર્થ આપનાર હમરૂં જન્માન્તરીય પુણ્ય ન હોય તો બરે ! ન હોવા દો. પરંતુ કોડાને માટે ધરણ્ય કરેલા રૂપનું તો દર્શન કરાવો. સારાંશ કે, જ્યાંસુધી ભક્તિનો આશ્રય નથી ત્યાંસુધી ઈશ્વર દર્શનને માટે પ્રતિબંધક એવા આગંતુક અને સ્વભાવિક દોષો (પાપો) ની નિવૃત્તિ થશે નહિ. ગોપાળ તેમજ ગોપિકાઓનાં કુળ ક્યાં ઉત્તમ હતાં ? એ પ્રમાણે પચાસમાં લાગીને સર્વજનોએ પરમાત્માના અનુબ્રહ્મને સાર તહેમની ભક્તિને આશ્રય કરવો. આ પુણ્યમાં આગંતુક તેમજ સ્વાભાવિક દોષ ભક્તિદ્વારા દૂર થઇને પરમાત્માની કૃપા થાય છે, તે ઉદાહરણ સહિત બતાવ્યું છે.

॥ इति शिवम् ॥

—❀—

તૃતીય પુણ્ય.

ભક્તિ વગર કાન્તિપાંડિત્યાદિ ગુણુ વ્યર્થ છે.

મદ્ભક્તાનાં પ્રશાન્તાનાં યોગિનાં વીતરાગિણામ્ ।

હૃદયે સીતયા નિત્યં વસામ્યત્ર ન સંશયઃ ॥ અ. રા. ॥

પરમાત્માના ભજન વગર સંપાદન કરેલા પડિત્ય આતુર્ષાદિ ગુણુ વ્યર્થ છે એમ સમજવું. મહાત્મા એકનાથ કહે છે કે:—

પદ-રાગ-મહાર-તાલ ત્રિતાલા.

ભજન વિન ધિક્ ચતુરાષ્ઠ ગ્યાન ॥ ધ્રુ ॥ પોથી પુરાન બાંચત સળ હી વામેં નહિ ગુરૂજ્ઞાન ॥ ૧ ॥ એક કહે હમ આત્મગ્યાની ગ્યાન નહિ અભિમાન ॥ ૨ ॥ એકા જનાર્દન ગુરૂકા બંદા ભક્તિ ભજનમેં પ્રાન ॥ ૩ ॥

મા રત્નીશિતુરિવાસ્તુ વિગ્રહે ભારતી ભવતુ વાક્ષ્પતંરિવ ।
ભારતીહ સકલોડપિ તદ્ગુણો यस્ય ભક્તિરચલા ન માધવે ॥
જ્ઞાતાઃ સુચાતુર્યકલાઃ સમસ્તા ન સેવિતાં કુળ્ળપદારવિન્દમ્ ।
ન શોભતે તસ્ય તથા યથૈવ સિન્દુરવિન્દુર્વિધવાલલોટ્ટે ॥

વિવિધ વ્યાપિઓ વડે અદૃશ્ય કરવામાં આવે છે એવું જે વિચર (શરીર) તેની કાન્તિ રજિપતિ મદનની તુલ્ય હોય તથા યુદ્ધસ્થિત મદ્યશવાણી હોય, પરંતુ જે પુરુષની રમણતિ ભગવાનને વિષે નિર્મલ તથા નિશ્ચલ ભક્તિ નથી, તેનાં સમ્મલ સૌન્દર્ય પાંડિતાઇ વગેરે ગુણો જોગ્ગરૂપ જાણવા. ભારવાહકને જેમ સુખ નથી હોતું તેજ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોના ભાર-વાહકને પણ વિશ્રાન્તિ સુખ મળતું નથી. અતુલ્ય વિદ્યા તથા ચેતસઃ કળાઓને પણ સારી રીત જાણી હશે પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રના ચરણ કમલ સેવનમાં જેની પ્રીતિ નથી, તેનાં એ સવળા ગુણો વિધવાના લલાટમાં સિન્દુર યિન્દુની માફક શોભા આપતા નથી. વિધવા સ્ત્રીની પાસે ધણીયે અલંકારો હોય અને શરીરપર તે ધારણ કરતી હોય, તેપણ સૌભાગ્યદાયક પતિ વગર તે જેમ શોભતાં નથી, તેજ પ્રમાણે સૌભાગ્ય (સુદરતા) દાથી પરમ પુરુષ પરમાત્મરૂપ પતિ વિના અર્થાત્ તેમની ભક્તિ વગર, અલંકાર આસ્વાદિ શેભાદાયક થતાં નથી. મહાત્મા નરહરિનાથે બોધસારમાં વર્ણન કર્યું છે કે વૃષભાન દુલારી રાધાએ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિને માટે કયા શારીરિક શૃંગારાદિ વેષ ધારણ કર્યા હતા ? અથવા વાક્યાતુર્ય અદૃશ્ય કપારે કર્યું હતું ? કાંઈજ નહિ. તેણે તો કેવળ પ્રેમના નૈરન્તર્યથી કૃષ્ણને વશીભૂત કરી રાખ્યા હતા. તેજ પ્રમાણે પંચમ ભૂમિકા ઉપર આશ્લ થએલી યોગીની વાળના જેવી આતિ સુદૃઢ છતાં સંન્યાસાદિ શૃંગાર તથા વાકપાંડિય ધારણ કરે છે ? નહિજ. પરંતુ નિરતિશય પ્રેમનો જે અખંડ પ્રવહ છે, તેના વડેજ તે હરી (સર્વ દ્રૈતવું હરણ કરનારા આત્મા) ને વશીભૂત કરે છે. એથી કરીને આશ્રમ, વેષ, પાંડિત્યાદિકોને આત્મ સંક્ષાત્કારનો હેતુ જાણ્યો નહિ. અલંકારાદિકોનું વ્યર્થત્વ જાણવું, કેમકે તેમના વિષે પરમાત્મ પ્રાપ્તિનો અભાવ છે. કવિ કહે છે કે:—

નાલંકૃતા નો કુલીના ન વિવૃધા ન સુન્દરી ।

યસ્યાં તુ રમત રવામી સ્વા સૌભાગ્યવતી વશુઃ ॥

એકાદ બી અલંકારાદિથી જે કે વિભૂષિત થઇ હશે તથા શ્રેષ્ઠ કુલમાં ઉત્પન્ન થઇ હશે અને તેજ પ્રમાણે આતુર્યશુક્ત તેમજ રૂપવતી હશે, તેપણ

તહેના પ્રેમ રાહિત્યને લીધે પતિ સમાગમ જો થતો નહિ હોય તો, તેના અભાવથી પુત્રજન્ય સુખને। પણ અભાવજ દેવાને। અને તેથી તે સૌભાગ્યવતી કહેવાશે નહિ. પરંતુ જે સ્ત્રીના નિરતિશય પ્રેમવડે તહેનો પતિ તહેની સાથે કીડા કરતો હશે તેજ સ્ત્રીને સુબૂધિત, કુલીન, ચતુર, સુંદર તથા સૌભાગ્યવતી (પુત્રજન્ય સુખ છે જો) એ પ્રમાણે ટહી ચકાશે. તેજ પ્રમાણે જે બુદ્ધિ શૃંગારાદિ અલંકાર સુકત અને સંન્યાસવેષ પૂર્વક શાંત્યાદિ વૃત્તિઓથી ભૂષિત થઈ હશે, તથા કુ—લીના (કૌ ક્ષેત્રે લીના) ક્ષેત્રાધારતાથી નષ્ટ થએલી છે અને લૈર્દિક પાડિસાદિ ગુણગણી પણ હોય અને તેજ પ્રમાણે સુંદર (નિર્મળ) પણ હશે તોપણ તેણી કાંઈ તે સૌભાગ્યવતી (સુ શોભનં ભગં પ્રેશ્વર્યાદિષટ્કં તદ્વિચતે યસ્યાં સા) ' શોભનપદ્મગુણ્યૈશ્વર્યવતી ' થતી નથી અર્થાત્ સુકત થતી નથી. પરંતુ જોને વિષે નિરતિશય પ્રેમ હોવાથી તહેનો પતિ (સમ્યક્દાનંદ દાનવડે પાલન કરનારો એવો જે કુટરથ આત્મા તે) રમમાણ થાય છે, જેટલે સહજ સુખરૂપથી આવિર્ભૂત થાય છે, તેજ વધુ (વધયતિ હિંસતિ સર્વં ક્ષેત્રં ઇતિ વધુઃ) 'સકલ ક્ષેત્રને। નાથ કનારી અદ્વૈત આત્માકાર બુદ્ધિ' ગણાય છે, અર્થાત્ તે પદ્મગુણ્યૈશ્વર્યમતી, નિત્ય તૃપ્તિમતી તથા સુકત હોય છે. સારાંશ કે, આત્મસુખના આવિર્ભાવના અભાવમાં અલંકાર, કુલીનત્વ, ચાતુર્ય, સૌન્દર્ય એ સર્વ વ્યર્થ છે. જેટલા માટે પરમાત્મા (સુગુણ અગર નિર્ગુણ) ને વશીભૂત કરવા સારૂ બુદ્ધિને વિષે અખંડ પ્રેમ હોવો જોઈએ. જ્ઞાની અને ભકત એ બન્નેનાં લક્ષણ બિન્ન છે એ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્ર અગર ઉપાસના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં કોઈપણ ઠેકાણે વર્ણન મળી આવતું નથી. બન્નેને અગાઉ બતાવેલાં લક્ષણોની આવશ્યકતા રહે છે.

વિરાગશ્ચ વિચારશ્ચ શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

વેદે ચ પરમા પ્રીતેસ્તદેકં લક્ષણં ક્વયોઃ ॥

વિષય વૈતુષ્ઠ્ય, વિવેક, શૈશ્ય, (અંતર રાગાદિમલ રાહિત્ય અને બાહ્ય સ્નાનાદિ ક્રિયા એ પ્રમાણે જે પ્રકારની શુદ્ધિ) તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી નિગ્રહીત કરવી, વેદમાં અને (ચક્રારથી) દેવમાં અવ્યભિચારી પ્રીતિ ઇત્યાદિ લક્ષણ સત્ય જ્ઞાની તેમજ સદ્ભકતનાં એકસરખાંજ હોય છે. એથી જ્ઞાન અને ભકિતનો એક્યભાવ સમજવો. એમ શા પરથી કહો છો ? એવી શંકા થાય તો ગીતોપનિષદના ઉપાસનાકાંડના દ્વાદશ અધ્યાયના 'અઘ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં' ઇત્યાદિ આઠશ્લોક અને તેનાજ જ્ઞાનકાંડના ત્રયોદશ અધ્યાયના 'અમાનિત્યમદંમિત્વં' ઇત્યાદિ પાંચે શ્લોક મનન પૂર્વક વાંચવાથી

અગર સાંભળવાથી ભક્તિ તેમજ જ્ઞાનનાં લક્ષણ એકજ છે એ પ્રમાણે
ખ્યાલમાં આવશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ
વગર ભક્તને કે જ્ઞાનીને દૃશ્ય (સચ્ચુ કે નિચ્ચુ)નો સાક્ષાત્કાર થવાનો નથી.
બંનેના ભજનમાં કિચિત્ અલ્પભેદ ભેદે હોય, તોપણ તે બંનેના પરિણામ
તો એક રૂપ છે, એટલા માટે જ્ઞાનીમાં અગર ભક્તમાં દૃશ્ય ભેદભાવ
રાખવાનું કે સમજવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

યા રાકાશશિશોમના ગતઘના સા યામિની યામિની ।

યા સૌન્દર્યગુણાન્વિતા પતિરતા સા કામિની કામિની ।

યા ગોવિન્દરસપ્રમોદમધુરા સા માધુરી માધુરી ।

યા લોકઙ્ગયસાધની તનુભૂતાં સા ચાતુરી ચાતુરી ॥

તેજ યામિની (રાત્રિ) સારી કહેવાય છે કે જે વાદળાં વગરનાં
પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાંથી શોભત છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્ર હોવા છતાં વાદળાં હોય
અથવા વાદળાં નહિ હોવા છતાં પૂર્ણચંદ્રયુક્ત રાત્રિ નથી, તો તેની શી
શોભા ? તથા તેજ કામિની (સ્ત્રી)ને ઉત્તમ જાણવી કે જે સૌન્દર્યાદિ ગુણ
યુક્ત થઈને પોતાના વિવહિત પતિને વિષેજ મન, વચન તેમજ કર્મ વડે
આસક્ત થઈને રહે છે; તેજ માધુરી સર્વોદ્કૃષ્ટ છે કે જે ગોવિંદના ભક્તિ-
રસોત્પન્ન આનંદથી મૃષ્ટ છે અને તેજ પ્રમણે મનુષ્યોની ચાતુરી પણ
તેનેજ સમજવી કે જેના વરે આ લોક તથા પરલોક સુધાય છે. અર્થાત્
આ લોકને વિષે ધર્મકર્માચરણ અને ભગવદ્ભક્તિવડે અબુદ્ધય સંપાદન
કરીને જ્ઞાનદ્વારા સદ્ગતિ પણ પ્રાપ્ત થાય. એવી ચાતુરી જ્યાં સુધી
મેળવી નથી ત્યાં સુધી બીજી બધી ચતુરાઈ બ્યર્થ છે એમજ સમજવું.
એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન્ ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

યથાગ્નિના હેમ મલં જહાતિ ધ્માતં પુનઃ સ્વં મજ્જતે ચ રૂપમ ।

આત્મા ચ કર્માનુશયં વિધૂય મજ્જકિયોગેન મજ્જત્યથો મામ ॥

યથા યથાડત્મા પરિમૃજ્યતેડસૌ મત્પુણ્યગાથાશ્રવણામિધાનૈઃ ।

તથા તથા પદ્યતિ વસ્તુ સૂક્ષ્મં ચક્ષુર્યથૈવાંજનસંપ્રયુક્તમ ॥

સવર્ણને જેમ અગ્નિથી તપાવ્યું હોય તોજ અંદરનો બધો મેલ છોડી
દે છે અને પોતાનું પૂર્વ વિશુદ્ધરૂપ પારણ કરે છે; ઉપરથી ખુબ ધોણું
હોય અગર ધર્વણાદિ બીજી કિચાઓ પણ કરી હોય તોપણ તેનાથી તેનો
અંદરનો મેલ જતો નથી; તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ આકારી ભક્તિના ચોમ-
વડે નિખિલ કર્મવાસનાઓને છોડ્યા બાદ આકાર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે;

એવું સામર્થ્ય અન્ય સાધોને વિષે નથી. મહારી પવિત્ર કથા સાંભળવાથી અગર વર્ણવાથી જેમ જેમ ચિત્ત નિર્મલ થતું જાય છે, તેમ તેમ પુરુષને અંજન કરવામાં આવેલી આંખોની પેઠે સૂક્ષ્મ વસ્તુ દેખાવા લાગે છે. પૃથ્વીની અંદર જે ગુપ્ત ધન છે તે સિધ્ધિ અંજન વગેરે આંખોમાં લગાડવાથીજ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મજનથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇને જીવ ચૈતન્ય ધન થઇ જાય છે, અંધો કરીને પ્રથમ આ શરીરને ઉપાસનામાં નિયુક્ત કરવું.

સ્વગાસને મન્યગુણેન્તરેણ ચરં શરં રીતિચરં નિયોજ્ય ।

ઉપાસનસ્યાતિવલ્લેન સૌમ્ય ત્વં સૂક્ષ્મલક્ષ્યં પ્રતિ વિધ્ય શીઘ્રમા ॥
જે પ્રમાણે ધનુર્ધરી કતમ ગુણયુક્ત ધનુષ્યમાં પિત્તરૂપા ભૂપિત બાણને જોડીને શરખાસ બાજુ વરે અત્યંત સૂક્ષ્મ લક્ષ્યનું તન્ત બેદન કરે છે, તેજ પ્રમાણે હે સૌમ્ય ! તું ઉત્તમ ગુણયુક્ત જે ગરુડવાહન પરમાત્મા ત્હેમને વિષે 'રી' એ વર્ણને મધ્યમાં ધરણુ કરવાવાળું શ્રેષ્ઠશર યાને શરીર ("શર" શબ્દની વચમાં 'રી' વર્ણ મૂકવાથી " શરિર " શબ્દ બને છે) ને જોડીને ઉપાસનાના દૃઢ અભ્યાસ બાજી સૂક્ષ્મ લક્ષ્ય પરમાત્મ વસ્તુ, જે મન વાણીને અગોચર છે તેનું, બેદન કર. અર્થાત્ જે પ્રમાણે બાણ લક્ષ્યને વિષે પ્રવિષ્ટ થાય છે તેજ પ્રમાણે તું, પ્રથમ સ્થૂલ પરમાત્માની ઉપાસના કર્યા બાદ, ત્હેમના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન દ્વારા સૂક્ષ્મ અક્ષર બ્રહ્મને વિષે પ્રવિષ્ટ થા. દેવતાઓની ઉપાસનાઓથી જ્ઞાન પ્રતિબંધને નાશ થાય છે. એનાપર આત્મમાં એક ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે.

કેઇ એક દરિદ્રી બ્રહ્મણુ પૈતાના લોભથી ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. ત્હેણે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના કરી, છતાં ધન મળ્યું નહિ ત્યારે તે વિચર કરવા લાગ્યો કે કયો દેવ સત્વર પ્રસન્ન થાય તેમ છે ? તે વખતે દેવતાઓનો સેવક કુંડધાર નામનો મેધ ત્હેને દૃષ્ટિગોચર થયો. ત્હેનાપર ત્હેની ભક્તિ ચોટી અને એ મહારી ધન કામના ત્વરિત પૂરી કરશે એવા નિશ્ચયથી ત્હેણે પુષ્પ ધૂપ દીપ અભિપ્રદાન વગેરે ઉપચારોથી ત્હેની પૂજા કરી ત્યારે તે કુંડધાર બોલ્યો:—હે બ્રહ્મન!

ब्रम्हणे च सुरापे च चौरैः भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥

બ્રહ્મદત્તા કરનારો, મધપાન કરનારો, ચોર તથા વ્રતભંગ થએલા પુરુષનાં પાપોની નિવૃત્તિને માટે મહાત્માઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં છે પરંતુ કૃતધ્નીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી; માટે હું પ્રસન્ન છું, જે કાંઈ ક્ષમા હોય તે પ્રગટ

કરો. ત્યારે બ્રાહ્મણે વિપુલ ધનની ઇચ્છા બતાવી. કુંડધારે વિચાર કર્યો કે, એ કેવળ દ્રવ્ય માંગે છે પરંતુ તે નશ્વર છે અને તેના સંયોગથી મનુષ્ય સદા-ચાર બ્રહ્મ થઈને દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું એનું પરમ કલ્યાણ કરું કે જેનાથી એનું તપ તેમજ મહારી પ્રસન્નતા પણ સાર્થક થાય. ત્યારબાદ તે બ્રાહ્મણે હર્માસનપર પડ્યા પડ્યા તે કુંડધારના તેજ વડે સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દેખાવ જોયો. દેવતાઓની સભામાં મણિબદ્ધ સત્કર્મ કરનારાઓને રાજ્યાદિ સંપત્તિ આપી રહ્યા છે અને દુરાચાર કરનારાની સંપત્તિનું હરણ કરી રહ્યા છે. તે સભામાં કુંડધાર જઈને નમસ્કાર કરીને દેવતાઓની સામે જમીનપર પડી રહ્યા છે. ત્યારે દેવતાઓની આજ્ઞાથી મણિબદ્ધે ત્હેને પૂછ્યું કે, “ત્હમારે શું જોઈએ છે?” કુંડધાર બોલ્યો:—“આ બ્રાહ્મણ મહારી બહુ ભક્તિ કરે છે માટે એનાપર આપ કૃપા કરો.” મણિબદ્ધે કહ્યું:—‘ઠીક! દેવતાઓની આજ્ઞાથી હું ત્હેને જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય આપું છું.’ કુંડધારે સરીર અને દ્રવ્યની ક્ષણભંગુરતા જાણીને કહ્યું ‘ધર્મેઽસ્ય દમતાં શુદ્ધિઃ’ ‘એની શુદ્ધિ ધર્મને વિષે નિરંતર રમણીય થાય એવું કરો.’ તે સાંભળીને મણિબદ્ધે કહ્યું:—

પ્રીતાસ્તે દેવતાઃ સર્વા િજસ્યાસ્ય તયૈવ ચ ।

મવિષ્ણત્યેષ ધર્માત્મા ધર્મે બ્રાહ્મણ્યતે મતિઃ ॥

હે કુંડધાર! ત્હમારા આ વચનથી સકલ દેવ પ્રસન્ન થયા છે તથા એ બ્રાહ્મણના ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા છે. ત્હમારી ઇચ્છાનુસાર એ ધર્માત્મા થશે. એની શુદ્ધિ સદા ધર્મકર્માચરણમાં સ્થિત રહેશે. એવો અભીષ્ટ વર મળવાથી કુંડધારને આનંદ થયો. આટલું જોઈને બ્રાહ્મણ સાવધ થઈને કહેવા લાગ્યો કે આને મહારાં સુકૃતની ખતર નથી તો બીજો કોણ જાણવાનો હતો અને ઉપકાર કરવાનો હતો? હવે મહારે વનમાં રહીનેજ તપાચરણ કરવું જોઈએ. દેવતાઓના વરપ્રદાનથી ત્હેને વૈરાગ્ય થયો અને વનમાં જઈને તે ધોર તપ કરવા લાગ્યો. ફળ, મૂળ, ઉદ્ધક, વર્ગોરેનું સેવન કરવાથી તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મમાં નિરત થવાથી ત્હેને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ અને ત્હેનો એવો નિશ્ચય થયો કે જો હું કોઈને રાજ્યાદિ સંપત્તિ પ્રસન્ન થઈને આપીશ તો મ્હાં વચન મિથ્યા થશે નહિ. એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા બાદ કુંડધાર ત્હેની પાસે આવીને બોલ્યો:—“હવે ત્હમને દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેના વડે રાજ્યોને જે ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે જુઓ.” કુંડધારના વચનપરથી તે બ્રાહ્મણે જોયું તો પોતાની દિવ્ય દષ્ટિ વડે હજારો રાજ્ય ભોકા નરકને વિષે પડેલા ત્હેના જોવામાં આવ્યા. ત્યારપછી કુંડધારે કહ્યું:—

માં પૂજયિત્વા ભાવેન યદિ ત્વં દુઃસ્વમાપ્નુયાઃ ।

કૃતં મયા ભવેત્તિક તે કમ્મ તેઽનુગ્રહો ભવેત્ ॥

હે બ્રહ્મણ ! ત્હે બક્તિથી મ્હારી પૂજા કરી અને ત્હને આમના જેવું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હતું તો મ્હેં ત્હારું શું કલ્યાણ કર્યું કહેવાત ? અથવા કયો અનુગ્રહ કર્યો એવું બનતું ? પરંતુ ત્હને નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટેજ મ્હેં દેવતાઓની પાસે ત્હમારી મતિ ધર્મનિષ્ઠ થાય એવું વરદાન માંગી લીધું કેમકે:—

ન દેવૈરનનુજ્ઞાતઃ કશ્ચિદ્ ભવતિ ધાર્મિકઃ ।

દેવતાઓની આજ્ઞા વગર, પ્રસાદ વિના, કોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ થતો નથી. ત્હેમનાજ પ્રસાદથી બીજાને સાહે તે આપવાનું સામર્થ્ય ત્હમારામાં આવ્યું છે. એ સાંભળીને બ્રાહ્મણે ત્હેને નમન કરીને કહ્યું:—ત્હમારી મ્હારા ઉપર ઘણી કૃપા થઈ છે પરંતુ ત્હમારો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો છે તે કામ કોષ લોભાદિકોને વશીભૂત થઈને જાણ્યું નહિ અને મ્હેં ત્હમારી અસહાય કરી તે ક્ષમા કરશો. આ પ્રમાણે શિવ, શકિત, વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવતાઓની ભક્તિ વડે ત્હેમનો પ્રસાદ થઈને મોક્ષોપાયોદિ અનુદાન વિરોધી રજનમ ગુણોનો અને તેમના કાર્યોનો લય થઈને સત્ત્વ શ્રદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન લાભ તથા મોક્ષ મળે છે. એટલા માટે ઉપાસના અવસ્થા કરવી કે જેનાવડે રાગદ્વેષાદિવૃત્તિઓના લય પુરઃસર જ્ઞાન પ્રકાશ તથા આનંદ લાભ અવસ્થા થશે. હવે પરમાત્માનું ભજન કેવી રીતે કરવું જોઈએ ? તેને માટે ગીતોપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શ્રીમુખેજ કહે છે કે, હે અર્જુન !:—

યત્કરોષિ યદશ્નસિ યજ્જુહોષિ દ્વાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

શાસ્ત્ર વ્યતિરિક્ત સ્વાભાવિક રામથી જે તું ગમનાદિ લૌકિક કર્મ કરે છે, તથા શરીર ઇન્દ્રિયાદિકોની તૃપ્તિને માટે અથવા કર્મસિદ્ધિને ખાતર શાસ્ત્રીય અને અનાયાસવચ્ચ અનભક્ષણ કરે છે, અને શાસ્ત્રોક્ત શ્રાવસ્માર્ત અગ્નિહોત્રાદિહોમ તું કરે છે, તેમજ અતિથિ બ્રાહ્મણાદિકોને ધન-ધાન્ય, કન્યા, ગાય, જમીન, ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું દાન કરે છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાત પ્રામાદિક પાપોની નિવૃત્તિને માટે જે કાંઈ ચાંદ્રાયણાદિ તપ કરે છે, અથવા ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવા માટે શરીરેન્દ્રિયસંઘાતનું જે નિયમન કરે છે તે સર્વ લૌકિક વૈદિકકર્મ મ્હારે વિષે સમર્પણ અર્પણ એવું

કર. પરંતુ મહેં એવાં કર્મ કરી ભગવાનને સમર્પણ કર્યાં છે એવી અંતરમાં સ્મૃતિ પણ ન રહેવી જોઈએ. ત્યારેજ એ સમર્પણરૂપ ભજનનું ત્હને અનંત ફલ પ્રાપ્ત થશે.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥

આ પ્રમાણે પરમગુરુ પરમેશ્વર જે હું ત્હનું, આનાયાસ સિદ્ધ સકલ કર્મ સમર્પણરૂપ ભજન કરવામાં આવે તો, ઇષ્ટાનિષ્ટ ફલપ્રદ બધક કર્મોમાંથી તું મુક્ત થઈશ. જેમ અગ્નિમાં દગ્ધ કરેલા ધાન્યખીજને ફરીથી અંકુર પ્રાપ્ત થતો નથી તેજ પ્રમાણે મ્હારામાં સમર્પણ કરેલાં કર્મો ત્હને શુભાશુભ ફળ આપવાને સમર્થ થશે નહિ. સકલ કર્મોને પરમાત્માને વિષે સમર્પણ કરવાં એ યોગની માફક ચિત્તશોધક હોવાથી, સંન્યાસ યોગવડે શોધિત અંતઃકરણ થએલા તું કર્મબંધનોમાંથી હવત અવસ્થામાંજ છોટા થઈને સમ્યક્ દર્શનવડે અજ્ઞાન આવરણની નિવૃત્તિપૂર્વક ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ શ્રુતિ વાક્યોનુસાર મ્હારો સાક્ષાત્કાર કરશે, ત્યારપછી પ્રારબ્ધ કર્મ સમાપ્ત થયા (આ શરીરના પતન) બાદ વિદેહ કેવલ્યરૂપ એવા મ્હને પ્રાપ્ત થદશ. એટલા માટે સંસાર નિવૃત્તિ તેમજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિને માટે ધ્યાનભજન કરવું મોક્ષેચ્છુને ઉચિત અને આવશ્યક છે.

આનાપર શંકા થશે કે, ભજન કરનારા ભક્તો ઉપર એ હૃદય અનુમલ કરે છે અને ત્હમનેજ સંસાર નિવૃત્તિપૂર્વક આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. અભક્તોને તેમ કરતો નથી; તો ત્હનામાં રાગદ્વંડ રૂપ હોવાથી એ પરમેશ્વર કેવી રીતે થઈ શકે છે ? તથા ‘નિર્વૌચં હિ સમં બ્રહ્મ’ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સમ અને દોષ શૂન્ય છે એમ કહેવું પણ ઉક્તિમાત્ર છે, વાસ્તવિક ત્હનામાં વિષમતા છે. તો એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે:—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્રેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ શાન્ત્યહમ ॥

હું અર્જુન ! બ્રહ્માદિ સ્તંબપર્યંત નિખિલ પ્રાણીઓમાં મ્હારો સચ્ચિદાનંદ રૂપ વડે તેમજ અંતર્યામી રૂપથી તુલ્યજ નિવાસ છે. તો પછી ભક્તો તથા અભક્તોના ફળમાં વિષમતા કેમ હોવી જોઈએ ? એમ જો તું પૂછતો હોય તો સાંભળ. જે મનુષ્યો સર્વકર્મસમર્પણરૂપ ભક્તિથી મ્હારું ભજન કરે છે ત્હમનું અંતઃકરણ, રજ અને તમ મલ્લથી નિર્મુક્ત થઈને સત્યગુણની આધિક્યતાથી મહાકારજ્ઞિ ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે અને એ રીતે તે

આરામાં નિવાસ કરે છે. તથા હું પણ ત્હેની અત્યંત નિર્મલચિત્તવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થઇને વર્તું છું. સ્વચ્છ દ્રવ્યનો સંબંધ જેની સાથે થાય છે તેનો આકાર તે પોતે ધારણ કરી શકે છે. તથા તે પણ સ્વચ્છ વસ્તુને વિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે એવો બન્નેનો સ્વભાવ છે. મલિન વસ્તુ કોઈના પણ આકારને પોતાને વિષે ધારણ કરી શકતી નથી અને તેની નિકટનો પદાર્થ પણ તેને વિષે પ્રતિબિંબિત થતો નથી. સર્વવ્યાપી અને સમ આકાશનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છ પાણી અગર દર્પણને વિષે પડે છે; મલિન પથર, દિવાલ, માટી, ઘટ વગેરેમાં પડતું નથી. તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા બળન પ્રભાવ વડે ભક્તોના નિર્મલ અંતઃકરણને વિષે આનંદરૂપથી પ્રગટ થાય છે પરંતુ વૈષયિક વાસના મલયથી અસ્વચ્છ બનેલાં અભક્તોના અંતઃકરણમાં પ્રગટ થતા નથી. આ પરથી પરમાત્મામાં રાગદ્વેષ છે એમ નહિ સમજવું. સૂર્યપ્રકાશ અગર આકાશના દર્પણાદિકોમાં રાગ અને ઘટાદિકોની સાથે દ્વેષ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ભક્તોને વિષે રાગ કે અભક્તોના પ્રત્યે દ્વેષ કરતા નથી; તે તો સર્વત્ર એક સરખાજ છે, તોપણ એ બળન પ્રભાવ સમજવો, કે જેનાથી ભક્તોને સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે, અને અભક્તોને બંધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. શીતકાળમાં જેઓ સૂર્યના તડકામાં આવીને બેસે છે ત્હેમનીજ હંડીનું તે (સૂર્ય) નિવારણ કરે છે, નહિ કે ઘરમાં બેઠેલાંઓની પણ. આ ઉપરથી શું સૂર્યમાં વૈષમ્યની કલ્પના કરવી ? અથવા કલ્પતરૂની પ્રાસે જેઓ જાય છે ત્હેમનીજ કામના તે પૂર્ણ કરે છે, જેઓ નથી જતા ત્હેમની નહિ. એથી શું કલ્પતરૂ રાગદ્વેષયુક્ત છે એમ સમજવાનું ? શીતનિવૃત્તિ અગર કામના પૂર્તિ જેમ પુરૂષ પ્રયત્ન સાધ્ય છે, તેજ પ્રમાણે સંસારનિર્મુક્તિ તેમજ આનંદપ્રાપ્તિ પણ પુરૂષ પ્રયત્ન વડે લભ્ય છે. વિષમતા હોય તો તે પરમાત્માની નથી પરંતુ મનુષ્યોની છે. પરમાત્મા જે કહે છે કે, આરા નિવાસ ભક્તોને વિષે છે અભક્તોમાં નથી, એનો હેતુ એજ સમજવો. અભક્તોને તો પરમાત્માનું વિસ્મરણ હોય છે, તો પછી પરમાત્મા શી રીતે કહી શકે કે હું ત્હેમને વિષે છું ? જે પુરૂષ પાણીમાં પ્રવિષ્ટ છતાં નૃપિત છે અગર અન્નમાં દાટેલો હોવા છતાંયે ક્ષુધિત છે, ત્હેને અન્નમાં અને જલમાં સ્થિત છે એમ કોણ કહેશે ? જલ સમૃદ્ધિમાં જે જળ પીતો હોય અને અન્ન સમૃદ્ધિમાં રહીને અન્ન ખાતો હોય ત્હેનેજ જળમાં અને અન્નમાં સ્થિત છે એમ લોકો કહેશે. તેજ પ્રમાણે ભક્ત સદા પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને ત્હેમના સ્વરૂપમાં રત થાય છે, માટેજ ‘તે આરામાં અને હું ત્હેનામાં છું’ એ પ્રમાણે ભગવાને જે કહ્યું છે તેનો આશય એજ

છે એમ જાણવું. બળન પ્રભાવથી ભક્ત સંસારનિર્મુક્ત થાય છે અને અભક્ત સંસારચક્રમાં બ્રમણ કરતો કરતો દુઃખ અનુભવે છે, તેથી પરમાત્માને વિષે રાગદ્વેષાદિ વિષમતાનું આરોપણ ન કરવું જોઈએ.

વળી ‘અમાચ્છે હ્રાસવાઃ શુભ્રઃ’ એવી પણ શ્રુતિ છે. રાગ દ્વેષ અર્થાત્ પ્રિય અપ્રિય બાબ મનના છે અને પરમાત્મા તો મન વિરહિત છે, તેથી પરમાત્મા કોઈના ઉપર પ્રેમ અથવા દ્રોહનો દ્વેષ કરી શકતા નથી એ પણ સમજી લેવું. તાત્પર્ય કે, ઈશ્વર જે કે ‘સત્યજ્ઞાનાન્તાત્મક’ છે, એટલે સર્વત્ર સદાપરિપૂર્ણ હોવાથી સમ છે તથા સર્વ મનુષ્યો તેને પ્રાપ્ત થયા જેવા છે તોપણ જન્માન્ધને પ્રતિદિન પ્રકાશિત થનારો સૂર્ય જેમ અપ્રાપ્તજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન આવરણ વડે અંતર્દેહિ આન્ધ્રાદિત યદ જવાથી પ્રાણીઓને તે અપ્રાપ્ત લાગે છે. બળન વડે અજ્ઞાન પટલ (પડદો) દૂર થઈ જાય તો પૂર્વ પ્રાપ્તજ પ્રાપ્ત થયા જેવુંજ લાગે છે. એથી કરીને સર્વદા અદ્યાયુક્ત મનથી બળનમાં તત્પરતા રાખવી.

એક વખતે બાહ્યાહુ બિરબલને પૂછ્યું કે, સંસારમાં કોઈ રાગ, મહારાગ્ન, શ્રીમંત છે અને કોઈ ભૂખે મરે છે તેનું શું કારણ છે ? તે સાં-બળીને બીરબલે કહ્યું:—

રામ ઝરોકે બૈઠકે સબકા મુજરા ભેત ।

બકી જેસી ચાકરી તાકો તૈસા દેત ॥

બાહ્યાહુ, તેનો મથાથે તેમજ મંબીર અર્થે સમજીને આનંદિત થયો. વાસ્તવિક પરમાત્માની જે જેવી સેવા પૂજા વગેરે કરે છે ત્હેને પરમાત્મા પણ તદનુરૂપ ફળ આપે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ એ પ્રમાણે છે:—

લૈષ્યમ્યલૈર્દૃષ્યે ન સાપેક્ષતાસ્યા હિ વર્ણવતિ ।

દેવાદિ પ્રાણી અત્યંત સુખી, પશ્ચાદિક અતિ દુઃખી તથા મનુષ્યાદિ મધ્યમ ભોગ સંપન્ન એવી વિષમ સૃષ્ટિ હિત્ત કરનારો ઈશ્વર લૈષ્યમ્ય^૧ અને નૈર્દૃષ્ય^૨ દોષયુક્ત છે એવી કોઈને શંકા થાય, પરંતુ કોઈની પણ અપેક્ષા કર્યા વગર જે ઈશ્વરે વિષમ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી હતી તો એ દોષ ત્હેના ઉપર આવત પરંતુ ઈશ્વરને પ્રાણી ચાત્રના ધર્માધર્મની અપેક્ષા રહે છે, એથી કરીને વિષમ સૃષ્ટિ થાય તો તેમાં કોઈ ઈશ્વરનો અપરાધ નથી. ઈશ્વર વરસાદના જેવા છે. મીઠિયવાદિ ધાન્યની ઉત્પત્તિને માટે પર્જન્ય જે પ્રમાણે સાધારણ કારણ છે અને એ પ્રાણીમાં લૈષ્યમ્ય હિત્ત થાય છે તો તેનું કારણ તેના બીજામાં રહેલું એવું જે સ્વસાધારણ સામર્થ્ય છે તેજ મનાય છે; તેજ પ્રમાણે દેવ મનુષ્યા-

દિકાની સૃષ્ટિને માટે ઇશ્વર સાધારણ કારણ હોય છે અને તેમાં જે વૈષમ્ય જણાય છે તેનું કારણ તે તે જીવોને વિષે સ્થિત થઇ રહેલાં અસાધારણ કર્મોજ જાણવાં. આ પ્રમાણે ધર્મધર્મની અપેક્ષા કરનારો ઇશ્વર વૈષમ્ય નૈર્ઘ-
ણ્ય દોષરહિત છે અને શ્રુતિમાં પણ એ પ્રમાણે વર્ણન છે. સારાંશ કે, ઇશ્વરના અનુગ્રહ નિગ્રહ પ્રાણીઓનાં સારાં પુરાં કર્મોના ઉપરજ અવલંબન કરે છે. એથી કરીને, હૃદયના (ઇશ્વરના) અનુગ્રહને માટે હૃદયનું બંજન કરતાં રહેવું જોઇએ. પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજીનું વચન છે કે જે મહારા બંધન અત્યંત શાન્ત તથા રાગદ્વેષશૂન્ય અને મહારા સ્વરૂપને ચિત્તવ્રત્તિ લગાડીને સ્થિત થઇ રહે છે હૃદયના હૃદયને વિષે સીતા સહિત હું નિરંતર નિવાસ કરું છું એમાં સંશય ન કરવો. એનો અનુભવ હનુમાને બધાને બતાવી આપ્યો હતો.

પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક થયા બાદ હૃદયજે ત્રપિ જતો. રાજ્ય લોકો તેમજ બ્રાહ્મણ સમૂહનું વસ્ત્ર અલંકારાદિકથી સન્માન કર્યું હતું. પછી જે કપિજનોએ પોતાને સહાય કરી હતી, હૃદયનું સન્માન કરવાનો વિચાર રામચંદ્રના મનમાં સ્ફુર્યો. પ્રથમતઃ રાજ્ય સુગ્રીવને યોજાવીને:—

સૂર્યકાન્તિસમપ્રભ્યાં સર્વરત્નમયીં સ્વર્ગં ।

સુગ્રીવાય દદૌ પ્રીત્યા રાઘવો ભક્તવત્સલઃ ॥

રામચંદ્રે, બધી જાતના રત્નોથી ગુથેલી અને જેનું તેજ સૂર્યની કાંતિ તુલ્ય હતું. એવી એક માળા સુગ્રીવના કંઠમાં નાંખી દીધી અને કહ્યું:—“ હે સુગ્રીવ ! ત્હારા ઉપકાર તો મહારાપર અનેક છે તોપણ આ મહારો તુલસીપત્રતુલ્ય પ્રસાદ છે એમ સમજીને આ માળાને જે તું નિરંતર ત્હારા કંઠને વિષે ધારણ કરીશ તો મહારી સ્મૃતિ રહેશે અને એના વડે ત્હારી ગ્રીવા (કંઠ) સુશોભિત થઇને ‘સુગ્રીવ’ એ નામ સાર્થ થશે. ‘સુષ્ટુ’^૧ પ્રીવા યસ્ય સઃ સુગ્રીવઃ’ ત્યારપછી વાલ્મીકિ અંગદને યોજાવીને ત્હને દિવ્ય બાહુબળાની જોડ આપી. કેમકે, પરમાત્માના મનમાં પોતાના ભક્તજનોને માટે અત્યંત વાતસલ્ય હોવાથી હૃદયજે આવો વિચાર કર્યો કે, જે અંગદે મહારા કાર્યને ખાતર સ્વશરીર પ્રાણ અર્પણ કરીને પોતાનું નામ યથાર્થ કર્યું, (અંગં વદાતીતિ અંગદઃ^૨) ત્હને હું અનંગદ (અંગ નહિ દેનારો) કેમ થાઉં ? સમજીને કે પરમાત્માએ જાણે એજ વિચારથી અંગદને અંગદ (બાહુબળ) આપ્યું. આ ઉપરથી

૧ જેની ગ્રીવા (ગરદન) સુંદર છે તે સુગ્રીવ. ૨. જે અંગ (શરીર) આપે છે તે અંગદ.

એમ સમજવું જોઈએ કે પરમાત્માને જે જે પ્રમાણે બજે છે તેને પરમાત્મા તે મુજબ ફક્ત પ્રદાન કરે છે. ત્યારબાદ રામચંદ્રને જ્ઞાનકીના કંઠમાં હીરા આણેકનો હાર, જે ચંદ્ર તુલ્ય સૌમ્ય અને શાંત હતો તે પણ આપી દીધો. નેમજ જાંબુવાન, નળ, ઋષભ, ગવય, ગવાક્ષ વગેરે સર્વને અધિકાર અને અમાનુસાર વસ્ત્રાલંકારથી પરમાત્માએ સન્માનિત કર્યાં. પરંતુ જેણે અનંત ઉપકાર કર્યા હતા અને જે સદાયબૃત ન થયા હતા તે એ સધળાંને હાથે કાંઠપણુ વિક્રમ થાત નહિ, એવા હનુમાનને જ્યારે કાંઠપણુ ન આપ્યું ત્યારે જ્ઞાનકીને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને રામચંદ્રને લેખણે કહ્યું કે:—“હે પ્રભો ! મહાન્ આશ્ચર્યની વાત છે કે આપ એકને ખીલકુલ જૂલી ગયા છો. સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને જેણે મ્હારી શુદ્ધિ આપને સમજાવી અને લંકા દહન કરી, અક્ષાદિ રાવણના પુત્રાને મારી નાંખ્યા, અશોક વનનો નાશ કરીને જાંબુ-માલીનું નિર્દલન કર્યું, મયશક્તિથી હતા થએલા લક્ષ્મણને ઉઠાડવાને માટે અશ્વકાળમાં કોણાયક આણી દીધો અને અહિમહીની નગરીમાં જેણે આપનું રક્ષણ કર્યું, એવા અનેક ઉપકાર અને પરાક્રમ કરનારા હનુમાનને આપ કેમ જૂલી ગયા ? એમને કેમ આપે કાંઠપણુ વસ્ત્રાલંકાર નહિ આપ્યાં ? પહેલાં આપ હવે એનું સન્માન કરીને એને સંતુષ્ટ કરો. ” રામચંદ્રે કહ્યું:—હે જ્ઞાનકી ! જે વસ્તુથી હનુમાનને સંતોષ થાય એવી મ્હારી પાસે વસ્તુ નથી, માટે મ્હેં એને કશું આપ્યું નથી. ત્રિભુવનના ઉપર જેને વિપતુલ્ય દૃષ્ટિ થઈ છે એવા ભક્તને કયા પ્રકારના વસ્ત્ર અલંકાર આનંદ ઉપજાવવાના હતા ? સ્તુધા વડે પીડિત થએલા મઠ પુરૂષ પણ અજ્ઞને વિપ્રયુક્ત જાણ્યા પછી ખાતો નથી, તોપછી મૃદાન્નનું બક્ષણ કરીને જે નૃપ થયો છે એવો જ્ઞાની તેને ખાવાની ઇચ્છા કેમ કરશે ? તેજ પ્રમાણે ઉભય લોકોના ભોમને વિષે જેને હોય દૃષ્ટિ થઈ છે એવો સાધક પુરૂષ, દેવથી પણ જો કોઈ વિષય આવી મળ્યો હોય છે તો તેનાથી પીડિત થાય છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞાની જીવન્મુક્ત તેનાથી શી રીતે આનંદિત થશે ? રામચંદ્રે કહ્યું:—હે જ્ઞાનકી ! આ હનુમાનને તું ખીજ વાંદરાઓનો જેવો સાધારણ જાણીશ નહિ. એનું જ્ઞાન, એની દૃષ્ટિ તથા રીતિ એમનાથી ધણી ભિન્ન અને દૂર છે. જ્ઞાનકીએ વિચાર કર્યો કે ગમે તે થાય પરંતુ આજના આનંદકાલમાં એને કાંઠપણુ આપીને સન્માન કર્યા વગર હીક ગણાશે નહિ. તેથી તેણે ભગવાનને કહ્યું:—“આપે જે આ અમર્ય હાર મ્હને આપ્યો છે, તેજ હું હનુમાનને આપીને સંતુષ્ટ કરું છું. ” રામચંદ્રે બોલ્યા:—ભક્તે ! ત્હારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કર. ” પછી હનુમાનને પાસે બોલાવીને જ્ઞાનકીએ તેજ રત્નમય માળા તેના

ગળામાં નાંખી દીધી અને કહ્યું:-હે હનુમાન! પરમાત્માએ સધળાને બક્ષિસ આપી પરંતુ ત્હમને કશું આપ્યું ન હતું, તેથી મ્હેં ત્હમને આ મ્હારા પ્રાણતુલ્ય હાર પારિતોષિક તરીકે અર્પણું કર્યો છે. હનુમાનના ગળામાં હાથ અપાયા બાદ ત્હેણે તેમાંહેના રત્નો અને મોતીની ચમક જોઇને, તેમાંહેથી એક એક રત્ન કાઢી કાઢીને ફાડીને જોવાં માંડ્યાં. એવું જોઇને:-

હા હંતિ જલ્પિતં સર્વં સ્તવા સત્ત્વાનરૈઃ ।

સ્વજાતીયમરે કર્મ ત્વયા કૃતમરિવમ ॥

સકલ દેવવાનર હાં હાં કરીને કહેવા લાગ્યા:-“ હે હનુમાન! ત્હે ત્હારો જાતિ સ્વભાવ પ્રગટ કરી બતાવ્યો. જનકી માતાએ આપેલો અમૂલ્ય હાર તોડી ફાડીને ફેંકી દીધો એ ત્હેં નિન્દ્ય કૃત્ય કર્યું. ગર્દભાદિકની આગળ મૃષ્ટાન્ન બનાવીને રાખ્યું હોય તો તેનો ત્હેને શો સ્વાદ પડવાનો હતો? આંધળાની આગળ નૃત્ય અને બહેરાની આગળ ગર્ધર્વનું ગાયન કિંવામ્હને ધમકયાનો ઉપદેશ કર્યો હોય તો તે જેમ વ્યર્થ છે, તેજ પ્રમાણે ત્હારા જેવા વાંદરાઓને રત્નમોતીઓનો હાર આપવો એ નિરર્થક છે. એ કૃત્યથી ત્હેં અખિલ વાનર જાતિને ક્ષણ્કિત કરી છે. બલે! એમ કરવામાં ત્હારો શો હેતુ છે તે કહે.” હનુમાને જવાબ દીધો:-“ જે વસ્તુમાં સ્વયંપ્રકાશ પ્રભુ રામ નથી તેને હું પાસે રાખતો નથી. રત્ન મોતી ઉપરથી તેજસ્વી પરંતુ અંદરથી તેજહીન હોવાથી મ્હેં ફેંકી દીધાં છે.” ત્યારે જામ્બવંતાદિ બોલ્યા:-“એમ છે, તો ત્હારા શરીરમાં રામ ક્યાં છે તે દેખાડ.” હનુમાને વિચાર કર્યો કે, આ લોકોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ દેખાડવો જોઇએ. શાબ્દિકમોધથી અતર્ગત તિમિર નષ્ટ થતું નથી; તેને માટે અનુભવ દીપ્ત હોવો જોઇએ. જે પ્રમાણે સાયંકાળે અંધારં થયું હોય તેવે વખતે દીવો કરવો જોઇએ એ પ્રકારના બાપણથી તે અંધારં દૂર થતું નથી, પરંતુ તેના નિવારણને માટે બ્યારે દીવો પ્રત્યક્ષ પ્રગટાવવામાં આવે છે ત્યારેજ તે દૂર થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરને વિષે રામ (ચિદ્રૂપ બ્રહ્માત્મા) છે કે નથી તે હું આ લોકોને ખૂબ બાપણ કરીને સમજાવું તોપણ એમનું સંશય તિમિર નષ્ટ થશે નહિ. એટલા માટે મ્હારે એમને પ્રત્યક્ષ બતાવવું જોઇએ. એમ કહીને:-

વિદીર્ય વક્ષઃ પલ્લવમ્બલ્લભ્યુતઃ પ્રદર્શયામાસ ચ રામમદ્ભયમ્ ।

હૃદૈરુક્તિ સંસ્થિતમગ્નલોચનં મહાહૃતિતારાધિતપાદપંકજમ્ ॥

હનુમાને પોતાનું વક્ષઃસ્થળ ફાડીને હૃદયમધ્યે વિષે અદ્ભુત, કમલમયન, એવા શ્રીરામ સ્થિત છે અને જનકી જેના ચરણ કમલની સેવા કરે છે એ પ્રમાણે

સધનાએને તે બન્નેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે તેઓ છક થઈ ગયા. એટલામાં રામચંદ્રે પાસે આવીને ત્હેને સાવધ કર્યા અને ધન્યવાદ આપ્યો. ત્યારબાદ બન્નેએ હનુમાનને વરપ્રદાન કર્યું.

માહતેર્વૈભર્ષ હૃષ્ણવા સર્વે સંતોષમાગતાઃ ।

રામેણાલિંગિત. શ્રીમાન્ હ-માર્નંજનાસ્તુતઃ ॥

આ પ્રમાણે હનુમાનનું ઐશ્વર્ય જોઈને સધના આનંદ પામ્યા અને પરમાત્માએ પોતાનું સર્વસ્વ એવું જે સ્વશરીરનું આલિંગન તે હનુમાનને દીધું. ભક્ત જેના ચરણ કમલ ઉપર તુલસી ચઢાવે છે તો ત્હેને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેજ પ્રભુએ હનુમાનને સકલ અંગવડે આલિંગન દીધું, તો પછી ત્હેના બાળ્યનું તે શું વર્ણન કરવું ? ત્હેને મેળવવાનું શું બાકી રહ્યું ? સારાંશ કે, હનુમાનની માફક જે ભક્તો રાગદ્વંદ્વરહિત થઈને કાયા વાચા અને મન વડે પરમાત્માનું આરાધન કરે છે, ત્હેમના અંતરમાં પરમાત્મા એ પ્રમાણે વાસ કરે છે એ સિદ્ધ થયું. એ પ્રકારનો પોતાની ભક્તિનો અધિકાર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરી બતાવવા સારજ પરમાત્માએ ત્હેને કાંઈપણ ઈનામ આપ્યું ન હતું. હનુમાનનો ભક્તિપ્રભાવ જોઈને સુગ્રીવ, બિલીપણુ, જનકી, તેમજ ‘હમે ભક્ત છીએ એવું કહેનારા,’ બીજા પણ જેઓ હતા, ત્હેમનું અભિમાન ગળી ગયું.

॥ इति शिवम् ॥

ચતુર્થ પુષ્પ.

—❖—

ભજનરહિત મનુષ્યની શવતુલ્યતા.

પરારુચ્યા મામેષ ચિન્તયેદ્યો હતાતેતઃ ।

સ્વામેનેનૈવ માં મિત્યં જાન્નાતિ ન શિમેદતઃ ॥ શ્લે. મા. ૧૦

આગલા પુષ્પમાં પરમાત્માના ભજનથી મોક્ષ મળે છે એ પ્રમાણે કહેવું છે, તે ઉપર કોઈ એમ કહે છે કે અવિદ્યાની નિરુત્તિ થઈને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિપ મુક્તિને મારે આત્મગ્ધાન એજ એક ઉપાય છે, એ મુતિમાં કહેવું છે. બુદ્ધો, શ્વેતાશ્વતરોપનિપદઃ—

તમેષ વિદિત્વાઅન્તેન્દ્રમેતિ નામ્યઃ વમ્પ્યા વિચિત્તેઽવનાવ ।

અધિકારી પુરૂષ તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને સંસારરૂપ મૃત્યુનું ઉક્ષંધન કરે છે તથા બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હું બ્રહ્મરૂપ છું એ પ્રકારના જીવબ્રહ્મના અભેદજ્ઞાન વગર મુક્તિને માટે ખીજો કોઈ માર્ગ નથી. તેજ પ્રમાણે:-

તત્ત્વમસ્યાં વાક્યોત્થજ્ઞાનં મોક્ષસ્ય સાધનમ્ ।

“ તત્ત્વમસિ ” આદિ વાક્યોપદેશથી ઉત્પન્ન થએલું એવું જે જ્ઞાન તેજ મુક્તિનું સાધન છે, એમ જૃહનારદીયમાં કહ્યું છે. તે પછી, પરમાત્માની ભક્તિ (ભજન) કરવાથી જીવની સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે એમ કેવી રીતે સંભવી શકે ? આ પ્રકારની શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, ‘જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી’ એ શ્રુતિનું વાક્ય સત્ય છે, પરંતુ તેવું જ્ઞાન કેને થાય છે ? તે જોવું જોઈએ. ભગવાન રામચંદ્રે હનુમાનને ઉપદેશ કર્યો હતો કે:-

વેક્યજ્ઞાનં યદોત્તર્કં મહાવાક્યેન ચાત્મનોઃ ॥

તદાઽવિદ્યા સ્વકાર્યૈશ્ચ નશ્યત્યેવ ન સંશયઃ ॥

एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भाषायोपपद्यते ।

મદ્ભક્તિ વિમુક્ષાનાં હિ શાસ્ત્રગર્તેષુ મુહ્યતામ્ ।

ન જ્ઞાનં ન ચ મોક્ષઃ સ્યાત્તેષાં જન્મશતૈરપિ ॥

હે હનુમાન ! જે વખતે પુરૂષને કર્માનુષ્ઠાન પડે પાપ ક્ષય થઈને જીવ મધિરનું ઐશ્વર્યજ્ઞાન મહાવાક્યવડે થાય છે, તે વખતે અવિદ્યા તેના કાર્ય “ અખિલ પ્રપંચ ” સહિત નાશ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ મનુષ્ય મ્હારી ભક્તિ કરે તોજ ત્હને ઐશ્વર્યજ્ઞાન થાય છે અને મ્હારા સ્વરૂપને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ મ્હારી ભક્તિ કરવાને બદલે, શાસ્ત્રોમાં કહેલા અનેક કર્મરૂપ ખાડામાં પડે છે યાને અનેક પ્રકારનાં કર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આસક્ત રહે છે, ત્હમને શતાવધિ જન્મોમાં પણ જ્ઞાન થવાનું નથી અને મોક્ષ પણ મળશે નહિ. એથી કરીને જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે. ગીતોપનિષદમાં પણ ભગવાન કહે છે કે:-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः ।

મદ્ભક્ત एतद्विज्ञाय मद्भाषायोपपद्यते ॥

હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે મ્હેં ત્હને શરીરરૂપી ક્ષેત્ર અને અમાનિત્વાદિ વીશ ગુણો, જે જ્ઞાનનાં સાધન છે તે, અને જેય એવું જે બ્રહ્મ ત્હને સ્વરૂપ તેમજ નિઃસ્વરૂપ એ બંને લક્ષણોથી સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીને કહ્યાં છે; જેના ઉપર ચત્સિદાદિકોએ વિસ્તૃતરૂપમાં વર્ણન કરેલું છે. તે બધાંયને મ્હારો ભક્ત (જે હું

પરમ ગુરુ ભગવાન વાસુદેવ, ત્હને શરણે આવીને સર્વાત્મબાવથી બળે છે તે) વિવેકવડે યથાર્થ જ્ઞાણીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. તુલ-સીદાસજી કહે છે કે:—

॥ ઠોહા ॥ રામચંદ્રકે બજન બિનુ જો ચહપદ નિર્બાણુ ।
જાનવંત અપિ સોપિ નર પશુ બિનુ પૂંછ બિપાણુ ॥
રાકાપતિ પોડશ ઉગલિં તારાગણુ સમુદાય ।
સકલ ગિરિન દવ લાઇએ રવિ બિનુ રાતિ ન જાય ॥
બારિ મયે બર હોઈ ધૃત સિકતાને બર તેલ ।
બિનુ હરિ બજન ન બવ તરિય યહ સિદ્ધાંત અપેલ ॥

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રના બજન વગર જે પુરૂષ મોક્ષની ઈચ્છા કરતો હશે, તે જોડે જ્ઞાની હશે તોપણ ત્હને શીંગડાં અને પૂંછડી વગરનો પશુજ સમજવો. આકાશમાં પોડશ કલાયુક્ત ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તથા તે સમયે સકલ નક્ષત્રગણુ પણ પ્રકાશિત થયા હોય, તેમજ જગત્તમા જેટલા પહાડ છે તેટલાને અગ્નિ લગાડીને પ્રદીપ્ત કર્યા હોય તોપણ તે સધળાના એક સમયાવચ્છેદ પ્રકાશથી કાંઈ રાત્રી કદી દૂર થવાની નથી. તેનો નાશ તો એક સૂર્યોદયથીજ થાય છે. કદાચ પાણીનું મથન કરવાથી ધી પણ નીકળી શકે, રેતીના નિખીડનથી તેલ પણ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ હરિબજન વગર આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારસમુદ્ર તરી શકાશે નહિ એવો નિશ્ચલ સિદ્ધાન્ત સમજવો. અને મહાત્માઓનો અનુભવ પણ એવો છે. સરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-ખંભાજ-તાલત્રિતાલા.

બજન બિનુ જીવત જૈસે પ્રેત ॥ ૧ ॥ મલિન મંદમનિ ઠાલતઃ
ધરધર ઉદર ભરનકે હેત ॥ ૨ ॥ કબહૂં પાપ કરે પાવત ધન ગાંઠી.
ધૂત તહાં હેત ॥ ૩ ॥ ગુરૂં બ્રાહ્મણુ સન્તજન સજ્જન જાત ન કબ-
હૂં નિકેત ॥ ૪ ॥ સેવા નહિ બચવંત ચરનકી બવન નીલકંઠા ખેત
॥ ૫ ॥ તાલી કહા કહો સૂનિ સૂરજ બૂડત કુટુંબ અપેત ॥ ૬ ॥

મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ, જે મંદ બુદ્ધિનો મનુષ્ય કેવલ ઉદર-પોષણને માટે ઘેર ઘેર બટકે છે અને પાપાચરણ વડે દ્રવ્ય મેળવીને તેનો દુરુપયોગ કરે છે તથા ગુરુ, બ્રાહ્મણુ, સંત મહાત્માઓની પાસે જઈને કદી જ્ઞાન સંપાદન કરતો નથી, તેમજ પરમાત્માની સેવા, અર્ચા, બજન વગેરે કરતો નથી ત્હને જીવતો પ્રેત જેવો જાણવો. તે મૂઠ પોતાના કુટુંબ સહિત.

આ સંસારઅર્ણવને વિષે રૂપી જ્ઞય છે એમ સમજવું. પરચોકમાં લેની શી ગતિ થશે તે કહી શકાતી નથી. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

ને શવા : પુરુષા લોકે યેષાં કૃદિ ન કેશવ : ।

કેશવાપિતચિન્તાસ્તુ ન શવા : કેશવાશ્ચતે ॥

જે પુરુષોના હૃદયમાં કેશવ નથી અથાત્ જેમણે સંત સમાગમ વડે આત્માનાત્મ વિચારથી ભગવાન કેશવ પરમાત્માને પોતાના આત્મા તરીકે જાણ્યા નથી, તેમને પ્રેત પુલ્ક સમજવા. પરમાત્મા જે કે સર્વનો આત્મા છે, છતાં જ્યાં સુધી તેને આત્મત્વથી ઓળખ્યા નથી ત્યાં સુધી તે હૃદયમાં છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? કોઈના ગળામાં રત્ન લટકતું હોય પરંતુ તેને કદાચ નહોતી ખબર ન હોય (તેનું તેને વિસ્મરણ થયું હોય) તો તેના ગળામાં જે રત્ન છે તે નથી જેવું જ સમજવું. તેજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પરમાત્માને વિષે આપણે સ્થિત છીએ અને તે આપણા વિષે છે, તેનું આપણને જ્યાં સુધી જ્ઞાન નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણે તેનામાં નથી અને તે આપણા વિષે નથી એમજ માનવું પડશે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે કેશવરહિત ચિત્ત જેનું હોય તેને પ્રેતના જેવોજ જાણવો. તેજ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કેશવાર્પિત થયું હોય તેને સજીવ સમજવો; એટલુંજ નહિ પણ તેને કેશવરૂપ જાણવો. મીઠું પાણીમાં પડવાથી તે જેમ જલરૂપ ધર્મ જ્ઞય છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્ત પણ ચિદ્રૂપ કેશવમાં અર્પિત થવાથી કેવળ ચિદ્રૂપ બની જ્ઞય છે. વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે, હે રામ !:—

માન્તીહ માસા યસ્યાર્કવન્હીન્દુમણિતારકા : ।

તથા જગતિ રાજન્તે જ્ઞાતેજ્ઞેયા નરોત્તમા : ॥

ધર્તા હરકૌટેમ્યો ગર્દભેમ્યોઽપિ માનવા : ।

તિર્યગ્મ્બઞ્જાપ્યતસ્તદ્વા રામ તુચ્છતરા : સ્મૃતા : ॥

તાદૃશ્સંમોહચેત્સલો દેહી યાવદ્વા રંજિતઃ ।

આત્મજ્ઞ યવ સંકલ્પેતેનેતિ તદ્વિદ્ : ॥

અનાત્મજ્ઞો હિ દુઃખેહઃ પ્રસ્ફુરન્નપિ ભૂતલે ।

શવ યવ બ્રમત્યુચ્ચૈરાત્મજ્ઞસ્તુ સચ્ચેતન : ॥

જે પ્રમાણે પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થનારા સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્ર, અને તારાઓ આ બ્રહ્માંડમાં શોભે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષશ્રેષ્ઠોએ જેય વસ્તુને (બ્રહ્મને) જાણી છે અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેઓ તેમની પેઠેજ આ જગત્માં મુશોભિત જણાય છે. જેમને તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી તેઓ તો પૃથ્વી

છિદ્રમાં વાસ કરનારા કીટક તથા ગર્દભાદિ પશુ અને પક્ષી ઇત્યાદિકોથી પણ અધિક મદ કહેવાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવને લીધે હેમને અધમતમ કોટયાવધિ યોનિ મળ્યાં કરશે. જ્યાં લગી દેહી (૭૫) અનાત્મવાન રહે છે, ત્યાં સુધી સમોદરથી વેતાલ લેનામાં નામ્યાં કરે છે અને એટલા માટે લેને અચેતન કહે છે. આત્મજ્ઞ પુરૂષજ્ઞ ચેતનસંયુક્ત થાય છે માટે લેને સચેતન કહે છે. આત્મજ્ઞાનશૂન્ય પુરૂષ આ જૂમિ ઉપર જો કે ચાલે છે, ફરે છે, રહે છે, તોપણ લેની સર્વ ચેટાઓ લેને પોતાનેજ દુઃખદાયી હોવાથી, ને ૭૫તો હોવા છતાં શવરૂપે ફરે છે એમ જણવું. પિશાચ, પ્રેતાદિકોની ક્રિયા આપણને દુઃખ દેનારી હોવાની વાત પ્રસિદ્ધ છે. કેવળ આત્મવેના પુરૂષનેજ સચેતન સમજવો. મહાત્મા વસિષ્ઠના આવા વચનાનુસાર સચેતનત્વ પ્રાપ્તિને સાર આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું ઉચિત છે; પરંતુ તે આત્મજ્ઞાન પરમેશ્વરના અનુગ્રહ વગર થઈ શકતું નથી, માટે એકાગ્ર ચિત્તથી લેનું બળન પૂર્ણ કરવું જોઈએ. પરમાત્માનાં એ ૩૫ છે; એક સગુણ અને નિર્ગુણ. ચંચલ પુદ્ગિના મનુષ્યોથી નિર્ગુણ નિરાકાર અને વ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના થવી કઠણ છે, માટે પ્રથમ સગુણ બ્રહ્મ પરમાત્માની ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

નિર્વિશેષં પરં બ્રહ્મ સાક્ષાત્કર્તુમનીશ્વરા . ।

યે મન્દાસ્તેન્દુકંપ્યંતે સ્વવિશેષનિરુપણે : ॥

વચીકૃતે નસ્યેષાં સગુણબ્રહ્મશીલનાત ।

તદેવાધિર્મથેત્સાક્ષા પેતોપાધેકલ્પનમ્ ॥

જે મંદ પુદ્ગિવાળો પુરૂષ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અસમર્થ છે, લેના ઉપર જાની મહાત્મા ગુરુ સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને અનુગ્રહ કરે છે. તે સગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતાં જ્યારે અધિકારી પુરૂષોનું ચિત્ત શુદ્ધ અને એકાગ્ર બને છે ત્યારે હેમને સર્વોપાધિરહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર સુલભતાથી થાય છે. અને એટલા માટેજ મહર્ષિઓએ સગુણ પંચ મૂર્તિઓની ઉપાસના પ્રકાશિત કરી છે. અને કહ્યું છે કે:—

ઉપાસનં પંચવિધં બ્રહ્મોપાસનમેવતત્ ।

વિષ્ણુ, શિવ, શકિત, સૂર્ય અને મહાપતિ એ પાંચ મૂર્તિઓની ઉપાસના તે સગુણ બ્રહ્મનીજ ઉપાસના જાણવી. કેમકે એ સર્વે સગુણ પરમેશ્વરનાંજ ૩૫ છે. એમાંથી જે કોઈના ઉપર આપણો ભાવ વિશેષ હોય હેમનું બળન અવસ્ય કરવું. એમના પ્રસાદથી બ્રહ્માત્માનું અભેદજ્ઞાન નિઃસંશય થશેજ. અધ્યાત્મમાં કહ્યું છે કે:—

મક્તિર્જનિત્રી જ્ઞાનસ્ય મક્તિર્મોક્ષપ્રદાયિની ।
મક્તિહીનેન ચર્તિકચિત્કૃતં સર્વમસત્સમમ ॥

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, નિવૃત્તિ, ધૃતિ, શાન્તિ, અહમ્સ્થિતિ, એમની માતા મહારી ભક્તિ છે. જગત્માં જે પુરુષને વિષે એ ગુણો દેખાઈ આવે, તોને પરમાત્માની ભક્તિમાં વિશારદ સમજવો. એ ગુણોની ઉત્પત્તિ ભક્તિ શિવાય થતી નથી. ભક્તિ રહિત પુરુષ જે કાંઈ કરે છે તોને સર્વ કર્મ અસત્ યાને નિષ્ફળ જાણવું. ભરમમાં આહુતિ પ્રદાન કરવાથી જે ફળ થાય છે તેજ ફળ તોને મળશે. એથી કરીને આધ્યાત્મિક ઉત્થાનને માટે જેટલા ઉપાય શાસ્ત્રાદિકોમાં કહ્યા છે, તેમની સિદ્ધિ ઉપાસના વડેજ થાય છે એવો મહાત્માઓનો અનુભવ છે,

ન યોગે નૈવ કરણે મૂલાધિજ્ઞાનામેષ્યતે ।
મૂલાધિજ્ઞાનસંપ્રાપ્તિર્મજ્જને સહજા નૃણામ ॥

કવિ કહે છે કે, આ ચરાચરનું મૂલબૃત્ત અધિજ્ઞાન જે પરમાત્મા છે, તેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યોને અપ્રાપ્ત યોગનું અવલંબન કરવા છતાં થશે નહિ. કદાચિત્ થાય તો અત્યંત કષ્ટથી. ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ નિમિલ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે. તે કેવો છે ? તો, ‘યોગઃ’ જે પહોડજ છે. પહોડપર ચડવું જેમ કષ્ટદાયી છે તેજ પ્રમાણે યોગાવલંબન દુઃખદાયી સમજવું. તથા કરણ યાને જ્યોતિષ્ટોમાદિ નાના પ્રકારની યજ્ઞ યગાદિ ક્રિયા; તેમાં પણ સુલભતાથી પરમાત્માની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેટલા માટે સગુણ અહમ્ની ઉપાસના (ભજન)માં ચિત્તને જોડવું. અર્થાન્તરથી કહે છે કે મૂલનક્ષત્રની સ્થિતિ ક્યાં છે તે જોવા સાર કોઈ પુરુષ હાથમાં પંચાંગ લઈને યોગના ખાનામાં અગર કરણના ખાનામાં જુએ તો જન્મ-ભર દુઃખતા રહેવા છતાં તોને તેમાં તેનો પતો શી રીતે મળવાનો હતો ? પરંતુ જો કદાચિત્ તોની દષ્ટિ ભ-જનમાં યાને નક્ષત્ર સમૂહને વિષે જાય (‘ભ’ નામ નક્ષત્રનું છે) તો ઝટ મૂળનક્ષત્ર તોના જોવામાં આવે. પંચાંગમાં પાંચ ખાના હોય છે. તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ. અશ્વિની આદિ સત્તાવીશ નક્ષત્રમાં મૂળ નક્ષત્ર છે. તે નક્ષત્રના ખાનામાં જે જુએ તોને સુલભતાથી તથા જલદી જેમ મૂળની પ્રાપ્તિ થવાની, તેજ પ્રમાણે યોગ, કરણ, તિથ્યાદિકના ખાનામાં જોવાથી કદી થશે નહિ. તેજ પ્રમાણે યોગ, યજ્ઞાદિ-સંધનમાં પ્રવેશ કરવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી પરંતુ ભજન (ભક્તિ)માંજ શીઘ્ર થાય છે એમ સમજવું.

વ્યાવસ્થાચ્છરણં ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા ।

કા ચાતિવિરસ્ય ચા વપતરુમસ્ય કિ પૌરુષમ્ ।

કુઙ્ગાયા : કમનીયરૂપમધિકં કિ તત્તુલામ્નો ધનમ્ ।

મત્તયા તુપ્યતિ કેવલં ન તુ ગુણૈર્મત્કિમિયઃ શ્રીપતિ : ॥

કર્માચરણથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેતા હોતો વ્યાધનો આચાર કેવો હતો ? અત્યંત નિન્દ્ય. પરંતુ તેની ભક્તિ નિર્મળ અને દૃઢ હોવાથી તેનાપર પરમાત્માનો પ્રસાદ થયો અને સંસારમાંથી તેની મુક્તિ થઈ. આ ઉપરથી કર્મજ બગવત્ પ્રાપ્તિનો હેતુ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કદાચિન્ એમ કહેવામાં આવે કે તે વયોવૃદ્ધ હતો માટે તેની ઉમ્મર જોઈને બગવાનને દયા ઉપજી હશે. તો ધ્રુવની ઉમ્મર કેટલી હતી ? પાંચ વર્ષની. સાવકી મા સુશચિન્ દુષ્ટ બાપણુ સાંભળીને તેમના અંતઃકરણમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને જે પદ ઉપરથી પોતાને કોઈ 'ઉદ્ધ' એ પ્રમાણે કહી શકે નહિ એવા પદની પ્રાપ્તિને માટે તેણે ધોર તપ કર્યું. તેની દૃઢ નિશાનું પારખું જોવા સાર નારદે 'મૂળ યુદ્ધિભેદ કર્યો પરંતુ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાંથી બીલકુલ ડગ્યા નહિ. પછી નારદેજ દ્વાદશાક્ષરી મંત્રનો તેમને ઉપદેશ કરીને મધુવનમાં મોકલ્યા. ત્યાં પણુ ઈંદ્રે તેમના તપનો ભંગ કરવા સાર બહુ બહુ વિધ્ન નાંખ્યાં, છતાં તેમણે પોતાનો નિર્ધાર કાયમ રાખ્યો. પછી ઈન્દ્રાદિ દેવે તેમના તપથી બયબીત થઈને વૈકુંઠમાં જઈને બગવાનને તે વૃત્તાન્તનું કથન કર્યું. પરમાત્માએ તેમને અભય આપ્યું અને ધ્રુવને દર્શન દઈને કૃતાર્થ કરવા માટે મધુવનમાં પોતે આવ્યા. ત્યાં તેમણે ધ્રુવને સાવધ કર્યા અને વરપ્રદાન કરીને તેમની દાઝાનુસાર તેમને માટે અચ્ચપદ નિર્માણ કરી, તેમાં તેમને સ્થાપિત કર્યાં. એ પ્રમાણે ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવ ઉપર જે કૃપા થઈ હતી તે અચ્ચ ભક્તિને લીધેજ. એટલા માટે પરમાત્માના પ્રસાદને માટે વયાધિક્ષની જરૂર નથી; વ્યાધ્યાદિ અવસ્થામાં પણુ ઈશ કૃપા થાય છે. હવે કદાચિન્ કોઈ એમ કહે કે એ રાજપુત્ર હોવાથી વિદ્યાસંપન્ન હશે અને તેથી તેની વિદ્યા જોઈને પરમાત્માએ કૃપા કરી હશે, તો ગજેન્દ્ર ક્યાં વિદ્યા ભણ્યો હતો ? તે તો પશુ હતો. પરંતુ તેનો શુદ્ધ પ્રેમ જોઈને બગવાન વૈકુંઠમાંથી દોડી આવ્યા અને મગરનો સંહાર કરીને રહેને સંકટમાંથી છોડાવ્યો. એ ગજેન્દ્રની ઉત્પત્તિ ઐશવતાદિના ઉત્તમ કુલમાં થઈ હતી માટે કુલવાન સમજીને પરમાત્માએ તેનાપર કૃપા કરી હશે, એમ પણ નહિ સમજવું. કેમકે વિદુરની જ્ઞાનિ કેરી હતી ? તે તો દાસીના ઉદ્ધ-

રમાંથી ઉત્તમ થયા હતા. પરંતુ પરમાત્માનો ત્હેમના ઉપર નિરતિશય પ્રેમ હતો. “જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતે” એ ગીતાના વચનાનુસાર વિદુરજ્ઞાની હતા અને પરમાત્માને પોતાનો આત્મા સમજીને બંધિ કરતા હતા. તેથી ભગવાન પણ ત્હેને પોતાનો આત્મા માનતા હતા. કવિ કહે છે કે:—

યઃ કૃષ્ણેન મહાપ્રસાદસુમુક્તીભૂતેન તૃપ્તારિતઃ ।

કૃષ્ણનૈવ સહોષિતો ભગવતા કૃષ્ણેન જ્ઞાતે સ્મૃતઃ ॥

તત્ત્વં કૃષ્ણસન્નેન યસ્ય ગદિતં યઃ કૃષ્ણકૃષ્ણબ્રુવઃ ।

સોડયં કૃષ્ણમયઃ કથં ન વિદુરો વાચ્યઃ સતાં સંસદિ ॥

જેને શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસે સુપ્રસન્ન અંતઃકરણથી ઉત્તમ કરીને અનુમદ કર્યો હતો, તથા ‘કૃષ્ણ (અર્જુન) ની સાથે જે નિલ વાસ કરતા હતા અને ભગવાને પોતાના ધામમાં જતાં જેનું સ્મરણ કર્યું હતું, તેમજ ઉદ્ધવ અને મૈત્રેય એ કૃષ્ણ સખાઓએ જેને તત્ત્વજ્ઞાનનું કથન કર્યું હતું અને જે બધા વખત મ્હોડેથી “કૃષ્ણ કૃષ્ણ” એમ કહ્યાં કરતા હતા તે વિદુર કૃષ્ણમય છે એમ સજ્જનોની સભામાં કેમ કહેવામાં ન આવે ?

વિદુરનું ઘસી પુત્ર હોવાનું કારણ આ પ્રમાણે કહેલું છે કે:—એક વખત કોઈ રાજના ભંડારખાનામાં ચોરાએ ચોરી કરી અને નાશી ગયા ત્યારે તેમની તપાસ કરવા રાજના સિપાઇઓ તેમની પાછળ પડ્યા. અમને પકડવાને માટે રાજના સ્વારો આવે છે એવું જાણીને તે સઘણા ચોરા પાસેજ જે માંડવ્ય નામના ઋષિનો આશ્રમ હતો તેમાં ધૂસી ગયાં અને ત્યાંજ છપાઈ રહ્યા. માંડવ્ય ઋષિ એક સૂર્યના ઉપામક હતા અને તે વખતે તેઓ ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા. જ્યારે સિપાઇઓએ પાછળથી ત્યાં આવીને શોધ કરી તો સઘણાજ ચોરા ત્યાં ત્હેમને જડી આવ્યા. પછી સઘણાને પકડીને લઈ જવા માંડ્યા ત્યારે માંડવ્ય ઋષિ પણ એ ચોરાના સાથી છે, એમ સમજીને તેમને પણ પકડ્યા અને સર્વને રાજને પાસે લાવીને હાજર કરી દીધા. રાજાએ મુદા માલ જોઈને તે સઘણાને શુભીએ ચલાવ્યા અને તેમાં માંડવ્યને પણ શુભીપર ધરી દીધા. પરંતુ તે શુભીઉપર એક વર્ષ પર્વન્ત પોતાના યોગ-જામધ્યથી માંડવ્ય રાજા હતા. કેટલાક ઋષિઓએ પક્ષીનું રૂપ લઈને માંડવ્યની પાસે આવીને ‘આમ કેમ થયું?’ એ પ્રમાણે તેમને પૂછ્યું. ત્યારે માંડવ્યે જવાબ દીધો કે, આ જન્મમાં તો મ્હેં કાંઈ પાપકર્મ કર્યું નથી અને પૂર્વજન્મમાં થયાં હોય તો તે યાદ આવતાં નથી. તોપણ ક્ષણ માત્ર

દુર્જનની સંગતિનું આ પરીણામ છે એમ હું સમજું છું. પછી ઋષિએ જતા રહ્યા અને દૂતોએ તેમનું બાપણુ રાજાને કહી સંબળાવ્યું. તે સંબળાવતી રાજાને બારે પચાત્તાપ થયો અને જ્યાં તેઓ હતા ત્યાં આમળ આવતી ઋષિને શૂળીપરથી ઉતારવાને માટે કહ્યું. દૂતોએ પ્રયત્ન કરીયો પરંતુ તે શૂળી વધારેને વધારે ત્હેમના પેટમાં પેસવા લાગી; ત્યારે રાજાએ શૂળી કાપીને ત્હેમને નિર્મુક્ત કર્યા. તોપણ તે શૂળીનો અમ્મભાગ ત્હેમના ઉદરમાં રહ્યો હતો અને તે ઉપરથી ત્હેમનું નામ ‘અણિમાંડવ્ય’ એ પ્રમાણે પડ્યું. (અમ્મ ભાગને અણિ કહે છે) રાજાએ ત્હેમની પાસે પોતાની અપરાધની ક્ષમા માંગી, ત્યારે ઋષિએ કહ્યું:—‘એમાં ત્હારો દોષ નથી; એ સધળો મ્હારા દેવનો ખેલ છે.’ પછી ઋષિએ વિચાર કર્યો કે મ્હારે હાથે એવું કશું કર્મ થયું નથી, પરંતુ શિક્ષા તો મળી, તો એ કયા કર્મનું ફળ છે તે યમ ધર્મને પૂછ્યા વગર સમજશે નહિ, તેથી સંયમિની નગરીને વિષે તેઓ આવી પહોંચ્યા. યમધર્મને ત્હેમણે પૂછ્યું કે:—‘એવું મ્હેં શું કર્મ કર્યું હતું કે જેથી મ્હને શૂળીની શિક્ષા થઈ? તે કહો. ત્યારે યમધર્મ બોલ્યા:—“હે ઋષિ! આપે બ્રાહ્મણમાં એક કીટકને કંટકના ઉપર ચઢાવીને તેને દુઃખ દીધું હતું તે કર્મનું આ ફળ છે.” માંડવ્યે ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—બ્રાહ્મણનો અપરાધ જાણી જોઈને થતો નથી. તેવા અલ્પ અપરાધને માટે કેવી બચકર શિક્ષા ત્હેમ કરી? સારાસાર વિચાર, કર્તવ્યાર્તવ્ય વિચાર, વાચ્યાવાચ્ય વિચાર, તરતમ વિચાર ઇલાદિ ત્હમારામાં નહિ હોવાથી એવું કામ ત્હમારે હાથે થાય છે. ફરીથી આવો ત્રાસ કદી કોઈને થાય નહિ તેટલા માટે હું ત્હમને શાપ આપું છું કે, તમે મનુષ્ય લોકમાં દાસીના પુત્ર થશો. ત્યારબાદ યમધર્મે શાપ મુક્તતા માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે ત્હમારી ઉત્પત્તિ વ્યાસના વીર્યથી થશે અને ત્હમે મહાન્ બગવદ્ ભક્ત અને ત્રિકાળ જ્ઞાની થશો. વિવેક વૈરાગ્ય યુક્ત થઈને સર્વદા શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં રત રહેશો અને એ યોગિનિવડે ત્હમારી મુક્તતા થશે. ત્યાર પછી માંડવ્ય ચાલ્યા ગયા. તેજ ધર્મરાજા વ્યાસવડે દાસીના ઉદરમાં ઉત્તમ થયા અને ત્હેમનું નામ વિદુર પડ્યું. એવા દાસી પુત્ર વિદુર ઉપર બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કેટલી પ્રીતિ હતી તે પ્રસીદ્ધ છે. બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની સાથે પાંડવોનો ઐક્યભાવ કરાવવાને ધર્મરાજાના કહેવાથી જ્યારે વિદિ કરવા સાર હસ્તિનાપુર ગયા, તે વખતે દુર્યોધને બગવાનને માટે ઉત્તમ મિષ્ટાન્નનું ભોજન તૈયાર કરાવીને ત્હેમને આમંત્રણ કર્યું હતું. ત્યારે બગવાન્ બોલ્યા, “હે દુર્યોધન! ત્હારે ત્યાં મ્હારે ભોજન હોય નહિ; યજ્ઞના અન્નનું સેવન કરવું નહિ, તથા ત્હેને

પણુ ભોજન આપવું નહિ એવી નીતિ છે. ” દુર્યોધને કહ્યું:—“ તમારે ને મ્હારે શત્રુત્વ કેવું ? ” દેવે કહ્યું:—જે પાંડવોની સાથે તું દ્રૌપ કરે છે તે મ્હારા પંચ પ્રાણુ છે; એટલા માટે જે ત્હેમનો શત્રુ તે મ્હારો શત્રુ, તથા જે ત્હેમનો મિત્ર તે મ્હારો મિત્ર, એથી હું ભોજન કરીશ નહિ. એ શિવાય, વ્યવહારમાં એવું જોવામાં આવે છે કે કોઈ પણ મનુષ્યનું ભોજન ખીજને ઘેર થવાને માટે એ નિમિત્ત હોય છે; એક આપત્તિ અને ખીજને પ્રેમ.

આપદ્વોજ્યાનિ ચાન્નાનિ પ્રીતિમોજ્યાનિ વા પુન : ।

न च संप्रियसे राजन्न चैवापद्रता वयम् ॥

મનુષ્યના ઉપર આપત્તિ આવી પડે છે, ત્યારે ત્હેને ખીજને ઘેર ભોજનને માટે જવું પડે છે; તેજ પ્રમાણે મોક્ષાવનારો (નિમંત્રણ કરનારો) પોતાને માટે અંતરમાં નિષ્કપટ પ્રેમ રાખતો હોય તોજ મનુષ્ય ત્હેને ઘેર ભોજન કરે છે. અંદિઆ એમાંથી એક પણ પ્રસંગ નથી; ત્હારા મનમાં મ્હારે માટે પ્રેમભાવ નથી, કેવળ લૌકિકને ખાતર આદર અને આચ્છ કરે છે. તેમજ મ્હને કાંઈ એવી આપત્તિ આવી પડી નથી કે જેને લીધે હું ત્હારે ત્યાં ભોજન કરું. એમ કહીને પરમાત્મા પોતાના સત્યપ્રેમી અને જાતી ભક્ત વિદુરને ઘેર વગર મોક્ષાવ્યે આજ્ઞા ગયા. ઘરમાં વીદુરજી હતો નહિ પણ ત્હેમની સ્ત્રી વસ્ત્રરહિત થઈને ન્હાવા બેઠી હતી. ભગવાન દારપર આવ્યા અને વિદુરને જૂમ પાડી તો ત્હેમનો અવાજ સાંભળીને તે પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગઈ અને પોતાની નખ અવસ્થાનું ત્હેને બાન રજું નહિ; હતી તેવી લાલત-માંજ જલદી ઉઠીને સામે જઈને ત્હેમને ઘરમાં લઈ આવીને, ઉત્તમ આસન પર બેસાડ્યા અને પ્રણામ, પૂજન કર્યા બાદ પાકાં કેળાં લઈ આવીને પોતે સામે બેસીને વાતચીત કરતાં કરતાં કેળાંપરની છાલ ભગવાનના હાથમાં આપવા લાગી અને પોતે અંદરનો સાર અંશ (ગલ) ખાતી ગઈ. ભગવાન પ્રેમનાજ બ્રૂખ્યા માટે જે કાંઈ ત્હેમના હાથમાં આપવામાં આવતું તેના ઉપર લક્ષ રાખ્યા વગર ખાઈજ નહતા. એટલામાં વિદુરજી બહારથી આવી પહોંચ્યા. ત્હેમને જોઈને સ્ત્રીને શરમ આવી અને તે ઉઠીને ઘરમાં ચાલી ગઈ વિદુરજીએ આવીને નમન કર્યું અને સ્ત્રીનું જે વિપરીત કર્મ જોવામાં આવ્યું તેને માટે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે પરમાત્મન ! ધન્ય મ્હારું ભાગ્ય કે આપ મ્હારે ઘેર પધાર્યા. આપ જગત્ પિતા હોવાથી મ્હારી સ્ત્રી આપની આગળ નખ બેઠી તેને માટે મ્હને કાંઈ કષ્ટ થતું નથી; પરંતુ આપ ક્ષુધિતને મ્હારી સ્ત્રીએ કેળાં પરની છાલ ખાવાને આપી તે માટે મ્હને બહુ દુઃખ થાય છે

અને એણે કેમ એમ કહ્યું તેનું મહેને આશ્ચર્ય થાય છે. "ભગવાન બ્રહ્મા :-
 "હે વિદુર ! ભક્તિથી મહેને ચાહે તે વસ્તુ અર્પણ કરો તે ભક્ષણ કરવામાં મહેને
 જેવો અને જેટલો આનંદ થાય છે તેવો અને તેટલો આનંદ અભક્તિથી અર્પણ કરેલા
 ઉત્તમ ઉત્તમ પદાર્થો વડે પણ થતો નથી અને તેવા પદાર્થો હું ખાઉં પણ નહિ. ત્હમ્હારી
 સ્ત્રીનો મ્હારા પર કેટલો બધો પ્રેમ ? કે જે મ્હારો શબ્દ સાંભળતાં વારને
 દેહભાન ભુલી ગઈ. મહેને પણ પ્રેમ ભક્તિવડે ભાન રચું નહિ અને એણે
 જે આપ્યું તેની મહત્તા તથા નિષ્કૃષ્ટતાનો ખ્યાલ સરખો પણ ન રહેવાર્ય
 હું તે ખાઈ ગયો. ત્યારબાદ વિદુરજી શિલોંછ વૃત્તિ કરીને જે કાંઈ અનાજના
 કણ એકઠા કરી લાગ્યા હતા તેની રસોઈ તૈયાર કરાવી અને ભગવાનની
 સાથે ભોજન કરીયું. વિદુરને ઘેર ભોજન જેટલું પ્રિય અને મિષ્ટ લાગ્યું
 તેટલું દેવકીના હાથનું દારકામાં લાગ્યું ન હતું. અન્નની મિષ્ટતા પ્રેમ વડે છે;
 ગોળ સાકર વડે નથી. સારાંશ, દુર્યોધન અભક્ત હતા માટે ત્હેમના ભોજનનો
 અનાદર કરીને ભક્ત વિદુરને ત્યાં પરમાત્મા પ્રેમ પૂર્વક જમ્યા હતા. આ
 ઉપરથી પ્રભુ પ્રસાદને માટે ગત્યાદિકોની અપેક્ષા નથી એ સિદ્ધ થયું.

વિદુરમાં શરવીરતા હતી માટે એવો અનુગ્રહ થયો એમ કહ્યો તો, યાદેવોના રાજ્ય
 ઉઝસેનમાં કયાં એવી મરદાઈ હતી કે જેને લીધે ભગવાન ત્હેને રાજ્યગાદી
 અર્પણ કરીને પોતે ત્હેની સેવામાં રહે ? કંસે તો ત્હેને સ્વયંજયી રાજ્ય
 બખ્ત કર્યો હતો અને પોતે જતે રાજ્ય કર્યાં કરતો હતો. ઉઝસેન સાંઘ્યવાન
 હતો માટે કૃપા થઈ એમ પણ નહિ સમજવું, કારણ કે કુષ્મન જે કંસની
 દાસી હતી ત્હેનું શું સ્વરૂપ હતું ? ત્હેનું નામજ ત્રિવક્રા અર્થાત્ કમ્ભર
 છાતી તથા ગર્દનથી તો તે વાંકા હતી. દૃષ્ટાંતમાં સમજવું કે બાલમોધ અક્ષ-
 રમાં દીર્ઘ 'ઈ' વર્ણુ જેવો હોય છે તેવું ત્હેનું રૂપ હતું તો પણ, ત્હેનો
 પ્રેમ સરલ (નિષ્કપટ) હતો. કુષ્મનનું વૃત્તાન્ત ભાગવત હરિવંશાદિ ગ્રંથોને
 વિષે છે, તેમાંહેનો કાંઈક અંશ ઉદાહરણ તરીકે અહીં આપવામાં આવે છે.

કંસ વધને માટે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ બલરામાદિની સાથે મથુરાના રાજ
 માર્ગ ઉપરથી જઈ રહ્યા હતા, તે વખતે એક કુષ્મન (છાતી, કમ્ભર અને
 ગર્દનમાં વાંકી એવી) તરણ સ્ત્રી દૃષ્ટિગોચર થઈ. ત્હેના હાથમાં અંગરાગ
 (સુંગધી દ્રવ્યનો લેપ) એક પાત્રમાં ભર્યો હતો, અને રસ્તાપરથી તે જઈ
 રહી હતી. ભગવાને પૂછ્યું:-તું કોણ છે ? અને આ અંગરાગ ત્હેં કોને

૧ ખેતરમાં પડેલા ઘાણા વીણવા તે " ડંછ. કણશ આદાને
 કળિશાષર્જન શિલ્લ " ઇતિઅમર: વિશેષ મનુસ્મૃતિમાં જુઓ.

માટે તૈયાર કર્યો છે ? તે કહે. હમને બન્નેને એ અંગરાગ સમર્પણ કરવાથી ત્હારું કલ્યાણ થશે.” તેને કહ્યું:—“ત્હારું નામ ત્રિવક્ર છે; હું કંસની દાસી છું અને આ અંગરાગ ત્હેને માટે તૈયાર કરીને લઈ જઈ છું. ત્હમારી ઈચ્છા હોય તો એ અંગરાગ ત્હમને સમર્પણ કરું અને ત્હમારે શરીરે હું લગાડું.” કુબ્જએ રામ કૃષ્ણના શરીરપર તે અંગરાગનું લેપન કર્યું ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થયા. સ્વદર્શનનું ફળ કેવું હોય છે તે બતાવી આપવાને માટે ત્હેનું શરીર સીધું કરવાનો ત્હેમણે મનપર લીધું અને કૃષ્ણે પોતાના બન્ને પગ ત્હેના ચરણપર દબાવી રાખીને બન્ને આંગળીક હડપચીની નીચે રાખીને ઝટકો દીધો ત્યારે તેજ ક્ષણે ત્હેનું શરીર સરલ અને સુંદર બન્યું. કવિ કહે છે કે:—

યજ્ઞામસ્મૃતિરપ્યસ્મિન્મનોવાગ્વક્ત્રતાપહૃત ।

કિમત્ર ચિત્રં તદ્વાગ્મલ્લકં તત્કરાવમ્ભૂત ॥

જેમનું નામ સ્મરણ આ જગતમાં પુરપના મનની તથા વાણીની વક્તા દૂર કરી દે છે, ત્હેમના પ્રલક્ષ હાથથી તે કુબ્જનું શરીર સરલ બન્યું એમાં તે શું આશ્ચર્ય ? ત્હેની તેવા પ્રકારની સેવાથી સંતુષ્ટ થએલા પરમાત્માએ તે સ્થાનની વક્તા દૂર કરી દીધી. મૃદુભાષણ અંગરાગ સમર્પણ અને હાથવડે વિલેપન કુબ્જએ કર્યું હતું. તેજ પ્રમાણે આપણી વાણીની વક્તા દૂર થવા માટે પરમાત્માની સાથે મૃદુભાષણ, અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિકૃતી સંસ્કારયુક્ત વાણીવડે ત્હેમનું સ્તવન તથા ત્હેમના ભક્તોની સાથે સત્ય, હિતાવહ, પ્રિય, પરિમિત ભાષણ થવું જોઈએ; તેમજ અંગરાગ (શરીરપ્રેમ) પરમાત્માને સમર્પણ એટલે શરીરવત્ પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ કરવો જોઈએ, તો માનસિક સરલતા થશે. અને કુબ્જએ જે પ્રમાણે પોતાના હાથથી લેપ કર્યો તેજ પ્રમાણે આપણા હાથવડે ગંધ પુષ્પાદિ સમર્પણપૂર્વક પરમાત્માની જે પૂજા કરવામાં આવે તો શરીર સંબંધી વક્તા નહિ થાય. જ્યાંસુધી કુબ્જનામાં ત્રિવક્રભાવ હતો ત્યાંસુધી અનંગરાગ (મોક્ષપ્રીતિ)નો ત્હેને આવિર્ભાવ થયો ન હતો. જ્યારે સર્વત્ર સરલતા અને સુંદરતા થઈ, એટલે અનંગરાગ (કામપ્રેમ)

૧ શરીરપ્રેમ મનમાં રહે છે અને તેનાથી વક્તા થાય છે પરંતુ તે પ્રેમ છોડી દેવાથી મન સરલ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે અને તેનો અનુભવ પણ આપણને થઈ શકે તેમ છે. ૨ અંગરાગ (શરીરપ્રેમ અને લેપ). અનંગરાગ (શરીરપ્રેમ શૂન્ય, મોક્ષ પ્રેમ અને કામપ્રેમ),

પંચમ પુષ્પ.

સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિલક્ષણ અને તેના પ્રકાર.

મક્તિર્નવલિધા દ્વેયા પાપારણ્યદ્વોપવા ॥ ૬૮. ના૦ ॥

અરણ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય, વૃક્ષોવડે ફાળું હોય, તોપણ દાવામ્નિ જેમ તેને સહાયક કરી દે છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માની ભક્તિ પાપરૂપી અરણ્યને ભસ્મીભૂત કરી દેવા સાર તે દાવાનળના જેવીજ છે, એ પ્રમાણે બૃહન્નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે. પુરાણોની ગણના પૂર્વાચાર્યોએ શ્રુતિ સ્મૃતિ ઇતિહાસની પંક્તિમાં કરેલી છે. સ્મૃતિઓ તો શ્રુતિઓની અલ્પાંશ હોવા લદને બનાવવામાં આવી છે, પરંતુ પુરાણોમાં તો શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ એ બન્નેની હોવા લેવામાં આવી છે. વેદને સૂત્રસ્થાનીય સમજે અને સ્મૃતિઓને સૂત્રભાષ્ય કહો તથા પુરાણોને ભાષ્ય અને સૂત્રોનાં ઉદાહરણ સમજવાં એ અત્યંત યુક્ત છે. સ્ત્રીઓ અને શુદ્ર વેદના અધિકારી નથી, એટલા માટે વેદના અધિકારીઓના હિતને સાર પુરાણોની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાંક સાત્ત્વિક, અને કેટલાંક રાજસતામય છે. એકંદર પુરાણોની સંખ્યા અસાદ છે. તેમનાં નામ અને ગુણ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે:—

ધૈષ્ણ્યં નારદીયં ચ તથા ભાગવતં શુભમ્ ।

ગારુડં ચ તથા પાર્શ્વં વારાહં શુભદર્શનમ્ ॥

સાત્ત્વિકાણિ પુરાણાણિ વિદ્વેયાણિ શુભાણિ વૈ ।

બ્રહ્માંડં બ્રહ્મવૈવર્ત્તં માર્કંડેયં તથૈવ ચ ॥

ભવિષ્યં વામનં બ્રાહ્મં રાજસાણિ નિબોધત ।

માત્સ્યં કૌર્મં તથા લૈંગં શૈવં સ્કાન્દં તથૈવ ચ ॥

આગ્નૈયં ચ પદ્મતાણિ તામસાણિ નિબોધત ।

વિષ્ણુ, નારદીય, ભાગવત, ગરુડ, પદ્મ, વારાહ એ છ સાત્ત્વિક પુરાણો છે. બ્રહ્માણ્ડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મપુરાણ એ છ રાજસ પુરાણો છે. એમનુંજ શાકત પુરાણો એવું બીજું નામ છે. મત્સ્ય, કૃર્મ, લિંગ, શિવ, સ્કન્દ, અને અગ્નિપુરાણ એ છ તામસ કલાં છે. આ કથન પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડ મુજબ છે. પુરાણોને વિષે વિશેષ માહિતી

આગળ એકાદ પુષ્પમાં કહેવામાં આવશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પુરાણો ને આજકાલના સુધારકોની માફક ગપાટા સપાટા નહિ સમજશો. પ્રકરણના પ્રારંભમાં જણાવેલા શ્લોક સાત્ત્વિક જૃદ્ધનારદીયનો છે, અને પ્રમાણને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો છે.

સાધન એ પ્રકારનાં હોય છે. એક તો અદિરંગ અને બીજું અંતરંગ. જેના વડે અંતઃકરણ લાંબે વખતે શુદ્ધ થાય તેને અદિરંગ સાધન કહે છે, અને અંતઃકરણ જેથી શીઘ્ર નિર્મલ અને તેને અંતરંગ સાધન કહે છે. કર્મ વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં ધણા દિવસો લાગે છે તેથી તેને અદિરંગ સાધન, તેમજ ઇશબક્તિથી સત્વર મનઃશુદ્ધિ થતી હોવાથી બક્તિને અંતરંગ સાધન કહ્યું છે. મોક્ષેન્દ્રુએ અવશ્યજન નિર્વિદ્ધ, નિરૂપદવી. એવા બક્તિપથનું અવલંબન કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-બિહાર-તાલત્રિતાલા.

બક્તિ નિષ્કંટક પથ જન ॥ ધ્રુ ॥ રાજમાર્ગે જીમિ નૈન મૂંઢ
કર બાગે તોભિ ન હાન ॥ ૧ ॥ નારદ શુક મુનિ જીસ મારગ રત
હોકર અમૃતપાન ॥ ૨ ॥ તામસ રાજસ સાત્ત્વિક એસે ત્રિપ્રકાર
હો બાન ॥ ૩ ॥ શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ હિ નવવિધ હૈ તિસકેમાન
॥ ૪ ॥ લેહ શૂન્ય ફલરહિત નિર્ગુણ કત્તચિત્ત કર ગાન ॥ ૫ ॥

યોગાભ્યાસ કરનારા પુરૂષોએ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો માર્ગ, જે સર્વાન્તર્યામી પદ્મગુણેશ્વર્ય સંપન્ન ઇશ્વરની બક્તિ છે, તે કરવી જોઈએ. એના જેવો બીજો માર્ગ નથી. રાજમાર્ગે ગમન કરનારાઓને કાંટા, કાંકરા, ખાડા ટેકરા વગેરેનો ખય હોતો નથી. આંખ બંધ કરીને ગમન ક્યાં ના કરે? છતાં પડવાનો ખય નથી હોતો તેજ પ્રમાણે:—

एष निष्कण्टकः पंथा यत्र संगृज्यते हरिः ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पलेदिह ॥

એ બક્તિમાર્ગ કંટક રહિત છે; તે એવો માર્ગ છે કે જેમાં ધણા મહાત્મા લોકો પ્રવ્રત થઈને પરમાત્મા હરિની પૂજા કરે છે અને જેમાં નેત્ર મીંચીને દોડનારો પણ કોઈ સ્થાન આગળ અટકતો અગર પડી જતો નથી. 'દોડનારો' એનો અર્થ 'ધર્માનુષ્ઠાનનાં કર્મોમાંથી કોઈક અનુષ્ઠાન છોડી દઈ, ઝટઝટ આગળના કર્તવ્યોનું અનુષ્ઠાન ચલાવનારો, એવો થાય છે. આંખ બંધ કરીને આંધળાની પેઠે દોડવું, એટલે અજ્ઞાનથી નારાવું. કેમકે:—

શુભત્વંતી ઉમે મેત્રિ વિપ્રાણાં રિક્તીતે ॥

વક્રોત્ત વિચલઃ કાળો નિવ્યામચઃ પ્રતિવલ્લભઃ ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, એ બન્ને બ્રહ્મણનાં નેત્ર કહેલાં છે. એમાંથી એક જોને નથી તે કાણો અને એ નથી તે આંધળો સંમજવો. યોગાભ્યાસ અગર કર્મકાંડમાં કર્મોની કાપકૂપ થાય તો વૈયુષ્ય ઘટ્ટને ફલ મળતું નથી. પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં એકાદ સીડી છોડી દેવા છતાં પ્રત્યવાય લાગતો નથી તેમજ ફળ પણ ફૂળી જતું નથી. તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિશૂન્ય (એજ અધેત્વ અગર અચાનતા) હોય, તોપણ કોઈ પ્રકારનું વિદ્ય નહિ થતાં ભક્તિસંપન્ન પુરૂષ સુગમતાથી બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. વેદશાસ્ત્રથી ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં એટલે તેનાવડે પરમાત્માની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેહનું સ્વરૂપ ઓળખી શકાય છે એવો નિયમ નથી. એ ચક્ષુ વગર પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે તથા દૃઢ ભક્તિ પણ થાય છે. એને માટે એક ઉદાહરણ આપીશું:—

એક વખત બળરામ અને કૃષ્ણ ગોપાળ બાળસહિત યમુનાને કિનારે ગાયો ચરાવવા સારૂ ગયા હતા. તે દિવસે કોઈએ પણ ઘેરથી કશું ખાવાનું સાથે લીધું ન હતું. એ પ્રહર દિવસ થયા પછી બધાને જ્યારે ભુખા લાગી, ત્યારે ગોપાળબાળ રામ કૃષ્ણની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! હે કૃષ્ણ ! અત્યારે ભુખા હમને બહુ પીડે છે, તો એની શાન્તિ કરવાને માટે ત્હમે સમર્થ છો; માટે કાંઈક ઉપાય કરો. આજ હમારામાંથી કોઈએ પણ ખાવાને માટે કાંઈ પણ સાથે આણ્યું નથી” ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું:—“હે ગોપાળો ! અંહિયાં પાસેજ યમુનાના કિનારા ઉપર વેદપાઠી શાસ્ત્રસંપન્ન એવા મોટામોટા વિક્ષાન બ્રાહ્મણો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને અર્થે બૃહસ્પતિ સત્ર નામનો યજ્ઞ કરી રહ્યા છે; ત્યાં જાઓ અને મ્હાર તથા બલરામનું નામ દઈને ત્હેમની પાસે અન્નની યાચના કરો, તેઓ ત્હમને અન્ન આપશે, પરમાત્માએ અંતર્યામી હોવાથી જાણી લીધું કે એ બ્રાહ્મણોના હાથે ત્હેમને અન્ન મળવાનું નથી, તે છતાં ત્હેમની પાસે પોતાના મિત્રો અને ભક્ત ગોપાળોને મોકલવામાં ત્હેમને આશ્ચર્ય આ પ્રમાણે હતો, કે:—

વક્તારો મંત્રાવાતાં સ સન્મતવા યે ચ ચક્ષુષ્વજા યે ।

તૈર્વાં શ્રદ્ધા ન કસ્મિન્ન ફલમપિ ન મત્પ્રીતિરિત્યત્ર બોધઃ ॥

આ વગત્માં જે લોકો બ્રહ્મવાર્તા (વેદાંતનો ઉપદેશ) કરનારા છે, તથા સત્ અસત્ શું છે તેનો વિચાર કરવામાં જેમની ખુદ્ધિ રોકાએલી છે,

અને જેઓ યજ્ઞધ્વજ (યજ્ઞ યાગાદી ક્રિયા વડે, મંદીરની ધ્વજની માફક પોતાના મુખ વડે ફડકાટ કરીને પોતાના મહત્વનું કથન કરનારા) હોય છે, તેમની કશામાં શ્રદ્ધા હોતી નથી અને શ્રદ્ધાના અભાવથી ફળ પણ મળતું નથી. તથા તેમના મનમાં મ્હારે વિશે પ્રીતિરૂપ ભક્તિ નથી. એ બધી બાબતનું જ્ઞાન લોકોને કરી દેવું જોઈએ, એ હેતુથી પરમાત્માએ પોતાના મિત્રોને ત્યાં મોકલ્યા હતા, નહિ તો જે પ્રભુથી પોતાના બંધોનું અપમાન કાઢી કરે તો તે સહન થતું નથી, તેજ પરમાત્મા જાણી જોઈને બ્રાહ્મણોના હાથે ગોપાળોનું અપમાન કરાવવા સાક્ષી તેમને ત્યાં મોકલે એ શી રીતે સંભવે ? અરતુ !

પરમાત્માની આજ્ઞા થતાં વારને તે સઘળા ગોપાળોએ ત્યાં જઈને, રામકૃષ્ણના નામથી કથન કર્યું કે “ એમને બહુ ક્ષુધા લાગી છે અને તેઓ અન્ન માંગે છે માટે આપજો,” એવી પ્રાર્થના કરી. બ્રાહ્મણોએ એમની પ્રાર્થના સાંભળી પણ કૃષ્ણ યઃકશ્ચિન્ન મનુષ્ય છે એવું તેઓ સમજતા હતા, અને પોતાને અખિન્ન વર્ણોના ગુરૂ માનતા હતા, તેથી તેમણે ‘ આપીએ છીએ ’ ક્રિયા ‘ નથી આપતા ’ એમનો કાંઈપણ અદ્ધર મોંઠામાંથી કાઢ્યો નહિ. ત્યારે સઘળા ગોપાળ પાછા આવ્યા અને સકલ વ્રત્તાન્ત શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા. પછી બગવાને કહ્યું કે:—“ હવે ત્હમે એ લોકોની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને બલરામ સહિત હું અહીં આવ્યો છું અને ક્ષુધિત છું, એમ કહ્યો તો તેઓ ત્હમને પુષ્કળ અન્ન આપશે. એ સ્ત્રીઓનો જો કે શરીર વડે ઘરમાં નિવાસ છે, તોપણ પુદ્ગિલે તેમનો સઘળોનો નિવાસ મ્હારા સ્વરૂપ વિશે છે. ” પછી ગોપાળ ત્યાં જઈને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓને પ્રણિપાત કરીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે સાધ્વીઓ ! બલરામ અને કૃષ્ણ ગાયો ચરાવતા અહીંયા પાસેજ આવી પહોંચ્યા છે, અને એમને ક્ષુધા લાગી છે, માટે જલદી અન્ન પ્રદાન કરો. ” સાંભળતાંવારનેજ બધીય વિકલ થઈને મનમાં વિચારવા લાગી કે:—

કતુઃ કિમેતૈઃ કિયતે કતુમુક્તુ ક્ષુધાકુલઃ ।

પતિકલ્યાણમિચ્છત્યસ્તૃપ્ત્યૈતા ક્ષુનોત્સવાઃ ॥

અંહી હમારા પતિ યજ્ઞ કરવા બેઠા છે, અને ત્યાં કતુ (યજ્ઞ) મોકતા પરમાત્મા તો ક્ષુધાથી પીડિત થાય છે. એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય ? એમણે વિચાર કર્યો કે એમની તૃપ્તિ થયા વગર યજ્ઞ શું ફળ આપવાનો હોતો ? પતિઓનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી એ સ્ત્રીઓ હતી, તેથી અન્ન પ્રદાન કરીને યજ્ઞપતિ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણનો સંતોષ કરવા સાક્ષી તેમના મનમાં આનંદ

થયો. અનેક પ્રકારનાં અન્ન પાત્રોમાં ભરીને સકળ બ્રાહ્મણુ સ્ત્રીઓએ જવાની તૈયારી કરી. એવામાં ત્યાં જે હેમના પતિ, બંધુ, આત્મ, મિત્ર વગેરે જેઓ હતા હેમને ખમર પડતાં તેઓએ હેમને જવાનો પ્રતિબંધ કર્યો. પરંતુ નદી જ્યારે સમુદ્રના તરફ જાય છે, ત્યારે તો વચમાં ઉચ્ચ નીચ પ્રદેશ, ખડક, પહાડ વગેરે હોવા છતાં હેમની ક્યારે પરવા કરે છે ? તેજ પ્રમાણે અનન્યતાથી ભજનમાં નિરત થયેલી સકલ સ્ત્રીઓનો ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માની પાસે જવાનો નિશ્ચય થતાં નિષ્પિન્ન પ્રતિબંધનો હેમણે પ્રતિકાર કર્યો. કવિ કહે છે કે:—

યોગ્યૈર્જ્ઞાન્નૈર્જ્ઞાનૈરપિ મનાગનાક્રિતા ।

ભાવિકજનહૃદયગતા મયિ રતિરેવંવિષંત્યલમકથયત્ ॥

યોગીજન, યજ્ઞકર્મ કરનારા અને જાણનારા, તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપન્ન વેદાન્તીઓના અન્તઃકરણમાં જેનો યત્કિંચિત્ પણ વાસ નથી, એવી ભાવિક જનોના હૃદયમાં મ્હારે માટે એ પ્રકારની પ્રીતિ સંપૂર્ણતાથી થાય છે, એવું સર્વને તથા ગોપાળોને દેખાડવા સારજ પરમાત્માએ એ બ્રાહ્મણુપત્નિઓનું વર્ણન કરીને હેમની પાસે જવા કહ્યું હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ ત્યાંથી જે નીકળી તે જ્યાં બલરામ અને કૃષ્ણ હતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી અને સર્વને ઉત્તમ અન્ન આપીને સંતૃપ્ત કર્યા. બાદ પરમાત્માએ હેમને આશીર્વાદ આપ્યો અને પછી યજ્ઞમંડપમાં જવાનું કહ્યું. પરમાત્મકૃપાથી ત્યાં ગયા બાદ કોઇએ હેમને દોષ દીધો નહિ, પરંતુ હેમના પતિઓને ઉત્તરે પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે:—

શુદ્ધં જન્મ વહુજ્ઞતા નિરવધિર્યજ્ઞક્રિયાપાટકમ્ ।

શંકાશુન્યમલંકિતો વ્રતવિધિર્વશોઽપિ સમ્પ્રદેહિતઃ ।

નૈકેનાપિ નિજાશ્રિતા ધ્રુવમમીત્યુદુહભાવેન ય-।

શ્રીતા : શ્રીપતિસંમુક્તં તદ્વિલામ્બન્મો ન ધિગ્ધિક્ષ્યમ્ ॥

હમોએ શુદ્ધ જન્મ. નિઃસીમ બહુજ્ઞતા, શંકારહિત યજ્ઞ ક્રિયામાં કુશળતા અખંડવ્રતવિધિ અને સભ્ય લોકો વડે સ્તુત્ય એવો વંશ, એ સધળોનો આશ્રય કર્યો છે, પરંતુ એમાંથી એકે પણ પોતાના આશ્રિત જે અમે, હેમના અન્તઃકરણમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને શ્રી કૃષ્ણની સન્મુખ પહોંચાડ્યા નહિ. એથી એ સધળા ગુણોને ધિક્ ધિક્ એમ કેમ નહિ કહીશું ? સારાંશ કે, એક ભગવદ્ભક્તિ વિના સધળું વ્યર્થ છે. હમારું મહદ્ભાગ્ય કે આવી સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ. જેમના ભક્તિ પ્રભાવથી હમારી શુદ્ધિ હવે પરમાત્મા હરિમાં નિશ્ચલ થઈ છે.

આ વૃત્તાન્તથી એટલું નિશ્ચિત થયું કે, વેદશાસ્ત્ર સંપન્નત્વરૂપ નેત્ર પ્રાપ્ત થવા છતાં, ભક્તિ તેમજ પરમાત્માનુસ્વરૂપ જાણવા માટે તો અધત્વજ રહે છે. અને શાસ્ત્રદષ્ટિવિહીનત્વરૂપ અધાપો હોવા છતાં પણ ભક્તિ થાય છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપ જાણી શકાય છે. કોઈ કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

**સ્વન્માયયા કમલનાભ વિમોહિતાનાં વિદ્યાઘતાં જહન્નિલાલાઃ કો વિશેષઃ ।
ગાઢાન્ધકારફલલીકૃતલોચનાનામુન્મીલનેન કિમુતાપિ નિમીલનેન ॥**

હે પદ્મનાભ ! તમારી માયાથી મોહિત થઈને સંસારમાં પડેલા અને વિષય સેવન કરનારા જે પદ્મશાસ્ત્રસંપન્ન વિદ્વાન્ તેમજ મૂઢ બુદ્ધિના મનુષ્યો છે, ત્હેમનામાં શે વિશેષ છે ? કાંઈપણ નહિ. અધકારે આગ્રહ કરેલાં નેત્રોને ખોલવા અગર અધ કરવાથી શું કાર્ય કે ઉપયોગ થવાનો હતો ? અધકારમાંથી ચક્ષુષ્માન પુરૂષ જય અગર આંધળો જય તો એમાંથી એકને શું વસ્તુનું દર્શન થશે ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રદષ્ટિસંપન્ન અને શાસ્ત્રદષ્ટિશૂન્ય, જે માયારૂપ અધકારથી મોહિત થયા હશે તો તે એકમાં કાંઈ દ્રશ્ય નથી. તાત્પર્ય કે, પરમાત્મભક્તિ વડે નિર્મલ અંતઃદૃષ્ટિ થઈને વસ્તુ (આત્મા) નું દર્શન થાય છે. હવે ભક્તિ કેટલા પ્રકારની હોય છે, તે દેખાડવામાં આવે છે.

ભક્તિયોગ આચરણ કરવાના બિન્ન બિન્ન માર્ગે ઘણા હોવાથી ભક્તિ-યોગના પ્રકાર પણ અનેક છે. મનુષ્યોના સ્વભાવજૂત ગુણોની વૃત્તિઓ બિન્ન બિન્ન હોય છે અને એટલા માટે ત્હેમના અભિપ્રાય પણ જૂદા જૂદા હોય છે. અર્થાત્ ભક્તિ કરવામાં કોઈનો કોઈએક પ્રકારનું ફળ મેળવવાનો સંકલ્પ, તો બીજાનો કાંઈ બીજુંજ મેળવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે. એવા જૂદા જૂદા સંકલ્પોને લીધે ભક્તિના અનેક ભેદ થયા છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

અભિસંધાય યો હિસાં લક્ષ્મી માત્સ્વર્ગમે વા ।

સંરંમી મિશ્રવૃગ્માલં મયિ કુર્યાત્સ તામસઃ ॥

વિષયાનભિસંધાય યશયેશ્વર્યમેવ વા ।

અર્ચાદાવર્ચયેયો માં પૃથગ્માવઃ સ રાજસઃ ॥

કર્માનેહાર્મુલ્લિપ્ત પરાસક્ત તત્ત્વર્જનમ્ ।

યજેદ્યદ્યમિતિ વા પૃથગ્માવઃ સ સાત્ત્વિકઃ ॥

કોઈ કોઈ પુરૂષ, શંકર અને વિષ્ણુ બિન્ન તથા હું અને પરમાત્મા બિન્ન એવી ભેદબુદ્ધિ વડે કોઈની હિંસા, દંભ, માત્સર્ય, એમાંથી કોઈપણ એકાદ ફળ મેળવવાના સંકલ્પથી મ્હારી ભક્તિ કરે અગર કરશે તો ત્હેને

તામસભક્ત સમજવો. હિંસાને માટે ભક્તિ કરનારો અત્યંત અધમ, ઢોંગી રહેનાથી કાંઈક ઠીક, અને મત્સરી એ ત્રણેમાં સારો. એવા તામસ ભક્તોના ત્રણ ભેદ થયા. ભેદ દૃષ્ટિ રાખનારો પુરૂષ વિષય સુખ, કીર્તિ, કિંવા ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી મૂર્ખાદિકોને વિષે મ્હારી આરાધના કરતો હોય તો, રહેને રાજસ (મધ્યમ) ભક્ત ગણવો. વિષય સુખોને માટે ભક્તિ કરનારો નિકૃષ્ટ, કીર્તિને માટે કરનારો રહેનાથી અધિક યોગ્યતાવાળો અને ઐશ્વર્યને માટે ભજનારો, તેઓમાં ઉત્તમ. એવા રાજસ ભક્તોના પણ ત્રણ ભેદ છે. તેજ પ્રમાણે ભેદયુક્તિજ રાખનારો પુરૂષ, પાપ ક્ષયને સાર, ઇશ્વર સંતોષને માટે, અથવા ‘પૂજા કરવી’ એવી આજ્ઞા છે તે પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિ કરતો હોય તો તે સાત્વિક ભક્ત સમજવો. પાપક્ષયને માટે ભક્તિ કરનારો ત્રણેમાં કનિઠ દરજ્જાનો, ઇશ્વરપ્રીતિને માટે ભજન કરનારો મધ્યમ, અને વેદવિધિ પૂર્ણ કરવા ખાતર ભક્તિ કરનારો ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે સાત્વિક ભક્તોના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા. સારાંશ કે, સાત્વિક, રાજસ, તામસ એ ત્રિવિધ ભક્તિના ત્રણ ત્રણ ભેદ મળીને નવ ભેદ થયા. એ નવ પ્રકારની ભક્તિના પણ ફરી:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદ્સેવનમ્ ।

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવંદનમ્ ॥

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવા, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય તેમજ આત્મનિવંદન એવા નવ નવ પ્રકારના ભેદ છે. એ સર્વ મળીને ભક્તિના (૮૧) એકપાશી પ્રકાર થયા. પરંતું નિર્ગુણ ભક્તિનો પ્રકાર એકજ છે.

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મંત્રોગતિરપિ ॥ જ્ઞા યથા ગંગાંઽમર્મોઽબુધી ॥

લક્ષ્મણ મક્તિયીગત્ નિર્ગુણસ્ય હુદાહૃતમ્ ।

અહૈ ક્યબ્યવાહેતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥

જે પ્રમાણે ગંગાના જળની ગતિ સમુદ્રની તરફ જાય છે, તેજ પ્રમાણે નિમિત્ત પ્રાણીઓની યુક્તિશક્તિને વિષે સ્થિત, ઉત્તમ પુરૂષ જે હું, તે મ્હારે માટે, કેવળ મ્હારા ગુણોનું શ્રવણ કરીને કોઈ પણ કૃપાની ઇચ્છા તથા ભેદ યુક્તિ રાખ્યા વગર જે ભક્તિ કરવી. તેજ નિર્ગુણ ભક્તિનું લક્ષણ કહેવું છે; અને એજ સકલ સાધુપુરૂષોને સંમત શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે. મહાત્મા કહે છે કે:—

કૃત્ત, આંદ્રાયણ, પંચામિ સાધન ઇત્યાદિ તપ કરનારાથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, ‘તપસા કલમવાન્હતિ’ એ સ્મૃતિ પરથી તપનું ફળ પાપ-નિવૃત્તિ છે, અર્થાત્ અલ્પ છે. પરંતુ યોગી તો પુનરાવૃત્તિ રહિત વિદેહ મુક્તિ પથગામી હોવાથી, તેની યોગ્યતા તપસ્વીઓના કરતાં અધિક છે. તેમજ મીમાંસાદિશાસ્ત્રાથં જાણનારા કરતાં પણ તે ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે, તેને શાસ્ત્રાર્થ જ્ઞાનનું ફળ ધર્માનુષ્ઠાન કરવું અને કરાવવું એટલુંજ અમથું છે. જોકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

યસ્તુ વ્યાકુહતે વાચં યસ્તુ મીમાંસતે ગિરમ્ ।
તાતુમૌ પુણ્યકર્માણૌ પંક્તિપાવનપાવનો ॥

‘નેહ વાણ્ણીનું’ વ્યાખ્યાન કરનારા તથા તેની મીમાંસા (અર્થ વિચાર) કરનારા એ બંનેને પુણ્યવાન અને પાવન કરનારાના પણ પાવન કરનારા કહ્યા છે, તોપણ પુણ્ય કર્મને લીધે પુણ્ય લોકની લેખને પ્રાપ્તિ થઈ તે છતાં પુનરાવૃત્તિ અચૂક થવાની, માટે યોગીને લેખનાતી શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. તેજ પ્રમાણે યોગીને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરનારા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવો. આનાપર શંકા થશે કે, શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે, ‘અપામ સોમમમૃતા અમૂમ’ ‘અક્ષયં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતંમવતિ’. ‘હમે સોમ-પાન કરીને અમર થયા છીએ;’ ‘ચાતુર્માસ્ય યાગ કરનારાનું’ પુણ્ય અક્ષય થાય છે’. તો આ વચનોને શું મીથ્યા કહેવાં? તો એના સમાધાનમાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે કે એ વચનો પરથી જોકે સોમયોગ કર્તા મૃત્યુ રહિત થાય છે, તેમજ ચાતુર્માસ્ય યાગ કર્મ કરનારાનું પુણ્ય પણ અક્ષય (નાશ રહિત) થાય છે, એમ ઉપર ઉપરથી જણાય છે, તોપણ એનો આશય એવો છે કે સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં સોમપાન કરનારાને મૃત્યુ ક્રમ યાને વારંવાર નથી હોતું; અને જ્યોતિષ્ટામાદિકોના કરતાં ચાતુર્માસ્ય યાગનું પુણ્ય પણ વખત સુધી રહે છે, એટલુંજ જાણવું; લેખને મુક્તિ મળે છે એમ નહિ સમજવું. એમ જો સમજવામાં આવે તો—

નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેડનુમૂલ્લેખં લોકં હીનતરં વા વિદ્ધંતિ ।

સ્વર્ગલોકમાં પુણ્યફળનો ઉપભોગ લીધા બાદ, ફરી પાછા તેઓ આ મનુષ્ય લોકમાં અગર તેનાથીયે હીન યોનિમાં જન્મ લે છે, એવું કથન કરનારી શ્રુતિ યથાર્થ થશે નહિ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગી પુરોહીના કરતાં યોગી શ્રેષ્ઠ છે. એથી ફરીને મોક્ષની અપેક્ષા લેખને હોય તો યોગી બનવું. જોનાથી લેખને યોગનિષ્ઠાવડે સમ્યગ્જ્ઞાન થઈને પુનરાવૃત્તિ રહિત બ્રહ્મપદ ‘વિદેહ

કૈવલ્ય' પ્રાપ્ત થશે. હવે સમાધિનું સંતત અનુષ્ઠાન ન કરે તો, વેદાંતનું અવશ્ય અને વ્યાખ્યાન ધણીયે વખત કર્યું હોય, તોપણ પુરૂષને સમ્યગ્જ્ઞાન સિદ્ધિ અને વિદેહમુક્તિ થવી અસંભવિત છે. એટલા માટે દેશ, કાળ, આસનચંદ્ર ઇત્યાદિ શ્રમવિરહિત સમાધિ સૂચિત કરવાની ઇચ્છાથી, એવી સમાધિ કરનારાની સ્તુતિ કરે છે. હે અર્જુન ! વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ ઉપાસના કરનારા સર્વ યોગીઓમાં જે પુરૂષ પ્રાકૃતન સંસ્કાર અને સત્સંગ-તિના પ્રભાવથી મ્હારા બળનના પ્રત્યે આતિશય શ્રદ્ધાયુક્ત થાય છે, અને વિપરીત પ્રત્યયોને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી, અને શ્રુતિ સ્મૃતિયુક્ત્યાદિ પ્રમાણો વડે નિશ્ચિત કરેલા, સમ્યક્જ્ઞાનદં અદ્વિતીય પરબ્રહ્મરૂપ મ્હારામાં પ્રવિષ્ટ એએલા અંતઃકરણ વડે, ઇશ્વરેશ્વર જે હું સગુણ નારાયણ ત્હેનું અત્યુચ્ચ યુદ્ધિથી બળન કરે છે, તે યોગી શ્રેષ્ઠ છે એવો મ્હારો મત છે. યોગાભ્યાસ તથા બળનના પરિશ્રમ મુશ્કળ, પરંતુ મદ્વિપયક ભકિતરહિત પુરૂષોના કરતાં મ્હારો ભક્તજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. એથી કરીને તું ભક્ત યદ્યપિ તો અનાયાસે ઉત્તમ યોગી યદ્યપિ, એમાં શો સંદેહ ? આ વચન પરથી અંતઃકૃતિ યદ્યપિ જૈત્યન્તરશૂન્ય બની સર્વને બ્રહ્મરૂપ જોવા અને શ્રદ્ધાયુક્ત યદ્યપિ પરમાત્માનું બળન કરવું, એજ સફળી શ્રેષ્ઠ છે. અને એવું કરનારો પુરૂષ ભગવાનને અત્યંત પ્રિય અને સફળી શ્રેષ્ઠ સંમત છે, એમ સિધ્ધ થયું.

આ પ્રમાણે પરમાત્માના ભક્ત ધણા યદ્ય ગયા, જેમાં નામદેવ અત્યંત વિખ્યાત હતા. પરમાત્માની આજ્ઞાથી ઉધ્ધવ ભક્તજ્ઞ આ કલિકાળમાં ભકિત માર્ગ પ્રગટાવવાને માટે નામદેવરૂપે અવતીર્ણ થયા હતા. કવિ કહે છે કે:—

યસ્ય નામનઃ પરા યયાતિઃ સદા સર્વત્ર રાજતે ।

સત્યં બ્રહ્મીમિ લોકેઽન્ન સદામોદરસંગતઃ ॥

જેમના નામની સર્વત્ર સદા અત્યંત પ્રસિદ્ધિ વિરાજીત છે, તે 'સ-દામા-ઉદર-સંગતઃ' દામા નામના પિતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થએલા નામદેવ ભક્ત 'સદા-મોદરસં-ગતઃ' નિરંતર બ્રહ્માનંદ રસને પ્રાપ્ત થયા હતા, એ હું સત્ય કહું છું. કેમકે, તે નામદેવ 'સ-દામોદર-સંગતઃ' દામોદર (શ્રી કૃષ્ણરૂપ વિકૂલ) ના સ્વરૂપમાં પોતાનું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ કરીને રિચત થઈ રહ્યા હતા, એથી ત્હેમને આનંદરસની પ્રાપ્તિ કેમ ના હોઈ શકે ? પરમાત્માના નામની પશ્ચ અખિલ લોકોમાં અતીવ ખ્યાતિ વિરાજ માન છેજ; અને ત્હેમનું નામ 'દામ-ઉદર-સંગત થવાથી' દામોદર પશ્ચ છે. એક વખત યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને દામ વડે (ગાય બાંધવાના દોરડા વડે) ઉખલની સાથે બાંધ્યા હતા, તે પરથી

દામોદર એ નામ ત્યારથી તહેમનું પડ્યું. એવા દામોદરના ભક્તિપરાયણ નામદેવ પંદરપુર ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતા હતા.

મોગલાઇમાં બેઠેર નામના ગામમાં એક આત્માણુ સદાચારસંપન્ન તથા શ્રી વિઠ્ઠલની ભક્તિ કરીને નિવાસ કરી રહ્યા હતા; તહેનાપર કાંઈક સંકટ આવતાં, તહેણે માનતા લીધી કે જો મહાઈ એ અરિષ્ટ દૂર થશે તો હું પંદરપુરથી નામદેવને અહીં બોલાવીને શ્રી વિઠ્ઠલનો કૌસલ સમારંભ કરીને તેમાં નામદેવનું કીર્તન કરાવીશ તથા આત્માણુ ભોજન કરીશ. ઇશદૃષ્ટાથી તહેની કામના પૂરી થઈ ત્યારે આત્માણુ પંદરપુર જઈને નામદેવને પોતાના હેતુ બહેર કર્યા. પછી શ્રી વિઠ્ઠલની આજ્ઞા લઈને, મોટી વૈષ્ણવ મંડળી રસ્તાપર ભારે પ્રેમથી મદંગ, તાળ, ગીણાચુક્ત ભજન કરતી કરતી જઈ રહી હતી અને રાત્રે જ્યાં મુકામ થતો, ત્યાં પાણુ કીર્તન થતું. થોડા દિવસમાં બધી મંડળી બેઠેર આવી પહોંચી. ત્યારે તહેમની આવી રહેલી ગર્જનાથી આદશાહ બચબીત થયો અને તહેને એમ લાગ્યું કે, કોઈ શત્રુજ સૈન્ય સમેત ગર્જના કરીને આદાહ કરવાને આવ્યો છે. તહેણે જટ પોતાના પ્રધાન કાશીનાથ પંતને બોલાવ્યા અને લડાઈની તૈયારી કરવા કહ્યું. કાશીનાથપંતે વિચાર કર્યો કે, શત્રુ એકાએક કોણ આવ્યો છે ? પહેલાં કાંઈક પૂછપરછ તો કરે. ત્યારબાદ સૈન્યની તૈયારી કરાશે. સિપાઈઓને મોકલીને તપાસ કરતાં ખચર પડી કે, પંદરપુરથી નામદેવના ભક્ત સંતમંડળી સહિત આવ્યા છે, અને તે સધળા લોકો ભજન કરે છે તેની એ ગર્જના છે; કોઈ શત્રુ આવ્યો નથી. આદશાહને પ્રધાને જ્યારે કહ્યું કે, 'નામદેવ ભક્ત ભજન કરતા આવી પહોંચ્યા છે,' ત્યારે તો આદશાહ ખીજવાઈને બોલ્યો કે, 'એવો નામદેવભક્ત કોણ છે ? અને આ પ્રમાણે કેમ ભજન કરે છે ? કે જોથી આદમીને ડર લાગે.' આદશાહ સિપાઈઓને કહ્યું કે એને પહેલાં પકડીને અહાંજ લઈ આવો. હુકમ થતાંવારને આણુતુલ્ય વેગથી સિપાઈઓ દોડ્યા અને નામદેવને તથા ખીજા પાણુ લોકોને પકડીને આદશાહની પાસે લઈ ગયા. આદશાહે એ નામદેવમાં કેવી શક્તિ છે ? તે સત્ય ભક્ત છે કે દોંગી છે ? તહેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી એક ગાયને ત્યાં આણીને મારી નાંખી, અને પછી આદશાહે નામદેવને કહ્યું કે, જો તું સત્ય ભક્ત હોય તો આ ગાયને જીવાડ. નહિતો આ જયો ત્હારો દોંગ છે એથી તું લોકો વડે પૂજાય છે અને તું તહેમને લૂટે છે, એમ સમજીને હું ત્હને દેહાંત દંડની સજા કરીશ. ત્યારે તો બધી મંડળી ગભરાઈ ગઈ કે, આનો અનર્થ થયો. અહીં આપ શા માટે

આવ્યા ? હવે યવન બાદશાહ શાસન કર્યા વગર રહેશે નહિ. એવો કહણુ પ્રસંગ જ્યારે નામદેવના જોવામાં આવ્યો ત્યારે લેખણે સઘળાંને આશ્વાસન આપીને શ્રી વિઠ્ઠલનું સ્તવન કરવાં માંડ્યું. હે ભક્તવત્સલ ! દીનદયાળુ કૃપા કરો.

પદ-રાગ-ખંભાજ-તાલ દાદરા.

દીનકો દયાલુ સુન્યો અભય જાનદાતા । સાંચી ખિરદાવલિ
તુમ જગતકેપિતુમાતા ॥ ૧ ॥ વ્યાધ ગીધ ગણિકા ગજ ઇહિમે
કો જાતા । સુમિરત તુમ તર્ખાદિ આયે ત્રિભુવન વિખ્યાતા ॥ ૧ ॥
કેશિકંસ દુષ્ટમારિ મુષ્ટિક કિયો ધાતા । અપને ધ્રુવ રાજ કાજ
કેતક ચહ ખાતા ॥ ૨ ॥ તી લેલિભવ દિયો તંડુલ કે ખાતા ।
સર્વસુ પ્રભુ રીઝી દેત તુલસી કે પાતા ॥ ૩ ॥

હે પ્રભુ ! આપ જગતના માતાપિતા છો, તેથી બાલકોને (ભક્તજનોને) અભયદાન વડે સર્વ પ્રકારનાં સંકટ બચાવ્યાંથી મુક્ત કરો છો. એ પ્રમાણે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સંત મહાત્મા આપની ખિરદાવલિનું વર્ણન કરે છે. જ્ઞાત ભાત, જ્ઞાની અજ્ઞાની વગેરે બેદને ક્યાં આપ ગણો છો ? શુદ્ધ પ્રેમથી જેઓ આપની સ્મૃતિ પરાયણ થાય છે, તેમના સંકટ સમયે આપ દોડતા જાઓ છો, અને તેમને દુઃખમાંથી છોડાવો છો. વ્યાધ, ગીધ, ગણિકા, ગજેન્દ્ર, ધ્રુવ, સુદામા ઇત્યાદિ ભક્તોના પર આપે કેવી કૃપા કરી હતી ? એમાં કોણ જ્ઞાન સંપન્ન હતું ? અત્યારે આ બાદશાહે ગાયને મારીને ‘એને જીવાડો નહિ તો ત્હમારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે’ એવું સંકટ ઉપરિચિત કર્યું છે. ભક્તની છલના કરનારા જે કંસ, કેશી, આજુર, મુષ્ટિક ઇત્યાદિ દુષ્ટો હતા તેમને સંહાર કરીને આપે ભક્તોની રક્ષા કરી છે. તેજ પ્રમાણે આ સમયે દોડતા આવીને આ બાદશાહને પ્રતીતિ બતાવશે તોજ ત્હમારા ભક્તો તથા ભક્તિનો મહિમા કાયમ રહેશે. આ પ્રમાણે નામદેવની કરુણાવાણી સાંભળીને ભગવાન ઝટ ત્યાં આવ્યા, અને ગુપ્તરૂપથી નામદેવની પાસે પ્રગટ થઈને કહેવા લાગ્યા કે, ‘ડરવું નહિ.’ મ્હારા નામની સંજીવની ધારા ત્હમારી પાસે છે તેના વડે તું આ ગાયનું શિર તેના શરીરની સાથે જોડીશ કે તરતજ તે ઉઠીને ઉભી થશે. પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર નામદેવે શિર હાથમાં લઈને ગાયના શરીરને લગાડ્યું કે તરતજ તે ઉભી થઈ અને ભગવાન અંતર્હિત થયા. જે અંતર્હિત (અંતરનું હિત) કરે છે, તે “અંતર્હિત” ગુપ્ત થાય છેજ. બાહ્યહિતકરનારા પ્રગટ થાય છે; યાને તેમની ઇચ્છા જગતમાં

પોતાના નામની પ્રગટતા થાય એવી હોય છે. પરંતુ સત્ય અંતરંગ હિત કરનારા, પોતે સદા ગુપ્ત રહેવાની (લોકોમાં પોતાના નામની ખ્યાતિ ન થાય એવી) ઇચ્છા કરે છે. પરમાત્મા ‘અંતર્હિત,’ અંતરમાં સ્થિત થઇને, અંત-હિત (અંતરંગ હિત) વડે સદા અંતર્હિત (ગુપ્ત) થયા જવાજ છે. એટલા માટે પરમાત્મા ભક્તના સંકટ પ્રસંગમાં જોકે પ્રકટ થાય છે, તોપણ ભક્ત વિના ખીજા કોઇને એમનું દર્શન થતું નથી. એ પ્રમાણે ઘણી જગો પર પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં તથા ભક્ત માલિકામાં વર્ણન મળી આવે છે. અસ્તુ ! પરમાત્મા ગુપ્ત થયા. સર્વ સંતજનોને આનંદ થયો અને બાદશાહની ખાત્રી થઇ કે એ નામદેવ મોટા ઝોલિયા ફકીર જેવા ચમત્કારી છે. પછી ત્યાંથી બધાને છોડી દીધા અને ઊવતી કરવામાં આવેલી ગાય નામદેવની સાથે જતી રહી પણ બાદશાહે કાંઇ ઇનકાર ન કર્યો. પછી નામદેવ બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા અને ત્યાં કથા, કીર્તન, બ્રાહ્મણ ભોજન વગેરે પ્રકાર થયો.

આણી તરફ એવો ચમત્કાર થયો કે ભક્તનો છળ કરવાથી પરમાત્માનો કોપ થયો અને નગરમાં નાના પ્રકારના વિપારી સર્પ ઉમળ થઇને, લોકોને કરડીને મારી નાંખવા લાગ્યા. બાદશાહને એ અરિષ્ટની ખબર પડી, ત્યારે તે ગભરાઇ ગયો. પોતે ભક્તનો છળ કર્યો હતો તેનુંજ આ ફળ છે, એવું સમજીને બાદશાહે કાશીનાથપંત પ્રધાનને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હે પ્રધાન ! ત્હમ્હારા મોટા ભક્ત નામદેવનો મ્હારા હાથે છળ થવાથી જ્યાં ત્યાં સર્પની ઉમળિ થઇ છે અને લોકો મરે છે. માટે મ્હારા તરફથી આપ નામદેવની પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને આ સંકટમાંથી નિર્મુક્ત કરવા સારું લેમની પ્રાર્થના કરો અને છળ થયો તે ખાતર ક્ષમા માંગો. કાશીનાથપંત બાદશાહની આજ્ઞા ઉપરથી નામદેવની પાસે આવીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે આપ કૃપા કરીને લોકોનું તથા બાદશાહનું રક્ષણ કરો. કેમકે શહેરમાં એકાએક સર્પ ઉમળ થયા છે, અને લોકો પણ ઘણા મરી ગયા છે. આપની કૃપા અશે તો આ અરિષ્ટ ટળશે. આપનો છળ થયો, માટે બાદશાહ તરફથી ક્ષમા માંગવાને માટે હું આવ્યો છું. નામદેવે સાંભળતાં વારને કહ્યું:—‘આપ ગભરાશો નહિ. છળને માટે મ્હારા મનમાં કાંઇ ક્ષોભ ઉપજ્યો નથી, અને આવો અનર્થ થયાની મ્હને તો ખબર સરખી પણ નથી. પરમાત્મા શ્રી વિઠ્ઠલ અરિષ્ટની શાન્તિ કરશે. એમ કહ્યું અને જે લોકોને સર્પ દંશ થયો હતો, ત્હમની પાસે નામદેવ પ્રધાનની સાથે ગયા. કૃપા દૃષ્ટિથી ત્હમને જોતાંવારને, તેઓ સઘળા ઉડીને ઉભા થયા. તથા લોકોને અત્યંત આનંદ થયો અને તેઓ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પછી બાદશાહે પ્રસન્ન થઇને નામદેવને દરબારમાં

ખેલાવીને ત્હેમનું બારે સન્માન કર્યું, અને પોતાના અપરાધની પશ્ચાત્તાપ-
પૂર્વક ક્ષમા માંગી લીધી. નામદેવે આશીર્વાદ આપ્યો, અને ત્યારબાદ બાદશાહે
બારે પ્રેમથી અને સમારંભ કરીને નામદેવને પોતાની નગરીમાંથી વિદાય
કર્યાં. સત્ય ભક્તના ઉપર ગમે તેટલું સંકટ આવી પડે, તોપણ પરમાત્મા
ત્હેની પ્રેમ ભક્તિને વશીભૂત થઈ ગએલા હોવાથી, ત્હેના સંકટને મુદર્શન
અકથી અથવા 'સુ-દર્શન' પોતાના સ્વરૂપનું ઉત્તમ દર્શન આપીને, તેના વડે
નષ્ટ કરી દે છે. એથી કરીને પરમાત્માની ભક્તિનું અવલંબન કરશે તો
તેનાથી તેમના દર્શનપ્રતિબંધક પાપનો નાશ કરીને, તેઓ નિરંતર ત્હમારી
દૃષ્ટિ (બુદ્ધિ) નો વિષય થશે. પાપારણ્યને બાળીને બાપ કરવા સાથે પરમા-
ત્માની પૂર્વકથિત ભક્તિ દાવાગ્નિ સમાન પ્રયજ્ઞ છે.

॥ इति शिवम् ॥

પદ્ય પુખ્ત.

ભક્તિશૂન્ય જ્ઞાન અમદાયક છે.

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શાક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥ ગી. ॥

સરોવરમાંથી ઝરાઓની જેમ, અન્યુદય અને મોક્ષારૂપ પરમ કલ્યાણ
જેમાંથી ઉત્તમ થાય છે, એવી પરમાત્મભક્તિનો અત્યંત અનાદર કરીને,
જે પુરૂષ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત્યર્થ પરિશ્રમ ઉડાવે છે, ત્હેને કલેશ વિના
બીજું શું ફળ મળવાનું હતું ? ધાન્યકણુરહિત એકલાં છોડાંને ફૂટનારા પુર-
પનો શ્રમ જેમ મિથ્યા છે, શ્રમ વિના ત્હેને જેમ બીજું ફળ મળતું
નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિને અલ્પ ગણીને તુચ્છકારનારા મનુષ્યોને અને
જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ કરનારાઓને ફળ એક માત્ર આયાસજ પ્રાપ્ત થાય
છે. ધાન્ય અલ્પ હોય છે, તોપણ તેના પાકથી તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થાય છે,
તેજ પ્રમાણે પરમાત્મભક્તિવડે પૂર્ણ તૃપ્તિ થાય છે. તુલસીદાસ કહે છે કે:-

પદ-રાગ-પિલુ-તાલ દીપચંદી.

શમભક્તિમહિમાપરિહર હી । કેવલજ્ઞાનહેતુશ્રમકરહી ॥૪૫॥

તે જડ કામધેનુગૃહત્યાગી । બેજતઆકશિરહીપયલાગી ॥૧॥

સુખબોધેશ હવિભક્તિભિદાઈ । જો સુખઆહુતિઆનહિપાયી ॥૨॥

તે થઈ મહાસિંધુભિનુતરણી । પૈરિપાર આહત જડરણી ॥૩॥

જે માણસો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રની ભક્તિ છોડી જ્ઞાનને માટે અત્યંત શ્રમ કરે છે, તેઓ મૂઠ્ઠા બુદ્ધિ હોઇ કામધેનુનો આશ્રય છોડીને દૂષ પ્રાપ્તિને માટે આંકડાના ઝાડને ટુંકે છે એમ સમજવું. ભક્તિ વગર અન્ય ઉપાય વડે પરમ સુખની ઇચ્છા રાખનારા પુરો, નૌકાનો અનાદર કરીને પગ-વડેજ મહોદધિને તરીને પાર જવાની ઇચ્છા કરનારા મૂઠ્ઠાનોના જેવા જાણુવા. નૌકા વગર સિંધુતરણ જેમ અશક્ય છે, તેજ પ્રમાણે ભવસમુદ્રને પેસે પાર (બ્રહ્મ) પહોંચવાનું ભક્તિરૂપ નૌકા વિના થવું નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:-

ક્લેશોઽધિકતસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચંતસામ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્નિરવાપ્યતં ॥

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! સગુણ ઉપાસના કરનારાઓને જે કે શ્રમ પડે છે, તોપણ તેઓ એક એક પગથીપે ધીરે ધીરે કમથી ચલી ગય છે અને પરાકાષ્ઠાને-પરમ પુરૂષ પરમાત્માને-પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આદાશમાં બુદ્ધ કરવાની માફક જેઓ નિરાશંખમાં, નિર્વિપયમાં ચિત્ત સ્થિર કરે છે ત્હેમને અત્યંત ક્લેશ થાય છે. સારાંશ નિર્ગુણ બ્રહ્મચિંતનપરાયણ પુરોને પક્ષી-ઓની માફક અદસ્તમાન ઉર્ધ્વપદમાં ઉડનારાઓની પેઠે અન્યંત આવાસ થાય છે. કેમકે, દેહાભિમાની પુરોને અવ્યક્તગતિ અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અન્યંત દુઃખવડે થાય છે, પરંતુ મદારા ભક્તોને મદારા પ્રસાદથી અનાયાસે થાય છે. એટલા માટે તું સગુણ બ્રહ્મની એકાંત ભક્તિ કર; જેથી તને પરમ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ થશે.

એક બ્રાહ્મણ વિવેકસિંધુ નામનો વેદાન્તનો ગ્રંથ વાંચી રહ્યા હતા; પરંતુ જ્ઞાને તો અવિવેકસિંધુ હતા. તેણે જ્યારે તુકારામની કીર્તિ સાંભળી, ત્યારે તેણે ત્હેમની પાસે જઈને તે ગ્રંથમાંહેનો કાંઈક અર્થ સમજાવવાનો વિચાર કર્યો. પૂતા પાસે દેહ નામના ગામમાં, ઈન્દ્રાયણી નદીના કિનારે જ્યાં તુકારામ ભજન કરતા બેઠા હતા, ત્યાં આગળ તે બ્રાહ્મણે, આવીને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે:-મહાત્મા મુકુંદરાજે વિવેકસિંધુ નામે જે અધ્યાત્મગ્રંથ રચ્યો છે, તેનું પારાયણ હું અહિંયાં કરું છું તે આપ સાંભજો. ત્હેના સંતોષને ખાતર તુકારામે તે વાત કમસ કરી, પરંતુ જ્યારે બ્રાહ્મણે વાચતા માંડ્યું તુકારામે માથાપર ગોદડું ઓઢી દીધું. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું:-‘આમ કેમ ?’ તુકારામે ખુલાસો કર્યો કે મન આમતેમ દોડે છે માટે આંખ અધ કરીને ઉપર ગોદડું ઓઢી દઇને એકાગ્રતાથી સાંભળું છું, આપ પારાયણ કરો. બ્રાહ્મણે પછી એક પ્રવર પર્યન્ત ગ્રંથ વાંચી તેનો અર્થ કહ્યો, પરંતુ જ્યારે તુકારામ તરફનો

કાંઈપણ હોંકારો ન મળ્યો ત્યારે આજ્ઞાણ સારાંક બન્યો. ત્યેણે માયા પરનું
જોઈકું એક તરફ ખસેડીને જોયું તો, કાનમાં બંને આંગળીયો ધાલીને,
તુકારામ મુખવડે નામસ્મરણ કરી રહેલા જોવામાં આવ્યા. આજ્ઞાણ વિરસ
અધોને બોલ્યો કે:-હે તુકારામ ! મહારા પાસમાં તથા અર્ધમાં કાંઈ ભૂલચૂક
થાય તો તે ત્દમારા સાંભળવામાં આવે એટલા માટે મહેં અહીં ત્દમારી
પાસે આવીને અંધ વાંચ્યો પણ ત્દમે તેના તરફ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.
પછી તુકારામે એક અભંગ (કવિતા) ગાં તે આજ્ઞાણને કહ્યું:—“ મહારાજ !
મહારો તો નામસ્મરણનો નિયમ છે; એ શિવાય ખીજ કોઈ વાતોને હું
સાંભળતો નથી, અને ગામ છોડી અરણ્યમાં એકાંત રહેવાની મતલબ પણ
એજ છે કે તેમ કર્યાથી ચિત્ત વિક્ષેપ થતો નથી. સંપૂર્ણ જગત અભિરૂપ છે
એવું પડત ક્રીને તથા લોકોને સમજવાને કોડીને માટે ઝઘડા કરવો અને
બોલિત થઈ જવું બહુ ખરાબ કહેવાય. નિખિલ પ્રપંચ અભિરૂપ છે
એવું ભાસતું હોય તો લાભ લાનવડે ચિત્ત કેમ વ્યાકુળ થાય છે ? સારાંશ
કે, અભ સાંભળવું અને સંભળાવું એ જોટલું મુશ્કેલ છે. તેટલો તેનો
અનુભવ નથી

વિરક્તવેષ ધારણ કરીને મુખથી વૈરાગ્યોપદેશ કરનારા, પરંતુ સ્વયંધન-
લુપ્થ એવા લોકો આ દુનિયામાં કાંઈ થોડા નજરે પડે છે ? ધણાજ. પરંતુ
એમનાથીતો:—

રાગિણી ગણિકા વિત્તં યદ્વાંછતિ વરા હિ સા ।

ધિક્તં વૈરાગ્યવત્કારં વાત્રાલં વિત્તલંપદમ ॥

પ્રસિદ્ધ વેશ્યાપણ સારી । જે ધનની ઇચ્છા કરે છે. કેમકે તે તો રાગવતી
(વિપયોને માટે સમાધાન) જ હોય છે. પરંતુ ખીજને વિરક્તતાનો ઉપદેશ
અને પોતે અંતરમાં ધન લોભી, એવા પુરૂષને ધિક્કાર છે. એવા વાચાલનું
વાક્ય નિર્રથક થઈ પડે છે. આના પર કોઈ એમ પણ કહી શકે કે ધણા
શાસ્ત્રવક્તા પુરૂષો પણ ધન સંપાદન કરવા ખાતર પ્રયત્ન અને કલેશ સહન
કરતા નથી શું ? તો પછી ત્દેમની નિન્દા શા માટે ? એના સમાધાનમાં
જાણવું જોઈએ કે જે પ્રમાણે વેશ્યા ધણા ધનિક લોકોના મનનું રંજન
કરીને દ્રવ્ય કમાય છે, અને ‘હું મહા ધનવતી, રૂપવતી, આતુર્યવતી છું’
એવી પોતાની પ્રશંસા કરે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવક્તા પુરૂષો પણ ધનાઢ્યોનાં
મનરંજન કરીને, ધનસંપાદન કરી, ‘હું મોટા પડિત છું, હું આટલું દ્રવ્ય
કમાયો છું, મહારા જોવો કોણ છે ?’ એમ પ્રશંસા કરે છે. એથી ત્દેમને

ગણિકા જેવાજ નળુવા. હવે એમ કહેવામાં આવે કે ધન વગર ક્યાં લૌકિકમાન, પ્રતિષ્ઠા મળે છે ? માટે વિદ્વાનલોકો તે હેતુથી દ્રવ્યસંપાદન કરે છે, તો સાંભળો. વિત્તાર્જનવડેજ વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા થતી હોય તો પછી, વિદ્વાન અને વેશ્યાના જ્ઞાનમાં શો ફરક રહ્યા ? સમાનતાજ થઈ કે નહિ ? વસ્તુતઃ વિદ્યાવડેજ વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા છે; અને જે ધનકૃત લાગે છે તે ભ્રમ છે. સારાંશ કે:—

ન શોભતે તથૈવાયં લોભી વેદાન્તવાચકઃ ।

ચૌર્યેણ નિગટે દત્તો જટામસ્મધરો યથા ॥

જેમ કોઈ પુરુષ માથે જટા બૂટ અને શરીરે ભસ્મ લગાડીને ધૈર્ય-અવેષમાં ફરે, પણ કોઈ જગોએ ચોરી કરવાથી ત્હેના પગમાં બેડી પડે તો તે જેમ શોભતો નથી, તે પ્રમાણે લોભી વેદાંતવક્તા પણ શોભતો નથી; તે બન્નેનો વિરોધ છે. તેને પોતાને વિગે દેખાડી આપનારો ઉપદાસારપદ નહિ થઈ પડે કે ? થાયજ. એટલા માટેજ મહાત્મા પ્રાર્થના કરે છે કે:—

અનિત્યમિતિ યો વક્તિ સેવતે નિત્યમેવ તત્ ।

વહિર્મુલ્યસ્ય તસ્યાસ્યં મા દર્શય મહેશ્વર ॥

હું પરમેશ્વર ! જે પુરુષ પોતાને જાની માનીને આ સધળું નશ્વર છે, એમ મહાદેવોને છે અને પોતે તો સાવકાલ તે અનિત્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે, તેવા વિરક્તાધમનું મુખપણુ હમને દેખાડશો નહિ. તાત્પર્ય કે, એવા પુરુષનું મુખાવલોકન પણ નહિ કરવું જોઈએ. લોભના આશ્રયવડેજ અગ્નિજ્વલિપોતી ધબ્ધા, અને તે પૂર્ણ કરવા સાર બધા લોકોનું સેવકત્વ કરવું પડે છે. પરંતુ લોભનો પરિત્યાગ (નિષ્કામતા) થઈ જાય તો મનુષ્યને કોઈના સેવક થવું પડે ? કોઈના પણ નહિ; અને ત્હેનેજ સ્વારાજ્ય સિદ્ધિ-ફલનો લાભ થશે. આ પ્રકારની નિષ્કામતા કેમ થાય ? અને લોભરાહિત્ય કોનો આશ્રય કરવાથી થઈ શકે ?

સકામા : કામિની લુબ્ધા નિષ્કામા મોક્ષલોભિનઃ ।

માયં લુબ્ધો હિ ભગવાન્નિર્લોભોડ્યંતદુર્લભઃ ॥

જગત્માં જે કામયુક્ત પુરુષો હોય છે, તેઓ સ્ત્રીદ્રવ્યાદિ વિષયાદિકોના લોભથી યત્ન થએલા જેવામાં આવે છે; તથા જે કામ રહિત (વિરક્ત) છે, ત્હેમનામાં મોક્ષનો લોભ હોય છે. એથી કરીને સકામ અગર નિષ્કામના આશ્રયથી લોભ છૂટે એમ લાગતું નથી. કદાચિત્ એમ કહો કે ભગવાનનો આશ્રય લો. પરંતુ જે પડ્મગુણૈશ્વર્યસંપન્ન હોવા છતાંયે ભાવ

(પ્રિમ) ને માટે લોભો બને છે, ત્હેમનો આશ્રય કર્યાથી લોભનાશ શી રીતે અર્થ શકવાનો હતો ? તો પછી નિર્લોભ કોઈ નથી, એમ થયું; અને એમ જો હોય તો અસાધ્ય લોભજનના વિચારથી શું ફળ ? એવી શંકા થશે, માટે કહ્યું છે કે કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષજ લોભ રહિત હોય છે; પરંતુ અત્યંત આયાસવડેજ એવાનો લાભ થાય છે અને કેવળ ત્હેનો આશ્રય કર્યાથીજ લોભને જીતી શકાય છે. એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિના સાધ-નોમાં દૃઢ યત્નને પ્રવૃત્તિ કરવી, એ આશય છે.

તુકારામ કહે છે કે હે મહારાજ ! પ્રથમતઃ આપ અવિવેકસિદ્ધ (સંસાર)ની ઉપાસના છોડી દો અને વિવેકસિદ્ધ (પરમાત્મા)ની સગુણ ભક્તિ કરો, તથા નિષ્કામ કર્મ કરીને ત્હેમને સમર્પણ કરશો, તો અંતઃકરણ નિર્મલ બનશે અને પછી બ્રહ્માનુભવ થશે. જ્યાં લગી શમદ્વાદિ સંપત્તિજ પ્રાપ્ત અર્થ નથી, ત્યાંસુધી એ વેદાંત અંચનું પડન પાડન શ્રમદાયી થઈ પડે છે. કેવળ બ્રહ્મની વાર્તાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી. પોપટ પક્ષી શું બોલતો નથી ? પરંતુ પોતે જ બોલે છે તેનો અર્થ ક્યાં ત્હેને સમજાય છે ? તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા વેદાન્તના અથો વાંચીને અક્ષરોચ્ચાર વગર ત્હમને પણ શો અર્થ સમજતો હશે ? માટે પ્રથમ વૃત્તિઓને નિર્મલ કરશો, તો તેમાં સકલ શાસ્ત્રના અક્ષરોનો અર્થ, જે ‘અક્ષર પરબ્રહ્મ’ તે પ્રતિબિંબિત થશે; અન્યથા નહિ. એ પ્રમાણે તુકારામે ખૂબ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તે બ્રાહ્મણનું ચિત્ત સગુણ ભજન કીર્તનમાં રત થયું અને તે મહા પ્રેમથી સંત મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને ત્હેમના મુખથી પુરાતન વાક્ય સાંભળવા તથા ગાવા લાગ્યો. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

સાંસારિકસુખાસક્તં બ્રહ્મહોડ્ડસીતિ ઘાદિનમ્ ।

કર્મબ્રહ્મોભયમ્નદં તં ત્યજેર્દત્યજં યથા ॥

શબ્દસ્પર્શાદિ નાના પ્રકારના વિષયભોગસુખને સાડ જેની આસક્તિ છે, અને મુખથી હું બ્રહ્મચારી છું એમ કહે છે, તેવા ઉભય બ્રહ્મ પુરુષનો અસંજની પેડે દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. કર્માનુષ્ઠાન તેમજ ભગવદ્ભક્તિના ત્યાગથી અંતઃકરણ અશુદ્ધ હોવાથી, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જેને થઈ નથી, તેથી કર્મ અને બ્રહ્મ બન્નેથી વ્યુત થઈને ત્રિશંકુની મારફત વચ્ચમાં લટક્યારો પુરુષ અહિષ્કૃત થવાને માટે યોગ્ય છે, એમ સમજવું. સારાંસ, શમદ્વાદિ સાધન-સંપન્ન થવા સાડ નિષ્કામ કર્મ તથા ધર્શભક્તિ પુરુષે અવશ્ય કરવી જોઈએ. કર્માનુષ્ઠાનવડેજ નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ થાય છે. જે કર્માનુષ્ઠાનવડે શ્રીકૃષ્ણ વિષે નિષ્કપટ અને નિઃશય પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેજ ઉત્તમ ધર્મ

જાણવો. કેમકે અંતઃકરણની પ્રસન્નતાને માટે ભગવદ્ભક્તિજ મુખ્ય કારણ છે. આનાપર શંકા થશે કે:—

તમેતં વેદાનુવચનેનદ્વાદ્વાળા વિવિદિયંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાજ્ઞાશકેન ।

એ શ્રાવવાક્યમાં એમ કહ્યું છે કે, બ્રાહ્મણો વેદ વચનના બળથી તથા યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે તે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે ધર્મવડેજ જ્ઞાનની ઇચ્છા તેમજ જ્ઞાન થાય છે. અને ત્યારે તો ધર્મથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી જોઈએ એમ કહ્યો છો, તે સત્ય કેમ માનવામાં આવે ? એના સમાધાનમાં જાણવું જોઈએ કે વેદ વચનમાં જે કહ્યું છે કે ધર્માનુજ્ઞાનથી જ્ઞાનેચ્છા તથા જ્ઞાન થાય છે, તે સત્ય છે. પરંતુ તે જ્ઞાન એકાએક થતું નથી; પરંપરાવડે થાય છે. ભગવાન શ્રી વ્યાસજી ભાગવતમાં લખે છે કે:—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં યસદદૈતુકમ્ ॥

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિશ્વક્ષેનકથાસુ યઃ ।

નોત્તાદ્યેયદિ રતિ શ્રમ एव हि केवलम् ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પરમ પ્રેમભક્તિ રાખવાથી વૈરાગ્ય જલદી થાય છે, અને તે વૈરાગ્યથી ઉપનિષદમાં કહેલું તથા તર્ક કુશળ પુરૂષ, તર્કશક્તિની સદાયનાથી જેનો અનુભવ ન કરી શકે તેવું, તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ભક્તિમાર્ગનું અવગ્રહન કરવાથી, જ્યારે અંતરમાં વૈરાગ્ય થાય છે, ત્યારેજ તેનો અનુભવ થાય છે. પુરૂષોએ ધર્માચરણ ખૂબ કર્યું હોય, પરંતુ તેનાથી પરમાત્માની કથાઓને વિશે પ્રીતિ ન ઉત્પન્ન થતી હોય તો, તે કર્મ ધર્માચરણ નથી, પરંતુ શ્રમ છે એમ સમજવું; તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી. તેમજ વેદાંત શ્રવણાદિકોથી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવાનો છે તો પછી ભક્તિનું શું પ્રયોગન છે ? એમ પણ ન કહેવું. કવિઓએ અન્યત્ર વર્ણન કર્યું છે કે:—

હરિપરિચરણં વૃથાનુબદ્ધં વિહિતં ક્ષેત્રવિશુદ્ધયેષ્ય તત્ર ।

ઘનસુભગમહોદયામૃતાર્દ્રે પ્રમવતિ સત્પ્રહિતં સ્વલલ્લિચ્છીજં ॥

ધર્માનુજ્ઞાનસહિત પરમાત્મા હરિનું ભજન આ શરીર ક્ષેત્રની અત્યંત શુદ્ધિને માટે વિહિત કર્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં શરીરને ક્ષેત્ર નામથી ભગવાને વર્ણવ્યું છે:—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

હે અર્જુન! પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ પ્રાણ અને અંતઃકરણ ચતુષ્થ સહિત સુખ દુઃખાદિ ભોગોનું સ્થાન જે આ શરીર તેને ક્ષેત્ર એ પ્રમાણે કહેલું છે. લૌકિક ખેતરની માફક એમાં (શરીર ક્ષેત્રમાં) સુખ દુઃખાદિ ફળ ઉપજે છે, એથી તેને ક્ષેત્ર કહ્યું છે. કિંવા જેનાથી રાગદ્વેષાદિયુક્ત પુરુષ નાશ પામે છે, માટે પણ તેને ક્ષેત્ર સમજવું. અથવા સર્વદા દીપ-જ્વાલાની માફક જે લપ્તને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષેત્ર. એને જે જાણે છે-એના પર જે અહંભવ ભાવ રાખે છે-તેને ક્ષેત્ર કહે છે. કૃષિક (ખેડુ) ખેતરના ફળનો ભોક્તા છે તેજ પ્રમાણે જીવાત્મા, આ શરીર ક્ષેત્રના સુખ દુઃખાદિ ફળનો ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે આ શરીર અસજ્જક દુઃખરૂપ અને આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, એવો બન્નેનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષોએ એ બંનેનું ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ નામથી કથન કર્યું છે. એવા શરીરક્ષેત્રની પ્રથમ ધર્મ અને ઉપાસના (ભક્તિ) વડે શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. વિષયાસક્તિ તથા પાપકર્મ આચરણ વડે તેને વધારે મલિન (અશુદ્ધ) ન કરવું જોઈએ. કેમકે:—

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં પુણ્યક્ષેત્રે વિનश्यति ।

પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો મવિષ્યति ॥

ખીજ ક્ષેત્રમાં એટલે ગામમાં કરેલું જે પાપ કર્મ, તે કાશી, પ્રયાગ, રામેશ્વ-રાદિ પુણ્યક્ષેત્ર સ્થલમાં જવાથી નષ્ટ થાય છે; પરંતુ ત્યાંજ જન્મને કરેલું પાપ વજ્રલેપ સમાન અભેદ થાય છે, અર્થાત્ નાશ પામતું નથી. તેજ પ્રમાણે અન્ય ક્ષેત્રમાં (શરીરમાં) કરેલું પાપકર્મ આ પુણ્યક્ષેત્રમાં (નરદેહમાં) બધુંજ નષ્ટ કરી શકાય છે. પરંતુ એવા પુણ્યક્ષેત્રમાં આવીને જે દુરાચાર કરવામાં આવે તો, તે પાપકર્મ કયા પુણ્યક્ષેત્રમાં નાશ પામવાનું હતું ? ક્યાંય પણ નહિ. તે પાપકર્મ વજ્રલેપ સમાન અભેદ થઈને, જીવાત્માને વારંવાર જન્મમરણ સંસારમાં એનેકવિધ દુઃખ યોનિઓમાં જતું પડે છે. એટલા માટે ધર્મસહિત પરમાત્માનું ભજન કરીને મહાત્માના ઉપદેશાનુસાર એ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવી. એટલું થયા બાદ, ધનવત્ સુંદર કાન્તિવાળા પરમાત્માની કૃપાશી અમૃતવૃષ્ટિથી એ ક્ષેત્ર આદ્રં બનશે અને પછી સદ્યુરૂએ ઉપદે-શેલું આત્મલાભનું ખીજ જે જ્ઞાન, તે એમાં ઉત્તમ થશે. અર્થાન્તરથી પણ જોઈશું તો ખેતરની શુદ્ધિને માટે, યાને તેમાં જે કાંટા, કાંકરા, ધાસ વગેરે હોય છે તે દૂર કરી નિર્મલ બનાવવા સારૂ વૃષ (બળદ) સહિત જે હરિ (મોડું હળ) તેને ચારે બાજુએ ફેરવવું પડે છે. એકલા બળદ અમર એકલા હળને ફેરવવાથી ક્ષેત્રની શુદ્ધિ થતી નથી. એથી બળદ જોડેલા હળ

વડે કર્પણ કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે, જે આપ અનુભવમાં પણ જુઓ છો. ત્યારબાદ મેધનો, મૃગાદિ પર્જન્યનાં ઉત્તમ નક્ષત્રોની ઉપર મહોદય થઇને તેનાથી જલદૃષ્ટિ થઇને, ખેતર (બીનું) આર્દ્ર બને છે. અને પછી ઉત્તમ તરેહથી વાવેલું તેમજ દ્રવ્ય લાભનું ખીજ એવું અનાજ ખૂબ ઉગે છે તથા પરિપક્વ થઇને દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે આત્માનો લાભ (સાક્ષાત્કાર) થવામાં કારણીભૂત જે જ્ઞાન, તે વર્ણાશ્રમના ધર્માનુસાર કર્મ કરીને પરમાત્માનું ભજન કરવાથીજ મળે અને બ્રહ્મસંપત્તતા બની રહે. પછી કોઈ વખત સંસારરૂપી આપદા (દરિદ્રતા) પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઉદ્ધવને ભગવાન કહે છે કે:—

ધર્મઃ સત્યવ્યોપેતો વિદ્યા યા તપસાન્વિત્તા ।

મજ્જત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥

હે ઉદ્ધવ ! મ્હારી ભક્તિ વિના ધર્મ બ્રમોમાદક હોઈ અધર્મ જેવોજ જાણવો. ભક્તિ વગર સત્યવચન પણ ગર્ભાન્ધના જેવું છે. ગર્ભાન્ધ જેમ દરેક પગલે પડે છે, તેજ પ્રમાણે તેવા સત્યવચ્ચતાનો પણ અધઃપાત થાય છે. ભક્તિ વગરની દયા પણ વિધવા સ્ત્રી જેમ ધર્મ વડે બહિષ્કૃત હોય છે, તેવીજ જાણવી. વિદ્યા પણ અવિદ્યા સમાન થઈ પડે છે. કાગડો ચંદ્રને દેખતો નથી, ક્રિયા ગધેડો ચંદ્રને બોલે ઉઠાવે છે, પરંતુ તેની સારભૂત સુગંધને જાણતો નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વિના વિદ્યાશાસ્ત્ર કેવળ બારકારક જાણવાં; તેનાથી આત્મમોદ થતો નથી. તેવીજ રીતે ભક્તિ વગરનાં જે શરીરશોષ-શ્વાદિ તપ તે પૂર્વ કર્મનાં દુઃખ ભોગ ભોગવવાં જેવાં છે; તે કાંઈ સદ્રૂપ તપઃક્રિયા નથી. સારાંશ કે, ભક્તિ રહિત જે જે સાધન છે તે તે કોશકાર કીટકની માફક પોતાનેજ બંધનાત્મક સમજવાં. (કોશકાર નામનો કીટક, પોતાના શરીરની ચારે તરફ ધર બાંધે છે, અને પોતે જાતેજ બંધનમાં પડે છે અને દુઃખી થાય છે.) ત્રિકાલ સ્નાન, તેમજ ફલ, પર્ણ, જલ, વાયુ મૃત્યાદિકોનું સેવન, ગિરિ ગુહામાં નિવાસ, બરમ અને માલાધારણ એક આસન પર બેસીને નામિકામદૃષ્ટિરાખવી વગેરે સાધનાદિકોમાં, ભક્તિરહિત મનુષ્યને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય નથી. કેમકે એમનામાં જે એવી શક્તિ હોત તો, કવિ પૂછે છે કે આ જીવો મુક્તિના ભાગી કેમ નથી થતા ?

મીનઃ સ્નાનરતઃ ફળી પવનમુક્ મેષસ્તુ પર્ણાશનો ।

નીરાશી જાલુ જ્વાલકઃ પ્રતિદિનં શેતે ચિલે મૂષકઃ ।

મસ્મોહનતત્તરો નનુ જ્ઞાતો ધ્યાનાધિકહોષકઃ ।

સર્વે કિં ન હિ યાન્તિ મોક્ષપદ્વીં મક્ષિપ્રધાનં તપઃ ॥

આછલું નિરંતર સ્નાનને વિષે તત્પર રહે છે; સર્પ વાયુનો આહાર કરે છે; બકરો ઝાડનાં પાંદડાંજ ખાય છે; તથા ચાતક જલપાન કરીનેજ રહે છે; ઉંદર દરમાં રહે છે, અને ગર્દભ જાતિ બસ્મ ચર્ચનમાં (રાખોડીમાં પોતાનું શરીર આગોટવામાં) તત્પર રહે છે; તેજ પ્રમાણે બગસો પશુ ધ્યાનચસ્ત થાય છે; પરંતુ એ સઘળાં પ્રાણીઓ સંસાર નિમુંકત થઈને મુક્તિ પદવીને કેમ પ્રાપ્ત થતા નથી? અર્થાત્ એમની એ બધી ક્રિયાઓમાં કાંઈ બકિતનું અધિધાન ઓછુંજ હોય છે? જપતપાદિ નિમ્બલ ક્રિયાઓમાં બકિતનું પ્રાધાન્ય હોય તોજ, તેમને સદ્રૂપ અને ફલપ્રદ કહી છે. એના ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક દેવદત્ત નામનો બ્રાહ્મણ હતો, તે ગંગાને કિનારે નિત્ય સ્નાન સંધ્યાદિ અનુષ્ઠાન કર્યો કરતો હતો અને ત્યાં આગળ પાસેના એક ગામમાં એક ભાવિક શૂદ્ર રહેતો હતો, જે પરમાત્માના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખીને ત્હેમના બજનમાં નિમગ્ન બન્યો હતો. કર્મધર્મસંયોગે એવું બન્યું કે એક વખત, બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને કંમ્બર સુધીના પાણીમાં ઉભો રહી હાથવડે નાક, ડાબાવીને પ્રાણાયામ કરી રહ્યો હતો, તેવામાં પેલો ભાવિકશૂદ્રપણે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ત્હેણે પણ સ્નાન કર્યું. પરંતુ બ્રાહ્મણ ધણો વખત પાણીમાં નાક પકડીને અનુષ્ઠાન કરે છે, એવું જોઈને તે વિસ્મિત થયો અને ત્હેનાપર ત્હેની ભાવના બેઠી, કે એ મોટો તપસ્વી છે. ત્હેનું એ કર્મ પૂર્ણ થયા બાદ ત્હેણે નાક છોડી દીધું, અને પોતે કિનારાપર આબ્યો. શૂદ્રે નમસ્કાર કરી પૂછ્યું:—“મહારાજ? પાણીમાં ઉભા રહી, નાક પકડીને આપ આ કર્યું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે? એનાથી શું ફળ મળે છે? તે કહો. બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આપણાં બ્રહ્મકર્મનો મર્મ એને કહાથી શી મતલબ? પરંતુ પૂછેછે તેથી કાંઈ પણ કહેવું તો જોઈએજ. તેથી એને ફાસલાવવાને ખોદુંજ અડાવ્યું:— “અરે ભાઈ? ભગવદ્દર્શનને માટે નિત્ય હું અહીં આવીને પાણીમાં ઉભો રહી, નાક ડાબાવીને પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરું છું. એના વંડે ભગવાન દર્શન દઈને કામ સફળ કરે છે. શૂદ્રે વિચાર કર્યો કે એવું જો સુલભ સાધન છે તો હું પણ કરું. બ્રાહ્મણ જુદું બોલે નહિ એવી તે ભાવિકની ખાતરી હતી. તેથી, ત્હેના વચન ઉપર શૂદ્રનો ભાવ (વિશ્વાસ) બેઠો, અને બ્રાહ્મણના મયા પછી ત્હેણે પાણીમાં ઉભા રહીને, નાક ડાબાવીને પ્રાણ નિરોધ કર્યો. મનમાં પરમાત્માને માટે ભાવ પણ હતોજ. માટે જ્યાં સુધી પરમાત્મા દર્શન દેશે નહિ, ત્યાં સુધી હું નાક છોડીશ નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ત્હેણે એ

કર્મ શરૂ કર્યું. નિરક્ષર મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ વિશેષ હોય છે, એવો જ મતમાં અનુભવ પણ મળે છે. શિવ સંહિતામાં લખ્યું છે કે:—

ફલિષ્યતીતિ વિશ્વાસઃ સિધ્ધેઃ પ્રથમલક્ષણમ્ ।

આ કર્મ અવશ્ય ફલદાયક થશેજ એ પ્રકારનો જે દૃઢ વિશ્વાસ તેજ પરમાત્મે સિધ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. ભારતના શાંતિપર્વમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વાગ્ધૃષ્ટં ત્રાયતે શ્રદ્ધા મનોઘૃષ્ટં ચ ભારત ।

શ્રદ્ધાઘૃષ્ટં વારુમનસી ન કર્મ ત્રાતુમર્હતિ ॥

હે યુધિષ્ઠિર! જે કર્મ વાચાવડે અને મનવડે બ્રષ્ટ હોય છે તેનું શ્રદ્ધા વડે રક્ષણ થાય છે. પરંતુ જે કર્મ શ્રદ્ધાથી હીન (બ્રષ્ટ) થએલું હશે, તેનું રક્ષણ કરવાને મન તથા વાણી સમર્થ નથી. કેવળ નાક ડાઘાવીને પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરવાથી પરમાત્માનું દર્શન કાંઈ થોડુંજ થાય છે? ઉલટો પ્રાણ પણ નીકળી જાય. પરંતુ એ વાત ત્હોના ખ્યાલમાં ન હતી અને અન્તઃકરણનો નિર્મલ ભાવ હોવાથી, અચ્ચ શ્રદ્ધાથી તે શૂદ્ર પાણીમાં ઉભો રહ્યો અને બ્રાહ્મણ વચનના સાર ત્હોણે સકલ શરીરસ્થ વાયુનો નિરોધ કર્યો. પરંતુ જ્યારે પેટ વધીને વાયુથી ફૂલી ગયું અને વ્યાકુલતા યદ્ય, ત્યારે પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે હવે જે કદાચિત્ હું નહિ જાઉં તો આ ગરીબ બિચારો મરી જશે. એ બ્રાહ્મણે જોકે એને તો ફસાવવાને માટેજ કહ્યું છે, તોપણ એનો મહારા પ્રત્યે શુદ્ધ ભાવ છે અને બ્રાહ્મણ વચનના ઉપર વિશ્વાસ છે, તેથી એ અચ્ચ નિશ્ચયી આ કર્મ કરી રહ્યો છે. જે હું પ્રગટ નહિ થાઉં તો એ દેહ પણ છોડી દેશે પરંતુ એ કર્મમાંથી કદી નિવૃત્ત થશે નહિ. પરમાત્મા ભાવના બૂખ્યા છે, તેથી દ્યાર્દ્ર અન્તઃકરણથી જ્યાં શૂદ્ર હતો ત્યાં આગળ પ્રગટ થયા. બગવાન ભાવને અનુસરીને સ્થુલરૂપ ધારણ કરીને ભક્તને દર્શન દે છે, એમ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે:—

ત્વં ભાવયોગપરિભાવિતઃ સ્વરોજ ।

આસ્ત્રે શ્વેસિતવયો નનુ નાથ પુંસામ્ ।

યદ્યત્રિયા ત ડરુણાય વિભાલ્યન્તિ ।

તત્તદ્વપુઃ પ્રણયસે સ્વ પ્રહાય ॥

હે નાથ ત્હમે શ્રુતિકારા લભ્ય છો, તોપણ ભાવયોગથી યુક્ત ભક્તોના કુલમલમાં આપના સ્વરૂપને પ્રગટ કરો છો. જે જે ભાવથી ભક્ત ત્હમ્હારી ભાવના કરે છે, તે તે ભાવનાનુસાર ત્હમે શરીર ધારણ કરીને ભક્તના ઉપર અનુમોહ કરો છો તથા ધર્મન દો છો. જે સુદર મૂર્તિનું દર્શન કરીને

બક્તનાં મન તથા નેત્ર આનંદથી પ્રવૃત્ત બને છે. આ ઉપરથી બક્તના ઉપર પરમાત્માનો કેટલો પ્રેમ હોય છે, તે સિદ્ધ થયું. દર્શન અગર અનુમદને માટે પરમાત્મા કદી પોતાના મનમાં આ ઉત્તમ છે અને પેલો અધમ છે; એ કુળવાન છે અને તે અકુલીન છે; તથા આ રૂપવાન તે કુરૂપ, આ ધનવાન તે દરિદ્રી; આ બાળ તે વૃદ્ધ, એ સ્તુલ્ય તે નિન્ધ, આ સ્ત્રી તે પુરૂષ એ પ્રકારનો ઉચ્ચ નીચ બાવ ધારણ કરતા નથી. અસ્તુ !

પરમાત્મા પ્રગટ થઈને તે શૂદ્રને કહેવા લાગ્યા કે:—“અરે ! નાક છોડી દે. જેના દર્શન માટે તું ઘણા વખતથી નાક ડબાવીને ઉભો થઈ રહ્યો છે, તે હું તારો બાવ જોઈને પ્રસન્ન થયો છું અને પ્રગટ થયો છું.” તે શૂદ્રે બગવાનને જોયા, તો પણ એ દેવ છે એમ લેની ખાતરી ન થઈ, અને તેથી તે સાશંક થઈને જોવા લાગ્યો. અંતર્યામી પરમાત્માએ લેનો બાવ સમજી જઈને કહ્યું કે:—“અરે ! હું દેવ છું, સત્ય કહું છું.” આખરે શૂદ્રે કહ્યું:—“જ્યારે તે બ્રાહ્મણ મ્હને કહે ત્યારે ખાતરી થાય.” સાંભળીને બગવાન હસવા લાગ્યા અને વિચારમાં પડ્યા કે, એનો નિર્ભય બાવ જોઈને હું પ્રગટ થયો છું અને એ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ કહે કે ‘તું દેવ છે’ તો મ્હારી ખાતરી થાય. હવે શું કરવું ? તે બ્રાહ્મણ તો અબક્ત હોવાથી દર્શનને માટે અયોગ્ય છે. તે છતાં પરમાત્માએ એનો હેતુ પૂર્ણ કરવા ખાતર કહ્યું કે “જા બ્રાહ્મણને બોલાવી લાઈ આવ અને તારી ખાતરી કરી લે” શૂદ્રે મનમાં વિચાર કર્યો કે આણી તરફ હું બ્રાહ્મણને બોલાવવા માટે જાઉં અને અહીંથી એ જો પલાયન કરી જાય તો શું કરું ? મ્હારો શ્રમ વ્યર્થ જાય. તેથી દેવને કહ્યું:—“જો તું દેવ છે તો હું ત્હને અહીં બાંધીને તે બ્રાહ્મણને બોલાવવાને જાઉં.” દેવે કહ્યું:—“હું નહિ નાશી જાઉં, તું એને જલદી બોલાવી લાવ.” શૂદ્રે કહ્યું:—“નહિ, જો તું નાશી જાય તો મ્હારો આટલો શ્રમ છૂટી પડે.” આખરે પરમાત્માએ તે વાત કમ્બલ કરી, અને શૂદ્રે એક ઝાડની સાથે બાંધી રાખ્યા અને પોતે બ્રાહ્મણને બોલાવવા સાર ગામમાં ગયો. કૃતાન્ત કાળનું બંધન કરનારા પ્રભુને પ્રેમ વખર બીજું કોણ બાંધી શકવાનું હતું ? એટલા માટેજ કવિએ કહ્યું છે કે:—

બન્ધનાનિ ફિલ્લ સસ્તિ બહુનિ પ્રમરણં

વાલમેદનિપુણોઽપિ વંચિતિ

જગત્માં અનેક પ્રકારનાં બંધન પ્રસિદ્ધ છે, જેમાંથી મનુષ્ય કોઈને કોઈ દિવસે છૂટી શકે છે. પરંતુ સત્ય બંધન હમે તો તેજ સમજાએ છીએ કે, જે પ્રેમરૂપ દોરી વડે બાંધે છે. એમાંથી કદી દેવ અગર મનુષ્ય કોઈ

છૂટી શકતું નથી. બલબલાં કાણુ બેઠન કરવાતું જેનામાં સામર્થ્ય છે. એવા બ્રમરનું કમળની આગળ કશું સામર્થ્ય ચાલતું નથી. વાસ્તવ કમલ જુઓ તો અત્યંત કોમળ ! પરંતુ ત્યાં આગળ ત્હેને પ્રેમવડે બન્ધન પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી તે ક્રિયાશૂન્ય બની જાય છે. જેને કોઈ પ્રકારની કામના અગર વાસના નથી, ત્હેને પ્રેમ શિવાય બીજું કોઈ બન્ધન કરી શકે તેમ નથી. તેવો પ્રેમ તે શૂદ્રમાં હતો, તેથી પરમાત્મા ત્હેના બન્ધનમાં રહ્યા. અસ્તુ !

શૂદ્ર બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે:—“મહારાજ! આપના ગયા પછી નદીમાં કમ્બર સુધીના પાણીમાં હું ઉભો રહ્યા હતો, અને આજે ભગવદ્દર્શનનો જે ઉપાય બતાવ્યો હતો, તેનું મહેં અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. હવે ત્યાં આગળ કોઈ આવીને કહે છે કે હું દેવ છું અને ત્હમारी બક્તિ જ્નેદને પ્રગટ થયો છું; જે ઇચ્છા હોય તે કહો હું પૂરણ કરી દઉં છું. તો આપ ત્યાં ચાલો અને સત્ય દેવ છે કે કોઈ બીજોજ છે તે કહો.” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બાપ ! દેવ કદી આટલા અલ્પ કાળમાં દર્શન દે છે કે ઘણા ભોકા ધ્યાન ધારણા સમાધિ વગેરે કરે છે તો ત્હેમને પણ જલદી દર્શન દેતા નથી તે શું ત્હમારા નાક પકડવાથી ત્વરિત આવીને પ્રગટ અને પ્રસન્ન થવાના હતા ? ત્હમને ફસાવવા સાર્જન કોઈ આવીને એ પ્રમાણે જૂડુંજ કહેતો હશે.” શૂદ્રે કહ્યું:—“ત્યાં સુધી ત્હમે આવો અને જુઓ; દેવ હશે તો ઠીક, નહિ તો પછી એ છે ને હું છું, જેઈ લેવાશે.” બ્રાહ્મણ ત્હેના આગ્રહને લીધે ત્યાં ગયો, પરંતુ પોતે પાપી હોવાથી ત્હેને તે સ્વરૂપ ન જણાયું. શૂદ્રે બતાવીને કહ્યું કે, “મહારાજ ! આ વૃક્ષની સાથે જેને બાંધ્યો છે, તેજ કહે છે કે હું દેવ છું.” ‘**વદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ**’ જન્મજન્માન્તરનાં પાપ નાશથી જેમની દૃષ્ટિ નિર્મળ થઈ છે અને એથી જેમને ગુરૂપાથી જ્ઞાનસંપન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓજ પરમાત્મરૂપ જેઈ શકે છે. શૂદ્રના બાવને લીધે પરમાત્માએ ત્હેને દિવ્ય દૃષ્ટિ દધે, ઇન્દ્રિયાદિને અગોચર એવું પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું, પરંતુ બ્રાહ્મણમાં શ્રદ્ધા બક્તિ નહિ હોવાથી, પાસેજ વૃક્ષની સાથે બાંધેલા પરમાત્માનું દર્શન કરવાને તે સમર્થ નહિ થયો. બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બાપ ! ત્હમारी દૃષ્ટિને શ્રમ થયો હોય એમ લાગે છે. અહીં તો મ્હારી નજરે કોઈ આવતું નથી. દેવ સર્વ પ્રાણીઓને સમ હોવાથી, ત્હને દેખાય અને મ્હને નહિ, એ સંભવતું નથી. અથવા ત્હને કોઈ પિશાચનો ભાસ થતો હશે. કેમકે અહિયાં પાસેજ શ્મશાન છે, અને તેનો વાસ સદા શ્મશાનમાં હોય છે. આટલું સાંભળીને ‘આજ્ઞે મ્હારો નિયમ બંગ કર્યો’ એ વિચારથી શૂદ્રને કોઈ ચઢ્યો અને તે કહેવા

લાગ્યો કે, 'તું કોણ છે તે સાચે સાચું કહી દે. તું જો દેવ હોય તો મને જે પ્રમાણે દેખાય છે, તે મુજબ આ બ્રાહ્મણને કેમ પ્રતીત થાય નહિ ? એ પરથી તું બૂત પિશાચ હશે એમ હું માનું છું. ત્હેં નાહક મારા અનુષ્ઠાનમાં ભંગાણ પાડ્યું માટે હું તને માર્યા વગર છોડવાનો નથી. કેમકે દેવદર્શન માટે ત્હેં ભારે પ્રતિજ્ઞા કર્યો છે.' આ પ્રકારની તે ભાવિક શૂદ્રની ઉક્તિ સાંભળીને પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે આ માણસની શ્રદ્ધા બ્રાહ્મણ ઉપર છે, એથી એ બ્રાહ્મણના કલ્પા વગર મ્હને દેવ તરીકે માનવાનો નથી. માટે એને ખાતર બ્રાહ્મણને દર્શન આપવું જોઈએ. એ બ્રાહ્મણનો પણ કાંઈક જન્માન્તરનો પુણ્ય સંગ્રહ હશે, તેથી પરમાત્મા ત્હેની દૃષ્ટિના વિધાય થયા. બ્રાહ્મણે જ્યારે તે રૂપ જોયું, ત્યારે તો તે વિસ્મિત થઈને કહેવા લાગ્યો કે:—“ભાષા ! એજ દેવ છે. જેમનું દર્શન દેવ મુનિજનોને પણ દુર્લભ છે, તે ત્હમારી ભક્તિને લીધે પ્રસન્ન થઈને પ્રગટ થયા છે. બ્રાહ્મણે દેવને નમસ્કાર કર્યા અને સ્તુતિ પણ કરી. તેની આંખો આનંદાશ્રુથી ભરાઈ ગઈ, કંઈ ગદ્ગદ થઈ ગયો અને પેલા શૂદ્રને કહ્યું:—“ભાષા ! ત્હને ધન્ય છે. મ્હેં ચિરકાલ અહીં અનુષ્ઠાન કર્યું, તો પણ આજ સુધી મ્હને દર્શન નથી થયું, પરંતુ ત્હમારે લીધે આ દિવ્યરૂપનાં આજે હું દર્શન કરી શકું છું.” જ્યારે બ્રાહ્મણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શૂદ્રની ખાતરી થઈ કે એ દેવજ છે, અને ત્યાર બાદ ત્હેણે પરમાત્માને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને પ્રાર્થના કરી કે, હે ભગવન! :—

મર્તિ મુહુઃ પ્રવહતાં ત્વયિ મે પ્રસંગો ।

યાદનન્ત મહતામમલાશયાનામ્ ।

ચેનાંજસોલ્લભન્ સ્વચ્ચસન મવાશ્ચિમ્ ।

નેષ્યે મવદુર્ગજકયામ્મૃતપાનમમ્મઃ ॥

શૂદ્રની ત્હમારી પાસે એક યાચના છે તે પૂરી કરો. ત્હમારી નિરંતર ભક્તિ કરનારા નિર્મળ અન્તઃકરણના જે મહાન સાધુઓ હોય, ત્હેમનો મ્હને ચારંવાર સમાગમ થતો રહે. જેથી હું નિત્ય ત્હમારા ચરિત્રકીર્તનામૃતનું પાન કરીને નિશ્ચિન્ત રહીશ. અને અનેક દુઃખોથી ભરપૂર એવા મ્મંકર આ સંસારરૂપ સમુદ્રને સુલભતાથી તરી જઈશ. બ્રાહ્મણે પણ આખરે પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભો ! જન્માન્તરના સુકૃતથી આજે આપનું દર્શન થયું છે, તો આપની પાસે હું બીજું શું માંગું ? મોક્ષપ્રદાતા આપની પાસે જે પુરૂષ વિષયાદિકોની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે તે જાણે રત્નાકર (સમુદ્ર) નો આશય કરીને કોડીઓનો સંચય કરે છે, એમ સમજવું ઉચિત છે.

ન કામયેજ્ઞ્યે તથા પાદસેવનાં કિંચનપ્રાર્થ્યતમાકરં વિમી ।

આરાધ્ય કસ્ત્વાં હાવર્ગદ્ હરે કુળીત આર્યો વરમાત્મબંધનમ ॥

હે પરમાત્મન! જેમણે સર્વ સંગ પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા પુરુષ ત્હમારો ચરણની સેવાજ પોતાને હાથે થાય એવું ત્હમારી પાસે ખાસ કરીને માંગે છે. એટલા માટે હું પણ ત્હમારી પાસે ત્હમારી સેવા શિવાય બીજું કશું માંગતો નથી. હે હરે! મોક્ષદાતા પ્રભુ! ત્હમારી આરાધના કરીને આત્માને બંધનમાં ફસાવનારા વરની યાચના કરનારો કોઈ વિવેકી પુરુષ હશે કે નહીંજ. પરમાત્માએ આશીર્વાદ દઇને તે બંનેની દાઝા પૂરણ કરી અને પોતે અન્તર્ધ્યાન થયા. તેજ દિવસથી તે બ્રાહ્મણે અને શૂદ્રે પૂર્ણ વિરક્ત બનીને યાવજ્જન્મ આનંદપૂર્વક પરમાત્માનું ભજન પૂજન કર્યાં કીધું. સારાંશ કે, નિર્ભજ બાવવગર પરમાત્માનું દર્શન થવું કઠણ છે, એમ સમજીને પરમાત્મભક્તિનો આશ્રય કરવો. અનન્ય ભક્તિદ્વારાજ હું (પરમાત્મા) એ પ્રમાણે મનુષ્યોથી જેવાવાને માટે શક્ય હું. અર્જુનને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યા બાદ ભગવાને એ પ્રમાણે જે કશું હતું, તે વચન ખ્યાલમાં રાખવું.

॥ इति शिवम् ॥

—>><<—

સપ્તમ પુષ્પ.

—>><<—

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય.

यदुच्छ्रया मत्कथादीं जातञ्जलं यः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तिं गौडस्थः सिद्धिः ॥ भाग' ॥

મનુષ્યોને સંસારમુક્તિ સંપાદન કરવા પરમાત્માએ જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, તેમજ કર્મયોગ એવા ત્રણ ઉપાય કલા છે. એમનેજ જ્ઞાનકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, કર્મકાંડ કહે છે. કર્મોનું ફળ દુઃખરૂપ છે, એમ સમજીને તેમને માટે વિરક્તિ ઉપજતાં, જેમણે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા વિપ્રાસક્તિશૂન્ય ત્યાગી પુરુષોને જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિપ્રદ થાય છે. જે પુરુષોના અંતરમાં ભાગ્યવશતાથી ધ્ય કર્મમાં શ્રેણી, તથા ગાંધન, વર્ણન કરવા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને કર્મ ફળમાં ભોગોને માટે જેઓ વિરક્ત પણ થયા નથી; તેમજ અત્યાસક્તિ પણ નથી, હેમને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ—

દાયક થાય છે. તાત્પર્ય કે, વિષયોમાં સદા દોષદર્શન તો થાય છેજ, પરંતુ તે છતાં જ્યો તેમનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ થતા નથી; અને વિષયભોગ કાળમાં જેમ એકાદ રાગને, કારાગૃહમાં રાખીને ત્યાં લહેને સ્ત્રી ચન્દનાદિ ભોગ દુરા પાડવામાં આવે તો પણ તે તો તેમને વિષ તુલ્ય માને છે, અને પોતાનો છૂટકો તેમાંથી ક્યારે અને કેમ થાય તેનોજ વિચાર કર્યાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે જેમને અનુનાપ થાય છે અને સંસારકારાગૃહમાંથી છૂટાય તો સાર એમ લાગે છે, અર્થાત્ જ્યો વિષયાસક્ત નથી તેમજ વિષય-વિરક્ત પણ નથી, એવા પુરોને ભક્તિયોગ ફળપ્રદ કહે છે. એ પરથી મધ્યમ અધિકારીઓને માટે ભક્તિયોગ વિહિત છે, એમ સિદ્ધાન્ત સમજવો. તો પણ ઉત્તમ અને ક્ષિણ અધિકારીઓને માટે ભક્તિ વિહિત નથી એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે સદૃષ ધ્વજપ્રાપ્તિ જેમને થઈ છે, એવા ઉત્તમ માત્રી અધિકારીને પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ થએલીજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ક્ષિણ અધિકારીને વૈધીભક્તિ સર્વ પ્રકારે હિતાવહ છે. ભક્તિ કેને કહે છે ? તો:—ભગવદ્ભાવ વડે દ્રવીભૂત થએલી જે ‘ભગવદાકારરૂપ મનની સવિકલ્પ વૃત્તિ,’ તેને મહાત્માઓ ભક્તિ કહે છે. ભક્તિ અનાવાસથી તેમજ નિર્વિધ્નતાથી પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. એતરને પાણી પાત્રને સાર જે ઊપાય જણાય છે, એક કોસથી ફવાનું પાણી કાઢીને અને બીજે ઊપાય, નદીની નહેર વગેરે એાદીને પાણી અપ્પણવાનો. કોસવડે ફવાનું પાણી કાઢે છે, લહેને પરિશ્રમ ધણો અને પાણી પણ થોડું નીકળે છે. કોસ, દોરકાં, બળદોને જેડી પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ પયંત સતત બળદોને મારપીટ કરી, આગળ પાછળ ખૂબ આવાગમન કર્યાથી જે પાણી નીકળે છે, તેનાથી એતરની જમીન થોડીજ પસળે છે. એમાં જે ભોમ જેગે કોસ પૂરી તૂટી જાય, અથવા દોરકું તૂટી જાય અગર બળદોને કાંઈ રોગ ઈર્ષ્ય વગેરે થઈ જાય તો જમીન સુકાર્થ જાય છે અને કથુંય હાથમાં આવતું નથી. કારણ એ કે, જમીનની ખિનારાનો નાશ થઈ જાય છે. પરંતુ નદીની નહેરનું તેવું નથી, એને એક વાર એાદીને માર્ગ બનાવી દીધો કે, રાત દિવસ ખૂબ પાણી વજાં કરે છે, જથી એતર સદા આદ્ર રહે છે; તેમજ અનાજ પણ ખૂબ પાકે છે તથા દ્રવ્ય પણ મળે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનને, કોસના પાણી જેવું સમજવું. કેમકે, અંબીર સામ્રાજ્ય ફવામાંથી પાણી કાઢવાનો શ્રમ ધણોજ અને તેનાથી આ શરીરરૂપ શ્વેત બીનું થવાને ધણા વખતનો અપેક્ષા રહે છે; અને તેમાં જે ૯૯ વેરામરૂપ દોર તૂટી જાય, કિંવા ઇન્દ્રિયરૂપ બળદો ખીમાર પડે માને વિકલ શર્ધ જાય, અથવા અન્તઃકરણરૂપ કોસ ફાટી જાય, એટલે વિવેક

શૂન્ય થાય, તો પછી શું પૂછવું? એમાંથી થોડું પણ ક્યાં ન થયું હોય! આ શરીર ક્ષેત્રનો જેટલો પ્રદેશ આર્દ્ર બન્યો હશે, તે સઘળો શુષ્ક થઈને તેમાંહેતું મોક્ષ ફળ હાથમાં આવશે નહિ. પરંતુ મનોનદી પાપાત્મિકા તેમજ પુષ્પાત્મિકા બંને રીતે વહે છે, તેનો સંસારના તરફનો પાપાત્મક પ્રવાહ નિરૂદ્ધ કરીને, સમ્યક્દાનંદ પરમાત્મરૂપ સમુદ્રના તરફ ગંગાના ઓધના સમાન વાળવામાં આવે તો, આ શરીરક્ષેત્ર કદી પણ સુકાશે નહિ; ભગવદ્ગરસથી નિત્ય આર્દ્ર રહેશે, તેમજ મોક્ષફલ પણ જલદી અને નિઃસંદેહ નિર્વિઘ્નતાથી હાથમાં આવશે. એટલા માટે પ્રથમ વૈંધી ભક્તિ કરવી, યાને યુરના ઉપદેશને અનુસરીને વિધિનિષેધપૂર્વક વિવિધ અંગોનું નિયામિત સાધન કરવું. જેનાથી ઉચ્ચ ભક્તિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. એજ વૈંધી ભક્તિના શ્રવણ કાનનાદિ (૯) નવ પ્રકાર છે, જે સત્વાદિ ગુણબેદથી ત્રિવિધ ત્રિવિધ વર્ણવ્યા છે. નિર્ચુલ્બન્ધિત તો એકજ પ્રકારની છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. એ બધું પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-કાલિંગડો, તાલ-ચલતી.

દહધર ભક્તિ તું મનમેં ॥ ૧ ॥ ચારથિ હોકર રાજ્ય કિયો
હે પાંડવકો જનમેં ॥ ૧ ॥ પ્રહલાદકી રક્ષાર્થ ધર્યો રૂપ નરહરિ બંનેમે
॥ ૨ ॥ વ્રજવાસી જન સઘટ દેખ્યો પિયો અનલ બનમેં ॥ ૩ ॥
હતાવય પ્રભુ આંતરભરી દેખેગા તનમેં ॥ ૪ ॥

હે છવ! તું પરમાત્માને માટે મનમાં દહ ભક્તિભાવ ધારણ કર. કે જે બોલ પ્રકારનાં વિસ્તોરડે ચલિત ન થાય. ચારે દિશાઓમાંથી ઝંઝાવાન છૂટવા બનાં, પર્વત જે પ્રમાણે પોનાના સ્થાનમાંથી યત્નિચિત્ત પણ ચક્રિત થતો નથી, તેજ પ્રમાણે પુષ્કળ આપદાઓ આવી પડે તોપણ પરમાત્માનું નિરનિયત પ્રેમથી ભજન પૂજન ખંડિત નહિ થવું જોઈએ. અસંભાવના અને વિપરીતભાવનાથી પવન, ગમે તેટલા જોરથી વાય તો પણ ‘પોનાના દહ નિશ્ચય તથા શ્રદ્ધાથી ચલિત નહિ થઈ જતું’, એવેજ દહ નિશ્ચય કિંવા અચલ ભક્તિ કહે છે. પાંડવાદિકોમાં એ પ્રકારની ભક્તિ હતી, તેથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે માનાપમાન છોડીને, અર્ચુનના રથપર સારથીપણું કર્યું, અને કોરવાદિકોને હથેલી પાંડવોનું રાજ્ય જે તહેમણે છીનવી લીધું હતું, તે તહેમને ફરી સંપાદન કરાવી દીધું. પ્રહલાદની ભક્તિ તો વિશ્રુતજ છે. જેના સંરક્ષણને માટે પરમાત્માને નર અને સિંહ એવું બિલિનરૂપ ધારણ કરવું પડ્યું હતું. કેમકે અમ્લદેવની સૃષ્ટિમાં જેટલા પદાર્થ છે તેનાથી એનું મરણ નહિ હતું.

એટલા માટે પરમાત્માએ બ્રહ્મસંધિવ્યતિરક્ત નરસિંહરૂપ પ્રગટ કર્યું. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે મળવાસીજનોપર આવેલું સંકટ જોઈને દાદશ ગામમાં જે અનલ પ્રદીપ થયો હતો તેનું પાન કરીને હેમનું રક્ષણ કાઢ્યું. એ સંબંધી વિસ્તૃત વૃતાન્ત ભાગવત તેમજ હરિવંશાદિ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યો છે. તોપણ અહિં થોડુંક વર્ણન કરીશું.

કાલિયાના હાથમાંથી કૃષ્ણની મુક્તતા થઈ સારે નંદ, રશોદા, ગોપાળ વગેરે સર્વને આનંદ થયો અને તે રાત્રે ત્યાંજ જન્મનાં કિનારે નેઓ સધળાં રહી ગયાં. શ્રીભક્તવૃન્દને વિષે ધણું કરીને અરણ્યમાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છે; તે નિયમાનુસાર ત્યાં અધ્યરાત્રે અગ્નિ પ્રદીપ થયો, અને મળવાસી લોકોની આરે તરફ પ્રસરીને તેમને સળગાવવા લાગ્યો. અભિજ્ઞવાળા ન્યારે શરીરે લપટાવા લાગી અને દાહ થવા લાગ્યો સારે બધાજ ઝટ ઉડ્યા અને જોવા લાગ્યા તો પોતાની આરે બાજુએ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે. એવું હેમના જોવામાં આવ્યું. તાપ હોય તોજ મનુષ્ય જગૃત (વિવેકી) બને; નહિ તો ઊંધ્યાજ કરે, અર્થાત્ અવિવેકી બની જાય. જે પરમાત્માએ પોતાની શક્તિથી મનુનાના વિષમય જલમાં પ્રવેશ કરીને કાલિયાના દમનપૂર્વક તેને નિર્મલ્ય કર્યું, તે આનંદ કંદ, દયાંબુધિ, ગોવિન્દને એ મળવાસીજન પ્રાપ્ત હોવા છતાં, પામર લોકોથી સેવિત એવું જે નિદ્રાસુખ, તેનો અનુભવ લે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? એથી અગ્નિ હેમને જગાડવાને માટેજ જાણે પ્રગટ થયો હોય એવું લાગે છે. આપણને પણ સંસાર અરણ્યમાં ત્રિવિધ તાપ પાસે આવીને જગાડે છે કે, હે ભાષ ! ઉઠો. પરમાત્માને ત્હમે સમીપવર્તિ પ્રાપ્ત થયા છો, તથા હેમનું સામર્થ્ય પણ ત્હમે જાણો છો, એમ હોવા છતાં ત્હમે કેમ ઉઠો છો ? નિદ્રાદિ વિષયસુખ તો પણ આદિ યોનિને વિષે પણ છે. એટલા માટે વિવેક ધારણ કરો, અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પરમાનંદનો અનુભવ લો. બીજી યોનિઓના કરતાં મનુષ્ય યોનિમાં પરમાત્માની સંનિધાનતા (સમીપતા) અધિક હોય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. અસ્તુ ! અગ્નિના તાપથી ગોપાળ સાવધ થયા અને સ્વરક્ષાને અર્થે શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા; પરંતુ આપણે ત્રિતાપોથી સંતપ્ત થઈએ છીએ, છતાં પરમાત્માની તરફ આપણા અન્તઃકરણની વૃત્તિ જતી નથી, એ આપણું દુર્લેખ સમજવું.

સદાગતે કંઠઃ કલ્પજાતમસ્મિન્નં દિ કૃષ્ણેન પાર્શ્વેન ।

નિરીક્ષ્ય વિશ્વસ્તાપચસ્ત । તે તમામ અન્તઃકરણને પરમાત્માની તરફ જોઈને ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અખિલ લોકોપર કૃપા કરી કે એ વૃન્દારણ્યમાં જન્મ
 જાત (જલસમૂહ અર્થાત્ કાલિન્દીનો પ્રવાહ) ને જડપ્રાણીઓને પણ સર્વ-
 નિમુક્ત કર્યાં. જળ નિર્મલ કાંઈ અને પણ પક્ષી તથા વૃક્ષલતા વગેરેને
 વિષયુક્ત જલના તુષારમાંથી બચાવ્યાં. એ સધળું ગોપાળોએ દીઠું હતું તેથી
 હેમના મનમાં એમને વિષે વિશ્વાસયુક્તિ ઉપજી હતી. એથી તે બધાએ
 પોતાને એ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને સમય એવા શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી.
 ગોપાળોમાં જે વિશ્વાસ હતો, તે આત્મામાં ક્યાં છે ? શું આપણે દેખતા
 નથી, કે સાંભળતા પણ નથી ? કે આ સંસારનાં પરમાત્માએ હમને જન્મ
 મૃદ્ધ જાતિઓને ઉદ્ધાર કર્યો છે. પરંતુ આપણે અવિશ્વાસી હોઈ ત્રિતાપાળે-
 માંથી છૂટવા સારું હેમને શરણે જતા નથી. અથવા એ યોગ્યજ છે એમ
 સમજવું. કેમકે, બધાજ જે એમને શરણે જાય તેો યમગમનું
 નરક શૂન્ય (ખાલી) બની જાય; તેનો ઉપભોગ પછી ફાણુ કરે !
 એટલા માટે ઇશ્વરસદૃષ્ટ નરકનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો નેહએ એમ સમજીને
 નર નારાયણને ભજતા નથી તે યુક્તજ છે. અસ્તુ ! ગોપાળોએ અનન્યતાથી
 પ્રાર્થના કરી કે હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે બલરામ ! હમે ત્હમારા ભક્ત છીએ. અને
 આ અગ્નિ અમારો આસ કરે છે. એ કાલાગ્નિમાંથી બચવું અત્યંત કઠિણ
 છે. હમને મૃત્યુનો ભય નથી, પરંતુ ત્હમારો વિભોગ થશે, તેથી હમને દુઃખ
 થાય છે. ત્હમારા ચરણનો ત્યાગ હમારોથી થઈ શકે તેમ નથી, એટલા
 માટે હમારી રક્ષા કરો. ગોપાળોની પ્રાર્થના સાંભળી અને પોતાને માટે
 હેમના અન્તઃકરણમાં કેવો ભાવ અને કેવા પ્રકારનો પ્રેમ છે, તે જણ્યું
 અને પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે:—

સર્વદાહં નિરાકર્તું સર્વદાડનં રસાશ્રિત : ।

સત્કથં તજ્ઞ ચેત્કુર્વે સત્કથં વ્યાણયો મમ ॥

સર્વજનોના સર્વ પ્રકારના દાહનું શમન કરવાને સારું “હું નિત્ય રસાશ્રિત
 છું” એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં તેમજ સાધુઓએ મ્હારું વર્ણન કર્યું છે. એથી
 કરીને જે આ વખત એ સધળાઓનો તાપ શાન્ત નહિ કરે નો મ્હારો તે
 યશ (કીર્તિ) સત્ય શી રીતે થશે ? રસ નામ જલનું તેમજ આનંદાદિરસનું
 છે, પરમાત્મા આનંદરસપૂર્ણ હોવાથી, જે પ્રમાણે લોકિકરસ (જલ) ના
 સિંચેનથી અગ્નિશમન થાય છે, તેજ પ્રમાણે આનંદરસની વૃદ્ધિ ત્રિતાપ

૧ સંસ્કૃતમાં ‘ડ’ અને ‘લ’ એ બેનો અભેદ હોવાથી જડની જગોપર
 જલ થયું છે.

(સંસાર દુઃખ) નું પશુ શમન થાય છે. પરમાત્માએ પોતાના ભક્તોની દુઃખદ સ્થિતિ અવલોકી અને ‘આપના વગર આ સંકટમાંથી હમને કાઢી મુક્ત કરે એમ નથી.’ એવો એમનો દૃઢભાવ જાણેો અને સકલ જગત્ત્રિયા-મક. અનંત શક્તિ ધારણ કરનારા, તથા જેમના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા શ્રીકૃષ્ણે તે દાવામિત્રું પાન કર્યું. તાત્પર્ય એ છે કે, અખિલ તાપો (દાહો) આ યુક્ત અને એથી હંમેશાં સર્વને સંતપ્ત કરનારા એવા લોકોની પાસે આપણે આપણા તાપની શાન્તિની અથે જામએ છીએ, પરંતુ જેમની પાસે ખીલકલ રસ (દયારસ) નથી, તેઓ આપણા સંતાપ શી રીતે દૂર કરવાના હતા ? તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. જલ વિના અગ્નિનું શમન થયું નથી તથા રસ (પ્રેમ) વગર તાપ શાન્ત થતો નથી. પરમાત્મા રસપૂર્ણ હોવાથી, સન્ત, ભક્ત, મુની સર્વદા હેમનો આશ્રય કરીને તાપ નિર્મુક્ત થઈ જાય છે. એવું સમજીને તાપદ લોકોનો કદી આશ્રય કરવો નહિ, અને આનંદ પ્રાપ્ત્યર્થે એક પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધ થયું; કેમકે પરમાત્મા ‘અનેક તાપ હંતા’ છે. અનેક પ્રકારના તાપોનો નાશ કરનારા છે, અને ‘અનેકતા’ અપહંતા’ યાને નામરૂપાત્મક જગત્ત્વ જે આપણને પોતાની વનથી તેજા પરમાત્માથી પૃથક્ અને અનંકવિધભાસે છે, તે અનેકતાનો નાશ કરવાવાળા છે અર્થાત્ હેમના પ્રસાદથી એકાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્ય ઈશ્વ ભક્તિનું અવલંબન કરવું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણઅંદ સ્વરૂપેજ કહે છે કે:—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંક્યં ધર્મં ઇવં ચ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્થાનો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

હે ઉદ્ધવ ! માંદ્રપય (નકારા સંબંધી) વૃદ્ધિગત યજ્ઞેલી ભક્તિ જેવી મ્દને વશ કરી લે છે, તે પ્રણાલિ યોગ (અષ્ટાંગ) સાંખ્ય (પદ્ધતિ પુરૂષાત્મક શાસ્ત્ર) તેમજ ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ તથા દાન વશ કરી લેતા નથી. રત્નમાં જેવી દીપ્તિ નિવાસ કરે છે, સૂર્યની સાથે જેવી કાન્તિ રહે છે, તેવી ભક્તિને વિષે મ્હારી નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. નાક વિના જેમ શરીરની શોભા, કિંવા ફિર વિના જેવા અવયવ, અગર પતિ વિના જેવું સૌભાગ્ય તેવાંજ ભક્તિ વગર નિખિલ સાધનોને વ્યર્થ સમજવાં. એના પર ઉદ્ધવ કહે છે કે:—હે ભગવન્ ! વેદવાદી પુરૂષ મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં સાધન ધર્મો કહે છે, તો શું એ સંધર્મોનેજ પ્રધાન સમજવાં, અથવા એમાંથી એકાદનેજ મુખ્ય માનવું ? સકાનો હેતુ એ છે કે, આપે તો જન સર્વત્ર નિઃસંમ થઈને આપના સ્વ-

રૂપમાં લાગી જાય એવો' નિષ્કામ ભક્તિ યોગજી ઉત્તમ સાધન છે એમ કહ્યું છે. એથી મહારા આ સદેહને દૂર કરો. ભગવાન કહે છે કે:—

મન્માયામોહિતધિયઃ પુરુષાઃ પુરુષર્ષભ ।
 ઐયો વદન્ત્યનેકાન્તં યથાકર્મ યથારુચિ ॥
 ધર્મમેકે યશઃશ્રાન્ત્યે કામં સત્યં ધમં શમમ્ ।
 અન્યે વદન્તિ સ્વાર્થં વા વેદ્યં ચ ત્યાગમોજ્જમમ્ ॥
 કેચિદ્વ્રતપાત્તાનં વ્રતાનિ નિયમાન્યમાન ॥

હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ ! મહારી માયાથી મોહિતપુરુષ પુરુષ પોતાના કર્મોનુસાર તથા રચિને અનુરૂપ કલ્યાણ (મેક્ષ) ના માર્ગ અનેક છે એમ કહે છે. કેટલાક જનો અર્થાત્ મીમાંસકો નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનજ મોક્ષ સાધન કહે છે. એમનું કહેવું એવું છે કે:—

મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિવિધ્ધયોઃ ।

નિન્નૃત્તૈરિત્તેકે કુર્યાત્પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥

મોક્ષની ઇચ્છા કરનારને સકામ તેમજ નિષિદ્ધ કર્મોને સાર પ્રવ્રત્ત થવું નહિ. પ્રત્યવાય ન થાય તેટલા ખાતર નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરતાં રહેવું. હવે એના ઉપરજ થોડોક વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું અનુદાન થાય, અને સ્વર્ગ નર્કની પ્રાપ્તિ ન થાય, તેથી નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરાય. તો વર્તમાન શરીરવડે જે કર્મફલોનો ઉપભોગ થવાનો છે, તેમનો ભોગવડે ક્ષય થયા બાદ, આ દેહનું પતન થયા પછી 'જન્માન્તર પ્રાપ્ત થવાનું કારણ અવાશિષ્ટ નહિ રહેવાથી,' જીવને બ્રહ્મીકયસાક્ષાત્કાર થયા વગરજ, સ્વરૂપાવસ્થાન મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રમાણે કર્મ જડ મીમાંસકોનું કહેવું છે. 'સંસારની પ્રાપ્તિ કર્મથીજ થાય, તેથી કર્મરૂપ નિમિત્તોનજ અભાવ થમ જાય, તેજ સંસારનો અભાવ થશે.' એ પ્રમાણે ત્હેમનો તર્ક છે, પણ તે અયોગ્ય છે.

વિચાર કરો ! સંસારનાં હેતુ કર્મોનો નાશ થયો કે નહિ એ તર્કવડે સમજવું કઠણ છે. કેમકે ઇલાનિષ્ઠ ફળ દેનારાં મનુષ્યનાં જન્માન્તરીય સંચિત કર્મો બધાંજ થયાં હોય છે. તેમનાં ફળ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, એક જન્મમાં તેમનો ઉપભોગ થવો અસંભવિત છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે, અહાહત્યા કરનારાને શ્વાન, સૂકર, ગર્દભ, ઉટ, બળદ, ઘેટાં, મૃગ, પક્ષી, ચંડાલાદિયોનિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે. એ પરથી ખ્યાલમાં આવશે કે, એક

જન્મમાં અખિલ સંચિત કર્મફલનો ભોગ લેવાવો અશક્ય છે. કારણકે કેટલાંક પ્રમળ સંચિત કર્મોથી આ દેહ નિર્માણ થાય છે, અને બીજાં કેટલાંકને દેશ, કાલ, નિમિત્ત વગેરેની રાહ જોવી પડે છે. તેથી અવશિષ્ટ રહેલાં સંચિત કર્મોનો. સાંપ્રતના ઉપભોગથી ક્ષય થવો અસંભવિત છે; અને એ કારણને લઈને આ દેહનો પાત થયા પછી, અન્ય દેહ પ્રાપ્તિના કારણનો અભાવ થયો, એવો નિશ્ચય કરવો પણ અશક્ય છે. હવે એનાપર એવી રાકા થશે કે, જન્મનાં ફલનો આરંભ થયો નથી એવાં પુણ્ય પાપકર્મ બંને બાકી રહે. પરંતુ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોવડેજ તેમનો ક્ષય થશે. એના સમાધાનમાં એમ સમજવાનું છે કે જન્માન્તર સંચિત પુણ્યકર્મ, તેમજ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એ બંને શુદ્ધરૂપ હોવાથી તેમને વિષે વિરોધ નથી. વિરોધ હોય તોજ વિનાશ પામે છે. જન્માન્તર સંચિત પાપકર્મ અશુદ્ધરૂપ હોવાથી નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોની સાથે તેમનો વિરોધ છે. તેથી તેઓ નષ્ટ થશે; તો પણ તેટલાથી અન્ય દેહ પ્રાપ્તક કારણનો અભાવ સિદ્ધ થશે નહિ. કેમકે પુણ્યકર્મ તો બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણબુદ્ધ છેજ. એ શિવાય, ‘પાપ કર્મથી પુણ્ય કર્મનો પૂર્ણ નાશ થાય છે’ એવું ક્યાંક કહ્યું નથી. તથાનિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનુદાનથી ‘પ્રત્યયાય (દોષ, પાપ) ઉત્પન્ન થાય તેટલુંજ ફળ મળે છે અને બીજું કંઈ નહિ,’ એને માટે પણ પ્રમાણ મળતું નથી. તેમનાથી બીજું આનુષંગિક ફળ થવું સંભવનીય છે. આપસ્તંબ મહર્ષિનું કહેવું એવું છે કે:—

“માત્રે ફલાર્થે નિમિત્તે છાયાગંધાવનૂત્તરયતે एवं
ધર્મે સાચર્ચમાણમર્થા અનૂત્પચંતે”

અનુભવે તો કે ફલ પ્રાપ્તિને માટે આત્રટક્ષ વાળું હશે, તોપણ ‘કેરી મળવી’ એ અપુણ્ય ફલ શિવાય, છાયા અને ગંધ એ આનુષંગિક ફળ પણ ઉત્પન્ન થાય છેજ તેજ પ્રમાણે ધર્માનુદાન આવી રહ્યું હોય તો અર્થ પ્રાપ્તિ એ (ગોણું) આનુષંગિક ફળ ઉત્પન્ન થતુંજ રહે છે. સારાંસ કે, સમ્યગ્દર્શન (આત્મ સાક્ષાત્કાર) થયા વગર જન્મથી મરણ પયન્ત કાળ અને નિપિદ્ધ કર્મો સર્વથાજ તજ દેવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈના પણ હાથે થવી શક્ય નથી. (એનો વિસ્તાર અન્ય ગ્રન્થમાં જોવો ઉચિત છે. અહિંયાં પ્રસંગોપાત દિગ્દર્શન કયું છે. કેમકે સામાન્ય જનતાથી સમજાવું અશક્ય છે.) અસ્તુ !

બીજા અર્થકાર સાક્ષી તો, કાળ નાટક અર્થકાર વગેરે કવિત્વજ્ઞ એકાના સાધન છે, એમ માને છે. એમનું વચન એવું છે કે:—

યાવત્કીર્તિર્મનુષ્યસ્ય પુણ્યા લોકેષુ ગીયતે ।

તાવદ્ધર્પસદ્ધ્યાણિ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥

જ્યાં લગી મનુષ્યની નિર્મલ ક્રાંતિનું લોકમાં વર્ણન થાય છે, ત્યાંસુધી હજારો વર્ષોસુધી તે સ્વર્ગ લોકમાં આનંદથી રહે છે. કોઈ, વાત્સ્યાપનાદિ કામ શાસ્ત્રકાર કામોપભોગનેજ ક્તાવ્ય માને છે. સાંખ્ય અને યોગ શાસ્ત્રકાર સત્ય, દમ, શમ, વગેરેનેજ મોક્ષ સાધન કહે છે. નીતિશાસ્ત્રકાર તેજ સાર્વભૌમ રાજ્યનેજ મોક્ષ માને છે, અને સામદામાર્ગને તેનાં સાધન બતાવે છે. કોઈ શિખાસત્ર ત્યાગ, યાગે સંન્યાસનેજ મોક્ષનું સાધન કહે છે. ભૂતચૈતન્યવાદિ ચાર્વાક (ચારવાક-સુંદર વાણી નાસ્તિક દેહાત્મવાદિઓની વાણી લોકોને કેટલી સુંદર લાગે છે તથા રચિકારક થઈ પડે છે, તે અનુભવમાં આવે છેજ. ચાર-વાક ઉપરથીજ ચાર્વાક એ શબ્દ થયો છે.) સ્થૂલ દેહનેજ આત્મા માને છે, એમનું એવું કહેવું છે કે, તંદુલચણાદિ એકત્ર થઈને મધરૂપમાં પરિણત થઈ જવાથી, તેમનામાં જેવી મહાક્રિયા આવિર્ભૂત થાય છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી, આપ તેજ અને વાયુ એ ત્રાર બ્રહ્માના સર્ગોમથી શરીર બને છે, અને પછી તેનામાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ‘હું સ્થૂલ છું’ ‘કૃશ છું’ ઇત્યાદિ અનુભવથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે, દેહજ આત્મા છે. આ શરીર મ્હારું છે, એવું કથન ઔપચારિક (માણુ) છે. એવા દેહાત્મવાદી ચાર્વાક કહે છે કે, શાસ્ત્રમર્યાદાને છોડીને યમેષ્ટ વિપયોપભોગ કરવો, એજ પુરુષાર્થ છે. કેમકે:—

મસ્મીભૂતસ્ય વેદસ્ય પુત્રરાગમનં કુત : ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ઋણં કૃત્વા મૃતં મિથ ॥

શરીર બળી ખાખ થયા મછી મોડુંજ આ મળે છે । સ્વર્ગ ક્યાં અને નરક ક્યાં છે ? એટલા માટે બને તેટલા પ્રયત્નથી દેવું પામી કરવું અને ધી પીવું; એવું એમનું વચન છે. કાંઈ આત્મમેય, સત્સત્કારિ પ્રાપ્તિને એક્ષ સાધન માને છે. કેટલાક મર્તિની ઉપાસના, કોઈ સરીરોપધનુસ, કેટલાક માય, નળીન, હિરણ્ય (સિતુ) વગેરે દાન તથા પ્રાણિક એકાદશી, ચંદ્રોપ, અન્નતથત, સંકળી, છન્દાદિન્યતોનેજ મોક્ષ સાધન કહે છે અને કપીળ કેટલાક સમન્વિધોમે બતાવે છે. હું હિંદવ । અને સાધનો વડે એજેલા સ્વર્ગોલ્લોક કોઈથી રચિત/રચ્ય નિમ્ન જાણી, એ આકાને વિષે આનંદ અપદ્મ, તેજજ કમભોગ કામમાત્રે દેવ-નિહાલિકેકી પુત્ર કોલપુત્રી શોકવડે દ્યારવ થએલાં હાય છે. પ્રત્યુન્મદા સ્વપ્નમની, અપ્રિતી, અનિવારી કમતા, વિપત્તિ, દમ-

સ્વલા સ્ત્રી પતિને સ્પર્શ કરતી નથી તે પ્રમાણે, વિષયાભિલાષા સ્પર્શતી નથી. અને જેમણે મ્હારે વિષે ચિત્ત ગ્રાપું છે, તેમના અન્તરમાં હું પરમાનંદરૂપે પ્રકાશિત થાઉં છું. એ સ્વરૂપજીવ આનંદ વડે એમને જે સુખ થાય છે, તે વિષયોથી વ્યાપ્ત જેમનું ચિત્ત છે, તેમને શી રીતે મળવાનું હતું ? એ કારણને લીધે ભક્તિજ સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સ્પર્શમણિને લોખંડનું એક અંગ અડકતાંવારનેજ સર્વાંગ સુંદર થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હને જે એક ચિત્ત સ્પર્શ કરે તો નિખિત્ર અંગ ચિદ્રૂપ બની જાય છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ અખિત્ર સૃષ્ટિ સુવર્ણમય (શોભનવર્ણ અક્ષમય) થઈ જાય છે. હું પ્રગટ થાઉં છું એમ કહ્યું તે ઉપરથી ‘પહેલું નહિ હતો, અને નવિન પ્રકાશિત થાઉં છું’, એમ નહિ સમજવું; પરંતુ વાદળનું આવરણ ગયા બાદ સૂર્ય જે પ્રથમથીજ ઉદિત થયો છે તે જથ્થાએ છે, તેજ પ્રમાણે વિષયાવરણ નષ્ટ થતાંવારને હું પ્રતીત થાઉં છું. એવો મહર્ષિતચિત્ત ભક્ત:—

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણ્યમ । નસાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ ।

ન યોગસિદ્ધીર નર્મર્થં વા । મધ્યાપેતાત્મેતિ મદ્વિનાઽન્યત્ ॥

રસાતલના આધિપત્યને ઇચ્છતો નથી; કયો જ્ઞાની આત્મકલને છોડી ખોળે અહણુ કરશે ? તથા કસ્ટૂરી આગળ જેમ માટી, તેજ પ્રમાણે તે ભક્ત ઇન્દ્ર-પદને, તથા વિદ્યામાં જે ચણો હોય છે તેની માફક સાર્વભૌમપદને સમજે છે. તે ચણો જેમ ડુકરને પ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયાસક્ત પુરૂષને સાર્વભૌમપદ પ્રિય લાગે છે. હાથ અને દૂધ સમાનજ દેખાય છે, તોપણ જ્ઞાની દૂધપાનજ કરે છે, અને હાથને દૂર કરી દે છે. તેજ પ્રમાણે સત્યલોક અને ભક્તિસુખ સમ દેખાવા છતાં સદ્ભક્તજ્ઞાની પરીક્ષા કરીને ભક્તિ સુખનેજ અહણુ કરે છે. તેને અણિમા મહિમા ઇત્યાદિ યોગસિદ્ધિઓની આશા હોતી નથી; વધુ શું કહીએ ? મોક્ષની પથ અપેક્ષા રહેતી નથી. હુંજ તેને અત્યંત પ્રિય હોવાથી, મ્હારા શિવાય બીજા કશાની તેને આકાંક્ષા થતી નથી. જેણે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો છોડી દીધો છે, ઇન્દ્રિયોનું આકલન કર્યું છે, મન શાંત કરીને સર્વત્ર સમચુદિતે ધારણુ કરી છે, તેમજ ઇશ્વર પ્રેમથીજ જેનું ચિત્ત સંતુષ્ટ થયું છે, તેને સર્વ દિશાઓ સુખમયજ થઈ પડે છે. અર્થાત્ ભક્તોનું સુખ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ હોય છે; બીજા સાધકોની પેઠે સ્વર્ગાદિલોકમાંજ પરિચિત્તજ જેવું હોતું નથી.

ન તથા ને ત્રિવંશમ આત્મ ગોર્નેર્ન યોક્તર : ।

ન ચ ત્રિવંશમો ન ઓર્ન તત્ત્વ ચ વચા મમાત્ ॥

હે ઉદ્ધવ ! એવો ભક્ત મ્હને કેટલો પ્રિય હોય છે, તેને માટે હું શું કહું ? બ્રહ્મદેવ મ્હારો પુત્ર ! પરંતુ મ્હેં એને દર્શનાર્થમાં નિરત કર્યો, અને ભક્તને હું નિષ્કર્મતા (બ્રહ્મભાવ) પ્રાપ્ત કરાવું છું. ગોપાલોની સાથે મ્હેં દંહી ભાત ખાધા તથા ગોવત્સ અને ગોપાલોનું રૂપ બનીને એક વરસ સુધી ભક્તને ઘેર રહ્યો. સારાંશ કે, ભક્તના જેવો, બ્રહ્મદેવ પુત્ર હોવા છતાં પ્રિય નહિ થઈ પડ્યો. શંકર મ્હારું સ્વરૂપજ ! જેને માટે મ્હેં બીજી વાર મોહિનીનું રૂપ લીધું હતું, અને તેમ કરીને ત્હેમને મોહિત કર્યા હતા; પરંતુ ભક્ત રૂકમાંગદને તો મોહિનીની જળમાંથી નિર્મુક્ત કીધો હતો. એ ઉપરથી ભક્તના જેવા તો તેઓ પણ પ્રિય નથી, એમ જાણવું. સંકર્ષણ (બલરામ) મ્હારા મોટા ભાઈ, તોપણ ભક્ત પાંડવોનું રક્ષણ કરવા ખાતર, યુદ્ધ સમયે મ્હેં એમને યુક્તિથી તીર્થયાત્રા કરવા મોકલી દીધા; પરંતુ ભક્તચૂડામણિ અર્જુનને ખાતર, મ્હેં મ્હારી શસ્ત્રધારણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા કરીને બીજાની સાથે લડતી વખતે હાથમાં ચક્ર લીધું; અર્થાત્ ભક્તના જેવો ભાઈ પણ પ્રિય નથી. લક્ષ્મી મ્હારી મુખ્ય રાણી, પરંતુ ત્હેને ચરણ સેવામાં રોકી છે અને ગોપીઓને તો મ્હેં ખાંધ ઉપર ઉપાડી લીધી. જે લક્ષ્મીનો નિઃશેષત્યાગ કરી દે છે તે મ્હને અત્યંત પ્રિય હોય છે; પરંતુ જે લક્ષ્મીને ખાતર મ્હારી ભક્તિ કરે છે ત્હેને નહિ લક્ષ્મી અને નહિ હું એવું થાય છે. એટલુંજ શું ? પરંતુ વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જે આ મ્હારું ચતુર્ભુજ શરીર, તેનાપર પણ મ્હારો વિશેષ પ્રેમ નથી. જે હત, તો આ વક્ષઃસ્થલ ઉપર બૃગુલાંજન શા માટે ધારણ કરત ? તથા ગાયો ચરાવવાને માટે તેમની પાછળ પાછળ વનવન અને પહાડો પર શા માટે જત ? તેમજ અર્જુનના રથને શા સારૂ ઘોડાઓ જોડત અને તેમને ઘેત પણ શા માટે ? રાજસૂયયજ્ઞમાં ધર્મરાજને ત્યાં બ્રાહ્મણોની અજીડી પત્રાવળ શા માટે ઉચકત ? હું પૂર્ણકામ હોવા છતાં પ્રેમી ભક્તોને માટે સદા સકામ છું. હે ઉદ્ધવ ! તું મ્હારો ભક્ત જેટલો મ્હને પ્રિય છે, તેટલા બ્રહ્મદેવ, શંકર, બલરામ, લક્ષ્મી, તેમજ સ્વશરીર પણ પ્રિય નથી. ઉદ્ધવ ભગવાનને અત્યંત પ્રિય થયા તેનું કારણ કવિઓએ લખ્યું છે કે, સત્વાત્મક શ્રીકૃષ્ણને સત્વશીલતા પ્રિય હોતી સ્વાભાવિક છે. શંકરમાં તામસતા, બ્રહ્મદેવમાં રાજસપણું, લક્ષ્મીમાં રજો ગુણાધિક્યથી ચાંચલ્ય, બલરામમાં રાજસ તામસત્વ, અને પોતાની પણ સત્વરૂપતા કેટલાક સ્થળમાં ચલિત (મિથ્યા) થઈ હતી, પરંતુ એ ઉદ્ધવની સત્વશીલતા સદા અખંડરૂપે સ્થિત છે; એટલા માટે તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા. એટલુંજ નહિ પણ, કહ્યું છે કે જે ઉદ્ધવ તે માધવ રૂપજ !

યસ્યોપસર્ગઃ ક ચ માસિ લોકે સદા સમાકારતત્ત્વ સ્થિતો યઃ ।

સ ઉદ્ધવો માધવ एव સાક્ષાદિત્યં કર્યં પ્રાહજનૈર્ન વાચ્યમ ॥

જગત્માં જેમનો કોઈને ઉપદ્રવ નથી, તથા જે નિરંતર સમતાથી સર્વત્ર સ્થિત છે; યાને યદપિ આ જગત્ નામ અને રૂપવડે વિષમ જણાઈ આવે છે, તોપણ, ‘ચરાચરમાં ચૈતન્યરૂપ આત્મા સમરૂપથી સ્થિત છે’ એવી જેમની બુદ્ધિ અધિક્ષાન સમગ્રદશરૂપમાં સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ઉદ્ધવ સાક્ષાત્ માધવરૂપજ છે, એમ યાની પુરૂષ કેમ નહિ કહેશે? અર્થાન્તરન્યાસથી જુઓ. ઉદ્ધવ એ શબ્દનો ઉપસર્ગ રહિત કરીને જોશો તો. ‘ધવ’જ શેષ રહેશે. ‘ઉત્ત ઘ્વ’ ધવની પાછળ ઉત્ ઉપસર્ગ છે તેનો લોપ કરવો અને બાકી રહ્યો જે ધવ શબ્દ તે સમાકાર, યાને માકાર વર્ણ યુક્ત કરવો, તો માધવ એમ થાય છે. માધવ નામ લક્ષ્મીપતિનું છે. તામર્ય, ઉપસર્ગશૂન્ય, અને સમાકારતાથી સ્થિત જેમનું અંતર છે, તે ઉદ્ધવને માધવરૂપજ જણાવા. પ્રજુના ભક્ત પ્રજુરૂપ થાય છે, એવું અન્યત્ર વર્ણન મળી આવે છે; તથા જેનું ઉદાહરણ પશુ દર્શાવવામાં આવે છે. જુઓ ।

એક વખત દીવાળીના તહેવારમાં નામદેવે વિચાર કર્યો કે આજે બધા લોકો પ્રાતઃકાળમાં અભ્યંગ સ્નાન કરશે, માટે ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલને આપણે ઘેર સ્નાન કરવા બોલાવવા. ત્હેમણે પોતાની માતાને એ હેતુ સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે હું વિઠ્ઠલને સ્નાન કરવા માટે જલદી તેડી લાવું છું. તું પાણી ગરમ કરીને રાખજે; એમ કહીને મંદિરમાં જઈને ભગવાનને નામદેવ કહેવા લાગ્યા:—“હે વિઠ્ઠલ ! આજે દીવાળી છે માટે તું હમારે ઘેર મંગળસ્નાન કરવાને ચાલ; આપણે બન્ને બરાબર ન્હાઈશું.” દેવે કહ્યું:—“હે નામદેવ ! મંગલ આરતીને વખતે સંતજનો સ્થવારમાં વહેલા આવશે અને તે વખતે હું મ્હારા સ્થાનપર નથી, એવું ત્હેમના જોવામાં આવે તો નાહક વાચ્યતા થાય અને મ્હારી પત જાય, માટે દુરાગ્રહ કરશે નહિ.” નામદેવે કહ્યું:—માતાને કહીને સઘળી તૈયારી કરીને હું ત્હમને બોલાવવાને આવ્યો છું, માટે ત્હમારે ચાલવું જોઈએ. ત્હમારા વગર હું આજે સ્નાન, ખાન, પાન વગેરે કાંઈ નહિ કરું.” ત્યારે દેવ બોલ્યા:—“જો તું મ્હારા સ્થાનપર સ્થિત થાય તો હું ત્હમારે ઘેર જલદી જઈને, અભ્યંગસ્નાન કરીને આવું, અને ત્યાર પછી તું જઈને નાહી લેજે.” નામદેવે એ વાત કબૂલ કરી, અને બધા આનંદની સાથે શ્રી વિઠ્ઠલે પોતાના આસનની ઉપર ત્હેમને ઉભા રાખીને પોતાનો પોશાખ, ફિરીટ, કુંડલ, હાર, શીરપેચ વગેરે અલંકાર

ત્હેમના શરીરપર નાંખી દીધા. કમ્બર ઉપર હાથ રાખવાનું તથા પગ સરખા બેડી રાખવાનું કહ્યું. ભગવાન કહેવા લાગ્યા:—“નામદેવ ! મ્હારી ટેક રાખજે. સંતમંડળી નિયમાનુસાર મંગલઆરતીના દર્શનને માટે આવશે, આખણ તથા શાકેરનું નૈવેદ્ય મુખ પાસે લાવીને બતાવશે, પરંતુ ત્હારે ચાટવું નહિ, ખાવું પણ નહિ. તેમજ કોઈની પણ સાથે હસવું બોલવું નહિ. ચૂપચાપ ઉભા રહીને સર્વ ચરિત્ર ગુમરૂપથી જોયાં કરવું. હવે હું ત્હારે ઘેર ન્હાવા જઈ છું, પરંતુ હું જ્યાં સુધી પાછો આવું નહિ ત્યાં સુધી સ્ત્રીખત્યા પ્રમાણે ત્હારે ઉભા થઈ રહેવું. પછી નામદેવને ઘેર ભગવાન આવ્યા અને ત્હેની માતા ગુણ્યાબાધને કહેવા લાગ્યા કે, “મ્હને જલદી સ્નાન કરાવો. મ્હારા સિંહાસનપર મ્હેં નામદેવને ઉભા રાખ્યા છે, અને ત્હેની કમ્બિજાનુસાર હું અહીં ન્હાવા આવ્યો છું. મ્હારે જલદી પાછાં જવું જોઈએ, નહિ તો બધા સંતોમાં મ્હારી કુજોતી થશે.” એવું સાંભળીને નામદેવની માતાએ ભગવાનને તૈજાબ્યંગસ્નાન કરાવ્યું તથા ઉપહાર પણ કરાવ્યો. જનાબાધ જે નામદેવની દાસી હતી, તેણે એ વાત સાંભળતાંજ મંદિરમાં જઈને નામદેવનું રૂપ જોયું, અને મનમાં કહેવા લાગી કે:—“ધન્ય છે, નામદેવને ! જગતમાં કોઈ એવો ભક્ત નહિ થયો હોય કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રભુના સિંહાસન ઉપર પિરાજમાન થઈને તદ્રૂપતાથી લોકોને દર્શન આપે. જનાબાધએ ભગવાનને મ્હોડે વાત સાંભળી હતી, એથી નામદેવને તેણે ત્યાં જઈને જોયા અને ઓળખી કાઢ્યા; પરંતુ ખીમ્મએને તો નામદેવ શ્રી વિઠ્ઠલ રૂપેજ પ્રતીત થયા.

એ જનાબાધને કૃષ્ણાવતારની કુખ્જનદાસીનો અવતાર કહી છે. એક વખત એનાં મા બાપ, એની જ્યારે સાત વરસની ઉમ્મર હતી ત્યારે એને ષંઢરપુરની યાત્રામાં, પોતાની સાથે લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં આવ્યા બાદ તેણે પોતાનાં માબાપને કહ્યું કે હું પાછી હવે ત્હમારે ઘેર આવવાની નથી, છુંદગી ભર અહીંજ રહીશ. બહુ બહુ સમજાવા છતાં તેણે જ્યારે આખરે માન્યું નહિ, ત્યારે માબાપ ત્હેને શ્રી વિઠ્ઠલનાચરણનાં મહાહારમાં છોડીને ચાલ્યાં ગયા. પછી નામદેવની મુલાકાત થઈ અને તેમણે પૂછ્યું કે, ‘તાઈ નામ ગામ શું છે ? ત્યારે છોકરીએ કહ્યું:—“મ્હાઈ નામ જની છે. અને વિઠ્ઠલ રૂકિમણીજ મ્હારાં માબાપ છે.” નામદેવે ત્હેના ઉપર દયા ઉપજી, અને સાંથી ત્હેને પોતાને ઘેર લઈ આવીને, માતાને ત્હેનું રક્ષણ કરવા સાર કહ્યું. લોકો જ્યારે ત્હેને પૂછતા કે તું કોણ છે ? ત્યારે તે, નામદેવની દાસી હું છું’ એમ ત્હેમને કહેતી. નામદેવને ત્યાં સંસારનું કામ કરીને અખંડ હરિસ્મરણ તથા

શત્રીને વિષે કીર્તન-અવશ્ય કરતી. એ પ્રમાણે નામદેવની સંગતિથી ત્હેનો કાળ આનંદપૂર્વક વ્યતીત થતો. ત્હેના પ્રેમને લીધે ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલ, ત્હેની સાથે અનાજ દળવામાં મદદ લાગતા. એટલા માટેજ કવિએ કહ્યું છે કે:—

શ્રીરમારમણપ્રેમા યત્ર સ્થેમાનમાસ્મિન્ : ।

અતિધન્યા સતાં માન્યા સૈષ ગૌરવજ્ઞ મતા ॥

જેનામાં લક્ષ્મીપતિના પ્રત્યે પ્રેમ સ્થિરીભૂત થયો હતો, એવી અત્યંત ધન્ય અને સંતોને માન્ય નામદેવની દાસી જે જની (જનાબાઇ) તેજ હમને માનનીય લાગે છે. ત્રિઘ્ણાર્થમાં સમજવું કે, તેજ જની (જન્મ) પ્રસિદ્ધ અને હમને માન્ય છે કે, જેનામાં ભગવાનને વિષે અત્યંત તેમજ અચળ પ્રીતિ છે; અને સજ્જનોએ પણ તે માન્ય તથા અત્યંત ધન્ય કહી છે. અસ્તુ ! નામદેવને જોઇને જનાબાઇ ઘેર પાછી આવી અને નામદેવની માતાને કહ્યું:— “હે ગુણબાઇ ! તું અદિતિ તથા દેવકી કરતાં પાણુ વિશેષ આશ્વતી છે. કેવું આશ્ચર્ય ! પાપાણુની મૂર્તિ, પરંતુ નામદેવની ભક્તિને લીધે ત્હેની સાથે સદા સગુણરૂપ ધારણ કરીને ખેલી રહી છે, તથા આંખમાં પીયાં કરે છે.

ત્યારબાદ, દેવ નામદેવને ઘેરથી મંદિરમાં જઇને પોતાના સ્થાનપર ઉભા રહ્યા, અને નામદેવને ઘેર મોકલ્યા. સારાંશ, ભક્ત અને પરમાત્મા એક રૂપજ છે, એવો અનુભવ પ્રગટ કરી બતાવવા સાર પરમાત્માએ આ ચરિત્ર બનાવી દેખાડ્યું. એથી કરીને સકલ સાધનોમાં ભક્તિનેજ પ્રધાન સમજીને ઇશ પ્રાપ્ત્યર્થ તેવું આલંબન કરવું. ધર્મકર્માચરણ જો કે ઉત્તમ છે, તોપણ ભક્તિની સહાયતા તેને આવસ્યક છે, એવું અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:—

સત્તારક . સ્યાન્નજનેન યુક્તો નૃણાં સમૃદ્ધઃ કિલ સત્પથોડપિ ।

સાહાય્યકં શ્વેષ શતન્દ્રવાયા ધનાધનઃ કિં રસદાનદક્ષઃ ॥

સત્પથ, યાને વેદોક્ત ધર્મકર્માચરણરૂપ માર્ગ જો પરમાત્મા ભજન યુક્ત હશે, તોજ અનુષ્ઠેને ઉત્તમ રીતે સંસારાર્પવમાંથી તારવાને સમર્થ થશે. ધનાધન યાને વૃદ્ધિકારક મેષ ત્યારેજ રસ (જલ) દાનમાં દક્ષ થાય છે કે, ન્યારે તેને વીજળીની સહાયતા મળે છે. અર્થાન્તરથી જોઇશું તો સત્પથ, યાને નક્ષત્ર માર્ગ જે આકાશ (નક્ષત્ર આકાશમાર્ગગામી હોય છે તે પ્રસિદ્ધ છે) તે જ-જ્ઞાન-યુક્ત (નક્ષત્ર સમદ સંપન્ન) હોય તોજ, તે સત્તારક (ઉત્તમ તારકા વિશિષ્ટ)

૧ ‘નામ-જાત્રી’ નામદેવની દાસી જની, અને ‘નામ’ (પ્રસિદ્ધ) ‘જની’ (જન્મ) એ પ્રમાણે પદચ્છેદ તેમજ અર્થ સમજવો.

છે એમ કહેવાતે. નક્ષત્રશૂન્ય આકાશ જેમ સતારક નથી, તેજ પ્રમાણે બજનશૂન્ય સત્પથ પણ ઉત્તમ તારક નથી. એથી કરીને વીજળી સમાન પરમાત્મભક્તિની જો તેને ઉત્તમ સહાય મળે તો, તે સન્માર્ગે રસ (રસરૂપ પરમાત્મા) નું દાન કરવામાં દક્ષ, પ્રવીણ, સમર્થ થાય છે, એમ સમજવું. કેવળ શુષ્ક ક્રિયા અગર શુષ્ક જ્ઞાનથી રસરૂપ પરમાત્માનો લાભ થતો નથી, એમ સમજીને પરમાત્મ ભક્તિને મનમાં દૃઢ કરવી, એ પ્રમાણે મહાત્માઓનો ઉપદેશ છે.

॥ इति शिवम् ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

ભક્તિનું ઉત્પાદક નૌસાધન.

तत्कृतस्य कृतस्य मम किं क्रियते नरैः ।

बहिर्वाक्यन्तरे वापि मया भाषो हि शृण्वते शि० पु० ॥

આ નરદેહ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બન્નેનો સાધક હોવાથી, નરકસ્થ શુભ જેમ મનુષ્યદેહની ઈચ્છા કરે છે, તેજ પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ દેવો પણ તેની કામના કરે છે. કેમકે સ્વર્ગીય અગર નારકીય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ સાધવાને સમર્થ નથી. એટલા માટે વિવેકી પુરૂષે, નરકમાં જવાની જેમ ત્હેની ઈચ્છા થતી નથી તેજ પ્રમાણે, સ્વર્ગની કામના પણ છોડી દેવી; અને મનુષ્ય શરીર ઉત્તમ છે, છતાં તે ફરી પ્રાપ્ત કરવાની આશા ન રાખવી. દેહાસક્તિથી મનુષ્યનું સ્વાર્થના તરફ અવધાન રહેતું નથી. આ દેહ ભક્તિ તથા જ્ઞાન સાધવાવાળો છે એમ જાણવું, અને જો કે એ પુરૂષાર્થ આપનારો છે, તોપણ નશ્વર, ક્ષણભંગુર છે, એ પ્રમાણે ધ્યાનમાં રાખવું. તેમજ પ્રમાદ છોડીને મૃત્યુ પહેલાં મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો. જેમ પક્ષી, વૃક્ષ ઉપર ધર બાંધીને રહે છે, પરંતુ નિર્દય પુરૂષ તેને તોડવા મડે છે તો તેની આસક્તિ છોડીને ત્યાંથી આલ્યું જાય છે; તેજ પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રી આપણાં આયુષ્યને તોડી રહ્યા છે એવું જાણીને બચનાં માર્યાં જેમનાં અંત કંપિત થાય છે, અને જેઓ કોઈપણ કામના મનમાં નહિ રાખતાં, દેહાદિ નિમિષ વસ્તુઓની આસક્તિનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષો પરમાત્માનું ચચાર્યજ્ઞાન સંપાદન કરીને પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાનુભાવ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે:-

૫૬-રાગ-પીલ-તાલ-દીપચંદી.

નરસમાનનહિકૌનિહુદેહી ॥ જીવચરાચરાચનાજેહી ।
 નરકસ્વર્ગઅપવર્ગનિસેની ॥ જ્ઞાનવિરાગભક્તિસુખદેની ।
 સોતનુદરિહરિભજહિનજેનર ॥ હોયવિષયરતમંદમંદતર ।
 કાંચનકાંચબદ્ધશિશુજેહિ ॥ કરતેડારીપરિસમણિદેહી ।
 અસહરિભક્તિસુગમસુખદાર્ધ ॥ કોઅસમૂહનબધ્ધસુહાર્ધ ॥

નિખિલ ચરાચરના જીવ નરતનું પ્રાપ્ત કરવા સાર યાચના કરે છે, એવા દેહમાં આવીને જીવ નરકયોની, સ્વર્ગ અને મોક્ષ એમને ઉચ્ચ નીચ કર્મવડે સંપાદન કરે છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિ તથા પરમાનંદ જેનાવડે મળે છે, તેને લાભ થયા બાદ, જે મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત થાય, અને પરમેશને ન બળે, તો તહેના જેવો મૂઢ ખીજો કોણ બાળ્યો ? ખ્યાલ કરો, કે તે પુરુષ બાળ્યે સુવર્ણ આપીને કાચ લે છે, અથવા બાઝવશાત્ સ્પર્શમણિ જે હાથ આવ્યો છે, તેને ફેંકી દેવા જેવું જ કર્મ કરે છે. એવો મૂઢ કોણ હોય કે જેને હરિની ભક્તિ સુંદર તેમજ પ્રિય ન લાગે ? અધ્યાત્મ રામાયણમાં ભગવાન વ્યાસ લખે છે કે:—

મક્ષિર્મુક્તિવિધાયિની મગધતઃ ધીરામચન્દ્રસ્ય હે ।

લોકાઃ કામધાંધ્રિપદ્મયુગલં સેવધ્વમત્યુત્સુકાઃ

નાનાજ્ઞાનવિશેષમંત્રવિતતિ સ્યક્ત્વા સુદુરે મુશમ ।

રામં ક્વયામતત્ સ્મરારેહ્યે માંતં મજધ્વં કુધાઃ

હે સુમનસો ! પદ્મયુગલો અર્થસંપન્ન શ્રી રામચન્દ્રની ભક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એટલા માટે, ત્હમે અજ્ઞાનના વિવિધ ખેલ જેમ સાધનોના સમૂહ છે તેમને દૂર કરીને, અત્યંત ઉત્સુકતાથી કામધેનુ સદૃશ સકલેચ્છ પ્રપૂરક જે શ્રી રામચન્દ્રના ચરણ કમળ યુગલ, તેની ખૂબ સેવા કરો. તે સ્થાન સુંદર પ્રભુ મંદનરિપુ શંકરના હૃદયમાં નિત્ય નિવાસ કરે છે. તેજ પ્રભાણે શ્રી રામચન્દ્રજીએ સ્વમુખે સખરીને કહ્યું છે કે:—

પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જ્ઞાતેનામામમાયઃ ।

ન કારણં મન્નજ્ઞને મક્ષિરેવ હિ કારણઃ ॥

યજ્ઞાગતપામિર્વા વેદાધ્યયનકર્મભિઃ ।

નૈવ દ્રવ્યે શક્યો મક્ષિર્મુક્તિઃ સદા ॥

સ્ત્રી, પુરુષ કિંવા જાતિ, નામ, આશ્રમ વગેરે વિશેષ, મ્હારી સેવા કરવાનાં સાધન નથી, ભક્તિજન મુખ્ય સાધન છે. પુરુષોએ પુષ્કળ યત્ન, દાન તપશ્ચર્યા, વેદાધ્યયન, તથા તે શિવાય ખીન્ન પશુ કર્મ કર્યા હશે, તોપણ જો તેઓ મ્હારી ભક્તિ વિમુખ હશે, તો હેમને મ્હારું દર્શન થવું શક્ય નથી. એટલા માટે હું હેમને ભક્તિનાં સાધન કહું છું.—

સતાં સંગતિરેવાત્ર સાધનં પ્રથમં સ્મૃતમ્

॥ દોહા ॥ યિનું સત્સંગ ન હરિકથા તેહિ યિન મોહન ભાગ ।

મોહ ગયે યિનુ રામપદ હોધ ન દહ અનુરાગ ।

સાધુઓનો સમાગમ કરવો એજ મુખ્ય સાધન કહ્યું છે. તુલસીદાસજીએ પણ સ્વાનુભવથી કહ્યું છે કે સાધુઓનો સમાગમ નહિ કરવાથી પરમાત્મ-કથાઓનું શ્રવણમનન થશે નહિ; અને તે વિના મોહનાશ પામશે નહિ. તેમજ જ્યાં સુધી, મોહ છે ત્યાં સુધી રામપદને સાર દહ, અર્થાત્ આહે તેટલાં વિદ્ને આવે તોપણ અચળ અનુરાગ-પ્રીતિ-ઉત્પન્ન થશે નહિ. એથી કરીને સકલ સાધનોનું મૂળ સત્સંગ છે એમ સમજવું. કવિ કહે છે કે:—

યા સાધ્વસંગતા યુક્તં જનતા સાધ્વસં ગતા ।

યા સાધુસંગતા ચિત્રં જનતા સાધ્વસંગતા ॥

જે જનતા (જન સમૂહ) સાધુઓના સમાગમની વિમુખ હોય છે, તે સંસારમયને સદા પ્રાપ્ત થએલ છે, એમ સમજવું. પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે જે જનતા સાધુઓની સાથે સંગત થએલ છે, તે પણ સાધ્વસને (ભયને) પ્રાપ્ત થએલ છે, એમ જાણવું. એમાં ‘સાધ્વસંગતા’ એ પદ પર શ્લેષ છે. અનુર્ય ચરણમાં એવો પદચ્છેદ કરવો કે, ‘સા જનતા સાધ્વસંગતા,’ યાને જે જનતા (જનસમૂહ) સાધુઓની સંગત કરે છે, તે સન્માર્ગ લખે હોયને, સંસારમય શૂન્ય બને છે; એમાં થોડો વિરોધાભાસ દેખાડ્યો છે, તે ઉપર કહેલા અર્થ મુજબ નિવૃત્ત પણ કરી બતાવ્યો છે. સત્સંગ પ્રભાવ કેવો હોય છે ? તે જુઓ:—

વંકા તી રજોધિઃ કલ્પાવતઃ ચઃ કંટકાવ સંગ- ।

એત્સુર્યા અસ્ત્યગ્નિઃ સ્મરતાં ત દહ સ્યાત્સવામાર્ગ-ર્જઃ ।

તં ઘસે વાસુદેવો નિજકરકમલે પદ્મવત્સાદરે સત્ ।

કિં વાચ્યં તત્ર લક્ષ્મીનિવસતિ નિમ્નતં નિત્યદા- ॥

મનુષ્યની પાપપોષિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય, રમેણુલુથી હેતું હૃદય મગ્ન થએલું હોય, તેમજ કંટકવત્ ફલાનુસંધાન કરતો પણ કેમ નહિ

હોય ! પરંતુ જે તેણે જ્ઞાતી મહાત્મા પુરુષોનો નિરંતર સંગ કરીને, હેમનો અનુમલ સંપાદન કર્યો હશે, તો અસંભાવના વિપરીતભાવનારૂપી ભ્રમચંચી નિર્મુક્ત થઈને, તે નિરંતર હર્ષપૂર્ણ સ્થિતિમાં રહેશે. પછી વાસુદેવ ભગવાન, હેને પોતાના હાથમાં પકડી માફક ધારણ કરતાં, તે પુરુષમાં મોક્ષલક્ષ્મી સદા નિવાસ કરશે. અર્થાન્તરથી જોઈશું તો કમલ પણ કર્દમોત્પન્ન છે, તથા પરાગપૂર્ણ તેનું અંતર હોય છે, તેમજ કંટકાદિથી મુક્ત તેનો દાંડો હોય છે, પરંતુ ‘મૂર્ગાનિગ્રસ્ત્રાહ’ જે તેને સર્પની પ્રસાદ-પ્રકુલ્લતા-પ્રાપ્ત થઈ હશે, તો તે ભ્રમચેને હિતકારક થઈને. આમોદ (સુગંધ) વડે પૂર્ણ રહે છે. ત્યાર બાદ તેને પરમાત્મહસ્તમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એવું પદ્ય લક્ષ્મીનું વસતિસ્થાન છે, જે પ્રસિદ્ધ પણ છે. એટલા માટે આત્માનાત્મભ્રમરાહિત્ય તેમજ સ્વરૂપાનંદસ્થિતિને માટે સત્સંગને પ્રથમ સાધન કહ્યું છે. સામાન્યતઃ પ્રાપ્ત થએલો સત્સંગ તથા સદૃશ્ય પણ પુરુષને અત્યુન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડે છે. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખત નારદની સ્વારી વૈંકટમાં જઈને ભગવાનને સત્સમાગમ માહાત્મ્ય પૂછવા લાગી, ત્યારે દેવે કહ્યું:—“નારદ ! કાશીક્ષેત્રના ઉત્તર પ્રદેશમાં મહર્ષિવાલ્મીકિનો આશ્રમ છે, અને ત્યાં એક કૂવો છે, જેના ઉપર ‘રક્તમુખ’ નામનો એક શરટ^૧ બેઠો છે, તેને પૂછવાથી તે હમને સત્સંગ માહાત્મ્ય બતાવશે; કેમકે તેની હેને સારી પેઠે માહીતી છે. આટલું સાંભળીને નારદ ત્યાં જઈને હેને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘હે રક્તમુખ ! સત્સમાગમ માહાત્મ્ય તું જાણે કહે.’ એ શબ્દ સાંભળતાવારને તે શરટ ગતપ્રાણ થઈને નારદના પગમાં પડ્યું. નારદ પણ એ જોઈને ખિન્ન મુખ થયા, અને વિષ્ણુની પાસે આવીને હેમણે બનેલો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. ફરી પાછું દેવે કહ્યું:—“નારદ જ્યાં જામે ગયા હતા ત્યાં એક અસ્વત્ય (પીપળા)નું ઝાડ છે, જેના પર ‘મરકતાંગ’ નામનો એક વૃત્તન પોપટ છે, તે હમને એ પ્રકાર બરાબર સમજાવશે.” નારદ ફરીથી ત્યાં ગયા અને તે પોપટને પૂછવા લાગ્યા તો તે પણ તેજ ક્ષણે ગતપ્રાણ થઈને પડ્યો. એવું જોઈને નારદને વિચાર થઈ પડ્યો કે, જેની સાથે કું વાત કરું છું તે મરણ પામે છે, એ બારે આશ્રમની વાત છે. કદાચ મારે હાથે હત્યા કરાવા સારું દેવે આ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો દેવ જાણે ! પછી નારદે દુઃખી થઈને ફરી પાછા ભગવાનની પાસે આવીને કહ્યું કે, “હે ઇશ ! ફરી પાછું પણ એવું જ થયું. એ પોપટ

કશેાય જવાબ ન દીધો, પણ મહારા સખ્દો કાને પડતાં વારને દેહ છોડ્યો; હવે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે આપ જાતેજ કહો, ખીજે કશે મોકલતા નહિ.” બમવાન બોલ્યા:—“નારદ ! હવે ત્હમને હું ખાતરીથી કહું છું કે કાશીના રાજાને એક નવો પુત્ર થયો છે, ત્હને પૂછવાથી તે યથાર્થ જવાબ દેશે.” નારદે જણાવ્યું:—“હે પરમાત્મન ! શરટ્ તથા પોપટ ગરીબ પ્રાણી, ત્હમના મરી જવાથી મ્હને કાંઈએ કાંઈ કહું નથી; પરંતુ એ રાજપુત્રને પૂછતાંજ તેઓની માફક એ પણ ગતપ્રાણ થઈ જાય તો, રાજા દંડ કર્યા વગર રહે નહિ, અને ત્હનું પાપ પણ ધણું ભારે લાગે. માટે ત્યાં જવું મ્હને તો ઠીક લાગતું નથી.” દેવે બહુ બહુ સમજાવ્યા બાદ નારદ ત્યાં પહોંચી પહોંચી ગયા. રાજાને ભારે આનંદ થયો, અને નારદને પ્રણામ તથા પૂજન વગેરે કરીને, પુત્રરત્ન પ્રાપ્તિની હકીકત કહી. ત્યારે નારદે ‘એ પુત્રને જોવાની મહારી ઈચ્છા છે,’ એમ કહેતાં રાજાએ ત્હને આણીને નારદના ચરણપર મૂકી દીધો. નારદ સદેહમાં પડી ગયા, કે રખેને એને પૂછવાથી પહેલાની માફક, એ પણ મરી જાય તો મહારી શી સ્થિતિ થાય ? માટે પૂછવું કે નહિ ? છતાં, આખરે ધીરજ રાખી, તે બાળકને ત્હમણે પૂછ્યું કે, ‘હે પુત્ર ! સત્સમાગમનું મહાત્મ્ય શું છે તે કહો. એટલુંજ સાંભળતાજ ત્હણે કહ્યું, ‘હે ભગવન ! :—

પ્રાગ્મવેડહમાસં કુકલાસો દર્શનાત્કલુ તતઃ શુકપક્ષી ।

મૂપતેડસ્ય તનયોડસ્ય મત્ર સાધુદશનફલં કિમુ લક્ષ્મિ ॥

પૂર્વજન્મમાં હું કુકલાસ-શરટ-હતો, જેમાં આપના દર્શન અને ક્ષણ માત્ર સમાગમ થયો, જેથી હું પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શુક-પોપટ-યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો. ફરી પાછાં તે જન્મમાં આપનાં દર્શન સંગ થતાં, સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્યોમાં, તેમાં પણ વળી રાજાને ત્યાં, અને કાશીક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છું. સાધુસમાગમ અને દર્શનનું હું એનાથી ખીજું મહાત્મ્ય શું કહું ? સારાંશ, યથાર્થ સાધુ મહાનુભાવ પુરોનાં દર્શનનો એવો પ્રભાવ અને ફલ હોય એમાં આસ્તિકને શું આશ્ચર્ય અગર શક હોઈ શકે ? એટલા માટેજ પરમાત્મમક્તિના સાધનમાં સત્સંગને મુખ્ય પહેલો કહેવો છે.

દ્વિતીય મત્કથાલાપન્તીય મદ્ગુણેરણમ ।

વ્યાખ્યાનૃત્વં મદ્ગુણસાં જનુર્ય સાધનં મથેત ।

આચાર્યોપાસનં મદ્રે મ્વ્યાજ્ઞાડમરણ સદા ॥

ખીજું સાધન, મ્હારી કથા વાંચવી તે છે, ત્રીજું મ્હારા ગુણોનું કીર્તન-ગાયન-કરવું, અને મ્હારા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્ વાક્યોનું વ્યાખ્યાન કરવું, એ ચતુર્થ સાધન છે. હે કલ્યાણિ ! ગુરૂને પરમાત્મ-સ્વરૂપ જાણીને નિષ્કપટતાથી તેમની સેવા કરવી, એ પાંચમું સાધન છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રએ કહ્યું છે કે:—

આચાર્ય માં વિજ્ઞાનીયાન્નાવમન્યેત કાદૈચિત્ ।

ન મર્ત્યબુદ્ધ્યાઽસ્યેત સર્વેભ્યમયમ્ ગુરુઃ ॥

આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્યમાચારે સ્થાપયત્યપિ ।

અયમપ્યાચરેયસ્તુ સ આચાર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! ગુરૂને પ્રત્યક્ષ હું પરમાત્મા છું એમ ગણવા અને હેમનું કદી અપમાન નહિ કરવું, તેમજ ‘સામાન્ય મનુષ્ય’ એવી ખુદ્ધિથી હેમનાપર દોષારોપ પણ નહિ કરવો. કારણ એ છે કે, ગુરૂ સકલ દેવરૂપ છે. આચાર્ય-ગુરૂ-કોને કહેવા, તેને માટે કુલાર્ણવતંત્રમાં કહ્યું છે કે, જે શાસ્ત્રના અર્થ વ્યવસ્થિત કરે છે, અને તેને આચારમાં સ્થાપન કરીને સ્વતઃ (પોતે જાતે) પણ તેવું આચરણ કરે છે, હેને સુદ લોકોએ આચાર્ય કહ્યા છે. હવે છઠું લક્ષણ:—

પંચમં પુણ્યશીલત્વં યમાદિ નિયમાદિ ચ ।

નિષ્ઠા મસ્પૂજને નિત્યં વઘ્નં સાધનમીરિતમ્ ॥

મમ ગત્તોણાદિકત્વં સાંગં સત્તમમુચ્યતે ।

મદ્ગ્રન્થેષ્વધિકા પૂજા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥

પુણ્ય કર્માચરણની રચિ, ચોરી નહિ કરવી તે, બ્રહ્મચર્ય, કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ નહિ કરવો, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર તેમજ શુદ્ધતા, સતોષ, તપ અને સ્વાધ્યાયાદિ નિયમવડે ધારણાધ્યાન સમાધિ, અને મ્હારી પૂજા કરવામાં નિષ્ઠા રાખવી, એ સઘળાં ષષ્ઠ સાધનનાં અંતર્ગત જાણવાં. મંત્ર-કંઠમાં કહેવામાં આવેલા વિધિ પ્રમાણે મ્હારા મંત્રની સાંગ ઉપાસના કરવી, તેને સત્તમ અંગ કહ્યું છે. તથા મ્હારા કરતાં પણ અધિક મ્હારા ભક્તોની પૂજા કરવી અને નિષ્પિલ પ્રાણીઓમાં ‘એ સઘળાં ભગવદ્સ્વરૂપ છે’ એવી ખુદ્ધિ રાખવી. ભક્તોનો અનાદર કરીને જે મ્હારી પૂજા કરે છે, તે પૂજા નથી. પરંતુ મ્હને લગતા પ્રહારજ છે, એમ હું સમજું છું. એકવાર કોઈ પરમાત્માનું સન્માન ન કરે તો, ભગવાન જોઈલા ભક્તોના અસહકારથી કોપાયમાન થાય છે, તેટલા તેનાથી રૂદ્ધ નહિ થાય. ભક્તોના આદરથી પિતા—

પુત્રનાથે ભગવાન સંતુષ્ટ થાય છે. જેમ, કોઈ સભામાં પિતા અને પુત્ર બન્ને આવ્યા હોય, અને પિતાને ગાદી બેસાડીને પુત્રને દૂર બેસાડે તો પિતા અસંતુષ્ટ થાય છે એવો વ્યવહારમાં અનુભવ છે. પરંતુ તેજ પુત્રનું સન્માન જો અધિક થાય, અને પિતાનું નહિ થાય તો તેથી ત્હેને (પિતાને) કોઈ નહિ થયે; ઉલટો અધિક આનંદ થશે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન અને ભક્ત પિતાપુત્રતુલ્ય હોવાથી, કોઈ ભગવાનનો અનાદર કરીને, ભક્તોનું સન્માન તથા પૂજન કરે તો તેનાથી પરમાત્મપિતા સંતુષ્ટ થશે; પરંતુ તેનાથી વિરુદ્ધ હોય, તો તે વાત ત્હેમનાથી સહન નહિ કરી શકાય. અંકુશ લખે છે કે:—

ચતુર્વેદ્યાયાં સર્વલિખિતાચારણિણો ।

પરિહરન્ શાસ્ત્રપદ્ધતીમ્ ।

યતિર્વાપ્યન્યો વા હરિચરણમકાન્થયિ જના- ।

નુપેક્ષત ક્ષાંતિર્નમયતિ પર્ષ વિશ્વગમિતુઃ ॥

ઋગાદિ ચતુર્વેદોનો અધ્યયન કરનારો, શાસ્ત્રોક્ત સકલ આચારમાં કુશળ, વર્ણાશ્રમના નિષિદ્ધ આચારોનો (લસણ, ગાજર વગેરે પદાર્થોના બક્ષણનો) ત્યાગ કરનારો, તેમજ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગમાં ચાલનારો સંન્યાસી અથવા શુદ્ધ પરમાત્માના ભક્તોની અવગણ કરે તો, તેનું તે કર્મ વિશ્વપતિ પરમાત્માની ક્ષમાનું સ્થાન થશે નહિ. અર્થાત્ પરમાત્માની ત્હેના ઉપર કૃપા નહિ, પરંતુ કોપજ થશે, તેને માટે આ એક દૃષ્ટાન્ત છે:—

રામેશ્વર બટ નામનો એક બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન તથા કર્માનુશાન પરાયણ હતો. તે તુકારામનો દ્રેષ કરીને ‘એણે મોટું પાપ’ કહ્યું છે’ એમ બધાને કહ્યાં કરતો. તુકારામ જાતનો શુદ્ધ હોવા છતાં ભૂતિસંમત બાપણ કરીને ભોળા કોકોને ત્હેણે ભરમાવ્યા છે. મોટા મોટા બ્રાહ્મણો પણ ત્હેને નમસ્કાર કરે છે અને એ મોટા સાધુ છે એમ કહે છે. એના એવા પ્રકારના વર્તનથી કર્મમાર્ગ દુષ્ટી જાય છે, અને હમારે નીચું જોવાનો વખત આવ્યો છે, એ પ્રમાણે તે બોલતો. કર્મકોકો હંમેશાં હરિની તથા ત્હેમના ભક્તોની નિન્દા તથા ત્હેમની સાથે દ્રેષ કર્યોજ કરે છે. એ રીત નવીન નથી, પણ પુરાતનજ છે.

એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—

શ્રિયાં વિમૂલ્યામિજનેન વિષયા સ્વાગેન રૂપેણ લલેણ કર્મજા ।

જાતસ્મયેનાં શ્રિયઃ સદેશ્વરાન્સતોડવમન્યન્તિ હરિમિયાન્કલાઃ ॥

કર્મક પુરંપ, કર્મનો મર્મ (કર્માનુશાન કેવી રીતે કયું હોય તો બાધક નહિ થાય, એ પ્રમાણે) સમજતા નથી, અને કર્માભિમાનથી ત્હેમનામાં કામ

કેવ, સોળ, દંબ, ધત્યાદિ વિકાર વૃદ્ધિગત થાય છે. તેમાં જે લેખને ધનાદિ સ્વપત્તિ, અંશર્થ, ઉત્તમ કૃણમાં જન્મ, વિદ્યા, જ્ઞાન, રૂપ, બલ, કર્મ ધત્યાદિ-કેની અનુકુળતા હોય, તે અત્યંત ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને લેખની દૃષ્ટિ અધ (વિચાર શૂન્ય) બની જાય છે; અને પછી તે દુષ્ટ પુરૂષો, પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરને પ્રિય એવા સત્પુરૂષો તથા બકાજનોતું અપમાન કરે છે. જશિક (વીંછી) માં વિપ થોડું હોય છે, પરંતુ તેના કરડવાની વેદના પ્રબલ અધ જાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મી પુરૂષોની વિદ્યા અસ્પ પરંતુ ગર્વ વિશેષ છે, અને તેના વડે ખીજને પ્રબલ વેદના થાય છે. અસ્તુ !

રામેશ્વર બદ્ધે તુકારામની માનખંડના થઈને લેખે કાંઈક પારિપત્ય થાય એ હેતુથી સરકારી અધિકારીની પાસે જઈને સકલ વૃત્તાંત નિવેદિત કર્યો. ત્યારે એની બલામજીને લીધે દેશગમના પટેલને તે અધિકારીએ હુકમ કર્યો કે, તુકારામને ગામ બહાર કાઢી મૂકો; તે ધર્મ વિરુદ્ધ ચાલે છે. પછી આરે પટેલ તથા ગામના લોકોએ તે હુકમ તુકારામને બતાવ્યો અને ગામની હદપાર થવા કહ્યું ત્યારે તુકારામે કાંઈપણ આનાકાની કાંધી નહિ પરંતુ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હવે મારે ક્યાં જવું ? પરમાત્માનીજ ઈચ્છા નથી, કે મારે અહિંયા રહેવું. અસ્તુ ! હવે પહેલાં રામેશ્વર બદ્ધની પાસે જવું. એવો લેખે વિચાર કર્યો. કેમકે, એ સર્વ કૃત્ય લેખુંજ છે, એવું લોકો આરક્ત તુકારામના સમજવામાં આવ્યું હતું. રામેશ્વર બદ્ધ વાધોલી નામે ગામમાં રહેતા હતા, ત્યાં આગળ તુકારામ આવી પહોંચ્યા, તે વખતે સ્નાન કરીને તે સધ્યાપૂજમાં, બેઠા હતા. તુકારામે લેખે સાષ્ટાંગ પ્રાણિપાત કર્યા અને પરમાત્માના નામની ગર્જના કરી. રામેશ્વરે લેખના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયું, પરંતુ તેમનો ખીલકુલ સત્કાર કર્યો નહિ, તેમજ અધૂર ભાવણ પથ્થુ કયું નહિ. બગવાન ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

અહં સર્વેષુ મૃતયુ મૃનાત્માડવસ્થિત. સદા ।

તમવદ્વાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેડ્ઞાંત્વ ચચ ॥

યો માં સર્વેષુ મૃતયુ મસ્તમાત્માનમીશ્વરમ ।

હિત્વાડર્ષી મર્જત મીઢયા, સ્મન્વચ જુહોતિ સઃ ॥

ક્રિષતઃ પરકાય માં મામિનો પિન્ન પાનઃ ।

મૃતેષુ વદ્ધવૈરસ્ય ન મર્ગ દામિતિ સુચ્ચતિ ॥

હું સકલ જીવોને વિષે આત્મરૂપથી વિરાગવાન જે બગવાન તેની અપ્રત્યા કરીને, જે પુરૂષ મારી પૂજ કરે જે તે વિદ્યમાનજ છે. સકલ

પ્રાણીઓને વિષે ઈશ્વર ભાવનાનો પરિત્યાગ કરીને જે મૂઠ યુદ્ધિ પૂજા કરે છે તે ભસ્મમાં આપેલી આહુતિની માફક નિષ્ફળ જાય છે. સર્વત્ર અદ્વિતીયતાથી મારો વાસ છે, તથાપિ શત્રુ મિત્ર ઇત્યાદિ વિચારથી જે પરમાત્માને બિન્ન જુએ છે, અને જૂતોમાં વૈરભાવ રાખે છે, તેના ચિત્તમાં શાંતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. આ ઉપરથી જૂતમાત્રની સાથે મિત્રભાવ રાખીને પરમાત્માની પૂજા કરવી જોઈએ, તોજ તે ફલપ્રદ થાય, એ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું. કેમકે ઈશ્વરેજ જીવરૂપ કલાથી અમિત્ર જૂતોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એ પ્રમાણે શ્રુત્તાદિકોમાં વર્ણવેલું છે. એટલા માટે સન્માનપૂર્વક ભગવદ્ભાવ સાથે પ્રાણી માત્રને પ્રણામ કરવા ઉચિત છે, અને સતો તથા ભક્તોની એ રીતિ પણ પ્રચલિત છે. અસ્તુ !

તેજ નિયમને અનુસરીને તુકારામે પ્રણામ કર્યા, પરંતુ મહામાની કર્મકંડ રામેશ્વરે મ્હોડેથી પણ (આવો, બેસો વગેરે) સત્કાર કીધો નહિ. પછી રામેશ્વરે કહ્યું:—“તુકારામ ! તું જાતનો શૂદ્ર છે અને ત્હેં જે કવિત્વ કર્યું છે, તેમાં શ્રુતિઓનો અર્થ ભરેલો છે. ત્હને શ્રુતિનો અધિકાર નથી, તેથી શ્રુતિસંમત બોલવું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. એનાથી કહેનારો તથા સાંભળનારો દોષિત થઇને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે એ પ્રમાણે બનાવેલી કવિતા ત્હારે કોઇપણ જગોએ બોલવી નહિ. તુકારામ મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, “શ્રી વિકૃલની આજ્ઞાથી હું લોકોને ભક્તિમાર્ગ બતાવતો હતો, પરંતુ મ્હારા શ્રમનું કાંઇ સાફલ્ય થયું નહિ; મ્હારી વાણી વ્યર્થ થઇ.” ત્યારબાદ રામેશ્વરને ત્હેમણે કહ્યું:—“આપ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન છો તથા બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છો, એથી હું આપને ઈશ્વરરૂપ સમજી છું. આપની આજ્ઞા શિરસાવધ ગણીને તે પ્રમાણે હું વર્તીશ. કોઇ સ્થળે એવી કવિતા કયામાં કહીશ નહિ, તેમજ વ્રતન પણ બનાવીશ નહિ, પરંતુ આજ્ઞાસુધી જે કવિતા કરીને ત્હેં લખી રાખી છે, તેની શી વ્યવસ્થા કરવી તે કહો.” રામેશ્વરે કહ્યું કે:—“જેટલી કવિતા ત્હેં આજ્ઞાસુધી કરી હોય તે બધી પ્રાણીમાં ડૂબાડી દે. તુકારામે કહ્યું ‘હીક.’ એ પ્રમાણે ત્હેની આજ્ઞા માન્ય કરીને તુકારામ પાછા પોતાના દેહ ગામમાં આવ્યાં અને દેવાલયમાં પરમાત્મા શ્રી વિકૃલ પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા કે, “હે રક્ષિત્કણીપતે ! કર્તા કરાવનારો તુંજ છે. હુંતો પામર મૂઠ છું. ત્હમારી આજ્ઞાથી આજ્ઞાસુધી જે કાંઇ કવિત્વ ત્હેં કર્યું છે તે આજે પ્રાણીમાં ડૂબાડી દેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.” પછી ત્હેમણે જેટલી કવિતા લખી હતી તેનાં બધાં પુસ્તકો કપડામાં બાંધીને નીચે ડૂબી જાય તેટલા માટે તેમાં પથર મૂકીને, ઇન્દ્રાયણિ નદીના પ્રવાહમાં તુકારામે પોતાને હાથે મૂકી દીધાં.

ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે, તુકારામે કવિતા બનાવીને જગતમાં પૂજા, આતિ, માન સંપાદન કરવાનો ઘાટ જમાવ્યો હતો, પરંતુ બધી બાજુ બગડી ગઈ. રામેશ્વર બદ્ધ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ! કેવળ સૂર્ય તુલ્ય પ્રતિમા ! એણે આ સઘળું કારસ્થાન રદ કરી નાંખ્યું. પહેલાં જૈમિની ઋષિએ બારત ગ્રંથ કર્યો હતો, તે જોમ વ્યાસજીએ ડૂબાડી દીધો, પરંતુ તેમાંથી એક અશ્વમેધ પર્વ રહેવા દીધું, જે આજ સુધી પ્રગટ છે. તેજ પ્રમાણે શંકરાચાર્યજીએ પણ જૈનમતના સર્વ ગ્રંથ ડૂબાડીને એક અમર કેશ ફક્ત રહેવા દીધો છે. તેવીજ રીતે રામેશ્વરે પણ તુકારામનું સર્વ કવિત્વ ડૂબાડી દેવડાવીને કાંઈપણ શેષ રહેવા નહિ દીધું. એ પ્રમાણે કુટિલ લોકો યથેષ્ટ બોલતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તુકારામની પાસે આવીને દુષ્ટ બાપણ કરવા લાગ્યા. હે તુકારામ ! ત્હેં પ્રપંચ છોડ્યો અને પરમાર્થનો આશ્રય કર્યો અને અભંગરૂપ કવિત્વ કર્યું, પરંતુ સઘળું પાણીમાં ગયું. ત્હમારી તો એવી વ્યવસ્થા થઈ છે કે, ‘દુષ્ટામે’ દોનો ગઈ, નહિ માયા નહિ રામ.’ નહિ સધાયો પ્રપંચ અને નહિ સધાયો પરમાર્થ. હવે લોકોને મુખ દેખાડવું પણ ત્હમારે માટે અયોગ્ય છે. બીજો કોઈ ત્હમારી જગ્યાએ હત તો પ્રાણ ત્યાગ પણ કરી દેત.

એ પ્રમાણે તુકારામની બધા નિંદા કરવા લાગ્યા, ત્યારે ત્હેમના ષાગળાણુથી તુકારામનું હૃદય વ્યથિત થયું. આત્મહત્યામાં બહુ દોષ છે, એમ જાણીને ત્હેમણે તો પરમાત્મા શ્રીવિકૃષ્ણના ચરણારવિંદમાં પોતાનો દેહ છોડવાના હેતુથી પ્રાયોગવેશનું વ્રત લીધું. કાંઈ પણ ખાંતું નહિ એને પીવું નહિ, અને એ રીતે શરીર ત્યાગ કરવો, તેને પ્રાયોગવેશ કહે છે. આણી તરફ પરમાત્માના ભક્તનો દ્રેષ કરનારા કર્મભિમાની રામેશ્વર બદ્ધની ઉપર પરમાત્માની અવકૃપા થઈ. કેમકે તેના હાથે ભક્ત તુકારામનો છળ થયો હતો, જે પરમાત્માને અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. રાવણ, કુંભકર્ણ જેકે શ્રી રામની સાથે દ્રેષ કર્યો હતો, છતાં ત્હેમની સદ્ગતિ થયાનું પુરાણાદિમાં વર્ણન છે. પરંતુ ભક્તનો દ્રેષ કરનારા દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, સાધૂના છળથી હાનિ અને પાપવૃદ્ધિ થાય છે; તે પ્રમાણે રામેશ્વરના પુણ્યનો ક્ષય થયો, અને ત્હેને કેવું દુઃખ મળ્યું, તે જુઓ !

એક વખત રામેશ્વર પૂનામાં આવ્યા હતા અને બન્ને શિષ્યો સહિત ‘અનગડશા’ નામનો ફકીર સિદ્ધ પુરૂષ હતો, ત્હેના બગીચામાં પ્રાતઃકાળે ગયા, અને ત્યાં એક તળાવ હતું તેમાં ત્હેમણે સ્નાન કર્યું, અને મ્હેડિયી મન્ત્ર બજાવવા લાગ્યા. અનગડશા ફકીરે દૂરથી તે પ્રયોગ મન્ત્ર સાંભળ્યો અને આપ દઈ દીધો કે, ‘મ્હારે નિમાજ પઢવાનું નિર્મલ જલ જેણે સ્નાનવડે મલિન

ફરી નાંખ્યું, તેના આખા શરીરનો પાણી વગર સદૈવ દાહ થશે. ફક્ત સિદ્ધ જ હશે, તેથી હેના વચનનો અનુભવ રામેશ્વરને તાત્કાલિક થયો. પાણીમાંથી બહાર નીકળતાંવારને હેનું શરીર જાણે અગ્નિથી બળતું ના હોય, એવી પીડા થવા લાગી. ખૂબ જોરથી તે રડવા લાગ્યો અને શિષ્યોને કહ્યું કે, “હવે મ્હારો શો ઇલાજ કરવો ? મ્હારું સઘળું શરીર બળે છે. આ પીડા સહી શકાતી નથી.” શિષ્યે કહ્યું:—કદાચિત્ અહીંયાં જે ફકીર છે, હેનીજ આ કૃતિ હશે. જે આપ એને શરણુ જઈ પ્રાર્થના કરશો તો એ કાંઈ ઇલાજ બતાવશે. શિષ્યનું બાંધણું પસંદ ન પડ્યું; કેમકે હેમણે વિચાર કર્યો કે, હું પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને આ ફકીર યવન છે; એને શરણુ જવું મ્હારે અયોગ્ય છે. ચાર ઘટિકા પાણીમાં રહ્યા પરંતુ બ્યાંસુધી પાણીમાં રહ્યા ત્યાંસુધી કાંઈકે શાંતિ, પરંતુ પાણીની બહાર નીકળ્યા કે પાછી પહેલા જેવી આતશગરમી જણાતી. રામેશ્વરની આવી સ્થિતિ સાંભળીને તેમજ જોઈને, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ‘ભાઈ ! એણે કર્મકપણાના અભિમાનથી (અહંભાવથી) ભગવદ્ ભક્ત તુકારામનો દ્વેષ કર્યો, તેથી શ્રી વિઠ્ઠલની અવકૃપા થઈ. અનગડશા ફકીર કેવળ નિમિત્તમાત્ર થયા એમ સમજી. અરે ! તુકારામનું બધું વિત્ત એણે હેમના હાથેજ નદીમાં ડૂબાડી દેવડાળ્યું, એ કાંઈ સારું કામ કયું ? અસ્તુ !

રામેશ્વરને પીડા બ્યારે દુઃસહ થઈ, ત્યારે પૂનાની પાસે આલંદી નામના ગામમાં જ્યાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિ છે, ત્યાં જઈને એક ઝાડની નીચે બેઠા અને ઉપર એક અભિષેકપાત્ર બાંધી દીધું, જેમાં શિષ્યો વારંવાર પાણી બર્ષા કરતા હતા અને જળધારની નીચે રામેશ્વર બેઠા હતા તથા આંત્રપાણી છોડી દઈને જ્ઞાનેશ્વરની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે કે, “હે જ્ઞાનદેવ ! આપ વિજ્યુનો અવતાર છો. અનગડશા ફકીરના શાપથી મ્હારા શરીરનો દાહ થઈ રહ્યો છે, તે શાંત કરો, હું આપને શરણુ છું.”

આણી તરફ તુકારામની સ્થિતિ જોઈને શ્રી વિઠ્ઠલ બાલરૂપે હેમની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, “તું મ્હારો ભક્ત થઈને ચિંતામાં કેમ પડ્યો છે ? દુઃખ કેમ કરે છે ? મ્હારું નામસ્મરણ કરનારા ભક્ત પ્રહલાદનો શું હેના પિતાએ થોડો હજ કર્યો હતો ? શું થોડો દ્વેષ કર્યો હતો ? પરંતુ પરથી ફક્ત દીવો હતો, સમુદ્રમાં ડૂબાડી દીધો હતો, અગ્નિમાં આલોટાવ્યો હતો, સર્પદંશ કરાવ્યો હતો, ઝેર પીવડાવ્યું હતું, હાથીના પગને છુંદાવ્યો હતો, તે છતાં એ સઘળા ઉપાયો બંધ નીવડ્યા હતા. આખરે મ્હેં પ્રગટ થઈને મ્હારા અને મ્હારા ભક્તના શત્રુ હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કરીને ભક્તનું રક્ષણ કર્યું. મ્હારું આત્મ ચરિત્ર

શું હેં સાંભળ્યું નથી અગર જાતે વર્ણવ્યું નથી ? સુરદાસજીએ એક પદમાં પરમાત્માનાં એજ બાવનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, જે નીચે મુજબ છે:—

પદ-રાગ-બહાર-તાલ-ત્રિતાલા.

હમ ભગતકે ભગત હમારે ॥ ૧ ॥ જો એરે ભગતકા જૈર-
કરત હૈ સૌ નિજ જૈરિ હમારે ॥ ૨ ॥ સુનો અર્જુન પ્રતિજ્ઞા
હમારી યહવ્રત ધારે ન ધારે ॥ ૩ ॥ સુરદાસ પ્રભુ ભગત વિરોધી
નિરખ સુદર્શન જારે ॥ ૪ ॥

સારાંશ, પ્રભુના ભક્ત જો કે શરીરથી ભિન્ન થયા તોપણ અંતરથી તો એકરૂપજ છે. ભગવાન અર્જુનને પોતાનું વ્રત-નિયમ-કહે છે કે જે મ્હારા ભક્તોની સાથે વિરોધ કરે છે, તે મ્હારો શત્રુજ છે શત્રુનો સંહાર કરવો, એ તો મ્હારી પ્રતિજ્ઞા અબાધિત છે. આજ સુધીમાં મ્હેં ધણીયે ભક્તવિરોધિઓને સુદર્શનવડે સગગાવી દીધા છે. એ પ્રમાણે પરમાત્મા પોતાના ભક્તને સાર અભિમાન ધરાવીને તેનું સદૈવ પાલન કરે છે. શ્રી વિઠ્ઠલે તુકારામને કહ્યું કે, ત્હમ્હારી લખેલી અભંગની ચોપડીઓ પાણીમાં મ્હેં સાચવી રાખી છે અને એનો અનુભવ ત્હમને જન્મદી થશે. ત્યારબાદ ભગવાન અંત-ધ્યાન થયા. તુકારામ મરી ગયા કે જીવે છે તે લોકો વારંવાર ત્યાં જઈને જોયા કરતા હતા. તેઓ જેમ સૂતા હતા તેમજ શરીરને હલાવ્યા ચલાવ્યા ચગર પડી રહ્યાં હતા. કેટલાક તો મરી ગયા એમ પણ કહેવા લાગ્યા; કેટલાક કહેતા કે ‘જુઓ ! શ્રીહરિ જેમના રક્ષક છે તે મરે કેમ ? એમણે અન્ન જળ છોડ્યાં તોપણ એમના શરીરની કાન્તિ સતેજ છે અને મ્હોંડા-માંથી નામ ધ્વનિ પણ મંદમંદ નીકળે છે, તે સાંભળો. તેર દિવસ પછી પરમાત્માએ લોકોને દ્વંદ્વ આપ્યું કે, તુકારામનાં અભંગલિખિત સર્વ પુસ્તકો મ્હેં પાણીમાં સાચવી રાખ્યાં છે, તે પ્રાતઃકાળમાં તરીને નદીમાં આવશે, તે બહાર કાઢી લેજો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં લોકો નદીપર ગયા અને સકલ પુસ્તકો પાણીનો સંપર્ક જેમને નથી, એવી અવસ્થામાં ઉપર તરે છે એ પ્રમાણે જેમને આનંદ પામ્યા અને તેમને કાઢી લીધાં. પછી લોકોએ એ વૃત્તાન્ત તુકારામને જાહેર કર્યો, જેનાથી ત્હમને આનંદ થયો, અને તેઓ પરમાત્માની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આણી તરફ રામેશ્વર બંદને આલંદોમાં શાનદેવનું દૃષ્ટાન્ત થયું કે પૂર્વ દ્વાપરયુગમાં અર્જુનતુલ્ય શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત જે ઉદ્ભવ થઈ ગયા, તેજ આ કળિકાળમાં નામદેવ નામથી પ્રગટ થયા હતા. એ નામદેવનો અવતાર આ તુકારામ છે અને

જગતમાં પ્રેમજન અંતઃકરણથી તેઓ લોકોને ભક્તિમાર્ગનું વર્ણન કરી બતાવે છે. એમની સાથે દ્વેષ કરવાથી ત્હમારું સુકૃત નષ્ટ થયું અને પાપ સંગ્રહ થયો. હવે જો તું પ્રેમભાવ મનમાં ધારણ કરીને ત્હેમને શરણે જઈશ તો આ પીડામાંથી નિર્મુક્ત થઈને સંસાર વ્યાધિથી પણ નિર્મુક્ત થઈશ. એ શિવાય અન્ય ઉપાયોથી તાપની શાંતિ થવાની નથી. એવું સાંભળીને રામેશ્વરને પશ્ચાતાપ થયો અને તુકારામનો છળ, તિરસ્કાર મ્હેં કર્યો તેનુંજ આ પરિણામ છે. એવી તેના મનની ખાતરી થઈ. બળી, તેર દિવસ સુધી તુકારામના લખેલાં સકલ પુસ્તકો પાણીમાં રહીને હાલ શ્રી વિઠ્ઠલના દષ્ટાંતથી લોકોએ નદીમાંથી બહાર કાઢ્યા છે, અને તેમને પાણીનો યતિકંચિત્ પણ સ્પર્શ થયો નથી. એવું બ્યારે લોકોના મોંઢેથી ત્હેમણે સાંભલ્યું ત્યારે તો રામેશ્વરની ખાતરી પૂર્ણ થઈ ગઈ કે તુકારામ, એ ઈશ્વરના કૃપાપાત્રીભૂત છે, એમા સદેહ નથી. રામેશ્વરે અનુતાપયુક્ત થઈને, પોતાને ક્ષમા કરવા સાર તુકારામને એક પત્ર લખ્યો, અને શિષ્યને હાથે દેહુગામ તે પત્ર મોકલી આપ્યો.

તુકારામના મનમાં શત્રુ મિત્ર ભાવ બીલકુલ વાસ કરતો નહિ હોવાથી રામેશ્વરના પત્રનો સર્વ શરીરદાહનો વૃતાંત વાંચીને ત્હેમનું મન દયાથી આર્દ્ર બન્યું, અને તેમણે એક અભંગ લખીને શિષ્યને હાથે રામેશ્વરની તરફ મોકલી આપ્યો, તે અભંગમાં આમજ લખ્યું હતું કે ‘આપણું ચિત્ત શુદ્ધ હશે તો શત્રુ પણ મિત્ર બનશે, વ્યાધિ, સર્પ વગેરે કાંઈપણ ઈજા કર્યા વગર પાસે આવીને બેસશે, વિષ પણ અમૃત થશે, પરંતુ એવા થવા માટે ઈશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી જોઈએ, અને તે કૃપા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે આત્મદક્ષિ રાખવાથી થાય છે.’ આ પ્રકારનો અર્થયુક્ત અભંગવાળો પત્ર શિષ્યે રામેશ્વરને આપ્યો, અને તેણે તે વાંચ્યો એટલે તરતજ અનગડશાના શાપથી થતો દાહ શાંત થઈ ગયો. એ અનુભવથી રામેશ્વર તો બહુજ લજ્જિત થયા કે હું બ્રહ્મણ્ય હું, વિદ્વાન હું, કર્મકાંડી હું, એવું અભિમાન કરીને તુકારામની સાથે દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ તેમના હાથે લખેલા અને મ્હોડેથી નીકળેલો આ અભંગ વાંચતાજ અનેક દિવસથી થઈ રહેલો શરીરતાપ મટી ગયો; તો તેમની ચોઅંતનું વર્ણન મ્હારે શું કરવું? સંતોનો મહિમા અવર્ણ્ય હોય છે, એવું કહીને ત્યાંથીજ તુકારામને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. જાનેશ્વરના દષ્ટાંતની સત્ય પ્રતીતિ થઈ, એવું કહેવા લાગ્યા અને પૂર્ણ વિરક્ત થઈને તુકારામના દર્શનને માટે નીકળી પડ્યા.

આણી તરફ તુકારામને ખબર પડી ગઈ કે રામેશ્વર બહુ મ્હારા દર્શન માટે આવે છે ત્યારે તેઓ સામા ગયા. બંનેની માર્ગમાંજ મુલાકાત થઈ અને

રામેશ્વરે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી અને કહ્યું કે, આપના અભંગથી મહારાપર અનુમદ થયો કે તે વાંચતાં વારને અખિલતાપ શાંત થયો, એથી હવે હું આપનો સંગ છોડીને બીજે કહી જનાર નથી. એવું કહીને સાધંગ પ્રણામ કર્યા અને તુકારામને પોતાના સદ્ગુરુ કરીને રામેશ્વર પોતે તેમના શિષ્ય બનીને ત્યાંજ રહ્યા, બ્રાહ્મણે પોતાની જાતીથી નીચ જાતિનો ગુરુ નહિ કરવો એવું વર્ણન છે, તોપણ રામેશ્વરે તુકારામના સામર્થ્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો હતો, તેથી તેમના મનમાં જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, ધર્મ્યાદિકોને માટે કાંઈ પણ શંકા નહિ ઉપજી. વાસ્તવિક રીતે જેતાં પરમાત્માને વિષે જેમની અનન્યતા થઈ છે તેમનામાં જાતિ, પાંતિ કશું રહેતું નથી. અગ્નિની સાથે જેમનો ઐક્યભાવ થઈ ગયો છે એવા કાષ્ઠાદિકોમાં ક્યાં જાતિ પાંતિ જણાઈ આવે છે ? જે તુકારામની વેદાન્તપૂર્ણ વાણી હતી, તેમને શૂદ્ર અથવા વાણી (વાણીયા) કેમ કહી શકાય ? એ તુકારામની તુલનાને માટે કોણે યોગ્ય છે કે જેમણે સશરીર વૈકુંઠ ગમન કર્યું હતું ? એમની તો પૂર્ણ પરબ્રહ્મરૂપની સાથેજ તુલના કરવી જોઈએ, એ પ્રમાણે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ પણ લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પરમાત્માના ભક્તનું અપમાન, તિરસ્કાર, દ્રેષ કરવાથી કદી કોઈનું કલ્યાણ થશે નહિ. એથી કરીને પરમાત્મા કરતાં પણ હેમના ભક્તોનું અધિક માન સન્માન કર્યાં કરવું; તેમ કર્યાથી પરમાત્માને સંતોષ થાય છે. એને માટે બીજા ધણા દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસ પુરાણાદિમાં મળી આવે છે, જે પ્રસંગોપાત બતાવવામાં આવશે. હવે તુકારામનું 'તુકારામ' એ નામ કેમ પડ્યું તે કહીશું.

પૂના પાસે દેહુ નામના ગામમાં શૂદ્ર જાતિમાં તુકારામનાં માતાપિતા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. બાપનું નામ મોરોબા અને માતાનું નામ કનકાઈ હતું. બન્ને પરમાત્માનાં મોટાં નિશાવાન ભક્ત હતાં. એક વખત 'આળંદી તરફ યાત્રાને સાર ધણા ભક્તજનો નામધોષ કરતા જઈ રહ્યા હતા, હેમને તેઓએ પૂછ્યું કે 'ક્યાં જાઓ છો ?' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શનાદિયાત્રા માટે હમે જઈએ છીએ; હમારે આવવું હોય તો હમારી સાથે ચાલો. હેમનું વચન સાંભળીને તે બન્ને જણાં યાત્રાળુ લોકોની સાથે આળંદીમાં આવ્યાં, અને જ્ઞાનેશ્વરનાં દર્શન કરીને સાધુસંતનાં કીર્તનમાં જઈને બેઠા. કીર્તનમાં સંત મુખેથી એવું વચન નીકળ્યું કે, ધન્ય રાજા હસરથ

૧. પૂનાથી ૭ કોસપર એ ગામ છે. જ્યાં જ્ઞાનેશ્વરની સમાધી છે કાર્તિકમાસમાં મોટી યાત્રા ભરાય છે.

અને કૌસલ્યા ! કે જેમનાં ઉદરમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ રામરૂપે અવતીર્ણ થયા તથા અહોભાગ્ય નંદયશોદાનાં ! કે જે શ્રીકૃષ્ણને અહર્નિશ ગોદમાં લાધને સ્તનપાન કરાવતી હતી. આ જગતમાં તેઓજ ધન્ય કહી શકાય કે જેમના ઉદરમાં ભગવાન આવિર્ભૂત થાય.” દ્વયરથ કૌસલ્યા અને નંદયશોદાએ બ્યારે જન્માન્તરમાં તપ કર્યું સારેજ પરમાત્મા હેમના વિશુદ્ધ અંતરમાં પ્રગટ થયા, તેજ પ્રભાણે આપણે પણ આપણું અંતઃકરણ નિર્મળ કરીશું, તો પરમાત્મા શું આપણે વિશે આવિર્ભૂત નહિ થાય ? રામકૃષ્ણ સમાન સચ્ચ-ભૂતિ કદાચ આપણા ઉદરથી પ્રગટ નહિ થાય તોપણ આપણે જે વિશુદ્ધ જ્ઞાતીભક્ત થઈશું તો તે પરમાનંદરૂપથી આપણા અંતરમાં પ્રગટ થયા વિના રહેશે નહિ; એમ નિઃસંશય સમજવું.

પરમાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે બ્યારે ચિત્રકૂટની પાસે મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આવ્યા, અને હેમને પૂછ્યું કે, “મહારાજ ! બધાં મહારાથી આનંદથી રહી શકાય એવું એકાદ સ્થાન આપ મહેને બતાવે તો થોડોક વખત હું ત્યાં રહું.” સારે વાલ્મીકિએ કહ્યું, હે રામ ! અખિલ ભોકાનું નિવાસ સ્થાન તુંજ છે, અને સકલ પ્રાણી હારે રહેવાનાં ઘર છે. એ હારાં સામાન્ય વસતિસ્થાન ક્યાં છે, તો પણ તું પૂછે છે તો વિશેષ સ્થાન પણ કહું છું.

તાન્તાનાં સમ દાનામદૈર્ઘ્યાં ચ જતુષુ ।

ત્વામેવ મજતાં નિત્યં હૃદયં તેઽધિમંદિરમ ॥

નિરન્તરામ્યાસદ્દહી તાત્વનાં ત્વસ્પાદસેવાપરિનાં તાન્ત્રજ ।

ત જ્ઞામકાંતર્યા તત્કલ્મષાર્જા રીતાસંમેતસ્ય ગૃહે હૃદયજે ॥

અખિલ ભોકામાં જે પુરૂષો શાંત થઈને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખે છે, અને કોઈની સાથે દ્વેષભાવ રાખતાં નથી, તથા નિત્ય હમારી ભક્તિ કરતા હશે, હેમનું હૃદય હમારે રહેવાને માટે સર્વોદ્દૃષ્ટ મંદિર છે. તેમજ નિરન્તર ધ્યાનના અભ્યાસથી, જેમનાં મન હમારાં સ્વરૂપમાં નિશ્ચલ થયાં હશે, અને જેઓ હમારી સેવા કરવામાં તત્પર રહે છે, અને હમારાં નામ સંકીર્તનથી જેમનાં પાપ દમ્પ થયાં હશે, હેમની હૃદયકમળમાં સીતાસહિત હમારે ઘર (નિવાસ) બનશે. આ ઉપરથી સમજાશે કે પરમાત્મા જે કે સર્વવ્યાપી છે તોપણ ઉપર કહેલાં સાધનો વડે જેમનું મન નિર્મળ થયું હશે, તેમને વિશે પરમાત્મા સદૈવ પોતાના આનંદ સ્વરૂપથી નિવાસ કરશે. વિચાર કરો કે, સાધારણ શ્રીમાન ગૃહસ્થ કિંવા રાજા વગેરે આપણે ઘેર આવવાના હોય તો આપણે

આપણા ધરને અંતર્બાહ્ય કેટલું સાદચક્ર રાખ્યો છીએ. રંગ વગેરે દેખે કેવું તેને સુશોભિત કરીએ છીએ ? તથા ઉત્તમ બેઠક પણ તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કેવી કરીએ છીએ ? તો પછી અખિલ દેવોના દેવ, જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હેમના આગમન (આવિર્ભાવ) ને માટે આપણા શરીરગૃહની અંતર્બાહ્ય કેવી નિર્મળતા કરવી જોઈએ ? ભક્તિરસવડે અંતરને પણ રંગિત કરી દેવું જોઈએ. ચારેજ તે પ્રાર્થના કર્યાથી પ્રગટ થશે, એમાં સંદેહ નથી. મલિન પુરૂષોને ઘેર રાજા કદી આવતા નથી, એવા અનુભવ છે, તો વૈષયિક વાસના વડે મલિનાંતર પુરૂષના ધર (શરીર)માં પણ પરમાત્મા શી રીતે આવી શકે ? (પ્રગટ થઈ શકે ?) અસ્તુ ।

સંતકીર્તનમાં ઉપરોક્ત વર્ણન શ્રવણ કરીને, તુકારામની માતાએ તે ભોકોને પૂછ્યું કે ગદારા પેટે યશોદા કૌસલ્યાતુલ્ય પરમાત્મા શરીરે અવતરે તે કહો; ત્યારે તે ભોકોએ કહ્યું:—દેવની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરો કે ‘હે પ્રભો ! તમે મારા ઉદરમાં પ્રગટ થાઓ’ પછી તે દેવાલયમાં જઈને જ્ઞાનેશ્વરની પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, હે દેવ ! મારે પેટે તમને ઉત્પન્ન થાઓ. તથા દિવસ પર્યંત એવીજ પ્રાર્થના કરતી બેઠી હતી. તેવું જોઈને જ્ઞાનેશ્વરને ચિંતા થઈ, અને વિપ્રવેશ લઈને તેઓ તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે ‘આપ ! દેવ અહીંમાં નક્કી પંદરપુરમાં છે. ચાલો મારી સાથે હું તમને જતાવું. એટલું સાંભળીને તેઓ બંને જથ્થાં (મોરોળા અનેતેહની કાંતાકનકાહ) ઉઠ્યા અને તે વિપ્રની સાથે પંદરપુર ચાલ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપજ હતો, તેઓ હેમને કાણુવારમાં પંદરપુર લઈ ચાલ્યા, અને દેવના દારમાં બેસાડી દીધા. તથા હેમને ઉપદેશ પણ કર્યો કે, હવે એ દેવની પાસે ‘ગદારા પેટથી તમને ઉત્પન્ન થાઓ’ એવી પ્રાર્થના કરતા રહેજો, તો તમારી કમના પૂર્ણ થશે. પછી જ્ઞાનેશ્વર (વિપ્રવેશી) ગુપ્ત થયા.

તુકારામના માતા પિતા રાત્રિવિસ શ્રીવિઠ્ઠલની પ્રાર્થના કરવાં લાગ્યાં કે ‘પ્રભો ! તમને હમારે પેટે ઉત્પન્ન થાઓ. ત્યારે તો દેવને સંકટ થયું, અને તેઓએ શક્તિધીને કહ્યું કે, ‘શું કરવું ? એ ભોકોને ખીલો. પુત્ર થાશે એમ છે નહિ, એવા એમના કમનો યોગ છે, શક્તિધીએ કહ્યું:—‘નામદેવની પાસે આપનું ‘દેહ્યું’ બહુ બાકી છે. મારે હેમને કહે કે તમને જન્મલેા અને પૂર્વ સંકલ્પ પૂરા કરો, (નામદેવે ક્રોધરોડ અભાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેમાંથી ૮૪૪૫૦૦૦૦૦ જેટલી કવિતા કરી હતી, અને ૫૫૧૦૦૦૦૦ જેટલી બાકી રહી હતી. એટલા માટે બીજો જન્મ લઈને પહેલાંના કવિત્વનું પણ પૂર્ણ કરવાનું કહેવાનું શક્તિધીએ શ્રીવિઠ્ઠલને સમરણ કરાવ્યું. એ પ્રમાણે ભક્તિવિજયાદિ

અંથમાં વર્ણન છે.) ત્યારબાદ નામદેવને જન્મ લેવા સારું ભગવાને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે:—“હું” ગર્ભવાસમાં જાડું નહિ, અને દેહસહિત મહેને વૈકુંઠ લઈ જવાનું કયુક્ત કરતા હો તો આપના કલા મુજબ હું જન્મ લઉં.” દેવે તે વાત કયુક્ત કીધી અને ત્હેમને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે ‘નવમાસ પછી ત્હેમે પુત્રને જોશો, અને તે હું દેવજ પ્રગટ થયો છું, એમ માનજો. સ્વપ્નમાં દેવનું દૃષ્ટાંત થયું તેથી ત્હેમને આનંદ થયો, અને બધાને કહ્યું પશુ ખરું કે હમારે પેટે દેવ હવે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે.

નવ માસ વીત્યાબાદ એક દિવસ કનકાઈ કીર્તનમાં બેઠી હતી તે દ્વિચક્ષુતા ત્હેની ગોદમાં બાળક પ્રગટ થયું. ત્હેનો ત્હેણે (ગર્ભ ધારણ વખતે પુત્ર થયો અસંભવિત જણીને) બ્યારે સ્વીકાર ન કર્યો ત્યારે પૂજારીઓને સ્વપ્નમાં દેવનું દૃષ્ટાંત થયું કે, “તે પુત્ર હુંજ છું, એમ એને કહેવું અને ખાતરીને માટે જન્મ તે કહે તેમ કરીને ત્હેને દેહગામ મોકલી દેવો.” ત્યાર બાદ પૂજારીઓ કનકાઈને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘એનો ત્યાગ તું કેમ કરે છે?’ કનકાઈએ કહ્યું:— દેવે કહ્યું હતું કે હું ત્હમારા ‘ઉદરમાં આવીશ’ તે ત્હેમના વખરે મ્હારે આ પુત્ર ના જોઈએ. અને ગર્ભવતી થયા વખરે એકાએક એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તેને માટે પણ શંકા હોવાથી મ્હે એનો ત્યાગ કર્યો. પૂજારી બોલ્યો:—“એ સાક્ષાત્ દેવજ છે એમ સમજ.” ત્યારે તે બોલી કે, “એ પુત્ર જે દેવની બરાબર તુલામાં થાય, તોજ હું ત્હમારી વાત સત્ય માનીને એને લઉં.” પછી પૂજારીઓએ ચંદ્રભાગા નદીના કીનારાપર તુલા કરવા સારું મોટા કાંટા ખડો કરી દીધો અને એક તરફ દેવની મૂર્તિ તથા બીજી બાજુએ તે પુત્રને રાખીદીધો. બધા લોકો જુએ છે તો તે નાનું બાળક ભગવાનની મૂર્તિની બરાબર (તાજવામાં) વજનમાં ઉતર્યું. ત્યારે બધાને આનંદ થયો અને ખાતરી થઈ કે એ સાક્ષાત્ દેવજ છે; પછી ત્હેણે તે બાળકને લીધું, અને સઘળાઓએ ત્હેનું સન્માન પણ કર્યું. પછી ત્યાંથી તે બંને જણા તે બાળકને લઈને દેહગામ પાછા આવ્યા,

દેવ તથા ભક્ત એકરૂપ હોવાથી તે બંનેનું એક તોલ થયું, તેમાં શી નવાઈ મરાડી બાપામાં ‘તુક’ શબ્દ તોલવાયક છે, તથા વિકુલ, કૃષ્ણ, રામ એ બધા એકરૂપજ છે. ‘રામકૃષ્ણના જન્મથી કૌશલ્યા યશોદા ધન્ય થઈ, એવું કીર્તનમાં સાંભળીને કનકાઈને ઇચ્છા થઈ’ કે મહેને પણ એવો પુત્ર થાય તો સારું. તેની કામના પૂર્ણ કરવા ખાતર નામદેવને જન્મ આપ્યો, પરંતુ ખાતરી નહિ હોવાથી, એ દેવ છે કે નહિ તે જોવા સારું તોલ કરાવ્યું. બ્યારે તુકમાં (તોલમાં) તે બરાબર થયા, ત્યારે ત્હેમને રામજ છે એમ

સમજીને, હેમતું નામ 'તુકારામ એવું' રાખ્યું. અર્થાત્ તુલનામાં રામ બરાબર થયા હોવાથી, તે 'તુકારામ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ઉદ્ધવજ નામદેવ-બકત તરીકે અવતર્યા હતા અને તેજ નામદેવ, તુકારામરૂપે ફરી પ્રગટ થયા. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર પણ ફરી એકનાથરૂપે પ્રગટ થયા હતા, એવું વર્ણન છે. દેવના જેમ વારંવાર બિજા બિજા નામરૂપાત્મક અવતાર થાય છે, તેજ પ્રમાણે બકતોના પણ બિજા બિજા નામરૂપથી જન્મ થાય છે. અસ્તુ ! હવે સિંહાવલોકન કરીને (સિંહ આગળ ગમન કરે છે અને પાછું જુએ છે તે પ્રમાણે) જુઓ. અષ્ટમ સાધન આ છે કે:—

बाह्यार्थेषु विरान्तं शमादिसहितं तथा ।

अष्टमं नवमं तत्त्वविचारो मम मामिमी ॥

શમ અને દમ (અંતરિન્દ્રિય અને બાહ્યેન્દ્રિય નિમગ્ન) સહિત બાહ્ય-વિષયાદિકોને માટે વૈરાગ્યયુક્ત થવું જોઈએ. અને મહારા તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કરવો, તેને નવમું સાધન કહ્યું છે. હે શબરી ! એ નવ પ્રકારના સાધનોનું અવલંબન કરનાર પુરૂષ હશે, અગર સ્ત્રી હશે, કિંવા પશુપક્ષી પણ ક્યાં નહિ હોય ? હેની મહારાપર બકિત્વાને શુદ્ધ પ્રેમ થાય છે, અને તાત્કાલ હેને મહારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા મહારા સ્વરૂપનો અનુભવ સિદ્ધ થતાંજ, તેજ જન્મમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કથનથી મોક્ષનું કારણ બકિત છે તે પૂર્ણ સિદ્ધ થયું.

રસાયણ જે પ્રમાણે તૃષ્ટિ પુષ્ટિદાયક હોય છે, તેજ પ્રમાણે બકિત પણ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરેની નાશક હોવાથી રસાયનરૂપ (આનંદ રસરૂપ પરમાત્માની આર્થબૂત, પ્રાપ્ત) છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અંતઃકરણ શુદ્ધિ એ બધાને માટે મુખ્ય સાધન બકિતજ છે, એમ સમજીને સનક, સનંદન, નારદાદિકોએ તેનું અવલંબન કર્યું હતું. છતર સાધન બકિતની અપેક્ષા રાખે છે, પરંતુ બકિત (પ્રેમલક્ષણ વૃત્તિ) કરાની અપેક્ષા રાખતી નથી.

સારાંશ કે, ઇશ્વરના અનુગ્રહ વગર કોઈ પ્રાણી સંસારમાંથી નિર્મુક્ત થતું નથી, અને અનુગ્રહ બકિત વિના દુર્લભ છે. મોક્ષસારમાં કહ્યું છે કે:—

ईश्वरः परिपूर्णत्वाच्च नु किंच चेत्ते ।

मीत्येव प्रसन्नः सर्वदा पादशुद्धयै ॥

૧. રસસ્ય પરમાર્થ-રસપરમાત્મનઃ અર્થનં માર્ગ-તં માત્રદેવ-૧ :

ધૃષ્ટિર પરિપૂર્ણ-સમ્યક્દાનંદ ધનતાથી આપ્તકામ-હોવાથી તે યજ્ઞદાનાદિ કિંવા સ્વભોગના ઉપયોગી દ્રવ્યાદિકોની ઇચ્છા કરતો નથી. કેવળ નિરતિશય પ્રીતિવડેજ શીઘ્ર શ્રેષ્ઠ અનુગ્રહ કરે છે. એમાં આશય એ છે કે, યજ્ઞ દાન જપાદિ સ્વધર્મોનુસ્થાન વડે ધૃષ્ટિર પ્રસન્ન થાય છે, તોપણ ધણે લાભે વખતે અને ભક્તિની અપેક્ષાથીજ તેમ થાય છે; પરંતુ અન્ય નિરપેક્ષ જે ભક્તિ તેનાવડે તો ત્વરિતજ લહેમના (ધૃષ્ટિરના) પ્રસાદનો લાભ થાય છે. તથા ભક્તિ સાપેક્ષ અન્ય સાધનોવડે સંસારસંબંધી ફલનું કારણ જે ધૃષ્ટિર-નુગ્રહ તે થાય છે, અને કેવળ ભક્તિ વડે ધૃષ્ટિરના પ્રસાદથી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇને જ્ઞાન મળે છે, અને જીવ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટેજ શિવપુરાણમાં શંકરજીએ કહ્યું છે કે, સર્વપ્રકારથી કૃતકૃલ અને તૃપ્ત મ્હારા પરમાત્માના સંતોષને માટે મનુષ્યો કેવાં કર્મ કરશે, અગર કઇ વસ્તુ સમર્પણ કરશે, કે જેના મહણથી હું આનંદિત થાઉં ? કાંઈ પણ નહિ. પરંતુ કેવળ ભક્તજનોના હૃદયસ્થ પ્રેમભાવનુંજ મહણ કરીને હું સંતુષ્ટ થાઉં છું. એટલા માટે પરમાત્મા પ્રત્યે અંતરમાં મુખ્ય નિરતિશય પ્રેમરૂપ ભક્તિ ધારણ કરવી.

આ પ્રમાણે આ દ્વિતિય સ્કન્ધના પ્રથમ ગુચ્છમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય તથા તેના દોષ અને પ્રકાર, તેમજ તેની પ્રાપ્તિનાં સાધન બિન્ન બિન્ન રીતે અને ઉદાહરણ સહિત વર્ણવ્યાં છે. હવે અગ્રિમ (આગલા) ગુચ્છમાં વૈધીભક્તિના શ્રવણાદિ નવ અંગોનું સરહસ્ય તથા ઉદાહરણ પૂર્વક વિસ્તૃતપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिम्राजकाचार्य सहजानंदसरस्वतीशिष्य
श्रीदत्तदेवचित्त आदयोऽष्टोत्कल्पद्रुमे द्वितीयोऽंशस्य प्रथमो
गुच्छः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

। तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्री. तत्प्रबोधकल्प. म.

દ્વિતીયસ્કંધ-દ્વિતીય ગુચ્છ.

પ્રથમ પુષ્પ.

અધ્યાયુક્ત અવણુ અને અવણુમાં વિદ્ય કથન.

અવણાઘ્નસ્તુવિજ્ઞાનં વર્ણનાશ્ચિત્તરંજનમ્ ॥ દે. મા. ॥

વિધિ નિષેધને વશ થઇને વિધિયુક્ત ભક્તિના અવણાદિ નવ અંગોના અનુષ્ઠાનથી સાધક, ઉચ્ચ પરાભક્તિની ભૂમિકામાં ચઢી શકે છે. પરમાત્માની ગુણકથાનું અવણુ એ પ્રથમ અંગ છે. પરમાત્માની કથા, અવણુદ્વારા ઉદય-કમલમાં પેશીને, જેવી રીતે શરદ્ઋતુ સરોવરના જળને નિર્મળ કરી દે છે તેવી રીતે અંતર્ગત ભાવોને શુદ્ધ કરી દે છે. પડ્ડસવાળા અન્નના ભોજન-વડે જિજ્ઞાસે જેવો આનંદ થાય છે તદનુસાર મહાનુભાવ સત્પુરુષોના મુખ વડે ભગવાનની કથા સાંભળીને રસમ્મ શ્રોતાઓના કાનને આનંદ થાય છે. અરસમ્મને શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારયુક્ત વાણીથી ગમે તેટલી કથા સંભળાવો તોપણ, એમને તો તેમાં રસ પડશેજ નહિ. એટલા માટે કોઈ કવિએ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી છે કે, હે પ્રભો ! અમારા કપાળ ઉપર પૂર્વજન્મનાં બધાં કર્મોનાં ફળો ભોગવવાનું ભરે લખો ! પરંતુ અરસિક જનોમાં જઈને તેમની પાસે હિતમ કવિત્વનો ઉપદેશ કરવાનું લખશેમાં. કેમકે, તે અમારાથી સહન કરી શકશે નહિ. વાસ્તવિક છે ! ચંદ્રના ઉદયવડે ચંદ્ર-કાંતનો મણિ દ્રવે છે, પરંતુ ખીન્ને કોઈપણ પત્થર ક્યાં પીગળે છે ? એ પ્રમાણે મહાત્મા કવિઓના ત્રણ તાપને શમાચાવનારા વચનરૂપ ચંદ્રમાવડે રસિકજનોનાં ચંદ્રકાંતમણિતુલ્ય અંતર સરસ (રસયુક્ત, જળયુક્ત) થઈને ઝવે છે; પણ પાપાણુ જેવા અરસિકોનું અંતર દ્રવનું નથી.

મદારી મોરલી વગાડે છે ત્યારે તેના મધુર ધ્વનિ વડે સર્પોદિ કેવા આનંદથી ડાલી રહે છે, તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ; એ જાતિને કાન પણ નથી. પણ જેમને કર્ણેન્દ્રિય આપી છે, તેઓ જે નવરસાત્મક પરમાત્માની કથાનું શ્રવણ કરે નહિ અને આનંદ પામે નહિ તો તેઓને સકર્ણ કેમ કહેવાય ? તો વિકર્ણજ સમજવા. કોઈ કવિ કહે છે કે, શેષને બ્રહ્માજીએ કાન ન આપ્યા તેના હેતુ એ છે કે:—

અકર્ણમકરોચ્છેષં વિધિર્બ્રહ્માંડમેવધી: ।

શ્રુત્વા રામકથાં રમ્યાં શિરઃ કસ્ય ન કંપતે ॥

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રની રમણીય કથાનું શ્રવણ કરવાથી કોનું મસ્તક કંપિત નહિ થાય ? આનંદવડે સર્વકોઈ પોતાની ગરદન હલાવે છે. તો પછી શેષના કાનપર એ કથા જાય તો તે શું પોતાની ડોક કેમ નહિ હલાવે ? પરંતુ હલવાથી તેના શિરપર બ્રહ્માંડ રહેલું છે તેનું પતન થઇને સર્વલોકનો નાશ થઇ જાય, એ ભયથી બ્રહ્માજીની બુદ્ધિ ઇસ્ત થઈ અને એમણે શેષને કર્ણ રહિત બનાવ્યો. સારાંશ, કે પરમાત્માની કથા કર્ણેન્દ્રિયયુક્ત પુરુષોને અવશ્ય સાંભળવા યોગ્ય છે. એ વિના કાનની શુદ્ધિ થાય નહિ અને જ્ઞાન પણ થાય નહિ.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં કર્ણ અને નેત્ર એ બે ઉત્તમ છે. કર્ણવડે સાંભળ્યું હોય તો વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન થાય છે. શ્રવણ કર્યા વિના વ્યાવહારિક વસ્તુઓનું પણ જ્ઞાન કોઇને પણ ક્યાં થાય છે ? નહીં. જ્યારે સ્થૂલવસ્તુના વિજ્ઞાનને પણ શ્રવણની જરૂરિયાત અવશ્ય હોય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ એવી પરમાત્મવસ્તુના જ્ઞાન માટે તો તેની જરૂરિયાત હોયજ. તેમાં શેા સંદેહ ? તદ્દનુસાર નેત્ર વડે વસ્તુને જોઇને ચિત્તમાં આનંદ થાય છે, તથાપિ કેવલ વસ્તુને જોઇને જે આનંદ થાય છે તેના કરતાંયે વિશેષ આનંદ તે વસ્તુનાં રૂપગુણ યથાર્થ સાંભળીને થાય છે. વસ્તુ જોવાની પ્રવૃત્તિ પણ, મનુષ્યના અંતરમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા વિના થતી નથી. અને એ ઇચ્છા તેના રૂપગુણો સાંભળ્યાં વિના થતી નથી. આત્મામાં તાજ્ઞમહાલ સુદર છે, એમ પ્રથમ કોઇને ન્હોંએ. સાંભળ્યું હોય તો “પાછળથી તેને જોવાની ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિ થાય; ન સાંભળ્યું હોય તો આત્મામાં જાય તોપણ પરમાર્થો તાજ્ઞમહેલ જોયા વગર આવતો રહે. એ પ્રમાણે પરમાત્માના ગુણોના અને રૂપઆદિના શ્રવણ, જે વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિમાં વર્ણવેલાં છે તે, સત્પુરુષોના મુખવડે કહેવામાં આવે તો ઇશ્વરના દર્શનની ઇચ્છા અને તેને માટે પ્રવૃત્તિ થાય. એટલા માટે કહે છે કે:—

પદ-રાગ-ધનામી-તાલત્રિતાલા.

અવણુ કરો હરિકથા રસિક તુમ ॥ મુ ॥

ધન સુત દારા માયિક સખહી મોહ ન કરના વૃથા. ॥ ૧ ॥

શુદ્ધ બુદ્ધ અવિનાશ નામ લે દૂર કરો ભવવ્યથા ॥ ૨ ॥

ગોવિંદકેશુન ગાય નિત્ય હી ગમન કરો યહી પથા. ॥ ૩ ॥

કહે દત્તાત્રય અમૃતસિદ્ધિ હો નિગમાગમ મથા. ॥ ૪ ॥

હે રસિક જનો, તમે સંસારનાં દુઃખ દૂર કરવાને માટે પુત્ર, કલત્ર, દ્રવ્યાદિ વિષયોના મોહ છોડી દો. કેમકે તે સધળું માયિક છે. એટલા માટે એના ઉપર મમતા કરવી વૃથા છે, એમ જાણીને શુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વરૂપવાળા અવિનાશી પરમાત્માનું નામ લઇને એમના ગુણાનુવાદનું ગાન કરો. તથા સુંદર મધુર કથા અવણુ કરો. એ માર્ગે ચાલશે તો નક્કી અમૃતસિદ્ધિ (બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) થશે એમ નિઃસંશય સમજો. વેદ શાસ્ત્ર અને પુરાણોનું મંથન કરીને જોશે તો એજ સુલભ સન્માર્ગ છે એવી ખાતરી થશે. જ્યોતિષમાં અમૃતસિદ્ધિયોગ લખ્યો છે, તે યોગસમયે ક્યાંઈ ગમન કરે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય એમ કહેલું છે. એનું લક્ષણ:—

આદિત્યહસ્તે ગુરુપુષ્પયોગે હુધાનુરાધા શનિરોહિણી ચ ।

સોમે ચ અવળં મૃગુરેષ્વતી ચ મૌમાશ્વિની ચામૃતસિદ્ધિયોગઃ ॥

રવિવારે હસ્ત નક્ષત્ર હોય, ગુરુવારે પુષ્પ નક્ષત્ર, બુધવારે અનુરાધા, શનિવારને દિવસે રોહિણી, તથા સોમવારે અવળુ, શુક્રવારે રેવતી, અને મંગળવારે અશ્વિની નક્ષત્ર હોય ત્યારે અમૃતસિદ્ધિયોગ થાય છે. કદાચ એ યોગમાં કંઈ વ્યાવહારિક કાર્ય કરવામાં આવે તો તે સિદ્ધ થતું હશે, પરંતુ આપણે જે ‘મૃત સિદ્ધિયોગ’ સંપાદન કર્યો છે (જન્મ મરણરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ અવિચ્છિન્ન થાય એવો કર્મયોગ સિદ્ધ કર્યો છે.) તેના નાશ કરીને પોતાના નામાનુસાર યથાર્થ અમૃત (બ્રહ્મ) સિદ્ધિ કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય નથી; પરંતુ પરમાત્માની ક્યાનો જો સંયોગ કરવામાં આવે તો, તે સત્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરી આપે છે. તે અવણુ ત્રણ પ્રકારનું છે; સાત્વિક રાજસ અને તામસ. વેદાંતશાસ્ત્ર અને તેના વ્યાખ્યાનરૂપ પુરાણોને સાંભળવાં તેને સાત્વિક કહે છે; સાહિત્ય તથા મીમાંસા વગેરે રાજસ અવણુમાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર અને બુદ્ધવિષયનું અવણુ તામસ કહેલું છે. એમાં

પુરાણેનું અવશ્ય સુખ્ય છે. જોથી કરીને સૂક્ષ્મ આત્માખ્યવસ્તુના બાનવડે
લુહિતું સામર્થ્ય વધે છે. અને એ સિવાય પાપનાશ, પુણ્યોત્પત્તિ ઇલાદિ ફળ
પણ મળે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ઉદ્ધતને કહે છે કે:—

અદ્યાલુર્મે કથાઃ શૃણ્વન્ સુમદ્રા લાન્કાવનીઃ ।

ગાતાં તુ શ્રુત્વાર્જુન જન્મ ત્રામિનમ્સહુઃ ॥

મદ્ધર્મે ધર્મકામાર્થાનાશ્વરન્મદ્ધપ્રાપ્તયઃ ।

હમતે નિશ્ચલાં મુક્તિ મય્યુદય સનાતને ॥

સત્સંગલગ્ન્યા મત્કયા મયિ માં સ ઉપાસિતા ।

સ વૈ મે દર્શિતં સદ્ગિરંજસા વિદતે પદ્મ ॥

અદ્યાયુક્ત અંતઃકરણ કરીને મારી કથા સાંભળવી જોઈએ. હરિકથાના
અવશ્ય સમયે મનને અર્થાર્થ કરવું તેને અદ્યાયુક્ત અવશ્ય કહે છે. નહિ તો
મન અનર્થકારી સાંસારિક વિષયોમાં હોય અને કાન કથાના અવશ્યમાં
હોય તો તેનું ફળ શું ? વક્તા જે કંઈ જોતો છે, તેનું શ્રોતા એકાગ્રચિત્તથી
અવશ્ય કરે અને તેનો અર્થ સમજવા તરફ વૃત્તિ રાખે તોજ યથાર્થ અર્થની
(સૂક્ષ્મ વેદશાસ્ત્રાદિનો અર્થ જે પરમાત્મા તેમની) પ્રાપ્તિ થાય છે. નાસ્તિક
પુરૂષો અવશ્ય શું નથી કરતા ? પરંતુ સાંભળીને પણ ‘દેવ ક્યાંધ નથી, હોય
તો દેખાય,’ એમ તેઓ કહે છે. અને દેવ છે એમ કહેનારાઓને ઉદરપોષક
જાણે છે. આ પ્રકારની નાસ્તિકતાને તિલાંજલી આપીને આસ્તિકતાની વૃદ્ધિ
પમાડવી, એટલે પરમેશ્વર છે અને હું એની કથા સાંભળું તો આ સંસાર
તૂટી જઈ એવો જે મનમાં ભાવ હોય તેને અદ્યા કહે છે. તથા અવશ્ય
સમયમાં અને ધ્યાનકાલમાં લય, વિશ્લેષ, કપાય અને રસાસ્વાદ એ ચાર વિધ
છે, એમનું પણ નિવારણ કરી દેવું જોઈએ. અજીર્ણ, અતિરિક્તભોજન અને
અમ ઇલાદિકાવડે સુષુપ્તિકાલની પેઠે મનનો લય થાય છે, એને લય કહે છે.
નિષ્કલચિત્તનરૂપ કામ, તથા વિષયભોગ કર્મથી જે ચિત્તની અચળતા થાય છે,
તે વિશ્લેષ. અને રાગદ્વેષાદિ પ્રયત્ન વાસનાઓ વડે મનનું જે સ્તબ્ધ-જડવત્-
અર્થ જવું તે કપાય. જેમ એકાદ ઘોડો અથવા ખળદ ચાલતાં ચાલતાં અટકી
જાય છે, એને પછી મને તેટલો મારો તથાપિ કિન્મિત્ત પણ આગળ પાછળ
ખસતો નથી, પણ એક કથાનપરજ ઉભો રહે છે. તેજ પ્રમાણે સસ્રણ યા
નિશુંણું પ્રતિપાદન કથામાં ચાલતું હોય એમાં મન મને તેટલું આગળ
ઘેરું હોય તોપણ તે જતું નથી ને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, એ લક્ષણ કપાયતું
છે. તથા કથામાં હાત્રભાવ અને શૃંગારનું વર્ણન ચાલતું હોય તે અદ્યાવડે

અવશ્ય કરવાથી ચિત્તને જે આનંદ થાય છે તે રસાસ્વાદ. એ ચારેને દૂર કરીને જે પુરુષ અવશ્ય કરે તો એને વસ્તુનું—યથાર્થ વિજ્ઞાન થાય છે.

એ સિવાય પ્રેમ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ. બચકર યુદ્ધકથા, શૂરવીરોના પરાક્રમની વાર્તા અવશ્ય કરવાથી ચિત્તને અવશ્ય-કાલમાં જે આનંદ થાય તથા પ્રેમ ઉપજે તે રાજસ પ્રેમ ગણાયે.

દુઃખની કે શોકની વાર્તા અવશ્ય કરવાથી નેત્રોમાં અશ્રુપાત, શરીરનો કંપ, સ્ફુરણાદિ પ્રકાર ધત્યાદિ ચિહ્ન જોવામાં આવે તો તે તામસ પ્રેમ સમજવો. અને વેદપ્રતિપાદિત ભગવાનની ચતુર્ભુજ પીળાં વસ્ત્રવાળી, શંખચક્ર-મહાદિ આયુધવાળી જે સચ્ચુ ભૂતિ તેનું વર્ણન સાંભળવાથી જે આનંદ થાય છે અને જે પ્રેમ ઉપજે છે તેને સાત્વિક કહેશે છે. તથા સર્વમાં તે શ્રેષ્ઠ સમજવો. પરંતુ એમાં પણ નિર્ચુષ્ટ પ્રેમ અતર્ક્ય છે. સંધવનો એક કણ સમુદ્રમાં જે પડ્યો હોય તો તે તેમાં ઓગળીને સિંધુની સાથે ઐક્યભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને સમુદ્રના જોડાણ તે થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે નિર્ચુષ્ટનું વર્ણન સાંભળીને ચિત્ત ચૈતન્યસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને ઉપર આવતું નથી, તે નિર્ચુષ્ટ પ્રેમ. એવી અવસ્થાનાં ચિહ્ન રોમાંચનું પુલકિત થવું, નેત્રોનું આનંદપ્રપૂર્ણ થવું, અને કંઠનું ગદગદ થવું વગેરે કહેલાં છે. પરંતુ તે પ્રેમ નિર્મલ અંતઃકરણમાં જ હોય છે. એટલા માટે પ્રથમ મનઃ—શુદ્ધિવડે સચ્ચુ સ્વરૂપનું ધ્યાન અને લીલાઓનું અવશ્ય કરવું જોઈએ. કેમકે એ સધળું પરમ મંગળકારી છે. ભગવાન કહે છે કે:—હે ઉદ્ધવ, મહારા અરિત્રોનું અને મહારા અવતારોનું કીર્તન તથા સ્મરણ કરવું અને એનું ચારંવાર અનુકરણ પણ અલાવતું. મહારે માટે ધર્મ, અર્થ અને કામનું આશ્રય કરીને કેવલ મહારોજ આશ્રય કરીને રહેવું. (ભગવાનને માટે અર્થસેવન યાત્રે એમનું આરાધન કરવાના ઉપયોગમાં આવે એ હેતુથી દ્રવ્ય સંપાદન, અને તેમને ખાતર કામસેવન એટલે તેમની પ્રસાદી સમજીને વસ્ત્રાલંકાર, પુષ્પમાલા ગંધાદિ ધારણ કરવાં.) એ પ્રમાણે ચાલવાવાળા પુરુષને અનાદિ એવા મહારા સ્વરૂપમાં વિશ્વલ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુઓના સમાગમથી મહારે વિષે એવી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં જ તે પુરુષ મહારે ધ્યાન કરે છે, અને સાધુઓએ કેળાડેલાં મહારા સ્વરૂપને વગર અપ્રાપ્તિ નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે સાત્વિકમહા અને પ્રીતિયુક્ત યજ્ઞને મહાત્મા પુરુષોના મુખથી સચ્ચુ કથાઓનું અવશ્ય અવશ્ય કરવું. અગ્રણ્ય કરવાને માટે સત્ત્વપ્રધાન આગવત પુરાણ અતીવ શ્રેષ્ઠ છે. બોપદેવ કવિએ કહ્યું છે કે:—

વેદઃ પુરાણં કાવ્યં ચ પ્રમુમિષં પ્રિયત્વજ્ઞઃ ।

બોધયંતીતિ હ પ્રાહુસ્ત્રિવજ્ઞાગવતં પુનઃ ॥

વેદ, પુરાણ તથા કાવ્ય એ ક્રમથી પ્રભુ, મિત્ર અને પ્રિયસ્ત્રીને વચ્ચેના જેવાં છે. એમનો હેતુ મનુષ્યમાત્રને જન્યુત કરવાનો છે. પરંતુ ભાગવતમાં એ ત્રણે ગુણો હોવાથી તે વિશેષથી શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયું છે. વેદની સમાન જે ભાગવત પ્રભુતા (અધિકરીપણું-મોટાઈ)થી હિતોપદેશ કરીને મનુષ્યોને સાવધ કરી દે છે. તથા પુરાણોની સમાન મિત્રતાથી સલાહ વગેરે આપે છે. અને કાવ્યની પેઠે સ્ત્રીના ભાવણની સદૃશ મનોહર થઈને અંતઃકરણને આનંદમય બનાવી દે છે. એ પ્રકારે એક ભાગવતમાં ત્રિવિધ ગુણુ ભરેલા છે. એટલા માટે સત્વાપાદક (સત્વગુણ તથા સાધુત્વ આપનાર) ભાગવતનું મોક્ષેચ્છુએ અવશ્ય સેવન કરવું ઇષ્ટ છે. કવિ વર્ણન કરે છે કે:-

કાવ્યેનાસુરસંપત્તિર્નાટકે ગદ્યજન્યજન્યઃ ।

ન રામતાઽલંકારિત્વે વરા ભાગવતસ્થિતિઃ ।

કાવ્ય-કાદમ્બરી વગેરે અન્યોના શ્રવણ પડના અભ્યાસ વડે ગીતામૃદુ કહેલી આસુરી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રકારે કાવ્ય-શુક્ર-ની સંગતિ વડે વૃષપર્વાદિ દેવોમાં-આસુર સુંપત્તિ (સ્વભાવ)ની સમૃદ્ધિ થઈ હતી. તથા નાટકાદિમાં બાલભાષાનો પ્રચાર છે એટલા માટે પ્રાકૃત-સાધારણ જનોની એમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કેમકે એમાં બાલ-અર્થ-માણસોને પ્રિય એવા વિષયો ભરેલા હોય છે. એ પ્રમાણે અલંકાર શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરીને અલંકારિત્વ સંપાદન કર્યું હશે તોપણ રામત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. એમાં થોડુંજ રામના યશનું વર્ણન છે ? જે ઠેકાણે લંકારિત્વ હોય ત્યાં રામતા હોય છે. એટલે લંકાના જે શત્રુ તે રામ હોય છે. એમાં એ બાલ સમજવો કે-શરીરરૂપી લંકાની ઉપર ન્યાં સુધી અહમ્મ ભાવ હોય અને તે લંકાને ન્યાં સુધી સુવર્ણ-શોભનઅક્ષરનાં-અલંકાર વગેરેથી સુશોભિત કરવામાં પ્રેમ છે ત્યાં સુધી રામત્વ (અહમ્મત્વ) પ્રાપ્ત થશે નહિં વાસ્તે કહે છે કે-ભાગવતમાં મનને સ્થિર કરવું એ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. જે ભાગવતની નિષ્ઠા છે તે ભગવાનનીજ નિષ્ઠા સમજવી. પરંતુ એ શું સર્વ લોકોને સુલભ છે ? નહિં. ‘માગવત.’ મહાભાગ્યવાનનીજ તેમાં દ્રઢ નિષ્ઠા થાય છે, મંદ ભાગ્યવાળાઓની થતી નથી. સારાંશ કે એ પ્રમાણે ભાગવતના શ્રવણ વડે સત્વગુણોની ઉત્પત્તિ થઈને સત્વશીલ અને સત્વપ્રિય ભગવાનની સાથે અંશ્યતાની પ્રાપ્તિ થશે. જે પ્રમાણે રાજ્ય પરીક્ષિતને થઈ હતી.

ભાગવતમાં પણ દશમ સ્કંધ પ્રધાન માનેલ છે અને તેમાં પણ રાસ-પંચાધ્યાયીનું વિશેષ પ્રાધાન્ય છે. શરીરમાં અનંતવૃત્તિયો છે, તથાપિ તેમાં જે પ્રમાણે પંચ પ્રાણવૃત્તિયો શ્રેષ્ઠ છે, અથવા નંદનવનમાં મંદાર, પારિજાત, સંતાન, કલ્પવૃક્ષ, હરિચંદન ઇત્યાદિ પંચકલ્પતર શ્રેષ્ઠ છે, અથવા દેવતાઓમાં વિષ્ણુ આદિ પંચાયતન, અથવા યજ્ઞોમાં પંચ મહાયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં રસમય રાસપંચાધ્યાયી વરિષ્ઠ-અતિ શ્રેષ્ઠ-છે. કેમકે એમાં અત્યંતપ્રિય અને હિતકારક એવા આનંદરૂપ પરમાત્માના જ્ઞાનનો ઉદય અએલો હોવાથી તે અતિ સુશોભિત થઈ છે. જેનું અર્થાવલોકન કરવાથી યોગીને એમ લાગે છે કે એમાં ફલસહિત યોગના જ્ઞાનનુંજ વર્ણન કરેલું છે. કર્મ કાંડીને ક્રિયાના પૂર્ણફળનું અને ઉપાસકને ઉપાસનાસિધ્ધિનું, તેમજ જ્ઞાનીને સાધનસહિત અદ્વિતીય, અહરૂપનુંજ વર્ણન છે એમ દેખાય છે. તથા કામી પુરૂષને ઈંદ્રિયોના વિષયવિલાસનું વર્ણન, એટલે એ રાસપંચાધ્યાયી શૃંગારરસ પ્રધાન છે, અને એમાં નાયક અને નાયિકાનાં વિલાસ વર્ણન કરેલાં છે એમ ભાસે છે. વધારે શું કહીએ ? પરંતુ જે જે કોઈ જેવી જેવી શુદ્ધિથી આ પંચાધ્યાયીનું અવલોકન કરે છે, એ સર્વેને પોતપોતાના અબીદ-ધ્યનીત-ફળનો લાભ થાય છે. ગીતાજીની ઉપર જે પ્રમાણે અનેક ટીકાઓ છે તે પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયી ઉપર પણ અનેક ટીકાઓ થયેલી છે. અને ગીતાતુલ્યજ તેનું માહાત્મ્ય છે. ગીતામાં કેવલ ઉપદેશ અને તેમાં તદ્દનુસાર પ્રત્યક્ષ લીલા એટલુંજ વિશેષ છે. ગીતાના પાઠવડે જે પ્રમાણે અહમપ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રમાણે એનાં પણ પઠનશ્રવણથી સદાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેના પહેલા અધ્યાયમાં યોગ, ખીજમાં ઉપાસના, ત્રીજમાં અધિધ્યાન-ચિંતન, ચોથામાં અપરોક્ષજ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) અને પાંચમાં પૂર્ણ આનંદ રસનો ઉદય, એ આવેલાં છે. મહાત્મા નરહરિનાથ કહે છે કે:—

તિનાપીઝનૈઃ ક્ષીઢન્ન ચર્યં ન મુચ્યતિ ।

યત્રાંતરાત્મા ગોપાલસ્તન્નાગવત્મુત્તમમ ॥

જે ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલાં છે એવાં જ્ઞાનશાસ્ત્ર (ભાગવત) માં અંતઃકરણની વૃત્તિઓરૂપ ગોપીસમૂહની સાથે રમવાવાળા અંતરાત્મા (અહમથી અભિન્ન પ્રત્યગાત્મા) ગોપાળ (અધિધ્યાન સહિત શુદ્ધિસ્થિતિદાભાસ) અહમર્ય (તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ) અને નગત્કારણ જે અહમ તેમાં અભિન્નતાથી વિચરવાનો સ્વભાવ) હોડતા નથી, એવું વર્ણન છે. જોકે તે વ્યવહારકાલમાં

સકલ અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સાથે સારીરીતે બધાયેજ છે, તેપણુ પરમાર્થથી તેના સંસર્ગથી રહિતજ છે. બ્રહ્મઅભિન્ન પ્રત્યગાત્માજ સમષ્ટિવ્યથિરૂપ ચિદાભાસ છે, એવો સિદ્ધાંત છે. એમ ઉપર કહેલું લક્ષણપ્રધાન ભાગવતજ્ઞ જ્ઞાનીયોને માટે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે જે ઉત્તમ ('ઉન્ન-ત્તમ' યાને અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે જેનાવડે એમ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. લૌકિક અર્થપણુ એમાં કહેલો છે. જે સર્વ કોષ જાણે છેજ. સર્વાંતર્યામી પરમાત્માજ ગોપાળ થઈને (સર્વ ધરકામ કાજનો પરિત્યાગ કરીને રાસક્રીડામાં પ્રવૃત્ત થએલી એટલા માટે) વૃત્તિઓરૂપી જે ગોપીઓ તેમની સાથે રમનાણુ થવા છતાં પણ જેમણે બ્રહ્મવર્થ-(જિતેન્દ્રિયત્વ) છોડ્યું નહિ. એ પ્રકારનો અર્થ જેમાં પ્રધાનપણે કથિત છે, એવું ભાગવત પુરાણુ શ્રેષ્ઠ જાણુતું અને સાંભળતું. (એ પ્રમાણે એ શ્લોકમાં લૌકિક અને અલૌકિક એવો અર્થ શ્લેષાર્થમાં કહેલો છે તે સામાન્યરીતે સમજાવ્યો છે.) સારાંશ કે—ભાગવતની જેટલી મહત્તા કહીએ તેટલી થોડી છે.

એ લીલાપર તથા બીજાને માટે પણ અર્વાચીન લોકોએ દોષારોપ કર્યો છે. પરંતુ એ સર્વથાજ ઉન્મત્તનો પ્રસાપ છે. રાજા પરિક્ષિતને ઋષિ-પુત્રના આપવડે વિરક્ત થઈ અને એમાંથી મ્હારો કોણ છૂટકો કરે ? એવા વિચારમાં તે પડ્યા ત્યારે અકરમાનુ સ્વભાવતઃ જીવનમુક્ત એવા પરમહંસ શ્રી શુક્યોગીન્દ્રનું ત્યાં આગમન થયું. એમણે જે ભાગવત સંહિતા ('સમ્યક્હિતા') મોક્ષકલ્યાણુ કારિણી સંભળાવી તે કેવળ રાજાનેજ નહિ પરંતુ હજારો બીજા મુનિઓને પણ સંભળાવી હતી. તો હવે એ વિચાર કરવા જેવી વાત છે કે, જે ભાગવતમાં વિશેષે કરીને રાસલીલા વગેરે ચરિત્રોમાં શૃંગારરસ પ્રધાન તથા સ્ત્રિયોના વિલાસનું વર્ણન કરવાનોજ ભાવ હતો તો રાજા અને મુનિઓ તે સંભળત ખરા ? અને સર્વસંગના પરિત્યાગી શુકદેવજ પણ તે કહેત ખરા ? એ વાતજ સર્વથા અસંભવિત છે. રાજા પરિક્ષિતના સમાન કોષ પુરૂષના ઉપર એવો પ્રસંગ આવે તો એવે વખતે શૃંગારરસ પ્રધાન ગ્રંથોને સંભળવા, અથવા તો જોવા, એને કેટલા પ્રિય લાગે ? એ બાબતનો વિચાર સૌ એ પોતપોતાના મનમાં કરી લેવો જોઈએ. અસ્તુ ! બ્યારે ભાગવતની લીલા લખવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે લૌકિક અને અલૌકિક અર્થ બતાવીશું. એ ઉપરથી કોઈના મનમાં જો કદાચિત્ કોઈના ઉપદેશ શ્રવણથી અથવા પોતાની અર્ધપ્રયુક્તાથી (અધકચરા જ્ઞાનથી) ભાગવતને વાસ્તે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે દૂર જતી રહેવાની; હાલ પ્રસંગોપાત આટલુંજ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

અવશ્યભક્તિ રાગ પરિક્ષિત સમાન કોઈથી થઈ નહોતી. હરિકથામાં એને કેવા પ્રકારનો પ્રેમ હતો કે તેને ક્ષુધા તૃપ્તિ (જૂખ તરશ) વગેરે ઉર્મિ બિદ્ધુલ પીડા દેતી ન હતી. શુકાચાર્યને તે એવું કહે છે કે:—

નૈવાતિદુસ્સહાશુન્માં ત્યકો માપેવાધતે ।

પિવંતે સ્વન્નાદાદ્યતં હારેકયાન્તમ ॥

હે ભગવન ! આપના મુખકમલમાંથી નીકળતી હરિકથાપી સુગંધીદારે મકરંદ, અથવા આપના આનંદપ્રદ મુખરૂપચંદ્રમાંથી સ્ત્રવતું હરિકથાપી અમૃત (સુધા) પાન કરવાવાળા ચક્રોર સમાન અથવા ભ્રમર સમાન, (અભોજનના એ અર્થ છે. એક કમળ અને બીજો ચંદ્ર. કેમકે કમળ, જળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચંદ્ર પણ પાણીમાંથી (સમુદ્રમાંથી) નીકળે છે. અભોજનના કમળ અર્થ લઈએ તો રાગ ભ્રમર તુલ્ય સમજવો અને ચંદ્રમા અર્થ લઈએ તો રાગને ચક્રોર જાણવો. કમળનો અને ભ્રમરનો તથા ચંદ્રનો અને ચક્રોરનો કેવા પ્રકારનો પ્રેમ છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. ભ્રમર, મકરંદનું પાન કરનાર અને ચક્રોર અમૃતનું પાન કરનાર છે.) જે હું તે મને, મહેં જો કે આચમન સિવાય અન્ય ઉદકપાનનો પરિભાગ કર્યો છે તથાપિ આ દુસ્સહક્ષુધા પીડા કરતી નથી. જૂખ અને તરસ પ્રાણની ઊર્મિઓ છે અને પ્રાણ સદા મનની સાથે રહે છે. તે મન પરમાત્મકથામાં આસક્ત થએલું છે તો પછી ક્ષુધા તૃપ્તિ રાગને કેમ પીડા આપે ? એનો વ્યવહારમાં પણ આપ સૌ કોઈને અનુભવ થાય છે. આપણે એકાદ કાર્યમાં આસક્ત હોઈએ અને એ વખતે ઘરમાં ભોજનને માટે બોલાવે તો આપણને એ કાર્યની આસક્તિને લીધે ભોજન વગેરે કરવું સ્મરતું નથી. ઘણો વખત વીતીજાય તોપણ જૂખની સ્મૃતિ પણ થતી નથી. કેમકે કામમાં એકાગ્રમન લાગેલું હોવાથી અને મનની પાસેજ પ્રાણનું વિચરવું થાય છે એટલા માટે જૂખ તરસ વગેરે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતીજ નથી. પરંતુ બ્યારે તે કાર્યમાંથી મન વ્યગ્ર થાય છે, ત્યાર પછી તે જૂખ વગેરે યાદ આવે છે. એ કારણને લીધે મનને વશીભૂત કરવા માટે પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરવો એ સાધન કહેલું છે. સારાંસ કે, જૂખ બહુ દુઃખદાયી હોવાછતાં રાગ એકાગ્રમનથી કથા સાંભળ્યા કરતો જો; એથી એને કાંઈ દુઃખ ન થયું. સર્વ દુઃખોની મર્યાદા કહી છે, પરંતુ ક્ષુધા દુઃખની નથી કહી.

માનુ.કં ચ વર્માસં પિતૃદુઃકં ચ જાપિકા ।

માર્ગાદુઃકં પુનર્માર્ગં ચાદુઃકં દિને દિને ॥

માતા મરી જાય તો તેનું દુઃખ હ્રાસ સુધી થાય; પિતા મરી જાય તો એક વરસ પર્યંત, પત્ની મરે તો એનું દુઃખ બીજી સ્ત્રી મળે ત્યાં સુધી પરંતુ જૂખનું દુઃખ દરરોજ જીવંતીપર્યંત રહે છે. અને એનો અનુભવ મધ્યાન્હ સમત વીતી ગયા પછી ઝટ થાય છે. જેવો રાગને શ્રવણમિલાપ હતો તેજ પ્રમાણે શુકાચાર્ય પણ પ્રીતિયુક્ત અંતઃકરણવડે પરમાત્મસંબંધી સગુણ નિર્ગુણ જ્ઞાનનું વણું કરતાં રાગને આનંદિત કરતા હતા.

કવિ (શુક)ની સમીપ જો યુધ (અહ) હોય તો નકી રસ (જળ)ની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ જો કુજનમાં (મંગળ) અગ્રભાગમાં રહેલો હોય તો કદાચ કવિ સમર્થ હોય તોપણ જળવૃદ્ધિ કરવાને અસમર્થ થાય છે. એ પ્રકારે (જ્ઞાની) શ્રીમા કવિ (પંડીત) વક્તાની સમીપમાં હોયતો જેવો એના અનેક પદોથી અને વાક્યોવડે રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, તે પ્રમાણે કુજનમાં (કુત્સિત નીચ પુરૂષ) શ્રીમા સમીપવર્તિ હોય તો થતો નથી. તોહને જુઓ કે, રાગ પરિક્ષિતની સમાન યુધ શ્રીમા અને શુકાચાર્ય કવિ (ક્રાંતદર્શી, ત્રીકાલદર્શી) સમાન વક્તા અને એ એના સંબોગવડે જ્યાં અલૌકિક રસ (આનંદરસ પરમાત્મા)નો આવિર્ભાવ થતો હતો, ત્યાં સાધારણ પદસનેર અને નવરસનો આવિર્ભાવ થાય એમા શું આશ્ચર્ય ! બીજું શું કહીએ ? આ ચાલના વર્તમાન સમયમાં પણ ભાગવત સંભળવા તથા સંભળાવનામાં આવે છે પણ એમાં સાધારણ લૌકિકઆનંદ પણ ઉપજતો નથી, ત્યાં અલૌકિક આનંદરસરૂપ પરમાત્માનો તો શીરીને લાભ મળવાનો હતો ?

કાંઈ એક રાગને પંડિતજીએ બહુ વર્ષ સુધી શ્રીમતદ્ભાગવત સંભળાવ્યા કીધું. એક સમે રાગજીએ પંડિતજીને પૂછ્યું:—મહારાજ ! પરિક્ષિતને જે ભાગવત સંભળાવ્યું હતું તે આ છે ? કે બીજું ? પંડિત બોલ્યા, રાગ ! શુકાચાર્ય જે ભાગવત પરિક્ષિતને સંભળાવ્યું હતું તેજ આ છે. અને તે હું આપને દરરોજ સંભળાવું છું. રાગજીએ કહ્યું, પણ એમને સંદેહ થાય છે, કે સાત દિવસ શ્રવણ કરવાથી પરિક્ષિત સંસારથી નિર્મુક્ત થઈને પરમાનંદ રૂપ મોક્ષ પામ્યા. અને હું આજ કેટલાકોવરસથી સંભળી રહ્યો છું છતાં મહારી મુક્તિ કેમ થતી નથી ? શું કાંઈ આપના કથનમાં ગડબડ સડબડ છે. અથવા મારા શ્રવણમાં કંઈ ખામી છે ? મને સમજણ પડતી નથી. માટે આપ એનું નિરાકરણ કરો. પંડિતજીએ કહ્યું, રાગ ! એનો યથાર્થ જવાબ હું થોડા દિવસ પછી તમને આપીશ અને સંસાર રહિત કરીશ. ત્યાર પછી ધણી દિવસ વીતી ગયા અને રાગને એ વાતનું વિરમરણ થયું.

પછી એક દિવસ પંડિતજીએ પોતાને ઘેર રાજાને બોજનનું નિમંત્રણ કર્યું ત્યારે રાજા પણ એમને વશ થઈ, સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ બણી તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પંડિતજીએ બધી તૈયારી કરી અને રાજાને આવવા અગાઉ સાથે બે આદર્ભાને બે થાંભલા સાથે મળ્યુંત દોરડાથી બાંધી રાખ્યા. નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે રાજા તેને ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં જુઓ છે તો સ્તંભની સાથે બે મનુષ્ય બાંધેલા નજરે પડ્યા. રાજાએ એને પૂછ્યું, મહારાજ ! આ શું ? એમને હાથે શો અપરાધ થયો કે તેથી આવી શિક્ષા કરી ? છોડી દો. મહારાજી આમની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ સકાતી નથી. પંડિતજી બોલ્યા, હે રાજા ! એ બેની એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે, પહેલો જે છૂટે એણે બીજાને છોડવો. રાજા હસ્યો અને બોલ્યો, પંડિતજી ! એ બંધાયેલા છે, એમાં કોણ કેને પ્રથમ છોડવે ? એક છૂટે થાય તો બીજાને છોડવી શકે. પંડિતજી એ કહ્યું રાજા ! તમ્હારા પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર એમાં આવી ગયો.

શુક્રાચાર્ય અને પરિક્ષિત એ બેઉ સંસારવાસનાથી છૂટા થયેલા હતા. રાજા પરિક્ષિત બ્રાહ્મણનો શાપ સાંભળીને વિરક્ત થયો અને ભાગવત શ્રવણમાં એકાગ્રમનથી અન્નોદ્ધતો પરિત્યાગ કરીને બેઠો હતો, અને શુક્રદેવ તો સ્વભાવથીજ મુક્ત હતા; એમના સમાન શ્રોતા વક્તા દુર્લભ સમજવા. રાજા પરિક્ષિતની તમને અને શુક્રાચાર્યની મ્હને શીરીતે સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે ? લોહાને સ્પર્શમણિ (પારસમણિ) નો સ્પર્શ થાય તો સોનું થઈ જાય છે. પરંતુ લોહાને લોહાનો સ્પર્શ થાય તો અથવા ધર્મણુ કરે તથાપિ સોનું શીરીતે થઈ શકે ? તદનુસાર તમે અને અમે આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અહંકારવૃક્ષની સાથે વિષયવાસનારૂપ દેરડીવડે દૃઢ બંધાઈ ગયા છીએ; તો એ પુરૂષોની પેઠે આપણામાંથી પણ પ્રથમ કોણ કંઈ રીતે છૂટે ? અને બીજાને છોડાવે ! સુવર્ણતુલાનું દાન (શરીરના વજન બરાબર સોનું જેખીને આપવું તે) કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે, પરંતુ ગાજરની તુલાનું દાન કરીને વિમાનની રાહ જોનારા પુરૂષના સમાનજ તમ્હારી ઇચ્છા અને પ્રશ્ન છે. એને માટે પુષ્કળ તપ કરવું જોઈએ ત્યારે વાસનાનો બંધ શિથિલ થઈ જાય; અને પછી મુક્ત થવાની ઇચ્છા એકાગ્રમનથી ભાગવત શ્રવણને માટે પ્રવૃત્તિ થાય. અને પછી રાજા પરિક્ષિતની પેઠે આપણને પણ પરમાનંદપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ મળે. ભાગવત ગ્રંથ તેનોતેજ છે અને રાજા પરિક્ષિતને મોક્ષ મળ્યો એપણુ સત્ય છે, પરંતુ એમની સમાન શ્રોતાઓનો અને વક્તાપુરૂષનો અધિકાર ન હોવાથી આપણને અનુભવ થતો નથી. અને ‘આ સધળું મિથ્યા છે,’ અને પુરાણો વગેરે ગ્રંથો છે’ એમ લાગે છે. કદાચિત્ એ વખતે

કાપરયુગ હતો, અને આજ કલિયુગ છે માટે એવું બનવું દુર્લભ ને અસંભ-
વનીય લાગે, પરંતુ એ પણ વ્યર્થ છે. કોઈપણ દેશમાં અને કોઈપણ સમયમાં
પરમાત્માને લાભ એક સરખો જ હોય છે; માત્ર સાધનાકરનાર પુરુષની
અંતઃકરણવૃત્તિ નિર્મળ તથા એકાગ્ર હોવી જોઈએ, તો જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
થાય. કલાષ્ટા દેશમાં અને કાલમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એવું
વર્ણન ક્યાંઈ પણ મળતું નથી. પુરાણાદિમાં કળિયુગના અનેક દોષોનું વર્ણન
કરતાં એમાં એક જોડો જગ્ગર ગુણ બતાવ્યો છે કે:—

કલ્લેર્દોષનિધે રક્ષગરેત લોકો મહાન્મુળઃ ।

કાર્ત્ત્વિયૈવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તબન્ધઃ પરં વ્રજેત ॥

હે રાજન, દોષોનો સમુદ્ર જે કળિ તેનો એક મહાન ભારે ગુણ છે
કે, સદાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન, વર્ણન એકાગ્ર
મનવડે કરવામાં આવે તો પુરૂષ ભવબંધનથી મુક્ત થઈ પરમ પદને પ્રાપ્ત
કરે છે. કૃતાકિ યુગ સમાન બીજાં કાલ્યુ સાધનોનું અનુદાન કરવામાં લાંબો
સમય ગુમાવવાનું કારણ નથી. તાત્પર્ય. સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સર્વકાલમાં
અને દેશમાં પોતાના અનન્ય ભક્તોપર કૃપા કરે છે. એટલા માટે પ્રથમથીજ
અવશ્યભક્તિને માટે રાજ પરિક્ષિતની પેઠે પ્રવ્રત થવું. પંડિતજીના એ તરેહના
ઉત્તરથી રાજ શાન્ત અને સંશયશૂન્ય થયો, અને ભોજન કરીને પોતાના
અહેલમાં આદ્યો ગયો. કવિ કહે છે કે:—

યુક્તં વિરક્તઃ સ્મરુ વિશ્વદેવધિતોત્તરાગર્મમઘઃ પરીક્ષિત ।

વદર્શ વિષ્ણોઃ શ્રવણં તદાદૌ પ્રત્યગ્દૃશિસ્યો ભજનસ્ય મધ્યે ॥

પરિક્ષિત રાજાએ હરિના ગુણોનું જે શ્રવણ કર્યું તે યોગ્ય સમજવું.
જગત્રેણુ શ્રીકૃષ્ણે અશ્વત્થામે છૂટા મૂકેલા બ્રહ્માસ્ત્રનું નિવારણ કરવાને
વાસ્તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પરિક્ષિતનું રક્ષણ કર્યું; એવો
પરિક્ષિત વિપ્રશાપથી દુઃખી થઈને વિરક્ત થયો. અને સ્વરૂપજ્ઞાનમાં સ્થિત
અઈને, નવ પ્રકારના ભજનમાં પ્રથમ જે શ્રવણ તેને જોઈને ભગવાન વિષ્ણુ-

૧. જગત્રેણુ. અથવા વિશ્વદેવદેવતા. ૨. ઉત્તરા અભિમન્યુની સ્ત્રી, અને
ઉત્તરાપાત્ર. ૩. શ્રવણભક્તિ અને નક્ષત્રનું નામ; ૪. સ્વરૂપજ્ઞાન અને પશ્ચ-
ાદૃષ્ટિ. ૫. નવવિધ ભક્તિ અને નક્ષત્રસમૂહ (અર્થ પચાસમાં આવતા સાત
ચંદ્રા જે અર્થ લખ્યા છે, તે પરથી ઉપર લખેલા અર્થની સમજણમાં
સુલભતા થશે.

સ્વરૂપમાં તદાકાર થઈ મહાત્મા શુકાચાર્ય પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળવા આગ્યો. અર્થાન્તરવડે (બીજો શ્લોકાર્થ.) એમ સમજો કે, વિશ્વદેવ જેનો દેવતા છે એવું જે ઉત્તરાપાદા નક્ષત્ર એમાં સ્થિત થઈ પાછળ દૃષ્ટિ કરીને જે રહેશે તેના દેખવામાં પ્રથમ, સ્વ—જ્ઞાન (નક્ષત્ર-સમૂહ)ની મધ્યે વિષ્ણુ દેવતા છે જેનો તે અવશ્ય નક્ષત્રજ્ઞ આવશે. અશ્વિની વગેરે સત્તાવીસ નક્ષત્ર શુશુભાર ચક્રમાં સ્થિત રહેલાં છે, અને ચક્ર જેવી રીતે ફર્યાં કરે છે તેવી રીતે નક્ષત્રચક્ર પણ ફર્યાં કરે છે. અશ્વિની વગેરે નક્ષત્ર પહેલાં જે નીકળી જાય છે, તો ઉત્તરાપાદાપર સ્થિત થઈને પાછળથી જેવાવાળાને અવશ્ય નક્ષત્રજ્ઞ પ્રથમ નજરે પડે છે. ઉત્તરાપાદાની પછી અવશ્યજ્ઞ છે અને એનો દેવતા પણ વિષ્ણુ છે. (આ શ્લોક જરા કઠિણ છે સાધારણ જનના ખ્યાલમાં આવે નહિ. એમાં શ્લેષપદ છે તે સંસ્કૃતજ્ઞ માણસોના ધ્યાનમાં આવશે. વિગ્રહ વગેરે વિશેષ કરવામાં આવે તો જેમને સંસ્કૃતપદનું જ્ઞાન નથી જેમને અધિક કઠિણ થઈ પડે.) તાત્પર્ય કે:—પરમાત્માની કથાના અન્તર્યુવડે વાસ્તવ સ્વરૂપના ગુણોનું જ્ઞાન થવાથી પરાભક્તિમાં સાધકપુરુષ દિન:સંશય પહોંચી જાય.

હવે આ ઉપર શંકા થશે કે, જે પુરુષનો પૂર્વ જન્મનો જેવો સંસ્કાર હોય છે, તેવીજ તેને વાસના થાય છે. હાલમાં જે સંસારની પ્રવૃત્તિમાં લોકો છે, તેમના પૂર્વજન્મમાં પણ સંસારનો સંસ્કાર હતો, એ પ્રમાણે જન્મજન્મ અમ છે. એટલા માટે એવા લોકોને મોક્ષેચ્છા અને તેને અર્થે સ્વચ્છ પ્રવૃત્તિની સમગ્ર અવશ્યતા પ્રવૃત્તિ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય ? અતઃ એકેએની સમજણ એવી જણાય છે કે, વિષયો વિના સુખ નથી અને દુઃખ તો વેદાંતપ્રક્રિયાથી જે મોક્ષરૂપ જાણ તેમાં છેજ નહિ. એ પ્રકારે વિચારીત સ્થાનીઓને પ્રથમ મોક્ષેચ્છા પણ કોઈ પ્રકારે સંભવિત નથી. એના સમાધાનમાં કહેલું છે કે:—

નિષ્કામસ્ય ચા સ્વકામસ્ય ચા અસ્તિવિષ્ણોઃ શિવસ્ય ચ ।

સમ્યક્દર્શયે જાતા મુમુક્ષા કાર્ત્ત્વં હિ ભવ ॥

જમદગ્ન્યાયક પરમાત્મા સાકાર વિષ્ણુ અથવા સુષ્પરૂપ સંકરની નિષ્કામ ચક્ષુષા સકામ, પ્રેમયુક્ત અંતઃકરણમાં બંધિત (જન્યવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય તો એ મોક્ષેચ્છાનું કારણ છે. અથવા આ જન્મમાં આ તો જન્મોત્તરમાં વિષ્કામતા-વડે મંગાતીસહિ પુરુષચાનમાં શીતોષ્ણાદિ સંકલ્પ કરીને પેતાત્મા વર્ણીઅને કલ્પિત કર્મનુશ્ચાનરૂપ તપ કર્યું હોય તો, તે પુરુષના પરિપાકવડે અગ્નેલાં શુદ્ધઅંતઃકરણવાળા પુરુષને મોક્ષની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થશે.

ઉપાસના સહિત કર્મોનાં ફળ જૂદાં છે, તથાપિ ચિત્તશુદ્ધિ (રાગાદિ મલ રાહિય)જ મુખ્ય ફળ સમજવું. અંતઃકરણની અતિશય શુદ્ધિ થઇ હોય તો તે કર્મોનું જીજ્ઞાસા ફળ થાય છે; અને તેના કરતાં પણ અતિશય શુદ્ધિ થઇ જાય તો કર્મોનું જ્ઞાન એજ ફળ થાય છે. બંધનનો હેતુ એવાં કર્મોનું ફળ, મુક્તિનું કારણ જે જ્ઞાન તે શી રીતે થાય ? એ પ્રમાણે ન કહેવું- કેમકે, કામ્ય અથવા નિષ્કામ સત્કર્મોની ગતિ (ફળ) આશ્ચર્યરૂપ છે. કર્કટી રાક્ષસીને કામ્ય તપથી પણ મુક્તિના હેતુરૂપ જ્ઞાનનો લાભ થયો; એ પ્રમાણે વસિષ્ઠએ ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં કહેલું છે, તથા મૌલ્યમ્સત દાશૂસ્તે પણ અગ્નિની આરાધનાવડે કદંબના વૃક્ષપર સ્થિત થયે સતે લાંબ કરેલાં કર્મવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઇને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇલાદિ સ્થિતિ-પ્રકરમાં વસિષ્ઠએ વર્ણન કાઢ્યું છે. માટે ઉપાસના અને કર્મ મુમુક્ષાના કારણો થાય છે; અને જ્ઞાનપ્રધાનફળના પ્રતિપાદક ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોએ પણ જ્ઞાનેચ્છુનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિથી જ્ઞાનેચ્છા દૃઢ થવાને માટે નિત્ય નૈમિત્તિક નામે પ્રાયશ્ચિત્તકર્મોનો અંગીકાર કર્યો છે. એના સિવાય અન્ય પણ કારણ છે, કે જેથી કરીને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે.

વિદુષાં ચીતરાગાણામન્નપાનાદિસેવયા ।

સંગત્યા પ્રણયેનાપિ મુમુક્ષાઽઽકસ્મિકી ભવેત્ ॥

રાગદ્વેપરહિત જ્ઞાનિયોનું અન્ન ભક્ષણ, જળપાનાદિ સેવનવડે તથા તેમનાં દર્શન, સંભાષણ, સમાગમ, નમસ્કાર ઇત્યાદિથી કારણ વિનાશ અકસ્માત્ મોક્ષવિપયક ઇચ્છા થાય છે. સારાંશ, ઉપર કહેલાં સાધનઅનુ-જ્ઞાનવડે મોક્ષેચ્છા થવી એ અસંભવિત નથી. તથાપિ તેમાંય જ્ઞાની મહાત્માઓનો સમાગમ અને અન્નપાનાદિનું સેવન શ્રેષ્ઠ સમજવું, એટલે અંતરંગ (જલ્દી અંતઃશુદ્ધિ અને જ્ઞાનેચ્છાનું) સાધન જાણી લેવું. માત્ર મહર્ષિના આશ્રમમાં શબ્દી રહી હતી અને એમના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું સેવન કરતી હતી. જેથી એને આત્મજ્ઞાન થયું હતું. એ પ્રમાણે મલપ્રભા-માહત્મ્યની અંદર શબ્દીના ચરિત્રમાં વર્ણવેલું છે.

તથા કળીમાં પૈઠળ નામે ક્ષેત્રમાં જે એકનાથ નામે સાધુ થઈ ગયદ. એમને પણ ‘જનાર્દન’ સદ્ગુરુની સાથે સમાગમ, તેમનું અન્નસેવન વગેરેથી જ્ઞાન અને શ્રી દત્તાત્રયનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હતું. જનાર્દનપંતની ઉપર શ્રી દત્તાત્રયની પૂર્ણ કૃપા હતી. (એમનું સ્થાન દક્ષિણમાં ચૌરંગાખાડની પાસે દોલતાખાડ નામે કિલ્લાપર છે) જેને વાસ્તે કવિ કહે છે કે:—

વિધ્યસ્તતમઃ સ્તોમો જયતિ દ્વિજરાજ ણ્ણ આત્રેયઃ ।

શ્રિતસજ્જનૈકનાથો જનાર્દનો યસ્ય વંશોઽમૂળ્ ॥

જે પ્રકારે વિપ્રશ્રેષ્ઠ આત્રેય (ચંદ્ર) અંધકાર સમૂહને નાશ કરીને જગતમાં ઉત્કર્ષતાથી વર્તે છે અને તેમના કુલમાં આશ્રિતસજ્જનૈકનાથો સ્વામી જે જનાર્દન (કૃષ્ણ) તે ઉત્પન્ન થયા હતા, તે પ્રકારે દ્વિજશ્રેષ્ઠ આત્રેય (દત્તાત્રેય) પણ અજ્ઞાનસમૂહનો નાશ કરવાને જગતમાં ઉત્કર્ષતાથી વિચરે છે. એને તેમના વંશમાં જનાર્દન (પંત) ઉત્પન્ન થયા; તથા જેના આશ્રિત સજ્જન એકનાથ થયા. વંશ બે પ્રકારનો છે. એક જન્મ વંશ અને બીજો વિધાવંશ. ચંદ્રના વંશમાં જનાર્દન (કૃષ્ણ) અને દત્તના વંશમાં જનાર્દન (પંત) ઉત્પન્ન થયા.

એકનાથ નાની ઉમરમાં એમની પાસે જઈ રહ્યા હતા અને તેઓ આતઃકાલથી શુર સૂએ ત્યાંસુધી આળસ વગર સેવા કરતા હતા. એમને પોતાના હાથવડે સ્નાન કરાવતાં અને પૂજા સાહિત્ય તૈયાર કરી આપતા. તથા ભોજન થયા બાદ એમનું ઉચ્છિદ્ર શેળાન્ન અતિપ્રેમથી ભક્ષણ કરતા; એ પ્રમાણે તાંબૂલ ખાંડીને આપતા; ચરણ દબાવતા ઇલાદિ સર્વ પ્રકારની સેવા મનોભાવથી તેઓ કરતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ જનાર્દનપંત રાતમાં કદ પિતાદિ પીઠદાનીમાં થૂંકતા, તેનું પણ એકાન્તમાં પ્રાશન કરતા. એવી સેવા કરતાં તીવ્ર મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, અને જનાર્દન પંતે પ્રસન્ન થઈ એકનાથને ઉપદેશ આપ્યો તથા શ્રી દત્તાત્રયનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યાં. સારાંશ, ભોકાને યદ્યપિ વિષયનાં સુખ પ્રિય છે અને તેઓ તેમની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ કહેલાં સાધનનું અનુશન કરવાથી એમને મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એમને સુખનીજ અપેક્ષા થાય છે; પછી ભલે તે સુખ વિષયોથી યુક્ત હોય અથવા તેમના વિનાનું હોય. પરંતુ સુખજ આપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે, એવું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી મોક્ષેચ્છા થતી નથી; અને તે જ્ઞાન અંતર મલિન હોવાથી થતું નથી. માટે સત્સમાગમાદિ સાધનોના અનુશન પરાયણ થવાની આવશ્યકતા છે. તે પછી રાગ પરિક્ષિત-ગુણ્ય શ્રવણમાં નિરંતર એકાગ્રતા થશે અને મનન, નિદિધ્યાસનાદિવડે મોક્ષ અભાશે એમ સમજવું.

॥ इति शिवम् ॥

દ્વિતીય પુખ્ય.

હરિકથા શ્રવણથી જ્ઞાન લાભ અને સંકટ વિમોચન.

કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિ ન કુર્યાત્ ॥ ભાગ. ॥

કૂપ બાંધવાના સમયમાં, કદાચિત્ એમાં કોઈ પડે તો ઉપર ચઢી આવવાને માટે સીડી વગેરે ઉત્તમ બાંધી રાખે છે. જેના આલંબનવડે પુરુષ, ઉડા અને ધનાધિકારયુક્ત કૂપમાંથી ધીરે ધીરે ઉપર ચઢી આવે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યાથી ગાદાધિકાર જેમાં છે એવા સંસારરૂપ કુવામાં પડવાથી જેની 'દૃષ્ટિ' નાશ પામેલી છે એવા મનુષ્યોના ઉદ્ધાર વાસ્તે મહાત્મા પુરુષોએ અત્યંત રમણીય અને સુલભ એવી રચાયેલ પરમાત્માની અવતારકથા નિર્માણ કરી રાખી છે. એનું આલંબન થાય તો, શ્રવ નિઃસંશય ઉપર સ્વયંપ્રકાશ સ્થાનમાં આવીને સ્થિત થાય. બગવાનની કથા શ્રવણ કરવાથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે અને તેનાથી ત્રિગુણોત્પન્ન કામદોષાદિ વિકાર નાશ પામે છે. વિષય વિરક્તિ થઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને અનંતર તેને, મોક્ષતુલ્ય પરામકિતમાં પ્રવેશ કરવા માટે માર્ગ મળે છે; એનું હરિકથાએનું માહાત્મ્ય છે. એમનું એકવાર શ્રવણ થાય તો, રસિક (પ્રેમી અને શૃંગારાદિ રસ જાણવાવાળા) પુરુષોને જે આનંદ થાય છે, તે બીજા કોઈપણ વિષયથી થતો નથી. નૈયમિકાર કહે છે:—

યથા યુનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિ રમણી ।

કુમારાણામંતઃકરણહરણં નૈવ કુરુતે ।

મવુક્તિઞ્ચંદંતર્મદયતિ સુધીભૂય સુધિયઃ

કિમસ્યા નામ સ્થાવરસપુરુષાનાવરમરૈઃ ॥

પરમ સુંદર રમણી (સ્ત્રી) તરુણ અને કામી પુરુષોના અંતઃકરણને જેમ હરણ કરે છે, તેમ તે દુઃખપાનકરવાથી પરમપુરુષાર્થ મળે. એમ માનવાવાળા અને કામસુખાનુભવરહિત કુમારના ચિત્તને આકર્ષણ કરી શકતો નથી. તદ્વત્સાર આ કાવ્યરચનારૂપ પરમસુંદર મહારી વાણી શ્રવણ મનન દ્વારા અમૃતતુલ્ય થઈને, જે સર્વશાસ્ત્રરહસ્ય જાણવાવાળા રસિક પંડિતના મનને આનંદ ઉપજાવે તો, નીરસ, (સર્વ પ્રકારવડે રસ શબ્દના અર્થને પશ્ચ એનું મન સ્પર્શ કરતું નથી એવા) ચલિતપાપાણતુલ્ય અને તુલ્યપુષ્કરહિત

પશુઓ સમાન પુરુષોવડે, પંડિતોએ આદર કરેલ મારી વાણીનો યદ્યપિ અનાદર કરાય તોપણ શું થયું ? તેને જરાએ અપાય અથવા લઘુત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એ પ્રમાણે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, નારદ, શુકદેવ તથા મહાત્મા તુલસી-દાસ, રામદાસ, તુકારામ, યાનેશ્વર, એકનાથ, નામદેવ, સરદાસ, ઇલાદિ મહાત્માઓની પરમરમણીય ઇશકથાવાણી તરુણ અને કામી (સંસાર તરીજવાને સમર્થ અને ઇચ્છા કરવાવાળા) પુરુષના મનને પોતાના તરફ ખેંચી લાવે, પરંતુ જે કુ-માર ‘કુસ્તિતો મારો મદનો યસ્મિન્’ યાને જેના અંતરમાં દુષ્ટમદનનો નિવાસ છે અને વિષયરસપાનવડેજ પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે અથવા થશે એમ માનવાવાળા જનના મનને તે આનંદિત કરતી નથી અને તેથીજ તે એનો આદર કરશે નહિ. જલે ! તેને લીધે તિરસ્કાર અને નિંદા થઇ તોપણ એ સુધી મહાત્માઓની પરમ રમણીય ઇશકથાવાણીને શું હાની થવાની ? કાંઈપણ નહિ. પરંતુ જ્યારે તેની કુ-માર-મવસ્થા બદલાશે અને તે તરુણ કામી થશે (સંસાર ક્ષણભંગુર અને દુઃખદ છે એવું સમજીને તેમાંથી તરી જવાની ઇચ્છા કરશે) ત્યારે તેજ કથાવડે એનું મન આકર્ષિત થશે અને તેમાં આદરપૂર્વક તે સતત રમણાણુ થશે. તરી જવા માટે કુમાર અને વૃદ્ધ સમર્થ હોતા નથી; તરુણજ તરે છે તથા પ્રબળ કામ પણ તેનામાં ઉપજે છે. ‘તરતીતિ સ્વરુપઃ’ તદ્વતુસાર સંસારાવર્ણુમાંથી તરી જવામાટે ઉપયોગી તારુણ્ય, શાસ્ત્રગ્ન સંપાદન અને વિવેક સંપન્નતા વડે થાય છે અને એને લીધે તીવ્ર કામના પણ થાય છે. એટલા માટે એવું તારુણ્ય પ્રાપ્ત થવા માટે મહાત્માઓની સમીપ જઈને પરમાત્માનાં ગુણકથાનું તેમનાં મુખથી શ્રવણ કરવું. મહાત્મા કહે છે કે:—

પદ-શાગ-છાયા-તાલ ત્રિતાલ.

સુનો કથા હરિદી સુખદાર્ઢા । તા બિન ભવ ન ભય તરાઈ ॥ ૧ ॥
 ચૌર્યાશીલખયોનિ કિરાઈ । જાતકર્મ સો મુનત નરાઈ ॥ ૧ ॥
 ધ્યાન તપવ્રત યોગ સમાધિ । કલેશ હોત બહુ જાત ન આધિ ॥ ૨ ॥
 મન તન કાનહિ નિચલ જાકે । હોત દેવ વશ નિચય તાકે ॥ ૩ ॥

૧. જ્ઞાન ૨. અમ્યુત અવતાર કથા—નથી તૂટી પડેથીઆનીવાર્તા. એટલે કે કુવામાંથી ઉપર આવવું હોય તો સારી શ્રેણીનો આધાર લેવો જોઈએ. (આ રીપ પાછળના ૫૪ ઉપર વાંચવી.)

સખસે પ્રિય કીર્તન હૈ પ્રભુકો । દેત મુગતિ જો નિજ દાસનકો ॥૪૫॥
કતાત્રય પ્રભુ અંતર્યામી । છાંડિ હોત રત સંસૃતિકામી ॥ ૫ ॥

પરમાત્મકથા શ્રવણ જ ઉત્તમ દૃઢ નૌકાતુલ્ય સંસાર સિંધુ ઉતીર્ણ થવાને માટે મુખ્ય સાધન છે. જેનાં શ્રવણથી નિખિલ કર્મનષ્ટ થઈ જાય છે, જેને લઈને આપણે ચોરાશીલક્ષ યોનીમાં ફરીરચ્યા છીએ. જપ, તપ, ધ્યાન તથા વ્રનાદિના આચરણમાં કલેશ ધણે હોવાથી, તેવડે આધિ (માનસિક દુઃખ) દૂર થાય નહિ. પરંતુ મનુષ્યને કેટલું એ દુઃખ થયું હોય અને પરમાત્માની સુંદર કથા સાંભળે તો તે દુઃખ શીઘ્ર જ વિસ્મૃત અને નષ્ટ થઈ જાય. પરમાત્માને અજિત (કોઈએ જીતેલ નથી) એમ કહે છે; પરંતુ એક સ્થાનમાં સ્થિત થઈને શરીરને નિશ્ચય કરીને અને મનને એકાગ્ર રાખીને જે કથા સાંભળે છે તેના વશવર્તી પરમાત્મા થાય છે; અર્થાત્ એવા ભક્તોવડે પરમાત્મા વિજીત કરાય છે; કારણ કે જીત્યાવિના કોણ કોને વશીભૂત થાય ? પરમાત્માને કીર્તન અત્યંત પ્રિય હોય છે. એટલા માટે, આપણે પણ આ સાધન વડે તેમને વશ કરી લેવા. આવો મુલભ ઉપાય છોડી જે લોક સંસારવિષયક વાસનાને વશીભૂત થઈને પોતાનું આયુષ્ય ગુમાવે છે તે પોતે જ પોતાના શત્રુ બને છે એમ સમજવું. પરમાત્માને કથા કેટલી પ્રિય છે અને પોતાના દાસોનું રક્ષણ તે કેવું કરે છે, જેને માટે ઇતિહાસ શ્રવણ કરો.

એક સમય પુનામાં મહાત્મા તુકારામ આવ્યા હતા અને તેમની કથા ચાલતી હતી. એ વખતે મહારાજ શિવાજી સિંહગઢ ઉપર હતા અને તેમને એ ખબર મળી કે તુકારામની કથા પુનામાં ચાલે છે. રાજા તેમના દર્શન વાસ્તે અને કથા શ્રવણ હેતુથી ત્યાંથી નીકળ્યા અને પુનામાં આવ્યાં. ન્યારે દર્શન સમયે તુકારામની પાસે શિવાજીએ ચાંદીની થાલી દ્રવ્યાદિ ભરીને બેઠામાં ધરી દીધી, ત્યારે તુકારામ બોલ્યા, રાજા ! તમારી કીર્તિ અને વિશાળ શુદ્ધિ, ઉદારતા વગેરે ગુણ વિશે હું સાંભળું છું પરંતુ અમારે વૈષ્ણવ જનને આ દ્રવ્ય ગોખાંસ તુલ્ય છે. અમારૂં સમાધાન થાય એમ તમારી ઇચ્છા હોય તો, પરમાત્માનું નામ સ્મરણ કરવું, એકાદશીનું વ્રન કરવું અને પરમાત્માનો દાસ છું એમ સમજવું; આ દ્રવ્યને લઈને મહેને સંતોષ નથી એટલા માટે લઈ લેવું અને ગરીબ અપેક્ષિત લોકોને ઇચ્છા મુજબ વહેંચી દેવું. આવી નિઃસ્પૃહતા દેખીને રાજા ચક્રિત થયો અને શરમાઈ ગયો. તે દિવસ એકાદશી હતી અને તુકારામને નિયમ હતો કે આખી રાત કીર્તન કરવું. દશમીને દિવસ એક જુકત રહેવું, એકાદશીને રોજ ઉપવાસ અને

રાત્રીએ કીર્તન કરવું તથા હાથથીએ પારણું કરવું અને તે દિવસ દિવસે સુવું નહિ, એ પ્રકારે તુકારામ યથાવિધિ વ્રત કર્યા કરતા હતા. રાત્રિ શિવાજી રાત્રીએ કીર્તન સાંભળવાને જન સમુદાયમાં જઈ બેઠા. એ વખતે યવનનું રાજ્ય હતું અને શિવાજીને પકડવા માટે ચારેતરફ બાદશાહના શુભ જનસુસ ફરતા હતા કે જેથી શિવાજી ક્યાં છે તે જાણવામાં આવે. પૂનામાં રાત્રિ આવેલ તથા ક્યામાં બેઠેલ છે એ ખબર દુતો તરફથી જાણવામાં આવ્યા કે તરતજ એને પકડવાને માટે એ હજાર પદાણુ સિપાઈ બાદશાહના ચાણુક ગામથી દોડ્યા. (પૂના પાસેજ ચાકણુ નામ ગામ છે) પૂનામાં આવીને જે ઠેકાણે ક્યા ચાલી રહી હતી, તે સ્થાનને સિપાઈઓએ ઘેરી લીધું અને અંદરના બાદશાહી બહાર જવા પામે નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. શિવાજીને પીછાણીને બાંધી લેવો એવા વિચારમાં એ સર્વલોક હતા, એટલામાં આ સમાચાર રાજાના તેમજ શ્રેતાઓના જાણવામાં આવ્યા અને તેને લઇને ક્યાના રંગમાં ભંગ થયો. કોઈ આમ તેમ જોવા લાગ્યા, કોઈ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે “ ઉઠો ! ભાગો ! ” બ્યારે આવી સભાની ચળવિચળ સ્થિતિ દીઠી ત્યારે તુકારામે પૂછ્યું, શું છે ? સર્વ બયભિત કેમ થયા છે ? શું ચારે તરફ જોઈ રહ્યા છે ? મ્હને કહો. ત્યારે લોકોએ તુકારામને કહ્યું કે રાજાને પકડવા માટે બાદશાહના ઘોડેસ્વાર આવેલ છે અને તેમણે આ મકાનને ઘેરી લીધું છે; કોઈને પણ અંદર બહાર જવા દેતા નથી. આ મ્હોટું સંકટ ઉપસ્થિત થયું છે વાસ્તે સૌ વિચારમાં પડ્યા છે કે, શું કરવું ? હવે અહીંથી રાજાને અન્યત્ર ભગાડ્યા વિના એના પ્રાણુ કેવી રીતે બચશે ? તો આજ્ઞા આપો. તુકારામ બોલ્યા, પરમાત્માની ક્યામાંથી ઉઠવું ન જોઈએ એવી ધર્મ નીતિ શું હમે જાણતા નથી ? હરિકીર્તન શ્રવણુ કરવા માટે, જ્યાં કીર્તન થતું હોય ત્યાં એવી રીતે ધુસી જવું જોઈએ કે, જેમ ચોર લોક ધનાહના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ. અને ગયા પછી અને ત્યાં બેઠા પછી ચાહે તેટલું ગૃહકાર્ય ઉપસ્થિત થાય અથવા સંકટ આવી પડે તોપણ, જેમ એકાદ ઠોર પોતાની ઉપર ધણો બોળે લાદવાને લીધે બેસી જાય છે અને મારપીટ કરે તોપણ ઉઠતું નથી તે પ્રમાણે ઉઠી જવું જોઈએ નહિ. પરમાત્મકથાનો ઉચ્છેદ થાય તો કેટલું પાપ છે ? ભગવતી ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—

નિદ્રામગઃ કયાન્તે । દંપત્યોઃ પ્રીતિમેદનમ્ ।

શિશુમાતૃચિમેદશ્ચ જ્ઞાતૃત્વાસમ સ્મૃતમ્ ॥

હે બાઈઓ ! નિદ્રાભંગ, પરમાત્મકથાનો ઉચ્છેદ, સ્ત્રી પુરુષની પ્રીતિને નાશ, માતા અને બાળકનો વિયોગ કરવો, આ સર્વ કાર્યો કરવાવાળા

પુરુષને બહુભક્તિપુણ્ય પાપ લાગે છે. એટલામાટે આવેલ સંકટ દૂર થવા માટે એકાગ્રતાવડે હૃદિનું ધ્યાન અને સ્મરણ કરો. તુકારામનું વચન સાંભળીને સર્વનિશ્ચિંત થયા અને રાગએ પણ વિચાર કર્યો કે, ચાલો! આજ એકાદશી પર્વકાળ છે તથા કીર્તન ચાલી રહ્યું છે એવામાં મહાત્માની પાસે યદ્યપિ મરણ થાય તોમણ હરકત નહિ. તારક અને મારક એક પરમાત્માજ સમર્થ છે. સર્વજન તથા તુકારામ પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી ધ્યાન અને સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

અહિંઆ બહાર જે પડાણ હતા તેમાંથી કેટલાક અંદર આવ્યાને જનસમૂહમાં જોયા માંડયા પણ એમાં રાગ કોણ છે એ કોઈ જાણી શક્યો નહિ. ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે અહિંઆ આવેલ સર્વેને મારો તો રાગ પણ મરાશે, તુકારામને અંતર્દષ્ટિવડે તેમનો આ વિચાર સમજવામાં આવ્યો. ત્યારે તેણે બચવાનું શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું, હે પ્રભો! તમારી કથા અવધુ માટે ઘણા પ્રેમવડે તથા શ્રદ્ધાવડે આ સર્વજન આવેલ છે પણ એમનાપર એટો સંકટ પ્રસંગ છે. હું મ્હારી પોતાની જાત માટે બીતો નથી અને પ્રાર્થના કરતો નથી; કરંતુ આમના જે પ્રાણ જાય તો તમારી આપકીર્તિ થશે અને આજ પછીથી કોઈ પણ આપની કથાપર, વેદશાસ્ત્ર પુરાણ તથા મહામાઓના વચનપર વિશ્વાસ કરશે નહિ. “જ્યાં મ્હારી કથા ચાય છે, ત્યાં હું ઉભો રહું છું” અને ભક્તજનોપર સંકટ આવી પડે ત્યારે મ્હારું સ્મરણ કરે તો હું સુદર્શનવડે એને દૂર કરી દઉં છું.” આવાં આપનાં મુખોદ્દમત વચનને આ સમયે સત્ય કરી બતાવે. ‘ન મે મક્તઃ પ્રજાન્તિ’ એવું ગીતોક્ત વચન પણ પ્રસિદ્ધ છે. રાગ તમારા ભક્ત છે અને આ શ્રોતાશ્રોક પણ અત્યંત પ્રેમથી તમારા શુણ્ણ કીર્તનમાં નિરત થયેલ છે. આ સર્વની લજ્જા તમારે હાથ છે, એ પ્રમાણે તુકારામે જે પ્રાર્થના કરી તે સાંભળીને પરમાત્માનું અંતર દયાર્દ્ર થયું. જે પ્રમાણે બાલક અરુપટ (બોબડું) બોલે છે તથાપિ તેના પિતાનું મન મોહિત થઈ જાય છે તદુપસાર, પરમાત્માપિતા પોતાના બાવિક ભક્તોનાં વચન સાંભળીને લુપ્ત થઈ જાય છે. તુકારામ વિશે કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

અમંગલીર્તિપ્રામેજ તુકારામેજ સ્તમ્ભુજા ।

અર્જો: હરચા નિલ્લં પદ્મનંદકં ॥

જે પ્રમાણે, પરમાત્મા નિષ્કલ્પે શ્રીરામશાસ્ત્ર ઉત્તમ અપલ્લ (પુત્ર) રૂપ ધારણ કર્યું અને અનેક વિષ્ણુ અઘોરિક અરિત કરીને અખંડ (અવીનશી) કીર્તિ સમૃદ્ધ સંપાદન કર્યો અને તેને લીધે ‘અજ રાગ અને દશરથ એ બંનેને

૧ દશરથનો પિતા.

સર્વે પદમાનંદયુક્ત કર્યા તે પ્રમાણે તુકારામસાધુએ અભંગ (કવિતા) રચી કીર્તિસિદ્ધિવડે અબ (અભ્યસદિત) અને દુઃખ-રચ (અવતાર) છે જેના એવા ભગવાન વિષ્ણુને નિત્ય પરમાનંદિત કર્યા. સારાંશ, જેના વચન વડે પરમાત્મા અતિસંતુષ્ટ થયા; કારણકે તે સર્વ અભંગ નિર્બલ ભાવવડે અને વેદસાસ્ત્રોના પ્રમેયવડે ભરિત છે. ખરદ્વયજ્ઞાદિ દુષ્ટ અસુરોનું જેમ શ્રીરામના તિલ્લુ બાણ બેદન કરતાં હતાં તે પ્રમાણે, જે તુકારામમાં અભંગરૂપ બાણ અસુરજનના હૃદયનું બેદન કરે છે. તથા જનક રાજની સમાન જેનો સ્વાત્મા-નુભવ છે અને સનકાદિયુની, જેનો વૈરાગ્ય દેખીને આનંદથી મસ્તક હલાવે છે. એવા તુકારામની પ્રાર્થના સંભળીને પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા અને કીર્તનમાં તેની પાસે પ્રકટ થયા. પરમાત્માને, ભક્ત પ્રિય અને કથા પસંદ પ્રિય છે; એટલા માટેજ કથા પ્રસંગમાં ઉપસ્થિત થયેલ વિદ્ય જે દૂર ન કરે તે, આજથી કેટલેક મનુષ્ય કથા ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થઈ નહિ તથા પોતાનું વચન પસંદ મિથ્યા થશે અને અતીવપ્રિય ભક્ત તુકારામને દુઃખ થાય એમ નાહીને, ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલે નિજરૂપ ત્યાં વ્યક્ત કર્યું. કવિ રિલેપવડે ભક્તપ્રિયતા અને કથાનીપ્રિયતા વર્ણન કરે છે કે:—

યઃ પુષ્પવદ્દુર્લભઃ પાંડુઃ કવિઃ સંસ્કૃતગો નવનાર હીઃ ।

હરિઃ રાજોડ્યામહ શ્રુતિઃ કાવ્યવંસ્તત્કથિકાપ્રિયોડપિ ॥

જે પરમાત્મા પુષ્પવદ્દુર્લભ (સૂર્ય અને ચંદ્ર નેત્ર જેને છે એવા) છે. તથા પાંડુતા બાળ જે પાંડવો તેમનું જેણે પાલન પોષણ કર્યું છે. અને અભિરામને જેના અંગનું પૂજન કર્યું છે. વળી, નૂતન મેધવત્ જેની કાંતિ છે અને શ્રુતિમાં જેને પુરાણ (અનાદિ) પુરૂષ કહેલ છે, તે હરિ (ભક્ત સંકટહર્તા) ભક્તપ્રિય અને કથિકા (કથા) પ્રિય એવા છે. અર્થાત્તર વડે કહે છે કે એ પ્રમાણે પુરાણ (વૃક્ષ) પુરૂષ પસંદ ભક્ત (આદન) પ્રિય હોય છે અને તેને કથિકા (કદી) પ્રિય હોય છે. અતિ વૃક્ષ મનુષ્યનો નિર્વાહ પ્રાયઃ કદી અને ખાતવડે થાય છે. અને વળી તે વૃક્ષ કેવો હોય છે? તો પુષ્પવદ્દુર્લભ (પુષ્પા-ખ નેત્રરેખાયુક્ત જેની દૃષ્ટિ) થાય છે. તથા જે માથાપર પાંડુ (સંકેત) બાળને ધારણ કરે છે એ પ્રમાણે જેનું અંગ શિશિલ ચર્મના વહીવડે સંપૂર્ણ ચામ છે; અને નૂતન દંતશોભા જેની નહ થઈ છે એવા શુભયુક્ત થાય છે. સારાંશ, પરમાત્મા કીર્તનપ્રિય અને ભક્તપ્રિય હોવાથી આ સંકટ દૂર કરવા

૧ શરીરનું શ્રુત્યાદિવિષે રચરૂપવડે વર્ણન કરાવેલ છે; મત્સ્યાદિ રચ. (રચ) શરીર, અવતાર.

માટે તુકારામને કહેવા લાગ્યા કે “તમારું કીર્તન ચાલુ રહ્યું છે તેવુંજ ચાલવા દો. હું પરચક્રનું પરબાણું નિવારણ કરું છું. તમારે શંકર કરવી નહિ.”

આ પ્રમાણે કથનકરીને પરમાત્મા ન સમજે એમ પોતે શિવાજીનું સ્વરૂપ લઇને ઘોડાપર સવાર થયા અને પોતેજ મોટથી પુકાર કરીને કહેવા લાગ્યાકે હે સિપાઈઓ ! શું જોઈ રહ્યા છો ? જુઓ આ શિવાજીરાજા બાગી જાય છે, પકડો. સિપાઈ સાંભળીને તરતજ તેની પછવાડે બાગવા લાગ્યા. નગરના સૌ લોકો જોવા લાગ્યા તો, શિવાજીને પકડવા માટે તેની પાછળ ઘણા સવાર દોડે છે. ત્યારે અંદર અંદર બોલવા માંડ્યા કે હવે શિવાજી આમના હાથમાંથી ક્યારેય નહિ. ત્યાં પરમાત્માએ તેમને પોતાની પાછળ ખૂબ દોડાવ્યા તથા જ્યાં ખૂબ કંટકવૃક્ષ છે, તથા મોટામોટા પથ્થર છે એવા જંગલમાં એમને લાવીને છોડી દીધા અને પોતે ગુપ્ત થઈ ગયા. ત્યાં શરીરમાં કંટક લાગે છે, ઘોડાપણ અટકી પડે છે, પવન પણ બહુ થયે નેથી ઠંડી પણ બહુ લાગે છે, તેથી સર્વ સિપાઈ અધારામાં દુઃખી થયા. પણ રાજા હાથ આવ્યો નહિ. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યા કે, રાજા કાણુજીએ ક્યાં બાગી ગયો ? અથવા અમારી દૃષ્ટિમાં કાંઈ બ્રમ તો થયો નથી ? શું છે તે સમજતું નથી. એ પ્રમાણે દુર્જનોને વનમાં શિક્ષા કરીને પરમાત્મા તુકારામની પાસે આવીને કાનમાં કહેવા લાગ્યા કે “તમારું વિદ્વ નિર્દલન થયું. હવે આનંદથી કીર્તન કરો.” લોકો દ્વારા રાજાને તથા સર્વ શ્રેતાજનોને ખબર થઈ કે, વિદ્વ આવ્યું હતું પણ પોતાની મેળેજ દૂર થઈ ગયું. ત્યારે પરમાત્માની મોટી કૃપા થઈ એમ સૌ બોલવા લાગ્યા. અનંતર મંગલારતી થઈ અને રાજા ગામમાં થઈને જતા હતા, ત્યારે રાત્રીએ જોઓએ દીકું હતું તે સર્વ રાજાને પૂછવા માંડ્યા કે પેલા પકાણુના હાથથી તમે કેવી રીતે બચ્યા ? કેટલા સવાર તમારી પછવાડે દોડના હતા ? રાજાએ કહ્યું કે, હું તો કથામાંજ બેઠો હતો, અને ક્યાંઈ બાગી ગયો ન હતો. લોકોએ કહ્યું અમે તમારુંજ રૂપ દીકું હતું કે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને તમે બાગી રહ્યા હતા અને સિપાઈ પાછળ દોડતા હતા. ત્યારે રાજા ચકિત થયો અને સમજી ગયો કે, પરમાત્માની કૃતિ અદ્વિત અને અતર્ક્ય છે; તેમણે મ્હાં રૂપલઈને આવેલ વિદ્વ નાશ કરી દીધું. રાજાએ તુકારામને તથા શ્રેતાજનોને આ વાત વિદિત કરી. ત્યારે તુકારામ બોલ્યા કે, પરમાત્મા મોટા માયાવી છે, અને બક્ષોની કદીપણુ ઉપેક્ષા કરે નહિ. જેમ પહેલાં કાલયવનને શ્રીકૃષ્ણે કપટ કરીને મારી નાંખ્યો હતો તદ્દનુસાર આ વખત પણ આ યવનોને કપટ

કરીને ફસાવ્યા અને અખિલ ભક્ત જનોના પ્રાણુની રક્ષા કરી. સાંભળતાંજ સર્વને ખાતરી થઈ કે, આ સંકટ તુકારામને લઈનેજ પરમાત્માએ દૂર કર્યું. ત્યારથી તુકારામ ઉપર લોકોની અચલ શ્રદ્ધા બેઠી અને જ્યાં તુકારામનો કીર્તન પ્રસંગ ચાલતો ત્યાં સર્વલોક જવા લાગ્યા. તાત્પર્ય, પરમાત્માની કથા સંકલ દુઃખનાશક છે એમ સમજીને શ્રદ્ધાચુક્ત અંતઃકરણવડે નિરંતર સાંભળતા રહેવું; કદી અનાદર કરવો નહિ.

અવણુનો અભાવ થાય તો શું ફળ થાય છે તે કવિ ણિલકપદવડે કહે છે કે:—

અવણાનુસરણમેવ શ્રીરામં રાઘવતાં સતામેકં ।

અવણામાર્થ રણયન્ રામાચરહમન્વમૂઢાપ્તોડપિ ॥

પરબ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીરામચંદ્રની ઇચ્છા કરવાવાળા સજ્જનોએ મુખ્ય અવણુમાંજ પ્રવૃત્ત હોવું જોઈએ અને સંતમહાત્મા પ્રવૃત્ત થાય છે પણ ખરા. કારણ કે અવણુ (અવણુમુની)નો અભાવ (નાશ) કરવાવાળા દશરથને રામના વિરહનો અનુભવ થયો. એટલામાટે અવણુ (ભક્તિ)નો અભાવ (શોષ, અનાદર) કરવો નહિ.કરીએ તો સદૈવ રામ (સચ્ચણુ નિર્ગુણ)નો વિરહ થાય. એટલે કે તેમની પ્રાપ્તિ થાય નહિ અને સંસારમાં અનેક દુઃખોનો અનુભવ લેતાં પડી રહેવું પડશે. હવે રાજ દશરથને રામનો વિરહ અવણુના અભાવથી કેવીરીતે થયો તે કિંચિત્ દેખાડીએ છીએ.

એક સમય કૈલાસ ઉપર મહાદેવની સભામાં દેવગંધર્વાદિ સર્વ આવ્યા હતા અને નારદગુંબર, અપ્સરા ગંધર્વાદિ નૃત્ય ગાયન કરી રહ્યા હતાં. એવામાં સમુદ્રે બ્રહ્માણુના વેષમાં ત્યાં આવીને શંકરને પ્રણામ કરીને પોતાની સાથે લાવેલ રત્નોની બેટ ધરી અને ત્યાં ગાયન સાંભળતો બેસી રહ્યો. ત્યાં સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં ગૌતમી (વૃદ્ધ ગંગા જોદાવરી) બેઠી હતી જેને દેખીને સમુદ્ર મોહિત થયો અને તેણીને માટે તેના મનમાં પાપવાસના ઉત્પન્ન થઈ. આ બાબત મહાદેવને “અંતર્યામી હોવાથી” સમજવામાં આવી અને તેમણે સમુદ્રને શાપ દીધો કે તું ફક્ત નદીના કિનારે વૃક્ષની યોનીમાં ઉત્પન્ન થઈશ. જેથી સમુદ્ર ગભરાઈ ગયો અને જ્યારે તેણે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે, કાશીમાત્રા માટે કેટલાક રૂપિ ત્યાંથી આવશે તે વખત તેમના ચરણ સ્પર્શવડે તારો ઉદ્ધાર થશે અને પછી તું મનુષ્ય જન્મમાં અવણુ એ નામથી ઉત્પન્ન થઈશ. એ જન્મમાં માતા પિતાની સેવા કરવાથી તું મુક્ત થઈશ. અનંતર તે સમુદ્ર મહાદેવના વચ્ચનાનુસાર વૃક્ષયો-

નીમાં ઉત્પન્ન થયો અને એક સમય ઝંઝનાલને લીધે સમૂળ ઉપદ્રીને દલસુ નદીના ઉપર પડ્યો. પછી કેટલાક રણિઓ જે આવ્યા હતા તે ઝાડ ઉપર થઈને પૂલની સમાન નદીને ઉત્તરીને સામે કિનારે ગયા. વૃક્ષનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી, આ કિનારેથી સામા કિનારા સુધી તે નદીમાં પડેલ હતો. અપિના અરણ્ય સ્પર્શથી તે વૃક્ષનો ઉદ્ધાર થયો અને પછી ભવિષ્યમાં મનુષ્ય-જન્મ તેને મળ્યો. આ જન્મમાં, તેનું શ્રવણ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું.

શ્રાવણ બાળપણથીજ મોટો તપસ્વી હતો; તેનાં માતા પિતાં આંધળાં હતાં અને વૈશ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ હતાં. માતા પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી શ્રવણ તેમની સેવા રાત્રી દિવસ ક્યાં કરતો. મનુસ્મૃતિમાં કહેલ છે કે:—

इमं लोकं मानृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥

મનુષ્યને માતાની ભક્તિવડે ભૂલોક મળે છે અને પિતાની ભક્તિ કરવાથી અંતરિક્ષ લોક તથા ગુરુભક્તિદ્વારા બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ ત્રણનો આદર કરે છે, તેણે સર્વધર્મનો આદર કર્યો છે અને અનાદર કરે છે તેનાં સર્વ ધર્મકર્મ નિષ્ફળ થાય છે. અસ્તુ !

એક સમય શ્રવણમુની પોતાનાં માતા પિતાને કાશીયાત્રા કરાવવા માટે કાવડમાં બેસાડીને ખાંધે લઈને જઈ રહ્યો હતો. દિવસે સૂર્યાદિનો ઘણો તાપ હોવાથી, રાત્રિના ઠંડા વખતમાં માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો. બ્યારે એક સમય અયોધ્યાની નજીકના અરણ્યમાં રાત્રીના સમયમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે માતા પિતાને બહુ તૃપ્તા લાગવાથી, તેમને એક ઝાડ તળે બેસાડીને પોતે પાણીની શોધ કરવા માટે હાથમાં કમંડળ લઈને ફરતો હતો. થોડે દૂર એક તળાવ તેની નજરે પડ્યું ત્યારે ત્યાં જઈને તેણે કમંડળને પાણીમાં ડુબાડ્યું. તે કમંડળની અંદર પાણી ભરાતી વખતે જે “ છુડ છુડ ” અવાજ થયો તેને લીધે રાજા દશરથને (જે પહેલેથી તે અરણ્યમાં દિવસે શિકાર કરવાને આવેલ હતા પણ શિકાર ન મળેલ તેથી ત્યાંજ રાત્રીએ રહ્યા હતા તેને) એવો માનો ભાસ થયો કે કોઈ મૃગહિંસાપદ પાણી પીવા માટે આવેલ છે અને આ એનો શબ્દ છે. રાજા શબ્દ ઉપરથી વેધ કરવામાં પ્રવૃત્તિ હતા એટલે તેમણે જે બાણ છોડ્યું, તે વ્હસતર અવળુના હૃદયમાં પેસી ગયું. એને લીધે ‘હરે હરે’ ઇત્યાદિ પ્રભુનું નામ લેતો અવળુ ત્યાં પડ્યો. મનુષ્યને શબ્દ સાંભળતાંજ રાજા મભરાઈ ગયા અને તેની પાસે આવ્યા. તેને પ્રશ્ન કે તું કોણ છે ? ત્યારે અવળે પોતાની હાલત કહી અને કહ્યું કે હું વૈશ્ય

શ્રીહરિપ્રબોધકલ્પદ્રુમ.

જાતીય મુનિ હોવાથી તેમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નથી. જે થયું તે થયું પણ હવે એક કામ કરો કે, મ્હારાં માતાપિતા ધણીજ તૃપ્ત છે તેમને જળપાન કરાવો અને પછી મ્હારું વૃતાન્ત સંભળાવજો. સાંભળતાંજ રાગ દુઃખી થઈને તેમની પાસે જળપાન લઈને ગયા અને તેમને આપ્યું, તોપણ તેમણે જળપાન કર્યું નહિ. કારણકે રાગ બોધતા હતા નહિ. ચૂપચાપ તેમના હાથમાં જલ દીધું ત્યારે શંકાઆવી અને તેમણે પૂછ્યું કે હે શ્રવણ ! આજ બોધતો કેમ નથી ? બોધ્યા વગર અમે જલ પીધું નહિ. સારંતો લાચારી સાથે રાગને બોધવું પડ્યું અને તેમને પોતાનું આદોષાંત વૃત્તાંત તેમને કહી દીધું. ત્યારે તેઓ પુત્રશોકવડે વ્યાકુલ થયાં અને હા શ્રવણ ! હા શ્રવણ ! એ પ્રમાણે તેનું નામ લઈને જમીનપર પડ્યાં. પ્રાણોત્ક્રમણના સમયમાં:—

તત્ર વૃદ્ધઃ પિતા પ્રાહુઃ સ્વમર્ષ્યેવં ભવિષ્યસિ ।

પુત્રશોકેન મરણં પ્રાપ્સ્યસે વચ્ચનાન્મમ ॥

વૃદ્ધ પિતાએ કહ્યું કે મ્હારો તને શાપ છે કે “ત્હારી પણ આવી સ્થિતિ થાશે. તું પુત્રવિયોગશોકવડે મરીશ.” સાંભળતાંજ રાગને ધણુ દુઃખ થયું પરંતુ “આ મોટો તપસ્વી છે એનું વચન જૂઠું થાય નહિ તેથી પહેલાં મને પુત્ર થશે અને પછી તેનું વિયોગદુઃખ થઈને મૃત્યુ આવશે” આથી થોડો આનંદ પણ થયો.

પછી ત્રણેનો અગ્નિદાહ કરીને રાગ અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા. ત્રણ હતાનું વૃત્તાંત શ્રુતે જણાવ્યું ત્યારે તેના દુરિતશમનમાટે રાગ પાસે અશ્વમેધયજ્ઞ વસિષ્ઠજીએ કરાવ્યો. તાત્પર્ય રાગએ શ્રવણનો (શ્રવણ એજ આવણ) અભાવ કર્યો જેને લીધે તેને રામવિરહ થયો અને ધણુ દુઃખી થઈને મરવું પડ્યું. તે પ્રમાણે અમારા હાથથી શ્રવણ (બકિત) નો અભાવ, એટલે પરમાત્મગુણકથાઓને ન સાંભળવું થાય છે તેથી અમારે રામના વિરહ (અપ્રાપ્તિ) દુઃખને મેળવીને, મરતાં રહેવું પડશે; એટલે કે જન્મમરણાત્મક સંસારમાં દુઃખાનુભવ કરવો પડશે. પરંતુ:—

રામસ્ય નિતરામસ્ય ચે કયામૃતવારિધૌ ।

રમંતે ચ્ચરમં તે ચ જનુઃ પ્રાપ્તા ન સંશયઃ ॥

જે લોક, આ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રની કથારૂપ અમૃતસિંધુમાં અલંત રમનારૂ થાય છે, તેમનો આ આખરનોજ જન્મ થયો છે એમ નિઃસંશય સમજવું. પછી તેમને જન્મમરણાત્મક સંસારની પ્રાપ્તિ થશે નહિ અને સદા આનંદરૂપ રામમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. એટલા માટે પરમમંગલ-

કારિણી પરમાત્મકથા શ્રવણ કરીને પોતાના જન્મનું સાર્થક કરવું. દેવના પ્રાર્થનીય નરજન્મ પ્રાપ્ત થયા પછી જેમની યશોદાસુત શ્રીકૃષ્ણ ચરણકમળમાં અકિત (નિરતિશયપ્રીતિ) નથી, અને ગોપિઓના પ્રિય હરીના ગુણ વર્ણન કરવામાં જેમની જીલ્હા અનુરક્ત થતી નથી તથા:—

येषां श्रीकृष्णलीलालितरसकयासादरौ नैव कर्णौ ।

ધિક્તાન્ ધિક્તાન્ ધિગેતાન્કથયતિ સતતં કીર્તનસ્થો મૃદંગઃ ॥

જેમના કાન, સદાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વિવિધ લીલાઓની સુંદર રસ-ભરિત કથાપાન કરવાને માટે આદરયુક્ત થતા નથી, તેમને નિરંતર કીર્તન-સ્થિત મૃદંગ (પખવાજ) પોતાના મુખથી, ‘તાન્ ધિક્ તાન્ ધિક્ પતાન્ ધિક્’ તેમને ધિક્કારછે, ધિક્કારછે એમ બોલે છે. ‘ધિક્ તાન્’ ઇત્યાદિ મૃદંગ બજાવવાના બોલ (શબ્દ, અક્ષર) હોય છે; આ પરથી કણ્ઠોદ્વિગ્નની શુદ્ધિ અને સફળતા શ્રવણ કરવાથી થાય છે એમ સમજીને મનુષ્યે તદર્થ પ્રવૃત્ત થવું. જેથી તેને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થશે. શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે કે:—

‘નામરૂપક્રિયારહિતં સ્વપ્રકાશરૂપં યદ્દ્વિતીયં બ્રહ્મ તદ્દહ’ एवं निर्विकल्पकज्ञानवंतं ब्रह्मवित्पुरुषं प्रति ब्राह्मण इति कथ्यते. एतादृशं ब्राह्मणत्वं प्राप्तुं श्रवणमनननिदिध्यासं विनाऽन्योपायो न विद्यते. तस्मान् तत्प्राप्तये मुमुक्षुणा श्रवणादिकमवश्यं संपादनीयं.

નામરૂપક્રિયાશૂન્ય અને સ્વપ્રકાશ, અદ્વિતીય બ્રહ્મ હું હું એ પ્રમાણે જેને નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષને બ્રાહ્મણ કહે છે. આ પ્રકારનું બ્રાહ્મણપણું શ્રવણમનનનિદિધ્યાસન વિના અન્ય કોઈ સાધનવડે પ્રાપ્ત થતું નથી. વાસ્તે મુમુક્ષુએ તેની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણાદિસાધન સંપાદન કરવું આવશ્યક છે. સાધન બે પ્રકારનાં હોય છે; એક બહિરંગ અને બીજું અંતરંગ. જેનાથી ચિરકાળે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તેને બહિરંગ સાધન કહે છે અને જે કરવાથી અત્યંત શીઘ્ર શુદ્ધિ થાય છે તેને અંતરંગ સાધન કહે છે. હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના અને અશ્વમેધ યજ્ઞાદિકર્મ આવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયાપાદ વિવેક, વેરાગ્ય, શમાદિસંપત્તિ, મુમુક્ષુતા ઇત્યાદિ સાધનોનો લાભ થાય છે, અને પછી ગુરુમુખદ્વારા વેદાંતશ્રવણ કરીને મનન નિદિધ્યાસનદ્વારા પુરૂષને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલા માટે ચિત્તશુદ્ધિ વાસ્તે કર્મોપાસનાનો ઉપયોગ છે; પણ સાક્ષાત્ એમનાથી, જ્ઞાન થતું નથી. નદીનાપર (સામે) કિનારે નૌકા અથવા ઉડુપ (નાની હોડી) બનાવીને લોદ જતા હોય છે. પરંતુ જે નદીનો વિસ્તાર અને વેગ મોટાં છે તથા જેમાં પાણી ઘણું

ઉંડું છે તેને તરી જવાનું હોય તો નાની હોડી કામમાં આવે નહિ કારણ કે તે ડૂબી જાય; મોટી નૌકાજ પરપાર ઉતારી દેશે. તદ્વત્ સંસારનદીને સામે તીરે જે જહાઝ તેની પ્રાપ્તિ થઇને સત્ય બ્રહ્મભૂતવ આવવા માટે શ્રવણાદિ સાધનરૂપ મોટી નૌકાને આશ્રય કરવો જોઇએ. અન્નભક્ષણ કરવું તે તૃપ્તિનું નિયત સાધન છે તદ્વત્સાર જહાઝાન પ્રાપ્તિનું શ્રવણાદિ નિશ્ચિત સાધન છે. એટલા માટે જે પુરૂષે સત્પુરૂષોના મુખથી સગુણ અથવા નિર્ગુણ વિષયક કાંઈ શ્રવણ કર્યું નહિ તથા ત્રિવિધ એકલાએનો ત્યાગ કર્યો નહિ, તો દેવળ વિષયોમાંજ જે આસક્ત છે, તેને કાંઈ કાળમાં અને સ્થાનમાં પરમાત્માનો લાભ થશે નહિ. સખ્ય શ્રદ્ધાયુક્ત શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી તો, ધીરે ધીરે કહણુ વિષય પણ સમજાય છે અને અસંભાવના, વિપરીતભાવના જે મનમાં થતાં હોય તો તે દૂર થઇને આત્મવિષયક યથાર્થ જ્ઞાન થશે. ગીતા-પનિપદમાં ભગવાન કહે છે કે:—

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ ॥

હે અર્જુન ! વિચાર અને અધ્યયન કરવા માટે અસમર્થ એવો જે કાંઈ મનુષ્ય, (મૂઠ્ઠ, વૃદ્ધ, સ્ત્રીજન વગેરે) ગીતા, પરમેશ્વર અને વક્તાપુરૂષ, એમને માટે શ્રદ્ધાભક્તિ સંપન્ન થઇ તથા અસ્યાદિ દોષ શૂન્ય થઇને જે તમારા મહારા સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રને નિત્ય સાંભળશે, તે શ્રવણકર્તા મનુષ્ય જ્ઞાન અજ્ઞાનકૃત નિષ્પિલ પાપથી નિમ્મુક્ત થઇને અશ્વમેધાદિ યાગ કરવાવાળાને અત્યંત સુખકર એવા સત્યાદિ પુણ્યલોકોને પ્રાપ્ત થાય. આ ઉપરથી ભગવદ્વચન શ્રવણ કરવાથી પાપનાશ અને પુણ્યલોક પ્રાપ્તિ થાય છે એવું સિદ્ધ થયું; પરંતુ અંતરમાં દૃઢ શ્રદ્ધા અને અસંસારહિતપણું જોઇએ તો તેને નિઃસંશય ક્રમથી આત્મજ્ઞાન થશે. અન્યથા સંસારમાં નાના પ્રકારની યોગિમાં જઈને દુઃખાનુભાવ કરવો પડશે એવું ભગવદ્વચન પણ છે.

અશ્વધૂધાનાઃ પુરુષા ધર્મશાસ્ત્ર પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તેતે મૃત્યુ સંસારવર્તમ્નિ ॥

હે પરંતપ ! જે પુરૂષ, મેં તમને કહેલ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ભક્તિ લક્ષણ સહિત જ્ઞાનાખ્ય ધર્મના સ્વરૂપ, સાધન અને ફળના વિષે અશ્વધૂધાન થાય છે અર્થાત્ વેદવિરોધિ અસુરાદિના દુષ્ટ શાસ્ત્રાદિઓનો આશ્રય કરીને દેહાત્મકર્મની ઇંદ્રિયારામ થાય છે અને શાસ્ત્રોદિત ઉપાયોને અપ્રમાણ માને છે, તે પાપકારી નાસ્તિક મતપ્રાપ્તિસાધનમાર્ગને કદીપણુ પ્રાપ્ત થતો નથી અને સર્વજ્ઞ

જનન મરણયુક્ત આ સંસારમાં નરક તિર્થગાદિ યોનિમાં ભ્રમણ કરતા રહે છે. આ ઉપરથી અશ્રદ્ધા કેટલી હાનિકારક છે તેનો ખ્યાલ આવે. એટલા માટે અંતરમાં દૃઢશ્રદ્ધા ધારણ કરીને શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ તોજ કહેલ શ્રવણ ફલાવહ થાય. કવિ કહે છે કે:—

यस्यां तु वृक्ष्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ।

अद्वैतादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥

જે યુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ) દેખવામાં આવે છે તે સત્ત્વ યુક્ત થઇ એમ સમજવું. સત્ત્વગુણાધિક્યથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા નહિ. અર્થાંતરવડે કહેછે કે, જે યુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા (દોહદ) દેખવામાં આવે, તે યુદ્ધિ સત્ત્વ (ગર્ભ) યુક્ત છે એમ જણવું. ગર્ભિણીઓને નાનાવિધ પદાર્થ ખાન-ખાનની તથા વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાની ઇચ્છા થાય છે. અને તે તેણીની ઇચ્છા પતિએ પૂરી કરવી જોઈએ તો દીર્ઘાયુ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. જે ઇચ્છા પૂરી ન કરે તો પતિને દોષ પણ લાગે છે એમ વર્ણન છે. એટલા માટે જે પુરૂષની યુદ્ધિ સત્ત્વયુક્ત હોવાથી શ્રદ્ધા કરે છે તેની તે દોહદ ઇચ્છા (પરમાત્મ ગુણવર્ણન, શ્રવણ કરવું ઇત્યાદિ અભિલાષા) પૂરણ કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી ત્વરાથી બોધરૂપી પુત્રને તે પ્રસવશે, (ઉત્પન્ન કરશે) એમ નિઃસંશય સમજવું. સ્ત્રી ગરોદર થઇ હોય તો તેણીએ અનુકૂલ આહાર વિહાર કરવો જોઈએ તોજ ગર્ભની રક્ષા થાય છે; અન્યથા ગર્ભપાત થાય છે. તદનુસાર પુરૂષ પોતાની યુદ્ધિસ્થ સત્ત્વગુણરૂપ ગર્ભનું તેની અનુકૂલ શ્રદ્ધાવડે (ઇચ્છાવડે) રક્ષણ કરવું. નહીંતો સત્ત્વવ્યુતિ થઈને જ્ઞાનાખ્ય પુત્રનું સુખાવલોકન પણ દુર્લભ થાય. તાત્પર્ય, જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેમનામાં સત્ત્વગુણ વિશેષ છે એમ સમજવું અને એટલામાટે તે ગુણની વૃદ્ધિ માટે અને શ્રદ્ધાની રક્ષા માટે તેમણે ઉપાય કરવો. દુર્ગનસંગ, નાસ્તિક પુરૂષોનાં દર્શન (શાસ્ત્ર)નું શ્રવણ પઠન અને પ્રમાદ ઇત્યાદિ વડે શ્રદ્ધા હાનિ થાય છે. માટે નિરંતર સત્સંગમ કરીને સંગ્રહ, પુરાણ ઇત્યાદિઓના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી.

॥ इति शिवम् ॥

શિવમ્

શિવમ્

તૃતીય પુષ્પ.

કેવા પ્રકારનું અવણુ ફળદાયી થાય છે.

વિલે વતોરુકમવિક્રમાન્યે ।

ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ॥ ભાગ. ॥

જે પ્રમાણે નિખિલ કલાઓમાં ગાયન, ગગનમંડળમાં સૂર્ય, અથવા સભામાં પંડિત શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે શ્રાવ્ય વિષયોમાં પરમાત્મકથા શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ સમજાય છે. એનું જો અવણુ ન થાય તો મનુષ્યના કાનને દિવાલના છિદ્ર જેવાજ કહેલ છે. કાન યથાર્થ તેજ છે કે, જેણે કાનજીની કથા સાંભળી છે. એવું લખેલ છે કે:—

યો નવીનોપેનીતાનાં વિના શ્રવણકર્મણા ।

શ્રુતિગ્રહઃ સ વિફલઃ શિષ્ટૈશ્ચાપિ વિગર્હિતઃ ॥

નૂતન ઉપનયન સંસ્કાર જેના થયેલ છે, તે જો અવણુનક્ષત્ર વિષે ચવાવાળા ઉપાકરણ સંસ્કાર (આવણી) કર્યા વિના શ્રુતિ (વેદ) ગ્રહણ કરે તો ફળ શૂન્ય થાય છે અને જગતમાં શિષ્ટ પુરુષાદિવડે તે નિંદિતપણુ ઘર્ષ જાય છે. તે પ્રમાણે, ગરુડપતિ વિષ્ણુએ જેઓને સમીપવર્તી કર્યા નથી એવા સંસારી વિષયાસક્ત પુરુષ, મહાત્માઓના મુખદ્વારા સન્ધ્યાસ્મરુક્ત હરિની કથાનું અવણુ કર્યા વગર શ્રુતિ (કાન) ને ધારણ કરે તો વ્યર્થજ નાણુવું. તથા સર્જન એની નિંદાપણુ કરતા હોય છે કે, જુઓ ! પરમાત્માએ સુંદર કાન આપ્યા છે તથાપિ એકાદ વખતપણુ તેમની કથા અવણુ કરતા નથી; કેવળ કુંડલ અને મોતીની વાળી (કડી) ધાલીનેજ તેને સુશોભિત કરતા હોય છે; પરંતુ એને લીધે શું શોભા ! બ્યાંસુધી ઉત્તમ કથાઓનું અવણુ થાય નહિ. ત્યાંસુધી ર્ણનું કર્ણપણું યથાર્થ થશે નહિ. કોઈ કવિએ દુર્યોધનના મિત્ર તથા અંગદેશના રાજા જે કર્ણ (રાધિય), તેની અને કર્ણ (કાન) ની સામ્યતા

૧. નવીન-ઉપનીત-નૂતન મીઠાપ્રબોધન (જનોષ્ઠ) સંસ્કાર જેના થયેલ છે. તથા બીજા અર્થમાં ન-હીન-ઉપ-નીત. એ પ્રમાણે પદ્મજેદ કરવાથી-
‘વિ-દન’ પદ્ધતિ જે ગરુડ તેના સ્વામી વિષ્ણુ તેમજ પૌતાની સમીપ જેમને આપ્યા નથી, એવા પુરુષો એમ સમજવું. ૨. નક્ષત્ર અને ભક્તિ. ૩. વેદ અને કાન.

દેખાડીને એક ન્યૂનતા બતાવી છે; અને જ્યાંસુધી તે પૂર્ણ થાય નહિ, ત્યાંસુધી 'કર્ણ'એ કાનનું નામ સર્વ પ્રકારવડે યથાર્થ થાય નહીં એમ શ્લિષ્ટાર્થમાં વર્ણન કર્યું છે.

ધત્સે યત્કિલ કુંડલં વસસિ યચ્ચાંગેષુ નેત્રાંકતો ।

યચ્ચૈકાંતતયા જ્ઞલાન્સિમુદિતાન્સેવસે કૌરવાન્ ॥

તત્કર્ણ પ્રતિભાસિ કર્ણ દ્વ મે નામ્ના ગુણૈઃ સર્વથા ।

તદ્રાધાપ્રિયસાધકો ભવ નરસ્તોત્રપ્રવંધાંસ્ત્વજ ॥

હે કર્ણ ! તું આ દાનુવર કર્ણની પેઠે કુંડળ ધારણ કરે છે. કર્ણની ઉત્પત્તિ ક્વચિ કુંડલ સમેત થઈ હતી, અને જેમ તે અંગદેશમાં નાયક (પ્રભુ) ચિહ્ન વડે નિવાસ કરતો હતો તેમ તું પણ અંગ (શરીર) પ્રદેશમાં નેત્ર સમીપ સ્થિતિ કરે છે. એ પ્રમાણે તે જેમ ઉત્કપને પ્રાપ્ત થયેલ એવા દુષ્ટ કૌરવાદિનું સેવન કરતો હતો તેમ તું પણ આકાશ ગુણુ શમ્બદોનું પૃથ્વીપર કોઈ ઉચ્ચારણુ કરે તો તેમનું અહણુ કરી લે છે. એટલા માટે હે કર્ણ ! તું મદને નામ-ગુણાદિવડે તે કર્ણનીતુલ્ય જણાય છે. પરંતુ તે કર્ણના વિષે પણ જે એક મોટા ગુણુ હતો કે, નર (અનુન)ના ગુણોની સ્તુતિ કદીપણુ તે સાંભળતો ન હતો અને કોઈ સંભળાવે તો તિરસ્કાર કરતો હતો. તથા સર્વદા રાધાનો (તેની માતાનું નામ રાધા હતું, જેને તેનું પાલન કર્યું હતું તેનો) પ્રિય સાધક થયો હતો; એટલે કે જે જે તેણીને પ્રિય હોય, તે તે કરતો. તદનુસાર તું નર (મનુષ્ય)ના ગુણોની સ્તુતિ શ્રવણુ કરવી છોડી દે અને રાધા (ગોપી)ના પ્રિય જે શ્રીકૃષ્ણ તેનો સાધક થા. અર્થાત્ તેમની કથા શ્રવણુ કરીને, તેમની પ્રાપ્તિ કરી લે; તોજ તારાથી તે કર્ણની યથાર્થ બરાબરી થઈ શકે. સારાંશ, કાનની સુંદરતા હરિકથા સાંભળવાથીજ છે. મહાત્મા કહે છે કે:—

૧. નેત્ર (ચક્ષુ) અંક (સમીપ) અને નેત્ર (પ્રભુ) અંક (ચિન્હ) ૨. જ્ઞ-જ્ઞ એટલે આકાશને અહણુ કરે છે એવો. અને જ્ઞ-જ્ઞ (દુષ્ટ) ૩. સમુદિત-ઉચ્ચારિત અને ઉદયને પામેલ છે તેવો. ૪. કૌ-રવ (પૃથ્વીપરના શમ્બ) અને કૌરવ (દુર્યોધનાદિ) (આ પ્રમાણે શ્લિષ્ટપદોનો સાધારણ અર્થ બતાવ્યો છે તે ઉપરથી તથા ઉપર લખેલ વ્યાખ્યાનથી અર્થ ઝટ ખ્યાલમાં આવશે.)

પદ-રાગ-કાલંગડા, તાલ ચલતી.

કરો તુમ મધુર કથારસ પાન ॥૬૫॥ આદિ સુધારસ
પડસ નવરસ સખહી કુરસ જાન ॥૧॥ સુગમ સુસેવ્ય
અમોલ કથામેં સાદર રાખો કાન ॥૨॥ દત્તગુરુમુખાનર્ગત
સેવત હોવે ચિદ્ધનજ્ઞાન ॥૩॥

જેણે કદી જે રસને દોહા નથી, પીધો નથી, તે તેની મધુરતા શું જાણે ? જીવોને જન્મ જન્માંતરથી વિપ્રયરસપાન કરવાનો અભ્યાસ છે એથીજ નેઓ તેની મધુરતાની રચિને જાણે છે અને સદૈવ એ રસને માટે લોલુપ થઈને મેળવવા વાસ્તે પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યા છે. એથી, જેને પૂર્વતા પુણ્યવડે વિપ્રયવિરક્તિ થયેલ છે અને જે પરમાત્માના શુણ્ણાનુવાદ શ્રવણમાં તત્પર થયેલ છે, તેજ આ કથાના રસનું માધુર્ય જાણે છે; અને ખીજાઓને કહે છે કે, ભાઈઓ તમે એકવાર હરિકથારસપાન કરો તો તેની શી દહેજત (મજા) છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. જેની આગળ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ જે સુધા (અમૃત) રસ, તથા અન્ય જે પડસ (ખારા, તુરા, તિખા, મિષ્ટ, ખાટા, કટુ) અને નવરસ (શૃંગાર, વીર, કરુણા, અદ્ભુત, હાસ્ય, બયાનક, ખીબત્સ, રોદ્ર અને શાંત) તે સર્વ કુત્સિતરસ લાગે છે. કવિ કહે છે કે:—

કથાસુરસમાધુર્યાલ્લિજ્જિતા સ્વર્ગતા સુધા ।

મોસ્તની શુષ્કતાં યાતા શલ્યં શર્કરયા ધૃતમ ॥

પરમાત્મકથારસનું અત્યંત અને ઉત્કૃષ્ટ માધુર્ય દેખીને અમૃત લગજીત થઈને દૂર સ્વર્ગમાં સ્થિત થયું, એથીજ તેનું મુખ આપણે દેખી શકતા નથી. એ પ્રમાણે દ્રાક્ષ પણ મધુર તોપણ કથારસની મિષ્ટતા દેખીને સુકાઈ ગઈ અને શર્કરાએ તો પોતાની અંદર એને લઈને શલ્ય ધારણ કર્યું અર્થાત્ કંટક તુલ્ય થઈ.

આ પ્રમાણે મધુર શ્રેષ્ઠ કથારસ સેવન કરવા માટે યોગ્ય અને અમોલ (જેનું મૂલ્ય કયું જાય નહિ એવો) છે. તથા સુલભતાથી, જેની જ્યાં લાંપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ફક્ત ધરથી ઉઠીને જ્યાં થતી હોય લાં જવું જોઈએ અને આદરયુક્ત તથા નિરલસ થઈને કાનઢારા પાન કરવું જોઈએ, એટલુંજ તે. ખીજાઓની પેઠે આનેવાસ્તે કાંઈ પૈસા ખર્ચ, તથા દુર્લભતા, કસેશ વગેરે ક્ત્વાં નથી. આવા પ્રકારનો કથારસ ગુરુમુખઢારા પાન કરો તો, શીઘ્રજ તમને ચિદ્ધરસભાવ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથી. પરમહંસ સ્થિતિને પહોંચી ગયેલ,

વિધિનિષેધની સત્તા જેનાપર નથી, નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આસક્ત, એવા મુનિએને પણ નારાયણના ગુણવર્ણનમાં અને કથનમાં બહુજ આનંદ લાગે છે. ભાષ-
વતમાં કહેલ છે કે:—

નિવૃત્તતર્વૈરુપગીયમાનાદ્ભવૌધાન્છોત્રમનોઽભિરામાત્ ।

ક ઉત્તમસ્ત્રોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્વિરજ્યેત વિના પશુચ્ચાત્ ॥

આ જગતમાં મુક્ત, મુમુક્ષુ અને વિપત્તિ એવા ત્રિવિધજન દેખવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારના લોકોને ઘણા કાલ સુધી નિલ દશિરની લીલા સાંભળી તથાપિ તૃપ્તિ થતી નથી. ઓઓ ! મુક્ત એટલે જેની વિષય તૃષ્ણા સમૂહ નટ થઈ છે એવા નારદ, શુક્રાચાર્ય, સતકાદિમુનિ. આ, સૌ દશિરલીલા ગાન કરે છે એમ પુરાણાદિકારા સાંભળીએ છીએ. સંસારદુઃખથી છૂટી જવું એવી ઈચ્છા કરવાવાળા મુમુક્ષુને તો દશિરગુણવર્ણન અને શ્રવણ કરવાં આવશ્યકજ છે. કારણ કે તેને જે સંસારરોગથી છૂટવાની ઈચ્છા, તે રોગ ઉપર તો દશિરકથાશ્રવણજ ઉત્તમ ઔપધ છે. હવે ત્રીજા વિપત્તિ લોક. જે કે, નિરંતર ગાયન વાદન અદ્ભુત વાચન ઇલાદિ વિષયોમાં રમખાણ થાય છે. તેમને પણ દશિરની લીલા પ્રિય થાય છે. કારણ એ છે કે, તે લીલા અદ્ભુત એટલેજ કાનને તથા મનને આનંદ પ્રદ થાય છે. આથી, સુકીર્તિમાન પરમેશ્વરનાં ગુણવર્ણન અને શ્રવણ પ્રાયઃ સર્વજનોને આનંદકારક છે. તો પછી આવાં કથાનાં વર્ણન તથા શ્રવણ કરવા માટે કોણ મનુષ્ય પરાક્રમુખ થાય ? નિરપરાધી પશુઓના નાશ કરવાવાળા દુષ્ટ હૃદયશૂન્ય મનુષ્ય વિના કોઈપણ વિન્મુખ થાય નહિ. યદ્વા શેઠકરહિત નિલ આનંદરૂપ આત્માના ધાતકરવાવાળા મનુષ્ય વિના ખીજે કોઈપણ હોય નહિ. દશિરની લીલાઓનું શ્રવણ અથવા વર્ણન ન થવાથી પ્રાણીને સંસારદુઃખમાં પડી રહેવું પડે છે તેજ એના હાથથી આત્મધાત થાય છે એમ સમજવું. એટલા માટેજ અવિદ્યા કામ અને કર્મ છત્યાદિકોથી થવા વાળા દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થ નિરંતર ભગવત્કથા શ્રવણ કરવી.

આ બાબતમાં સંદેહ થશે કે જગતમાં ઘણા લોક અહર્નિશ કથા સાંભળે છે તથાપિ તેમનું દુર્દૃષ્ટ છટવું નથી અને તેમના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. તથા તેમને ચિત્તસ્વાસ્થ્ય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જોવામાં આવે છે; તો અમને પણ શ્રવણવડે જ્ઞાન અને પરમશાંતિ કેવી રીતે થશે ? અને આ કથન સલ છે એમ કેવી રીતે માનવું ?

૧. આ અર્થ મૂળ શ્લોકમાં 'અપશુચ્ચાત્' એવું પદ કાઢીને કરેલ છે.

આના સમાધાનમાં કહેવાય છે કે, જે પુરૂષ નિરંતર મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને તેમને પૂછે છે તથા તેમની પાસેથી શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરેલ હોય તેને મનમાં નિરંતર ધારણ કરે છે અર્થાત્ મનન કરે છે એની યુદ્ધિ, જેમ સૂર્યના કિરણવડે કમળિની, તદ્વત્ વિકસિત થાય છે. યુદ્ધિની પ્રસન્નતા (પ્રદુલ્લતા) ન થાય તો, સંકુચિત યુદ્ધિમાં ક્યાં અને કેવી રીતે જ્ઞાન ઉપજે ? વ્યવહારમાં પણ જેની યુદ્ધિનો વિકાસ થયેલ છે, તેનેજ શીઘ્ર અને યથાર્થ વસ્તુવિષયક જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જે મનન કરે નહિ તે યાવ-જ્ઞાન સાંભળ્યા કરે તથાપિ તેને વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક જ્ઞાન થાય નહિ; અને જ્ઞાનના અભાવમાં દુઃખ ઘર્ષ રહેશે. દુઃખને લીધે અશાંતિ પણ ઉપજે છે અને અશાંતચિત્તને હાથે પાપકર્મ વિગેરે થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે, જે શ્રવણ કરવામાં આવે તે, તે, મનનમાં લાવવું જોઈએ તોજ નિર્દિધ્યાસનવડે આત્મસાક્ષાત્કાર અને અનંતર પરમશાંતિ મળશે. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક વખત ચંદી ચંદાવરના રાજા તરફ ખિલાસપુરના રાજાએ ત્રણ સુવર્ણની પુતલીઓ તોલમાં અને આકૃતિમાં એક સરખી બનાવરાવીને એની પરીક્ષા કરવા માટે મોકલી દીધી અને પૂછ્યું કે આ ત્રણમાં ઉત્તમ કઈ છે તે કહો. તેણે ધણા ચતુર પુરૂષોને બોલાવરાવીને દેખાડી પણ કોઈના હાથથી નિર્ણય થયો નહિ. આખરમાં ચિકમ રાજા ધણો ચતુર છે તથા વિદ્વાન છે એમ જાણીને તેના તરફ એ પુતલીઓને પ્રધાનની સાથે મોકલી દીધી. ચિકમ રાજાએ ધણીજ સક્ષમતાથી જોઈ તથાપિ તેમાં કઈ ન્યૂન અધિક છે તે, તોલ તથા આકૃતિ એકસરખી હોવાથી, તેના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. ધણો વખત નિરીક્ષણ કર્યા પછી, તેણે એમ કહ્યું કે, એક ત્રણની શલાકા લઇને એક પુતલીના કાનમાં ધાલી તો, તે સળી તેના મોઢામાંથી બહાર આવી ગઈ. બીજાના કાનમાં નાંખવાથી તે સળી અન્ય કાનચિહ્નથી નીકળી. પછી ત્રીજાના કાનમાં નાંખતાંજ તે પેટમાં ઉતરી ગઈ. આ પ્રમાણે ત્રણેની ભિન્ન ભિન્ન કૃતિ દેખી રાજાએ નિર્ણય કરી કહ્યું કે, હે પ્રધાન ! જેના મુખથી શલાકા નિકળી તે પુતલી કનિષ્ઠ સમજવી; કારણ કે તેને જે કાંઈ કહેશે, તેને તે બહાર ઝટ બોલી દેશે, ખૂબ બકવાહ કરશે એવો એની અંદર કારીગરે બાવ દેખાડેલ છે. જેના કાનથી શલાકા નીકળી, તેને મધ્યમ કોટીની જાણવી; કારણકે તેની અંદર આ બાવ પ્રદર્શિત કરેલ છે કે, આ પહેલીની પેઠે બકવાહ

કરશે નહિ તથાપિ એક કાનથી જે સાંભળશે, તે બીજેકાનેથી કાઠી નાંખશે, કાંઈપણ મનમાં રાખશે નહિ. પરંતુ જેના કાનમાંથી તુલુશલાકા પેટમાં ચાલી ગઈ, ન કાનથી અને મુખથી બહાર નીકળી, તેજ ઉત્તમ છે. કારણકે તેને કોઈ કાંઈ કહે તથાપિ તે બહાર પરિસ્ફોટ કરશે નહિ અથવા છોડી પણ દેશે નહિ પણ મનમાંજ ધારણ કરી રાખશે. આપ્રમાણે ત્રણેની પરીક્ષા કરીને રાગ વિક્રમે પ્રધાનને પોષાક દીધો અને વિદાય કર્યો.

આ સુવર્ણ પુતલીઓની સમાન પરમાત્મા કારીગરે સુ-વર્ણ (શોભન આઠાણાદિ વર્ણ)ની પુતલીઓને બનાવી છે અને એમની ઉત્તમતા, મધ્યમતા, કનિષ્ઠતા, વિક્રમતુલ્ય પરાક્રમી (કામકોષ શત્રુઓનો ધાત કરવા વાળા) જે મહાત્મા પુરૂષો તેમણે કહી રાખેલી છે. કે જે પુતલી (પુરૂષ) શ્રવણ કરીને ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી કેવળ બકવાદ કરે છે તે કનિષ્ઠ. જે બકવાદ તો કરે નહિ, પણ અહીંથી સાંભળીને ત્યાં છોડી દેછે તે મધ્યમ. અને જે સાંભળીને ન બકવાદ કરે અથવા છોડીદે, પણ મનમાં ધારણ કરે તે ઉત્તમ. મનન કરવા માટે જેનું શ્રવણ થયું હોય, તેનું અંતરમાં ધારણ થવું જોઈએ. એ વિના તેનો શો ઉપયોગ ? સારાંશ, પુરૂષ જે વિષય સંબંધી જે અને જેટલું સાંભળેલ હશે તેની અંતરમાં સ્થિતિ થવાથીજ તેને તે વિષયની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. આ દૃષ્ટાંતાનુસાર ઉત્તમ કેટલેની પુતલી કેટલી હશે ? ધણીજ થોડી. બાકી કનિષ્ઠ અને મધ્યમ દરજ્જાની જ્યાં ત્યાં વિપુલ દેખવામાં આવે છે. કથા શ્રવણમાં જેટલા લોક આવેછે, તેઓમાં, ધડીમર સમય કાઢવાને માટે કેટલાક આવે છે. ચાલો બાઈ ! વખત જતો નથી વાસ્તે કથા થાય છે ત્યાં ક્ષણભર ખેસીશું. બીજા કેટલાક રસ્તે જતાં જતાં કાંઈક અવાજ કાનપર આવે તો ત્યાં શું છે તે જોવાને માટે આવે છે; અને હીક લાગે તો ઉભાઉભા પગમાં જોડા બૂટ પહેરીને સાંભળે છે. કેટલાક ગાયનના શોખી ગાનતાન સાંભળવાના હેતુથી તથા કેટલાક દૃષ્ટાંત વિગેરે સાંભળવાને માટે અને કોઈ ઘરે તાળું છે એટલે ઘરનાં આદમી આવે ત્યાંસુધી બીજે ઠેકાણે ખેસવું તેના કરતાં કથામાં ખેસવું એવા હેતુથી; કેટલાક કાવ્ય ચંપૂ વગેરે ગ્રંથના ચમત્કારિક અર્થાલંકાર શબ્દાલંકાર-ચુકત શ્લોકને સાંભળવાના હેતુથી આવતા હોય છે. જ્યાં આગમનમાં ઉપર ખતાવેલ હેતુ હોય છે ત્યાં તેનું ફળપણ તેવુંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સારાંશ, કથા સાંભળ્યા પછી બહાર જઈને બકવાદ કરવાવાળા અને છોડી દેવાવાળાજ ધણા જન હોય છે. સંસારઆમયથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી

શ્રદ્ધાવડે કથારૂપી ઔપધપાન કરવાવાળા દુર્ભિંજ સમજવા. પેટમાં ઔપધ જાય તોજ આરોગ્ય થાય, પણ ઉલટી થાય અથવા જમીનપર પડી જાય યહા ખીન્નપણુ કોઈ પ્રકારવડે લેવામાં આવે નહીતો ઔપધનો શું દોષ ? અતએવ શ્રવણુ કરીને મનન કરવું. આપ્રકારની કથાની રચી કોને થાય છે ? તે શુક્રાચાર્ય કહે છે કે:—

શુશ્રૂવોઃ શ્રદ્ધધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પૂજ્યતીર્થનિષેવણાન્ ॥

હે વિપ્રો ! પ્રથમ પુણ્યકારક તીર્થસેવા કરવી જોઈએ, તેથી કરીને સાધુની સેવા થશે અને તેનાપછી ધર્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે. અનંતર ભગવત્કથા શ્રવણુની ઇચ્છા અને ઇચ્છાથી રચિ થાય છે. જેનામાં આવી રચિ દેખવામાં આવે તેના હાથથી પૂર્વકથિત માર્ગનું અવલંબન થયેલ છે એમ સમજવું. જેને અશુર્ણ થયેલ છે તેને ભોજનની ઇચ્છા થતી નથી. ઇચ્છા વિના કદાચિત્ કોઈકોઈના આગ્રહથી અથવા પોતાની મેળેજ ભોજન માટે બેસે તોપણ, તેને અન્નની રચિ લાગશે નહિ તથા સમજશે પણ નહિ. તદ્દનુસાર જીવને વિષયરસપાનનું અશુર્ણ થયેલ છે અતએવ કથાની ઇચ્છા થતી નથી અને બરાબર રચિ લાગતી નથી. જેને જે રસની બરાબર રચિ લાગી છે અને સમજ આવી છે, તેને તે રસ પીધા વગર ચાલે નહિ એમ દેખાઈ આવે છે. આ નિયમાનુસાર મહાત્મા પુરૂષોને બ્રહ્મરસની રચિ યથાર્થ સમજાવેલી હોવાથી, તેઓ સર્વસંગપ રિત્યાગી થઈને નિરંતર તેજ રસપાન કર્યા કરે છે અને કરાવે છે પણ. તથા કામીપુરૂષ વિષયરસપાન કરીને પ્રમત્ત થાય છે. તેના કાનપર જે કદાચિત્ પરમાત્મકથાનો ધ્વનિ જાય તો મસ્તક-શૂળબાધિવડે પીડિત થઈ જાય છે.

શ્રુત્વા વિષ્ણોર્ભક્તિમાહાત્મ્યચર્ચાં કામાધ્યાનાં મૂર્ખ્યુર્વેતીવ શૂલં ।

મૂર્ધાદોલં પ્રામ્યગીતે વર્ણિતે વાઃ વાઃ જ્ઞાણી ટીક કયા વાત હો હો ॥

જન્મજન્માંતરના પાપકર્માધિક્ષયથી જેના અંતરમાં વૈષયિકવાસના વિપુલ છે અને તેને લીધે જે અંતર બાહ્ય અધે (દુષ્ટ અને વિચારશૂન્ય) થયેલ છે એવો પુરૂષ જે ભગવાન વિષ્ણુની ભક્તિમાહાત્મ્યની ચર્ચા (બ્યાખ્યા) સાંભળે છે તો તેના મસ્તકમાં શૂળવત વેદના થાય છે. પરંતુ પ્રામ્યગાયન (વેશ્યા-ઓના વિષયોત્તેજક ગાયન) સાંભળે તો તેજ કામાંધ મસ્તક હલાવે છે અને આનંદયુક્ત થઈને મુખથી વાહવા ! વાહવા ! ખાસી ! ઠીક ઠીક ! કેવી વાત ! હો હો ! એવા શબ્દોચ્ચાર કરીને તેને ધન્યવાદ દે છે. પરંતુ કદીપણુ

નવરસાત્મક ગાયનયુક્ત ધ્વજિકથા શ્રવણમાં મુખની પ્રસન્નતા તથા કણ્ઠેન્દ્રિયની રતિ દેખવામાં આવે નહિ. એવો પુરુષ જાને કથાશ્રવણમાં જતો નથી પરંતુ કદાચિત્ કોઈ મિત્ર દુરાગ્રહથી તેને એકાદ્વખત લાવે તો તિરસ્કારદૃષ્ટિથી ઓતા અને વક્તા તરફ જુએ છે અને અરુચિ થવાથી પગ પહોળા કરીને નિદ્રાપણ લે છે. નિદ્રાનાં ત્રણ સ્થાન કવિએ કહેલ છે.

ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિદ્રાયા આત્મસ્ત્રી પુસ્તકં કથા ।

સ્થાનત્રયં વિનિદ્રાયા દૂતં મયં પરાત્રયઃ ॥

અનુપ્યને સુખપૂર્વક નિદ્રા ત્રણ સ્થળમાં આવે છે. એક સ્વસ્ત્રીનીપાસે અને બીજે, પુસ્તકની પાસે અને ત્રીજે, કથાસ્થાનમાં. વિવાહિત સ્ત્રીને લગ્નને શાસ્ત્ર અને લોકોનો ભય હોતો નથી, તેથીજ સુલભતાથી નિરાંત નિદ્રા આવે છે. પુસ્તક વાંચવા માટે હાથમાં લઈએ કે નિદ્રા આંખપર જલદી છવરાઈ જાય છે. કથામાં પણ પરમાત્મગુણ કાનપર આવી જાય તો, નિદ્રા સ્થિત થાય છે. એમ દૂત, મદ્ય, અને પરસ્ત્રી તેમની પાસે કદીપણ નિદ્રા સુલભ તથા નિરાંતે આવતી નથી. આ બંને વાતનો જગતમાં પ્રાયઃસર્વને અનુભવ છે. કોઈ કવિ નિદ્રા કથામાં કેમ આવે છે? એનું કારણ બતાવે છે કે:—

નિદ્રા હતે પ્રેયસિ કુંભકર્ણે વૈધવ્યદીક્ષાં વ્યધિતેત્યતઃ કિમ્ ।

ઓતું કથાં યાતિ તથા પુરાણં ન ગ્રામ્યગીતં વિબુધૈર્વિગીતમ્ ॥

નિદ્રા એ કુંભકર્ણની પત્ની. પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રે સંગ્રામમાં તેનો નાશ કર્યો તેથી આને વૈધવ્ય દીક્ષા સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થઈ. વિધવા થયા પછી પરમાર્થ વિના બીજું કયું સાધન કરવું? વાસ્તે માનો કે આ નિદ્રા કથા અને પુરાણ બંન્ને બંન્ને થતાં હોય ત્યાં ત્યાં સદૈવ સાંભળવાને માટે જાય છે. પરંતુ કદીપણ ગાયનપદ્ધતિ ગંધર્વાદિકોએ તથા વેશ્યાઓએ ગાયેલ ગ્રામ્ય (વેપથિક) ગીતશ્રવણ કરવા માટે જતી નથી. તાત્પર્યમાં સમજવું કે, કથા-પુરાણ વગેરે શ્રવણ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે તો ત્યાં નિદ્રા અવશ્ય આવીને નિદ્રા કરતી હોય છે; માટે આભક્તપરહિત સાવધાન મનવડે શ્રવણપરાયણ થવું તો સંસારસ્વપ્ન ભ્રમ શરૂને આનંદ થશે. આને માટે એક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત કહ્યું કરે છે.

એક ગ્રહસ્થ બહુ બનાદય પરંતુ કૃષ્ણ અને અભક્ત હતો. પ્રાયઃ ધન-વાનમાં ધરાભક્તસંહિત તથા કૃષ્ણભાવ થાય છેજ. એક સમય બહારગામથી કોઈ કીર્તન કરવાવાળા હરિદાસ આવેલ હતા અને તેનું કીર્તન ગાજના

લોકોને અતીવપ્રિય થવાથી જ્યાં ત્યાં નિત્ય ગામમાં રાતના સમયમાં લોક કીર્તન કરાવતા હતા. સ્ત્રી પુરુષ વગેરે શ્રોતૃવર્ગ ધણો કથાપ્રસંગમાં એકઠો થતો, તેની અંદર પેલા ધનાઢ્ય કૃષ્ણની સ્ત્રી પણ શ્રદ્ધાભક્તિથી, શ્રવણ કરવા માટે આવતી હતી. તે સ્ત્રી કથા થઈ રહ્યા પછી ઘરે આવીને નિત્ય કથામાં જે જે વિષય પ્રતિપાદન થાય તે સર્વ પોતાના પતિની પાસે કહી દેખાડતી અને ધણો લોક કથામાં આવે છે કથા અત્યંત વર્ણનીય છે, તમે કેમ આવતા નથી ? એમપણ કહેતી. જેને ત્યાં કથા થતી, તેના તરફથી બોલાવવા પણ આવતા, પરંતુ આ ગૃહસ્થનો પ્રેમ કથાપર ન હોવાથી અને કથામાં કદાચિત્ જાય તો ઘરમાં પાછળથી કોઈ ન હોય વાસ્તે ચોરનો પણ ભય આ હેતુથી, તે કદીપણ ત્યાં જતો નહતો. એકરોજ બ્યારે સ્ત્રીએ અને ગામના લોકોએ ધણો આશ્રય કર્યો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, લોક કથાની ધણી તારીફ કરે છે તો તેની અંદર શું એટલો રસ ભરેલ છે, કે જેને વાસ્તે નિત્ય ધણો લોક (સ્ત્રીપુરુષ) જાય છે તે આજ જોઈશ. સ્ત્રીને કહ્યું કે આજ મ્હારો વિચાર થયેલ છે તેથી કથામાં ખાસ આવીશ. નિત્ય નિયમાનુસાર રાતના સમયે ભોજન કરીને સ્ત્રી કથામાં જવા માટે નીકળી ત્યારે પોતાના પતિને સાથે ચાલે એમ કહેવા લાગી. તેણે કહ્યું, “તું આગળ જા હું પાછળથી આપા ઘરનો બરાબર બદોલત કરીને આવું છું; આટલું સાંભળીને સ્ત્રી આગળ ચાલી ગઈ. અનંતર તેણે મકાનના કમાડ વગેરે અંછી રીતે લગાવી દીધાં અને બહાર તાળું લગાવીને કથામાં જવા માટે નીકળ્યો.

ત્યાં કીર્તન શરૂ થઈ ગયેલ હતું અને એના આવ્યા સુધીમાં પૂર્વરંગનો પ્રતિપાદ્ય વિષય ખલાસ થવાથી, હરિદાસના ગળામાં હાર અને અખીર લગાડીને પૂજનનું કામ થતું હતું. પછલાડેના લોક ગાયન ગાઈ રહ્યા હતા એટલામાં તેની સ્વારી આવ્યું પહોંચી. તેને દેખીને લોકોને વિસ્મય થયો કે આ ગૃહસ્થ, આજ કથામાં કેવો ? કારણકે અભક્ત તથા કૃષ્ણ હોવાથી કદીપણ કોઈ સ્થાનમાં આ જવાવાળો નથી. એ ગૃહસ્થે ત્યાં જોઈ તો સ્ત્રી પુરુષની ધણી બીડ મૂકી રહી હતી અને દેવની પૂજા ઉત્તમ બાંધી હતી અને રેશનાઈ વગેરે ખૂબ સારીરિતે કરી હતી એમ નજરમાં આવ્યું. સભામાં આવી પહોંચ્યા પછી લોકોએ આને ધનાઢ્ય બાળુનિ તેનો સત્કાર કર્યો અને આદીપર બેસાડ્યો. કોઈએ કહ્યું “હં ભાઈ! આવ્યા ? આવો.” બીજાએ કહ્યું “બેઠા ? બેસો.” આ ગૃહસ્થ બેઠા પછી “ક્યા સારી સારી કહે છે તે કેવી ? તે દેખવા લાગ્યો. સુંદર માથા આળી રહ્યું હતું પરંતુ તેમાં તેને જરાએ રશિ ઉપજ નહોતી. અનંતર લોકોપાસે હરિદાસે બજન કરાવ્યું અને

ઉત્તરરંગ આપ્યાનંને માટે શરૂઆત કરી. જેમાં શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધની શ્રીકૃષ્ણલીલા આવી રહી હતી; પરંતુ આ ગૃહસ્થને તેમાં કાંઈપણ રસ લાગ્યો નહિ. સર્વદા દ્રવ્યલીલા જેને પ્રિય અને દ્રવ્યરસમાં જેની આસક્તતા તેને આવી પુણ્યાવહ હરિલીલામાં, શું રસ લાગે ? યદ્યપિ તે શરીરથી ત્યાં બેઠો હતો તોપણ તેનું મન તો ઘરમાં “ન્યાં ખનનો હતો તેના ઉપરજ” સ્થિત હતું. જીવનમુક્ત પુરૂષ જે પ્રમાણે શરીરથી ક્યાંઈ પણ વિચરે તથાપિ તેનું મન સ્વરૂપથી ચલિત થતું નથી તદ્વત્ કૃપણ પણ દોષ ગામમાં અથવા દેશાંતરમાં ભટકે તોપણ તેનું મન સ્વ (દ્રવ્ય) રૂપથી અન્યત્ર ગમન કરે નહિ. અસ્તુ !

ન્યારે કાંઈપણ કથા રસાવહ ન લાગી અને તે ગૃહસ્થ વચ્ચમાંથી ઘર જવામાટે ઉઠ્યો ત્યારે પાસેના લોક બોલ્યાકે કેમ ઉઠશો ? ઉઠો. તેણે કહ્યું “હા જાઉં છું. લોકોએ કહ્યું કે, જાઓ છો ? બલે જાઓ. ન્યારે ચાલ્યો ત્યારે મનમાં વિચાર કરેછે કે, કેવા આલોક મૂઠ છે ! તેમને આની અંદર જે રસ લાગતો હોય તે ખરો. જ્ઞાને તો જરાએ સમજ ન પડી કે, કથાકાર શું બોલે છે ? ફક્ત આટલું સમજાયું કે જે લોકો બોલતા હતા. “આવ્યા ? આવો; બેઠા ? બેસો; ઉઠ્યા ? ઉઠો; જાઓ છો ? જાઓ.” શ્રવણનું મનન કરતું જોઈએ તોજ નિદિધ્યાસનદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એમ શ્રુત્યાદિકોમાં કહેલ છે. તદ્વત્સાર આ ગૃહસ્થે કીર્તનના પવિત્ર સ્થળમાં જઈને, જે કાંઈ ભગવદ્ગુણનું શ્રવણ કર્યું તેનું મનન કરવાને બદલે, લૌકિક વાક્યોનું શ્રવણ થયું હતું તેનું જ મનન કર્યું તથાપિ, નિદિધ્યાસનવડે સાક્ષાત્કારનો અનુભવ એને આવ્યો. કેવો ? તે સાંભળો.

ચોર લોક ધણા દિવસ થયાં તેના ઘરમાં ખાતર પાડવાને માટે સમય જોયા કરતા હતા પરંતુ તેની સાવધાનતાથી તે પ્રમાણે બની શકતું ન હતું. આજ રોજ તે કથામાં ગયેલ છે એમ જાણીને પાછલે રસ્તેથી તે સૌ આવીને ઘરમાં પેઠા. પરંતુ તેમના આવ્યાં પહેલાંજ આ ગૃહસ્થ કથામાંથી સંધો ઘેર આવીને મેડી ઉપર સૂઈ રહ્યો હતો, એની તેમને ખબર ન હતી. ન્યારે તે ચોર ઉપર ચઢ્યા ત્યારે તે ગૃહસ્થ બિછાના ઉપર પડ્યો પડ્યો વિસ્મયપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે “આવ્યા ? આવો.” ચોરોના આગમન સમયેજ તેના મુખમાંથી કથામાં લોકોએ તેનો સત્કાર કર્યો એ વખતના શબ્દોઆર ‘આવ્યા ? આવો !’ થયો. તથાપિ, તેના સાંભળવાથી ચોર ગભરાઈ ગયા અને અંદર અંદર મંદ બોલવા લાગ્યા કે, બાઈ ! આ તો ઘરમાંજ છે. આજ આપણે ફસાઈ ગયા. અધારામાંથી અમે આવીએ છીએ તથાપિ એણે

દીઠા અને કહે છે કે “આવ્યા ? આવો;” હવે આજ આપણું કામ થવું કહ્યું છે. ખીજાએ કહ્યું, ચૂપચાપ બેસી રહો. એને નિદ્રા આવ્યા પછી ચોરી કરશું અને જશું પરંતુ ખાલી હાથથી જવું ઠીક નહિ. આટલું બોલીને સાંઝે થોડે દૂર જઈને નીચે બેઠા. ત્યારે આવ્યે કહ્યું, ‘બેઠા ? બેસો;’ આ, પણ કથામાંના શબ્દો આશ્ચર્યપૂર્વક બોલતો ગયો પરંતુ ચોરાને લાગ્યું કે, અમે બેસી ગયા, એ પણ એની નજરમાં આવ્યું. એની દૃષ્ટી ઉલુક (ધ્રુવક) ના જેવી છે, એ વગર અંધારમાં કેવી રીતે દેખી શકે ? અથવા એને ત્રિકાળજ્ઞાન હશે જેને લીધે આ સર્વ અમારી કૃતિ જાણે છે અને બોલે છે. બાઈઓ ! હવે ત્વરા કરો અને ચાલો. ફરી એકાદ દિવસ આવશું, આજ કામ સિદ્ધ થશે નહિ, ઉઠો. આટલું બોલીને જવા માટે જેવા સૌ ઉઠ્યા તેવામાં આ ગૃહસ્થની પણ આવૃત્તિ ચાલી રહી. ‘ઉઠ્યા ? ઉઠો,’ આ શબ્દથી તો ચોરાની પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ કે, અમારી નિષ્પિણ ચેષ્ટા આના જોવામાં આવે છે. હવે જો અમે લાલચથી રહીશું તો નિઃસંસય ફસાઈ જશું, એવા વિચારથી તે સૌ જવા લાગ્યા. અનંતર આના મુખમાંથી નિકળ્યું કે, “જાઓ છો ? જાઓ.” આટલું સાંભળનાંજ ચોર જે રસ્તે ચાલે અને આવ્યા હતા તે માર્ગથીજ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

સારાંશ, યદપિ એણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કથા નહોતી સાંભળી અને તેને સમજ્યો પણ નહોતો તથાપિ કથાસ્થળમાં જઈને ભગવદ્દર્શન કરીને ભગ્ન ધ્વનિ સાંભળ્યો હતો અને ભાગવતાખ્ય પુણ્યમંથના મ્લોક શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના કાનપર પડ્યા હતા તેટલાથી, “લોકોના ઉચ્ચરિત શબ્દનુંજ શ્રવણમનન નિર્દિધ્યાસન થયું તોપણ ” તેના ઉપર આવેલ ચોરાનું સંકટ ટળી ગયું. તોપણ, સાત્વિકશ્રદ્ધા અને નિષ્કામ પ્રેમવડે ભગવદ્ગુણોનું શ્રવણ થાય તો, અમને લૂંટવાને માટે જે કામકોષાદિ ચોર તત્પર છે, તેઓ કેમ દૂર ન જાગી જાય ? તથા આ સંસારરૂપ સંકટમાંથી, અમારો કેમ છૂટકો ન થાય ? એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતર્ગૃહ (મન)માં સ્થિત કામાદિચોરાને બગાડી દેવાને નિત્યકર્તન શ્રવણ કરતાં રહેવું; તેથી ઇશ્વર પ્રસન્નતા અને જ્ઞાન થતાં સતત આત્માનુસંધાન કરવા માટે ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થઈને સંસાર-નિવૃત્તિ અને પરમાનંદસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે, એમ વસિષ્ઠજીએ પણ કહેલ છે. કે:-

તસ્માત્પુરુષયત્નેન સંન્યાસમાધિનાદિ ॥

સંન્યાસઞ્જનાસંગૌ સંનિવ્યાધિનાનિ ॥

હે રામ ! એટલા માટેજ મનુષ્યે પ્રયત્ન કરીને સંસારરોગનાશક મુખ્ય ઔષધ, જે સંન્યાસમંત્ર અને સંન્યાસશ્રવણ તે સંપાદન કરીને મહણ કરવું.

કારણ કે મહાત્માઓની પાસે સદા જવાથી સદ્રૂપ પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ અને ગુણ સચ્ચાત્મશ્રવણવડે ઝટ સમજાય છે. તેમની પાસે અસચ્ચાત્મની અને ગ્રામ્ય વિષયની કથાવાર્તા હોતી નથી. એટલા માટે, આપણે પણ નિરંતર સર્જન સમાગમ અને તેમની સેવા કરવી, એ કરવાથી, આપણે અંતરમાં વિષયવિરતિ ઉત્પન્ન થશે અને પરમાત્મા માટે તથા તેમની કથા માટે દૃઢ શ્રદ્ધા અને નિરતિશયપ્રીતિ તથા રૂચિ ઉત્પન્ન થશે.

इति शिवम्.

ચતુર્થ પુષ્પ.

ભગવદ્ અવતારનું સુખ્ય પ્રયોજન.

उपदेशगिरौ ब्रह्मे रंजना निर्मले पटे ।

लंगत्युदारविद्वानकथा चाविगतात्मनि ॥ यो० वा० ॥

સૂર્ય વિના સર્વત્ર તમ (અંધકાર) દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ વગર મનુષ્યમાં સર્વ વિષયને માટે તમ (અજ્ઞાન) હોય છે. નિખિલ વનસ્પતિઓની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ એક જગત્વડે થાય છે; અથવા અખિલજનોનું નિવાસસ્થાન એક પૃથ્વી છે, કિંવા ચરાચરને જેમ રવિ તથા વાયુ એકજ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો નિવાસ સર્વગ્રામી પરબ્રહ્મમાંજ છે તેજ પ્રમાણે, બધાનેજ સારજૂનસાધન એક શ્રવણ છે એમ સમજવું. પરકર્માચરણ, નાના મંત્રાદિકોનું પુરસ્કરણ, ઉપાસનાવિધિ, તથા યોગ, યાગ, વ્રત, તપ, દાન, પિંડગ્રાહ અને ક્ષત્રગ્રાહ ઇત્યાદિ શ્રવણ વિના ક્યાં, કોને અને કેવી રીતે થવાનાં હતાં કે શ્રવણથીજ સર્વ સદેહ તૂટી જાય છે, અને ઉપરતિ થઈને મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે; મુમુક્ષુ સાધક બને છે અને સાધક સિદ્ધ બની જાય છે. તીર્થાદિકોનું ફળ તો આગળ જન્માંતરમાં થતાં હશે, પરન્તુ શ્રવણનું ફળ તો તાત્કાળજ થાય છે. તે શ્રવણ અર્થાન્તરવગરનું કરનારો મનુષ્ય પાપાણુતુલ્ય કહે છે. એટલુંજ નહિ પણ ત્હને પાપાણુના કરતાં પણ હીન સમજવો. કારણ એ છે કે, પાપાણુ જે વાંકાચુકો હશે તો તેને સલાહલોક ટાંકાથી ફેડી કરીને સીધો (સરલ) કરવાના. ફરી માછા આવીને તેને જોશે તો સલાહ જેવો સરલ અને સદૃષ્ટ (વર્તુલ) કર્યો હશે, તેવાને તેવોજ રહેલો તે ત્હમારજ જોવામાં આવશે. એનાં વાંકાચુકા ક્રકડ જે ફેડી નાંખવામાં આવેલા તે તેના

ચરીરની સાથે ફરી જોડાવાના નહિ; પરંતુ મનુષ્યની કુચુદ્ધિને ઉપદેશવડે
ઝટકો મારવામાં આવ્યો હશે, તોપણ ફરી તે પાછો પૂર્વવત્ જડાઈ જાય
છે; તો ત્હેને પાપાણથી હીન કેમ નહિ સમજવો? તીર્થોદ્ધિકામાં ઘાટ બાંધે
છે, તેને તથા વાપીકૃપને પાપાણુજ લગાડવામાં આવે છે અને હરિ, હર,
દેવી, ગણપતિ ઇત્યાદિ દેવતાઓની મૂર્તિ પણ પાપાણુનીજ બને છે, તથા
સર્વલોકોવડે પૂજાય છે. તો હવે પાપાણુની આગળ પામર મનુષ્યની શી
ચોખ્ખતા? એટલા માટેજ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સફળ થાય એ હેતુથી ત્હેણે
અર્થાનુસંધાનપૂર્વક શ્રવણ કરવું જોઈએ, તેમજ કુચુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.
એકવાર શ્રવણ કર્યું છે, હવે કરવાની શી જરૂર છે? એવું સમજીને
આળસથી નિરાદર ન કરવો. મનુષ્ય પ્રતિદિન અને યાવજનન્મ એકજ પ્રકારનું,
પોતે જ નિત્ય ખાતો આવેલો છે તેવુંજ, અન્ન ખાયાં કરે છે અને નિત્ય
પીયાં કરે છે તેવુંજ પાણી પીએ છે; એને માટે જેમ આળસ અને નિરાદર
કરતો નથી, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ કરેલા વિષયનુંજ વારંવાર શ્રવણ કર્યાં કરવું
જોઈએ. તેમ કર્યાથી પૂર્ણ તેમજ સંશયશૂન્ય જ્ઞાન થઈને નિદિધ્યાસવડે
પરમાત્મસાક્ષાત્કાર, જીવન્મુક્તિનું સુખ તથા કેવલ્યપ્રાપ્ત થઈને મનુષ્ય જન્મનું
સાર્થક થશે. વેદસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે આત્માનું સ્વરૂપ અત્યંત દુર્બોધ છે;
લોકોને તેનું જ્ઞાન કરાવવાને પરમાત્માએ અનેક અવતાર ધારણ કર્યા છે,
તથા બહુ બહુ પ્રકારની લીલા કરી છે; અને એ લીલામૃતસમુદ્રમાં નિમમ્ન
થઈને ધણા પુરૂષો સંસારનિર્મુક્ત થયા છે. ગીતામાં પરમાત્માએ કહ્યું
છે કે:—

અજોડપિ સજ્જવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામિષ્ટિયાય સંસારાદ્યાત્સત્યાયયા ॥

હું જો કે જન્મરહિત છું, મ્હારો સ્વભાવ શાશ્વત છે, અને સકલ
પ્રાણીઓનો નિયંત્રા પણ હું છું, તોપણ હું ત્રિગુણાત્મક માયાનો આશ્રય
કરીને જન્મ લઉં છું. નિર્વિકાર સુવર્ણજ આકારનો આશ્રય કરીને અલંકારરૂપે
પ્રગટ થાય છે, તેજ પ્રમાણે નિરાકાર એવો હું પણ મ્હારી પ્રકૃતિનો આશ્રય
કરીને સાકાર દેખાઉં છું. એનાપર અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવન!
માયાવડે આપનું એવું પ્રાકટ્ય ક્યારે અને કેવા કારણને લીધે થાય છે?
શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય જ્ઞામિર્ભવતિ મારત ।

જનત્યાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં જનન્મયહ ॥

વારંવાર ધર્મ સાધુનાં જિજ્ઞાસુ થાય ત્યજી જનતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાપણ સંનિવૃત્તિ સુવે સુવે ॥

હે ભારત ! જે જે સમયે પ્રાણીઓના અબ્યુદય અને મોક્ષસિદ્ધિના સાધન વૈદિકધર્મનો હાસ થાય છે, અને સર્વ અનર્થોના હેતુભૂત ધૂમકેતુની પેઠે સર્વ વર્ણશ્રમને વિષે અધર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે તે કાળમાં આત્મ-માયાવડે હું દેહધારણ કરું છું. ધર્મક્ષીણ થઈ જવાથી સાધુઓને દુઃખચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિથી પાપી લોક પ્રમલ્લ થાય છે. ‘પ્રાણ નાશ થઈ જવા છતાં જેઓ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી, તેઓ ‘સાધુ’ કહેવાય છે.’ હૈમની રક્ષા કરવા સાર, તથા પાપી પ્રાણીઓનો સંહાર કરવો એટલા માટે, (અધિકારનો નાશ થયા વગર નેત્રપ્રકાશ થશે નહિ, તથા દુર્જન પાપી પુરોનો સંહાર કર્યા વગર સાધુઓનું રક્ષણ, તેમજ હૈમને સુખ થશે નહિ, તેથી એ પ્રમાણે કરવું પડે છે.) તેજ પ્રમાણે ધર્મની ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપના, (અધા લોકો શાસ્ત્રસંમત પોતપોતાના વર્ણશ્રમધર્મનું આચરણ કરે) એ ત્રણે કારણોને લીધે દરેક યુગને વિષે હું દેહ ધારણ કરું છું. એ પ્રમાણે અવતારનાં ત્રણે પ્રયોજનો સાંભળીને અર્જુનને શંકા થઈ, અને તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે જેના સંકલ્પમાત્રથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય છે, અને જે નિષ્પિલજનોને માયાસૂત્રવડે નચાવે છે, હૈને ‘સાધુઓનું રક્ષણ, પાપીઓનો નાશ, ધર્મસ્થાપન’ ઇત્યાદિ કરવા સારું શું પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે ? સંકલ્પમાત્રથીજ તેઓ તો એ ત્રણે કાર્યો સાધી શકે તેમ છે. કોઈ ધારણ કર્યા વગર, જે જગતનો સંકલ્પથી સંહાર કરે છે, હૈને દેહધારણ કરી, હાથમાં ખડ્ગ લઈને લડવું પડે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું ? તેમજ પોતે જાને અજ હોવા છતાં પોતાને વાસુદેવના પુત્ર કહેવડાવે છે, અને અસંગ હોવા છતાં સોળહજાર એકસોને આઠ સ્ત્રીઓના પતિ બનીને બેસે છે. ચરાચરમાં જેમની સ્થિતિ છે, એવા એ કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગય, ત્યારે દ્વારકામાં ‘અહીં નથી’ એ પ્રમાણે લોકો કહે છે. સારાંશ કે, અવતારનું કારણ જે એમણે બતાવ્યું તે તો જેમ પવનને મુઠ્ઠીમાં પકડીને બાળકને આપીને સમજાવવું તેના જેવુંજ એમણે મ્હને સમજાવ્યું. ઇત્યાદિ અર્જુનની શંકા સર્વાન્તર્યામી હારિ સમજી ગયા અને હૈમણે કહ્યું કે:—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

હે અર્જુન ! હવે અવતારના મુખ્ય પ્રયોજનનું કથન કરું છું. સાધુ-રક્ષણ, દુષ્ટ નાશ, ધર્મની સ્થાપના હું સંકલ્પમાત્રથી કરી શકું તેમ છું. તો

પણ અનાદિ કાળથી જીવોને સંસારમાં જે પરિભ્રમણ અને અનેક દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં સંસારરોગ ઉપર મહારા ચરિત્રનું વર્ણન, ગાયન, શ્રવણવગર ખીજું કંઈ ઔષધ નથી. એવું સમજીનેજ હું અલૌકિક જન્મ ધારણ કરીને, તેને વિષે અલૌકિક કર્મ કરું છું. મહારાં જન્મ તેમજ કર્મ લોકોનાં સમાન નથી, પરંતુ અલૌકિક છે, એમ જે યથાર્થતાથી સમજે છે, તે દેહલાગ પછી ફરી જન્મ લેતો નથી; મહેનજ પ્રાપ્ત થાય છે. કયા બે પ્રકારે સાંભળવામાં આવે છે, એક સમજીને, અને ખીજી મૂઢપણે. અગત્યાથી મહારી કથા સાંભળી હોય તો પણ, જે પ્રમાણે મનુષ્યનો અગ્નિજ્વલતાં અગ્નિની ઉપર પગ પડ્યો હોય છે, તો પણ તે અગ્નિવડે જેમ દગ્ધ થાય છેજ, અથવા અરણ્યના ઝાડનાં પાંદડાંને શાક સમજીને ખાધાં હશે, ઔષધિનાં પાંદડાં છે એમ નહિ સમજાયું હોય, તો પણ તે પાંદડાં કાંઈ પોતાનો ગુણ બતાવ્યા વગર રહેશે નહિ. અથવા, બાળકને ક્યાં ખવર હોય છે કે ધી, દૂધ પુષ્ટિકારક છે ? પરંતુ તે ખાય છે તો પુષ્ટ થાય છેજ; એ વસ્તુ માહાત્મ્ય છે ! તેજ પ્રમાણે મહારી કથા સાંભળી હશે, અને તેનું મહાત્મ્ય નહિ સમજાયું હોય, તોપણ તે પાપ નાશ કરીને પવિત્રતા બક્ષવાનીજ. પરંતુ મહારાં જન્મ અને ચરિત્રલીલા અલૌકિક છે, એમ જે વાસ્તવિક રીતે જાણે છે, ત્હેને તો મોક્ષજ મળે છે. સારાંશ, પરમાત્માના અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન, નિખિલજીવોનો ઉદ્ધાર કરવો, તે છે. એમનાં જન્મ અને લીલાઓનું સન્તોના મુખથી નિરન્તર શ્રવણ કરીને તેમનું યથાર્થત્વ (રહસ્ય) જાણી લીધું હશે, તો પરમશાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં આસ્તિક પુરુષોને તો સંદેહ નથી. નારદને જે બ્રહ્મદેવનું પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થયું, અને મોટા મોટા સંતમુનીઓને પણ સ્તવન યોગ્ય થઈ પડ્યા, તથા જ્ઞાનકમલમાં જે મકરંદવત્ વિરાજીત થયા, અને પૂર્ણવિરાગી થઈને જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં ત્રૈલોક્યને વિષે જ્યાં લ્યાં અપ્રતિહત ગમન કરવા લાગ્યા, તે બધો સંતસમાગમ તેમજ ત્હેમને મુખેથી હરિકથા શ્રવણનોજ પ્રભાવ છે. ભાગવતના સપ્તમ સ્કન્ધમાં એ કથા છે.

નારદ ધર્મરાજને કહે છે કે, હે ધર્મ ! પહેલા બતીત થએલા મહા-કૃષ્ણમાં હું ઉપબર્હણ નામનો કાંઈ ગન્ધર્વ હતો. ગન્ધર્વ જાતિને વિષે તે વખતે મહાઈ બહુ માન હતું. સુંદર રૂપ, નાજુકપણું મધુરતા, સુમધ ઈત્યાદિ ગુણોને લીધે મહાઈ દર્શન સર્વને પ્રિય લાગતું. તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને તો હું બહુજ પ્રિય હતો. એથી હું નિરન્તર મત અને અસંત વિષયલપટ બનીને રહેતો હતો. એક વખત દેવતાઓની સભામાં પ્રજાપતિએ સપ્તજાન

ગન્ધર્વજનોને તથા અપ્સરાઓને હરિકથાનું ગાયન કરવા સારૂ બોલાવ્યાં. મહેને બ્યારે એ આમંત્રણ થયું ત્યારે સ્ત્રીઓનો સમુદાય સાથે લઇને, ગાતો ગાતો હું ત્યાં ગયો. મ્હારે હાથે એવું અપમાન થઇ જવાથી પ્રજ્ઞપતિએ મહેને શાપ દીધો કે તહે મ્હારી અવસ્થા કરી તેથી તું ઐશ્વર્યમ્યુત થઇને શુદ્ધોત્તરમાં જઇશ. પછી મહે શીઘ્રજ એક દાસીને પેટે જન્મ લીધો. પરંતુ ત્યાં મહેને બ્રહ્મજ્ઞાની સંત મહાત્માનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો, અને તહેમની સેવા કરીને તથા તહેમને મુખેથી પરમાત્મકથા સાંભળતો રહ્યો, જેનું ફળ મહેને એ મળ્યું કે, હાલ હું બ્રહ્મદેવનો પુત્ર બન્યો છું. પરમાત્માની લીલા નૌકાની પેઢે તારક છે ખરી, પરંતુ નૌકાને ચલાવનારો નાવિક (ખલાસી) કર્ણધાર નહિ હશે તો, પેદ્રેપાર ઉતારશે નહિ; કિંવા તરવારની ધાર ઉત્તમ તો ખરી, શત્રુનું માથું કાપી નાંખે છે, પરંતુ તેને પણ શૂરવીરની સહાયતા જોઇએ છે. તેજ પ્રમાણે, મહાત્માઓની સહાયતા લીધા વગર એકલી કથા બવસિધુની પાર ઉતારવાને સમર્થ થશે નહિ. રંગરેજ કપડાંને જેમ રંગી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે મહાત્માપુરૂષ, અજ્ઞાનોના હૃદયરૂપી પટને ભગવત્કથારૂપી રંગ-વડે સારી પેઢે રંગી નાંખે છે. એટલા માટેજ કવિ કહે છે કે:—

મો ભક્તિમાર્ગનિરતાઃ શ્રવણં કુદતાનિદંશં ।

મજનસ્ય હિ સંપૂર્તિઃ શ્રવણેન વિના કુતઃ ॥

હે ભક્તિમાર્ગમાં રમણીય થનારા પુરૂષો ! નિરન્તર શ્રવણ કરો. કેમકે, શ્રવણનું આલંબન કર્યા વગર ભજનની (નવવિધભક્તિની) સંપૂર્ણતા શી રીતે થશે ? નવ પ્રકારની જે શ્રવણકીર્તનાદિ ભક્તિ કદી છે, તેમાંથી એક શ્રવણ જે કમી થયું હશે, તો આઠજ પ્રકારની ભક્તિ થશે, અને અપૂર્ણ રહેશે. એટલા માટે શ્રવણ કરવું જોઇએ. અર્થાન્તરથી સમજવાનું કે. બ-જન (નક્ષત્રજન) અશ્વિનીઆદિ ૨૭ છે. તેમાંથી શ્રવણનક્ષત્ર જે આદ કરવામાં આવે તો ૨૬ છવીસ રહે છે. તેમનામાં શ્રવણ મેળવ્યા વગર ૨૭ સત્તાવીસ શાસ્ત્રકથિત સંખ્યા પૂરી કેમ થશે ? માટે, તેમાં જે શ્રવણ મેળવશે તોજ ભજન સંખ્યા (ભક્તિની અને નક્ષત્રની) સંપૂર્ણ થશે. અપૂર્ણનું ફળ અપૂર્ણ તથા પૂર્ણનું પૂર્ણ હોય છે. એવો જગતમાં અનુભવ પણ છે, એટલા માટે પૂર્ણનાપૂર્ણ જે પરમાત્મા, તહેમના સ્વરૂપજ્ઞની પ્રાપ્તિને સારૂ ભજનની સંપૂર્ણતા હોવી જોઇએ, અને તેટલા ખાતર શ્રવણનો ત્યાગ કરવો જોઇતો નથી. વ્યાસ વાલ્મીકિ વગેરે મોટા મોટા કવિઓની કૃતિઓનું, ‘ભારત, રામાયણ બાગવતાદિ ત્રયોનું’ અભિનંદન નહિ કરનારા, અને પ્રેમથી શ્રવણ નહિ કરનારા મનુષ્યોને નીચે લખેલી ઉક્તિ મુજબ ગણવા.

નિશ્ચિતં સસુરઃ કોઽપિ ન કુલીનઃ સમે મતિઃ ।

સર્વથા સુરસંબંધં કાવ્યં યો નામિનન્વતિ ॥

શાબનરસવિશિષ્ટ રચિત રામાયણાદિ સુંદર કાવ્ય, જેમાં પરમાત્માની સકલ પાપનાશિની લીલા વર્ણવેલી છે, તેનું જે મનુષ્ય આનંદપુરઃસર પઢન અને શ્રવણ કરતો નથી, તે કોઈ અનિર્વર્ણીય એવો ‘સ-સુર,’ ‘મધપાન કરનારો’ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. તથા કુલીન નથી અને સમ જે સાધુ હોના પ્રત્યે શ્રદ્ધાશૂન્ય મતિ છે, એમ સમજવું. અર્થાન્તરથી સમજવું કે, સર્વદા સર્વ પ્રકારે અસુરાદિકોની સાથે સંયુક્ત થએલ જે કાવ્ય, યાને શુક્રાચાર્ય, હેમનું જે અભિનંદન કરતો નથી, તે કોઈ દેવજ છે, એમ નક્કી સમજવું. કેમકે, દેવ કદી અસુરગુરુ શુક્રાચાર્યનું અભિનંદન કરે નહિ; સુર અને અસુર શત્રુ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તથા તે ‘ન કુ-લીન’^૨ હોય છે. અર્થાત્ દેવ કદી પૃથ્વીપર કોઈના પ્રત્યે લીન (નત્ર) થતા નથી. અને હેમની સમ (લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ) ને વિષે મતિનિરત થએલી હોય છે. દેવ વળી વિષ્ણુના ઉપાસક પણ હોય છે. આ શ્લોકમાં ભક્ત અને અભક્તને સુર તથા અસુર કહીને ષિલ્પપદોમાં બન્નેના ગુણ દર્શાવ્યા છે, અસુર મધપાન કરનારા, અકુલીન, સાધુ ભક્તિરહિત હોય છે, અને હેમના ગુરુ શુક હેમની સાથે સદૈવ રહે છે. તેમજ દેવ પણ કુ (પૃથ્વીપર) લીન હોતા નથી, તથા પરમાત્માના ભક્ત હોય છે, અને અસુરગુરુનું અભિનંદન કરતા નથી. એ પ્રમાણે બન્નેનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી એમ સમજવું ઉચિત છે કે, આસાદિ મહાન કવિઓના કાવ્યનું અભિનંદન નહિ કરનારા મનુષ્યો અસુર કોટિના હોઈ, ઉપર કહેલા ગુણોથી યુક્ત હોય છે, અને નિરંતર પરિશીલન (શ્રવણપઠન) કરનારા સુરકોટિના હોવાથી, તે કોટિના ગુણો હેમને વિષે હોય છે. (આ શ્લોકનો અર્થ સાધારણ સંસ્કૃત નહિ સમજનારા લોકોને સમજવો કઠણ થઈ પડશે. તોપણ સુલભતાથી સમજી શકાય તેટલો ખુલાસો કર્યો છે) તાત્પર્ય, એ છે કે જ્ઞાનવિજ્ઞાન થવા સાથે પ્રથમ સીદ્ધી જે શ્રવણ-ભક્તિ તેનાપર નિરંતર ચઢતા રહેવું. રામાયણ ભારતાદિ ગ્રંથોને માટે કવિએ નિચિ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

૧ સુરયા સહિતઃ સસુરઃ

૨ કૌ લીનઃ ન. ૩ ‘સમ’-સહ મથા લક્ષ્યા વર્તતે સમો વિષ્ણુઃ ।

અન્યો વિધાતા વાલ્મીકિરાદિકાવ્યં કર્મકલ્પુઃ ।

રઘુનાથકથા ગંગા તથા પૂતા જગત્ત્રયી ॥

દ્વૈપાયનોઽપરો બ્રહ્મા તત્સૃષ્ટિર્મારતાર્ણવઃ ।

સૂક્યો દિવ્યરત્નાનિ ત્રૈલોક્યં સૈરલંકૃતમ્ ॥

જે પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના કર્મકલ્પને વિષે સ્થિત એવી ગંગાથી ત્રૈલોક્ય પાવન થયાં છે અને થાય છે, તેજ પ્રમાણે બીજા બ્રહ્મદેવ જે વાલ્મીકિ, ત્હેમણે રચેલું એવું આદિ કાવ્ય જે રામાયણ તે કર્મકલ્પ, અને તેમાં નિવાસ કરનારી રઘુનાથની કથા તેજ ગંગા; તેનાથી ત્રૈલોક્ય પવિત્ર થયા છે તથા થાય છે. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને પણ બીજા બ્રહ્મદેવ સમજવા. ત્હેમણે ભારતરૂપ સમુદ્રની સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) કરી છે, અને તેમાં બરેલાં સદ્-વ્યવસ્થાથી દિવ્યરત્નોથી ત્રૈલોક્ય સુશોભિત થયું છે. સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો હોય છે, તેજ પ્રમાણે ભારતમાં અનંતપ્રકારનાં સદ્વ્યવસ્થા નિવાસ કરે છે. એ બન્નેની કૃતિ કેવી છે ? તો:—

નિઃશ્રેણ્યૌ બ્રહ્મલોકસ્ય વાગ્દેવ્યાઃ કર્ણઃકલ્પે ।

ધર્મદ્રુમમહામૂલે વાલ્મીકિવ્યાસયોઃ કૃતી ॥

મારતાદિપુરાણાનિ શ્રીરામચરિતાનિ ચ ।

ત્રિસંધ્યસંવનન્યેષ સર્વેસાધારણો મદ્ભઃ ॥

વાલ્મીકિ અને વ્યાસ એમની કૃતિ (રામાયણ અને ભારત) બ્રહ્મલોકમાં આરોહણ કરવા સાથે નિસરણી (સીટી) સમાન સાધનભૂત છે. તથા સરસ્વતી દેવીના કર્ણના કુંડલના સ્થાનમાં તેમની સ્થિતિ છે. કુંડલ વડે કાનની શોભા છે, તેજ પ્રમાણે તે સરસ્વતી રામાયણ ભારતનું નિરંતર અવધુ કરવાથી કાનેને સુશોભિત કરે છે. અર્થાત્ સરસ્વતી પણ આદર્યુક્ત અવધુપરાયણ થાય છે, એવી તેમની યોગ્યતા છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ ધર્મરૂપ વૃક્ષના મોટા મૂળરૂપ છે; તેમના અવધુથી ધર્મ વૃદ્ધિગત થાય છે, એ બાવ છે. સારાંશ કે, ભારત તેમજ બીજાં પુરાણ તથા શ્રીરામચરિત્ર, એ ત્રિકાલસ્માનપૂર્વક ત્રિસંધીમાં કરવામાં આવનારા હોમ (યજ્ઞ) ના જેવાં સમજવાં. સર્વલોકોને કરવાને માટે એ સુલભ યજ્ઞ છે. તેમનું અવધુ સંવળાથી ચર્ચ થકે તેમ છે. તથા (તેમ કર્ણથી) યજ્ઞના રૂળ જેટલું રૂળ મળે છે, એ પ્રમાણે તાત્પર્ય અર્થ સમજવો. એ પ્રમાણે ઉત્તમ સાધન નિર્માણ કયું છે તોપણ, નિર્મલ વસ્ત્રની ઉપર જે પ્રમાણે રંગ ઉત્તમ ચડે છે, અને ખુલે છે, કિંવા યાન વૃદ્ધ વિવેકી પુરૂષને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ઉત્કૃષ્ટ લાગુ પડે છે, તેવીજ રીતે નિઃશ્રેયસકારિણી પરમાત્મા શ્રીરામ અને કૃષ્ણની રામાયણ ભારતની યાન-

વિજ્ઞાનપૂર્ણ સ્વરૂપશુભોની કથા, પૂર્વજન્મના પુણ્યકર્મપ્રભાવથી નિર્મલ બનેલાં શુભોપાના અંતઃકરણોની ઉપર રંજીત થાય છે; યાને ઉત્તમ પ્રકારે ચોંટી જાય છે, એ પ્રમાણે વશિકૃત્યે કહ્યું છે, અને અનુભવથી તેની સત્યતાની પ્રતીતિ પણ થાય છે. જનમેજયને વ્યાસજીએ શું ઉપદેશ કર્યો ન હતો ? પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું ? કાંઈપણ નહિ.

શમીકસુનિના શૃંગીનામના પુત્રના શાપથી પોતાના પિતા રાજા પરીક્ષિત સર્પદંશથી મરી ગયાના સમાચાર બ્રાહ્મણાદિકોના મુખેથી સાંભળીને જનમેજય રાજા દુઃખી અને કોપાયમાન થયા. હેમણે એ તક્ષકને મારવાને માટે, મોટા મોટા ઋષિઓને બોલાવીને સર્પસત્રની શરૂઆત કરી. હજારો સર્પો બ્યારે અગ્નિકુંડમાં હોમાઈ ગયા, ત્યારે તક્ષક પોતાનો પ્રાણ બચાવવાને ખાતર ઇન્દ્રને શરણે ગયો. ઇન્દ્રે પ્રથમ તો હેને ધીમ્કાર્યો, પરંતુ આખરે શરણાગત જાણીને અભય આપીને હેનું રક્ષણ કીધું. ઋષિઓને બ્યારે અખર પડી કે તક્ષકને ઇન્દ્રે આશ્રય આપ્યો છે, ત્યારે ઇન્દ્રસહિત તક્ષકને સ્વાહા કરવા માટે તેઓ મન્ત્ર બણવા લાગ્યા. ઇન્દ્ર તક્ષકસહિત નીચે આવવા લાગ્યો એવે સમયે, વાસુકી આદિ અખિલ સર્પોની પ્રાર્થનાથી આસ્તિક નામના ઋષિએ જનમેજયના યજ્ઞમાં જઈને, પોતાની ઇચ્છા પૂરણ કરવાનું હેની પાસેથી વચન લીધું. બ્રાહ્મણાદિકોએ પણ એ તપોનિધિની કામના પૂરી કરવાને સાર કહ્યું, તે પરથી રાજાએ ‘શી ઇચ્છા છે ?’ એ પ્રમાણે આસ્તિકને પૂછ્યું, ત્યારે હેણે યજ્ઞસમાપ્ત કરવાનું કહ્યું. મ્હારી ઇચ્છા એવી છે કે, અત્યાર લગી જેટલો અનર્થ થયો તેટલો હીક હતો, પરંતુ હવે આ સર્પસત્ર બંધ કરવો જોઈએ. આણી તરફ આકાશમાં ઇન્દ્રે બયબીત અઈને, તક્ષકને વચનમાં લપેટીને ફેંકી દીધો, અને તક્ષક પણ ઉપર પુછકું અને નીચું માથું એ પ્રમાણે પડવા લાગ્યો; પરંતુ આસ્તિક ઋષિએ પોતાના સામર્થ્યથી, ‘વિશ્વામિત્રે જેમ રાજા ત્રિશંકુને અંતરિક્ષમંડલમાં રોક્યો હતો તે પ્રમાણે,’ તે તક્ષકને મન્ત્ર બણીને અહરનો અહર અટકાવી રાખ્યો, જેથી તે કુંડમાં પડ્યો નહિ. રાજા જનમેજયે, આપેલું વચન મ્હારે પુરું કરવું જોઈએ (પાળવું જોઈએ) એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કર્યો, તેમજ બ્રાહ્મણોને પણ પૂછ્યું, ત્યારે સઘળાઓએ સંમતિ આપી કે, એ ઋષિ મહાન તપોનિધિ છે, એમની કામના જો પૂર્ણ નહિ કરશો, તો ત્રૈલોક્યમાં અપકારિત અને મિથ્યા બાપણનું પાપ લાગશે, અને આ યજ્ઞની સિદ્ધિ પણ યશ નહિ; માટે યજ્ઞ બંધ કરો તો ઉત્તમ. રાજા વચનવડે બંધાએલો હતો, તેથી

આસ્તિકની કામના પૂરી કરી, અને યજ્ઞ બંધ કરી દીધો. ત્યારે તક્ષકાદિ સર્પોને ધણો આનંદ થયો, અને સઘળાજ બ્રાહ્મણો પોત પોતાને સ્થાને જતા રહ્યા.

જનમેજય રાજાને ત્યારથી બ્રાહ્મણોના પ્રત્યે તિરસ્કાર યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કેમકે યજ્ઞને સાર બોલાવવામાં આવેલા બ્રાહ્મણો પણ એ આસ્તિકના પક્ષતું બોલવા લાગ્યા, પરંતુ 'પેલા તક્ષકને યજ્ઞકુંડમાં બસ્મ કરી દેવાની' મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ કરી, બ્રાહ્મણો ધણા કપટી હોય છે. એ આસ્તિકે મ્હારી પાસેથી અગાઉ વચન લઈ લીધું અને પાછળથી પોતાની ઇચ્છા મ્હને જણાવી અને કસાવ્યો; એ જો બ્રાહ્મણ નહિ હત, અને યજ્ઞને જો રામય નહિ હત તો હું કદી એ પ્રમાણે વચનબદ્ધ થઈ મૃત નહિ, પરંતુ યજ્ઞસમયે બ્રાહ્મણની જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવી જોઈએ એવી શાસ્ત્રની અને બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા હોવાથી, મ્હેં એ પ્રમાણે કર્યું. અને એ બ્રાહ્મણ પણ જાણી જોઈને મ્હને કસાવવાના હેતુથીજ યજ્ઞમાં આવ્યો, અને મ્હારી પાસેથી વચન લીધું. એવા કપટી બ્રાહ્મણોની જાતિ પોતાના રાજ્યને વિષે નહિ રહેવી જોઈએ એ હેતુથી, જનમેજય રાજાએ સઘળાજ બ્રાહ્મણોને પોતાના રાજ્યમાંથી નીકળી જવા સાર દાંડી પીટાવી, અને મ્હાલેર કર્યું કે, 'જેટલા બ્રાહ્મણ હોય ત્હેમણે જનમેજયના રાજ્યમાંથી અન્ય દેશમાં જતા રહેવું; જે રહેશે ત્હેને ધોર શિક્ષા કરવામાં આવશે.' બ્રાહ્મણો એવો હુકમ સાંભળીને ગભરાઈ ગયા, અને થું કરતું તેની ત્હેમને સજ પડી નહિ. કેટલાક વિદેશ ચાલ્યા ગયા, કેટલાકને મારપીટ કરીને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, તેમજ પ્રજા પણ બહુ ત્રાસી ગઈ. કેટલાક લોકોએ મહર્ષિ વેદવ્યાસની પાસે જઈને ત્હેમને આ જ્ઞાનાન્તથી વાકેફ કર્યા, ત્યારે ત્હેમને પણ સાફ લાગ્યું નહિ; પરંતુ એકવાર રાજાને ઉપદેશ કરી જોવો, એ હેતુથી શાકલ અને અજ્યેય નામના પોતાના જે એ સ્ત્રિઓ હતા, ત્હેમને જનમેજયની પાસે મોકલ્યા, અને કહ્યું કે, "રાજાને સારી પેઠે ઉપદેશ કરજો, અને આ ભારત ગ્રન્થ જેમાં એના પૂર્વજોની કીર્તિ વર્ણવી છે, તે વાંચી સંભળાવજો;" એથી એના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનેત્પત્તિ થશે અને એ ધર્મન્યાયથી ચાલશે.

વ્યાસની આજ્ઞા લઈને જ્યારે તે બન્ને સ્ત્રિઓ નીકળ્યા અને હસ્તિનાપુર પાસે આવ્યા ત્યારે ત્હેમને દૂતોએ પકડ્યા અને રાજાની પાસે હાજર કરી દીધા. તે બ્રાહ્મણોને રાજાએ પૂછ્યું કે, ત્હેમે કાણ અને ક્યાંથી તથા કેવી રીતે મ્હારા રાજ્યમાં આવ્યા છો? ત્હેમણે પોતાના મામ તથા બ્યાસ મહર્ષિ તરફથી પોતે આવ્યા છે, એ પ્રમાણે કહ્યું. રાજાએ તે સાંભળતાંજ પ્રશ્નમાં કર્યા, અને ત્હેમણે ત્હેને આશીર્વાદ દઈને કહ્યું કે, "હે રાજા !

વિનાશકાળમાં વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે, એ વચન પ્રમાણે ત્હારી સ્થિતિ થઈ ગઇ છે, એટલા માટે વ્યાસજીએ હમને મોકલ્યા છે. ત્હમારા પૂર્વજ્ઞેની કાર્તિ જેમાં વર્ણી છે, તે ભારત હમે લઇ આવ્યા છીએ, તેનું શ્રવણ કર. જેનાથી ત્હારા અંતરનો મલ અને સંદેહ દૂર થઇને, ત્હેમના સમાન તું વર્તન રાખીશ. અને વિમલકાર્તિ બનીશ. એ પ્રમાણે ત્હેમનું બાપજી સાંભળીને રાગ કોપાયમાન થઇને બોલી ઉઠ્યો કે, ત્હમે જ્ઞાતજ્ઞો ધણાજ કપટી છો. ત્હમારા ઉપદેશથી હવે હું ફસાવાનો નથી, અને જ્ઞાતજ્ઞોને ત્હારા રાજ્યમાં રાખનાર પણ નથી. ભારતમાં ત્હારા પૂર્વજ્ઞેની નિન્દાજ છે, એમ હું સમજું છું. એ ભારતનું શ્રવણ કરવાની ત્હારી ઈચ્છા નથી, ચાહ્યા જાઓ. એ પ્રમાણે રાગનું બાપજી સાંભળીને, બંને શિષ્યો કોપાયમાન થયા, અને વ્યાસની તથા ત્હેમની કૃતિ (ભારત) ની નિંદા કરી, તેથી શાપવચન પણ બોલી ઉઠ્યા. તેઓ બોલ્યા, “હે રાગ ! ત્હેં ભારત તથા વ્યાસની નિંદા કરી છે, તેથી હમે ત્હને શાપ આપીએ છીએ કે, “તું કુટ વ્યાધિ (કોઠ) થી અસ્ત થઇને ધાણુંજ. દુઃખ બોગવીશ.” એ શાપ સાંભળનાવારનેજ રાગએ ત્હેમને મારી નાંખવાને માટે સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી, અને પોતે ખડ્ગ લઇને દોડ્યો, એટલામાંજ તે બંને જણ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

વ્યાસને તેઓએ જ્યારે એ હપીકત કહી, ત્યારે તે કોપાયમાન થઇને રાગના મંદિરમાં પોતે એકાએક પ્રગટ થયા. ત્હેમને જોઇને રાગએ પૂજા અને પ્રણામ કર્યા. પછી વ્યાસજી બોલ્યા કે, “હે જનમેજય ! ત્હાં અકલ્યાણ ન થાય તેટલા ખાતર ત્હેં ઉપદેશ કરાવ્યો, પરંતુ તે વ્યર્થ ગયો. જ્ઞાતજ્ઞોના હિતને માટે હું એમ કહું છું, એ પ્રકારની ત્હારી સમજ મિથ્યા છે. અસ્તુ ! ત્હાં દુઃખ ! હવે હું ત્હને જે કહું છું તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. “યોડાક દિવસ પછી, અહીં એક સોદાગર ધણા અમીરને લઇને આવે તો ત્હેના ઘોડાઓમાંથી એકપણ ત્હારે ખરીદ કરવો નહિ. કદાચ ખરીદ કરે તો તેનાપર બેસતું નહિ અને શિકાર કરવા જતું નહિ; શિકાર કરવા જાય તો હરણને મારતું નહિ, અને માર્યાબદ તેનું પેટ ચીરતું નહિ; અને ચીરે તો તેના પેટમાંથી જે પેટી નીકળે તે ખોલવી નહિ; ખોલે તો તેમાંથી નીકળેલી સુંદર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો નહિ, અને ત્હેની સાથે પરણે તો ત્હેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું નહિ.” એ પ્રમાણે બવિષ્વસ્યન કરીને વ્યાસ ગુપ્ત થયા. પરંતુ ત્હેમનાં બવિષ્વસ્યનનું આશ્ચર્ય તથા ભય અને ચિન્તા રાગનાં મનમાં ઉત્પન્ન થયાં ખરાં.

થોડા દિવસ પછી ચિત્રકૂટના દેવદંડક રાગ્નએ હસ્તિનાપુર ઉપર ચઢાઈ કરી, અને રાગ્ન જનમેજયની સાથે સંગ્રામ કરીને ત્હેના સૈન્યનો પરાભવ નથા નાશ કર્યો અને જનમેજયને પણ રણમાં મૂર્છિત કર્યો. સારથીએ રાગ્ન જનમેજયને પિપ્પીલિકા પહાડ ઉપર આપ્યો, અને દેવદંડકે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય લઈ લીધું અને પોતે સિંહાસન પર આરૂઢ થયો. રાગ્ન જનમેજય પોતાનો કાળ પ્રતિકૂળ સમજીને, ત્યાં પહાડ ઉપરજ લોકોની સાથે રહેવા લાગ્યો. ત્યાં એક દિવસ કોઈ સોદાગર પોતાની સાથે સારા સારા ઘોડાઓ લઈને આવી પહોંચ્યો, અને રાગ્નને જતાવ્યા; ત્યારે રાગ્નએ તે માંહેથી એક શામકર્ણ ઘોડો ખરીદ કર્યો, અને તેનાપર સ્વાર થઈને તે આમતેમ ફરવા લાગ્યો. વ્યાસજીના વચનની વિસ્મૃતિ થઈ અને રાગ્નએ ઘોડો ખરીદ્યો. થોડાક દિવસ પછી રાગ્નએ સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને દેવદંડક રાગ્નની ઉપર ચઢાઈ કરીને લડવું, અને એ રીતે પોતાનું રાજ્ય પાછું લઈ લેવું, એવો વિચાર કર્યો અને માર્ગસ્થ થયો. અરણ્યમાં થઈને જતાં ત્હેને શિકાર કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી, અને સૈન્યને છોડીને એક હરણની પાછળ તે પડ્યો, અને બાણવડે તેને મારી નાંખ્યું. શિકારના શ્રમથી રાગ્નને જ્યારે ક્ષુધા લાગી, ત્યારે ત્હેણે હરિણનું માંસ ખાવા સારૂ તેનું પેટ ચીર્યું તો તેમાંથી એક પેટી નીકળી. ત્યારે તે ચક્રિત થયો, અને બોલીને જોયું તો તેમાંહેથી એક સુંદર સ્ત્રી નીકળી, અને ત્હેણે રાગ્નને પોતાની સાથે પરણવા કહ્યું. 'હે રાગ્ન ! મ્હારે એવો નિયમ હતો કે પ્રથમ જે પુરૂષ જોવામાં આવે, ત્હેને મ્હારે વરવું. એ નિયમ પ્રમાણે ત્હમાર્જન પ્રથમ દર્શન થયું છે, માટે મ્હારે સ્વીકાર કરે. રાગ્નએ આનંદપૂર્વક ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી સૈનિકો રાગ્નને શોધતા શોધતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને જુએ છે તો, પોતાનો રાગ્ન એક સુંદર સ્ત્રીની સાથે વાતચીત કરતો બેઠો છે, એવો દેખાવ ત્હેમની નજરે પડ્યો. પાસે આવીને સેનાપતિએ કહ્યું કે, હવે જલદી હસ્તિનાપુર તરફ ચાલો. રાગ્નએ 'હા' કહી, અને સ્ત્રીને, રથમાં બેસીને પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું. ત્યારે તે બોલી કે, 'આપ જો મ્હારા કબા પ્રમાણે ચાલશો, તો હું સાથે આવીશ.' રાગ્નએ જ્યારે 'ચાલીશ' એ પ્રમાણે વચન આપ્યું, ત્યારે ત્હેણે પૂછ્યું કે 'આપ કોણ છો ? અને ક્યાં જવા માંગો છો, તે કહો.' રાગ્નએ કહ્યું:—સોમવંશીય રાગ્ન પરીક્ષિતનો પુત્ર હું છું; મ્હારું નામ જનમેજય. હસ્તિનાપુરનું મ્હારું રાજ્ય દેવદંડકે લઈ લીધું છે, તેથી ત્હેની સાથે યુદ્ધ કરવાને જવાનું છે. તે સાંભળીને સ્ત્રી બોલી:—

“ મ્હારી ઇચ્છા એવી છે કે યુદ્ધ કરવા જવું નહિ; આપણા નિવાસસ્થાન

પર આશો." રાજા તહેની સાથે વચનથી બંધાયેલો હતો, તેથી સઘળા સૈન્યની સાથે પાછો પિપીલિકા પહાડ પર આવ્યો.

ત્યાર પછી, એક દિવસ તે સ્ત્રીએ રાજાને ચિંતાતુર જોઈને પૃછ્યું કે, "આપ સર્વદા ચિન્તાયુક્ત જણાઓ છો, તો શું દુઃખ છે, તે કહો. રાજાએ કહ્યું:—મહારાજ રાજ્ય દેવદંડકે લઈ લીધું છે, તેને માટે મને ચિંતા થાય છે કે કયા ઉપાયથી મહારે મારું રાજ્ય પાછું મેળવવું? સૈન્યના બળ ઉપર લઘાઈ કરવાથી જય મળે તેમ લાગતું નથી. ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યું:—હું આપને યશ બતાવું છું, તે કરવાથી અખિલ વિપત્તિઓમાંથી છૂટકો થઈને રાજ્ય પણ પાછું મળીજશે. રાજાએ કહ્યું:—યશ કરવાથી મારી આ દશા થઈ છે. સર્પ યજ્ઞમાં આસ્તિક બ્રાહ્મણે વચનવડે બાંધી લઈ મને ફસાવ્યો, ત્યારથી મહારી ખાતરી થઈ છે કે, યજ્ઞ કર્યાથી કશે ફાયદો તો છેજ નહિ, પરંતુ ઉશ્મટી હાનિ છે. બ્રાહ્મણો વિના યજ્ઞ થાય નહિ અને બ્રાહ્મણો તો મહા કપટી હોય છે; તહેમનાપર મહારો વિશ્વાસ નથી, માટે યજ્ઞનું નામ લઈશ નહિ. સ્ત્રીએ કહ્યું:—એકવાર યજ્ઞ અપૂર્ણ થયો, તેથી હતાશ નહિ થઈ જવું. મહારા કલ્પા પ્રમાણે જો યજ્ઞ કરશે તો નિઃસંશય યજ્ઞ આવશે; આપ નરયજ્ઞ કરો. તેથી તક્ષકનો નાશ અને રાજ્યલાભ પણ થશે. સ્ત્રીના દુરાચારથી રાજાએ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો, અને અદાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, તથા યદુસાહિય પણ એકઠું કર્યું. પરંતુ અગ્નિને માટે બત્રીશ લક્ષણુસંપન્ન રાજપુત્ર જોઈએ, તેથી સેવકોને આજ્ઞા કરીધી કે ગમે સાંથી એકાદ એવો (બત્રીશ લક્ષણુયુક્ત) રાજપુત્ર ઢુંઢી લાવો. ફરતાં ફરતાં તે લોકોને અરણ્યમાં શિકાર કરવા સાર આવેલો એક રાજપુત્ર નજરે પડ્યો; ત્યારે તેઓ તહેનેજ પકડી લઈ આવ્યા; તેનાથી બધાને આનંદ થયો, અને અમૃતસિદ્ધિયોગવા ઉપર, માથ વધ ત્રયોદશીને દિવસે યજ્ઞને માટે શરૂઆત કરી. રાજા અને રાણી બન્નેયે મંગલસ્નાન કરીને યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. યજ્ઞનો પ્રારંભ થયા પછી, બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે, હમણાં તહેને જાઓ અને અરાધને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં બન્ને જણાં સ્નાન કરીને પૂર્ણાહુતિને માટે આવજો. આ યજ્ઞમંડપમાં હવે કોઈ આવવા ન પામે તેવો બંદોબસ્ત કરીને, હમારી વ્યવસ્થા સારી પેટે રાખવા સાર મંત્રીને કહી દેજો. રાજાએ બધો બંદોબસ્ત ઉત્તમ પ્રકારનો રાખવા માટે પોતાના મંત્રી અને સેવકજનોને કહ્યું, અને પોતે રાણી સહિત ત્યાંથી આશ્વો ગયો.

પછી જો રાજપુત્રને બળી આવવા સાર આવ્યો હતો તહેણે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, "સ્વર્ગસ્થ દેવરાજા મહારો છૂટકો કરવાનાં છે, એવું મને દૃષ્ટાન્ત

થયું છે, તેથી આ હમારો પ્રયાસ વ્યર્થ છે.” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું:—“જુઓ, હમારું મન્ત્રસામર્થ્ય કેવું છે તે.” એમ કહીને મન્ત્રશક્તિથી દેવેન્દ્રસહિત સર્પને આકર્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. દેવેન્દ્ર મૂર્છિત થઇને સર્પસમેત આકર્ષિત થાય છે, એવું જોઇને બૃહસ્પતિએ નારદને બ્રહ્મદેવની પાસે મોકલ્યા અને રક્ષાર્થ કાંઇક ઉપાય જલદી કરો એમ કહ્યું. જ્યારે બ્રહ્મદેવને ખબર પડી ત્યારે તે વિષ્ણુશંકરસહિત અમરાવતીમાં આવીને શો ઉપાય કરવો તેના વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્રણેએ આદિ પુરૂષની પ્રાર્થના કીધી ત્યારે આદિપુરૂષે કહ્યું કે, શીકર કરશો નહિ, હું યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને મોહિત કરીને યજ્ઞનો ધ્વંસ કરું છું.’ પછી આદિનારાયણે મોહિનીસ્વરૂપે યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલા અદારે બ્રાહ્મણોને મોહિત કર્યા, ત્યારે યજ્ઞકાર્ય બંધ પડતાં અગ્નિકુંડ પણ હોલવાઈ ગયો. લોકો તરફથી આ સમાચાર રાજાને કાને પડતાંવારને, રાણી સહિત જલદી ત્યાં આવીને તે જુએ છે તો બ્રાહ્મણો નિદ્રા પામ્યા છે, અને અગ્નિકુંડ બધો હોલવાઈ ગયો છે, એવું ત્હેના જોવામાં આવ્યું. રાણીએ કહ્યું, એ બ્રાહ્મણોએ આપને ઘેર જવાનું કહ્યું અને આપના ગયાબાદ એમણેજ યજ્ઞ બંધ કર્યો. હવે એમને જગાડીને યજ્ઞ બંધ કરવાનું કારણ આપ પૂછો. એમના શરીર ઉપર જલ સિંચન કરશો તો પોતાની મેજેજ ઉઠશે. રાજાએ તે બ્રાહ્મણોની ઉપર જલસિંચન કર્યું તો કોઇ ઐશ્વરી અદ્વિત્ય શક્તિથી તે બ્રાહ્મણો મરણ પામ્યા. એવું જોઇને રાજા બયભીત થઇ ગયો, અને સંતાપ કરવા લાગ્યો, ત્યારે પેલી સ્ત્રી એને કાંઈપણ પૂછ્યા કહ્યાવગર પેલા શામકર્ણ ઘોડાપર બેસીને કહી ચાલી ગઇ. એ વૃત્તાન્તના શ્રવણથી રાજા અધિક શોકાકુલ થઇ ગયો. આ રીતે યજ્ઞનો ધ્વંસ થયો, દેવ તથા બ્રાહ્મણના આકર્ષણપાશ નષ્ટ થયા, અને બાકીને માટે આણેલો રાજપુત્ર પણ બંધમુક્ત થઇને આવ્યો ગયો.

વ્યાસ શિષ્યોના શાપ મુજબ રાજાના શરીર ઉપર શ્વેત કુષ્ઠ પણ ઉત્પન્ન થઇને, ત્હેનું સકલઅંગ તેનાથી વ્યાપ થઈ ગયું. રાજા બ્રહ્મહત્યા અને શ્વેતકુષ્ઠ એ બંનેથી જ્યારે બહુજ વ્યાકુલ થઇ ગયો ત્યારે ત્હેણે એકાગ્રચિત્તથી ભગવાન વ્યાસનું સ્મરણ કીધું. ત્યારે વ્યાસ પ્રગટ થયા, અને રાજાએ પૂજા અને સ્તુતિ કરીને પ્રાર્થના કીધી કે, હે ભગવન! આપના ઉપદેશનો મ્હેં અનાદર કર્યો, તેથી બ્રહ્મહત્યાના પાપથી યુક્ત થઇને કુષ્ઠગેયથી હું અસ્ત થયો છું. હવે શરણે આવ્યો છું તો પૂર્વ અપરાધની ક્ષમા કરીને એ બંને દુઃખ અને પાપમાંથી મ્હારો છુટકો કરો. મ્હને કાંઈપણ સંજનું નથી અને અમિષ મનુષ્યના જેવી મ્હારી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. વ્યાસજીએ કહ્યું:— બ્રાહ્મણો સજીવન થાય તો બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નાશપામે, પરંતુ કુષ્ઠરોગ

અપરિહાર્ય છે, એવું મ્હને લાગે છે. જન્મજયે કહ્યું:—“હે ભગવન્! આપ એક મુખ છો, છતાં બ્રહ્મદેવ છો, બે હાથવાળા હોવાક્રતા વિષ્યુ છો, બે નેત્ર આપને છે, છતાં ત્રિનયન (મહાદેવ) છો, એમ હું માનું છું. ‘**કર્તુમર્કઃમન્યચાકતુમ્**’ આપ સમર્થ છો, એવી આપની કીર્તિ હોવાથી, આ શરણાગતના ઉપર આપ કૃપાદષ્ટિ કરો, અને કુશરોગ તથા બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી મ્હારો છૂટકારો કરો. રાગની વિનીતતાથી તેમજ ઉપરતિથી વ્યાસજીએ દયાળુ થઇને કહ્યું કે, આ પદ્માડકપર જ્યાં શિવમંદિર છે, ત્યાં આગળ મંડપ વગેરે સુશોભિત તૈયાર કરો, અને સર્વ સાહિત્ય હું જો કહું છું તે બેશું કરો, હું પ્રયત્ન કરી જોઉં છું. કાર્યની સિદ્ધિ પરમાત્માની કૃપા ઉપર અવલંબી રહી છે. આ વ્યાસઆત્મા મુજબ રાગએ મંડપ તૈયાર કરાવ્યો, બાદ પોતે વ્યાસજી સહિત ત્યાં આવ્યા. પછી વ્યાસજી આસન ઉપર સ્થિત થયા, અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા મંજ્યા. ત્યારબાદ અતુર્ભુજરૂપે શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થયા, અને વ્યાસને ત્હેમણે કહ્યું કે:—“ત્હમારો હેતુ હું સમજ્યો છું; જનમેજયને ભારત વાંચી સંભળાવો, તેનાથી એ બન્ને હુ:ખોમાંથી મુક્ત થશે; એમ કહીને પોતે ગુપ્ત થયા.

વ્યાસજીએ રાગને કહ્યું કે, “ત્હેં પૂર્વજોની નિન્દા કરી અને ભારત સાંભળવાની ના પાડી, તેથીજ તું કુષ રોગી થયો અને ત્હારે હાથે એ બ્રાહ્મણોની હત્યા થઇ. હવે ઉપાય એકજ છે, જે તું ભારત સાંભળીશ તો એ સંકટમાંથી મુક્ત થઇશ. પરંતુ વિપ્રહત્યાથી તું અત્યંત પાતકી થયો છે, એથી ત્હને સામે બેસાડીને સંભળાવશે નહિ. એટલા માટે કાળું વસ્ત્ર વચમાં બાંધવું પડશે, અને તેની પાછળ બેસીને ત્હારે સાંભળવું. પછી વ્યાસજીએ રાગને અદારે બ્રાહ્મણોનાં પ્રેત મંડપમાં લાવીને રાખવાનું તથા ત્હેમને સુગંધિ દ્રવ્યથી ચર્ચિત કરવાનું કહ્યું. રાગએ બીજાને હાથે તે વિપ્રપ્રેત મંગાવી રાખ્યાં, અને સુગંધિત દ્રવ્યો વડે ત્હેમને લિખ કર્યાં. પછી અદાર હાથ કાળા વસ્ત્રનો પડદો ત્યાં આગળ બાંધી દીધો, અને પોતે મંગલસ્નાન વગેરે કરીને સાંભળવાને માટે બેઠો. પછી વ્યાસજીએ ત્હેના હાથમાં શ્રીકૃષ્ણ (નારી-એળ) આપ્યું, અને પોતાના શિષ્ય વૈશંપયનને ભારત વાંચી સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી.

ભારતનું એક એક પર્વ પૂરું થતાં અડદોકો બ્રાહ્મણુ જીવતો થયો, અને એક એક હાથ વસ્ત્ર પશુ સફેદ થયું. એ પ્રજાણે અદારે પર્વ વાંચી સંભળાવ્યાં ત્યારે અદારે બ્રાહ્મણો ઉભા થયા તથા અદાર હાથનું કાળું વસ્ત્ર બધું સફેદ થઈ ગયું, અને રાગનો સકલ રૂપેત કુશરોગ નિર્મલ થઇને પહેલાં

કરતાંયે સુંદર હોના શરીરની કાન્તિ બની. રાજ્યએ વ્યાસનો અનંત ઉપકાર માન્યો, અને સધળાનું પૂજન અર્ચન કરીને વસ્ત્રાલંકારાદિથી સન્માન કીધું. પછી રાજ્ય જનમેજયે સંગ્રામમાં દેવદંડકનો પરાજય કર્યો, અને હસ્તિનાપુરનું રાજ્યસંપાદન કીધું; અને બ્રાહ્મણોના પ્રત્યે મનમાં જે તિરસ્કાર, દ્વેષ વગેરે હતાં, તે બધું કાઢી નાંખીને હોમના પ્રત્યે ભક્તિ તથા આદર રાખીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે, રાજ્યને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ તથા ક્રુદ્ધરોગમાંથી જે ભારતના શ્રવણથી છૂટકારો થયો, તે ભારતને માટે આપણે પણ અંતરમાં શ્રદ્ધા ધારણ કરીશું અને તેનું શ્રવણ કરીશું, તો આપણા પાપનાશને માટે શો સંદેહ છે ? ભારતની નિન્દા અને તિરસ્કાર કરવાથીજ રાજ્યની જેવી દુર્દશા થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે મહાનુભાવ પુરુષોનો તિરસ્કાર અને ભારત રામાયણાદિ પુણ્ય ગ્રંથોની જે આપણે નિન્દા કરતા હોઈશું, અને તેનાથી આપણને અંતર્બાહ્ય દુઃખ થતું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું શું છે ? એમ થવું સ્વાભાવિકજ છે. એ ગ્રંથોની નિન્દા તે પરંપરાથી એમનીજ નિન્દા થાય છે, અને તેમના કર્તા જ્ઞાની વ્યાસ વાસ્ત્વિકિ વગેરે મુનીએ ભગવત્સૂત્ર છે. કેમકે ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ એ વચનાનુસાર, જ્ઞાની ભક્ત પરમાત્માનો આત્માજ છે. પોતાના ભક્તોની નિન્દા તથા દ્વેષ કોઈ કરે તે પરમાત્માથી સહન થઈ શકતું નથી. એથી નિન્દા કરનારા પુરુષના ઉપર પરમાત્માની અવકૃપા અને તેનાથી દુઃખ થતું હોય તો તે અસંભવિત નથી. એથી કરીને, પરમાત્માએ સચ્ચિદાનંદ ધારણ કરીને તે સમયે જે જે લીક્ષા ચરિત્ર કર્યાં હોય, તે તે શ્રદ્ધાળુ બનીને, તેમજ અલૌકિક સમજીને શ્રવણ કરવા સાફ સદા ઉત્સુકતા ધારણ કરવી. તેમ કર્યાથી, જ્ઞાનપ્રતિબંધક પાપનો નાશ થઈને દિવ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

॥ इति शिवम् ॥

પંચમ પુષ્પ.

— ❧ —

દ્વિતીય કીર્તન ભક્તિ.

(ભગવત્કીર્તનથી જીવ્હાની શુદ્ધિ.)

મૃવા ગિરસ્તા હાસતીરંસત્કયા ।

ન કલ્પયતે રૂપજનધોક્ષજઃ ॥ મોગ. ॥

પરમાત્માનાં અલૌકિક મધુર ચરિત્રાનું કીર્તન કરવું એ દ્વિતીયભક્તિ છે. શ્રી ભગવાનના ગુણ સમહનું કીર્તન કરવાથી અંતઃકરણને વિષે લહેમની ભૂતિ પ્રગટ થઇને, પુરુષોનાં નિખિલ દુઃખોનો, સર્વ જન્મ અપેક્ષાર્થો નાશ કરે છે, અગર મેઘ પંક્તિને પ્રયંત્ર વાયુ જેમ દૂર કરી દે છે, તેજ પ્રમાણે નાશ કરીદે છે. એટલા માટે હરેક મનુષ્યે પરમાત્માનું ગુણગાન કરીને વાણીની શુદ્ધિ સંપાદન કરવી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસ કહે છે કે:—

અસત્કીર્તનકાંતારપરિવર્તનપાંસુલામ્ ।

વાચં શૌરિકથાલાપૈર્ગંગયેવ પુર્નામદે ॥

અસત્ 'મિથ્યાભૂત વિષય તેમજ દુર્જન પુરૂષ, એમના' ગુણકીર્તનરૂપ કાંતારમાં સંચાર કરનારી હમારી વાણી પાંસુલા (ધૂળવાળી એટલા માટે મલિન) થઇ છે. તેને હમે શૌરિ જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, લહેમનાં કથાવર્ણન-વડે પવિત્ર કરીએ છીએ. ભગવત્કથા ગંગાની માફક ત્રણે લોકને પાવન કરનારી છે; ગંગા સ્નાન મૃત્યુ પાતાળને, અને કથા શ્રાવણ વક્તા અને પ્રત્યક્તા પુરૂષને પવિત્ર (નિષ્પાપ) બનાવી દે છે. સદ્રૂપ પરમાત્મપતિનું વર્ણન નહિ કર્યાથી અને અસદ્રૂપ પરપુરૂષનું અનુસરણ કર્યાથી જીહવા પાંસુલા (સ્વૈરિણી) બની છે. સાધ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડીને બીજા પુરૂષનું વર્ણન કરતી નથી અને લહેને અનુસરતી નથી; સર્વભાવથી પતિપરાયણા થાય છે. પરંતુ સ્વૈરિણી સ્ત્રી, ક્ષણિક સુખને ખાતર, સર્વ ભાવથી પરપુરૂષને બળે છે અને અધોગતિને પામે છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ ભયમાંથી નિમુક્ત કરીને રક્ષણ કરનારા યથાર્થ પતિ જે પરમાત્મા, લહેમના ગુણાનુવાદ નહિ ગાતાં, વિષય-પ્રાપ્તિને અર્થે દુર્જનોનો સંગ અને ગુણ વર્ણન કરીને સ્વૈરિણી સ્ત્રીની પેઠે જીહવા મલિન (પાપી) થઇ છે, અને તેથી તેને અધોગતિ પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલું જે પાંશુલત્વ 'મલિનતા, સ્વૈરિણીત્વ' તે નષ્ટ થઇને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થવા માટે, જીહવાને પરમાત્મગુણકથાવર્ણનરૂપ ગંગામાં તેને સદૈવ નિમજ્જ કરવી જોઇએ. સારાંશ, કે પરમાત્મનામ સંકીર્તનથી જીહવાની શુદ્ધિ અને તેનાથી ઝટ મનઃશુદ્ધિ થઇને, જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પુખ્પદંતગર્ધવે પણ મહિમ્નસ્તોત્રમાં વર્ણન કયું છે કે:—

મધુસ્ફીતા વાચઃ પરમ-ત નિમિત્ત-ત-ન ।

સ્તવ બ્રહ્મર્નિકં વાગપિ સુરગુરોર્લેક્ષમચ-ન ।

મમ ત્વેતાં વાણીં ગુણકથન-ન્યન મહતઃ ।

પુનામીત્યર્થેઽસ્મિ-રમચન બુદ્ધિર્બલસિતા ॥

હે વિભો ! શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારવડે અત્યંત મધુર અને આનંદવાચી અમૃતતુલ્ય વેદવાણીને નિર્માણ કરનારો જે તું, તે ત્હને બ્રહ્મદેવની વાણી શું આશ્ચર્ય જનક તેમજ આનંદપ્રદ લાગશે કે ? નહિજ. પ્રત્યક્ષ હિરણ્ય ગર્ભની સ્તુતિનો બ્યારે આ પ્રકાર છે, ત્યારે મહારા સ્તુતિ વચનથી આપને શીયમત્કૃતિ લાગવાની હતી ? એનાપર એવી શંકા થશે કે, એમજો હોય તો પછી ત્હમે સ્તુતિ શામાટે કરોછો ? તો સાંભળો. હે ત્રિપુરાંતક ! ત્હમારા ગુણકીર્તનપુણ્યથી આ મહારી અપવિત્ર વાણીને પવિત્ર કરવી, એ હેતુથી મહારી શુદ્ધિ ત્હમારી સ્તુતિ કરવાને પ્રયત્ન થઇ છે. નહિકે સ્તુતિ કૌશલ્યથી ત્હમારૂં ચિત્તરંજન કરવું, એ અભિપ્રાયથી. એજ આશયથી વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પણ શાંકરદિગ્વિજયમાં કહ્યું છે કે:—

ધર્મસ્થાને કશ્ચન્યસુજનંમન્યાધિકન્યાનટી ।

નૃત્યોન્મત્તનરાધમાધમકથાસંમર્દદુષ્કર્દમૈઃ ।

દિગ્ધાં મે ગિરમદ્ય શંકરગુરુક્રીડાસમુદયશઃ ।

પારાવારસમુચ્ચલજ્જલદ્વરૈઃ સંક્ષાલયામિ સ્ફુટમ ॥

અકૃતાર્થ, છતાં પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનનારા, અને વિવેકરહિત તથા દુર્જન હોવા છતાં પોતાને સુજન સમજનારા અને સમુદ્રકન્યા લક્ષ્મીનટીના નાચથી ઉન્મત્ત થયેલા જે નરાધમ પુરોષો, ત્હમની અધમ કથારૂપી દુષ્ટપંકથી સ્પિષ્ટ થયેલી મહારી વાણીને, હું આજે શંકરાચાર્યગુરુની લીલાઓથી ભરેલા યશોરૂપ સમુદ્રમાંથી નીકળનારા ઉદકપ્રવાહવડે ઉન્મત્ત પ્રકારે ઘોઘી નાંખું છું. તેમજ વંધ્યાપુત્ર તથા ગર્દભીના શૃંગવત્ મિથ્યા એવા ક્ષુદ્ર રાગઓની ક્ષમા, શૂરતા, ઉદારતા, દયા છત્યાદિ ગુણવર્ણન કલારૂપી દુર્વાસનાથી દુર્ગન્ધિત થએલી મહારી વાણીને, શંકરાચાર્ય યતિની ત્રિલોકરૂપ રંગજ્વલિ ઉપર નૃત્યકરનારી કીર્તિ નટીના અંગથી પ્રસરેલા ચન્દનચૂર્ણવડે હું સુગન્ધિત કરું છું. સારાંશ કે, મિથ્યા પ્રશંસા કર્યાથી દૂષણયુક્ત બનેલી મહારી વાણીને શંકરગુરુની કીર્તનના વર્ણનવડે ભૂષણવાળી બનાવું છું. આ સર્વ વચનોપરથી વાણીની શુદ્ધિ પ્રથમ કરવી જોઇએ, અને તે શુદ્ધિ પરમાત્મા તથા ત્હમની વિભૂતિઓના ગુણાનુવાદવડે થાય છે, એ નિશ્ચિત થયું. તે વિના મનની નિમ્લતા થવાની નથી, અને જ્ઞાન તથા મુક્તિ પણ દુર્લભ રહેશે.

દક્ષિણમાં ઝોઘક્ષીને કિનારે પ્રતિજ્ઞાન (પૈકણ) નામના ક્ષેત્રમાં એકનાથ મહાત્મા થઈ ગયા. તેઓ કેવળ શાન્તિની પ્રતિમા તેમજ જ્ઞાન કમલના મકરંદ છે, એમ લોકો કહેતા હતા. તેઓ નિરન્તર વર્ણાશ્રમ ધર્માનુસાર

કર્મો કરીને પરમાત્માના અનન્ય ભજનમાં નિમગ્ન રહેતા. ત્હેમના મકાનની પાસે એક વેપારી ગૃહસ્થ રહેતો હતો, પરંતુ તે કદી કથાકાર્તન સાંભળતા ત્હેમને ઘેર જતો નહિ. તેમજ ગંગાજનાં સ્નાનાર્થે પણ કદી જતો નહિ, અને ઘેર ઉઠ્યાં પાણીથીજ ન્હાતો; સારાં શ કે, તે અભક્ત તથા અનાચારી હતો. ત્હેની સ્થિતિ જોઈને એકનાથ મહારાજને દયા કેપણ, અને ત્હેનું મન પરમાત્મા તરફ લગાડવાની ત્હેમને ઈચ્છા થઈ. કારણ કે, દૂરદેશાવરથી લોકો કથા શ્રવણ કરવા આવે છે, અને આ મહારો પાડોશી થઈને એક દિવસ પણ આવતો નથી, અને પ્રપંચાસક્તિમાં ખૂબ તલ્લિન થઈ ગયો છે, તેથી ધીરે ધીરે યુક્તિથી એને સન્માર્ગ ઉપર આણવાથી એનું કલ્યાણ થશે એ પ્રમાણે તેઓ વિચાર કર્યાં કરતા. એક દિવસ ગંગા સ્નાન કરીને એકનાથ મહારાજ પાછા ઘેર આવતા હતા, તેવામાં રસ્તાપર ત્હેની મુલાકાત થઈ; ત્યારે ત્હેમણે જાણી જોઈને એને પૂછ્યું:—“ત્હમે કાણ છો ? ક્યાં રહો છો ? શો ધર્મો કરો છો ?” ત્હેણે જવાબ દીધો:—“હું આપની પડોશમાંજ રહું છું. મહારે બાળબચ્ચાં સ્ત્રી વગેરે સર્વ કુટુંબ છે; હું વેપાર કરું છું.” ત્યારે એકનાથ બોલ્યા:—“હું ત્હમારી પાસે એક વસ્તુ માંગુ છું” તે આપો.” એનું સાંભળીને તે કાંઈપણ જવાબ દીધા વગર ચુપચાપ ઉભો થઈ રહ્યો; ત્હેના મનમાં કે આ મહારી પાસે કાંઈક દ્રવ્યની માંગણી કરતા હશે, ત્હેનો અભિપ્રાય ઝટ સમજી જઈને એકનાથ બોલી ઉઠ્યા:—“ભાઈ! મ્હને દ્રવ્યની આકાંક્ષા નથી, પરંતુ ત્હમે કદી પરમાત્મકથા શ્રવણમાં આવતા નથી અને પાછા કહો છો કે ત્હમારો પાડોશી છું, માટે આટલું કરોકે, થોડો વખત કાર્તનમાં આવતા રહો.” તે બોલ્યો:—“મ્હને આમતેમ ભટકવાનો વખતજ મળતો નથી. પ્રાતઃકાળનો એકવાર મ્હાર નીકળી પડું છું તે ભોજનને માટે બપોરે ઘેર આવું છું અને ભોજન કરીને પાછો જઈ છું તે એક પ્રહરરાત્રિ વીત્યાબાદ ઘેર આવું છું અને ભોજન કરીને હિસાબ વગેરે લખું છું. બીલકુલ દુરસદ મળતી નથી.” એકનાથે કહ્યું:—“જો એમ હોય તો, હું ત્હમને એક શ્લોક કહું છું, તેનો નિત્ય પાઠ કરતા રહેજો; તેમ કર્યાથી ત્હમે કૃતાર્થ થઈ જશો.” ‘દીક’ એ પ્રમાણે ત્હેણે કહ્યા બાદ મહારાજ ત્હેને વિષ્ણુસહસ્રનામમાંથી એક શ્લોક લખી આપ્યો અને તેનું સાર્વકાળ પઠન કરવા કહ્યું. એ શ્લોકનો ધણા દિવસ પાઠ કર્યા બાદ ત્હેની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો, અને ત્હેણે બીજો શ્લોક પૂછ્યો અને તેનો પણ પાઠ કરવા માંડ્યો. એ પ્રમાણે ત્હેણે આખું વિષ્ણુસહસ્રનામ મ્હોડે કર્યું, અને ત્હેની વૃત્તિમાં ધણો ફેરક પડી ગયો. એકનાથ મહારાજનાં નિત્ય ફરિન કર્યા વગર ત્હેને

ત્હેન પડતું નહિ, એવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણને એવો અનુભવ જણાય છે કે કોઈ મનુષ્ય ખીમ કોમળું રાતદિવસ નામ લેતો હોય છે, અને ત્હેને જો એવાતની ખબર હોય છે તો, તેપણ ત્હેની પાસે દોડતો આવે છે, તથા પ્રસન્ન થાય છે. તો પછી પરમાત્માનો નિરન્તર જપ કરનારો ત્હેમની કૃપાથી પૂર્ણકામ અને કૃતાર્થ કેમ નહિ થાય ? તે ગૃહસ્થ, એ પ્રમાણે નિત્ય વિષ્ણુસહસ્રનામના પાઠથી નિર્મલાન્તઃકરણ થઈને, દેવદર્શન તથા પુરાણ કીર્તન શ્રવણમાં જવા લાગ્યો અને ઘેરપણ દેવપૂજન વગેરે કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ બાદ ત્હેને નવજવરની ભાવના થઈ, અને મરણ પથારીએ પડ્યો, પરંતુ પહેલાંનો દૃઢ અભ્યાસ થઈ ગયો હતો, નેથી આખર વખતે પણ વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરતાં કરતાં ત્હેણે દેહ છોડ્યો, અને ત્હેને સદ્ગતિ મળી. કેમકે, ‘અન્તે મતિઃ સ્થા ગતિઃ’ અંત-કાળમાં પુરૂષની યુદ્ધિની જેવી ભાવના થશે, તેજ પ્રમાણે ત્હેને સદ્ અસદ્ ગતિ મળવાની. એથી કરીને પ્રથમ અભ્યાસ થયો હશે તોજ અંતમાં તે સંસ્કારથી સ્મૃતિ રહેશે. તાત્પર્ય કે, ભગવન્નામ સંકીર્તનથી વાણીની શુદ્ધિ થઈને મનોવૃત્તિ નિર્મલ થઈને, તે ગૃહસ્થને જેવી ઉત્તમ ગતિ મળી, તેજ પ્રમાણે આપણી જીવવા જો ભગવદ્ગુણ તથા નામકીર્તન પરાયણ બનશે તો, આપણને પણ સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. પરંતુ જીવવા ભગવન્નામ-જીવણમાં પરાક્રમુષ્ઠ થઈ જાય છે, અને વિપયરસ સેવનમાં લપટ બની જાય છે, અને તેની પ્રાપ્તિને અર્થે અન્ય દુઃખચારી પુરૂષોને બળે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? મહાત્મા કહે છે કે:—

પદ-રાગ, હમીર-તાલ, મિતાલા.

રસના ક્યૌં બૂલી હરિનામ ॥૧૫॥ પડસ ભોજનસ્વાદ બતાયે
કૂર કપટકી ખાન ॥૧૬॥ યા નરદેહકો ગર્વ ન કીજે જૈં બાદલકો
ધામ ॥૧૭॥ ગંગાધરકે અંતર્યામી ખોજે આત્મારામ ॥૧૮॥

હે રસના ! તું સર્વાન્તર્યામી પરમાત્મા હરિતું નામ કેમ બૂલી ગઈ ? જે પરમાત્માએ ત્હેને રસમતા બૂલી છે, તેના નામરસનું આસ્વાદન નહિ કરતાં, કેવળ તુચ્છ જે પડસ તેના પાનમાં સદા તત્પર રહે છે, એવી તું બારે કૃતધ્વી અને કૂરકપટની ખાણ બની ગઈ છે. આકાશમાં જે પ્રમાણે વાદળ આવે છે અને પાકું ઝટ વીખેરાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ નરદેહ સ્થૂળંશુર છે, એમ સમજીને એને માટે કદી ગર્વ ધારણ નહિ કરવો, અને

અંગાધર મહાદેવ પશુ અન્તર્યામી આત્મારામનું નિરન્તર સ્મરણકીર્તન કરે છે તે જોઈને, ત્યારે પશુ રામનામામૃતનું પાન કરીને ભવસિન્ધુને તરી જવું.

આનાપર એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે વાણીની શુદ્ધ વૈધ્યાકરણ્ય (સદૃશ્યાસ્ત્રવેતા, અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્રી)ની ઉપાસના કર્યા વગર થતી નથી. તોપણ હરિની ઉપાસના (નામ શુણ્ણનું કીર્તન) કર્યાનો શો ઉપયોગ કે અપૂકાર કહે છે કે:—

મૂત્રં પાણિનિબદ્ધં કંઠે કલયન્ સમુદ્રહતિ સુવશમ ।

વર્ણાદીર્નાં ધર્માન્સુધ્ધ્વા વિધિવદ્ધુઃ પ્રયુક્તેડસૌ ॥

પુરૂષ, પાણિ (હસ્ત) નિર્મિતસત્ર (યજ્ઞોપવિત) ઉપનયન વિધિવડે કંઠમાં ધારણ કરીને પછી વિવાહવિધિદ્વારા સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે છે. ત્યારપછી તે જ્ઞાતી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ અને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોના ધર્મોને (અધ્યયન અધ્યાપનાદિકોને) સમજીને યથાવિધિ આચરણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે પાણિનિ મહર્ષિ વિરચિત અષ્ટાધ્યાય પરિમિત સૂત્રોને કંઠમાં (મુખમાં) ઉચ્ચારણપુરૂષ વડે ધારણ કરીને. મનુષ્ય ઉત્તમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારપછી તે પંડિત વર્ણોના (અક્ષરોના તેમજ શબ્દોના કસ્ય દીર્ઘ, પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ ઇત્યાદિ) ધર્મોને જાણીને યથાવિધિ ઉચ્ચારણ કરે છે. એટલા માટે, પ્રથમ વૈધ્યાકરણ્યની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે; વાણીની શુદ્ધિ તે વિના થતી નથી. વળી કવિ કહે છે કે:—

યદ્યપિ બહુનાધીષે તથાપિ પઠ પુત્ર વ્યાકરણમ ।

સ્વજનઃ શ્વજનો મા ભૂત્સકલં શકલં સકુચ્છત ॥

હે પુત્ર ! હે શિષ્ય ! તું બહુ અધ્યયન ન કરે તો હરકત નહિ, પરંતુ એક વ્યાકરણશાસ્ત્રનું તો અધ્યયન કરજે. કેમકે તે વગર અક્ષર અને શબ્દોના જોડ સમજાશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જશે. જે પ્રમાણે સ્વજન એટલે સ્વકીયજન અને શ્વજન એટલે કુતરો. તેમજ સકલ (સર્વ) અને સકલ (કુકડો); સકૃત એકવાર અને સકૃત (વિદ્યા, મજા) એ પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ થાય છે. એમાં જો 'સ'ને બદલે 'શ'નો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો કેટલો અનર્થ થઈ જાય છે, તે ઉપર ભયેષા અર્થોવડે ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે વ્યાકરણ બહુવુંજ જોઈએ. સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, પુરૂષે જો કે વ્યાકરણશાસ્ત્રના પરિશીલનથી શબ્દાર્થજ્ઞાન સપાદન કર્યું કરી, પરંતુ તેનાથી પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કાંઈ યોગ્ય થવાનો હતો ? બમવાન એવેજ મિશ્રણે કહે છે કે:—

ન હેતુચક્ષુષ્યયજૈર્ન વર્તૈર્ન ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિહમઃ ।

પર્વરુપઃ શાકલ અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપવીર ॥

હે કુરુમેષ અર્જુન ! મહેં પ્રસન્ન થઇને ત્હને જે દિવ્ય વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું છે, તે પ્રમાણે આજસુધીમાં કોઈ બીજાએ જોયું નથી. મહારા અનુગ્રહ વગર આવું રૂપ જોવાને કોઈ સમર્થ નથી. ઋગાદિ ચતુર્વેદોના અક્ષરમહાશ્વરૂપ અધ્યયનવડે, તેમજ મીમાંસા, કલ્પસુત્રાદિ દ્વારા વેદમોધિન યજ્ઞાદિકર્મોના અર્થ વિચારરૂપ અધ્યયનવડે, તથા તુલાપુરૂષ દાન વગેરેથી, શ્રીતત્ત્માર્ત કર્માદિકાવડે, તેમજ કૃત્ય્યાદ્રાવણ્યાદિ શરીરશોષણરૂપ ઉચ્ચપાદિથી આ મનુષ્ય-લોકમાં મહારા પ્રસાદ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવા ત્હારા શિષ્યાપ આવા વિશ્વરૂપમાં મ્હને જોવાને માટે કોઈ સમર્થ નથી. સારંગ, નિરતિશય ભક્તિવગર કેવળ વેદશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન, ઇશિસાક્ષાત્કાર કરાવવાને અસમર્થ છે. વિદ્યારૂપ સ્વામીજી પણ લખે છે કે:—

અર્થ વ્યાકરણાદ્યુચ્ચ સાક્ષાત્કારોઽવશિષ્યતે ।

સ્વાત્કૃતાર્થત્વચીર્યાવત્તાવદ્ગુરુમુપાસ્ત્વ મોઃ ॥

વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રોના અધ્યયનથી, પરમાત્મવિષયક જ્ઞાન થયું હોય, તોપણ સંશય વિપર્યય ઇત્યાદિકોનું નિરસન કરવા સાર અપરોક્ષજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છેજ. હે શિષ્ય ! જ્યાં લગી ‘હું કૃતાર્થ થયો છું’ એમ જાગે નહિ ત્યાં-સુધી સંયુક્તની ઉપાસના કરતી ઉચિત છે. કૃતાર્થબુદ્ધિ થવા પછીજ સંપૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે, એમ સમજવું. કૃતદૃશ્યતા પ્રાપ્તિને સાર બ્રહ્મનું કેવળ શાબ્દિકજ્ઞાન વ્યાકરણના અભ્યાસથી થયું હશે, તોપણ તેનાથી આનંદ થોડોજ થવાતો હતો ? અને જે કોઈ એમ સમજતા હોય કે, શબ્દાર્થજ્ઞાનથીજ આનંદ થઇને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તો ત્હેમને નીચેની વાત-સાહેબના ચતુર્વેદી જેવાજ ભણવા.

કોઈ એક ધનાઢ્યને પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું હતું; ત્હેણે પોતાની પાસેના મનુષ્યને બોલાવીને કહ્યું:—“બાઈ ! “ આ મ્હાં ધન ચારે વેદ ભણનારા મનુષ્યને આપવાનું છે,” તો જગદી એવા કોઈ વિદ્વાનને બોલાવી લાવો.” જેને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું હતું તે મનુષ્ય અક્ષરનેો થતો હતો પરંતુ ભોભવડે યતન થએલો હોવાથી, તે બોલ્યો:—“બાઈ ! હું ચારે વેદ જાણું છું; એક ઋગ્વેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો સામવેદ, અને એથો અથર્વવેદ. માટે આ બધા ધનનું મ્હનેજ દાન કરીદો.” એ મુકતું વચન સાંભળીને પેલો શ્રીમંત હસીને બોલ્યો:—માઈ ! હજી વેદોનાં નામ અને સંખ્યા

જાણ્યથીજ એ અતુવેદી બની જવાતું હત, તો અત્યારે જગત્માં બધાજ અતુવેદી બની ગયા હન; કોઈ દિવેદી અને ત્રિવેદી રહેત નહિ. સારાંશ કે, જેઓ એમ કહેતા હોય કે “કેવળ શબ્દાર્થજ્ઞાનજ કૃતકૃત્યતાતું કારણ છે,” તેઓને આ દષ્ટાન્તમાંના મનુષ્યના જેવાજ સમજવા. એનાપર શિષ્યે શંકા કરી કે, તે મનુષ્ય તો ફક્ત વેદોની સંખ્યાજ ગણતો હતો, પરંતુ ત્હને વેદોનું પૂર્ણજ્ઞાન નહિ હતું. અર્થાત્ મહારી સ્થિતિ એના કરતાં બિન્ન સમજવી; કેમકે હું વેદશાસ્ત્રોના અર્થ સમજું છું. વિચારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું:— ત્હારી સ્થિતિ પણ એનાથી જૂદી શી રીતે કહી શકાય? ત્હને પણ ‘બ્રહ્માનંદ’ શબ્દની આગળ શું છે, તે યોડુંજ માત્રુમ છે? બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર ક્યાં થયો છે, અને ત્હના આનંદનો અનુભવ તું ક્યાં કરે છે? સારાંશ કે, એ અતુવેદી મનુષ્યની માફક, ‘બ્રહ્મજ્ઞાનનું’ ત્હને પણ તૃયાજ અભિમાન છે. ‘બ્રહ્મ અખંડેકરસ, અદ્વિતીય, સવિચ્છેદનંદરૂપ છે’ છતાંદિ શબ્દ માત્રજ તું ગણે છે. એના અર્થની તરફ ત્હાં ધ્યાન યોડુંજ છે? કેવળ શબ્દોનોજ પટપટારો (પાઠ) કરી ગણે છે. પરંતુ તેના મંથાર્થ અર્થજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી, પરમાત્મઉપાસના અને તદ્રૂપ સદ્ગુરૂની ઉપાસના વડે, તે સંપાદન કરવું જોઈએ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વૈત બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુષ્યાયાદૃષ્ટ્વૃચ્છેદ્યાન્વાચો વિગ્લાપનં દિ તત્ ॥

ધીર યાને બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનસંપન્ન અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા મોક્ષેચ્છુ બ્રાહ્મણે એ અખંડાનંદેકરસ પરમાત્માને જાણીને, અર્થાત્ સંશયશૂન્ય બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર સંપાદન કરીને બ્રહ્મ તથા આત્માનો ઐક્યભાવ છે એ પ્રકારના જ્ઞાનપ્રવાહથી પરિપૂરિત ચિત્તૈકાગ્રય સંપાદન કરવું. કેવળ અનેક શબ્દોને જોખતાંજ રહેવું નહિ, કેમકે, અસંખ્ય શબ્દોના ઉચ્ચારણથી અને જોખવાથી વાણી થાકી જાય છે, અને અસંખ્ય શબ્દોનું સ્મરણ કર્યાથી મન પણ આન્ત થઇ જાય છે. એથી કરીને એકજ પરમાત્મતત્ત્વનું સતત અનુસંધાન કરતા રહેવું. આ ઉપરથી પરમાત્માનો સચણ અથવા નિયંત્રણ સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરાવવાને વેદશાસ્ત્રાદિકોનું અધ્યયન તેમજ અર્થજ્ઞાન હેતુરૂપ છે એમ સમજવું મિથ્યા છે.

એક વખત શંકરાચાર્યની સ્વારી બિશ્વાને માટે બર્ષ રહી હતી, તે વખતે એક જમાએ કોઇ સિંખ પોતાના ગુરુએ આપેલો પાઠ ‘કુરુ કસ્મે કુરુ કસ્મે’ એ પ્રમાણે બોલો બોલો ગાતો હતો. એકમતથી તે ગાતો રહ્યો

હે એવું જોઈને શંકરાચાર્યે કહ્યું:—“હે બાલ ! આ તું શું કરી રહ્યા છે !” શિષ્યે કહ્યું:—“શુદ્ધ એ આપેલો પાઠ ગોખું છું.” શંકરાચાર્યે બોલ્યા:—“હે પુત્ર ! હું ક્યારનો જોઈ રહ્યો છું કે તું આ પાઠ કરી રહ્યા છે, અને ઉચ્ચારણ કરતાં ત્હારી જીભને પરિશ્રમ પણુ ધણુ થાય છે. તે શિવાય, એ પ્રમાણે પાઠ કર્યાથી કશો પરમાર્થ પણુ સિદ્ધ થતો નથી. માટે હું કહું છું તેનો એકામતાથી પાઠ કર અને વિચાર કરી જોશે તો ત્હને જ્ઞાન થશે.

ભજગોવિન્દં ભજગોવિન્દં ભજગોપાત્રં મદમતે ।

પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે નહિ નહિ રક્ષતિ કુકુચ્ચ કરણે ॥

કા તવ કાન્તા કરતે પુત્રઃ સંસારાયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્ય ત્વં વા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં બ્રાતઃ ॥

મા કુરે ધનજનયૌવનગર્વં હરતિ નિમેષાકાલઃ સર્વમ્ ।

માયામયમિદમખિલં હિત્વા ક્ષદમપદં પ્રવિશાશુ વિદિત્વા ॥

નલિનીદલગતજલવત્તરલં તદ્વજ્રવનમતિશયયપલમ્ ।

ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ॥

હે મૃદુપુત્રે ! ‘કુકુચ્ચ કરણે કુકુચ્ચ કરણે’ એ પ્રમાણે પાઠ કર્યા કરવાથી, મરણકાળ પાસે આવતાં, તે ત્હારી રક્ષા કરવાને સમર્થ થશે નહિ. પરંતુ હે ગોવિન્દ ! હે ગોપાળ ! ઇત્યાદિ પરમાત્માનાં નામનું એકામતાથી ભજન કરાય તો, તે પરમાત્મા અંતકાળે અગર સંકટ સમયે ભક્તોની રક્ષા કરે છે. માટે તું ત્હમના નામનો જપ કર. ‘કુકુચ્ચ’ ધાતુ કરણાર્થક છે, તેને એ ઘોષ કરી કહ્યો હતો. તો હવે વિચાર કરો કે, ‘કુકુચ્ચ’નું અર્થજ્ઞાન થયું તો શું, તેનાથી પારમાર્થિકજ્ઞાન તેમજ રક્ષા થઈ શકવાનાં હતાં ? પરંતુ ગોવિન્દ ! ગોપાળ ! હરિ ! એ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી તદર્થ જે પરમાત્મા તે પ્રત્યક્ષ આવીને સંસારમાંથી રક્ષા કરે છે. સંસાર અત્યંત વિચિત્ર છે, પરંતુ મનુષ્ય તેમાં વિષયસુખને સાઝ રાત દિવસ વલખાં માર્યા કરે છે, અને સ્ત્રી મ્હારી, પુત્ર મ્હારો ઇત્યાદિ કહે છે. હે શિષ્ય ! આ સંસારમાં કોણુ ત્હારી સ્ત્રી અને કોણુ ત્હારો પુત્ર છે ? તથા તું કોનો છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? ઇત્યાદિ તત્ત્વનો વિચાર કરીશ તો ત્હને યથાર્થ વિદિત થશે. ધન, જન, યૌવનને માટે કદી મર્વ નહિ કરવો. કેમકે કાલ, એ ક્ષણમાં સર્વસ્વનો નાશ કરી દે છે. આ સમસ્ત વિશ્વ માયામય છે એવું સમજીને તેની આસક્તિને

સાગ કરીને પરમાત્મપદને જાણવું અને તેમાં સ્થિત થઈને રહેવું. કમળપત્ર ઉપરનું જળ જેવું ચંચલ જણાય છે, તેવુંજ આવરદા પણ અત્યંત ચંચલ છે. એટલા માટેજ, સંસારસમુદ્ર તરવાને નૌકાનુસ્ય સંજ્ઞન મહાત્માઓનો સમાગમ કરવો, અને પરમાત્મ ભજન કરવું. તાત્પર્ય, એ છે કે પરમાત્માના કીર્તન વિના જીવવાની શુદ્ધિ, મનની નિર્મલતા, ઈશનો અનુમતિ, સ્વરૂપનું ચાર્યજ્ઞાન અને મુક્તિ દુર્લભ સમજવાં. પહેલાં જે શંકા કરવામાં આવી હતી કે, વૈયાકરણની ઉપાસના કરવાથી ચાર્ય શબ્દોચ્ચાર અને અર્થજ્ઞાન અધને જીવવાની શુદ્ધિ થશે, પરંતુ સત્ય વૈયાકરણ પૂછો, તો પરમાત્માજ છે. ભારતમાં સનતસુભતીય સંહિતામાં કહ્યું છે કે:—

સર્વાર્થનાં વ્યાકરણાદિવ્યાકરણ ઉચ્યતે ।

લૌકિક વ્યાકરણશાસ્ત્રી સર્વ શબ્દોના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે એટલા માટે તેને વૈયાકરણ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ઘટપટાદિ નિખિલપદાર્થોને પરમાત્માએ સ્પષ્ટ કરેલા હોવાથી, તેમને વૈયાકરણ કહી શકાય. પરમાત્માએ જો એ પ્રમાણે નામરૂપાત્મક અખિલ વિશ્વને સ્પષ્ટ પ્રકાશિત કર્યું નહત, તો આપણે આ ઘટ છે, આ પટ છે, આ ગાય છે, આ મનુષ્ય છે, તે કેવી રીતે જાણી શકત ? એથી કરીને પરમાત્મરૂપી વૈયાકરણની જો ઉપાસના કરવામાં આવે, તો વાક્યશુદ્ધિ થઈને વેદશાસ્ત્રોના પરમ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. એટલુંજ નહિ પણ પરમાત્મા લૌકિક વૈયાકરણના કરતાં વિલક્ષણ પ્રકારના વૈયાકરણ છે, એટલા માટે તેમને અધિક જાણવા, એ પ્રમાણે કવિએ શ્લોકાર્થમાં વર્ણવ્યું છે.

નો જાતઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ કશ્ચિદપિ પ્રાપ્નોતિ યસ્મત્સ્યયો ।

હોપં નૈવ વિકલ્પતે કિલ યદાદેશઃ પ્રવૃત્તઃ ક્વચિત્ ।

વૃષ્ટ્યા યસ્ય ગુણો ન લાબિત્વમિતિ શ્રીરામચંદ્રચરઃ ।

સદૈવ્યાકરણાદિશિષ્યત્વમિતિ ત્વં વાક્ તમેવાચય ॥

પ્રકૃતિથીપર (બુદ્ધિ આદિના કરતાં શ્રેષ્ઠ) પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ (પ્રતીતિ) અથા બાદ કદી તેનો ભોપ (નાશ) થતો નથી. વાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—

યથા જ્ઞાનકલા ત્વંતઃ સ જ્ઞાતા વિમે વિમે ।

જિમતિ જ્ઞાનદેવ મુક્તેજ્ઞાન-પ્રત્યાલેખત્ ॥

સર્વેવ હિ કલા જન્તાત્મન્યાઃ ન નશ્યતિ ।

મનુષ્યની અખિલ કલાઓ, જો સાર્વકાલ અસ્તિત્વ ન હોય તો, નાશ પામે છે. પરંતુ એ જ્ઞાનકલા અંતરમાં એકવાર પ્રગટ થઈ એટલે ઉત્તમશ્લેષમાં

વાવેલી શાંભિ (ડાંગર) વગેરેની માફક પ્રતિદિન વૃદ્ધિને પામે છે; લૌકિક વૈચારણ્યનો પ્રકૃતિથીપર જે પ્રત્યય છે, તેનો લોપ થાય છે. જેમ ‘રાજન’ એ પ્રકૃતિ અને ‘સુ’ એ પ્રત્યય છે, તેમાં ‘સુ’ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. (પ્રકૃતિ એટલે મૂળરૂપ, અને પ્રત્યય એટલે વિભક્તિ પ્રત્યય.) તે પ્રમાણે એ હરિનાં આદેશ (આત્મા)નો કોઈ સ્થાનમાં અને કાલમાં વિકલ્પ થતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

મીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષોદેતિ સૂર્યઃ ।

મીષાસ્માદગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પંચમઃ ॥

આ પરમાત્માના બાકથી વાયુ નિયમિત વહે છે, ત્હેમના બચથી સૂર્ય ઉગે છે, અને અગ્નિ, ઇન્દ્ર તેમજ પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે. પરંતુ લૌકિક વૈચારણ્યનો આદેશ વિકલ્પિત થાય છે. જેમકે ‘હર યદિ,’ અગર ‘હરયેદિ’ એ પ્રમાણે લોપરૂપ આદેશનો વિકલ્પ થાય છે તેમજ તે પરમાત્મરૂપ વૈચારણ્યની વૃદ્ધિ પરપ્રીય ગુણોને આધા કરતી નથી, અથવા જેની વૃદ્ધિથી અર્થાત્ પરિસ્ફૂર્તિથી મૈત્ર્યાદિ ગુણોની પણ વૃદ્ધિ થાય છે, આધા (હાસ) નહિ; પરંતુ એ લૌકિક વૈચારણ્યની જે વૃદ્ધિ છે, તે ગુણને આધિત કરે છે. જેમકે, ગંગા+ઓઘઃ=ગંગાઘઃ. એ પ્રમાણે, પરમાત્મા શ્રીરામચન્દ્ર, ઉત્તમ વૈચારણ્યના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે હે વાણી ! તું એમનો આશ્રય કર. તેમ ક્યારી ત્હારી સંસ્કૃતતા (સંસ્કૃતિ) થશે અને ત્હેમની કૃપાથી તું સંસારસાગરને તરી જઈશ. વિવેકચૂડામણિમાં શ્રી શંકરાચાર્યજી લખે છે કે:—

વાગ્વૈક્ષરી શબ્દક્ષરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં મધ્યે મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥

અત્તેક્તે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ।

વિજ્ઞાતડપિ પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ॥

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્તમ્ભ્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાજ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞાતત્ત્વમાત્મનઃ ॥

વર્ણાત્મક સ્ફુટવાણીને વિષે શબ્દોનો પ્રવાહ, તેમજ ન્યાયાદિ પદ્યશોભના આખ્યાનમાં કૌશલ્ય (પદ્યશૈલી, પદ્યાર્થોક્તિ, વિગ્રહ, વાક્યયોજના, આશ્લેષત્વ સમાધાન ઇત્યાદિ પંચવિધ આખ્યાનનું નૈપુણ્ય) અને વિદ્વન્મનોમાં વિદ્વતા ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ જીવના ભોગમ્ભ છે. એમનાથી જીવમુક્તિ અગર વિદેહે મુક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ અકરૂંપ પરમતત્ત્વ ન જાણતું હોય તો

જરૂરશોભનું અધ્યયન અધ્યાપન નિષ્ફલ છે. તથા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયાપછી પણ શાસ્ત્રોનું પઠનપાઠન શ્રમકારક તેમજ વ્યર્થ છે. વ્યાકરણાદિ શબ્દરૂપ સમૂહ મહા ભારે જંગલ છે અને ચિત્તશ્રમનો હેતુ છે; અર્થાત્ બિન બિન મતોના દર્શનથી બુદ્ધિશ્રમિત થઇને, યથાર્થઅનુભવને પ્રાપ્ત થતી મંથી. એ કારણને લીધે પ્રયત્નપૂર્વક બ્રહ્મવેત્તાગુરુપાસેથી આત્માનું તત્ત્વ જાણવાયોગ્ય છે. એ સર્વ વાક્યોપરથી શાસ્ત્રાભ્યાસ સંસારનિર્મુક્તિનો હેતુ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. પરમાત્માની ઉપાસનાવડે જ્યારે ત્હેમની પ્રસન્નતા થશે, ત્યારેજ તત્ત્વગુરુનો લાભ, અને આત્માનું યથાર્થજ્ઞાન થાય છે. એટલા માટે રસનાને ભગવદ્ગુણ અને નામકીર્તનમાં પ્રવૃત્ત કરવી; જેમ ક્યારેથી ત્હેમની કૃપા સંપાદિત થઇને શુભકૃતાર્થ થશે.

આ પ્રકારના કથનથી કોઇએ એમ નહિ સમજવું કે, વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ નહિ કરવો. પરંતુ મનુષ્યનો કેવળ વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રમાં જે અભિ-નિવેશ (દુરાગ્રહ) થઈ જાય છે કે, ‘આથી હું કૃતાર્થ થયો છું’, જ્ઞાની થયો છું’, તેમ ન થવું જોઇએ એટલુંજ. તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્યોના તાત્પર્ય-જ્ઞાનને માટે, ‘તત્ સ્વમ્’ ઇલાદિ પદબોધના ઉપયોગમાં આવે, એટલા માટે વ્યાકરણની વ્યુત્પત્તિ શીખવાનીજ છે. તે સંપાદન કરીને જે મહાવાક્યાર્થને કદાપિત ન જાણે તો, વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનનો શ્રમવ્યર્થજ છે, એ પ્રમાણે કહેવાની મતલબ છે. ‘વ્યાકરણ’ એ પદની નિરૂક્તિથી પણ એજ અર્થ દઢ થાય છે.

येनंदं व्याकृतं विश्वं तदेव व्याकृतं न चेत् ।

बृहस्रो वेत्ति यस्तर्हि तद्धि व्याकृतं न किम् ॥

જે બ્રહ્મ પ્રલક્ષ દૃશ્યમાન આ જગતને વ્યાકૃત (વિવિધ નામરૂપથી વિકસિત) કર્યું છે, તે બ્રહ્મજ જેણે વ્યાકૃત કર્યું નથી, યાને જૂઠું બ્રહ્મજ જગતના આકારથી વ્યક્ત થયું છે, એમ જેણે સાક્ષાત્ જાણ્યું નથી ત્હેને વ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસનું શું ફળ મળવાનું હતું ? કશુંપે નહિ. માટે, પદવ્યુત્પત્તિ પર્યંતજ વ્યાકરણનો અભ્યાસ વિહિત છે. ત્યારબાદ, યુમુક્ષુઓએ વેદાન્ત શ્રવણાદિકોને વિષે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. ‘જ્ઞાનં જ ન્તે પ્રકૃતિ-પ્રલક્ષ્યા વિમાર્ગેન સ્વહીનં ચન્તે શબ્દા મનેમેતિ જ્ઞાનકરણં.’ એ પ્રમાણે ‘વ્યાકરણ’ની અર્થ છે. આનાપર એ સંકેત થશે કે, મહાવાક્યાર્થના ઉપયોગમાં પદવ્યુત્પત્તિ તેમજ તદર્થ વ્યાકરણની ઉપયોગિતા છે, તે તે વ્યાકરણમાં ખીજા શબ્દોને પણ કેમ સાધી દીધા છે ? એના સમાધાનમાં

સમજવાનું એમ છે કે, પ્રકૃતિ અર્થ તેમજ પ્રસય અર્થના જ્ઞાનદ્વારા તે પદાર્થોનું હેય (ત્યાજ્ય) સ્વરૂપ સમજાય છે, અને ત્યારબાદ તેનો ત્યાગ કરીને મનુષ્ય શ્રવણાદિકોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, એ આશયથીજ બીજા શબ્દોને સાધી દેવામાં આવ્યા છે.

યતસ્તુ પરિનિષ્પન્નૈઃ શબ્દૈઃ શાસ્ત્રાન્મુદુર્નુદુઃ ।

દેયાદેયૌ ન વિજ્ઞાતૌ તર્હિ વ્યાકરણેન કિમ્ ॥

જે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણીને તેમાંહેથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દોવડે, હેયો-પાદેય (માયા અને તેનું કાર્યપ્રપંચ આનાત્મા એથી ત્યાજ્ય, તથા કૂટસ્થ અસંગ આત્મા ગ્રાહ્ય ઇત્યાદિ) શબ્દની અર્થભૂત વસ્તુને જાણી નહિ તો વારંવાર વ્યાકરણ શબ્દને ગોખ ગોખ કર્યોથી શું ફળ થવાનું હતું ? કેવળ શ્રમજ્ઞ. એથી કરીને વ્યાકરણમાં અનંત શબ્દો સાધેલા હશે, તોપણ તેમની મહત્વાક્યપદ સાધનપરતાજ છે એમ સમજીને સુસુક્ષ્મજ્ઞોએ તેમનું અધ્યયન કરવું, અને મહાવાક્યના અર્થમાં નિષ્ઠા રાખવી. વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં નિષ્ઠા, અભિનિવેશ રાખવો નહિ, એજ તાત્પર્ય સમજવું. પરમાત્માના આ કલિકાળમાં એવા ભક્તો યદ્ધ ગયા છે કે જેમણે શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યા વગરજ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યાદિકોની રચના કરી છે; જેમાં વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિકોનાં પ્રમેય ભરેલા છે. એમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી. કેમકે, મધુમતી નામની વિદ્યાસિદ્ધિથી યોગીપુરૂષને શું શું લાભ થાય છે, તે મહાત્મા કૃષ્ણમિત્ર યતિએ પ્રભોધચન્દ્રોદયમાં વર્ણવ્યા છે, તે પ્રથમ જુઓ:—

શબ્દાનેષ ધૃજોતિ યોજનશતાદાવિર્ભવન્ત્યશ્રુતાઃ ।

તાસ્તા વેદપુરાણભારતકથાસ્તર્કાદયો વાક્ક્રમયાઃ ॥

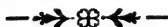
મદ્ધ્યાતિ સ્વયમિચ્છયા શુચિપદૈઃ શાસ્ત્રાણિ કાવ્યાણિ વા ।

લોકાન્નામ્યતિ પશ્યતિ રૂઢરુચા રત્ન યલીર્મૈરવીઃ ॥

યોગસિદ્ધિને વિમ્મકારી, મધુમતીવિદ્યામોહિત યોગીપુરૂષ, શતાવધિ યોજન દૂરથી શબ્દોને સાંભળે છે. તેજ પ્રમાણે અતિ પ્રસિદ્ધ, પરંતુ અખુત, વેદપુરાણ ભારતાદિ કથા તેમજ તર્કાદિવાક્યપ્રપંચ તહેને આપોઆપજ સ્ફુરિત થાય છે. તથા સ્વેચ્છાથી વ્યાકરણ શુદ્ધ સરસ પદોવડે શાસ્ત્ર અને કાવ્ય રચના પણ તે કરે છે. અને ચતુર્દશ ઉર્ધ્વ અધોલોકોને વિષે તે અપ્રતિજ્ઞા શ્રમણ કરે છે, તથા દેહીપમાન રત્નખચિત મેરૂના ઉપરનો જૂલાગ અવલોકે છે. હવે વિચાર કરો કે, જે સિદ્ધિવડે આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ એજ સધળી અખિલ સિદ્ધિઓ જેની દાસી છે, તે પરમાત્માના કૃપાપાત્રીજીત ભક્તોને હાથે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યા વગર, ઉત્તમ રસાવહ કાવ્યરચના થઈ

શકે, તેમાં આસ્તિક પુરુષોને શો સદેહ કે આશ્ચર્ય ઉપજવાનું હતું ? સારાંશ કે, શાસ્ત્રાદિકોને અભ્યાસ કર્યાથીજ પરમાત્માની કૃપા સંપાદન કરાય છે, એમ નથી. તેને માટે તો ત્હેમનાં અહોનિશ ગુણુગાન, નામસંકીર્તન કરતા રહેવું જોઈએ. એ ગુણુ વર્ણન કરવાનું કામ રસનાનું છે, માટે તેને વારંવાર સંતમહાત્મા ઉપદેશ આપીને નામામૃત પીવડાવે છે.

॥ इति शिवम् ॥

પ્રકર પુષ્પ

ભગવન્નામરહિત વાણી અમંગલ છે.

जिह्वा सती दारुरिकेव सूत न चोपगायत्युदगायगाथा ॥ भाग. ॥

જીહ્વાનો લાભ હોવા છતાં જે કીર્તનીય પરમાત્માનું ગુણુકીર્તન કરતો નથી, તે જાણે મોક્ષની નીસરણી પ્રાપ્ત થવા છતાં તેનાપર ચઢતો નથી, એમજ જાણવું. કૃતાર્થ થવું હોય તો, આનંદરસપરિપૂર્ણ શ્રીગોવિન્દનું માહાત્મ્ય નિરન્તર કાનોવડે સાંભળવું અને જીહ્વાદ્વારા તેનું વર્ણન કરવું; એમ નહિ કરનારી જીહ્વાને દેડકાના જેવી સમજવી.

सा गंगा सा गया सेतुः सा काशी तच्च पुष्करम् ।

जिह्वामे वर्तते यस्य हरिरित्युद्वेगम् ॥

જેની જીહ્વાએને વિષે સદેવ હરિ એ જે અક્ષર રહે છે, સાંજ અંગા, ગયા, સેતુબંધ રામેશ્વર, કાશી, પુષ્કર, પ્રયાગ ઇલાદિ પુણ્યકારક તીર્થોનો તેમજ ક્ષેત્રોનો નિવાસ રહે છે. ત્હેને દૂરદેશાવરનાં તીર્થાદિકોમાં જવાનું પ્રયોજન નથી. કેમકે, જે તીર્થોવડે મનુષ્યોને પવિત્રતા (પાપનાશ થઈને) પ્રાપ્ત થાય છે, એ તીર્થોનું પણ તીર્થરૂપ (તીર્થોને વિષે જેનાથી તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, એવા પરમાત્મા) નું નામ તેની પાસે નિવાસ કરે છે. કવિ કહે છે કે, 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' એ અંગા, સરસ્વતિ, યમુના ત્રિવેણીસંગમપ્રકટ પ્રયાગ ક્ષેત્રજ એમ સમજવું. એમાં કાવિક, વાગિક, માનસિક એવાં ત્રિવિધ પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. કીર્તનમાં શરીરાદિકની 'હાવભાવાદિ' ચેષ્ટાથી કાવિક, નામોચ્ચારથી વાગિક અને ધ્યાનથી માનસિક હોય દૂર થઈ જાય છે. રામ-કૃષ્ણહરિરૂપ પ્રયાગ ક્ષેત્ર, આપણા પાંચળાં મનુષ્યોને પણ સુપ્રાપ્ય છે, તથા

કાલ અને વિધિરહિત છે. આંધળાં પાંગળાં પ્રયાગ જઇ શકતાં નથી, તેમજ મકરાદિ કાળની અને ખીજ શાસ્ત્રવિધિની યાત્રાને સાર ત્યાં આવશ્યકતા રહે છે. ત્યાં જેવો અક્ષય વડ છે, તેવાજ આ પ્રયાગ ક્ષેત્રને વિષે અક્ષય (અવિનાશી) પરમાત્મપરાયણ થએલા સાધુજનો, મુનિગણ વગેરે વટસ્થાનમાં સમજવા. તેઓ પોતાના સમાગમવડે જીવને સંસારનિર્મુક્ત કરી દે છે. જે પ્રમાણે પ્રવચ કાલીનજલમાં ડૂબનારા માફડેયતું વટવૃક્ષે સંરક્ષણ કરીને બાલ-મુકુન્દનાં દર્શન કરાવ્યાં; વડનો આશ્રય નહિ મળ્યો હતો તો માફડેય ડૂબી જત અને ધશદર્શન થાત નહિ. તેજ પ્રમાણે, રામકૃષ્ણ પ્રયાગક્ષેત્રના મુનિગણરૂપ અક્ષય વડનો આશ્રય જીવને મળે નહિ, તો સંસારાર્ણવમાં ડૂબી જતાં ધર્શદર્શનનો લાભ કદી થાય નહિ. અને એવા પુણ્યક્ષેત્રમાં રહીને જેઓ ખીજ જીવેને તારી શકતા નથી, તેઓ અક્ષયવડની માફક આશ્રયણીય પણ નથી, એમ સમજવું. કવિ કહે છે કે:—

જે સાધુ મુનીની પેઠે અરણ્યમાં અગર તીર્થમાં નિવાસ કરીને પરમાત્માનાં સ્વરૂપનો યથાર્થ જ્ઞાનોપદેશ કરીને, ત્હેમનું દર્શન કરાવે નહિ તો તે સાધુ શાનો ? ગોપીઓની સાથે રાસલીલા કરતી વખતે, એમનામાં મર્વ ભરાયો છે એવું જાગવાનું શ્રીકૃષ્ણના સમજવામાં આવતાં તેઓ ગુમ થઇ ગયા. પછી નિખિલ ગોપીઓ ત્હેમની શોધ કરવા વનમાં નીકળી પડી અને અશ્વાત્થાદિ વૃક્ષોને પૂછવા લાગી. તે બધામાં એક વડના ઝાડને વધારે વિસ્તાર પામેલું જોતાં એણે કૃષ્ણને જોયા હશે, એમ સમજીને તેઓએ તેને પૂછ્યું કે:—

નિત્યારણ્યનિવાસિનોઽપિ જટિનઃ શીતોષ્ણતુલ્યસ્થિતેઃ ।

શાસ્ત્રોહ્લાસિસવાગતેરતિતરાં ન્યગ્રોધ સદ્ગતિનઃ ॥

અજ્ઞાનં મચતોઽપિ ચેન્નગવતસ્તન્ કં પ્રતિ બ્રૂમહે ।

કો વાઽસ્માકમિદેશવર્શનકૃતે સાહાય્યવાને ક્ષમઃ ॥

હે વટવૃક્ષ ! ત્હારું વર્તન નિલ મુનીના જેવું નિર્મલ રહે છે; કેમકે મુની (મનનશીલ, તેમજ સાધુ) અરણ્યમાં રહે છે તે પ્રમાણે તું પણ અરણ્યમાં રહે છે; તેઓ જટાભાર ધારણ કરે છે અને તું પણ જટા ધારણ કરે છે. (વડના ઝાડની નીચે લટકનારી અને પત્ર રહિત નાની નાની ઝાળીઓ જેવી જથ્થાતી વડની વડવાઈએને તેની જટા જાણવી) સાધુઓની શરીરસ્થિતિ શીતોષ્ણકાલમાં જે પ્રમાણે સમ રહે છે, તેવીજ ત્હારી પણ રહે છે; અર્થાત્ શીતોષ્ણપ્રજ્ઞાથી ત્હારામાં કશી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ જેમ શાસ્ત્રોહ્લાસિસત્ત્વ ાવતિ' (વેદની સાખામાં કલા મુજબ શોભે છે વર્તન

જેમનું એવા) હોય છે, તેવોજ તું પણ (શાખા ઉપર ખેલે છે સદાગતિ
યાને વાયુ જેની, એવો) છે. આ ઉપરથી હમને એવું લાગે છે કે, તું મુની
(સાધુ)ના જેવો જાની હૃદય. એમ હોવા છતાં પણ ત્હને જે ભગવાનનું
જ્ઞાન ન હોય, (ત્હેં ત્હેમને દીકા ન હોય), તો હમે કોને જઈને પૂછીએ ?
અને કૃષ્ણનું દર્શન કરાવવાને હમને સહાય કોણ કરશે ? ત્હને સમર્થ સમ-
જ્ઞને હમે ત્હારી પાસે આવ્યા છીએ, તો કૃષ્ણ ક્યાં છે તે બતાવ. ગોપી-
ઓએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું પરંતુ કેવળ અરણ્યવાસી અને જટાધારી મૂઠ
વડ શો જવાબ દેવાનો હતો ? તેજ પ્રમાણે કેવળ તીર્થનિવાસ, જટાભાર
ધારણ કરનારા, પરંતુ પરમાત્મજ્ઞાનરહિત અને ત્હેમના સાક્ષાત્કારથી શૂન્ય
સાધુ પણ વડના જેવો જડજ નાણુવો. ત્હેની પાસે જઈને, જે કોઈ 'ભગ-
વદ્દર્શન કરાવો, તે ક્યાં છે તે બતાવો' એમ પૂછે તો ત્હેને પણ વડની
માફક મૌન ધારણ કરવુંજ પડવાનું. સારાંશ કે, રામકૃષ્ણહરિષેષ પ્રયાગક્ષે-
ત્રમાં રહેનારો સાધુસમાજ અક્ષય વડના જેવોજ હોય છે, અને જીવને
દર્શની પ્રાપ્તિ કરાવી દેછે. પરંતુ, જેનામાં એવું સામર્થ્ય નથી, ત્હેને કેવળ
નામનોજ સાધુ તથા વડના જેવો જડજ નાણુવો.

તેજ પ્રમાણે વળી, જેમ રામકૃષ્ણહરિ પ્રયાગક્ષેત્રને વિષે પાપરૂપ તલનો
યાગ થાય છે, ખલ પુરૂષોનું મુંડન થાય છે અને ભક્તોનું સંતર્પણ કરવામાં
આવે છે તથા દેહ રૂપિંડનો સૂખપૂર્વક ત્યાગ થાય છે. કારણ, પ્રયાગ, ગયા
છલ્લાદિ તીર્થમાં ગયા બાદ મનુષ્ય કાંઈ કાંઈ ફળ તણ દેછે. કોઈ કેળાં,
તો કોઈ જાંતુ. કોઈ કારેલાં, કોઈ કોળું વગેરે ફળ અને શાકભાજી છોડી
દેછે. પરંતુ તેમાં મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે કે કંઈ ચીજ મ્હારા વધારે
ખાવામાં આવતી નથી ? તે છોડી દઈશું. અથવા કેટલાક તો પોતાની પ્રકૃ-
તિને જે શાકભાજી રચતાં ન હોય તેનો ત્યાગ કરે છે. એવાં ફળ છોડ્યાથી
શું ફળ થવાનું હતું ? વસ્તુતઃ ત્યાં ગયા બાદ પિતરોને માટે મનુષ્યે જે કાંઈ
પુણ્યકર્મ કયું હોય તેનું ફળ છોડવાનું છે. પરંતુ તત્ત્વ સમજાતું નથી તેથી,
તથા કેટલાકને સમજાતું હોય છે, તોપણ જન્મભરમાં પોતાને હાથે કાંઈ
પણ સત્ક્રિયા થએલી નહિ હોવાથી, પુણ્યકર્મફળ છોડવામાં આવતું નથી.
પરંતુ, ભક્ત તો રામકૃષ્ણહરિ પ્રયાગક્ષેત્રમાં દેહપિંડના સૂખરૂપ દહનો ત્યાગ
કરે છે. દેહસુખના ત્યાગમાં અખિલ કર્મફલ ત્યાગ સ્વભાવિક રીતેજ થાય
છે, એમ સમજવું. સારાંશ, પરમાત્મનારૂપ ત્રિવેણી સંગમમાં જે પુરુષ
નિવાસ કરે છે તેનું અહોભાગ્ય સમજવું. પાંડવગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ગોકોટિદાનં પ્રહણેષુ કાશી પ્રયાગગંગાડયુતકલ્પવાસઃ ।

યજ્ઞાયુતં મેરુસુવર્ણદાનં ગોવિન્દનામ્ના ન કદાપિ તુલ્યમ્ ॥

કાશીક્ષેત્રમાં પ્રહણુપર્વણિમાં કોટયાવધિ ગાયોતું દાન કરે તથા દશ સહસ્ર કલ્પપર્યન્ત પ્રયાગક્ષેત્રને વિષે ગંગાને કાનારે નિવાસ કરે અને મેરુ પર્વત સમાન સુવર્ણતું દાન જેમાં થાય છે, એવા દશહમ્નર યજ્ઞો પણ કરે, તોપણ તેમની ગોવિન્દનામની સાથે બરાબરી થઇ શકશે નહિ. ગોવિન્દ એ ત્રણે અક્ષર સાક્ષાત્ અક્ષર (અવિનાશી) પરબ્રહ્મજ છે એમ સમજો. એથી કરીને જે પુરૂષ હોયો જપ કરે, કીર્તન કરે, તો તે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. એટલા માટે પુરૂષે સદૈવ શુદ્ધિવડે પ્રભુનામનું કીર્તન કરવું. પરંતુ એ શુદ્ધવાની જેવી નરસ્તુતિ કરવામાં, જૂઠું બોલવામાં, વિષયરસપાનકરવામાં લુબ્ધતા છે, તેવી પરમાત્મકીર્તનમાં નથી, તેથી સત્પુરૂષ તેને વારંવાર ઉપદેશે છે.

૫૬-રાગ-બિહાર-તાલ-દીપચંદી.

રસના કહો નામ તૂ સાર ॥૬૫॥ ગોરસ મધુદ્રાક્ષાદિ સુધારસ સખહી જન અસાર ॥૬૬॥ લુબ્ધ વિષયરસમે હોકર નિત કર વિષરીત આચાર ॥ ૨ ॥ દત્તપદ્મમૃત સેવત તિનકો ખુલા મુક્તિકા દાર ॥ ૩ ॥

હે રસના ! નિખિલ ઇન્દ્રિયોમાં તું શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનેન્દ્રિયનું તેમજ કર્મેન્દ્રિયનું કામ તારાથી થાય છે. વિવિધરસોનું જ્ઞાન અને શબ્દોચ્ચાર એવા દ્વિવિધગુણ ત્હારામાં હોવાથી તું શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે તું વિષયરસની લોહુપતા છોડ અને વિષરીત આચારને તજીને પરમાત્મનામોચ્ચાર તથા શુણ્ણોતું કીર્તન કરીને આનંદરસનું પાન કર. જેની આગળ ગોરસ યાને દંડી, દૂધ, ધી, માખણ વગેરે તેમજ દ્રાક્ષ, સાકર, સુધા ઇત્યાદિ રસ અસાર (તુચ્છ) જણાશે; અને જેના સેવનથી સત્ત્વ અમૃતનું યાને મોક્ષનું દાર ખુલી જશે. દેવ જોકે સુધાપાન કરીને પોતાને અમર કહેવડાવે છે, તોપણ કલ્પાન્તમાં હોમનો પણ ક્ષય થાય છેજ; પરંતુ નામામૃતનું પાન કરનારાઓ તો સત્ત્વ અનંતરમર હોય છે. અર્થાત્ પરમાત્મપ્રાપ્તિ જન્મનંતરમરણ શૂન્ય એવા આત્માનું બ્રહ્મરૂપથી અભિજ્ઞાન થઈને, તેઓ તદ્રૂપ થઇ જાય છે. કવિ કહે છે કે:—

જિજ્ઞે મુખ્યરસઘ્નતાં દ્યયિ ગતાં જાત્વા સમન્તાત્સ્થિતા ।

આસન્ શ્રીરનાથસદ્ગુણકથાલાભાર્યમેતે દ્વિજાઃ ॥

તત્કાર્તાઽપિ ચ ન દ્યયીતિ શિથિલા કષ્ટા ક્ષિમેકૈશ્વરતા ।

નિષ્કાન્તા દ્વ સંન્નમાત્તદ્ધુના રામેત્યપિ ત્વં વદ ॥

હે શુદ્ધા ! પરમાત્મદૃષ્ટી ત્હારામાં મુખ્ય રસગુણ આલ્યું છે એવું જાણીને, આ સઘળા દિવ (આલ્પ અને દાંત) ત્હારી ચારે તરફ આવીને બેઠા છે; તે એટલા માટે કે ત્હારા સમાગમથી શ્રીરઘુકુલતિલક રામચન્દ્રની સદ્ગુણ કથાઓનો લાભ થાય. મધુરરસ ત્હને અત્યંત પ્રિય છે, તેમજ પરમાત્મા ગુણોને વિષે પણ અત્યંત મધુરતા છે, એથી ત્હારો સંગ કર્યાથી હમને નિરન્તર નામામૃતપાન કરવાનું સહજ મળી શકશે.

“ દ્વિજેને (આલ્પોને) મધુરરસ પ્રિય હોય છે, પરન્તુ જેમનાં અન્તઃકરણ નિર્મલ છે, તેમને તો ભગવત્કથારસજ પ્રિય લાગે છે, નહિ કે વૈષ્ણિકરસ. જીહવાના આશ્રિત દિવ (દાંત) નિર્મલ હોવાથી, તેમને પરમાત્મગુણરસના શિવાય બીજે રસ પ્રિય નથી. રસજ મુખેથી હરિગુણોનું કીર્તન પરમરમણીય અને મધુર થાય છે. કારણ કે, એ સઘળા દિવ રસગા (રસને જાણનારી જીહવા) ની પાસે આવીને સ્થિત થઈ રહ્યા છે. પરન્તુ જ્યાંસુધી જીહવાની બાહ્યવસ્થા છે, ત્યાંસુધી હરિનામામૃતપાન કરવાની આપણી ઇચ્છા તેનાથી પૂર્ણ થશે નહિ, એથી હાલ આપણે જતા રહીએ અને એ જીહવા પ્રૌઢ થયાબાદ પાછા આવીશું. એજ વિચારથીજ જાણે દાંત એકવાર પડી જાય છે, અને જીહવા પ્રૌઢ થયાબાદ પાછા આવે છે. દંતોનું “દ્વિજ” એ નામ તેમનો એ વાર જન્મ થતો હોવાથીજ પડ્યું છે, તથા તેનો અનુભવ પણ સર્વને છે. અસ્તુ !”

હે શુદ્ધા ! એટલુંજ નહિ પરન્તુ ત્હારા સંતોષને ખાતર ઈશ્વ (શિરડી) આરેક વગેરે કંઠુ પદાર્થોને આવીને તેમનો રસ તને અર્પણ કરે છે, તો પણ એકાદવખત પણ પરમાત્માના ગુણકીર્તનની વાત ત્હારામાં ઉત્પન્ન થતી નથી એવું જોઈને, બધા દિવ ૩૯ થયા, અને શિથિલ થઈને એકપક્ષી એક ઉઠી ઉઠીને ચાલ્યા જતા હોય એવું લાગે છે. એથી કરીને હજી શુદ્ધિમાં આવીને હર્ષયુક્ત થઈને પરમાત્માનું ‘રામ, કૃષ્ણ, હરિ’ ઇત્યાદિ નામકીર્તન કરશે, તો ત્હને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થશે. સારાંસ, દંતભ્રમ થયા હોય, ધડપણ આલ્યું હોય છતાં વિષયરસલોહુપ જીહવા ભગવન્નામકીર્તન કરતી નથી. દાંત જે પડે છે તેનું કારણ કોઈ બતાવે છે કે—

૧ દ્વિર્જાવતે—દ્વિજઃ

મલિનૈરલકૈરેતૈઃ શુક્લસ્વં પ્રકટીકૃતમ્ ।

તદ્ગોષાદિષ્ઠ નિર્યાતા ઘડનાદ્ઘડનાવલિઃ ॥

મલિન (કલંકી) અને કુટિલ એવા નીમાળાઓએ પોતાનો કૃષ્ણ વર્ણ છોડીને શુભપણું પ્રગટ કર્યું, અર્થાત્ વાળ સફેદ થયા. કેમકે ત્હેમણે વિચાર કર્યો કે અમારું નામ 'શિરોરહ' (શિર ઉપર વધનારા) છે, પરંતુ દિગ્ને (દાંતો) નો મુખમાં નિવાસ છે અને પ્રથમ સધળો રસ તેમનેજ સમર્પણ થાય છે, કારણ કે તેમનામાં શુભતા છે. એથી કરીને હમે પણ જો હમારું કાળાપણું છોડી દઇને દિગ્નની માફક શુભ યત્નીએ તો હમને પણ એવા રસનો લાભ થાય. પરંતુ બ્યારે કેશ સફેદ થયા ત્યારે દિગ્નેએ (દાંતોએ) વિચાર કર્યો કે, જુઓ ! આ નીચ કાળા કુટિલવાળા પોતાનો વર્ણ છોડીને હમારી બરાબરી કરવા સારું શુભતા ધારણ કરે છે. એવા નીચને આપણી પંક્તિમાં બેસવા દેવા, તેના કરતાં બહુતર છે કે આપણું અહીંથી નિર્યાણ થઇ જાય. એવો રોષ કરીને મુખમાંથી દંતપંક્તિ જાણે નીકળી ગઈ નહોય એમ લાગે છે. સારાંશ કે, કેશ સફેદ થાય છે તો દાંત પડી જાય છે, બનેની બેટ થતી નથી. અથવા:—

इयत्यामपि सामग्र्यां सुकृतं न कृतं त्वया ।

इतीव कुपितो दंतान्तकः पातयत्यलम् ॥

હે જીવ ! સંસારસિન્ધુ તરવાને નૌકાવત્ મનુષ્યદેહ, સદૃશ ખડાસી, પરમાત્મા અનુકૂલવાયુ એવી સામગ્રી મળી છે, છતાં ત્હેં કંઈ પુણ્યકર્મ કર્યું નથી. એથી કૃતાન્તકાળ કોપાયમાન થઇને ત્હારા દાંત પાડી નાંખે છે એમ સમજજો અને પરમાત્મનામકીર્તનપરાયણ બનજો. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, એકાદ વાક્ય અગર પદ સુંદર શબ્દાદિકોથી રચિત હોય, પરંતુ જો તેમાં જગતને પવિત્ર કરનારા પરમાત્માનું ચરિત્રવર્ણન કર્યું ન હોય તો, તેને કાક સમાન જે વિષયી પુરૂષો ત્હેમનું ક્ષીડસ્થાન સમજવામાં આવે છે. કેમકે તે સ્થાનને વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપનિરત તેમજ સત્ત્વપ્રધાન માનસમાં વિચરનારા પરમહંસો રમણીય થતા નથી. અર્થાત્ બગવદ્દયશ શૂન્યવાણી તેમને અચ્ચિકર હોય છે. માનસસરોવર જેવા ઉત્તમ સ્થાનમાં વિહાર કરનારા હંસપક્ષી પણ બ્યાં ચિત્રવિચિત્ર ઉચ્છિદ્ર અન્ન ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય છે, એવા કાકના ક્ષીડસ્થાનમાં ક્યાં રમણીય થાય છે ? વાણી અથવા એકાદ અન્ય અસંખ્ય ક્યાં ન હોય ? યાને, તેમાં પદ્યોજના ઉત્તમપ્રકારની ન હોય તો કંઈ ચિંતા નહિ. પરંતુ જો ત્હેના પ્રત્યેક વાક્યમાં અને શ્લોકમાં પરમેશ્વરના યશનું વર્ણન તથા નામગ્રહણ હોય, તો તે અન્ય શ્લોકોનાં પાપનાશનું સાધન નીવડે.

છે. સાધુ, પરમહંસ પુરુષ વક્તાના મુખેથી તેનું નિરન્તર શ્રવણ કરે છે, શ્રોતાશ્રોત્રે ઉપદેશ કરે છે, તથા શ્રોતાવક્તાના અભાવમાં પોતે જાતે તેનું કીર્તન કરે છે; એ પ્રકારનું પરમાત્માના યશનું માહાત્મ્ય છે. એટલા માટે મોક્ષેચ્છુપુરુષે જીવનવડે લેખના ચરિત્રનું કીર્તન, નામસ્મરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ તોજ કાંઈસિદ્ધિ થશે; અન્યથા નહિ થાય. કવિ કહે છે કે:—

અપિ લલિતસુગુણવેષિ: સાલંકારાડપિ યા મુવર્ણાડપિ ।

રેણુતિલકચિહ્નીના ચેદ્રાણી રમણીય નૈવ કલ્યાણી ॥

જે પ્રમાણે સુંદર મોતીયોના ઉત્તમ દોરામાં ગુથેલા વેણુને ધારણ કરનારી સ્ત્રી, અંગપર વિવિધ અલંકાર ધારણ કરતી હોય, અને તેની સ્તરીરકાંતિ પણ ઉત્તમ સુવર્ણતુલ્ય હોય તોપણ કપાળ ઉપર લઘુ (નાનું, અલ્પ) કુંકુમતિલક (જે સાંભાગ્યસૂચક છે તે) ન હોય, અને કોઈ પરગામ જવા નીકળેલા પુરુષની આગળ તે આવી હોય, તો લેખે જેવી અશુભદાયી (અમંગલ) સમજવામાં આવે છે, અને એવી વિધવા સ્ત્રીના શકુનથી કાર્ય-સિદ્ધિ થતી પણ નથી; તેજ પ્રમાણે ઉત્તમ કાવ્યાદિગુણોના પ્રવાહ જેમાં છે, અને જે ઉપમાદિઅલંકારયુક્ત છે, તથા અકાર, કકાર, મકાર વગેરે વર્ણોની રચના યથાયોગ્ય સ્થળમાં કરે છે એવી વાણી, રમુતિલક (રમુકુલ એક શ્રીરામચન્દ્ર)નાં યશ અને નામરહિત હોય તો, મોક્ષમાર્ગને વિષે સ્થિત પુરુષોને તે કલ્યાણકારક થતી નથી, પરન્તુ અનર્થાવહ સંસાર પ્રાપ્તિનેજ હેતુ છે, એમ જાણવું. એટલા માટે પરમાત્માના નામવડે તેને સાંભાગ્યયુક્ત બનાવવી, કે જેનાથી આપણું તથા ખીજનું પણ કલ્યાણ થાય. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

વિષ્ણુદત્ત નામનો કોઈ એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસને ખાતર પોતાના ગામના કેટલાક સોમલીઓને લઈને, કાશીક્ષેત્રમાં જવાને માટે નીકળ્યો. પરસ્પરે પરસ્પરને છોડીને ક્યાંઈ પણ આશ્રમાં નહિ જવાની સોમનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા માંહે-માંજ લીધી. પ્રાતઃકાળમાં તેઓને અહસ્તમાત્ર એવું અશુભસૂચક શકુનં થયું, કે જેનું વર્ણન ઉપર કરેલુંજ છે. સુંદર મીરાંચી, વચ્ચાલંકારયુક્ત, પરંતુ કુંકુમતિલકરહિત સ્ત્રી (જિવવા) સામે અપ્પવી, વિષ્ણુદત્ત ચાલી હતો. તેણે પોતાની સાથેના સોમલીઓને કહ્યું:—ભાઈઓ! જુઓ, આ મોટું આપણ-કૃત થયું છે, માટે પાછા આપણે, વળી પાછા જીવિયું કોઈ મુક્ત જોઈને નીકળીશું. હમણું, જઈશું, તો આપણી મતલબ પાર પડશે નહિ, અને

૧. અરુણમાં જઈ અને જાનિ બેઠાથી; તેથી રણ અને રણ એક સમજામાં. આ મોક્ષમાં વિશ્વપદ છે, તે જર્મ ઉપરથી બ્રાહ્મણ આવશે.

કાંઈક સંકટ આવી પડશે, એમ મહેને લાગે છે. એનું એવું વચન સાંભળીને સધળાજ બોલી ઉઠ્યા:—હમે કદી પાછા જવાના નથી; જે થવાનું હોય તે થાય. ત્હમને બંધ લાગતો હોય તો પાછા જતા રહો. હમે તો કાંઈ એવા સુકનને માનતા નથી. એ પ્રકારનું મિત્રોનું બાપણુ સાંભળીને નિરપાયથી (કેમકે, કાંઈએ કાંઈને છોડીને જતા રહેવું નહિ, એવા સોગન લેવાયા હતા, એટલા માટે) પાપનાશક ભગવતસ્મરણ કરીને વિષ્ણુદત્ત ગયો. થોડાક વખત પછી ફરી પાછાં તેઓને બિલાડી, સર્પ વગેરેનું આડું જવું એવાં અપસુકન થયાં. વિષ્ણુદત્તે બધાને કહ્યું:—“જુઓ ! આ પણ અરિષ્ટસૂચક શકુન છે, માટે પાછા ફરો. પરંતુ બધાજ ત્હેની નિન્દા કરવા લાગ્યા, અને અમારી સાથે ત્હને હમે લીધો, એજ મોટા અપશુકન છે, એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. કાગડાની માફક આમ વારંવાર સંકિત કેમ થયાં કરે છે ? વિષ્ણુદત્તે વિચાર કર્યો કે સ્વેચ્છાચારી મૂઢ મનુષ્યોને ઉપદેશ કરવો, એ મલ (વિષા) ને સુગંધિત સંસ્કારયુક્ત કરવા જેવુંજ છે. અનેક તરંગોમાં કમલની માફક બધુંજ મૂઢ પુરુષોની અંદર એકાદ ઝાનીની સ્થિતિ કદમય થઈ પડે છે. હવે એ લોકોને કાંઈપણ કહ્યા વગર, મુઝે મ્હોંડે એમની પાછળ પાછળ જવું, દેવ-યોગાનુસાર જે કાંઈ શુભ અશુભ થાય તે સહન કરવું. સાયંકાળે તેઓ સધળાએ એક બીલના ગામમાં જઈને, રાતભર ઉતારાને માટે એક ઝીની પાસે જગ્યાની ચાચના કરી. પોતાનું એક ઘર ખાલી હતું, તે તહેણે આખું અને તેઓ બધાં ત્યાં ઉતર્યા. માર્ગના અમથી થાકેલા હોવાથી બધાને નિદ્રા આવી ગઈ, પરંતુ વિષ્ણુદત્ત વિવેકી હોવાથી. એ મુરખાઓની માફક સર્પ ન રહેતાં ભગતોજ રહ્યા.

ત્યારપછી પાસેના ઘરમાં તે ઝી રહેતી હતી, ત્યાં એક પુરુષ આવીને ત્હેની સાથે પ્યાર કરવા લાગ્યો, અને બન્ને થોડીવારમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. વિષ્ણુદત્તે આ સધળી લીલા બારણામાંથી જોઈ, અને મનમાં કહ્યું, ‘શિવ શિવ ! આ દુરાચારી ઝીના ઘરમાં હમે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ? એ પુરુષ એનો વિવાહિત પતિ નથી; જ્યે હત તો આવો બપભીત, સાસંકિત મુદ્રાયુક્ત, અને છાનોમાનો કેમ આવે ? પણ હવે શું કરીએ ? એમ વિચાર કરે છે એટલામાં, તે ઝીનો પતિ પોતાની સાથે કેટલાક માણસોને લઈને પેલા જરપુરપને શોધતો શોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં દાખલ થતાંવારનેજ, પેલા સધળા પ્રવાસીઓને જોઈને, વિષ્ણુદત્ત ભમતો હતો, ત્હને એણે પૂછ્યું કે, ‘ત્હમે કાણુ છો ?’ વિષ્ણુદત્તે કહ્યું:—‘માર્ગી હમે સધળા પ્રવાસી છીએ.

હમને રાતભર અહીંયાં ઉતરવા માટે આ જગ્યા આપેલી છે, માટે પડાવ નાંખ્યો છે. એટલું સાંભળીને તે પુરૂષ અંદર ગયો, અને પોતાની સ્ત્રીની સાથે સતેલા જમરને જોઈને તરવારવડે ત્હેણે એનું માથું ઉઠાવી નાંખ્યું, અને તે સ્ત્રીને કાંઈપણ શાસન કર્યાવગર, નીચે જમીન ઉપર તરવાર રાખીને, ત્હેની પાસે સૂઈ રહ્યો. અંદર દીવો હોવાથી, આ સધળો પ્રકાર વિષ્ણુદત્તાને જોવામાં આવ્યો. ત્હેણે કહ્યું કે, આ પુરૂષે જમરને માર્યો એ તો સાઈ કર્યું, પરંતુ આ સ્ત્રીને કાંઈપણ સળ કરવાને બદલે નીરાંત થીવે એ સૂઈ રહ્યો છે, એટલું એણે કાચું કાપ્યું છે. થોડોક વખત વીત્યાબાદ તે સ્ત્રી જાગૃત થઈ અને જુએ છે તો જમર મૃત થઈને પડેલો છે, અને પોતાનો પતિ પાસે સૂતેલો છે, એ પ્રમાણે ત્હેના જોવામાં આવ્યું. ત્યારે ત્હેણે ઉભા થઈને જમરનું શરીર અને શિર ખાંધ ઉપર લીધાં અને થોડોક દૂર જઈને રાખોડીના હગલામાં ત્હેને નાંખી દીધાં. વિષ્ણુદત્તે ‘એ સ્ત્રી શું કરે છે, તે જોવું જોઈએ,’ એ વિચારથી છાનાછુપા ત્હેની પાછળ ધીરેધીરે જઈને જમરનું પ્રેત જ્યાં આગળ નાંખી દીધું હતું તે સ્થાન જોઈ લીધું, અને ઝટ પોતાના સ્થાનપર પાછો આવીને બેસી ગયો. એટલામાં તે સ્ત્રી પાછી આવી, અને પાસે રાખેલી પતિની તરવાર લઈને તેનાથી ત્હેનું શિર કાપી નાંખ્યું અને મોટેથી પોકારવા માંડ્યું:—“અરે ! નાસો ! નાસો ! આ સધળા પ્રવાસીઓએ મારા પતિનો વધ કર્યો.”

તે સ્ત્રીનો આવો આકોશ સાંભળીને બહાર જે તે બીલના અનુચર હતા, તેઓ સધળા દોડી આવ્યા, અને ધરમાં પોતાના શેઠનો ધાત થએલો ત્હેમના જોવામાં આવ્યો. તેઓએ જ્યારે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે, “એ પ્રવાસીઓ ક્યાં છે ?” ત્યારે ત્હેણે ત્હેમને દેખાડી દીધા. ત્યારે તેઓએ વિષ્ણુદત્ત જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જઈને સતેલા સધળા પ્રવાસીઓને ભતાપ્રહાર કરીને ઉઠાડ્યા. ત્યારે બધાજ ગભરાઈ ગયા. એમના હાથમાં તરવાર છે, તે હવે હમને માર્યા વગર રહેશે નહિ, એવા વિચારથી વિષ્ણુદત્તે કહ્યું:—“ભાઈઓ ! શું છે ?” ત્યારે તે લોકો બોલ્યા:—“અરે ! હમારા શેઠને મારી નાંખીને અહીં સૂઈ રહ્યો છે, પરંતુ ત્હેને કેવું અધમકામ કર્યું છે ? હવે ત્હેમને બધાને માર્યા વગર હમે જવાના નથી.” વિષ્ણુદત્ત બોલ્યો:—“ભાઈ ! હમને મારી નાંખીને અહીંસાનું પાપજ માત્ર સધરશી, ખીજું શું ? નજરેનજર મેં જે વાત જોઈ છે, તે ત્હેમને હું જણાવું છું. આ સ્ત્રી જાગૃત છે, એણેજ પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, અને એ ફક્ત પ્રત્યક્ષ મેં મારી નજરેનજર દીઠું.

છે. મહેને ક્ષમા કરો તો હું સધળું કહું.” ત્યારે તે લોકો બોલ્યા:—“ શું છે તે ખરેખર કહેશો તો ત્હમને કાંઈપણ ભય રહેશે નહિ.” પછી વિષ્ણુદત્તે પ્રથમથી માંડીને સધળી હકીકત કહી તથા ખાતરી કરાવવાને ખાતર જે ઠેકાણે તે જરને નાંખ્યો હતો તે સ્થાન બતાવ્યું. તેઓએ જ્યારે ત્યાં રાખેડીમાં પેલા જરપુરૂષનું શિર તથા શરીર જોયું, ત્યારે ત્હમની ખાતરી થઇ ગઈ કે આ પ્રવાસી લોકો નિરપરાધી છે. પછી જ્યારે ગુસ્સે થઇને તે સ્ત્રીને તેઓ પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે ત્હેણે પણ કરેલું પાપકર્મ કબલ કીધું. કામમોહિત સ્ત્રી શંકારહિત થઇને સાહસ કરે છે, અને તરવારની માફક ચાહે તેને ઉડાવી દે છે. એટલા માટેજ કવિઓએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ક્ષત્વમતિભ્રમતા ।

અશૌચત્વં નિર્દયત્વં સ્ત્રીणां दोषाः स्वभावजाः ॥

અસત્ય, સાહસ, કપટ, મૂઠતા, અતિબુદ્ધતા, અપવિત્રતા, નિર્દયતા ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓના દોષો સ્વાભાવિકજ હોય છે. તે લોકોએ તે સ્ત્રીને ધીકારી કાઢી અને વિષ્ણુદત્ત વગેરે સર્વ લોકોને ત્યાંથી છોડી મૂક્યા. ત્યારે સધળાજ આનંદિત થઇને વિષ્ણુદત્તને કહેવા લાગ્યા:—“ભાઈ ! મૃત્યુના મુખમાંથી ત્હેંજ હમને છોડાવ્યા. હમે સધળા ઉંઘતા હતા અને તું જાગતો હતો, તેથીજ એ બધું કૃત્ય ત્હારી નજરે પડ્યું; નહિતર આજ પ્રાણુપર આવી પડી હતી. હમારા દુષ્ટ વચ્ચેનાની ક્ષમા કરજે. એવું કહીને સધળાઓએ ત્હેને પ્રણામ કર્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, અપશુકને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો ખરો, પરંતુ ત્હારા સમાગમથીજ સંકટ ટળ્યું એમાં શક નથી. ત્યારબાદ વિષ્ણુદત્તે ત્હેમને કહ્યું કે:—“ભાઈઓ ! એકાદ કાર્ય કરતી વખતે જો કદાચ અશુભનિમિત્ત (શકુન) જોવામાં આવે તો, વિલંબ કરીને તે કાર્યનું અશુભ ટાળવું. નહિતો સંકટમાં ફસાયા વગર રહેવાશે નહિ અને પશ્ચાત્તાપ થશે. મ્હેંતો પહેલેથીજ ત્હમને કહ્યું હતું કે અપશુકન અરિષ્ટાવહ છે, પરંતુ તેના પર ત્હમારો વિશ્વાસ ન બેઠો. ત્હમારી સાથે મ્હેંજો સોગમલીધા નહિ હત, તો હું પાછોજ જાત; પરંતુ લાચારીથી ત્હમારી સાથે આવવું પડ્યું. તોપણ પાપ અને અરિષ્ટનાશક પરમાત્માનું ‘શિવશિવ, હરહર’ ઇત્યાદિ નામસ્મરણ કર્યું જેનાથી આ સંકટનું નિરસન થયું. કેમકે, કવિએ કહ્યું છે કે:—

अकुबेर रीबिलाकनं न घरासूलुकरं कदाचन ।

अथ तत्प्रातकारे तवेऽभयन्तीपतिलोचनं मया ॥

હે મનુષ્યો ! જે કુબેરપુરી નથી (કુબેરની નગરી અલકા, અને જે નથી તે અનઅલકા અર્થાત્ અલક ‘કેરા’ રહિતા વિધવા) ત્હેનું દર્શન આજા-

નતર જતી વખતે થાય, તો તે કદીપણ ધરાસનુ^૧ (મંગલ) કારક થતું નથી. પરંતુ દુર્દૈવથી દર્શન થયું હોય તો ? તો તેના પ્રતિકારને માટે એક ઉપાય બતાવવામાં આવે છે, તે કરે જોયી મંગલ થશે. તે ઉપાય એ છે કે, દમયંતીપતિ^૨ જે નથી અર્થાત્ અનલ (અગ્નિ) તે છે નેત્રમાં જોના એવા શિવનું નામસ્મરણ કરવું. 'શિવેતિ મંગલં નામ' એ વચન પ્રસિદ્ધ છે. મંગલપ્રદ શંકરના નામથી અશુભલાનિ થઈને, મંગલ (કલ્યાણ) થાય છે. (આ શ્લોક પણ કહ્યું છે, તોપણ ચમત્કારિક હોવાથી આપ્યો છે અને અર્થ પણ શક્ય તેટલો સુલભ કહ્યો છે) સારાંશ કે, માર્ગસ્થને કુંકુમરહિત (વિધવા) સ્ત્રીનું દર્શન જેમ અમંગલપ્રદ છે, તેજ પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે નીકળેલા લોકોને રદ્ધિતલકરહિત વાણી, અભદ્રકારિણી સમજવી. એવી વાણી હોય તો મોક્ષપ્રાપ્તિ પહોંચવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ માર્ગમાંજ અનેક સંકટ ઉપસ્થિત થશે અને અનર્થાવદ્ધ સંસારખાડાને વિષે ગળડાવી પાડશે. માટે પરમાત્માના મંગલનામને વાણીવડે ઉચ્ચાર કરીને તેને અલંકૃત કરવી અને માર્ગે ચાલવું તો, એમ કાર્યથી સકલ સંકટ દૂર થઈને મોક્ષપ્રાપ્તિ પહોંચી જવાશે. તુલસીદાસ કહે છે કે:—

॥ દોહડા ॥ તળલગ રસના સાચી બલી નિકસત મુખસે નામ ।

નહિ તો કાટ ડારિયે મુખમાં બસે નહિ ચામ ॥

ન્યાંલગી મુખમાંથી પરમાત્માનું નામ લેવાય છે, ત્યાં લગીજ મુખની સુંદરતા છે, અને રસનાનું સત્ય રસનાપણું છે. નહિ તો નિર્જીવ ચામડું છે એમ સમજીને તેને કાપી નાંખવી; મુખમાં ચામડું રાખવું ઉચિત નથી. કવિ કહે છે કે:—

રામનામચિના તુંડ । જૈસો ચર્મકારકુંડ ॥

જે પ્રમાણે ચમાર કુંડામાં પાણી ભરીને, તેમાં ચામડાને પલાળવાને માટે રાખે છે, તેજ પ્રમાણે રામનામરહિત મુખ ચમારના કુંડાના જેવું છે, અને તેમાં જીજ્ઞા ચામડાની પેઠે સ્થિત થઈ રહી છે, એમ સમજવું. એકાદ સ્કન્ધમાં ભગવાન ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

गां दुग्धदोऽमस्तर्ता च भार्या देहं पराधीनमस्तप्रजां च ।

वित्तं स्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी ॥

यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राप्तिरितोऽयमस्य ।

छीळावतારે'સ્ત જન્મવા રચાઈ'ધ્યાં ગિરે તાં વિશ્વવાચીય ॥

હે ઉદ્ધવ ! કદીપણ દૂધ નહિ દેનારી, તેમજ ગર્ભધારણ નહિ કરનારી તથા સંગિડાં અને પગવડે મારનારી અને બહુ ભક્ષણ કરનારી ગાયને જે પુરુષ ધરમાં રાખે છે, તેનાથી ત્હને એક પછી એક દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રેમશૂન્ય, દુરાચારી, કલહકારિણી, દારણ જરાસમાન અને જે પુરુષ પાસે રાખે છે, તેને સ દૈવકષ્ટ વિના બીજું શું ફળ મળી શકે ? તેમજ જે સાર્વકાલ પરાધીન છે, ત્હને પણ સુખ નથી હોતું. સ્વાતન્ત્ર્યમાંજ સુખ હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પર, યાને માયાવડે જે અધીન થયો તેને સ્વપ્નમાં પણ સુખ હોતું નથી. અસત્ પ્રજા (દુષ્ટ પુત્રાદિ સંતતિ)થી સુખ શી રીતે થાય ? કુપુત્રાદિ દુષ્ટ કર્મો કરીને પોતે જાતે નારકીય યોનિમાં જાય છે, તેમજ પૂર્વજાદિકોની પણ અધોગતિનું કારણ થઈ પડે છે. જીવંત અવસ્થામાં દુઃખ અને મરણ બાદ નરક એ પ્રકારની સ્થિતિ, અસત્પ્રજા રક્ષણ કરનારાઓની થાય છે. પેટમાં ગુમડું થયું હોય તો ફાડવા ચીરવાની મુશ્કેલી હોવાથી ચુપચાપ દુઃખની વેદના સહન કરવીજ પડે છે. તેજ પ્રમાણે અસત્પ્રજા રક્ષકને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખ ભોગવ્યા શિવાય છૂટકો નથી.

તેમજ ધન પાસે હોવા છતાં લોભવડે જે સત્પાત્રમાં દાન કરતો નથી ત્હને તે દ્રવ્ય સર્વ દુઃખનોજ હેતુ થઈ પડે છે. જે યક્ષ, સર્પ વૃશ્ચિકાદિ, દાનભોગને માટે અનુપયોગી એવા દ્રવ્યપૂર્ણ પાત્રને પ્રયત્નપૂર્વક આક્રમણ કરીને સ્થિત થઈ રહે છે, તેમનો પણ તે પુરુષ ગુરુ (ઉપદેશક) જાણવો, કે જે આનપાનાદિ ઉપાયોથી તેનો વ્યય કરતો નથી. એ સર્પ પિશાચ્યાદિને એ પ્રમાણે દાનભોગ રહિત ધનનું રક્ષણ કરવાનું એ લોભી પુરુષેજ શીખવાડેલું હોવાથી, ત્હને તેમનો ગુરુ કેમ નહિ કહી શકાય ? પિશાચ્યાદિકોને જ્ઞાન નથી, એટલા માટેજ તેઓએ જે કે તે અનુપયોગી ધનનું રક્ષણ કર્યું હોય તો પણ તે શોભશે; પરંતુ જ્ઞાનસંપન્ન મનુષ્યે પિશાચની પેઠે જે તેનું રક્ષણ કર્યું હશે, તો તેને માટે તો એ કૃત્ય નિન્દન ગણાશે. કેમકે, તેનાથી પિશાચ્યાદિકોના કરતાં પણ નિકૃષ્ટત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને દાનભોગ વિરહિત ધન રક્ષણ વ્યર્થજ સમજવું.

નમોગચિદ્દીર્ઘ ચ યદેવ ધનિનો ધનમ્ ।

ન તુ તસ્ય મુક્તે છુલ્લિર્દીયતે ભૂમિગોપતૈઃ ॥

દાન અને ભોગ રહિત ધનવાનનું જે ધન હોય તે નહિ જેવુંજ છે. દાન નહિ કરવાથી પરલોકમાં તે હિતાવહ થતું નથી અને ભોગરાહિતથી

ઐહિક સુખનું પણ સાધક થતું નથી. એટલા માટે તેનું કેવળ રક્ષણ તો બ્યર્થજ છે એમ સમજવું. આનાપર કોઈ એમ કહે કે, મરણ સમયે મુખમાં સુવર્ણ નાંખવામાં આવે છે, તથા મરણ પછી પુત્રાદિક પ્રેતક્રિયા કરે છે, માટે તેટલા ખાતર પણ ધનરક્ષણ કરવું ઉચિત છે; તો એ પણ સમજાવેલું કે તે યજ્ઞવિત્ પુરુષના મુખમાં સુવર્ણ તો થું પણ દ્રવ્ય સમીપતિ ધૂળ પણ રખેને તેમાંથી દ્રવ્યનો કણ જતો રહેશે, એ શંકાથી રાગલોકો રહેને માટે રહેવા હતા નથી. યાને, કોઈ મનુષ્યે પુષ્કળ દ્રવ્ય સંગ્રહી રાખ્યું છે, એવી ખબર રાગને પડતાંવારને તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેનું હરણ કરે છે.

આનાપર શંકા થશે કે ‘આપદર્થે ધનં રક્ષેત્’ આપતિને સાર દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવું, એ પ્રમાણે નીતિવાક્ય છે. તથા ‘સત્પાત્રે સ્થાપિતં દ્રવ્યં પરલોકહિતં ભવેત્’ સત્પાત્રમાં રાખેલું દ્રવ્ય પરલોકમાં કલ્યાણકારી થઈ પડે છે; અને ‘દુષ્ટપાત્રે તુ નિહિતં ધનં મર્દં ભવેદિતિ.’ દુષ્ટપાત્રને વિષે રાખવામાં આવેલું દ્રવ્ય કલ્યાણકારક થઈ પડે છે; ઇત્યાદિ વાક્યોને પંડિત તથા મહાત્માલોકોના મુખેથી શ્રવણ કરીને, દુષ્ટતાત્રાદિ પાત્રોમાં દ્રવ્ય નાંખીને પરલોકને ખાતર તેને ભૂમીમાં સંતાડી રાખે છે. અને હવે તો નિન્દા કરો છો. એ શાથી ? તો એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—

એ વાક્યો સત્ય છે, પરંતુ એ વાક્યોનો અર્થ લોકો જેવો સમજે છે, તેવો નથી. દાનોપભોગરહિત ધનની રક્ષા કરવામાં આવે, તો તે ધન ‘તદ્ધનં આપદર્થે સ્થાત્’ પોતાના નાશને માટેજ કારણભૂત થાય છે, એ પ્રમાણે એનો અર્થ સમજવો. તેજ પ્રમાણે, સત્પાત્ર યાને ઐત્રિયત્વાદિમુખ્ય વિશિષ્ટ પુરુષ જાણવો. તેવા પાત્રમાં રાખેલું દ્રવ્ય દુષ્ટભૂમિમાં રાખ્યા બરાબર છે. કેમકે, સકલજન્મતુલી ઉત્પત્તિકારણ ભૂમી બ્રહ્મજ છે. તેના જેવી બીજી કઈ ભૂમી હૈ છે ? કે જેમાંથી દ્રવ્ય કોઈપણ કાઢી શકે નહિ ? બ્રહ્મભૂમિમાં સ્થાપિત કરેલું (બ્રહ્માર્પણ કરેલું) દ્રવ્ય કયો મનુર અગર જળવાન પુરુષ કાઢી શકે શકવાનો હતો ? સારાંસ કે, સત્પાત્રમાં દાનાદિવડે સ્થાપિત કરેલું ધન બ્રહ્માર્પણજ થાય છે, અને એનું નામજ હૈ ભૂમિમાં રાખવું કહી શકાય, કે જેનાથી કલ્યાણ થાય છે. એ વાક્યોનો આ પ્રકારનો અર્થ જણાવેલ મગર, કેવળ હૈ (મનુષ્યત) તાત્રાદિ પાત્રમાં (વાસણમાં) રખેને રાખીને તેને સારી પેઠે જમીનમાં દાડી દેવું, એ તો શીખ્ય વિલસિત છે. જણું છે કે:—

મૂઢસ્તાન્નમયે પાત્રે સંસ્થાપયતિ કિં ધનમ્ ।

પાત્રે સ્થિતં ધનં મદ્રં કિંતુ પાત્રં પરીક્ષય ॥

મૂઢમનુષ્ય તાત્રમય પાત્રમાં (લોહાને કાટ ચઢીને તેની મારી થઈ જાય છે, એટલા માટે તાંબાના વાસણમાં) દ્રવ્યસ્થાપન કરી રાખે છે, પરંતુ તેનાથી શું ફળ થવાનું હતું ? કશુંયે નહિ. સત્પાત્રમાં રાખેલું ધન સુખાવહ થઈ પડે છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ સત્પાત્ર કેવા પ્રકારનો હોય, તે પરીક્ષા કરીને પારખી કાઢવું જોઈએ. તાત્પર્ય, ભગવાન કહે છે કે લોભીનું દ્રવ્ય સત્પાત્રદાનરહિત હોય છે, એથી તહેને એનાથી સદા દુઃખજ પ્રાપ્ત થવાનું. એ પ્રમાણે, હે ઉદ્ધવ ! મહારા નામનો ઉચ્ચાર નહિ કરનારી જીર્ણાનું જે પુરૂષ રક્ષણ કરે છે, તહેને પણ નિરન્તર દુઃખપરંપરાનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાર્ ચરિત્ર જગતનાં પાલન, ઉત્પત્તિ, જીવન અને નિરોધનું કારણ છે, અને શ્રવણકીર્તન કરનારાઓને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. તેજ પ્રમાણે મહેં લીલાને ખાતર રામકૃષ્ણ વગેરે અવતાર ધારણ કર્યા છે, તે અખિલ લોકોને પ્રિય હોય છે. હે ઉદ્ધવ ! મહાર્ એ ચરિત્ર અને મહારાં એ રામકૃષ્ણાદિ નામ, જેમની વાણીને વિશે વાસ કરતાં નથી, તેવી નિષ્ફલ વાણી બુદ્ધિમાન પુરૂષે ધારણ કરવી નહિ. સારાંશ, પરમાત્માનાં નામ અને યશના કીર્તનથી વાણીની (જીર્ણાની) સફલતા છે એટલા માટે, મનુષ્યે નિરન્તર ભગવત્કીર્તનમાં પ્રવૃત્ત થવું; તેનાથી ઈશ્વરપ્રસન્નતા થઇને જન્મ સાર્થક થશે.

॥ इति शिवम्. ॥

સત્તમ પુણ્ય.

જીર્ણો નિવલ્લાવ અને પરમાત્માની કીર્તનપ્રિયતા.

सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते ॥ भा० ॥

મનુષ્યે બાહ્યબળ, અંત્રી, પોંચી તથા મોતીના હાર ઇત્યાદિ અલંકાર શરીરપર ધારણ કર્યા હશે, શરીરે સુગંધી તેલ માલીસ કરીને મંગલસ્નાન કર્યું હોય, તથા કેશર કર્નૂરી આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો શરીરે લેપ કર્યો હોય, સુગંધીદાર પુષ્પોથી કેશને શણગાર્યા હોય તોપણ એ બધા સમ્પદોથી શરીરની શોભામાં જેટલો વધારો થતો નથી, તેટલો સંસ્કારયુક્તવાણી ધારણ કર્યાથી થાય છે. કેમકે એ સમ્પદા અલંકાર નશ્વર છે, અને વાણીનું જ્ઞાણ નિત્ય છે. એટલા માટે

એવી સુસંસ્કૃત વાણી ધારણ કરવી. બાકરણાદિ શાસ્ત્રોથી જોડે વાણીની શુદ્ધિ થાય છે, તોપણ પાપનો નાશ થઈને નિર્મલતા પ્રાપ્ત થવા માટે પરમાત્માનાં ગુણોનું અને નામોનું કીર્તન કરવું આવશ્યક છે. એ શાસ્ત્રાદિકોમાં પાપનાશક સામર્થ્ય નથી. એવું સામર્થ્ય જો એમનામાં હત તો, મોટા મોટા શાસ્ત્રવેતાઓ પણ પરમાત્મગુણ કીર્તનને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એવું કેમ બની શકે ? શાસ્ત્રાધ્યયનથી વાણીને સંસ્કારમુક્ત કરીને, તે વાણીનો ઉપયોગ જો પરમાત્મસ્તવનમાં, કીર્તનમાં કરવામાં આવે તો, પછી તે વાણીની મધુરતા અને પવિત્રતાનું કયા શબ્દોમાં વર્ણન કરવું ? પરંતુ વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે એવા શાસ્ત્રો (કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે અહંકાર ધારણ કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનનારા)માંથી કેટલા પરમાત્માનાં ભજન, કીર્તનને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા લેખનામાં પરમાત્મ વિષયક પ્રેમ પણ કેટલો હોય છે ? તેઓ પોતાની વાણીને ધનાઢય તેમજ રાજ ભોકોને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ લેખનાજ ગુણાનુવાદ ગાવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ પરમાત્માના સ્તવનમાં તો કદિપણ નહિ. બોક્તાપુરુષની આગળ વિવિધ પદ્ધતિનું ભરણું પાત્ર રાખ્યું હોય તો, તે તેનો ભોગ કરી શકશે, અને લેખને એની રમિપણ થશે; પરંતુ જોનો જઠરાગ્નિ મન્દ હોવાથી, અગ્નિ સુગંધ લેવાને પણ જે અશક્ત છે, એવા પુરુષની આગળ મિષ્ટાન્નનું પાત્ર ખૂલ પીસી કરીને મૂક્યું હોય, તો તે તેનો શો ઉપયોગ કરશે ? આપણો અમ અને દ્રવ્ય અર્થ વ્યર્થજ નીવડશે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી ઉત્તમ કવિત્વ વગેરે કરવાનું વાણીમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયું હશે, પરંતુ તેનાવડે સ્તવનીય પરમાત્માનાં ગુણોનું કીર્તન નહિ કરતાં, મનુષ્યનાજ સ્તવનમાં જો લેખની પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો જે પ્રમાણે એકાદ મૂઠ મનુષ્ય જાતાવધિયોજન દૂર જઈને, ત્યાંથી મંઘાદિક ભાવી તેનાવડે રામેશ્વરાદિકોને અભિષેક નહિ કરતાં સાકમાણ વગેરેનું સિંચન કરે છે એમ સમજવું.

પરમપુરુષ પરમાત્માના જેવો બોક્તા ખીલે કાણ છે ? લેખની આગળ વાણીવડે નિર્માણ કરેલાં વિવિધ કીર્તનરૂપ પદ્ધતિ પીરસણ તો તેઓ એ ભોગ મહણ કરશે, અને પ્રસન્ન થઈને લેખને પૂર્ણકામ જમાવશે. સારાંશ કે, મનુષ્ય સ્તવન કરવા યોગ્ય નથી, કાણ મરિ કહે છે કે:—

ભંજિતુ મુખ્યા : તમન્વર્ણસ્યા વાચ્ય : તમન્વર્ણસ્યાસિ વિશ્વત્ :

ભંજિતુમિત્યમન્વર : રસદે નર : તમન્વર : તમન્વર :

હે ભંજી ! તું ભંજિતુલ છે, એથી કરીને કહ્યું જોય કહી નર (મનુષ્ય)નું સ્તવન ક્યું નહિવું, તેજ પ્રમાણે તારે પણ નર (પ્રાણી મનુષ્ય)નું વર્ણન

ન કરવું જોઈએ. હવે કર્ણનું સામ્ય જુઓ ! કર્ણ જે પ્રમાણે અંગદેશમાં મુખ્ય (અધિપતિ) હતો, તેજ પ્રમાણે તું પણ અંગ (શરીર)માં શ્રેષ્ઠ જે મુખ્ય તેમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. જેમ કર્ણરાજ દ્વિન્નદિકાને વિષે (આદ્યદ્વિકામાં દ્વાન આપવાને સાર) સ્થિત થઈ રહેતો હતો, તેવી તું પણ દ્વિજે (દન્તો)ને વિષે સ્થિત છે. તેમજ કર્ણ જેમ બાણાનુસંધાન કરવામાં તત્પર હતો અર્થાત્ મહાધનુર્ધારી હતો, તેજ પ્રમાણે તું પણ વાણુ (શબ્દ)ની ઉચ્ચારપરાયણુ નિભ રહે છે. (‘જ અને જ’નો સંસ્કૃતમાં અભેદ માનેલો હોવાથી ‘બાણુ અને વાણુ’ને એકજ સમજવો) તથા અધ જે ધૃતરાષ્ટ્ર ત્હેના ઉપર અને ત્હેના પુત્ર દુર્યોધનાદિ કૌરવોના ઉપર કર્ણનો દૃઢ પ્રેમ હતો, તેજ પ્રમાણે ત્હારો પણ અધ (અન્ન) ઉપર અચલ પ્રેમ છે. પરન્તુ, હે રસજો ! તું નર (મનુષ્ય)નું સ્તવન કરે છે અને કર્ણ નર (અર્જુન)નું સ્તવન કરતો નહતો, એટલો ફરક છે. એથી કરીને, બ્યાંસુધી તું એનો ત્યાગ કરીશ નહિ. ત્યાંસુધી ત્હારાથી બધી વાતમાં એની સાથે બરાબરી થઈ શકશે નહિ. એટલા માટે, યથાર્થ નર જે પરમાત્મા, ત્હેમના કીર્તનમાં પરાયણુ થા !

નરતીસિ નરઃ પ્રોક્તઃ પરમાત્મા સનાતનઃ ॥

સનાતન પરમાત્માજ યથાર્થ નર છે, એમ કહેવું છે. ‘ન્યાયેન વર્તતે इति नरः’ પરમાત્માના રાજ્યમાં કોઈ કાળ અને દેશને વિષે અન્યાય નથી. જીવ પણ ત્હેમનોજ અંશ હોવાથી, તે પણ નર કહેવાય છે, પરન્તુ જીવ સર્વત્ર અન્યાય કરે છે, એથી તે યથાર્થ નર થઈ શકતો નથી. પ્રાકૃત નરની સ્તુતિ કરવાથી અધોગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ પરમાત્મા નરનાં કીર્તિ વર્ણન કર્યાથી ઉત્તમગતિ થશે. એવું હોવા છતાં પણ:—કથિત:—

એસી જીજ્ઞા પાપિની ન જાને ગત આપની રામનામ લેવેકો જૂડી આલ-સાત હે । યુગલીકો ચાકસ ઔર લઢાકમડી લડવે ખાવેકો પડસ સવાદમેં સુખાવત હે । ધાતનકી બાતે મતલબ બનાયકે જૂડીજૂડી બાતનકો તો આજે ચલી જત હે । કહે અતીત ધારો કહાંસગ સમગજ યહાં સુધારસ દિયો આજું જમ બિખ ખાત હે ॥

રામનામ મહણ કરવામાં જીજ્ઞાને બારે આજસ છે, એવી એ પાપિણી છે. જરૂર તો ચાડી ખાવામાં, લડાઈ કરવામાં, પડસ અજનું મોજન કરવામાં તેને બીલકુલ આજસ નથી. પોતાની મતલબ સાધવી અને બીજાનો ધાત-ખાત કરવો, પછી તેમાં મજે તેટલી જૂડી વાત હોય તોપણ તે તે કરે છે.

અસલ જોભવું એ તો એનો જન્મસિદ્ધ હક અને વત છે. પરંતુ 'હું જે પ્રભુનામ નહિ લઉં તો મ્હારી શી ગતિ થશે?' એવો વિચાર કદી સ્વપ્નમાં પણ એને થતો નથી. કવિ કહે છે કે, હે બ્રાહ્મણો! હું એને ક્યાંભળી સંભળઉં? નિરંતર નામામૃતનું પાન એને કરાવવા માંગુ છું, પરંતુ એ રોડ નાશી જઈને વિપતુલ્યમારક વિપયનું રસપાન કરે છે. તાત્પર્ય કે નિરંતર જીવંત પ્રભુકીર્તનપરાયણ કરશે તો પાપનાશ અને નિર્મલતા થઈને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થશે. એ પ્રકારની ભક્તિ શ્રી શુકાચાર્યે કરી હતી.

**નિત્યં સ્વર્ગજરણો હરિતદ્વસેવી લોકેન ચ કલ્પન ગચ્છતિ પક્ષપાતમ્ ।
અક્ષાક્ષરં સુમધુરં દિગ્દેવેન્દ્રો રાજેન્દ્રમધ્યરમયરસુતરાં શુકાચર્યઃ ॥**

જે પ્રમાણે શુક દિગ્ (પોપટ પક્ષી) નિત્ય પોતાના પાંજરાને વિષે વિચરે છે, અને હરિત (લીલા) વર્ણનું સેવન કરે છે, તથા પાંખવડે ક્યાઈ પણ ગમન કરતો નથી, અને અત્યંત મધુર તેમજ સ્પષ્ટ અક્ષર (વર્ણ) નો ઉચ્ચાર કરીને રાજના મનને આનંદ પમાડે છે, તેજ પ્રમાણે શુકદિગ્દેન્દ્ર (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ શ્રી શુકાચાર્ય) નિત્ય સ્વ (આત્મરૂપ) પાંજરાને વિષે વિચરીને, હરિના તત્વનું સેવન કરતા હતા. તેમજ જગતમાં કોઈપણ જગત્તે હેમનો પક્ષપાત (દુરાગ્રહ) જોવામાં આવતો નથી. દુરાગ્રહ, અને કુટિલતા અપૂર્ણ દિગ્દેન્દ્રમાં હોય છે, પૂર્ણમાં નથી હોતાં. કવિ કહે છે:—

યસ્તુ દિગ્દેન્દ્રઃ કુટિલો ન્તબ્યાડપૂર્ણં યથ સઃ ।

યસ્તુ નૃત્યમાપન્નઃ સ સદૃશો હિ વૃદ્ધયતે ॥

જે દિગ્દેન્દ્ર (ચન્દ્રમા) કુટિલ, યાને વક્ર હોય છે, તેને અપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. જુઓ, બીજનો ચંદ્રમા ! તે અપૂર્ણ હોવાથીજ વક્ર દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે જે દિગ્દેન્દ્ર (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ) કુટિલ, દુરાગ્રહી વગેરે હોય, તો તેને અપૂર્ણ યાનીજ માનવો. પરંતુ જે દિગ્દેન્દ્ર પૂર્ણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તો સદૃશ (ઉત્તમ વર્તુલાકર) જણાય છે; જોઈ લ્યો જાણે પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર ! તેજ પ્રમાણે જે દિગ્દેન્દ્ર (વિષ્ણુ શ્રેષ્ઠ) પૂર્ણયાત્રી હશે, તે સદૃશ (સુશીલ) જણાય છે, એમ સમજવું. શુકાચાર્ય દિગ્દેન્દ્ર તો પૂર્ણયાત્રી હોવાથી, હેમનામાં કોઈપણ પ્રકારની કુટિલતા, પક્ષપાત, અસદૃશ નહિ હતાં. પૂર્ણચન્દ્રની પેઠે તથા હંસની માફક, પોતાના ઉડ્ય પ્રભાવથી, તેઓ બોકોનાં ચિતરંજન કરતા હતા. વાંસિશ્રમાં કહ્યું છે કે:—

જ્ઞપક્ષાસ્થિતો યોદિન કુમુદાકરમાસકઃ ।

અવહારવાત પોતાંસિ હસન્-દ્વિગોસ્થિતઃ ॥

કુમુદ સમૂહને (સ્વેતકમળોને) વિકસાવનારો ચન્દ્રમા, શુકલપક્ષમાં આકાશ સ્થિત થઇને, પોતાના ઉદયવડે લોકોના મનને આનંદ આપે છે; તેજ પ્રમાણે, કુમુદસમૂહને શોભાવનારો હંસપક્ષી પણ પોતાના બન્ને શુકલ (ઉજ્જવલ) પક્ષોવડે આકાશમાં સ્થિત થઇને જનમનનું રંજન કરે છે. સાધારણ હંસોદયથી જો આનંદ થાય છે, તો પછી ચૈતન્યાકાશમાં ઉડનારા, અને સ્થિત થઇને રહેનારા પરમહંસથી લોકોના મનને કેટલા બધા આનંદની પ્રાપ્તિ થશે ? શુકાચાર્ય પરમહંસ હતા અને શુકલ યાને શુદ્ધ જે ફૂટસ્થ બ્રહ્મરૂપ આત્મા, હોનેજ પોતાનો પક્ષ (મિત્ર) કરીને હોની સાથે અબેદપૂર્વક રહેતા હતા. તેમજ હૃદયાકાશમાં ઉડ્યાં કરતા હતા; અને કુ યાને પૃથ્વીઉપર અધિકારી પુરૂષને મુદાકાર (આનંદની ખાણ) તથા આત્માના ભાસક (પ્રકાશક) હતા. અર્થાત્ સ્વાનુબંધથી આત્માનંદનો લાભ કરી દેતા હતા. એવા પરમહંસનો ઉદય કોને સુખાવહ નહિ થઈ પડે ? સર્વનેજ થઈ પડે છે. એવા શુકલિજેન્દ્ર રાજા ખરિક્ષિતની પાસે રહ્યા અને પોતાની મધુરવાણીવડે અવ્યક્ત અક્ષર (બ્રહ્મ) નો વ્યક્ત અક્ષર (સગુણ બ્રહ્મ) જે શ્રીકૃષ્ણ હોમના રૂપ તથા ગુણાદિનું યથાર્થ કીર્તન કરીને હોમના મનને રીઝવવા લાગ્યા. જેનાથી રાજાનું મન તક્ષીન થઇને તે પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. વ્યવહારમાં પણ પોપટના શબ્દથી આનંદ થાય છે, એ પ્રમાણે અનુભવમાં પણ છે. ચંપૂકાર કહે છે કે:—

અભક્ષિતાર્યો અપિ હોમનીયા મિત્રસ્ય શાચઃ રૂકનામમાજઃ ।

તા યવ શ્વેદર્યયુતા કુન્દલોલ્લાકુલાસ્તા અપિ કિં પુનઃ સ્યાત ॥

અર્થરહિત અને લક્ષ્યાર્થશૂન્ય એ પ્રકારના શબ્દ (વાણી) કેવળ શુક એ નામ ધારણ કરનારા દિજ (પક્ષી) ના મુખેથી સાંભળીને મનુષ્યના અંતઃકરણની હુબ્ધતા (આસક્તિ) થાય છે, તો પછી અર્થયુક્ત તથા લક્ષ્યાર્થ જે પરમાત્મા મુકુન્દ હોમની લીલાઓથી ભરેલી, અને શુક એવી જેમની યથાર્થ સંગ્રા છે, એવા દિજ (બ્રાહ્મણ) ની વાણી લોભિત અને આનંદિત કરે, તેમાં શી નવાઈ ? તાત્પર્ય, નિર્ગુણબ્રહ્મનિરત શુક, નારદ, વ્યાસ અને સનકાદિ મુનિજન, પરમાત્મગુણકીર્તન કરીને કૃતાર્થ થયા હતા, અને પોતાની મધુર વાણીવડે હોમણે બીજને આનંદિત કર્યા હતા. કવિ કહે છે કે, પરમાત્મકથામાં જેવું મોહકત્વ છે, તેવું એ મોહિનીમાં પણ નથી.

સમુદ્રમન્થનથી જ્યારે અમૃત નીકળ્યું ત્યારે દેવદેવોમાં ઝગડો થયો, અને દેવોએ અમૃતકુંભ પોતાની પાસે લઇ લીધો. ત્યારપછી દેવોએ ભગવાનનું સ્તવન કર્યું, ત્યારે તેઓ મોહિનીનું રૂપ લઇને પ્રગટ થયા, અને

દેવોને મોહિત કરીને ત્હેમની કનેથી અમૃતનો કલશ બધાને ભાગ પાડીને વ્હેંચી આપવાને સાર માંગી લીધો. ત્યાંપણે મોહિનીએ સર્વને પોતપોતાની પંક્તિ પ્રમાણે બેસી જવાનું કહ્યું, અને દેવ તથા દૈત્ય પોતાની સળતીય પંક્તિમાં બેસી ગયા. મોહિનીએ બ્યારે દેવોને અમૃત પ્રથમ આપવા માંડ્યું, ત્યારે રાહુએ ત્હેનું કપટ જાણી જઈને દેવનું રૂપ ધારણ કર્યું અને દેવ-પંક્તિમાં જઈને તે બેઠો. દેવોને અમૃત પીરસ્યાબાદ મોહિનીએ એ કપટી દૈત્યને પણ તે પીરસ્યું, અને ત્હેણે તે પીધું પણ ખરૂં. એટલામાં સૂર્યચન્દ્રની ઇશ્વારતથી, 'એ દૈત્યજ છે એમ સમજીને ભગવાનમોહિનીએ ઝટ ત્હેનો શિરચ્છેદ કર્યો. પછી, મોહિનીએ હમને હસાવ્યા અને એમાં દેવોનું કપટ છે, એવું જાણીને દેવો ત્હેમની સાથે લડવા લાગતાં, મોહિનીએ તે દેવોનેા સંહાર કીધો. એ પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુજ મોહિની બન્યા હતા અને ત્હેમણે દૈત્યાદિકોને મોહિત કર્યા હતા, એ પ્રમાણે ભારત રામાયણાદિમાં વૃતાન્ત છે.

એ મોહિનીએ તો દેવોનેજ મોહિત કર્યા હતા, પરન્તુ ભગવત્કથા એવી મોહિની છે કે, જે સાધુ સન્ત, પરમહંસાદિ સર્વસંગ પરિત્યાગીને પણ બૂલાવે છે. ત્યાગીનું મન ક્યાંઈ લુપ્ત થતું નથી, પરન્તુ કથા શિવાય તેા ત્હેને વ્હેનજ પડતું નથી. કથામાં એવું મોહકત્વ રહેલું છે. વળી તે મોહિનીના મનમાં બેદ હતો, એટલા માટે ત્હેણે દેવોને અમૃત અને દેવોને મધ પીવડાવ્યું, અને જો કે મોહિત કીધા તોપણ કાર્યસિદ્ધ થયાબાદ ત્હેમનેા લાગ પણ કર્યો હતો. પરન્તુ કથામોહિની એવી છે કે જેની પાસે બેદભાવજ નથી; દેવ હોય, દૈત્ય હોય અગર મનુષ્યાદિ કોઈપણ ક્યાં ન હોય, એ તો સધળાને સત્સઅમૃત (મોક્ષ) આપે છે, અને જેમને મોહિત કરે છે ત્હેમનેા લાગ અથવા ધાતપાત 'એ મોહિનીએ જેમ રાહુનો કર્યો હતો તે પ્રમાણે' કદી કરતી નથી. મોહિનીએ જો કે દેવોને અમૃત આપ્યું હતું, તોપણ તે હતું નામમાત્રનુંજ અમૃત । કેમકે, મહાપ્રલયમાં તેનો પણ નાશ થાય છે; એથી તે અમૃતમાં કેવલ બક્ષવાનું સામર્થ્ય નથી. કથા પણ, 'તે મોહિનીએ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા દેવોને હસાવ્યા હતા, તે પ્રમાણે' હસાવે છે, તોપણ તે બન્નેના હસાવવામાં ફરક છે. જે ભોંકો કથા ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે કે 'હું' જો ભગવત્કથા સાંભળીશ તો મ્હારો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થઈ જશે,' ત્હેમને હસાવે છે અર્થાત્ ત્હેમનાં અનન્ત જન્માન્તરીય સન્નિતાદિ કર્મ, જે સંસારદુઃખનાં હેતુ છે, ત્હેમનું હરણ (નાશ) કરે છે, છતાં અમૃત (મોક્ષ) પ્રદાન કરે છે ખરી. એથી કરીને તે નિર્દય અમર ઠગારી

છે, એમ કોઈપણ કહી શકશે નહિ. જે પ્રભાણે પોતાનું બાળક હાથમાં સોમલાદિ વિષારી પદાર્થ લઈને તેને મીઠો પેડો માનીને ખાવા જાય છે તો, ત્હેની માતા ત્હેને ફસાવીને સાચો મીઠો પદાર્થ આપે છે, અને વિષારીને કાઢી લે છે, તોપણ ત્હેનું કલ્યાણ કરે છે; એથી ત્હેને ઠગારી અગર નિર્દય કોઈ કહેવું નથી; કથાની ફસાવવાની મતલબ પણ તેવીજ સમજવી. જે ફસાવવામાં કલ્યાણ સમાએણું છે તેને ફસાવટ કેમ કહેવાય ? લોકોને જે એ વાતની ખબર પડી જાય કે કથા હમારું અખિલ સંચિત (કર્મ) લઈ જાય છે, તો તેની પાસે કોઈ આવે પણ નહિ. એટલા માટે, તે શ્રીતાઓને મોહિત કરીને, ત્હેમને ખબર ન પડી શકે એવી યુક્તિથી, અખિલ દુઃખ-હેતુ તથા સંસારની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કર્મોને હરી લે છે, અને આખરે આનંદ પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

હવે એનાપર એવી શંકા થશે કે, મોહિની એ ભગવાનનું જ રૂપ હતું. અને કથા પણ ભગવાનની જ છે. એથી બન્ને સમાન જ છે. જે પ્રભાણે અનુષ્ઠે ગંગા અગર યમુનામાં, જોકે એકનું શ્વેત અને બીજાનું કૃષ્ણવર્ણ જલ છે છતાં, સ્નાન કર્યું હોય તોપણ તે તરે છેજ. અને જ્ઞાની બન્નેને ભગવદ્દર્શન સમજે છે; તે પ્રભાણે એ બન્ને (મોહિની તેમજ ભગવતકથા) ભગવદ્દર્શ હોવાથી, તેમનામાં કોઈ ફરક જણાતો નથી. એના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ ચરાચર વાસુદેવમય જણાય છે, એથી ગંગા યમુનાના બેઢને તેમાં અવકાશ જ નથી; પરંતુ સામાન્યજન તો યમુનાના કરતાં ગંગાને અધિક પુષ્પાવહ સમજે છે, અને કહે છે પણ ખરા કે, “ જે ગંગા શિવના મસ્તકપર વિરાજે છે, અને જેના જલના મલ (શીણ) ની બરાબરી શરદ્ગુની ચંદ્રિકા પણ કરી શકતી નથી, તથા જેના ઉદરમાં શિવ અને વિષ્ણુના સમાન અનેક પ્રજા છે (યાને, જે શિવસાંપ્રત્ય વિષ્ણુસાંપ્રત્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે) તેને યમુનાની ઉપમા શી રીતે શોભી શકે ?” અમૃતની બરાબર કાંઈ કેમ થાય ? કહી નહિ. અમર જોકે મોહિની અને કથા જેમ ભગવદ્દર્શન છે, તેજ પ્રભાણે યમુના અને ગંગા પણ ભગવદ્દર્શન છે, તોપણ તેમાં થોડોક તફાવત છે. યમુના કૃષ્ણવર્ણની અને મોહિની પણ કૃષ્ણ (સ્વામ) વર્ણ હોવાથી બન્નેની સમતા થશે, અને જેની અમૃતસમુદોત્તમ શુભ કમલના સમાન નિર્મલ કીર્તિ છે, એવી કથા, તથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનીપુરુષ જેમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, એવી શુભજલ ગંગા, એ બન્નેની બરાબરી થઈ શકશે.

એનાથી બીજી વિશેષતા જોશો તો મોહિની અને કથા ભગવદ્દર્શ હોવા છતાં, મોહિનીએ દૈવાદિકોને બલાવ્યા હતા પરંતુ ભગવાનને મોહિત

કર્તા ન હતા; જ્યારે કથા મોહિની તો સાક્ષાત્ ભગવાનનેજ મોહિત કરે છે. પારો બહુજ અંચલ છે, છતાં તેને જે પ્રમાણે મહા વનસ્પતિ (નાગદમની, શ્વેતવતી, પ્રયુલ્લિકા ક્ષ્યાદિ રસાયનપ્રક્રિયામાં કહેલી ઔષધિઓ) સ્થિર કરી દે છે, તે પ્રમાણે, મનના કરતાં પણ જમનો વેગ અધિક છે, એવા ભગવાનને કથામોહિની સ્થિર કરી દે છે. યાને, જ્યાં આગળ કથા ચાલતી હોય છે, ત્યાં આગળ પરમાત્મા રહી યાય છે. નારદને ભગવાને પોતાના શ્રીમુખે એજ વાત કહી છે.

નાહં વસામિ વૈકુંઠે યોગિનાં હૃદયે રવૌ ।

મન્નક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

હે નારદ! વૈકુંઠ મ્હારે નિવાસસ્થાન હોવા છતાં, હું ત્યાં રહેતો નથી; તથા યોગિજન મ્હને હૃદયમાં ધારણ કરે છે, પરંતુ ત્યાં પણ મ્હારો નિવાસ નથી. શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે, ‘સચિનૃમંડલમધ્યવર્તી નારાયણઃ’ સર્વમંડલમાં નારાયણરૂપે જે હું સ્થિત છું, તેહવું સદાધ્યાન ધરવું. પરંતુ ત્યાં પણ હું રહેતો નથી. તોપણ આપની નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ ક્યાં છે, એમ જો પૂછવામાં આવે તો, જાણવું કે જ્યાં આગળ મ્હારા ભક્તો મ્હારા ગુણાનુવાદનું ગાન કરે છે, ત્યાં આગળજ મ્હારો વાસ છે. અથવા કાક્યર્થ કરવો. હું વૈકુંઠમાં રહેતો નથી, એમ નથી. યોગિહૃદય, અગર રવિમંડલમાં નથી, એમ નથી. તો એમ સમજવું કે ત્યાં હું (વસામિ) રહું છું (એસું છું) પરંતુ જ્યાં મ્હારા ભક્તો કીર્તન કરે છે, ત્યાં આગળ તો હું (તિષ્ઠામિ) ઉભો રહું છું. આટલો તદ્રાવત ‘વસામિ’ અને ‘તિષ્ઠામિ’ એ બન્ને પદોપરથી જાણવો. તાત્પર્ય કે, નાગ જેમ મહારીની મોરલી (મહુઅર)ના મધુરધ્વનિથી આનંદિત થઈને તેમાં તલ્લિન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ભક્તમુખમાંથી નીકળતા પોતાના ગુણકીર્તનના મધુર ધ્વનિવડે મોહિત થઈને, ત્યાં આગળ આનંદપૂર્વક હાલતા ડાલતા રહે છે. એટલા માટે હરહંમેશ હરિગુણગાન કરતા રહેવું. કીર્તનમાં પરમાત્માની સ્થિતિ હોય છે, એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ પ્રત્યય (પરમેા) ધણા સ્થાનમાં ભક્તોને તેમજ ખીજા પુરોને પણ થએલો છે. અને કીર્તનમાં ભક્તની પાછળ પરમાત્મા ઉભા રહે છે, એટલા માટે કીર્તનકારે કીર્તન સંપાત્ત થયા બાદ, જે પ્રમાણે સન્મુખ દેવને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે તે પ્રમાણે, કેટલાંક સંપ્રદાયમાં પોતાની પાછળ પણ (જ્યાં વીચા અને તાજ લઈને ગામન કરનારા લોક ઉભા હોય છે ત્યાં) નમન કરવાનો રીવાજ છે. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપીશું.

દક્ષિણમાં રામદાસસ્વામી, રંગનાથસ્વામી, જયરામસ્વામી, કેશવસ્વામી તેમજ આનંદમૂર્તિ એવા પાંચ મહાત્મા પુરોષો (જેમને સ્વામીપદચાલતન કહેવામાં આવે છે) એકજ સમયમાં વિરાજતા હતા. એમાંના કેશવસ્વામીનું એક વખત વિઝાપુર નામના ગામમાં આગમન થયું, ત્યારે લોકોએ કીર્તન માટે બહુ આમંત્ર કરવાથી કેશવસ્વામીએ રાત્રિના વિષે કીર્તન કર્યું. શ્રોતા-સમુદાય પણ પુષ્કળ એકત્રિત થયો હતો, અને કીર્તનમાં અધ્યાત્મનિરૂપણ (પૂર્વરંગ) ચાલી રહ્યું હતું. શ્રોતાઓની કીર્તનમાં તલ્લિનતા થઈ રહી હતી. ઉત્તરરંગ, યાને ચરિત્રભાગનો પ્રારંભ થતાં પહેલાં, કેશવસ્વામીના ગળામાં હાર અને કપાળને વિષે યુક્તા (અખીર) લગાડીને હોમનું પૂજન કરવામાં આવ્યું. તથા શ્રોતા લોકોને સર્વત્ર અખીર લગાડવામાં આવતું હતું અને તે સમયે ગાયન પણ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યારબાદ કેશવસ્વામીએ સર્વને તાળી પાડવાને તથા નામસ્મરણ કરવાને માટે કહ્યું. તે પ્રમાણે બધી મંડળી આનંદપૂર્વક જોરશોરથી ટાળીયુક્ત ભગવન્નામનો ઘોષ કરવા લાગી.

કીર્તનમાં અખીર લગાડે છે, તેના હેતુ કવિ કહે છે કે, સંત મહાત્મા, ભગવદ્દયુક્ત કીર્તનની વચ્ચે સર્વ લોકોના કપાળમાં યુક્તા (અખીર) લગાડે છે, તે સમયે કે જહ્નુદેવે કપાળપર લખેલી જન્મમરણપંક્તિની જગત્રક દુર્લ્લિપિ છેકો નાંખવાનું જાણે રૂપકજ કરે છે; અર્થાત્ કીર્તન સાંભળવાથી જન્મમરણ સંસાર નષ્ટ થયો, એ પ્રમાણે એ રૂપકવડે મુચ્ચવાય છે. તથા કીર્તનમાં ભગ-વન્નામ પુરઃસર; જે હાથવડે તાળી વગાડવામાં આવે છે, તેનાથી જન્મમરણ દુઃખ ટળી જાય છે, એમ સમજવું. સત્પુરૂષ કહે છે કે:—

તાલિકા હસ્તગા ચેત્સ્યાન્નામાદેશપુરઃસરમ્ ।

સત્સે ભવસિ રે જહ્નુકપાટાદ્ધાવનન્મઃ ॥

કોઇ મનુષ્યને બંધ કરેલા કપાટને ખોલીને તેમાંહેની વસ્તુ બતાવવાની હોય છે તો રામલોક તથા શ્રીમાત્ લોકનું એ પ્રકારનું આચરણ હોય છે. અરે ! “આ મનુષ્ય આવ્યો છે તો એને કપાટ ખોલીને અંદરની વસ્તુ બતાવો;” એ પ્રમાણે નોકર મારદત અથવા લેખનદારા સદેશો મોકલીને કુંઝી આપે છે તે જમર બંધ કપાટ ઉઘાડવું સંભવે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે હાથમાં તાલિકા (તાળી) જોઇએ, અને નામોચ્ચાર પણ અગ્રભાગમાં હોવો જોઇએ. ત્યારેજ, હે સખે ! જહ્નુકપાટ ખોલવાને તું સમર્થ થઈશ. તાત્પર્ય કે, કીર્તનમાં નામોચ્ચારપૂર્વક તાળી પાળવામાં આળસ અગર લજ્જા મનમાં નહિ રાખવાં. અસ્તુ !

કેશવસ્વામી સમેત સધળા શ્રોતાજનો બ્યારે આનંદભેર તાળી પાડવા લાગ્યા ત્યારે બારે ગર્જના થવા લાગી, જેથી બાદશાહ મહેલમાં સૂઈ રહ્યો હતો તે એકાએક ચોંકી ઉઠ્યો. તહેણે પોતાના નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું કે આવો બારે આકોશ કોણ કરે છે અને ક્યાં કરે છે ? ત્યારે નોકર બ્યાં આગળ કીર્તન ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં આગળ આવીને બધું જોઈ ગયો, અને બાદશાહને રોશન કર્યું કે, કેશવસ્વામી કરીને મોટા મહાત્મા નગરમાં આવ્યા છે, અને તહેમનું કીર્તન ચાલી રહ્યું છે. મોટી મંડળી ત્યાં એકઠી થઈ છે અને હાથવડે તાળી પાડીને નામસ્મરણ કરી રહી છે, તેનો આ સધળો પોકાર છે, જે આપ ગર્જનારૂપે સાંભળી રહ્યા છો. સાંભળતાંજ બાદશાહ જાગે ઉઠ્યો અને બેચાર નોકર સાથે લઈને કીર્તનનું કાર્ય તથા તાળી પાડીને નામસ્મરણ કરવાનું કેતુંક ચાલી રહ્યું છે તે જોવાને સાર નીકળી પડ્યો. બ્યાં કીર્તન ચાલતું હતું ત્યાં આગળ બાદશાહ આવીને ઉભો રહ્યો અને શું ચાલી રહ્યું છે તે જોવા લાગ્યો. મંડળી કથારંગમાં તદાકાર થઈ મએલ હોવાથી, બાદશાહની તરફ કોઈનું લક્ષ દોરાયું નહિ અને તેનું સન્માન ન થયું.

આણી તરફ ઉત્તરરંગમાં રાધાકૃષ્ણની લીલા શરૂ થઈ હતી, જેમાં કેશવસ્વામી બોલી રહ્યા હતા કે, “અખિલ ગોપીઓમાં પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની રાધાના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી. જન્માન્તરમાં તહેણે પરમાત્મપ્રાપ્ત્યર્થ થણી ભક્તિ કરીને તપશ્ચર્યા કરી હતી, જેથી ભગવાન તહેને એટલા બધા વશ થઈ ગયા હતા કે, ક્ષણભાત જો કદાચિત્ તે નજરે ન પડે તો તહેમને પશુ રહેન પડતું નહિ. ‘જે યથા માં પ્રપચન્તે તાં તયૈવ મજ્જામ્ય મ’ જે લોકો જે પ્રમાણે મહારં ભજનપૂજન કરે છે અને મહારે થરણે આવે છે, તેજ પ્રમાણે હું પશુ તહેમને ભણું છું; અર્થાત્ તહેમને પ્રસન્ન થઈને ફળ આપું છું, એ પ્રમાણે ગીતામાં કહ્યું છે. રાધાનો પરમાત્માના ઉપર નિર્ભરિકા લેખન નિરતિક્ષમ પ્રેમ હતો, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો પશુ તહેના ઉપર પ્રેમ હતો.”

એ પ્રમાણે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું ચાલી રહેલું વર્ણન સાંભળીને બાદશાહે તહેમની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં એક બીલ ઉપર ચિત્કારે રાધા-કૃષ્ણનું એક સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું હતું, અને તેમાં એવો આવ-કર્ણવચ્ચમાં આવ્યો હતો કે, રાધા પોતાના હાથમાં પાવની ધરી લઈને શ્રીકૃષ્ણને આપી રહી છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તહેના તરફ જોતા સુદાં લથી; ક્રોધ તરફ પોતાની અરદન ફરવીને ઉભા રહ્યા છે. રાધાકૃષ્ણનું તે ચિત્ર જોઈને બાદશાહ બેસ્યો:-

હે ગોંસાઈ ! રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું જે હમણું તહે વર્ણન કર્યું, તે હું સત્ય ત્યારેજ માનું કે જ્યારે આ ચિત્રસ્થ કૃષ્ણનું મુખ રાધા તરફનું થઈને તે ત્હેના હાથની પાનની બીડી ખાય. એમ જો ન થાય તો તું ખોટું બોલનારો છે. અને દોંગ મચાવીને લોકોને ફસાવે છે તથા ત્હેમને લૂટે છે એમ સમજીને હું ત્હારો શિરચ્છેદ કરીશ. એ પ્રમાણે કેશવસ્વામીને બચબીત કરીને, આવેલા લોકોને પણ સો સો રૂપીઆ દંડ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને ત્હેમનાં નામ પણ લખી લેવા સાડ કારકુનને બોલાવ્યો. આવો અનર્થ થવાથી લોકો ગભરાઈ ગયા, અને કહેવા લાગ્યા, ‘આજે હમને કીર્તનમાં આવવાની દુર્ઘુદ્ધિ ક્યાંથી થઈ ? હવે સો રૂપીઆ દંડ આપવો પડશે.’ કેટલાક બાદશાહની માફી માંગવા લાગ્યા, કે એકવાર ક્ષમા કરો; ફરી પાછા હવે કદી કયા કીર્તનમાં જઈશું નહિ. સ્ત્રીસમુદાય તો બાદશાહને મનમાં ગાળ દેવા લાગ્યો કે, આ દુષ્ટ યવન કીર્તન પ્રસંગમાં ક્યાંથી અને કેમ આવી પહોંચ્યો ! તેમાં વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ જે ઘરમાં કલ્યા વગર આવી હતી ત્હેમને ફાળ પડી કે, અંદીયાં સો રૂપીઆ દંડ આપવો પડે એમ છે, અને ઘેર જઈશું તો ત્યાં આગળ કાઠનો દંડ મળ્યા વગર રહેવાનો નથી; અર્થાત્ પુષ્પાંજલિ ચર્મ જરૂર હાડકાં રંગારો. તથા જેઓ ભિત્તુક બ્રાહ્મણ અને શ્રીમાન હોવા છતાં કૃપણ હતા, ત્હેમનું તો સો રૂપીઆ એ નામ સાંભળતાંવારને દેહમાનજ નષ્ટ થઈ ગયું. કેટલાક ભાવિક બસતો હતા તે બોલવા લાગ્યા કે, હે પરમાત્મન ! સંસારદુઃખથી ત્રસ્ત થયા હતા તેથી હમે વિશ્રાન્તિ લેવા ત્હમારા કીર્તનમાં આવીને બેઠા, પરંતુ તેમાંયે ફસાઈ પડ્યા; સો રૂપીઆ કદી આંખોવડે દીઠા નથી, તો આપવાના હતા ક્યાંથી ? હવે શું કરવું ? હે પ્રભો ! હમે દીન દરિદ્ર છીએ, હમારા તરફ દયાની દૃષ્ટિ કરો.

આવો જ્યારે સર્વત્ર આકોશ થવા લાગ્યો, ત્યારે કેશવસ્વામીએ મુકુન્દ (મુક્તિ આપનારા) તથા હરિ (અખિલ દુઃખોને હરનારા) જે શ્રીકૃષ્ણ (સદા-નંદરૂપ), ત્હેમનું ધ્યાન ધરીને સર્વને આશ્વાસન આપ્યું કે પરમાત્મા બક્ષોની કૃપેક્ષા કરે એમ નથી. હવે પ્રસંગના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખીને ત્હમે એકાગ્રચિત્ત કરો અને ધ્યાનપૂર્વક મુખેથી નામસ્મરણ તથા હાથવડે તાળી પાડીને ઈશ પ્રાર્થના કરો. નાનું બાળક જ્યાંલગી ધીમું ધીમું રડે છે ત્યાંસુધી ત્હેની માતા ઘરમાં કામકાજ કર્યાં કરે છે; પરંતુ કેદારો રાગ છોડી દઈને જ્યારે તે પંચ-મસ્તકપર આકોશ કરે છે, ત્યારે તો ત્હેની મા હાથમાંનું કામ પડતું ચૂકીને ઝડ કરતી કે ત્હેની પાસે દોડી આવે છે. તેજ પ્રમાણે ત્હમે પણ બાળક છો અને પરમાત્મા માતા છે. પવિત્ર મસ્તક જગતો માતા હાથ પિતા-

મહા' આ જગત્તો જનક અને માતા તથા કર્મફલદાતા, પિતામહ વગેરે હુંજ છું, એ પ્રમાણે ગીતોપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. તો હવે હે ભક્ત-જનો ! ત્હમારો જે પ્રકારનો આત્મધ્વનિ પરમાત્માના કાનપર જશે, તેજ પ્રકારે તેઓ શીઘ્ર કે વિલંબ કરીને આવશે. કાર્તનમાં હું સદા સ્થિત થઈ રહું છું, એવી ત્હમની પોતાની ઉક્તિ, અને વેદ, પુરાણ, સન્ત મહાત્માઓનાં વચન તથા અનુભવ શું મિથ્યા થશે ? નહિજ. એમ કહીને પોતે જાતે એકાગ્રચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન અને ભજન કરવા માંડ્યા. લોકો પણ ત્હમની સાથે ગર્જના કરવામાં સામેલ થયા. 'રાધેગોવિન્દ જય રાધેગોવિન્દ' એ પ્રમાણે અખંડ ભજન ચાલી રહ્યું. કેશવસ્વામી પ્રાર્થના કરતાં કહેવા લાગ્યા:—'હે શ્કિમણીવર ! રાધારમણ ! ગોવિન્દ ! આવે સમયે જો આપ દોડી આવશો નહિ, અને ભક્તોની રક્ષા કરશો નહિ તો સર્વના મનમાં આપને માટે તેમજ વેદપુરાણના પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે. આજથી ભજનકાર્તન કોઈ કરશે નહિ, અને ત્હમારી કીર્તિને કલંક લાગશે. હું કાંઈ મદારા મરણને માટે ડરતો નથી, તેમજ નેટલા ખાતર પ્રાર્થના કરતો નથી; જલદી આવીને બાદશાહની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

એ પ્રકારના ભજનસ્તવનથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્મા ભગવાન પોતાના બ્રાહ્મની રક્ષા કરવાને સારૂ તૈયાર થયા. એકાએક ચિત્રસ્થ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ રાધા તરફ ફેરવાઈ ગયું, અને હાથ આવીને પડ્યા રાધાના ગળામાં. પછી રાધાએ પોતાને હાથે શ્રીકૃષ્ણનાં મુખારવિન્દમાં તાંબુલ આપ્યું, અને કૃષ્ણે તે ખાધું પણ ખઈ. એટલુંજ નહિ પણ તાંબુલ ચર્વણ કરતાં કરતાં મુખ-માંહેથી તેનો રસ વહી રહ્યો છે, એ પ્રમાણે આમેદુબાવ ત્હમણે સર્વને દેખાડ્યો. બાદશાહ તથા લોકોએ જ્યારે આ પ્રમાણે જોયું, ત્યારે ત્હમણે ઝટ ઉડીને કેશવસ્વામીને પ્રણામ કર્યા. બ્યાં ભ્યાં, ધન્ય ! ધન્ય ! વાહવા ! વાહવા ! ઇલાહિ ધ્વનિ થઈ રહ્યો. બાદશાહ તો હજી થઈ ગયો, કેશવસ્વામીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો, તથા પોતાની જાતને ધીક્કારવા લાગ્યો કે, ધીક્કાર છે મ્હને ! રાજ્યશ્રીના કરતાં વૈરાગ્યશ્રી અધિક છે, એમ બાદશાહને સમજાયું, અને કેશવસ્વામીની પાસે આવીને ત્હમને નમન કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી. પછી બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને લોકોને પહેલાં જે સો રૂપિયાનો દંડ કર્યો હતો, તેનાથી બમણા, એટલે દરેકને બસો રૂપિયા ધનિામ આપવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે તો શ્રોતાઓને જે આનંદ થયો હતો તેને શબ્દોમાં કોણ વર્ણવી શકે તેમ છે ? આજ સર્વના માથા ઉપર ઘેરાઈ રહેલું સંકટવાદળ

શ્રીહરિની કૃપાથી વીખેરાઈ ગયું, એ પ્રમાણે તેઓ બોલવા લાગ્યા. જે લોકો કથામાં આવ્યા નહતા, તેઓ પસ્તાવા લાગ્યા કે, “આજે કથામાં ગયા હતા, તો બસો રૂપિયા ઇનામના મળત.” કીર્તન સમાપ્ત થયા બાદ કેટલાક લોક ઘેર આવીને સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ વગેરેને કહેવા લાગ્યા કે, “ઘરમાં સ્મૃત રહીને ત્હમે શું ધાડ મારી ? અરે, કીર્તનમાં આવ્યા હતા, તો બસો રૂપિયા કમાયા હતા.” સારાંશ, પરમાત્મકથામાં બધાજ માણસો કાંઈ થોડાજ ભક્તિને ખાતર આવે છે ? તોપણ જે કીર્તન પ્રસંગમાં આ પ્રમાણે ઇનામ વગેરે મળતાં હોય, અથવા મિષ્ટાન્નભોજન અગર દક્ષિણાનો લાભ થતો હોય તો, કદી કોઈ આળસ કરે નહિ. અસ્તુ ! ઇશિકૃપાથી કીર્તનમાં આવેલું વિદ્યન ભગ્ન થયું અને લોકોને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યા. કીર્તન સમયમાં આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો પરમાત્માએ દેખાડ્યાં છે. એટલા માટે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને નિરન્તર નહિ તો, યથાશક્તિ થોડાક નિયમિત વખત પણ રસનાવડે પ્રભુકીર્તન કર્યું હશે તોજ તેનું સાર્થક થશે. કવિએ શ્રવણાર્થમાં ચમત્કૃતિજનક કહ્યું છે કે:—

બ્રહ્માનાન્તમપિ ક્લીષં મનઃ સાન્તં ન પદ્યતિ ।

किं चित्रं लोकजनकं वाक्कान्ता नैत्यकान्तकम् ॥

બ્રહ્મ નાન્ત છે, યાને અન્ત રહિત (અવિનાશી) છે, તેમજ નાન્ત નકારાન્ત પણ છે. સંસ્કૃતમાં બ્રહ્મશબ્દ નકારાન્ત (જેના અન્તમાં નકાર) છે. તથા મન સાન્ત છે, યાને અન્તસહિત (વિનાશી) છે, અને સાન્ત સકારાન્ત પણ છે. વ્યાકરણમાં મનશબ્દના અન્તમાં સકાર છે. (બ્રહ્મન, મનસ્, ઇત્યાદિ) વાક્ (વાણી) કાન્તા યાને રમણી સ્ત્રી છે, અને (વ્યાકરણમાં) જેના અન્તમાં કકાર છે એવી છે. બ્રહ્મ અકાન્તક છે, યાને અક (દુઃખ) નાશક છે, તથા કંકારાન્તનથી એવું છે, તેમજ લોકોનો જનક પણ છે. સાન્ત મન નાન્ત બ્રહ્મને દેખવું નથી તે યુક્તજ છે; એમાં કાંઈ વિચિત્રતા નથી. પરન્તુ એ વાતનું આશ્ચર્ય ભારે ઉપજે છે કે, વાક્કાન્તા (સ્ત્રી) હોવા છતાં તેમજ બ્રહ્મ લોક-જનક હોવાથી કાન્ત (પતિ) તથા દુઃખનાશક છે, તોપણ તે ત્હની પાસે જતી નથી અને ત્હેનું નામ સુદ્ધાં લેતી નથી. કાન્તા કાન્તની પાસે જાય નહિ એ આશ્ચર્યનીજ વાત છે. સારાંશ કે, પરમાત્મપતિના સમાગમથી તેની કાન્તિ વૃદ્ધિગત થઈને અખંડસુખમાં રમણી થશે, એટલા માટે, એ શુદ્ધ (વાણી)ને ઇશકીર્તનમાં પ્રવૃત્ત કરવી. (આ શ્લોકનો અર્થ ધણે કઠીણ છે, તોપણ ચમત્કારિક હોવાથી આપવામાં આવ્યો છે, જે ધણું કરીને સંસ્કૃતજ મનુષ્યોના સમજી શકશે ખરા.) વિનાશી મન અવિનાશી બ્રહ્મની પાસે ન

જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી; પરંતુ વાકાન્તા હોવા છતાં કાન્ત બ્રહ્મની પાસે જતી નથી, એ મોટું આશ્ચર્ય છે ! સુન્દરપતિને વિષે સુન્દરી રમમાણુ નહિ થતાં, અસુન્દર પરપુરુષમાં રત થાય તો કેટલું અધું આશ્ચર્ય લાગે ? તેજ પ્રમાણે આ પ્રકાર સમજવો; એવો બાવાર્ય છે.

॥ इति शिवम्. ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

પાપને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

जन्मान्तरसहस्रेषु यज्ञदानतपोध्वरैः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ॥स्मृ०॥

અનાદિ અવિદ્યાથી અનાત્માને વિષે આત્મત્વબ્રમવડે મોહિત અને એટલા માટે સંસાર દુઃખાગ્નિથી સંતપ્ત જે મનુષ્યો છે, તેમને પરમાત્માની કીર્તનાદિ ભક્તિજ તારક છે, એમ સિદ્ધ થયું તો પછી તે પ્રકારની પરમાત્માની ઉપાસના કરીને સર્વ અનર્થોને ઉપજાવનારી માયાને કોકો કેમ નથી તરી જતા ? એવી શંકા સ્વાભાવિકજ થવાની. તો તેના સમાધાનમાં એમ સમજવાનું છે કે આત્યંત શ્રદ્ધાથી ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ ધણા જન્મમાં યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ સત્કર્મોનું અનુદાન જે પુરૂષોએ કર્યું છે, અને એથી કરીને ‘ધર્મેણ પાપમપનુવત્તિ’ એ શ્રુતિ વચનાનુસાર જેમનાં પૂર્વજન્મને વિષે કરેલાં પાપકર્મો, યત્તાદિ પુણ્યકર્મોવડે નષ્ટ થઈ ગયાં છે, તેઓજ અચલનિશ્ચયી પરમેશ્વરને ભજે છે. ભક્તજન કહે છે કે:—

પદ-રાગ-છાયા-તાલ ત્રિતાલા.

પૂર્વજન્મકે પુણ્ય સહાયા । તથ યહ જનમ દુરિ હો માયા ॥કુહ
સુખદુઃખદ્વંદ્વમુક્ત વહ પ્રાની । તે દહ હરિચરનન રતિ માની ॥૧૫
સ્વારથરત જે મૂઠ મહીના । માયાવશ હો જ્ઞાનવિહીના ॥૨૫
અમુર સ્વભાવઅધમજે પ્રાની । તે કિમિ ભજ દત્તાત્રય માની ॥૩૫

૧ અભિમાની.

ન માં વુક્તિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાડપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥

હે અર્જુન ! સૂર્યના ઉદયથી સર્વના નેત્રાને પ્રકાશ મળીને ઘટપટાદિ વસ્તુ-
ઓનું યથાર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ધ્રુવડની દૃષ્ટિ અંધ બને છે. તેમજ
શર્કરા અત્યંત મીઠી હોવા છતાં પિત્તાતુરને તે કડવી લાગે છે. તેજ પ્રમાણે
જેઓ પાપી હોય છે, તેઓ શુદ્ધચિત્ત નહિ હોવાથી, આત્મનાત્મવિવેક-
શૂન્ય હોય છે. એ કારણને લીધે, તે નરાધમો આ લોકને વિષે સાધુઓવડે
નિન્દિત, તથા પરલોકને વિષે સંકટો અનર્થોના ભોક્તા થવાના હોવાથી મ્હારે
શરણે આવતા નથી અને ભજન કરતા નથી. પાપહીન તેઓ કેમ થાય
છે ? તો માયાવડે ત્હેમનું શાસ્ત્ર તેમજ આચાર્યદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન નષ્ટ
થયું છે. એથીજ તેઓ અસુરોના ભાવ (અભિપ્રાય)નો આશ્રય કરીને, યાને
દેહેન્દ્રિય સંધાતનેજ સર્વ પ્રકારે સંતૃપ્ત કરેલાં. એવા વિશેષનપ્રભૃતિ અસુ-
રોના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરીને, મ્હારું ભજન કરતા નથી. ‘**અસુપુ રમન્તે
અસુરાઃ**’ પ્રાણેન્દ્રિયાદિકોને સંતૃપ્ત કરવામાં જેઓ રમમાણુ થાય છે, તેઓ-
નેજ અસુર સમજવા; પછી બસે તેઓ શરીરવડે અસુર જેવા ન હોય.
આકેપરથી એ નિશ્ચિત થયું કે, જેમનાં જન્માન્તરનાં પાપ ક્ષીણ
થયાં નથી. ત્હેમની પરમાત્માના ભજનને વિષે પ્રીતિ થતી નથી.
જન્માન્તરનાં કાંઈકે પુણ્યકર્મોને લઈને, જેઓને મનુષ્યના સ્વૃણશરીર માત્રનીજ
પ્રાપ્તિ થયેલી છે, પરંતુ ‘જેમાં અનંતજન્મોના સંસ્કાર રહ્યાં છે તે’ સૂક્ષ્મ-
શરીર તો વિશેષ પાપસંયુક્ત છે એવા પુરોવાની, નર જન્મને વિષે આવ્યા
છનાંય, દુષ્કર્મ કરવામાં અભિરૂચિ થાય છે. સત્કર્માનુશાન, ભગવદ્ભક્તિ, વૈરા-
ગ્ય, જ્ઞાનાર્જન વગેરે દ્વારા સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ કરવી, એવી વૃત્તિ તો ત્હેમને
સ્વપ્નમાં પણ ઉત્પન્ન થાય એમ નથી. એનાપર એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત નીચે
પ્રમાણ છે:—

એક વખત લોમેશ મહર્ષિ ગંગાજીને કિનારે સંધ્યાનુશાન કરતા બેઠા
હતા. એવામાં એક ઉંદરને ત્હેમની પાસે ધૃમતો જોઈને, એક સમડી આવીને
તેને ઉઠાવીને લઈ ગઈ. માર્ગમાં બીજી સમડી મળતાં તેણે એ આમિય
છીનવી લઈને દોડી જવા માંડ્યું એથી બંને જણાં વચ્ચે તાણાતાણુ થવા
લગી, જેને લીધે પેલીના મ્હોંમાંહોનો ઉંદર નીચે પડી ગયો; અને તે આવીને
પડ્યો ઋષિના ખોળામાં. આંખો ઉઘાડીને ત્હેમણે જોયું તો તે ઉંદર
ત્હેમના જેવામાં આખ્યો. પેલી બંને સમડીઓ તે ઉંદરની પાછળ દોડી,

પરંતુ મનુષ્યને જોઈને નિરૂપાયથી પાસેના એક ઝાડપર બેસી રહી. તે ઉંદરને ફરફરીને પોતાને તેનો સ્પર્શ થવાથી, નેત્ર અને શ્રાત્રને પાણી અડકાડીને ઋષિ ફરી પાછા જાપ કરવા મંડ્યા. મધ્યાન્દકાળ સુધીમાં જાપાનુષ્ઠાન સમાપ્ત કરીને, આસન લઈને જ્યારે તેઓ પોતાને આશ્રમે જવા નીકળ્યા, ત્યારે તે ઉંદરને ઋષિના પ્રભાવથી મનુષ્યના જેવી વાચા ઉત્પન્ન થઈને તે કહેવા લાગ્યો:—“મહારાજ ! આપે મ્હારી રક્ષા કરી, પરંતુ મ્હારે શનુ પેલા ઝાડપર બેઠો છે, તે જુઓ. આપ ગયા પછી એ મ્હને મારી નાંખશે. આપ જેવા મહાત્મા પુરૂષા જેને આશ્રય આપે છે, તેનું પૂરેપૂરું રક્ષણ કર્યા વિના રહેતા નથી, માટે મ્હારે ત્યાગ કરશે નહિ; આપની સાથે મ્હને પણ આશ્રમમાં લઈ જાઓ. ઋષિને પણ તેની દયા ઉપજી, પરંતુ ઉંદરને આશ્રમમાં લઈ જવો કેવી રીતે ? તેના વિચારમાં તે પડ્યા. આખરે લોભેશે ત્હેને મનુષ્યનું રૂપ આપ્યું. તે ઉંદર સ્ત્રીગતિનો હોવાથી, ત્હેને સુંદર કન્યા યનાવીને પોતાની સાથે આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. પત્નીએ તે જોઈને ક્રોધથી પૂછ્યું:—“એ કોણ છે ?” ઋષિએ ત્હેને આલોપાન્ત વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો; બાદ ત્હેમને સ્ત્રીએ કહ્યું કે આપણને પણ કાંઈ પેટ પ્રગ્ન નથી, માટે આ કન્યાને આવાજ રૂપમાં રહેવા દેવી ઉચિત છે; કન્યાની પેઠે આપણે એનું રક્ષણ કરીશું. ઋષિએ પત્નીનું વચન માન્ય કર્યું, જેથી દુર્લભ એવોજે મનુષ્યદેહ તેની પ્રાપ્તિ એ ઉંદરડીને થઈ.

એ કન્યા ઋષિના આશ્રમમાં રહીને પરણવા યોગ્ય પુખ્ત ઉમ્મરની થઈ એટલે એને માટે યોગ્ય વરની શોધ કરવાનું ઋષિને ત્હેમની પત્ની નિત્ય કહ્યાં કરતી. એક દિવસ નારદ મુનિનું ત્હેના આશ્રમમાં આગમન થતાં; સત્કાર તેમજ કુશળ પ્રશ્ન થયા બાદ એ કન્યાને દેખાડવામાં આવી અને એના લાયકતા યોગ્ય પતિ કોઈ જગ્યાએ આપના જોવામાં આવ્યો છે કે ? એમ ત્હેમણે નારદજીને પૂછ્યું. કેમકે ત્હેમનું ત્રણ લોકમાં ગમન થતું. તે કન્યાનું સૌન્દર્ય જોઈને નારદે કહ્યું.” હે લોભેશ ! એનેમાટે એક સૂર્યજ યોગ્ય પતિ છે; જો આપની ઈચ્છા હોય તો હું એમને કહું. ઋષિએ એ વાત માન્ય કરી, અને નારદે જઈને સૂર્યને વૃત્તાન્ત નિવેદિત કર્યો અને ત્હેમને ઋષિના આશ્રમમાં મોકલી આપ્યા. ત્યારેતો ઋષિ તથા ત્હેમની સ્ત્રીને આનંદ થયો, તેમજ સૂર્ય પણ કન્યાને જોઈને પ્રસન્ન થયા. પરંતુ કન્યાને સંતોષ ઉપજ્યો નહિ. તે બોલી:—હે પિતા ! એમની ઉજ્જ્વળતા મ્હારાથી શી રીતે સહન કરી શકાય ? એમની પ્રાપ્તિ જનું પણ મુશ્કેલ છે. એવો પતિ મ્હારે

શા કામનો ? એ કલ્પના અગાઉ કોઇના મનમાં આવી ન હતી. બાદ ઋષિએ કહ્યું:—હે આદિત્ય દેવ ! આપને નાહક આગમનનો પરિશ્રમ આપ્યો. આપના કરતાં કોઇ શ્રેષ્ઠ છે ? કે જે આપનું તેજ કમી કરી શકે ? મહારી કન્યાથી આપનું તેજ સહન કરી શકાતું નથી. સૂર્યે કહ્યું:—હાં ! મેઘ મહારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે, એની આગળ મહારૂં તેજ શીકું પડે છે, મહર્ષિ બોલ્યા:—ત્યારેતો એમનેજ આંહી મોકલી આપો.

પછી સૂર્યે જઇને મેઘને મોકલી આપ્યો. ત્હને જોઇને કન્યાએ કહ્યું:—હે તાત ! એનું શરીર કેટલું બધું ઠંડું છે ? સ્પર્શ થતાંજ આમડી ફાટી જાય અને રૂધિર વહેવા લાગે. વળી, એ કાળો પશુ કેટલો છે ? મહારે માટે એ શું રૂપગુણાદિકથી યુક્ત છે, એમ આપ સમજે છો ? એક અતિ ઉષ્ણુ તો બીજને અલંત ઠંડો. તે શું ઉપયોગમાં આવી શકે ? એનાં કરતાંયે અધિક ગુણસંપન્ન બીજને કોઇ શોધી કાઢો. તે સાંભળીને ઋષિએ ત્હમને પૂછ્યું, ‘હે મેઘ ત્હમારાથી કોઇ શ્રેષ્ઠ છે ? ત્હણે કહ્યું:—મહારાથી વાયુ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે હમે ગમે એટલા બેગા થયા હોઇએ છીએ, તોપણ વાયુ હમને સઘળાને જલદીથી ઉડાડી દેછે. ત્હની આગળ હમારૂં કાંઈ આલતું નથી. ત્યારે ઋષિ આનંદિત થઇને બોલ્યા:—“હે મેઘ ત્યારે તો એમને મહારે સંદેશો પહોંચાડીને અહીંજ મોકલી આપો.” ઋષિની આજ્ઞાનુસાર મેઘે જઇને વાયુને મોકલી આપ્યો. આશ્રમમાં આવતાં વારને જેમ એકાદ સાપ પાણીમાં ફરતો હોય છે તે પ્રમાણે, તે વાયુ આમતેમ ચંચલતાથી બટકવા લાગ્યો. તે જોઇને કન્યા બોલી:—હે તાત ! વાહવા ! આતો સકુથી શ્રેષ્ઠ પતિ મહારે સારૂ શોધી લઈ આવ્યા. એતો ક્ષણ માત્રપણ એક સ્થાનમાં ટકતો નથી; એની સાથે હું શી રીતે સંસાર માંડી શકું ? એતો ક્ષણમાં આકાશમાં ફરે છે, તો પાછો ક્ષણમાં પાતાળ ને વિષે ધૂમવા લાગે છે. એનાથી મ્હને શું સુખ થવાનું હતું ? એના કરતાંયે કોઇ સ્થિર સ્વભાવનો પતિ બોળી કાઢો તો સારૂં થાય. ઋષિએ વાયુને પૂછ્યું કે, ‘ત્હમારા કરતાં કોણુ શ્રેષ્ઠ છે ? વાયુએ કહ્યું:—મહારાથી પહાડ શ્રેષ્ઠ છે, તે મહારી ગતિ બધે કદી નાંખે છે. ત્હનો સ્વભાવ સ્થિર હોવાથી, ત્હને મહારૂં ચંચલપણું બીલકુલ પસંદ નથી. એ સાંભળીને કન્યાના મનને આનંદ થયો, અને તે બોલી:—“હે પિતા ! એમનેજ બોલાવો; એ સારો જણાય છે.” લોભેશે ત્હને મોકલી આપવા સારૂ વાયુને કહ્યું.

ત્યારપછી વાયુએ જઇને જ્વલંતે મોકલી આપ્યો. આશ્રમને વિષે ત્હની અગડબંધ સ્વારી આવતાં વારને, સર્વને જે આનંદ થયો હતો કે હવે

ને યોગ્ય પતિ મળશે, તે આનંદ નહ થઈ ગયો. ત્હેનુંરૂપ જોઇને કન્યા
મીત થઇને બોલી:—“હે તાત ! હે માતા ! આવો કુરૂપ અને સ્થૂલ
||જો પતિ મારે શા ખપતો ? એના શરીરથી મ્હાં શરીર ચૂર્ણ થઈ જશે.
! હાથનોજ બાર પથ્થુ મ્હારાથી શી રીતે સહન કરી શકવાનો હતો ?
રા નશીબમાં પતિજ નથી, એમ મ્હને જણાય છે. ત્યારે તો પાશ્વ
||એ પૂછ્યું:—અરે ! તમારા કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ પતિ છે કે ? પર્વત
યો:— “મ્હારાજ ! એક ઉંદરનો રાગ મ્હારાથી શ્રેષ્ઠ છે. મ્હારો આવો
ડ દેહ હોવા છતાં, એ મ્હને અંદરથી એવો પોતો બનાવી દે છે કે અસ
મા. ઋપિએ કહ્યું કે, એને મ્હારા તરફ મોકલી આપો. પર્વને જઈને પેલા
ના રાગને મોકલી આપ્યો. ત્હેને જોઇને કન્યાને અતિશય આનંદ થયો.
||લી:—હે પિતા ! મ્હારે સંસારસુખનો સારી પેઠે અનુભવ થેવો
જો આપની ઇચ્છા હોય તો મ્હને ઉંદરડી બનાવો, અને ત્હેની સાથે
લક્ષ કરી આપો. ઋપિએ પોતાના મનસંગાથે વિચાર કર્યો કે વાત
! છે ! એ જાતની ઉંદરડી હતી, મ્હેં એને સ્વપ્રભાવથી સુંદર સ્ત્રી
આપ્યું, પરંતુ એ એને પસંદ ન પડ્યું. અને એટલા માટેજ એ, પાછી
ની જાતિમાં જવા સાર ‘મ્હને ઉંદરડી બનાવો એ પતિ મ્હને પ્રિય છે,’
કહે છે. લોભેશે ત્હેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્વરૂપ પાશ્વ આપીને, તે ઉંદરને
ન એને કરી. વિચાર કરો ! દુર્લભ મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ સાથે જોને સ્વ-
દેવો પતિ તરીકે મળી શકે એમ હતું, તે છતાં એ વાત ત્હેને રચી
અને પહેલાંની પેઠે પોતાની જાતિમાંજ આનંદ માનીને, એવા મહત્વનો
એણે અનાદર કર્યો. અર્થાત્ જન્માન્તરનાં સંસ્કારજ એમાં કારણભૂત
બીજું કારણ શું હોવાનું હતું ?

સૂર્ય મતારમુત્સુજ્ય પર્જન્યં મારુતં ગિરિમ્ ।

સ્વજાતિ મુષિકા પ્રાપ્તા સ્વજાતિર્દુરતિક્રમા ॥

કરો ! તેજોનિધિ સૂર્ય, દાનશૂરમેધ, પ્રયલવાયુ, તથા રત્ન તેમજ
તેઓની ખાણ એવો અચળ પહાડ, જે ઉંદરડીને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત
તા, તે છતાં તે પાછી પોતાની જાતપર ગાઈ; અર્થાત્ ઉંદરડી બની.
રથી સ્વજાતિનું અતિક્રમણ (ઉલ્લેખન) કરવું બધું કઠણ છે, એમ
||ય સમજવું જોઈએ.

મા દર્શનમાં સમજવવામાં આવ્યું છે કે જેઓ પહેલાં નિકૃષ્ટ
હતા અને જેમને સત્સંગાદિ આગતુક પુણ્યોને લીધે નરદેહ મળ્યો
જે પ્રમાણે પેલી ઉંદરડીને સત્સંભવડે મનુષ્યમાં સુંદર સ્ત્રીરૂપ મળ્યું

હતું, તોપણ પૂર્વ જન્મના પાપના પ્રત્યજ સંસ્કાર કાયમ રહેવાથી, પાપકર્મો-ચરણને વિષે પ્રવૃત્તિ તથા ઇશ્વરારાધના વગેરે સત્કર્મોમાંથી નિવૃત્તિજ હેમને પ્રિય થઇ પડે છે. પરંતુ પૂર્વયોનિમાંહેના પાપના સંસ્કારના બળને લીધે, વિશેષ અભિરૂચી થવાથી એમને હાથે એવાંજ કર્મ થાય છે કે દેહપાત થયા પછી ફરી પાછો તેજ પૂર્વયોનિમાં જન્મ પ્રાપ્ત થઇને, આનંદ પૂર્વકે ત્યાંજ સ્થિતિ થાય. સારાંશ, પુણ્યસંગ્રહ વગર ઇશ્વરજનને વિષે રતિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ સંપાદન થતાં નથી, અને એજ પ્રમાણે પાપ પ્રભાવથી તુચ્છ વિષ-યાદિકોમાં રતિ, તૃપ્તિ સંતોષ થાય છે. સહસ્ત્રાવધિ જન્મોને વિષે, યજ્ઞદાન, તપાદિ સત્ક્રિયા કરવાથી, જે પુરુષોનાં પાપક્ષીણુ-નષ્ટ-થયાં છે, તેઓનેજ સદાનન્દસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના પ્રત્યે ભક્તિ કેપજે છે, એવું સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે. ભગવાન કહે છે કે જે મનુષ્યો પૂર્વોક્ત આચરુભાવ શૂન્ય હોય છે તથા વિવેકી હોય છે, તેઓજ પુણ્યશીલ પરમાત્માના ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં પણ પુણ્યકર્મની તરતમના હોવાથી, તેઓના ચાર પ્રકાર છે,

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડ્ઝ્જન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્પભ ॥

હે અણુન ! પૂર્વજન્મનો જેમનો પુણ્ય સંચય છે, તેઓજ સદૃશજન્મ હોવાથી જન છે, અને તેઓજ મ્હારે શરણે આવીને ભજન કરે છે. તે માંહેના ત્રણ તો સકામ છે, અને એક નિષ્કામ છે. પહેલો આર્ત યાને, શત્રુ વ્યાધિ વગેરેથી પીડાયસ્ત પુરુષ; તે પીડાના પ્રશમનને આતર મ્હને ભજે છે. જે પ્રમાણે પ્રતિવાર્ષિક ઈંદ્રના ઉદ્દેશથી થનારા યજ્ઞનો ભંગ થવાથી, ઇન્દ્રે કોપાયમાન થઇને ગોકુળપર જ્યારે ઝટિ કરી હતી, તે સમયે પ્રજવા-સીજનો મ્હારે ભગવાનને શરણે આવીને ભજન કરવા લાગ્યા. ગોવર્ધનોદ્ધારની કથા હરિવંશ તથા ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વિસ્તૃત છે, પરંતુ અહીં કોઇક તેનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવે છે.

નંદપ્રભૃતિ ગોપાળ ઇન્દ્રના સંતોષને સાડે દરેક વરસે હોમહવન કરતા. તેજ નિયમ પ્રમાણે એક વરસ જ્યારે સધળા યજ્ઞની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું:—હે તાત ! આ સાહિત્ય જે ભેગું કરે છે તેનાથી ત્હમે શું કરવા માંગો છો? નંદે જવાબ દીધો:—ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરવા સાડે યજ્ઞ કરવાનું વિચાર છે. કેમકે તે દેવોનો રાજા છે, તથા પર્જન્ય વૃદ્ધિ-વડે ધનધાન્યની વિપુલ સમૃદ્ધિ કરે છે, તેથી પ્રતિવાર્ષિક નિયમાનુસાર ત્હે-મની આરાધના કરવા મ્હારી ઇચ્છા છે. પિતાનું એવું બાપણ સાંભળીને કૃષ્ણે કહ્યું:—હે તાત ! જે પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પતિના અન્નનું સેવન

કરીને ભરતી સેવા કરે છે, જેથી ત્હેનું કદી કલ્યાણ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ એક દેવતાના આશ્રયવડે પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતો હોવા છતાં આરાધના કરે છે અન્ય દેવતાની, ત્હેનું કલ્યાણ થશે નહિ. ઇન્દ્રની સાથે આપને કશો સંબંધ નથી. આપણે તો નિરંતર અરણ્યમાં અથવા પર્વતના ઉપર રહીને નિર્વાહ કરી રહ્યા છીએ; એટલા માટે આપણું યોગક્ષેમ અરણ્ય તેમજ પર્વતને સ્વાધિન હોવાથી, તેઓનેજ આપણા દેવ ગણવા જોઈએ. પૃથ્વીને પર્વતનો આધાર છે અને ત્હેની શક્તિથી પર્વતન્યવૃદ્ધિ થાય છે. સમજા પહોડામાં મેરુપર્વત શ્રેષ્ઠ છે, અને ગોવર્ધન પર્વત ત્હેનોજ વંશજ હોવાથી આપે તેનીજ આરાધના કરવી ઉચિત છે.

અત્યુષ્ણં રક્ષતલ્લગમપ્રણયિનં વિશ્રામભૂમિં ગવામ્ ।

નિત્યાયોષ્ફલાસ્પદં સુમનસાં સંસેન્મામોદતઃ ॥

સ્યાદેનં સમુપાસ્ય નૂનમચલં શ્રેયોવનીવાસિનામ્ ।

મોહો ષઃ સુરરાજપૂજનધિયા કસ્માદકસ્માદયમ્ ॥

હે તાત ! જે ગોવર્ધન પર્વત અત્યંત ઉચ્ચ છે તથા સકલ આગમ (વૃદ્ધ) જેનો આશ્રય કરીને સેવા કરી રહ્યા છે. ગાય વગેરેની વિશ્રાંતભૂમિ અને નિરંતર અખિલદુષ્ણોની ઉત્પત્તિનું જે સ્થાન છે. તેમજ પુષ્પાદિકોની સુગંધ-વડે જે સેવન કરવાને યોગ્ય છે, એવા અરણ્યવાસીઓનું કલ્યાણધામ જે અચલ (પર્વત) ત્હેનો પરિત્યાગ કરીને દેવરાજ ઇન્દ્રનું પૂજન કરવાની બુદ્ધિથી આપ સર્વને આ મોહ અકસ્માત્ શી રીતે થયો ? તેનું મૂળ આશ્રય થાય છે. આ શ્લોકમાં ત્રિવિધાર્થથી બીજો ભાવ બતાવેલો છે. ગોવર્ધન (ગર્વાઈ હમ્મિદ્રિયાણાં વૃદ્ધિઃ વર્ધનં ચેન) જેનાવડે ઇન્દ્રિયાદિકોની વૃદ્ધિ થાય છે. પરમાત્માજ સત્તાસ્ફૂર્તિપ્રદાન કરીને ઇન્દ્રિયાદિકોનું વર્ધન કરે છે. તથા જે અચલ (જ શ્વલતિ) ચક્રનરહિત અર્થાત્ સ્થિર સ્વભાવનો છે. આ 'ગોવર્ધન' તેમજ અચલ પહોવડે ચક્રનરહિત પરમાત્માનું અહણુ કરવું. તો હવે તે કેવો હોય છે ? તે કહે છે. સર્વથી અલગ્ન ઉચ્ચ (શ્રેષ્ઠ) છે. તથા સકલ આગમ (શાસ્ત્ર) જેને માટે પ્રીતિયુક્ત છે. અને જે ઇન્દ્રિયાદિકોની વિશ્રાન્ત-ભૂમિ છે. અખિલ ઇન્દ્રિયો નિત્ય અનેક વ્યવસાયવડે વિશ્રાન્તિને ખાતર ત્યાં ગમન કરે છે. તેમજ સદા સકલ કર્મોના ફલનું તે સ્થાન છે, અર્થાત્ તેનાથી કર્મફલ મળે છે. તથા દેવોને પણ તે આનંદપૂર્વક સેવન કરવાને યોગ્ય છે. એવા ગોવર્ધન અચલ (પરમાત્મા)ની આરાધના છોડીને, પૃથ્વીપર સ્થિત પુરુષ અન્યની સેવાપૂજા કરે છે, એ ત્હેનામાં કેટલો બધો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે ? જેના આશ્રયથી રહે છે, ત્હેને જૂલી નળને બીજા દેવો અગર મનુ-

બોની આરાધના અનેકવિધ દ્રવ્યોવડે કરવાને તૈયાર થાય છે. સારાંશ, શ્રી કૃષ્ણે નંદાદિગોપાળને ગોવર્ધનપર્વતની પૂજા કરવા જે કહ્યું હતું, તેમાં સર્વ લોકોને ગોવર્ધન અચલ (અંતર્યામી પરમાત્મા)ની આરાધના કરવાનું ધ્વનિત કર્યું છે. એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળીને ઇન્દ્રના યજ્ઞને ખાતર જે સાહિત્ય એકઠું કર્યું હતું, તેનાવડે નંદાદિગોપાળ ગોવર્ધનની પૂજા કરવા લાગ્યા. ગોપાળોના વિશ્વાસને માટે શ્રીકૃષ્ણે પ્રયંડ શરીર ધારણ કર્યું અને હું પહાડ છું. એમ લોકોને કહીને પોતે બલિભક્ષણ કર્યું.

આણી તરફ પોતાની પૂજનો ભંગ કીધો, તેથી ઇન્દ્રને ક્રોધ ચઢ્યો અને તહેણે પ્રત્ય કરનારા મેધોને ગોકુળપર વૃષ્ટિ કરીને ગોકુલવાસિઓનો નાશ કરવાનું કહ્યું. જ્યારે અત્યંત વૃષ્ટિ થવા લાગી, વીજળી ચમકવા લાગી, કરાઓની વૃષ્ટિ સાથે પ્રયંડ ગર્જના થવા લાગી, ત્યારે ગોપ ગોપી વગેરે સઘળા મનુષ્યો કૃષ્ણને શરણે આવીને રક્ષાને સાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. શરણાગતનું રક્ષણ કરતું એ તો પરમાત્માનું અખંડવ્રત ! અચલ સંકલ્પ ! વિશ્રુતજ છે. તહેમણે લીલાથી ઝટ ગોવર્ધન અચલને ઉગેડીને અંગુલીપર ધારણ કર્યો, અને તેની નીચે આવવાને માટે બધાનેજ કહ્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી સમ વર્ષાત્મકર્મર્તિ અચલ ઉભી રહીને પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કર્યું. કવિ કહે છે કે:—

સ્થાં નેષ્યચલકરોઽહં યે મય્યચલાન્તરાઃસુધિયઃ ।

इति बोधयन्स तादृशगोपान्गतुं तथाविधः किमभूत् ॥

જે જ્ઞાની પુરુષો મહારા સ્વરૂપમાં પોતાનું મન અચલ રાખે છે, તહેમના ઉપર હું આ પ્રમાણે અચલકર (કૃપાહસ્ત અચલ) કરીશ. એવો સર્વ લોકોને બોધ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, તેજ પ્રકારે પોતાને વિશે અચલચિત્ત રાખનારા ગોપાળોનું રક્ષણ કરવાને ખાતર, અચલકર (પર્વત હાથમાં) કરતા હતા શું ? એમ લાગે છે. કૃષ્ણનું આત્મ સામર્થ્ય જોઈને, ઇન્દ્રને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને તેનો ગર્વ દૂર થયો; ત્યારપછી તહેણે વૃષ્ટિ બંધ કરી. પછી આકાશ વાદળરહિત બન્યું અને સૂર્યોદય જાણવા લાગ્યો તથા પવન પણ બંધ થઈ ગયો, જેથી પરમાત્માએ તે ગોવર્ધનને પૂર્વસ્થાનમાં સ્થિત કર્યો. સ્વર્ગમાંથી દેવગણ, સાધ્ય, સિદ્ધ, ગંધર્વ, ચારણ ઇત્યાદિ સંતુષ્ટ થઈને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર સ્તુતિપૂર્વક પ્રબોધની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ઇન્દ્રને લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તહેણે એકાન્તસ્થાનમાં આવીને પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી લીધી, અને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો.

તાત્પર્ય કે, જે મનુષ્યો સંપત્તિ અને અધિકારથી ઇન્દ્રતુલ્ય પ્રમત્ત બનીને, ભગવદ્ભક્તોને તુચ્છ ગણે છે, અને ત્હેમનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓને ગર્વરહિત કરીને પરમાત્મા નીચે પટકે છે, અને અચ્છ-શક્તિવડે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે. જે ઇન્દ્ર દૃષ્ટ્યને તુચ્છ માનતો હતો, અને અખિલ ગોકુલના નાશ વાસ્તે જેણે અમર્યાદ જલદ્રષ્ટિ કરી હતી, પરંતુ તે વ્યર્થ નીવડવાથી. આખરે ત્હેને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને નત્ર શુષ્ક કરીને, ઇન્દ્રપદ ઉપરથી નીચે આવીને, તેજ દૃષ્ટ્યને પ્રશ્નિપાત કરવા લાગ્યો અને સ્તુતિપૂર્વક ત્હેમને શરણે થયો. ગોપાળ જ્ઞાનિ અજ્ઞ અને ગોકુળમાં રહેનારી હોવા છતાં નિરન્તર શ્રી દૃષ્ટ્યની સાથે ત્હેની કીડા થતી હોવાથી તેઓના ઉપર એમની કૃપા થઈ. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ ગો-કુલ-માં (દેહેન્દ્રિયાદિ સંઘાતમાં) તેનાપર અહંમંભાવ રાખીને) રહીએ છીએ, અને અજ્ઞ હોવાથી ગોપળ (દેહેન્દ્રિયાદિકોનું) અનેક વિધ ખાનપાનાદિથી રક્ષણ કરીએ) પણ છીએ, પરંતુ શ્રીદૃષ્ટ્યની સાથે આપણી કીડા નહિ થતી હોવાથી, ગોપાળોની પેઠે આપણા ઉપર ત્હેમની કૃપા થતી નથી, એટલે ફરક છે. જો ગોપાળોની પેઠે પરમાત્માના લીલા ચરિત્રને વિષે આપણું ચિત્ત સદૈવ એટલું રહેશે, તો તેઓ આપણા પ્રત્યે અચ્છકર થશે, અને સંસારમાંથી આપણી મુક્તતા કરશે. સર્વ પ્રકારની આર્તિ (પીડા) નો ઉદ્ધવ સંસારવડે થાય છે, એથી કરીને તેનું નિમ્મૂલન થયા પછી કોઈપણ પ્રકારની પીડા થવાની નથી, એ સિદ્ધ થયું.

એજ પ્રમાણે જરાસંધે બાલીસ હજાર રાગ્નઓને કોટડીમાં પૂરી રાખ્યા હતા, અને પશુપતિના યત્રમાં ત્હેમની પશુતુલ્ય આકૃતિ આપી દેવાનો એનો વિચાર હતો. આવી આપત્તિથી અકળાએલા રાગ્ન લોકોએ પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી ભજન કરવા માંડ્યું અને પોતાને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સારૂ દૂતની સાથે શ્રીદૃષ્ટ્યને પત્ર પણ મોકલી આપ્યો. તેઓની રક્ષા કરવાને ખાતર પરમાત્માએ ભીમસેન અને અર્જુનની સાથે જરાસંધની નગરીમાં જઈને યુક્તિથી ત્હેનો નાશ કર્યો, અને રાગ્નઓને કારાગૃહમાંથી છોડવ્યા. એવીજ રીતે, કૌરવોએ પાંચાલીને સભામાં આણીને વસ્ત્રાકર્ષણ કરીને ત્હેને નબળ કરવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે દ્રૌપદીએ પણ એકાગ્રચિત્તથી પરમાત્માને શરણે જઈને ત્હેમની પ્રાર્થના કીધી હતી.

આકૃષ્યમાણે ઘસને દ્રૌપદ્યા ચિન્તિતો હરિઃ ।
ગોવિન્દ દ્વારકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપીજનપ્રિય ॥

હે ગોવિન્દ ! દારકાવાસી, હે કૃષ્ણ, ગોપિજન પ્રિય ! ત્હમરી દારીને સુદ્ધાં કાલ વક્રદૃષ્ટિથી જોઈ શકે તેમ નથી, એમ હોવા છતાં હું જે ત્હમરી ખેન ત્હેના વસ્ત્રનું આકર્ષણ કરવાને માટે આ દુષ્ટ દુઃશાસન પ્રવૃત્ત થયો છે, અને મ્હને નમ્ન કરવાનો એનો ધરાદો છે; મોટા આશ્ચર્યની વાત છે ! હવે જલદી આવીને મ્હારી લજ્જાનું રક્ષણ કરે. તો સાહે થાય ! નહિ તો ત્રણે લોકમાં ત્હમરી અપકીર્તિ થશે. પરમાત્માએ પોતાની પ્રિય ખેનનો આર્તધ્વની સાંભળ્યો, અને તેજ દાણે સભામાં ગુપ્તરૂપે પ્રગટ થઇને નામાનુસાર અનંત વસ્ત્ર નિર્માણ કરીને ત્હેની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું. તેજ પ્રમાણે નકે (મગરે) જ્યારે ગજેન્દ્રનો આસ કર્યો તે વખતે ત્હેણે એકાગ્રચિત્તથી પરમાત્માનું ધ્યાન અને સ્તવન કાધું, અને પોતાની શુંડમાં એક કમળ લઇને પરમાત્માને તે સમર્પણ કર્યું. પરમાત્મા પ્રેમના ભૂખ્યા હોવાથી ઝટ ત્યાં આગળ આવીને સુદર્શનવડે ત્હેમણે નકને મારી નાંખ્યો, અને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો. એવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે કે જેમાં આર્તિનાશને માટે ભજન કરનારાઓ સુખી થઈ ગયા છે.

હવે બીજો જ્ઞાસુ ભકત છે, જે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી ભગવદ્ભજન કરે છે. સૂયવંશીય માન્ધાતાના પુત્ર મુચુકદે એ પ્રમાણે પરમાત્માનું ભજન કર્યું હતું; તથા રાજા જનકે તેમજ શ્રુતદેવે પણ આત્મજ્ઞાનને સાહે પરમાત્માનું ભજન કર્યું હતું. ત્રીજો ભકત અર્થાર્થી હોય છે; જે આ લોક તથા પરલોકના ભોગોની ઇચ્છા કરે છે. સુગ્રીવે અને વિભીષણે આ લોકના ભોગોની ઇચ્છા કરી હતી અને પરમાત્મા શ્રી રામચન્દ્રનું ભજન કર્યું હતું; જે પ્રસિદ્ધ છે. પરમાત્માએ સુગ્રીવને કિષ્કિંધા નગરીનું રાજ્ય અને વિભીષણને લંકા નગરીનું રાજ્ય આપીને કૃતાર્થ કર્યો હતો. પારલૌકિક ભોગોની ઇચ્છા કરનારા ધ્રુવ તથા ઉપમન્યુ થઈ ગયા. ધ્રુવને પરમાત્માએ અચલપદ નિર્માણ કરી આપ્યું, અને ઉપમન્યુને ક્ષીરસમુદ્રનું આધિપત્ય સોંપ્યું. એ પ્રમાણે એ ત્રણે (આર્ત, જ્ઞાસુ, અર્થાર્થી) સકામ કોટિના થયા. પરંતુ ચતુર્થ જે જ્ઞાની (ભગવતત્ત્વ સાક્ષાત્કાર સંપન્ન) છે, તે તો નિષ્કામ ભજન કરે છે. અને એમના શિવાય જે નિષ્કામ પ્રેમભકત હોય છે, તેઓને જ્ઞાનીમાંજ અંતર્ભૂત સમજવા. નિષ્કામ જ્ઞાનીભકતના ઉદાહરણમાં સનક, નારદ, પ્રહલાદ, પૃથુરાજા, શુકાચાર્ય ઇત્યાદિ જન છે. અને નિષ્કામ પ્રેમભકતોમાં યુષ્કિર, અકૂર, વ્રજવાસી ગોપીઓ વગેરેને સમજવાં. હવે પ્રથમ ગોપીઓનો પ્રેમ જુઓ. એકાદશ સ્કન્ધમાં ઉદ્ધવને પરમાત્માએ સ્વમુખે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

રામેણ સાર્ધં મથુરાં પ્રણીતે શ્વાફલિકતા મય્યનુરક્તચિત્તાઃ ।

વિગાઢભાવેન ન મે વિયોગતીમાધયોઽન્યં દૃષ્ટુઃ સુસ્થાય ॥

તા નાવિદન્મય્યનુરંગવદ્રવિયઃ સ્વમાત્માનમદસ્તથેદમ્ ।

યથા સમાધૌ મુનયોઽઙ્ગિતોયે નયઃ પ્રવિષ્ટા ઇવ નામરૂપે ॥

હે ઉદ્ધવ ! ગોપીઓનો પ્રેમ મ્હારા ઉપર કેવો હતો, એમ પૂછે છે તો, જે વખતે અકુર આત્માને યજ્ઞરામ સહિત મ્હને ગોકુળમાંથી મથુરા લઈ ગયા હતા, તે વખતે ગોપીઓનું મન મ્હારા સ્વરૂપને વિષે અત્યંત દૃઢ પ્રેમવડે આસક્ત થઈ ગયેલું હોવાથી, મ્હારો વિયોગ દુઃસહ લાગ્યો, અને માનાસક તાપને લીધે ત્હેમને આ જગતમાં બીજો કોઈ પદાર્થ સુખકારક જણાયો નહિ. એક એક પણ તેઓને કદ્ય જેવી બાસવા લાગી. મ્હારો વિયોગ જન્યમોહને લઈને ત્હેમને જાણે દીર્ઘકાલિક સમાધિજ પ્રાપ્ત ક્યા ન થઈ હોય, એવું જણાવા લાગ્યું. મ્હારામાં ત્હેમના ચિત્તની આસક્તિ જ હોવાથી, તેઓને સ્વદેહ, પતિપુત્રાદિ. પરશોક તથા આલોક વગેરેનું બીજકુલ બાન રહ્યું નહિ. જે પ્રમાણે સમાધિમાં નિમગ્ન થએલા મુનિઓને આ નામ-રૂપાત્મક જગતનું બાન હોતું નથી, અને સમુદ્રને મળી ગયેલી નદીઓ પોતાના નામરૂપનો પરિત્યાગ કરી દે છે, તેવીજ એ ગોપીઓની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. ગોપીઓનો કૃષ્ણના પ્રત્યે એવો નિરનિશય પ્રેમ હતો. તથા અકુરની પ્રેમભક્તિને લીધે શ્રીકૃષ્ણે ત્હેને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

કંસની આજ્ઞાથી રામકૃષ્ણને ગોકુળમાં લઈ જવા સાર અકુર આવ્યા હતા. જ્યારે બન્નેને રથમાં બેસાડીને તે યમુનાને કિનારે આવ્યા અને તેના જલમાં સ્નાન કર્યું, ત્યારે પરમાત્માએ ત્યાં ત્હેને પોતાના રથસ્થ રૂપનું દર્શન કરાવ્યું. જે પ્રમાણે શરીરમાં હું છું, તેજ પ્રમાણે ભુવન (લોક) માં પણ હું છું. એવું સર્વોપદેશ કરાવવા સાર તે અકુરને શ્રીકૃષ્ણે પોને રથમાં બેઠેલા તે રથ તે ભુવન (જલ) માં દેખાડ્યું. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં શરીરનું રથરૂપે વર્ણન કરેલું છે, અને ભુવન સખંદના એ અર્થ (જલ અને જગત) થાય છે. એથી કરીને શરીરરૂપ રથમાં જે સ્થિત તેજ ભુવનમાં છે, એમ સમજવું.

ચોડહ શરીરે મુવને ચ સોડહ શેષે ચ સોડહ મુવને ચ ચોડહમ્ ।
યસ્ત્ર સોડહ ભૂધિ સર્વશક્તિરિત્યવ્યુત્પન્ન ક્રમશો વ્યતાનત્ ॥

જ્યારે અકુરે પાણીમાં શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોયું, ત્યારે તો એ આંધી સ્ત્રી રીતે આવ્યા હશે, એ વિચારથી એમણે ઉંચે જોયું તો રથમાં બેઠેલા

શ્રીકૃષ્ણ હેમની નજરે પડ્યા. પછી પાણીમાં ડુબકી મારી એટલે શેપની ઉપર પરમાત્મા પડી રહ્યા છે તથા ગરૂડ, નારદાદિ સ્તુતિ કરે છે, એવું ત્યાં હેમના જોવામાં આવ્યું. એ દિવ્ય સ્વરૂપ જોઇને, હેમની ખાતરી થઇ કે કૃષ્ણ એ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. પરમાત્માએ હેમને ક્રમશઃ એવું બતાવીને આ પ્રકારના જ્ઞાનનો બોધ કરી લીધો કે હું જે આ શરીરમાં છું, તેજ હું ભુવન (જગત અને જલ)માં છું. જે હું ભુવનમાં છું, તેજ હું શેપ ઉપર વિરાટ છું. જે હું શેપ ઉપર છું. તેજ હું આ પૃથ્વીના ઉપર સર્વ શક્તિઓ વડે સ્થિત છું. એનાથી અતિરિક્ત, વેદવાણીને અગ્રોચર એવું જે નિર્વિશેષરૂપ છે, તેને સર્વ બાવરહિન (જેમની ભુદ્ધિમાં કાંઈ પ્રકારની વિશેષ બુદ્ધિનો ભાવ નથી, એવા) જે જ્ઞાની પુરૂષો છે, તેઓજ જાણે (સાક્ષાત્કાર કરે) છે. પરંતુ અકૂરના મનમાં ભુવનસ્થ તેમજ રથસ્થ સ્વરૂપ જોવાની વિશેષ ભાવના હોવાથી, હેમણે ગરૂડ, શેપ, નારદાદિ ઋષિઓએ સ્તવન કરેલું એવું જે ઉત્તમ સવિશેષ સ્વરૂપ તે જોયું. તાત્પર્ય કે પરમાત્મા જોનાના બક્ષતના ઉપર એવો અનુબંધ કરે છે કે જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન પુરૂષને પણ દુર્લભ હોય છે.

તેજ પ્રમાણે રાજન ધર્મનો પણ નિર્મલ તથા નિષ્કામ પ્રેમ હતો. કંસ, શિશુપાલાદિ અને કે બધા અને દ્રુપદે લીધે ભગવાનનું સતત ચિન્તન કર્યા કરતા હતા, તોપણ અનુરક્તિરૂપ બક્ષિતો હેમને વિષે અભાવ હોવાથી તેઓને બક્ષ કદી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે એ ચાલ્યો જો કે સુકૃતિ (પુણ્યવાન) છે, તોપણ પુણ્યની અધિકતાથી નિષ્કામતા, અને તેનાવડે પણ પ્રેમની અધિકતા થતી હોવાથી, જ્ઞાનીબક્ષ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એમ કહ્યું છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽલ્પ્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

હે અણુન ! એ ચારેમાં નિષ્કામ તત્ત્વજ્ઞાની બક્ષ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, તે સદા એકાગ્રચિત્તથી મ્હારે વિષે જોડાએજો રહે છે, અને તેની એક મ્હારા પરમાત્મા વિષેજ અનુરક્તિરૂપ બક્ષિત હોય છે. આર્તાદિક ત્રણે સકામ હોઈ, કામના પરિપૂર્ણ થતાં સુધીજ બળન કરેછે, અને હેમનો કાંઈ એકજા મ્હારા સ્વરૂપને વિષેજ પ્રેમ હોતો નથી; કામનાના વિષયો પણ તેઓને પ્રિય હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનીબક્ષોને તો હું નિરૂપાધિક પ્રીતિનો વિષય હોઈ છું. અર્થાત્ જે કારણને લીધે હું હેમને અતિશય પ્રિય છું, તેજ કારણને લઇને તેઓ પણ મ્હને પરમેશ્વરને પ્રિય થઈ પડે છે. આ ઉપરથી આર્તાદિક મ્હને પ્રિય નથી, એમ નહિ સમજવું. તો:—

ઉદારાઃ સર્વં પૈવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈષ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સહિ યુક્તાત્મા મામેવાન્તમાં ગતિમ્ ॥

આર્તાદિક સકામ ત્રણે ભક્તો પશ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. કેમકે, તેમની પાસે પૂર્વ-જન્મમાં ભેગાં કરેલાં પુણ્યનો સંગ્રહ નહિ હત, નો તેઓ કદી મ્હાઈ બળન કરત નહિ. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. સ્મૃતિમાં કશું છે કે:—

યાન્યતોડન્યાનિ જન્માનિ તેષુ નૂનં કૃતં ભવેત્ ।

સત્કલ્પં પુરુષેણેહ નાન્યથા બ્રહ્મણિ સ્થિતિઃ ॥

આ જન્મમાં જો કોઇ પુરુષ સચણ અગર નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં સ્થિત છે, એવું જોવામાં આવે તો, નક્કી સમજવું કે પૂર્વ જન્મને વિષે તેના હાથે સત્કર્માચરણનું ઉત્તમ પ્રકારે અનુદાન થયું હોવું જોઈએ. એથી કરીને, એ ત્રણે આર્તાદિક મ્હાઈ બળન કરે છે, એ પરથી એમના પુણ્યનું અનુમાન થાય છે, અને એટલામાટે મ્હને તેઓ પ્રિય પશ્ય છે. પરંતુ જ્ઞાનીને તો મ્હારા શિવાય પ્રીતિનો બીજો કોઇ વિષયજ નથી. હું “ ભગવાન વાસુદેવ છું ” એવા અભેદ પૂર્વક તેણે મ્હારે વિષે એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઈને, મ્હને ભગવાન આનંદધન આત્માનેજ, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમદ્વિજ સમજીને મ્હારો અંગીકાર કર્યો છે; મ્હારાથી બિન્ન બીજા કોઇ દ્વંદ્વને તે માનતો નથી, તેથી હું પશ્ય તેને નિશ્ચય પૂર્વક મ્હારો આત્મા સમજું છું. જે મ્હને જેવીરીને માને છે, તેનેપશ્ય હું તેવીજ રીતે માનું છું. એના પરથી એ સિદ્ધ થયું કે ત્રણે સકામ ભક્ત મ્હને પ્રિય તો છે, પરંતુ જ્ઞાની અતિશય પ્રિય હોય છે. પોતાનો આત્મા સર્વને પ્રિય હોય છેજ એ વાત સર્વના અનુભવમાં પશ્ય છે. જ્ઞાની મ્હને પોતાનો આત્મા માને છે, તો હુંપશ્ય તેને આત્મરૂપ સમજું છું; નહિ તો હું કૃતમને બદલે કૃતદ્વી બની જાઉં. પરંતુ એવો નિષ્કામ જ્ઞાની ભક્ત અતિ દુર્લભ છે, એમ સમજવું.

બહુર્ના જન્મનામંતે નાનવાન્મા પ્રપચતે ।

વાન્વનઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુસુર્લમઃ ॥

ધણા જન્મને વિષે જ્ઞાનાર્થ પુણ્યસંસ્કાર વૃદ્ધિગત કરતાં કરતાં ચરમ (અન્તિમ) જન્મમાં, ‘આ સર્વ ચરાચર વાસુદેવરૂપજે’ એ પ્રમાણે સમ-જનારો જ્ઞાની સર્વાધિજ્ઞાન એવા મ્હને નિરતિશય અને નિરપાધિક પ્રેમથી શરણ્ય થઈને બજે છે. એ જીવનમુક્ત સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાતીના તુલ્ય બીજો કોઇ નથી, તો તેનાથી એટ કોણ્ય હોઈ શકે ? એટલા માટે, સહઆવધિ મનુષ્યોમાં એવો મહાત્મા મહામહેનતે પશ્ય બાગ્ધેજ મળીશકે તેમ છે, અને એજ કારણને લીધે પરમાત્મા તેને સર્વના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહે છે, તે ચોખ્ખજ છે. આઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે સકામ અથવા નિષ્કામ પરમાત્માની ભક્તિ જન્માન્તરના પુણ્યકર્મ વિના સંભવતી નથી, સ્મૃતિમાં પશ્ય કશું છે કે:—

નિત્યનૈમિત્તિકૈર્નૈવ નિયમેનેશ્વરાર્પિતૈઃ ।

વહુજન્મકૃતૈર્વિપ્રઃ સત્ત્વશુદ્ધિ સમદ્યુતે ॥

સહસ્રાવધિ જન્માન્તરોને વિષે યજ્ઞ, દાન, તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ કર્માનુષ્ઠાનથી જ્યારે મનુષ્યોનાં પાપનો નાશ થાય છે, ત્યારેજ તેમનામાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રાહ્મણે અનંત જન્મોમાં કરેલાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ નિયમ પૂર્વક ઇશ્વરને અર્પણ કરવાનો ક્રમ રાખ્યો હશે, તો ત્હેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઇને આત્મારામને સાર પ્રેમ (ભક્તિ) ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ. એજ આશયથી પરમાત્માએ શ્રીમુખેજ ગીતાપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિદ્ધિ માનવઃ ।

અધિકારી પુરૂષ શ્રીત સ્માર્ત સાત્ત્વિક કર્માદિથી એ સર્વોન્તર્યામી પરમાત્માનું આરાધન કરે છે, અને ત્હેમના અનુગ્રહવડે સત્ત્વશુદ્ધિ તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી જ્ઞાનશુદ્ધિ ક્રમશઃ સંપાદન કરે છે. આ વચન પ્રમાણે આપણે પણ જો આરાધનાપરાયણ થઇશું, તો મોક્ષાપ્ય સિદ્ધિના લાભની સાથે નરજન્મની સફલતા થશે.

આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય ગુચ્છમાં શ્રવણકાર્તનાદિ ભક્તિનું ઉદાહરણ સહિત વર્ણન કરી બતાવેલું છે. હવે અગ્રિમ તૃતીય સ્કંધમાં નામબ્રહ્મનું માહાત્મ્ય, ત્હેના સ્મરણનો વિધિ, તથા જપતપયજ્ઞાદિનું સ્વરૂપ, તેમજ રામકૃષ્ણ, હરિહર, જગદંબા વગેરે સર્વનો અભેદ, સ્મરણપાદસેવનાદિ ભક્તિ વિસ્તાર-પૂર્વક ઉદાહરણસહિત, સરહસ્ય વર્ણવામાં આવશે. પ્રસિદ્ધ થતાં સુધી રસિક વાંચકવર્ગને વિશ્રાન્તિ લેવી પડશે. પરંતુ કલ્પદ્રુમની છાયામાંજ વિશ્રમણ કરવું જોઇએ, બીજે કાંઇ આવળ વગેરે કંટકયુક્ત વૃક્ષની છાયામાં જવું નહિ. તોજ નિઃસંશય શારીરિક તાપ દૂર થઇને, અન્તઃકરણ પણ પ્રશાન્ત થશે.

આખરે જો શ્રીગુરુ-તાત્રયની કૃપાથી આ ગ્રન્થ લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તથા નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થઇને રસિક ભક્તજનોના હાથમાં આ કૃતિ પડી શકી, તેઓશ્રીની અનન્યતાથી પ્રાર્થના કરું છું કે, ‘દ્વાદશ સ્કન્ધ પણ એજ પ્રકારે પ્રકાશન કરવાની શક્તિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રદાન કરીને નિર્વિઘ્નતાથી એ હેતુ સફલ કરે.’

इति श्रीमत्परमहंस परिमार्जकाचार्य सहजानंद चरस्वतीशिरम्य
श्रीदत्तात्रयविरचित श्री चमबोधकल्प मे द्वितीय स्कंधस्य द्वितीयो
गुच्छः ॥ १ ॥ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

મહારાજ શ્રીદત્તજીવા વિરચિત નીચે લખેલાં પુસ્તકો
છાપવાની તૈયારીમાં છે.

“હરિહરમહિતરહસ્ય.”

(અર્થાત્—પુષ્પદંત વિરચિત મહિમનો શિવ અને વિષ્ણુ સંબંધી વિસ્તૃત અર્થ.)

આ સ્તોત્રમાં પુષ્પદંત ગંધર્વે પોતાને અભિમત જે હરિહરની અબેદતા તે ધણીજ કુશળતાથી વર્ણન કરેલી છે. તે શ્રી. પ. પ. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીજીએ ગીર્વાણ વાણીમાં વિસ્તૃત રીતે બતાવેલા છે. તે ટીકાને અનુસરી-નેજ આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં તૈયાર કર્યું છે. એમાં પ્રથમ શિવપક્ષીય અને પાછળથી વિષ્ણુપક્ષીય અન્વય, અર્થ, વિવરણ લખ્યું છે. તેમજ શ્લોકોમાંના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત વિસ્તૃતરીતે ખીજા ઉપયુક્ત શ્લોકો અને દૃષ્ટાન્ત સાથે આપેલાં છે. જે વાંચવાથી ચિત્તને આનંદ અને હરિહર વિષેની ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થશે.

“નવનાથ ચરિત્ર.”

ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં વિદેહ રાજાને જે નવ યોગિઓએ અપૂર્વ ઉપદેશ કરેલો છે તેમણેજ આ કલિયુગમાં ગોરક્ષ, જાલંદર, કાનીક, મહિંદર ભર્તૃહરિ ઇલાદિ નવનાથરૂપે પ્રગટ થઈ વિવિધ ચમત્કાર કર્યા છે તેમનોજ વિસ્તૃત વૃત્તાંત આમાં લખેલ છે.

‘શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ—તૃતીય અને ચતુર્થ સ્કંધ’

આ ઉપરોક્ત પુસ્તકો અગાઉ આલક થનારને ત્રણ ચતુર્થાંશ રૂ. કિંમત લઈને આપવામાં આવશે. ટપાલ ંહી. પી. ખર્ચ જુદો પડશે. માટે નામ કામ નોંધાવવું.

છપાચણી ચોપડીઓ.

૧. હરિદાસકથાપદ્ધતિ—જેમાં સુંદર પાંચ પૂર્વરંગ સાથે પાંચ આખ્યાનો અર્થ સહિત છે. ગ્લેઝ કાગળ, છપાઈ સુંદર, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦ કેમી સાઇઝની. પ્રતો થોડી બાકી રહી છે. હાલ બટાડેલી કિંમત આના આઠ.

૨. વિષ્ણુરૂપ નવમહસ્તોત્ર—જેના પાંચથી અઢપીઝા દ્વર થાય છે. આના એકએક શ્લોકમાં વિષ્ણુ અને સૂર્યાદિ નવમહના અર્થ છે તે ગુજરાતીમાં લખેલ છે. કિંમત બે આના.

૩. દત્તપ્રોધામૃતશતપદી—જેમાં રાગ તાલ સહિત વિવિધ વિષયોના સુંદર પદો છે. કિંમત ચાર આના. આ બધાનો ટપાલ શ્રી. પી. ખર્ચ જુદો પડશે.

ઠેકાણુ :—મેનેજર, શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમઆલય.

બાલાજી ચકલા—મુદ્રત.

द्वितीय स्कंध समाप्त

